

બા અને બાળક

વાલો બલેહી રાષ્ટ્રસ્ય

લેખક : પ્રકાશક

વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી

સંચાલક :

વિશાળ ઔષધ ભંડાર, પાટડી.

卐

મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૧૭ કિંમત ૪-૦-૦

ગ્રંથનામ બા અને બાબત

વર્ગિક ૫૫૫:૩

બા અને બાળક

લેખક અને પ્રકાશક :

વૈદ્ય બદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી

અનુભૂત યોગાવલિ : સંતતિસંયમન : શીતળા : ચંદ્રોદય એલ્બે
શું ? : નવદંપતીને : પુત્રદા અને પારણી : પૂછ્યું અને જણાવ્યું
ભાગ.૧-૨ : રમે વહેમાતા : વીણેલાં : વગેરેના લેખક અને

સંચાલક : વિશાળ ઔષધ ભંડાર
પાટડી (જી. અમદાવાદ)

પહેલી આવૃત્તિ
સંવત ૧૯૯૯

પ્રત ૧૦૦૦
સને ૧૯૪૩

મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦

પ્રથમસ્વામીત્વના સર્વ
હક લેખકને સ્વાધીન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગાંધીવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૩૧૭

“ બાલો બલં હી રાષ્ટ્રસ્ય ”

જીવન હમારા નિત નયા હૈ, અગમગાતે લાલ હૈ,
નિજ જાતિ, ધર્મ, સ્વદેશ કે ગોટી ભરે હમ લાલ હૈ.

✓ મુદ્રક : ચંદુલાલ જોઠાલાલ બ્યાસ
મુદ્રણસ્થાન : સ્વાશ્રય મુદ્રણાલય.
રાણપુર.

વૈદ્ય જલદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રીકૃત

બીજાં પુસ્તકો

નવદંપતીને !

પરણીને સાસરે જતી નવોદાતા અંતરમાં, સંસારસાગરને પાર ઉતરવાના વિચારો ઉદ્ભવે છે. એ સંસારસાગરનો પાર પામવા અનેક વિકટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આ પુસ્તકમાં છે. બહેનના લગ્ન સમયે પરદેશ ગયેલો ભાઈ પત્રો દ્વારા પતિ-પત્નીને સંસારકેડીમાં લાલ બત્તી ધરે છે. પ્રભુતામાં પગલાં માંડનાર દિયરને ભોળાઈ તેના પિયરથી પત્રો દ્વારા મર્યાદામાં રહી સુંદર ઉપદેશ આપે છે. પતિ અને પત્ની બેઉને ઉપયોગી થાય તેવા સુંદર પત્રો વાચકના દિલ પર સચોટ અસર કરે છે. સુંદર, દળદાર, ટાઈટલ દિપર ભાવવાહી ચિત્ર સાથે, આકર્ષક, મનોરમ્ય અને ઉપયોગી પુસ્તક બન્યું છે. (બીજી આવૃત્તિ) કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦. પોસ્ટેજ ત્રણ આના જુદું.

પૂછ્યું અને કહ્યું (ભાગ ૧ તથા ૨)

સંખ્યાબંધ વાચકો વૈદ્યરાજને પાતાની શારીરિક, માનસિક અને વ્યાવહારિક મુંઝવણ વિષે પ્રશ્નો પૂછે છે. તેમને સંતોષ આપનારા માર્ગદર્શક જવાબ અપાય છે તે તમામ વાચકને ઉપયોગી થાય તેવા હોય છે. તેથી જો પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલો વિશેષ ઉપયોગી અને એવી અનેક વાચકોની માગણીથી બે જુદાજુદા ભાગોમાં સંખ્યાબંધ વાચકોના ભાતભાતના પ્રશ્નો અને તેના સચોટ જવાબો આપ્યા છે: અનેક દરદેનાં નિદાન, ઉપાય, ઔષધોની બનાવટ, સંસારના કૂટ પ્રશ્નોના ઉકેલ, મનની મુંઝવણ ટાળનારી સલાહ-સૂચના આ પુસ્તકમાં તમેને દેખાશે. 'પૂછ્યું અને કહ્યું' (ભા. ૧લો) દળદાર કદ, બીજી આવૃત્તિ, સુંદર ત્રિરંગી જેકેટ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦. પૂછ્યું અને કહ્યું (ભા. ૨ જો) તેટલો જ દળદાર, ત્રિરંગી જેકેટ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦. દરેક ભાગ માટે પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૪-૦ જુદું.

પુત્રદા અને પારણું

‘આ અને બાળક’ના વાંચકે આ પુસ્તક તો ખાસ વાંચવું જ જોઈએ. બે વર્ષમાં ત્રણ આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે. ત્રીજી આવૃત્તિ ખલાસ થવા આવી છે. પુત્રીના જન્મથી તે યુવતી અને માતા બને ત્યાંસુધી તેનું માનસિક, શારીરિક અને સંસાર સંબંધી સ્વાસ્થ્ય, સૌમ્ય, સૌદર્ભ અને સમુજ્જવલપણું સરસ રીતે સચવાઈ રહે તેવા સુંદર માર્ગો દર્શાવ્યા છે. બહેનોના જેટલું જ પુરુષ-વર્ગ માટે પણ માર્ગદર્શક છે. સંખ્યાબંધ સરસ ઉપચારો, ઔષધો, નુખસાઓ બતાવ્યા છે. સ્વર્ગીય સંસારસુખ મેળવવાની અફર આવી છે, પુત્ર અથવા પુત્રી પેદા કરવાની કળા છે. પતિને રીઝવો, પત્નીનું મન રંજન કરો, આરોગ્ય જળવો, સુંદર દેખાઓ, એ માટે આ પુસ્તક તમને ખાસ માર્ગદર્શક બને છે. ૬૦૦ પાનાંનો દળદાર ગ્રંથ, સુંદર છપાઈ, પાકું પુઠું, મનોરંજક ભાવવાહી ત્રિરંગી જેકેટ. (ત્રીજી આવૃત્તિ) માત્ર થોડી નકલો છે. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦. પોસ્ટેજ ૦-૭-૦ જુદું.

વીણેલાં

આહાર : આનંદ : આરોગ્ય : એ વિષયો દષ્ટિ સામે રાખી, આ ગ્રંથનું બંધારણ ઘડાયું છે. હાસ્યરસિક ચાર વાર્તાઓ, ઉપરાંત આંખો, કેળાં, ખજૂર, ખારેક, મોંઢળ, મોતી, દાડમ, પોપૈયાં, ફેરી, વગેરે જેવા ઉપયોગી અને ગુણકારક પદાર્થો વિષે પુષ્કળ માહિતી આપી છે. અને વર્ષની છ રાણીઓ-ઋતુઓ વિષેનો લેખ તો અતીવ સુંદર, આકર્ષક તથા ભાવવાહી બન્યો છે. એક પણ વિષય વાંચ્યા વગર પુસ્તક છોડવું ગમશે નહિ. લગભગ ૪૦૦ પાનાં. પાકું સરસ બાઇન્ડીંગ, ભાવવાહી ત્રિરંગી જેકેટ. મૂલ્ય ચાત્ર રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૪-૦ જુદું.

વિશાળ ઔષધ ભંડાર પાટડી (જલ્લે અમદાવાદ)

શાખા ઓફીસ-સારંગપુર ચકલા-અમદાવાદ.

અર્પણ

હે જગન્નિયંતા,

તું બુદ્ધિનો પ્રેરક છે, તું જ્ઞાનદાતા છે, તું
અશ્વર્યનો અર્પનાર છે, તું મોક્ષને સંપ્રાપ્ત
કરાવનાર છે, તું જીવનનો સર્વસ્વ છે,
તું આત્મા, પ્રભુ ને પિતા છે. તુને છોડી
હું બીજે ક્યાં જાઉં ?

પરમાત્મા,

તારે ચરણે અર્પક તારો અણં
વૈદ્ય જદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી

વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રીકૃત

અનુભૂત યોગાવલી

અત્યંત ઉપયોગી, આરોગ્ય-અલપ્રદાયક ૧૦૦ પ્રયોગોનો સુંદર સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં છે. એ પ્રયોગો સોએ સો ટકા ફળિભૂત થયેલા છે. તમારાં સામાન્ય દર્દોનો ઉપાય તમે જાતે જ કરી શકો તે માટે આ પુસ્તક ઘરમાં જ રાખો. કિંમત માત્ર પ્રચાર માટે રૂ. ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૩-૦ જુદું.

રખે વહેમાતા

ગુજરાતી વાંચી લખી શકનાર એવો કોઈ ભાગ્યે જ હશે કે જેણે આ પુસ્તકનું નામ નહિ સાંભળ્યું હોય. તમારા દિલના વહેમ ટાળનારો આ સર્વોત્તમ ગ્રંથ બન્યો છે. દરેક રોગનું સરસ નિદાન, સચોટ ઉપાય, ઉપચાર અને ઔષધો આપ્યાં છે. માત્ર ચાર વરસમાં જ તેની છ આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે, એ જ તેની ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતાની સાબિતી છે. આ ગ્રંથ અનુભવી વૈદ્ય-ડોક્ટરની ખરજી સારે છે. દળદાર કદ. ૪૫૦ થી વધુ પૃષ્ઠ. પાકું પુકું. છઠ્ઠી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૫-૦ જુદું.

સંતતિ સંયમન

આર્થિક સ્થિતિ તથા ઔચિની શારીરિક સ્થિતિને કેટલીક વખત નવી સુવાવડ તથા વધુ પ્રભુ આકૃત રૂપ બનતી હોય, સંતતિ સંયમનની સરસ માહિતી સાથે કુદરતી અને કૃત્રિમ, વિદેશી-દેશી વનસ્પતિના તથા ખીજ ઉપાયો સરસતાથી સમજાવ્યા છે. કિંમત રૂ. ૦-૬-૦. પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૨-૦ જુદું.

શીતળા

શીતળાનો મરજ પાછળથી શરીરમાં અનેક ખોટ મૂકતો જાય છે, માટે શીતળાનો ઉપચાર પ્રથમથી જ ખાસ કરવો જોઈએ, તે પછીની ખોટો પશુ ફર થવી જોઈએ, તેને લગતી અમારા અનુભવની સુંદર અને પુષ્કળ માહિતી આપી છે. કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૨-૦. પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

ચંદ્રોદય એટલે શું ?

ચંદ્રોદય સાચો કોને કહેવો, કેવી રીતે તૈયાર કરી શકાય, એ વિષે પાઠને શુદ્ધ કરવાથી શરૂ કરીને તમામ માહિતી જરીકે ગુરુગમ રાખ્યા સિવાય પૂરેપૂરી આપી છે. એ ચંદ્રોદય (મકરધ્વજ) તમે જાતે જ બનાવવા માટે આ પુસ્તકની એક નકલ આજે જ મંગાવી લ્યો. ખીજ આવૃત્તિ. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ સવા આનો જુદું.

વિશાળ ઔષધ લંડાર-પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

શાખા ઓરીસ-સારંગપુર ચકલા-અમદાવાદ.

લેખકે કાંઈક કહેવું જોઈએ

આયુર્વેદના પ્રખર વિદ્વાન અને ચાણાક્ષ બુદ્ધિમાન, સમભાવ વૃત્તિવાળા મારા હિતૈષી મિત્ર વૈદ્યરાજ શ્રી. મુંદરલાલ નાથાલાલ જોષીએ આ આખાચ ગ્રંથનું અવલોકન કરીને તેની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની કૃપા કરી છે; છતાં સદૈવ મને પ્રેરણાનું પય:પાન કરાવનાર આત્મ-સખા ભાઈ શ્રી. ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસે મને પ્રેરણા આપી કે લેખકે પોતે ગ્રંથના પ્રારંભમાં એ બોલ લખવા જોઈએ, બરાબર છે. તે:જરૂરીયે ખરૂં અને પ્રથા પણ ખરી. પરંતુ અત્યારના સંયોગોમાં તો એમ કરીને આ પુસ્તકનાં પાનાં વધારી, એટલો તેમાં કાગળોનો ઉમેરો કરીને ‘ખાતર ઉપર ‘દીવેલ’ની માફક ખોટ ભેગી ખોટ વધારી છે. બીજી કહેવત યાદ ન આવવાથી આ ‘ખાતર ઉપર દીવેલ’ની કહેવત સુશ્રીકર ન હોવા છતાં અહીં બંધ બેસતી બનાવી છે.

‘આ અને બાળક’ ખૂબ ઝંઝાવાત અને મુશ્કેલી વચ્ચે પૂરા પરિશ્રમે પ્રકટ થાય છે. વેપારી નજરે પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં કદાચ આટલી મુશ્કેલી પડતી નહિ હોય; પરંતુ અગાઉ અધી: કિંમતે ગ્રાહકો નોંધી, પ્રકટ કરનારે એ વખતે અડસદે ખર્ચ આંકીને ગ્રાહકો નોંખ્યા, પાછળથી તુરતજ કાગળોના ભાવ આરમાને પહોંચ્યા. ક્યાં અગાઉના એક રતલના ચારથી છ આના અને અત્યારે એક રતલના પોણાબેથી બે રૂપિયા! એટલું જ માત્ર નહિ પરંતુ કાગળો મળવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. મારો ધંધો વૈદ્યકનો, એટલે કાગળો સ્ટોકમાં હોય નહિ, અને તેને મેળવવા માટે કાળાં બજાર સિવાય કોઈ આપણી દાદ-ફરિયાદ સાંભળે નહિ, મ્હોંમાઝ્યા દામ સિવાય કામ સરે નહિ.

પરંતુ આપેલું વચન પાળવાને માટે જો તેટલો ભોગ આપીને પણ સરસ એકઠા કાગળો, પાકું મજબૂત પૂઠું અને ત્રિરંગી જેકટ, લગભગ ૬૫૦ ઉપરાંત પાનાંનું આ ઉત્તમ પુસ્તક

તૈયાર થઇ શક્યું છે. આ ગ્રંથ માનવજીવનમાં માર્ગદર્શક હોઇ તે આ તથા બાળક બેઉને હું આપે છે, તેમની કુશળતાપૂર્વક રક્ષા કરે છે. આજસુધીમાં આપણી ભાષામાં સુવાવડ, સુવાવડી અને તેની સારવાર તથા બાળઉછેરનો માર્ગ સરલતાથી દર્શાવનાર કોઇ ખાસ ગ્રંથ પ્રકટ થયો નથી. એ માર્ગનો ચીલો પાડી આપનાર આ ગ્રંથ અગાઉથી ગ્રાહક થનારને રૂ. ૨૫ માં મળે છે. તેમાંથી પોસ્ટેજના આઠ કે નવ આના જતાં મારી પાસે તો રૂ. ૧-૮-૦ લગભગ રહેવાનો. એટલે દેખીતી રીતે એક પુસ્તક બે રૂપિયાની ચોકખી ખોટ સહન કરીને પણ મારા વચનનું હું પાલન કરી શક્યો છું એ મારા આત્માને આનંદ અને સંતોષ આપનારું બને છે.

ધરધરમાં આ ગ્રંથ વંચાતો અને વિચારાતો થાય તો આજે સુવાવડના સમયમાં પ્રસૂતાની જે દુઃશા થઇ રહી છે એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાય. અત્યારે તો તેની માવજત અને સારવાર જેને જેમ ફાવે એ રીતે કરે છે. તેને બદલે પ્રસૂતાની સારવાર દેશી રીતે છતાં પદ્ધતિસર, તેનું આરોગ્ય પરિપૂર્ણ જળવાઈ રહે એ રીતે સરલતાથી થઇ શકે. એથી પ્રસૂતાના શરીર તથા યૌવનને પૂર્ણપણે રક્ષી શકાય; અને પરદેશથી પહોંચેલી અણુગમતી હોસ્પીટલની સુવાવડ અને તેના વધુ પડતા ખર્ચથી બચી, ધરઆંગણે કુશળતાપૂર્વક સંરક્ષ સારવાર પ્રસૂતાને મળી શકે.

સુવાવડ પૂરી થયા પછી પણ શરીરમાં નિર્જાળતા હોય છે, બહુ વાર કોઇ ન સમજાય તેવું દરદ પણ હોય છે. તેને માટે આજનાં પ્રશ્નગૃહોના સંચાલકો મોટે ભાગે બેદરકાર રહે છે. તેને પરિણામે સુવાવડ પૂરી થયા બાદ આજની માતાઓનાં શરીર અનેક ઉધાડાં અને છૂપાં દરદોની ખાણ રૂપ બને છે. તે માટે તો આ ગ્રંથ એક ઠાવકી સાસુ થા માતાની ગરજ સારે છે. સુવાવડ પછીના સવા મહિના સુધી તેને કડવાં-મીઠાં ઝોસડીયાં, ઉકાળા, રાખડીઓ તથા તેજનાના-કાટલાના લાકુ અને સૌભાગ્ય સુંઠ જેવા આરોગ્ય-બલદાયી પદાર્થો ક્રમસર-દિવસવાર આપી-બતાવી, સુવાવડીને દિન પર દિન, કદમ

પર કદમ આગળ વધારી, તેનો હાથ પકડી, તેને સવા મંદિને સંપૂર્ણ હુશિયાર, નવા ભોલીએ તસતસતી અને સુડોળ, ભરાવદાર બાંધાવાળી બનાવી બહાર લાવે છે.

તદુપરાંત નજીવી ઉપાધિઓ અને વ્યાધિઓ, સુવાવડીના સામાન્ય અને મહા રોગોમાં ધરગથુ સૂચનામય ઉપાયો, નિદાન, ચિકિત્સા બતાવી, સામાન્ય પ્રજા તેમજ ચિકિત્સકોને સુવાવડના રોગોની સરલ અને અનુક્રમબદ્ધ યોજના આ ગ્રંથ રેખી આપે છે.

અને તેની સાથેસાથ લાડીલા બાળકની પ્રથમ દિવસથી જ સંભાળ કેવી રીતે લેવી એ દર્શાવે છે. તેને ઉછેરવામાં અનેક અથડામણો આવે છે. એ અમોલ, જ્યોતિર્વર્ણ દીવ્ય બાળકની રક્ષાની રીતો બતાવી છે. એના અકળ અને અજ્ઞમ વ્યાધિઓમાં ‘ડોશી-માનાં એસડીયાં’નાં વસાણાં આપી, તેના મહા વ્યાધિઓનું ચોક્કસ નિદાન બતાવી, તેને માટે ચોક્કસ, અસરકારક અને અફર ઔષધો આ ગ્રંથમાં આપ્યાં છે. જે ઔષધોની યોજના કરવામાં આવી છે તે મારા ચિકિત્સાકાર્યમાં મને અનુભવપૂર્ણ અને સફળ જણાયાં છે.

આપણા દેશમાં અનેક પ્રકારના વહેમો છે. માંદગી કે અસ્વસ્થતામાં ઔષધો સાથે કેટલાક જંત્ર-તંત્ર-મંત્રના ઉપાયો પણ કરે છે. એટલે બાળક માટે દોરા-ધાગા, જંતર-મંતર જેવી ગ્રીણી બાબતને જવા દીધી નથી. બાલગ્રહોનું વિવરણ પણ કયું છે. ઉપરાંત કેટલાક ઉપયોગી ઔષધોના પાઠ તથા માનવીનું વજન, ઉંચાઇ, છાતીનું માપ વગેરેનું કોષ્ટક પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે.

‘બા અને બાળક’ દોઢ વરસ કરતાં વધુ સમય સુધી લેખમાળા તરીકે ‘બહુરૂપી’ના દરેક અંકમાં રજૂ થયેલ, અને ત્યારથી પોતાનાં નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધાવનાર વાચકો અકળાઇ રહ્યા છે. પુસ્તક મળશે કે કેમ તે માટેની શંકાના પત્રો પણ આવતા રહ્યા છે. વિવિધ જાતનાં પુષ્પો ચડાવનારમાં ‘અમે લોકોના પૈસા હજમ કરી જનાર ઠગારા છીએ.’ એવાં ‘આવળનાં ફૂલ ચડાવનારા પણ

નિકળ્યા છે. તે સર્વને સહન કરી લઇ, 'સેવાધર્મો પરમ મહનો' એ વાક્યને યાદ કરી, આજે નત મસ્તકે મારા પ્યારા આત્મસ્વરૂપ ગ્રાહકોને ચરણે આ મારા સ્વરૂપ જ્ઞાનના ફળનો જથ્થો, મારી મહેનત-પરિશ્રમમાંથી ખચત રહેલ પાંચ પૈસાની મૂડી હોમીને પણ અર્પણ કરું છું અને હર્ષોર્મિથી આનંદું છું.

પુસ્તક છપાયું છે રાણપુરમાં, તેના છાપેલા ફામ અમદાવાદ પહોંચ્યાડી, ત્યાં પુસ્તકનું આઈન્ડિંગ કરાવ્યું છે. તેનું જોકેટ વળી બીજા પ્રેસ દ્વારા તૈયાર થયું છે. એમ નરસિંહ મહેતાની વેલને માટે બળદ, ગાડી, જોતર ને હાંકનાર હરિએ આપ્યાં તે હેતથી સ્વીકારી, આ મારી આટકાટની વેલડી શણગારી, ભગવાનને ભરોંસે વહેતી કરું છું.

માત્ર આપ વાચક બંધુ-ભગિની પાસે મારી હમેશની રીત મુજબ એક જ બિલા માગવાની છે, તે એ કે આવું ઉત્તમ કોટીનું પુસ્તક આપ મનનપૂર્વક વાંચી બીજાને પણ વંચાવો. બની શકે તો આપના મિત્ર, સગા કે સાહેલીને ખરીદવા ભલામણ કરો. શુભ માંગલિક પ્રસંગે ક્ષણિક આનંદ કે શોભા આપનારા બીજા પદાર્થો કરતાં આવા ઉત્તમ ગ્રંથની લાહણી કરો, ભેટ આપો, મને મદદ કરો. આ રીતની માગણી કરતાં મને જરીયે સંકાય થતો નથી.

‘મફ્તે તોય માયું નહિ, અપને તનકે કાજ,
પરમારથ કે કારણે, બીખંતા નહિ લાજ.’

બાકી તો હું શું લખું? દયામય પ્રભુ આ ગ્રંથને ગુજર્ ગિરાના જાણકારમાં વ્યાપક બનાવી, મારા હિન્દનાં નવજાત બાલુડાંની રક્ષા કરવામાં, એને ઉછેરી મોટાં કરવામાં તથા સુવાવડીની શય્યામાં સૂતેલી હિન્દની માતાની સાવચેતીભરેલી સંભાળ લેવામાં સહાયક બનો. આ નશ્વર શરીર તો નાશવંત હોવાથી મારી વાણીરૂપ આ ગ્રંથ-શરીર અમર રહો એવું ધ્યેયું છું.

સંવત ૧૯૯૯ }
આવણુ જન્માષ્ટમી }

વિનમ્ર સેવક
વૈદ્ય જાદવજી નરસેરામ શાસ્ત્રી

પ્રસ્તાવના

“બા અને બાળક” એક અજબ પુસ્તક છે !

લેખક મીટ્રી બાપામાં ધરમથુ વાતોને શાસ્ત્રીય રૂપ આપે છે. શાસ્ત્રીય વસ્તુને ધરમથુ બનાવી દે છે. મીટ્રી મળક કરતાં શીખામણ આપે છે. શીખામણ આપતાં આપતાં રોચક બને છે; મનભાવની વાનીઓ પીરસી દે છે; રસની જમાવટ કરે છે અને ક્રમે ક્રમે પોતાના જ્ઞાનપ્રદીપ વડે હીજરાતા હૃદયની અંધાર ગુફાઓને અજવાળી, મુંઝવણનાં જળાં ઝાડી નાંખે છે અને આવા અનેરા વાતાવરણમાં વાચકને ખડો કરી, ચકિત બનાવે છે.

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ।

મધ પી પીને ભમરાઓ જેમ મદ્યેલા બને છે તેમ જેના રસાસ્વાદ વડે બુદ્ધિમાનો પણ મદ્યેલા બને તેનું નામ રસની જમાવટ. મૂખાઓ કદાચ વણસમજ્યે માથું ધુણાવે, પરંતુ બુદ્ધિમાનો પણ બે ઘડી મુઝબ બને ત્યારે જ તેમાં કાંઈ અપૂર્વતા છે એમ સમજવું રહ્યું. લેખકની શૈલી માદક છે; રસના ધુંટડા પીવાયે જ જાય છે અને વાચક ભરત શૈલીમાં ચકચૂર બને છે !

વૈદ્યરાજ જાદવજીભાઈની પીંછીમાંથી અનેક ચિત્રો આલેખાય છે. ઘેરેઘેર ચાલતી જીવનકથાઓ એમની પીંછીની કલાત્મક વરણીમાં આવી જાય છે. પ્રત્યેક નર-નારીને એમાંથી એકાદ ચિત્ર પોતાનું આલેખા-એણું હોવાનો ભાસ થાય છે. એ આભાસમાંથી જ હૈયાની મુંઝવણનો ઉકેલ મળતો લાગે છે. જીવનનીતરતી પ્રાણવન્તી શૈલીમાંથી આયુર્વેદનાં અવનવાં તેજ યાતનાઓના અંધાર ઝોળાઓને ઓસરાવે છે અને બુઝાતાં જીવન ઝામગતાં બનાવે છે.

આજના કહેવાતા વૈજ્ઞાનિક જમાનાને કેટલાક સજ્જનો નકલિયો જમાનો કહે છે—આંધળિયાં અને અનુકરણનો જમાનો કહે છે. બુદ્ધ

અને પીઠ કારીગરો કહે છે કે ‘નક્શમાં અક્ષય દેવી ?’ આપણો લેખક પણ આવો જ કોઈ દેવવાડા અને કુંભારીયાની ક્ષાને આશ્રય-એવો શ્રદ્ધાભર્યો જૂનવાણી કારીગર, નવા આરસને પ્રાચીન ઢબે સંસ્કારવા બેઠો છે !-હિન્દનાં જ ટાંકણાં લઇને; હિંદી ક્ષાને જ મૂર્તિમંત કરવાને. એને આજની ઇસ્પતાલો ખામીભરેલી લાગે છે. આજનાં પ્રસૂતિગૃહોમાં અપાતી પ્રસૂતિ પછીની સારવાર એને અધૂરી અધૂરી લાગે છે. હાથિણી જેવી ઝુલતી સગભાને ‘બા’ બન્યા બાદ, નારી-કંકાલ બનતી જોઇ, લેખકની વાણી દીપ્તિમય બને છે. સીઝતા, ધીકતા, એ અનુકર્યમાય હૃદયમાંથી લેખમાળા બહુરૂપી બની સિમંતિનીને માતૃપદે પધરાવતાં સ્વૈરવિહાર કરે છે અને વાયકને વીસમી સદીના વિચારવંટાળમાંથી દૂર ધસડી, પ્રાચીન પગથીએ ચઢાવી, નવીન માર્ગદર્શન કરાવે છે અને રાચે છે ! અને આ બધા ઠાક કરવા આપણા સિદ્ધહસ્ત કલાકારને પાલવે છે અને પરવડે છે.

જમાનાની બલિહારીને તે પારખી અને પી ગયો છે ! આજના જમાનાને કોણ વૈજ્ઞાનિક જમાનો કહે ?

અમે આ જમાનાને ઉપહાસમાં “ અદ્ભુત યુગ ” કહીએ છીએ. આમ તો જુઓ :

ખેડુ ખેતી કરતા પહેલાં માટીની જાત જુએ. કુંભાર ઘાટ ઘડતા પહેલાં જેવો ઘાટ તેવી માટીની શોધમાં રહે. સુતાર સુખડ, દેવદાર, સીસમ અને સાગના બેદ પારખ્યા વિના વીંજણું હાથમાં ન લે. શિદ્ધીનાં ટાંકણાં આસી અને અડધિયાના બેદ ઝીણવટથી ઝીલે અને પારખી પારખી નકશી નીપજાવે.

કાઠી ઘોડા તથા ઘોડીની જાતો જાણે અને તાજણુ, માણકી, અને પંચકલ્યાણીનાં નૂર નજરમાં જ નાણી જાય.

કૂતરા કૂતરીની જાતોય મૂલવાય અને તેમની પંકાતી (Pedigree) પેઢીઓ તરફ મૂલ્યાંકનના આંક ચઢે.

પણ આ અજ્ઞાન જમાનામાં નર-નારીનાં જોડલાંમાં નયાં
ગોટાળાપંચક ચાલે; અનુલોભ પ્રતિલોભનાં ધોરણો જાણે અવૈજ્ઞાનિક
હોય તેમ ધારાસભાઓમાં તેના ઉપહાસ થાય; વૈજ્ઞાનિક વર્ણુશ્રમ
વહેમ ઠરે અને તે પણ આપણા આ યુજેનીક્સ, જેનેટીક્સ અને
હેરીડીટીનાં નવ્ય વિધાનોની વાતો કરનારાને મુખેથી ! સંકરતાનાં
છાપાંઓ વખાણુ કરે અને જે ઉપર આરોગ્યનો પાયો છે એવાં
વિશુદ્ધ લક્ષ્મી મર્યાદાઓ ઉપર વિષયાંધ અને સ્વેચ્છાચારી વર્ગ તરફથી
વણુસમજ્યા પ્રહારો થાય ! આવા જમાનામાં લેખક સાચ્યે સાચી
વાત ગોળે વીંટાળીને રજૂ કરે છે અને જમાનાના દદને પારખી
આયુર્વેદનાં અણુમોલાં રત્નો જનતાને ચરણે ધરે છે.

“ આયુર્વેદ ” એટલે “ આયુઃ ” નું જ્ઞાન. “ આયુઃ ” શબ્દ જે
પ્રચલિત અર્થમાં હાલ બધા જાણે છે તે નથી. આયુઃ એટલે જન્મથી
મરણુ સુધીની કાલમર્યાદા-લાઘ્વ નહિ. આયુઃ એટલે પૂર્વજન્મ,
ચાલુ જન્મ અને આવતા જન્મ એ ત્રણેયની કાલમર્યાદાઓનો એક-
ત્રિત સમૂહ. ત્રણેય જન્મનાં આયુષ્યનો સરવાળો તે આયુઃ ।
“ પ્રકૃતિ ”- “ સ્વાસ્થ્ય ” નાં ધોરણુ કેવળ ચાલુ જન્મ ઉપર અવલંબે
છે એમ આયુર્વેદ માનતો નથી. એને મન તો પૂર્વજન્મના કર્મ-
સંસ્કાર સહવર્તમાન જન્મેલો જીવાત્મા માતાપિતાનાં રજનીયના
પ્રભાવ ઉપરાંત પ્રાચીન જન્મકર્મસંસ્કાર દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે,
અને તેના બળે “ ભાવિ ” જીવન ઉપર મીટ માંડી જીવનયાત્રા ચલાવે
છે એમ છે. આયુર્વેદ ઉપદેશે છે કે જન્મની પ્રકૃતિ ઉપર સમસ્ત
જીવનની પ્રકૃતિનો આધાર છે.

માતાપિતાનાં રજનીયના સંયોગે જે ગર્ભ બંધાય છે તેમાં માતૃજ,
પિતૃજ, આહારજ અને કર્મજ ભૌતિક બીજકો રહે છે. સર્વ ગર્ભોના
દેહમાં માતૃજ, પિતૃજ, આહારજ અને આત્મકર્મજ ચાર ચાર પ્રકારનાં
પૃષ્ઠી, જલ, અગ્નિ, વાયુ મળી સોળ ભૌતિક અંશો નીચે પ્રમાણે રહે છે :- ;

(૧) માતૃજ

૧ માતૃજ પૃથ્વી ૨ માતૃજ જલ ૩ માતૃજ અગ્નિ ૪ માતૃજ વાયુ

(૨) પિતૃજ

૧ પિતૃજ પૃથ્વી ૨ પિતૃજ જલ ૩ પિતૃજ અગ્નિ ૪ પિતૃજ વાયુ

(૩) આહારજ

૧ આહારજ પૃથ્વી ૨ આહારજ જલ ૩ આહારજ અગ્નિ ૪ આહારજ વાયુ

(૪) કર્મજ

૧ કર્મજ પૃથ્વી ૨ કર્મજ જલ ૩ કર્મજ અગ્નિ ૪ કર્મજ વાયુ

ગર્ભના બંધારણમાં માતા તરફથી અને પિતા તરફથી મળતા અંશો ઉપરાંત માતાના આહારદ્વારા તેને મળતા પોષક અંશો અને પૂર્વજન્મનાં કર્મેના લિંગદેહ દ્વારા ગર્ભમાં પ્રાપ્ત થતો અંશ હોય છે. આ સંબંધો મળીને ગર્ભની પ્રકૃતિ બંધાય છે. આ અને બાળકનો આ સંબંધ છે: માતૃજ, પિતૃજ, આહારજ, કર્મજ, પોષક તત્ત્વો એ સર્વથી ગર્ભ બને છે. એમાંથી જે બળવાન હોય છે તેના સદૃશ ગર્ભ બને છે. મન પણ માતૃસત્ત્વ, પિતૃસત્ત્વ, કર્મજ કે આહારસત્ત્વ જે પ્રબળ હોય તે પ્રમાણે પ્રબળ બને છે. અથવા પ્રાકૃત જન્મ કર્મ-સંસ્કાર મુજબ બને છે. પૂર્વજન્મનાં કર્મના સંસ્કારસમૂહને અનૂક કહે છે. આ અનૂક ઉપર ગર્ભના મનનું બંધારણ છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે આયુર્વેદ આયુઃ ની વ્યાખ્યા કરતાં પૂર્વ અને અપર જન્મના-પહેલાંના અને હવે પછીના સંબંધો સુંદર રીતે આલેખે છે !

માતૃજ અને પિતૃજ ભૂતોને જ અનુક્રમે રજ અને વીર્ય-શુક્ર કહે છે. માતૃજ ચાર ભૂતોના સમુદાયને રજ, અને પિતૃજ ચાર ભૂતોના

સમુદાયને શુક્ર-વીર્ય કહે છે. જે કર્મજ ચાર ભૂતો છે તેનાથી નિત્ય જોડાએલો આત્મા-ગર્ભમાં પ્રવેશે છે. આ “બીજધર્મા” જીવાત્મા લિંગશરીર રૂપે દેહાન્તરમાં પ્રવેશવા સાથે જ નવીન ગર્ભની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે.

પાશ્ચાત્યો કર્મજ ભૂતસમૂહને માનતા નથી, લિંગદેહને માનતા નથી. તેઓ તો સમજાવે છે કે પુનર્જન્મને બદલે પુનર્જનનદ્વારા પ્રજાતંતુ કાચમ રહે છે. પરંતુ આ સંબંધમાં બે વસ્તુઓનો પાશ્ચાત્યોએ વિચાર કર્યો લાગતો નથી: વધ્યાક્ષેત્ર કે વધ્યબીજ દ્વારા પ્રજોત્પત્તિ થતી નથી, એટલે તેમનું પુનર્જનન ત્યાંથી જ અટક્યું! પછી એ બને વાંગી-ચાંઓને સંતતિની વાસના તો રહી. જ્યાંસુધી આ પ્રકારની અને બીજી અનેક વાસનાઓનો ક્ષય થાય નહિ ત્યાંસુધી “આત્મકર્મજ” વાસનાસમૂહ લિંગદેહ સાથે જોડાએલો રહેવાનો. આથી પુનર્જનનના સિદ્ધાંતને બદલે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત આ બાબતનો વધુ ખુલાસો આપે છે. વાસનાના ઉપભોગ માટે પુનઃ જન્મનું પડવાનું.

બીજી એક વસ્તુ એ કે પુનર્જન્મ ન માનીએ તો કરેલાં કર્મો વિક્ષણ જાય છે એમ માનવું પડે અને ન કરેલાં કર્મોનાં ફળ મળતાં રહે છે એમ પણ માનવું પડે. આ વિચારસરણી દોષયુક્ત છે. આથી આયુર્વેદની વિચારસરણીને ગ્રહણ કરવી જ રહી.

પાશ્ચાત્યો કહે છે કે માતાપિતાના રજવીર્યના સંયોગથી બનતા આદિ ગર્ભકલલ (ગર્ભનો પ્રથમ બુદ્બુદ પરપોટો)માં માતા અને પિતાના વારસાનાં લક્ષણોમાંથી અરધાં અરધાં લક્ષણો ઉતરી આવે છે. અહીં અમે “ક્રોમોસોમ્સ” અને “જીન્સ” એટલે રજોબીજ અને શુક્રબીજમાં રહેલાં પ્રજાતંતુ અને લક્ષણબીજકાના ગુણધર્મોની ચર્ચામાં ઉતરવા માગતા નથી. માત્ર એટલું જ આ સ્થળે સ્પષ્ટ કરવા માગીએ છીએ કે પાશ્ચાત્યો માતૃજ અને પિતૃજ અંશોથી જ ગર્ભ બને છે એમ માને છે. આદિ ગર્ભકલલ કે પાશ્ચાત્યોની જીવશાસ્ત્રની પરિભાષામાં વપરાતો “ઝાયગોટ” શબ્દ એ આપણા વર્ણુશ્રિમની પરિભાષાનો ઘર્ણ શબ્દ છે. “વર્ણુ” એટલે “રંગ” નહિ.

ત્રીયતે પ્રાક્તન જન્માનુકૂલં કૃતં યૈઃ તે વર્ણાઃ । પૂર્વજન્મ કર્માનુસાર જેનું આચરણ-વૃત્ત બંધાય તે આદિ ગર્ભકલ્પને વર્ણ કહે છે. પાશ્ચાત્યોના “જાયગોટ”માં આહારજ અને કર્મજ અંશો ઉમેરીએ એટલે :આયુર્વેદના જીવશાસ્ત્ર મુજબનો “જાયગોટ” “આદિ ગર્ભકલ્પ” કે વર્ણ કહેવાય.

આયુર્વેદ કેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે ? તમારો આગલો ભવ આ ભવને સુધારે અને આ ભવ ન સુધારે તો પાછલો ભવ પણ બગડે. એમ આગળ પાછળનો વિચાર કરવાનું જરૂરી તત્ત્વ આયુર્વેદમાં જ છે. માતાપિતાના અંશો :ઉપરાંત ખોરાકમાંથી ઉતરી આવતા અંશો અને કરેલાં કર્મના સંસ્કારના અંશો પણ ગર્ભમાં ઉતરી આવે છે.

આર્યો આથી જ ખાદ્યાખાદ્યનો, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી, સંયમની ભાવનાને પ્રધાનપદે મૂકે છે. “એક જ ખાલે પાણી” પીવામાં ભાખ્યારા વધવાના ઉપદેશ, આપનાર બુદ્ધિમાનો ભલે “પોલીટીકલ સ્ટેટ” ચલાવે. એમાંથી ઉપદેશ, પ્રમેહ અને અન્ય સંસર્ગજ બ્યાધિઓ ફેલાય છે તે કોણ નથી જાણતું ? મા અને બાપના આચાર, વિચાર અને આહારના અંશો બાળકમાં ઉતરે છે. બાળકનું સ્વાસ્થ્ય કેવળ વૈદ્યની સારવાર, કુટુંબની માવજત, સ્વચ્છ શહેરી જીવન અને અનુકૂળ સંયોગો ઉપર જ આધાર નથી રાખતું. માબાપના રજવીયામાંથી મળેલી સ્વાસ્થ્યની મૂડી ઉપરાંત આહારજન્ય અને જીવાત્માનાં પૂર્વજન્મકર્મજન્ય બીજકો ચાલૂ ગર્ભદેહમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. પોતાનું ધાવણ છોડાવી ગમે તેવા આહાર, આચાર અને વિચારવાળી આયાઓ અને ધાવોના હાથમાં પોતાનું અમૂલ્ય બાલધન મૂકનાર મૂર્ખ માતાઓને શું કહેવું ? પોતાનું ચૌવનધન જળવવાને બદલે સંતતિને સ્તનપાન ન કરાવનાર માતા પોતાનો માતૃધર્મ ચૂકે છે. આ વૈજ્ઞાનિક જમાનાની એક અવૈજ્ઞાનિક ફેશન ભૂલભરેલી છે.

આયુર્વેદ કર્મજન્ય અંશોને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. કર્મજ જૂતોના રૂપમાંથી જ ગર્ભનું રૂપ બંધાય છે. મનની પ્રકૃતિ-વિકૃતિ

અને બુદ્ધિમાં જોટલા બદો જોવામાં આવે છે તે રજસ, તમસ અને કર્મજન્ય હોય છે.

રૂપરહિત પદાર્થથી રૂપવાન પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આથી આત્માની સાથે લિંગશરીર માનવું જ રહ્યું. જોકે શુદ્ધ અને આર્તવ ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં કારણબૂત બને છે, પરંતુ તે પણ લિંગશરીર (અથવા કર્મજ બૂલો) વિના ઉત્પત્તિમાં કારણ રૂપ નથી બનતા. ભગવાન ચરક ઉપદેશે છે કે આત્મયુક્ત લિંગશરીર શુદ્ધ-શોષિતરૂપ બીજમાં પ્રવેશ પામતાં જ સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે. પૂર્વજન્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થએલી સૂક્ષ્મ આહંકારિક ઈદ્રિયો દ્વારા સ્થૂલ ઈદ્રિયો બને છે. એ રીતે જ કર્મજ બૂલો “રૂપ” અને “મન”ની વિવિધતાઓનાં કારણબૂત બને છે.

આત્મા એ અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ બૂલોથી વાસનાયુક્ત થયા વિના- મોક્ષ થયા વિના જીવે પડતો નથી. કર્મથી, મનથી, બુદ્ધિથી કે અહંકારના વિકારરૂપ દોષોથી, ઈદ્રિયોથી કે ઈદ્રિય વિષયોથી તે જીવે પડતો નથી. “સત્ત્વ” એ સંજ્ઞાથી ઓળખાતું મન, રજ અને તમથી જોડાયેલું રહે છે અને ઉપરનાં સધળાં પણ આત્માની સાથે સદા જોડાયેલાં જ રહે છે. આ રીતે કર્મનાં ફલ ભોગવવા જોડાયેલાં રહી “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની ગરે શયનં” જન્મ મરણના ફેરામાં જીવાત્મા પોતાના અનુબંધો (કર્મજન્ય વાસનાનાં વળગણો) સાથે ફર્યા કરે છે. “ઋણાનુબંધ” એટલે વાસનાનાં વળગણો. જેનાં જોટલાં બાકી તેને તેટલા ભોગ ભોગવવા ઋણ એટલે બાકી રહે છે; અને તેથી જ કહેવાય છે કે “ઋણાનુબંધે ભેગાં મળીયાં, પાછાં જીદાં થાવું રે” વગેરે. ટુંકામાં આયુર્વેદ ગર્ભના સંબંધમાં આવા મહત્ત્વના વિચારો સેવતાં, બાળક કે જે આવતી કાલને મહા પુરુષ છે તેના “અવતાર”ની તૈયારી કરાવવા, પૂર્વજન્મના સારા સંસ્કારવાળું સંતાન પોતાની કુખે જન્મે તેને માટે, માતાને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યું સેવન કરવાનું ઉપદેશો છે, પિતાને ઉચ્ચ પિતૃધર્મના બ્યાલો આપે છે અને “પુત્રસેવન

સંસ્કાર”થી માંડી “અંત્યેષ્ઠી” સુધીની વિચારણા ધર્મશાસ્ત્રના સહકાર-પૂર્વક કરે છે.

પ્રસૂતિશાસ્ત્ર અને કૌભારભૂત્ય જેવાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોના વ્યાધિઓની ચર્ચા કરતાં ગહન શાસ્ત્રોના મર્મેતિ મનોરમ ભાષામાં મૂકી, આ ગ્રંથના લેખકે આયુર્વેદ તરફ આમંજનતાને ઠીક આકર્ષી છે અને એ રીતે આયુર્વેદ તરફના આમંજનતાના આદરમાં વધારો કર્યો છે.

ચરક, સુશ્રુત, વાગ્લટ અને કાશ્યપ સંહિતાઓમાંથી તેમ જ પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોનાં અવતરણો ટાંકી, લેખકનાં વિધાનેતુનું વધુ સમર્થન કરવામાં સમયનો વ્યય ન કરતાં, ઉત્સુક વાચકને લેખકની આયુર્વેદીય રસધારના માદક પ્રવાહમાં ડૂબકી મારતાં મારતાં છૂટાં છવાયાં રત્નોને વીણી તેનો યથાવકાશ ઉપભોગ કરવાનું વિનવી વિરમીશ.

આયુર્વેદના અનુરાગીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, વૈદ્યો અને વિદ્વાનો સઘળાંને યથારસી સામગ્રી વૈદ્ય શ્રી. ગદવજ્જલાઈનાં પ્રકાશનોમાંથી મળી રહે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ એ પૈકીનું જ હોય અમારે એ દિશામાં વિશેષ લક્ષ્યમણ કરવાની રહેતી નથી.

પ્રસ્તાવના માટે પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ આપવા સારૂ લેખકનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું. પ્રસ્તાવનાને હળવી બનાવવાની ઇચ્છા હોવા છતાંય પણ શાસ્ત્રીય વિષય ચર્ચવાના ઇચ્છાના પ્રવાહને હું અટકાવી શક્યો નથી. પુસ્તકની ઉપયોગિતા જોતાં અમે ઉપસ્થિત કરેલી શાસ્ત્રીય ભૂમિકાની જરૂર સહજ સમજાશે. પ્રસ્તુત પુસ્તક ચાલુ કડક મોંઘવારીના સંયોગોમાં આટલી દળદાર અને સુંદર આવૃત્તિ રૂપે નજીવી કિંમતે પ્રકટ કરવા માટે, લેખક મહોદયને તેમના આદરણીય સાહસ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. (ઇતિશમ)

નડિઆદ

૨૪-૬-૪૩

વૈદ્યરાજ સુંદરલાલ નાથાલાલ બેળી,
વિદ્યાવાર્ષિ, M. R. A. S. પ્રોન્સીપાલ:
મહાગુજરાત આયુર્વેદિક ફેલોન્—નડિઆદ.
મેમ્બર: બોર્ડે ઓફ ઇન્ડિયન સીરદીમ્સ ઓફ
મેડીસીન—મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	પ્રવેશ અને પ્રારંભ	૩	૨૨	સવા મહિનો અને તે પછી	૧૬૬
૨	બુઢીમાની વાતો	૧૧	૨૩	પ્રસૂતિના વ્યાધિઓ : (પશ્ચાત્તે	
૩	બુઢીમાની વાતો (ચાલુ)	૧૮		વેળુ અને રક્તસ્રાવ)	૧૭૩
૪	બુઢીમાની વાતો (ચાલુ)	૨૫	૨૪	રક્તસ્રાવના ઉપાય	૧૮૧
૫	પ્રસવનો સમય	૩૩	૨૫	સૂતિકાન્વર	૧૮૬
૬	પ્રસવની પૂર્વ તૈયારી	૪૧	૨૬	સૂતિકાન્વર (ચાલુ)	૧૯૬
૭	દાયલુ	૪૬	૨૭	સૂતિકા સન્નિપાત	૨૦૩
૮	સ્વચ્છ અને અસ્વચ્છ દાયલુ	૫૬	૨૮	સૂતિકા પાગલપણુ	૨૧૦
૯	સુવાવડનાં સાધન-સામગ્રી	૬૫	૨૯	સૂતિકા સન્નિપાતનો ઉપચાર	૨૧૮
૧૦	પ્રસવ પહેલાંનું સમાહ	૭૩	૩૦	સૂતિકા રોગ (સુવારોગ)	૨૨૬
૧૧	પ્રસવમાં કામ કરતાં અંગો	૮૨	૩૧	સુવારોગનાં દરદો	૨૩૯
૧૨	પ્રસૂતા અને સ્વાભાવિક પ્રસવ	૯૦	૩૨	દુઃખોપચાર	૨૪૫
૧૩	પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા		૩૩	હરકોઈ રોગટુંબળ બાળક છે	૨૫૩
	અને ઓર	૯૯	૩૪	આપણાં બાળકો	૨૬૦
૧૪	અસ્વાભાવિક પ્રસવ	૧૦૬	૩૫	જન્મતા બાળકનો પહેલો	
૧૫	અસ્વાભાવિક પ્રસવ (ચાલુ)	૧૧૩		માસ	૨૬૮
૧૬	અસ્વાભાવિક પ્રસવ (ચાલુ)	૧૨૦	૩૬	બાળકની સારવાર	૨૮૦
૧૭	નાળછેદન	૧૨૮	૩૭	બાળકનું સ્નાન અને	
✓ ૧૮	બળથુથી અને પ્રાથમિક			તૈલાભ્યંજ	૨૮૭
	સારવાર	૧૩૫	૩૮	બાળકનાં વસ્ત્ર અને	
૧૯	પ્રસવ પછીની પહેલી તક	૧૪૩		કુદસ્તી હાજતો	૨૯૩
✓ ૨૦	પ્રસૂતાની પ્રાથમિક સારવાર	૧૫૧	૩૯	બાળકનાં રમકડાં	૨૯૯
૨૧	પ્રસૂતાની પ્રાથમિક સારવાર		૪૦	બાળકની ઉંઘ, આરામ	
	(ચાલુ)	૧૫૮		ને સંભાળ	૩૦૫

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૧	બાળકની સંભાળ અને અકસ્માત	૩૨૬	૫૨	હિંદુધર્મીયા (માંસપ્રાપ્ત)	૪૮૧
૪૨	બાળકની સારવાર	૩૩૧	૫૩	બાળઉપદેશ	૪૮૭
૪૩	ગામમાં ડાહ્યાં ડોસીમા	૩૩૭	૫૪	કંડમાળ-ગંડમાળ	૫૦૬
૪૪	ડોસીમાનો બટલો અને બાળવૈદ્ય	૩૪૭	૫૫	શીતળા-અછબડા વગેરે	૫૧૯
૪૫	બાળકોને પાવાના ઘસારા	૩૫૮	૫૬	શીતળા-મંત્ર અને તંત્ર- પ્રયોગ	૫૪૩
૪૬	બાળગોટલી અને બાળગોળી	૪૧૨	૫૭	આંચકી	૫૪૭
૪૭	બાળકના મહા વ્યાધિઓ :		૫૮	બાળમૂઠ	૫૫૪
	વરાધ	૪૨૩	૫૯	નજર અને નજરખંધી	૫૬૦
૪૮	વરાધના ઉપાયો	૪૩૫	૬૦	સંસ્કાર અને કેળવણી	૫૭૯
૪૯	સુખાન અથવા બાળરોષ	૪૪૫	૬૧	ઉપસંહાર	૫૯૧
૫૦	મોતીઝરો-મન્યરજ્જવર	૪૫૮		જરૂરી	૫૯૮
૫૧	રોહિણી (ટોન્સીલાઇટીસ)	૪૭૦		પરિશિષ્ટ ક	૫૯૯
				પરિશિષ્ટ જ	૬૦૨

બા અને બાબક

બા અને બાળક

પ્રકરણ ૧ છું

પ્રવેશ અને પ્રારંભ

માતા વસુધરા-ભગવતિ ! જગતને ધારણ કરીને તું તેનું પાલન કરી, વિવિધ, અનહદ અને અપાર પદાર્થોની ભેટ આપી, સચરાચર જીવોનું આશ્રયસ્થાન બની રહી છે. તારા હૃદય ઉપર તેં બ્રહ્માંડ ધારણ કર્યું છે. તારા ઉદરમાં રહેલાં રત્નો, અમૂલ્ય ધાતુઓ, અદાર ભાર વનસ્પતિખીજો અને અખંડ વહેતાં વારિના ધોધોનો પાર નથી. માનવીઓએ જે જે પ્રયત્ન કર્યું તે તે તેમને તેં આપ્યું. જગતને જન્માબ્યું, પાબ્યું, પોષ્યું; અને અનંત અવકાશમાં લીન થતા તારા અંક-વિજ્ઞાન અંકમાં સહુને ઝીલી લઇને, હે માતા, તારી ગ્રોહમાં તે સમાવી દીધા, ક્ષમાની દેવી, સહનશીલતાની મૂર્તિ, ઉપકારની ત્રિવેણી,

સમજાવે મિરાજતી ઓ મહામાયા ! તારા ગુણાનુવાદ ગાવા માટે મારી આ તુચ્છ લેખિની સમર્થ કેવી રીતે બની શકે ?

પશુ તું તો પંચભૂતની પ્રતિમા છે, તારૂં સ્થૂળ રૂપ ચૈતન્યવંતું તોય જ, અને તારી પ્રતિકૃતિ જાણે ન હોય, તેવી પ્રતિકૃતિ રૂપે સ્ત્રી-એ સ્ત્રી રૂપે તું જ દ્વિતીય સ્વરૂપમાં બાસે છે.

તેં મૂલ્યમાન રત્નોને ધારણ કર્યાં, તો સ્ત્રીએ નરરત્નો નિપજાવ્યા. તેં ધાન્યબીજો આપ્યાં તો તેણીએ અમીકું પી સમા સ્તનમાંથી માન-બીના સમધાતુપોષક ધાવણુ ધવરાવ્યાં. તેં હૃદય ખુદાવ્યાં તો માતાએ ખોળા ખુદાવ્યા. તારૂં ઉદર વિશાળ છે, તો તેણીની કુખ વિશાળ છે. તેં અનેકના પદાકાંતો સહ્યા છે, તો તેણીએ સમાજના અને સંસારના કડવા ધુટકાને અમૃત કર્યા છે. તું પૃથ્વી છે તો તે પ્રકૃતિ છે, તું ચાર ભૂતો (જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ) સાથે રહી રાચે છે, તો તે પ્રકૃતિ પુરૂષની સાથે રહી રાચે છે. આવો માતાઓ ! તમને વંદન, હજાર વાર વંદન ! પ્રકૃતિ અને પૃથ્વી, સંસારને સર્જતી મહામાયાઓ, અમારાં સહસ્ર શિરનમન સ્વીકારો, મા !

કવિઓ કવે છે : સહસ્રરસમી સૂર્યનારાયણે તેના અરણ્ય સારથીની સાથે રહીને જગતને ઉગ્મળવા અવકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. શાસ્ત્રીઓ કહે છે : કરણચરીર ધારણ થવાથી અરૂપ આત્માએ જીવ રૂપે જગતમાં પ્રવેશ કર્યો. સૂત્રધાર કહે છે : રંગભૂમિ પર સંગીત કલાને બાવ સ્થાપવા પાત્રોએ પ્રવેશ કર્યો. હું કહું છું : સૃષ્ટિકર્મને અવિચ્છિન્ન રાખવા માટે માતાના ઉદરથી બાળકે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો.

અને એ પ્રવેશનું નામ પ્રસૂતિશાસ્ત્ર. આજે પ્રસૂતિશાસ્ત્ર જેવા મહાન, સક્રિય, અને ચાણાક્યતાભર્યા વિષય સમા મહાન વિષયમાં મારી કલમ પ્રવેશનો આનંદ અનુભવે છે, અને એ પ્રવેશથી, રંગભૂમિનાં પ્રેક્ષકોને તથા સંસારનાં અધારાં આટોપી મંગળમય પ્રભાતની વાંચના

કરનાર સંસારીને જોડેલો આનંદ થાય, તેટલો બલકે તેથીયે વધુ આનંદ મારા વાચકોને થશે.

પ્રસૂતિશાસ્ત્ર એટલે કે તેને હળવી ભાષામાં કહું તો સુવાવક અને આળઉછેર. આ પ્રધાન વિષયોને આ આખાય ગ્રંથની અંદર સાંકળી લેવાના છે.

કોઇ કહેશે : આળઉછેર એ તો સાધારણ જનસમાજને ઉપયોગી છે જ, પણ પ્રસૂતિશાસ્ત્ર યાને સુવાવક સંબંધી વિચારવિનિમય અને ક્રિયા સાધારણ જનતાને વધુ ઉપયોગી નથી. એવું સાહિત્ય તો ખાસ કરીને સુયાણીઓ અને મીડવાઇફો અથવા નર્સોના કામનું છે. તેથી તેની ચર્ચાને આ પ્રકારે પ્રગટ કરવાથી રસક્ષતિ નહિ થાય ?

રસ : જો રસની વ્યાખ્યા કરીએ તો જ તેની ક્ષતિ સંબંધમાં ચોખ્ખવટ થઇ શકે. કેટલીક વખતે રસ આદ્લાદની ખાતર હોય છે અને કેટલાક રસો માણ્યા પછી આદ્લાદ પેદા થાય છે. તેમાં પણ બે બેડ પડે છે: દાખલા તરીકે એક રૂના વેપારીને ભરૂચના બાવની વધધટમાં રસ છે, છતાં એક એન્જીનની ખનાવટ એ જોવા લાગે તો તેમાં જોડેલાં વિવિધ યંત્રો અને તેના કાર્યમાં તેને રસનો અનુભવ થવા લાગે છે અને તે તેમાં રસ લેવા લાગે છે. ખરી રીતે તેને તે ઉપયોગી નહિ હોવા છતાં પણ તેમાં તેને રસ પડે છે તો ખરો.

માણસ જાત જ્ઞાનવૃદ્ધિને ઇચ્છે છે અને જેમ જેમ જ્ઞાનની વિજ્ઞાનતા વધતી જાય છે, તેમ તેમ એ મહાન બને છે. વહેવારિક કે ઉપયોગ પૂરતું જ જ્ઞાન હોય તેને વિજ્ઞાન જ્ઞાન ન કહી શકાય. જીવનમાં નજર સામે બનતા હરેક કાર્ય અને ક્રિયાનું સર્વિશેષ જ્ઞાન હરેક જ્ઞાનપિપાસુને મળવું જ જોઇએ. અને એ જ વ્યક્તિને ખરેખર જ્ઞાની કહી શકાય.

સુવાવક એ ગૃહસ્થજીવનનું અમૂલ્ય કાર્ય છે, અને પૃથસ્થાશ્રમ ધરાવનાર હરેક નરનારીને તે કાર્ય સંબંધમાં એક નહિ તો બીજી

રીતે પણ ધ્યાન દોરનારૂં છે. જે વખતે તેનું તે તરફ ધ્યાન દોરાય છે તે વખતે એ સંબંધી જો જ્ઞાન તેને હોય છે તો બધી સરલતા અને સુખમતા સાંપડે છે અને તેમને રસક્ષતિ થતી નથી.

હોસ્પીટલો અને સર્જરી સાથેની મીડવાઇફ તો હમણાંના નૂતન યુગમાં જ આપણને લાખ્યાં છે; પણ એમને જે વખતે અવતાર નહોતો થયો ત્યારે પણ આપણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીઓની પ્રસૂતિ થતી હતી અને તેની સારવાર ઘરની વૃદ્ધાઓ કરતી હતી. મોટા ગામમાં બે ચાર અને ગામડામાં એકાદ કુશળ દાયણ પણ રહેતી અને આજનું બધું પ્રસૂતિતંત્ર (મીડવાઇફરી) તેમને હસ્તગત તથા કંદેરેષ હતું.

યુગબદ્ધો થયો. વિદેશીઓએ દેશમાં આવી બીજાં ક્ષેત્રોની સાથે વૈદકીય ક્ષેત્ર પણ હાથ ક્યું, લોકોને તે રમ્યું અને જનતા તે તરફ વધુ દોરાવા લાગી. એટલે પછી હસ્તક્રિયા અને મૌખિક જ્ઞાનથી સંબળ અને સફળ રહેલી દેશી સુયાણીઓની યોગ્યતા તથા જરૂરીયાત ધરી મદ અને તેમનાં જ્ઞાન ધસાતાં ગયાં. છતાંયે આજે લાખો ગામડાં અને ગ્રામ્યજીવન જીવનાર વસતિમાં રહ્યાસલા જ્ઞાનથી, દેશી સુયાણીઓ પરંપરાગત ઝીલેલી ક્રિયાથી સુવાવડ કરાવે છે અને પ્રસૂતિની દરેક ક્રિયાને જળવા લે છે. છતાં આ વર્ગ, બાહ્ય કરીને અશિક્ષિત અને તેણે સંગ્રહેલા સંકુચિત તથા મર્યાદિત જ્ઞાનવાળો જ છે. એમના જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ થવા માટે ટાઇમ એમને સાચો સાથ કે ઉત્સાહ આપ્યો નથી. આપણા સમાજે તેમને સંપર્ક ‘અપ પુરતો’ રાખેલો હોય સુવાવડ અને સુવાવડીની સારવારમાં એમને હવે આનંદ રહ્યો નથી. માત્ર શોડાક મળતરની લાભ્ય પૂરતો જ એમને ધંધો રહેવાથી આજનું સુધરેલું સમાજજીવન, આજની નાણુક પ્રકૃતિ અને સ્ત્રીઓની સંભાળ બાબત તેમનાં વિચારો અને વર્તન, પરિવર્તન પામતા જમાનાની સાથે જે રીતે ફરવા જોઇએ તે રીતે ફરી શક્યાં નથી.

એટલે જુની હશે થતી સુવાવડ સુંદર હોવા છતાં તેમાં કેટલોક ખામીઓ રહેલી છે, તે દૂર કરવાને માટે કામચલાઉ પ્રયત્ન કર્યો જ નથી.

મહેરોની અંદર કીઓ માટે સુવાવડ ખાતાની મોટી મોટી હોસ્પીટલો ખોલનાર ધનવાનોને એક નજીવો પણ વિચાર, લાખો મામડામાં થતી સુવાવડો અને તેમાં દેશી સુયાણીઓને હાથે થતી સારવાર સંબંધમાં આવ્યો નથી. તેઓ તો માત્ર એકાદ હોસ્પીટલ ખોલી સુવાવડના પચીસ-પચાસ ખાટલાઓ રાખી, એકાદ ડોક્ટર અને પાંચ દસ ડેજવાયેલી નર્સો રાખી, સીસમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર કરવાનું પોતાનું ઇતિહાસ સમજી લે છે !

બીજી તરફ નવી થીયેરી પ્રમાણે સુવાવડ કરાવનાર ચિકિત્સકો અને નર્સો પોતાનું તે સાફ અને દેશી સુયાણીઓનું કામ તે અતિ જૂડું, ખરાબ, અવૈજ્ઞાનિક, હાથગ, ઉંઠવેદા જેવું ગણી, તેને પુખ્તકારી કાઢીને મોઢું મચકાડે છે. વળી તેમના દિલમાં દેશ અને દેશી ઉપર પુખ્ત સુગ હોવાથી તેમણે તો જુના વખતની પ્રમાણી સુવાવડ કરતી સુયાણીઓ તરફ નિષ્ઠા પણ કરી નથી !

તટસ્થ દૃષ્ટિથી આપણે નવી અને જુની બન્ને પદ્ધતિ અને ક્રિયાઓ ભેદ વળીએ છીએ અને ચોક્કસ અનુભવ બધાવ છે ત્યારે એમ લાગે છે કે ધણા જુના વખતથી થતી આવેલી સુવાવડ કેટલોક રીતે અપૂર્ણ છે અને તેમાં ફેરફાર તથા સુધારો થવાની અત્યંત જરૂર છે. કેટલાક વિચારો ભલે નવી પદ્ધતિના પણ અપનાવવા પડે, અને એ અપનાવ્યા વગર છુટકો પણ નથી, કારણ કે દેશી વેદક પ્રચલિત શાસ્ત્ર વિષયમાં ન્યાંનું ત્યાં જ છે. એટલે કે એ વિષય ઉપર ભલે કેટલાક સુદિમાન વંશોએ થોડાંક ભાષણો કર્યા હોય ત્યાં નિબંધો લખ્યા હોય, પરંતુ સક્રિય રીતે લગભગ નવાજુ ટકા વેંધો પોતાની બાંહે સુવાવડ કરાવી શકે, ત્યાં સુવાવડ વખતે આવી પડેલી મુશ્કેલીમાં

શસ્ત્રક્રિયા કરી, ઉપચારો કરી, ખેતાની રીતે સુવાવક નિર્વિધિ ખાર ઉતારે તેવા મળી આવવા મુશ્કેલ છે.

શસ્ત્રવિદ્યા ધણા લાંબા વખતથી દેશી વૈદ્યોના હાથથી છુટી મથેલી છે. ન્યારે એ પૂર્ણ પ્રકાશમાં હતી ત્યારે વિદેશીઓની અપેક્ષાએ આપણા વૈદ્યો શસ્ત્રક્રિયા સરસ કરી જાયતા. તેના પુરાવા તો પુરાણાં પુસ્તકો-સુશ્રુત જેવા ગ્રંથોમાંથી જોઈએ તેટલા મળી આવે છે. પણ તેને સંજારીને સંતોષ માનવા સિવાય, અત્યારે એ વિષમની અપૂર્ણતાનો સ્વીકાર કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. જો કે હમણાં હમણાં આવેલી આયુર્વેદની પ્રગતિમાં અને આયુર્વેદિક કાલેજોમાં તૈયાર થતા વૈદ્યોમાં શસ્ત્ર-વિદ્યા (સર્જરી) સાથે સાથે શીખવવામાં આવે છે ખરી. એ નવા તૈયાર થતા વૈદ્યોની સેવા તો હજી હવે જન્મતને મળશે. પણ એ તો ભવિષ્યની વાત છે, ન્યારે આપણે તો સાંપ્રત સમયની વિચારણા કરીએ છીએ. જો આપણે દેશી રીતે સુવાવક અને સુવાવડીની સારવારમાં સુધારો કરવો હોય તો નવી પદ્ધતિના ચોક્કસ વિચારો અને ક્રિયાઓનો વિનિમય કરી, સુચાણીઓ-દેશી હોય તૈયાર થતી સુચાણીઓને હાથ ઉપર લઈને, એમના જ્ઞાનમાં આવશ્યક સુધારો કરીને, અત્યારે જે ઠેકાણે એ જ્ઞાન પડ્યું છે ત્યાંથી સહેજ ઢિંચી ભૂમિકા ઉપર લઈ જવામાં આવે તો આપણી જૂની અને દેશી પદ્ધતિ ધણી જ અસરકારક અને વ્યવહારૂ બની શકે તેવી મારી ખાતરી છે.

કોઈ એમ કહે કે સુવાવડીની સારવાર અને સુવાવક પાશ્ચાત્ય નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે અપનાવવી ધણી સારી છે, તો તેમાં હું સહમત થવા તૈયાર નથી અને તેનાં અનેક કારણો છે.

એક તો એ પદ્ધતિ અત્યંત ખર્ચાળ છે. થોડા ધનવાન અને સારી કમાણીવાળાં કુટુંબોને બાદ કરીએ તો આપણાં સેંકડો કુટુંબો અને ગરીબ પ્રજા એ પદ્ધતિએ સારવાર લેવા તૈયાર નથી.

‘આર્થિક બાબત બાબુ ઉપર રાખીએ તો બીજી રીતે આપણા દેશની સ્ત્રીઓના બંધારણ અને શારીરિક અવસ્થાને લઈને પણ તે પદ્ધતિમાં અંગીકાર કરેલી રીતે વપરાતાં ઔષધો અને આપવામાં આવતી સારવાર મોટે ભાગે માફક નથી આવતાં.

‘માફક નથી આવતાં’ એ હું દેશી પદ્ધતિનો પક્ષપાત કરવા માટે લખું છું એવું ન માનતા. હોસ્પિટલોમાંથી સુવાવક લઈ આવેલી અનેક સ્ત્રીઓના શરીરનો મને અભ્યાસ છે. એ હોસ્પિટલમાંથી છુટી આવેલી સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગોનો ખ્યાલ કરતાં મને લાગે છે કે તેમના બાંધા, શરીરની પ્રકૃતિ, હિંદની આબોહવા અને વાતાવરણનો વિચાર કરતાં નવીન પદ્ધતિની સારવાર હિંદની સ્ત્રીઓને કોઈ રીતે બંધ બેસતી નથી, બલકે તેઓ હોસ્પિટલમાંથી નવીન રોગ અને ગુપ્ત અવયવોની વિશિષ્ટ નિર્મૂલતા લઈને જ આવે છે.

અર્થાત જુની પદ્ધતિ સુધારો માગે છે, જે નવી પદ્ધતિ છે તે સ્વીકારવા જેવી નથી, ત્યારે ત્રીજો જ એક માર્ગ એવો હોવો જોઈએ કે સ્વતંત્ર રીતે નાનાં ગામડાંઓમાં ધરઆંગણે થતી સુવાવકમાં ચોક્કસ જ્ઞાન અને પદ્ધતિનો ફેલાવો થાય, તેમના વિચારોને ફેરવી શકાય અને આવી પડેલી મુશ્કેલીઓમાં સહેલાઈથી માર્ગ કાઢી શકાય તેવું અનુભવી જ્ઞાન રજૂ કરવા માટે આ વિષયની શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

આજસુધી મારા આલેખાયેલા વિચારો બની શકે ત્યાંસુધી મેં શુદ્ધ શાસ્ત્રીય રીતે રજૂ કર્યાં છે, પરંતુ આ સંબંધમાં શરૂ થતી વિષયમાં કેવળ શાસ્ત્રીય અર્થાત આયુર્વેદિક વિચારોને વળગી રહેવાનું મને મુશ્કેલ લાગે છે, અને એથી જ એલોપથી અને આયુર્વેદનો સમન્વય સાધી, આમ જનતાને વધુ અનુકૂળ અને વધુ સરલ બને એ રીતે

અહીં મારા વિચારો રજુ થશે. જ્યાં છુટકો નહિ થાય ત્યાં જ મારે બીજી થીયેરી ઉપર હસ્તાક્ષેપ કરવો રહેશે.

આ વિષય સંબંધમાં મારો અનુભવ વધે એ માટે મેં સતત મહેનત કરી છે. સ્વમાનને બાબુ ઉપર રાખી, લેડી ડોક્ટરો સાથે વિચારોની લેવડદેવડ કરી છે, અનેક ગ્રંથોના વાચન અને અભ્યાસ પછી જ મેં આજે ક્લેમ પકડી છે. મારા બીજા પ્રયાસોથી જેમ આમજનતાને લાભ થયો છે અને મારા વિચારો માર્ગદર્શક બન્યા છે, તેમ આ લેખમાળા પણ તેમાં કિમેરો કરશે એવી મારી બાવના છે.

વધુ નહિ. તો હવે પછી શરૂ થતો આ વિષય બહેનો અભ્યાસપૂર્વક વાંચી, તેમાં બતાવેલા વિચારો અને અનુભવોનું મનન કરતી રહેશે, પુરૂષો વાંચી વિચારી સંપર્કમાં રહેતી બહેનોને તે તરફ એંચવા પ્રયાસ કરશે તો તેમના હમેશના જીવનમાં આ જાતનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપયોગી નીવડશે.

સુવાવડને લગતા વિષય સંબંધમાં ગુજરાતી ભાષામાં તેના જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય તેવું સાહિત્ય ધણું જુજ છે, અને જે છે તે પણ બધી રીતે પુરતું નથી, એ મોટી ઉણપ ગણાય. એ ઉણપ કાંઈક અંશે ટળી જાય એવી મારી ઇચ્છા છે, તેની સાથે મને આત્મવિશ્વાસ છે કે મારી લેખિનીને હું જરૂર લોકપ્રિય બનાવી શકીશ. એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા દીનદયાળુ પ્રભુ મને પ્રેરણા આપો.

*

*

*

પ્રકરણ ૨ જી બુદ્ધી-માની વાતો

‘સરલા ઓ સરલા !’

‘હાં બા, આવી. ’

‘જરા અહીં આવ તો બેટા ! કહે, દીકરા ! મેં પરમ દિવસે
તને એક સૂચના કરી હતી કે નાની વહુ જ્યોત્સ્નાની સુવાની પથારી
હવેથી નીચેના મારા ઓરડામાં કરવાની છે, તો પણ બે દિવસથી
એ રમેશના રૂમમાં સાથે જ કેમ સૂવે છે ?’

‘બા ! જાણે વાત એવી બની કે તમે મને સૂચના કરી ત્યારે
મેં જ્યોત્સ્નાને બોલાવીને કહ્યું કે ‘આપણી સાસુએ કહ્યું છે કે
આજથી તમારે નીચેના ઓરડામાં બાની સાથે સૂવાનું છે. ’ ‘વાર’
કહીને તે ચાલી ગઈ, પણ ગઈ રાત્રે તેણે સૂવાનું બદલ્યું નહિ. એટલે
ગઈ કાલે મેં ફરીથી તેને કહ્યું : ‘જ્યોત્સ્ના ! તેં બાનું કહેવું માન્યું
નથી. બા મને પૂછશે તો હું શું કહીશ ?’

‘એ કહે : ‘બાબીજી ! હું શું કરું ? તમારા દિયરે કહ્યું કે, ‘બા
તો કહે, પણ મને એકલા ગમે નહિ. તારે મારા રૂમમાં સાથે જ
સૂવા આવવાનું છે.’ બાબીજી ! પછી તો હું શું કરું ? મેં રાત્રે નીચે
સૂવા આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ નીચે આવતાં તેમણે
મને અટકાવી. ’

‘આ વાત તમને કહેતાં બા, મને જરીક શરમ થતી હતી. વળી
તમારી આગળ કહું તો તમે નારાજ થાઓ એટલે મેં કહ્યું નહિ. ’

‘હાં, એમ છે કે બેટા ! રમેશ યુવાન અને જ્યોત્સ્ના પતિપ-
રાયણ છે. તેઓ સંસારમાં પ્રવેશ્યાં, પણ એ માર્ગના વિવિધ
વળાંકોની હજી એમને ક્યાંથી ખબર હોય ? આજે જરી જમી
પરવારીને બપોરના જ્યોત્સ્ના અને તું બેઠી મારી પાસે આવજો,

બેટા ! નીચેની પરશાળમાં જ બેસીશું. ઉપર રમેશનો રૂમ છે અને પરશાળમાં જ બારી પડે છે, એટલે આ છુદ્દીનાં બે વચ્ચેના બેસે એ બહેલગણેલ દીકરાના કાને થ જાય. ’

જમ્યા પછી રમેશઆણુ જમીને આરામચેર ઉપર બારી પાસે બેસી છાપું વાંચવામાં પડ્યા હતા, એ વખતે બાતો જરી ઉતાવળા અવાજનો ઘાટો સંભળાયો :

‘ સરલા, ઓ સરલા ! ’

‘ હાં બા ! આવી. ’

‘ આવ તો બેટા ! જ્યોત્સ્નાને પણ તારી સાથે લેતી આવશે. ’

રમેશે છાપામાંથી આંખ અને કાન બારી વાટે બા પાસે વહેતાં કર્યાં. સરલા અને જ્યોત્સ્ના બા પાસે આવીને બેઠાં.

‘ સરલા ! ’ બા બોલ્યાં.

‘ હાં, બા ! શું કહો છો ? ’

‘ જ્યોત્સ્નાએ આજે મેથીની લાજ અને રીંગણાનું શાક કેવું સરસ બનાવ્યું હતું ? મને તો જાણે એમ જ થાય કે રાટલીને શાક જ ખાધા કઈ ! દીકરી રાંધવામાં તો બારી કુશળ નીકળી હોં ! ’

‘ જુવો બા, એક ચીજ સારી થઈ કે તમે મને વખાણવા લાગ્યાં ! સરલાબાબી જેવું હજી મને ક્યાં રાંધતાં આવડે છે ! પરમ દિવસ પુરણપોળા મેં બનાવી ત્યારે તમે જ કહ્યું ’તું કે ‘ દીકરી, હજી તને સરલા જેવી પોળા નથી આવડતી, જરા આટો વધુ લે છે અને પુરણ એાહું પડે છે તેથી જાડી થાય છે. ’ ’

‘ હા, દીકરા ! એ તો જેમ જેમ અભ્યાસ વધારે અને કાળજી રાખો તેમ તેમ સુધારે થાય. અભ્યાસ, આવડત અને કાળજી એ માણસની જાતમાં ગુણવર્ધનની ખાણ સમાન છે. જ્યારે સરલા આપણે ઘેર આવી ત્યારે તો તારાથીયે નપાવટ હતી. રાટલી વણે તો જાણે તણ ખૂણા ! પણ એનો ગુણ એક એવો મોટો કે હું જે જે

શિખામણુ તેને આપું તે હિતકર માને. આજે સરલા દીકરી એ તો મારા ધરનો જન્મતો દીવો છે દીવો.’

‘ અને બા, હું ? ’

‘ ખેટા, તું તો મારા ધરની લક્ષ્મી ! અમે તો હવે વૃદ્ધ થયાં, માથે પળીયાં આવ્યાં, કામકાજ અને નાહ, દીકરા બણ્યાગણ્યા, એમને વખતસર જમવા, સુવા, ખેસવા ભેષએ. તમે બેઉ તો મારા હાથ પગ, મારો આત્મા, જન્મણી-ડાળી આંખો, મારે તો એ આંખોએ જોવાનું અને રાચવાનું. સરલા તો હવે એ પુત્ર અને એક પુત્રીની માતા થઇ. એને આવ્યાને ખાર વરસ વીતી ગયાં. એ તો પીઠ થઇ. હજી તું બાળક છે, દીકરી ! ઉછળતું લોહી છે, છતાંય કલાગરી છે. એથી તો મારી આંતરડી ઠરીને હીમ થાય છે.

‘ આ બિચારી ગંગા ! દીકરો મેટ્રિક બણ્યો, વહુ લાવ્યાં, પણ કહે છે કે વહુ પાંચ અંગ્રેજી બણેલી છે. આવડત છે, પણ આજનો જન્મનો એવો આવ્યો છે કે ગંગા બિચારી કાંઇક કહે કે બોલે તેને બકવા ગણી કાઢે ! કેવું ઉજળું ધર ! પણ એની વહુને એ બાળક થયાં : તેમાં છોકરો જીભે તોતડો અને છોકરી આંખે ત્રાંસી. આવાં બણેલમણેલ વહુ-વર બેઉ રૂપાળાં ને તેમનાં છોકરાં કદરૂપાં ! કેટલું ખરાબ ? ’

‘ પણ ત્યારે બા, એમનાં બેય છોકરાં કેમ કદરૂપાં થયાં ? ’
જ્યોત્સ્નાએ ઇન્તેજરી બતાવી.

‘ એ તો એમ જ હંધાય ને ખેટા ! ’

‘ ત્યારે શું એમાં ભગવાનની માયા હશે ? કે એમનાં પરભવનાં પાપ હશે ? ’

‘ ના, એમાં ભગવાનની માયા કે પરભવનાં પાપ કામ નથી કરતાં. એ તો માનવીઓની પોતાની રહેણી-કરણીનાં જ ફળ છે. અંગા મારી પાસે બેસવા આવે ત્યારે હું એને કહેતી કે ગંગા ! વહુને

દાડા છે. હવે એ એ જણાંને જુદાં પડાય તો આરં. પણ મંગા બિચારી કરે શું ? એનો તો કહીને જીવનો લોચો વળી ગયો, પણ એ હુતી ને હુતો, ખાઇ પીને નવરાં થાય કે ચોવીસે કલાક ભેગાં ને ભેગાં ! એમને જુદાં પડવું મને નહિ ! એ સમયનેય ન ઓળખે.

‘ નિશાળમાં બહુ કે કાલેજમાં બહુ, પણ એ બહુતરમાં સંસારની વાત ક્યાં લખી છે, બેટા ? એ વિષે તો માવતર પાસેથી સાંભળીને તેની સમજણ રાખવી જોઈએ. માવતરની વાતોમાં રહેલી શિખામણ જોમણે માની એ સુખી થયાં છે અને નથી માનતાં તેને દુઃખી થતાં દેખ્યાં છે. સી જાત છે, એનું શરીર તો રત્નની ખાણ છે. તો યે ને ખાણની સંભાળ તો રાખવી જ પડે ને. તો જ તેમાંથી પાકતા હીરા પહેલ પાડવા લાયક નીવડે છે.

‘ એક ભાત રાંધવા હોય છે તો યે તમે એની નીપજથી માંડીને રાંધાતાં સુધીમાં થતી ક્રિયાઓ ઉપર નજર ફેરવી જુઓ તો ખબર પડે કે આપણા હાથમાં શોભતા ચોખલીઆ નીપજવતાં પહેલાં એના ઉત્પાદકોને કેટલી કાળજી રાખવી પડી હશે ! તમે તપેલી ચુલે ચઢાવીને પાણી મૂકવામાં, રાંધવામાં, નીચે મૂકેલી આગને સંભાળીને તપેલીમાં જરૂર લાગે તો પાણી ઉમેરવામાં, અને વારંવાર ચોખાનો દાણો દબાવીને તે ચઢ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ રાખો છો. એમાં તમારી જરા જોટલી પણ ગફલત થાય તો તે નીચે ઢાળી જાય છે કાં પાણીપોચા થાય છે.

‘ ત્યારે સંતાન પકવવું એ શું કેવળ બેકાળજીનું કાર્ય છે ? નહિ, બેટા ! એવી બેકાળજી જ્યારથી દેશમાં બ્યાપી અને પૂર્વની વાતો તરફ દુર્લક્ષ થયું ત્યારથી હિંદનાં સંતાનો વધુ પડતી ખોડ-ખાંપણવાળાં, માયકાંઘલાં અને દુર્બળ બનતાં ગયાં. આ ભરતરાજની ભૂમિમાં એવાં બાળકો થાય તે વાજખી મણાય ખરું ?

‘ ઉદરમાં જ્યારથી મર્માશયમાં બાળકે નિવાસ કર્યો ત્યારથી શાણી ઓએ તો પોતાની જવાબદારી ગરાબર સમજી લેવી જોઈએ.

પણું તો એકાદ વધુ મહિનો ન સમજાય, પણ ત્રણ મહિનાનો ગર્ભ થયા પછી તો ઓ-હરકોષ ઓ તેના શરીરમાં થયેલા ફેરફારો સમજી જાય છે. એટલું તો એ જરૂર સમજે છે કે તેના શરીરમાંથી જ બાળકનું શરીર બધાય છે. રૂધીર, માંસ અસ્થી ને સ્નાયુ એ માતાનાં જ તે બાળકમાં હોય છે, તેમાં તેના વિચારો ને વર્તણૂક પણ ઝડપભેર ગર્ભમાં રહેલા બાળકના શરીરમાં ઓતપ્રોત બને છે. એટલે જ ગર્ભવાણી ઓએ વિલાસ અને વાસનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. આપણે જેટલાં સગર્ભાવસ્થામાં બેદરકાર રહીએ અને અવિચારીપણે આહારવિહારમાં સંયમ ન જાળવીએ, તેટલું જ સુવાવડમાં આપણને કષ્ટાવું પડે, બચ્ચું પણ કષ્ટાય અને આપણા બાળ્યના બાવી સિતારા ચમકવાને બદલે અધકાર ફેલાવનાર નીકળે.

‘પુરૂષોને ઓઊદરની કરામતનો ખ્યાલ ક્યાંથી હોય, માઠી ? અને સહવાસ-એકાંતવાસ-એ તો ગમે તેવા સખળ મનવાળાનું મનો-બળ પણ પછુ ગાળી નાંખે છે. બેન, ઉદરમાં ત્રણ માસનો ગર્ભ થયો, ગર્ભાશય વિસ્તૃત બને, ત્યારે એ ગુપ્તાંગમાં પણ આગળ વધે છે. તેવા વખતે અડપલા અને વિષયભોગ તો ગર્ભમાંના બાળક ઉપર બહુ જ માઠી અસર કરે છે, અસ્વાભાવિક તથા અનુચિત વાસના પ્રત્યે ઓ દોરવાય છે અને ક્ષણિક સુખની ખાતર તેનું માર્દવતાભર્યું દિલ વેડફાઈને વિકૃત બની જાય છે.

‘અતિ વિષયવાનને શ્વાનની ઉપમા ડાહ્યા માણસો આપે છે. પરંતુ ત્રિચારા શ્વાનોને ખાલી નિંદવાની એ તો એક પરંપરા થઈ ગઈ છે. ગર્ભધારણ કરેલી કૂતરી પોતાના જીવના જોખમે પણ શ્વાનને નજીક ઢુકવા દેતી નથી; જ્યારે પુરૂષો તો દો-હાથી દારા બનેલી હોવા છતાં તેનો કેડો મૂકતા નથી, અને જ્યારે પાછળથી કષ્ટાતી ઓરતનાં દુઃખ જાંબળે છે ત્યારે રડવા બેસે છે ! પછી તેમને રૂપચુક્રથી રહીત માયકાંઠલી પ્રજા થાય છે ત્યારે એ મૂર્ખાઓ પોતાના ભાગ્ય અને ભગવાનને દોષ આપે છે ! આટલા માટે જ

આપણી જૂની રૂઢી વહુવારને પાંચ માસ બેસતાં જ પીયર બોળાવીને એને એના પતિથી દૂર લઈ જાય છે. એવી રીતે બે ત્રણ સુવાવડો એ પિતૃગૃહે જ ખાય છે. નેટલા કાળમાં તો ઉભાય જરા સમજણમાં આવી જાય છે અને જીવાનીતું જોર તથા જીરમે કાંઈક હળવો પણ બને છે.

‘પીયરમાં માતા અને સાસરે સમજણી સાસુ દીકરી અને વહુને ટાંકતી રોકતી રહે છે. કડવી વાતો એ મીઠી કરીને એને ગળે ઉતારે છે. ખેટા, પેટમાં બાળક હોય અને એક પગલુંય અવળું સવળું પડે તો બેઢિને દુઃખરૂપ નિવડે છે. તમે જોયુંને, પેલી જગમોહનની વહુ ત્રણ દિવસ સુધી પીલાણી ત્યારે તેને પ્રસવ થયો. એ વહુને મેં એક વખત ઘઉં વીણતાં માટીની કાંકરીઓ ખાતી જોએલી અને તે વખતે મેં તેને ઠપકો પણ આપેલો કે ‘ઓ ગાંડી ! તું આ માટી ખાય છે તે છોકરું તારું પેટમાં ચોંટી જશે !’ પણ ટેવ પડી હોય તે કેમ જાય ?

‘ઉમાઘોરીને છેક છેલ્લે દિવસે એની બા સાસરેથી સુવાવડ કરવા માટે લઢી ઝગડીને તેડી લાવ્યાં. જમાઈ તો ઉમાને મોકલતો જ ન હતો. ઉમાને દીકરો તો રૂપાળો આવેલો, પણ બિલાડીનું બચ્ચું જે એથી મોટું હોય ! અને તાળવામાં તો તસુ એકને ખાડો ! ડાહી બેન દોડતાં આવ્યાં : ‘બા-બા, ચાલો તો, મારી ઉમાને બહીઓ સાંપડ્યો છે, પણ બા ! મને તો જોવુંય નથી ગમતું.’

‘બિચારી ઉમાનો એમાં વાંક શો ? અને એની સાસુ તો એની પરભવની વેરવી ! બિચારીને પૂરા દી બેઠા તો ય ઘી-દુધનું સ્વપ્નુંય ન હોય ! ધાન ખવરાવે અને ઠારની જેમ કામ કરાવે રાખ્યું ! રાત પડે ને ‘ઓઘ્યા ભવનો વેરી’ ઉમાનો ધણી ! એને એકલાને બિચારાને ગમે નહિ ! ‘બાપડી મરીબ ગાય જેવી ઉમા ! ‘દી ઉમા ત્યાં દાસી અને રાત પડે ત્યાં રાણી !’ કુખે શાસ લેવાની જગ્યાએ ન રહી હોય તેવા વખતે પણ ‘રડ્યા’ કાંઈ સમજે જ નહિ ! અને

આજકાલના છોકરા ! ભૈરી એ તો જાણે એમનું જાપાનીસ રમકડું ! તેમની વાસનાતૃપ્તિને ખાતર સ્ત્રીએ જેમ કહે તેમ જી-હજુર રહેવું જોઈએ. નહિ તો ‘મને ગમતી નથી’ એમ કહેતાં તેમને કાંઈ વાર છે ?

‘ અને આ મારી સરલા ! મેં તેની ત્રણ ત્રણ સુવાવડો કરી. આજે તો મારા ધરનું એ જવાહીર થઈને રહી છે. જુઓ, છે એને નખમાંયે રામ ! એ મારી કલામરી કાણી રાણી માંડે વચન ઉથાપેમ નહિ. સ્વસ્થાતમાં તો એમના પોપટજી જરા વાયરે ચઢેલા, અને આ મેનાને રમકડું બનાવવા જરી આગળ વધવા ગયા. પણ હું હજી જાવન વરસની અખડધજ બેઠી છું ને ! એક વખત વાતમાં ને વાતમાં એવી હાકલ કરી કે, એ પોપટજી સીધા દોર જેવા થઈ ગયા, અને પછી તો તે એમની આ મેના-સરલાને કહે કે ‘ જા કહે તેમ કર, સમજી ? એમણે વરસો અનુભવનાં ગાળ્યાં છે. જે કહેતાં હશે તે આપણા બધાની ખાતર. ’

‘ હારતો, મા ! દીકરા ને વહુ કેને આંખણે હોય ? જેણે પૂવે’ સ્કંકર પાર્વતિનાં એકનિષ્ઠાએ વૃત્ત કર્યાં હોય, અને એમનેય ઉજળો દુધ જેવો વસ્તાર આ જુઠાપામાં જેવો હોય તો ‘ આંકાહ’માં રાખવાં જોઈએ. હા, ઘીનો ફાળાઓ હું તો વહુને ખવરાવું, પણ જે તે મારી શિખામણુ ન માને તો એ મને ન ગમે, બા.

‘ જાઓ, બેટા સરલા, જ્યોત્સ્ના ! હજી સાંજનાં કામ બાકી છે. વખત થવા આવ્યો, કામે વળજો. મારી સીતા ને સાવિત્રી જેવી જોડાણી-દેરાણીની જોડીને મા અંબા અમર રાખે, અને હાં બેટા સરલા ! જ્યોત્સ્નાની પથારી આજે મારી જોડે નીચેના ઓરડે કરજો. દીકરી ! હવે પાંચમે મહિનો બેઠો. પેટમાં જીવ સંચર્યા. ખોટા વિચારે પ્રાચશિત ચઢે. હજી એ છોકરાં છે, આપણે કાંઈ છોકરાં ચોક્કાં છીએ, વહુ ! ’ સામુજીએ મુદ્દાની સૂચના આપી દીધી.

* * *

પ્રકરણ ૩ જી.
બુઢીમાની વાતો (ચાલુ)

‘બા!’ સરલા બોલી.

‘હાં, કેમ દીકરી સરલા !’

‘બા ! તમે નારાજ ન થાઓ તો હું તમને એક વાત કહું.’

‘કહેને દીકરા ! તારા જેવી શાણી વઢુની વાતથી હું નારાજ કેમ થાઉં ?’

‘જુઓ બા ! આજે જ્યોત્સ્ના સવારના મેડી ઉપર રડતી હતી, મારે કાંઈ લેવાનું હતું. હું ઉપર ગઈ એટલે એ રડતી બંધ રહી ગઈ અને સાડીથી આંખો સાફ કરવા લાગી.’

‘પછી તે એને કાંઈ પૂછ્યું નહિ ?’

‘મેં તો તેની પાસે જઈ, તેને મારી પકળે ખેંચી, બરડામાં હાથ પસવારતાં પૂછ્યું : ‘અલી કેમ રડે છે ?’

‘‘ એ કહે : ‘કાંઈ નહિ.’

‘‘ હાં. કાંઈ નહિ ! તારી આંખો કહે છે ને તું રડે છે. બોલોને મારી રાણી, શાને રીસાયાં ?’

‘પછી એ બોલી : ‘સરલાબાબી ! બાએ કાલે વાતો કરી ત્યારથી તો મને એવો ભય લાગે છે કે હાથ મા, માઈ શું થશે ? જ્યોત્સ્નાની વઢુની વાત સાંભળીને મને તો આવતા દિવસનો એવો દર લાગે છે કે દિલમાં કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય છે.’

‘મેં કહ્યું : ‘ગાંડી રે ગાંડી ! બીક ને ભયવાળી જોઈ ન હોય તો ! અરે ભગવાન તે બધાને શું એમ પબવતો હશે ? તું તો બાની સ્ત્રીખામજુનો અવળો અર્થ કરી બેઠી ! ચાલ નીચે.’ એમ કહી હું તેને નીચે લાવી. એ તો એમ જ માની બેઠી છે કે એની સુવા-વડ વખતે શુંનું શું થશે !’ સરલાએ ખુલાસો કર્યો.

‘ ખરી વાત છે સરલા ! ગઘ કાલે તેને ઠપકા આપવા અને સીધે માર્ગે વાળવા મેં વાતો કરી. પરંતુ પાછળથી મને પણ થયું કે મેં જરા વહુને ડર લાગે તેવી વાતો કરી તે ઠીક ન થયું. એટલે આજે આપણે શણુની નવી ગાદીઓ બનાવવી છે ને એટા, ત્યારે જરા વાતમાં ને વાતમાં એનો ડર હું દૂર કરી દઈશ. કાંઈ ફિકર નહિ. તેં મને કહ્યું તે સાંઝે જ કયું છે. ’

અપેરના જમી પરવારી, સરલા, જ્યોત્સ્ના અને યુદ્ધીમા શણુના કપડાની અંદર રૂ ભરીને તેનું ગાદલું તથા ઓશીકું ભરવા માટે રૂ તુનતાં હતાં તે વખતે સરલા બોલી :

‘ હેં બા, શણુ ન અભડાય અને સુતરાઉ કાપડનું ગાદલું અભડાય ! આ બધી પ્રચલિત આભડછેટની રૂઠીઓ કેવી રીતે પેદા થઈ હશે ? ’

‘ એટા, જે પ્રચલિત રૂઠી જોવામાં આવે છે તે એ રીતે ધુસી હોય એમ જણાય છે : એક તો અભડાવાની પાછળ હેતુ હોય છે અને બીજું સગવડતાનું કારણ હોય છે, બાકી ખરી વાત તો અસ્વ-સ્થિતા એનું નામ આભડછેટ. આપણે અભડાયેલી વસ્તુને પાણીથી ધોઈ સ્વચ્છ કરીએ છીએ, એટલે એ પવિત્ર બની જાય છે. ખરો હેતુ એને સ્વચ્છ બનાવવા માટેનો હોય છે. પરંતુ કેટલીક કોમતી વસ્તુ ધોવાથી બગડે તેવી હોય તેને પાણી જરા છાંટી, છાંટ નાંખીને પણ પવિત્ર માની લેવાય છે. જો કે અત્યારે તો અમુક અભડાયું, અમુક ચોખ્ખું છે, એની પરંપરા બહુમુખી અને સગવડીયા બની ગઈ છે. ભોડામાં અભડાવાનો મૂળ હેતુ રહ્યો નથી. માત્ર ક્રિયા જે પરં-પરાથી ચાલી આવી હોય તે મૂર્ત રૂપે જણાય છે. ’

‘ હરકાષ્ટ ક્રિયા અને કાર્યને પ્રચારમાં મૂકનારે દૂરદેશીભરી નજરે આચારમાં મૂકેલ હોય છે. પણ તેના પાછળના હેતુને નહિ સમજનાર વારાળના નાડાની માફક તેને પકડી રાખે છે. પછી તે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખી કરે છે. ’

‘આ, વોરાળનું નાકું એ શું છે ?’

‘હા, એ તો એક કહેવત છે, બેન ! એક ખેડુએ જુવારના પુળાનું ગાકું બરેલું અને તે બહારમાં જાય. વોરાળને તે જ ગામ જવાનું. તેમને ગાકા ઉપર ખેસારેલા, ગાકું ઉંચું, તેની ઉપર માથોડું જુવાર ખડકેલી, તેની ઉપર વોરાળ ખેડેલા. વચમાં ગાકું ચાલતાં ધાંચ આવી (જમીનમાં એક તરફ ખાડો પડી ગયેલો તેને ધાંચ કહેવાય) અને ખેડુએ કહ્યું : ‘વોરાળ ! ધાંચ આવે છે, નાકું પકડી રાખજો.’ ખેડુનો કહેવાનો હેતુ એ હતો કે જુવારના પુળાને ખૂબ જાડા દોરડાનાં બંધ લીધેલાં તેને વોરાળ પકડી રાખે તો ગાકું ધાંચમાં આંચકા લે ત્યારે વોરાળ ગળડી ન પડે. ખેડુતો એ જાડા રાંઠવા જેવા દોરડાને નાક-નાકું કહે છે. પણ વોરાળ સમન્યા બીજું એમણે પહેરેલું જે સુથણ એનું નાકું એ હાથે કકડાવીને તેમણે પકડી રાખ્યું, અને ધાંચ આવી. ગાકાએ એક તરફના પેડા ઉપર આંચકા ખાધો અને તેથી વોરાળ ગાકા ઉપરથી ગળડી જમીન ઉપર ઉંધા માથે ઢીંચણીયાબર થયા અને જમીન માપી લીધી. ધનાકા થતાં ખેડુએ ગાકું ઉજી રાખી, નીચે ઉતરીને વોરાળનો હાથ પકડીને બેઠા કર્યા. પછી ખેડુએ તેમને કહ્યું : ‘બલા માણસ, મેં તમને કહેલું કે નાકું પકડી રાખજો, પણ તમે માન્યું નહિ !’

‘‘માન્યું નહિ ! જોટો નથી ! હજી પન એ હાથે પકડી રાખું છે !’

‘‘અરે વોરાળ ! તમારા સુથણનું નાકું નહિ, એ હવે મૂકી દો. મેં તો આંધેલા ભોરનું નાકું કહેલું.’’

‘‘હા, ટારે અવલકી બસ્યો નહીં ને મારાં ઢીંચણ ટોડાબ્યાં ! જ નહીં ખેસવું. તારું ગાકું જ એવું નાપાકનું બચ્યું છે !’

‘આ બનાવ ઉપરથી ‘વોરાળનું નાકું’ એ કહેવત પડી ગઈ છે. દીકરા, એ તો જોને, ગઈ કાલે મેં વાત કરી કે સમજી વિચારીને નિયમો નહીં પાળનાર કુઃખ ભોગવે છે. તે મારો હેતુ આ જોતો ના સમજી, અને એણે પોતાની ચિંતા ઉભી કરી. માણસ

જાત જેટલી ખેડરકાર છે એટલી જ કુદરત હુશિયાર છે. ગર્ભ રહે-વાથી માંડીને પ્રસવકાળ આવે અને પ્રસવ થાય ત્યાંસુધીની ક્રિયા કુદરત પોતે જ સંભાળપૂર્વક કરે છે. એમાં બુદ્ધિથી માણસ ને કુદરતની આડે નહીં આવે તો ગર્ભની વૃદ્ધિ અને પ્રસવમાં એ પોતે પોતાની રીતે જ આગળ વધે જાય છે. ઉપરાંત પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયાથી બની શકે ત્યાંસુધી માણસની મુખાંત્રથી થયેલી વિરૂદ્ધ અસરને પણ એ સુધારી લે છે.

‘કુદરતી ક્રિયા આટલી સળળ અને હુશિયાર ન હોત તો આજે આટલો વધી રહેલો સૃષ્ટિક્રમ ક્યારનોય અટકી પડ્યો હોત, એટલી બધી આજે માનવીમાં તો અજ્ઞાનતા પ્રસરી રહેલી છે.

‘જે જ્ઞાન ઘેર ઘેર પહોંચાડી સ્ત્રીજાતિ માત્રને તેથી જાણકાર કરવાની જરૂર છે તે જ્ઞાન (ધાત્રીશિક્ષા) મૃતપ્રાયઃ થઈ ગયું છે. અને આ નવા જમાનામાં વિભાયતી રીત પ્રમાણે ઇસપીતાલમાં કરાતી સુવાવડો ચાલુ થઈ છે. પૈસાદાર માણસ બેરીને જાહેરની ઇસપીતાલમાં મૂકી આવી સુવાવડ કરાવે છે. એથી હિંદુસ્તાનના માણસનો ક્યાં દાડો વળે એમ છે? લાખો ગામડાં અને કરોડો સ્ત્રીઓની ધરઆંગણે જ સુવાવડો થાય છે. સગર્ભા થયેલી વહુ-દીકરી ધરમાં હરે ફરે તેને ‘સાદી શિખામણુ’ રૂપે જે જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે અને જે જ્ઞાનની સ્ત્રીજાતિને પોતાના જરીર અને ભાવી બાળકના કલ્યાણની ખાતર અત્યંત જરૂર છે તેવું જ્ઞાન હજી કોઈએ આલેખ્યું નથી.

‘જૂના વૈદકના ગ્રંથોમાં થોડાક શ્લોકોમાં આ જ્ઞાન અપાયું છે. પણ તે તો તેના અભ્યાસ કરનારા સમજતા હોય તો બલે. ઓછું બણેલી સ્ત્રીઓ એ દૈવી વાણીનો અર્થ ક્યાંથી સમજે, મા ? અને વળી નવું શાસ્ત્ર અંગ્રેજીમાં થોડકાજ થોડાં-પોથાંમાં બન્યું હોય તે ડોક્ટરો સમજે. સ્ત્રીઓ એ જાણવા ક્યાં બેસે ? આપણી સ્ત્રીઓ અર્ધશિક્ષિત હોય તેમને તો કોઈ ‘ક’ને ઉસ્વવૈકું ‘કુ’ની માફક સમજવનાર હોય ત્યારે એ સમજે.’

‘આ, એવું જ્ઞાન પદ્ધતિસરનું અને ખરૂં?’ સરલાએ પૂછ્યું.

‘શું કરવા ન અને? વિદ્વાન અને અનુભવી લોકકલ્યાણની ભાવનાવાળા પુરૂષો સૂત્રરૂપે આલેખાયેલા જ્ઞાનને પોતાના અનુભવના રંગ પુરી તેને લોકગમ્ય ભાષામાં સરલ બનાવે છે. હમણાં મને એક ઓદિપયોગી પુસ્તક વાંચવામાં એટલો રસ પડ્યો કે તેનાં શું વખાણ કરું? એન, એનું નામ છે ‘પુત્રદા અને પારણું.’ વૈદ્ય મદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રીએ તે લખેલું છે. ઓએને લગતા શરીર અને માનસશાસ્ત્રના ઉંડા અભ્યાસથી એ પુસ્તક લખાયેલું છે. હું વાંચીને પછી તમને વાંચવા આપીશ. જો તમે એને પૂરું વાંચશો, તો તમારા બધાય વહેમ દૂર થઈને સાચા જ્ઞાનની ભૂખ ભાંગી જશે.’

‘ત્યારે બા! ઓએને માટે વાચન કરવું એ ઉપયોગી તો ખરૂં?’ સરલાએ કહ્યું.

‘જરૂર. ઓએને પોતાના જાતીય જીવનને લગતું સાહિત્ય જરૂર વાંચવું જોઈએ, અને ઠરેલ, તથા અનુભવી વૃદ્ધોની વાતો પણ એટલી જ સાંભળવી જોઈએ. હું તો જ્યારથી નાની હતી અને સાસરેય નહોતી આવી, ત્યારથી વાતો સાંભળવાનો મને ધણો શોખ હતો. તે કુચલી નહિ પણ જેમાં આપણું દિત સમાયેલું હોય તેવી. મારા વડવા દાદા વૈદ્યરાજ હતા, તેઓ સંસ્કૃતના મોટા મોટા ગ્રંથો વાંચ્યા કરે અને વાંચવાથી થાકે એટલે વાતો કરી ધરનાં અને બહારનાં પોતાની પાસે બેસતા આવે તેમને મીઠી વાણીમાં સંભળાવે. મને તો એમની વાતોમાં એટલો રસ પડે કે હજી પણ એમને હું સંભારું છું, ત્યારે એમ લાગે છે કે જાણે એ વાતો કરે છે અને હું સાંભળું છું. એક વખત તેઓ સગબાંને લગતી વાતે ઉખળેલા. તે તો પાટીમાં ફેરાચેલા અક્ષર માફક મારા દિલમાં ફાતરી લીધા હોય મને અક્ષરેઅક્ષર યાદ છે.

‘એ કહેતા કે જન્મતની ઉત્પત્તિનું દ્વાર ઓ છે, અને તે જ્યારે મર્જાં ધારણ કરે ત્યારે તેણે હમેશા કરતાં વિશેષ ધર્મ અને નિયમોને

જળવવા જોઈએ કે જોથી તેને થતી પ્રજા સુંદર, તેજસ્વી અને સુશુભાળી થાય છે.

‘ગર્ભ’ રક્ષાની તો પ્રથમ માસ પૂરો થયે ખબર પડે છે અને એથી તેને દર માસે આવતો ‘ઋતુધર્મ’ (અટકાવ) બંધ થઈ જાય છે. તેની સાથે શરીર બારે, આળસ, મોઢે મોળ આવવી, વગર જગ્યે તૃપ્તિ જણાવી, એ લક્ષણો જણાય એટલે એણે પોતાની જીવનચર્યામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. પ્રથમ માસે તો બહુ જ સૂક્ષ્મ આકારમાં નાના બોરના ઠંણીઆ જેવો ગર્ભ સ્થિત અને સ્થીર થાય છે. એ મહિનામાં વધુ નહિ તો માત્ર આઠ દિવસ કમળનું કેશર અને સુખડ ઘસીને બંધે વાલ દુધ સાથે પીવરાવે તો ગર્ભ સરસ વૃદ્ધિ પામવાની શરૂઆત કરે છે.

‘બીજા માસમાં ગર્ભ પિંડના આકારનો તૈયાર થાય છે. બે પ્રકૃતિ હોય તો ગોળ પિંડ હોય છે, નારી હોય તો લાંબો માંસપેસી જેવો પિંડ હોય છે.

‘ત્રીજા માસમાં સગર્ભાવસ્થાનાં ધણું સ્પષ્ટ ચિહ્નો માલુમ પડે છે : કુંબોનો ભાગ જણાવા લાગે છે, ગ્લાની જણાય છે. ઉલટી થાય છે, ખાસ અંગો ઉપર નવી રૂવાટી જણાય છે, ખાટી વસ્તુ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને સ્તનનો ભાગ શ્યામ થાય છે. આ જ મહિનામાં ગર્ભના પિંડમાંથી હાથ, પગ અને મરતકની પાંચ શાખાઓની આવૃત્તિ બંધાય છે તથા દરેક અંગનો સૂક્ષ્મ વિભાગ બંધાવા લાગે છે.

‘ચોથા મહિનામાં બધાં જ અંગોપાંગ તૈયાર થાય છે અને ગર્ભમાંના બાળકનું હૃદય તૈયાર થાય છે, તેમાં ચૈતન્ય (જીવ) પ્રગટે છે અને એથી જ ત્યારથી સ્ત્રી બે હૃદયવાળી થાય છે અને ગર્ભમાંના જીવને ધંકિયો દ્વાર રૂચી થાય છે.

‘પાંચમા માસે ગર્ભમાં માંસ તથા રૂધીરની વૃદ્ધિ થાય છે અને એ પોતાને થતી સુખદુઃખની બ્રાંતિથી શરીરસંચાલન કરે છે, જેને આપણે બાળકનું ફરકનું કહીએ છીએ.

‘ જાહ મહિનામાં ગર્ભનાં બળ અને વજુની વૃદ્ધિ થાય છે અને એ મહિને સ્ત્રી વધુ કમળોર લાગતી જણાય છે. તેમ જ જાહ મહિનામાં ગર્ભને શુદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘ સાતમા મહિનામાં ગર્ભ સંપૂર્ણ ભાવ અને સર્વાંગવાળો બની જાય છે અને એથી જ ગર્ભિણી એ મહિનામાં વધુ ઉદાસીન રહે છે. કાંઈ કાંઈ સ્ત્રીઓને સાતમે મહિને બાળકનો પ્રસવ થાય છે. જો કે સર્વાંગવાળો ગર્ભ તો હોય છે, પરંતુ પુરતી પુષ્ટિ નહિ હોવાથી બાળક જીવે છે, પણ વધુ રોગી અને અદ્વાયુષી થાય છે.

‘ આઠમા મહિનામાં માતા ગર્ભ પાસેથી અને ગર્ભ માતા પાસેથી રસસંવાહી નાડીઓ દ્વારા ઓજ નામના ધાતુને પરસ્પર ગ્રહણ કરે છે, અને એથી જ ગર્ભવતી આઠમા મહિનામાં ગ્દાનિ અને હર્ષ ધારણ કરે છે. એ મહિનામાં ઓજ ધાતુ સ્થિર ભાવથી નથી રહેતી અને એથી જ આઠમા મહિનામાં પેદા થયેલું બચ્ચું કદાપિ જીવતું નથી. કારણ કે આઠમા મહિનામાં પ્રસવ થવાથી ઓજ જે પક્ષમાં વહન કરતું હોય એથી વિરૂદ્ધ પક્ષનું મૃત્યુ થાય છે.

આઠમા મહિના ઉપરાંત નવમા મહિનાના બે દિવસ જાય તો પણ તેને નવમે મહિને માનવામાં આવે છે, અને એ પછીના સમયને પ્રસવનો પ્રાકૃત સમય માની સકાય, અને દશમા મહિનાના દિવસો પ્રસવના છેલ્લા દિવસો અથવા પૂરા દિવસ ગણાય છે.

‘ જો ગર્ભ ધારણ થવાના દિવસોનો ચોક્કસ આંકડો હોય અથવા દિવસની નિશ્ચિતતા હોય તો પ્રસવના દિવસો પણ નક્કી કરી સકાય. પરંતુ એ માટે પછી વાતો કરીશું.

‘ જાઓ બેટા ! કામે લાગો. સ્ત્રી એ તો માતા છે અને પ્રસવ-ક્રિયા એ કુદરતે પ્રેરેલી હાજત અર્થાત સ્વાભાવિક છે. તેમાં કરવાનું કે મજબૂરવાનું અથવા કશી પણ ચિંતા કરવાનું હોય જ નહિ. ’

પ્રરરણુ ૪ થું બુદ્ધીમાની વાતો (આલુ)

‘ત્યારે જે સ્ત્રીઓ મર્જાવસ્થામાં સમજી વિચારી વર્તણુક કરે તેની સુવાવડ સુધરે, એમ તમે કહો છો ને ?’ સરલાએ અપો-રનાં નવરાં પડતાં એકાંતમાં ખેસી વાતે વળેલાં બાને પૂછ્યું.

‘એ વાત તો નિર્વિવાદ છે, બહેન, કે પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલી, જેના અંગોપાંગ પૂરાં ખીલી રહ્યાં છે, તેવી સ્ત્રી ગર્ભ ધારણુ કરી નવ માસ સુધી નિયમમુદ્ધ ગર્ભને સાચવે છે તો તેને સુવાવડ વખતે કોઈ વિશેષ પ્રકારની તકલીફ થતી નથી. હા માત્ર, કેટલીક સ્ત્રીઓને અપવાદ રૂપે કષ્ટાવું પડે છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓને વિરૂદ્ધ પ્રસવની વેદના સહન કરવાની હોય છે, તેવી સ્ત્રીઓને ખાસ તકલીફમાં ઉતરવાનું થાય છે. પણ એ તો એમનાં અંગોપાંગમાં ખોડ હોય છે તો જ એવું બને છે.’

‘બા, આ સંબંધમાં હરેક સ્ત્રીઓ સમજી શકે એવા સાદા-સરલ નિયમો છે ખરા કે ?’ બ્યોત્તનાએ પૂછ્યું.

‘નિયમો તો જ્ઞાનમાં એવા એવા બનાવ્યા છે કે આપણે સાંભળીને દિગ્ધ થઈ જઈએ કે અહાહા, આપણા મહર્ષિઓએ ક્યાં સુધી નજર દોડાવી છે. પણ એ બધાંયે આજસુધીમાં સુત્ર રૂપે રહી ગયેલા છે. આજની અર્ધશિક્ષિત સ્ત્રીઓને સમજવવા માટે ભાષાની સરલતા અને હેતુની સ્પષ્ટતા હોય તો જ તે એમને ગળે ઉતરે. દાદાજીના પ્રતાપે મેં ધણું જાણ્યું છે અને મારા સ્ત્રીર ઉપરથીયે મને ધણો અનુભવ મળ્યો છે. એટલે મેં મારા એ અનુભવને આધારે નિયમોની સ્પષ્ટતા કરી છે તે હું તમને કહીશ.

‘ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે કે સાધારણ સ્થિતિ કરતાં ગર્ભિણીના મનની ચંચલતા વધુ વેગવતી બને છે. તેની ઇચ્છાઓ જેમ વધુ સખળ હોય છે તેમ હર્ષ—વિષાદનાં મોઝાં વારંવાર તેના મનમાં ઉઠે છે, અને એથી જ તેની બાવનાઓ ભુદા ભુદા રૂપે પ્રગટે છે. એનું કારણ તો તેના ઉદરમાંનો ગર્ભ છે. મન ગર્ભસ્થાન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે, ગર્ભસ્થાન સ્નાયુબદ્ધ શરીર છે. સ્નાયુઓનો સીધો સંબંધ જ્ઞાનતંત્ર અને મગજ ઉપર છે અને તેની અસર મન ઉપર થાય છે. એટલે જ ગર્ભિણીની ઇચ્છાઓ અને બાવનાઓ જે કાર્ય કરવા ઇચ્છે તેને તરછોડી નાંખવા જેવી પશુ હોતી નથી, તેમજ તે જેમ કરવા ધારે તેમ તેને કરવા દેવામાં પશુ કાંઈ વાર હાનિ થઈ જાય છે.

‘ તેનો એક દાખલો જ આપું : સગર્ભા થયા પછી જે જે અંગો તે તે અવસ્થા માટે ખીલવાનાં હોય છે અથવા તે તે અંગ નીચે ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની નવી ક્રિયા શરૂ થાય છે એ સ્થળે સ્ત્રીને મીઠી ખુશ્બી આવે છે. સ્તન નાભિ નીચેનો પ્રદેશ અને સાથળનાં મૂળમાં આ મીઠી ખુશ્બી આવવી એ સકારણ હોય છે. જે તાત્કાલિક તેને કાંઈ પશુ રીતે સમજાવ્યા સિવાય, માત્ર ખજવાળવાનો પ્રતિરોધ કરવામાં આવે તો તે કદાપિ રહી શકવાની નથી, અને સગર્ભાવસ્થામાં પેકુ ઉપર, સ્તન ઉપર કે સાથળના મૂળમાં ખજવાળવાથી પડેલા નખોરીયાના લીસોટા કાયમને માટે તે જગ્યાની ચામડીની કામળતા તથા સુંદરતાનો નાશ કરે છે. કારણ કે શરીર ઉપર સામાન્ય રીતે આવતી ખજવાળમાં ન્યારે નખથી ખજવાળવામાં આવે ત્યારે ચામડી ટુટી લીસોટા પડે છે ખરા, પશુ ચામડી સ્વયં તેને સાંધી દે છે; ન્યારે સગર્ભાવસ્થામાં રક્તની સાથે ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારના ક્ષારો તે જગ્યામાં વહન કરતા હોય છે અને નખથી પાડેલા લીસોટામાં તે ક્ષારો આવીને તે સાંધાને દગ્ધ કરી દે છે, એટલે એ બાગ કદાપિ

સંધાતો નથી. આ બાળક માટે ધરમાંનાં વડીલે સગર્ભા થયેલી પુત્રી કે વહુને કહેવું જોઈએ કે ‘અહેન, જરી ગરમ પાણી લઈ તેમાં બાવાના સોડા અથવા બોરીક નાંખી, રૂના પેલ અથવા કપડાના કંકડા વડે તને ખજવાળ આવતી હોય તે જગ્યા ઉપર ધીમા હાથે એ પાણીથી ચોળીશ એટલે ખજવાળ મટી જશે અને તારું શરીર પછુ હમેશનું બગડતું અચશે.’

‘ઠંડા પાણીથી હમેશાં સ્નાન કરતી અને બોટી ભક્તાણીના ચાળે ચઢેલી સ્ત્રીને સમજાવીને કહેવામાં આવે કે ‘મા, તારા શરીર-માંના લોહીને ઠંડો પદાર્થ અડકશે તો તે સ્તંભી જશે અને તારા ઝડપી પરિવર્તન પામતા શરીરમાં ખામી આવશે. માટે હવે તું નવશેકા પાણીથી સ્નાન કરતી જ, અને સ્નાન કરતી વખતે સ્તનની દોંટડી-ઓનાં છિદ્રો ઉપરનો મેલ ધોઈ સાફ કરી નાંખ. દુધ આવવાનાં છિદ્રો ઉપર પસીનાથી મેલના પોપડા બાજે છે. તેને પડેલેથી નિકાલ કરવામાં ન આવે અને પછી એ બીંગડા જેવા મેલના પોપડા ઉપર બાળક અચાનક ધાવવા લાગે છે તો અંદરની કામળ ચામડીને લપ્પને એ પોપડા ઉપડી જાય છે અને તેથી દોંટડીઓ પાકી જાય ને, ત્યારે મુશ્કેલીનો પાર નથી રહેતો. પાણીથી ધોવાય. દોંટડીનો મેલ અલગ થતો ન હોય તો દિવસે જરીક તેલ કે ધી લગાવી દેવાથી કુણો થઇને પછી એ નીકળી જશે અને છિદ્રો સ્વચ્છ રહેશે.’

‘સ્તન ઉપરનું બોટીસ ભલેને પહેલાં સખત બાંધતી હોય કે ચોળીને તક્તસાવીને લગાડતી હોય, પછુ હવે તો તેમાં દુધ તૈયાર કરનારી ગાંઠો ખીલવા માગે છે અને સ્તન વિશાળ બને છે, તેને ખીલવવા માટે ઉપરનું સખત બંધન કાઢી નાંખે તો જ એ શિરાઓ પૂરી ખીલે અને બાળકને પૂરતું ધાવણ મળવા લાયક દુધકુપીઓ તૈયાર થાય. તું માતા બનવાની છે એટલે તારાં પયોધર સ્તનનાં થશે તેની વિશાળતાથી ઉભરાઈશ નહીં. જુવાની એમ ચાલી નહીં

જય. ખોટા દેખાવનો મોઢા હિંદની સત્તારીને ન હોય કે જેને પોતાનાં બાળકોને પોતાના જ પય ઉપર ઉછેરવાનાં છે.

‘અને દીકરા ! પેટ ઉપરના ચણીયાનું નાકું આટલું બધું તંગ ન હોય, હો કે ! એ નાકું રહે છે તે જગ્યાએ જ તારું બાળક વધી રહેલું છે—ખીલી રહેલું છે. એના હૃદયનાં સ્પર્દનો તેની નીચે થાય છે. માટે નાકું ખુલતું રહેવા દેજે. નાભીક કેડો રાખવાનો એટલો મોઢા શા માટે હોય ? અને સમય આવે તે કેડો આપમેળે સંકેલાઈ જશે, જે કાળજી હશે તો. હમણાં તો એ ખીલવા માંગે છે.

‘અને એક પડખે સુષ્ટ ન રહેવાય, મા ! બાળકની થેલી એ પડખે ખસી પડે, પછી સુવાવડ વખતે હેરાન થવું પડે. ડાખી જમણી બન્ને બાજુ સુત્રાનો અભ્યાસ રાખો કે જેથી ગર્ભસ્થાન સમાન કક્ષાએ વધે અને રહે.

‘અને ના, મા એમ હીંડાય નહિ, ધીરા ધીરા હાલો, મા ! આપણે ત્યાં ‘અધરણીનાં પગલાં’ શા માટે બરાય છે ? એ અનેક સ્ત્રીઓને બોધ આપવા. ઉદરમાં બોળે છે, પગ ખસ્યો, લપસ્યો, ધ્રસકાણો તો ગર્ભને કેટલો આંચકા લાગે ! માટે સમાલીને ધીરી ચાલે ચાલો, દીકરી ! શું લુંટાઈ જાય છે ? હવે થોડાં જ બાળક છે તે કુદો, નાચો ને દોડો !

‘વેગવાન વાહન ઉપર બેસીને સગર્ભાથી મુસાફરી થાય જ નહિ. એનો ધધગટ અને શરીરને લાગતો હચમચાટ કસુવાવડ કરાવી નાંખે. નહિ તો છેવટે ઉપયોગી દ્રવ્યોનો સ્ત્રાવ થઈ જાય અને બચ્ચું વધતું અટકીને છોડ થાય, કાં સુવાવડ આવવાના દિવસો લાંબાય. ગાડાં, ગાડી કે વાહન—સવારી ઉપર પાંચમા મહિને સગર્ભાએ બેસવું એ જોખમ ભરેલું તો છે જ.

‘પેટમાં બચ્ચું હોય એટલે આળસ તો આવે અને સુસ્તીયે બરાય, પણ પડતાં મૂકવાં એ શું ઠીક છે ? બલે દિવસે એ કલાકની નિંદર લે, રાતે વહેલાં સુષ જરા મોઢાં ઉઠે, પણ ધરનું કામ તો તેણે કરવું જ પડે ના, આખ ! હરતાં ફરતાં રહેવાથી શરીર તાજું-માજું રહે. કામ મૂક્યું તો શરીર પોટલાં જેવું બની જાય. માટે બને તેટલું કામ કરવું, રાંધવું-સીંધવું અને ઉઠામેસનું કામ પણ કરવું જોઈએ. મારાં સાસુ તો સાતમા મહિના પછી રોજ મને સવારે ઉઠાડી કહે : ‘બેટા, શેર ધઉં દળી નાંખો. એથી જરાક ગર્ભમાં રહેલા બાળકને કસરત મળશે અને તે સારી રીતે ફરકશે.’ એ તો કહેતાં કે ‘જેનું બાળક પાંચમા મહિનેથી બરાબર ફરકવું ન હોય તેને જરૂર થોડું થોડું દવાવવું. એ કસરત પેટ ઉપર મગની અસર કરે છે અને ગર્ભને હલનચલન કરવાની એણે મળે છે. એથી એ ફરકવું થાય છે.’

‘દીવાળીમાં હઠીંચરાં ક્યાં હોય અને હુતાશણીનો હારડો આવ્યો હોય, પણ દીકરી, સગબાને એ પેટ બરીને ખાવા કેમ અપાય ? એ મેંદાંની ચીકણી બનાવટો અને એ હારડાની ખજુર સગબાના પેટમાં ચોટી જાય અને અજીણું થાય તે ! તો તો બાપ, મજબ માય ! સગબાનું અજીણું બહુ ખરાબ. એથી તો એને કબ-જીયાત થાય અને પેસાબ અટકે.

‘અને મજીંણીનો પેસાબ બગડ્યો એટલે તો સોજ-થેથર આવે. આપણી પાડોશમાં રહેતા ડોક્ટર કહેતા હતા કે સ્ત્રીઓ સગબાવસ્થામાં ખાવાનું બાન ન રાખે એટલે એમના પેસાબમાં ‘આલબ્યુમીન’ કે એવું કાંઈક જાય છે. અને સોજ આવી જાય છે.

‘એ પંચાતમાં ઉતરવું આપણને કામનું નહિ. આપણે દેશી માણસ. આવી પેસાબને તપાસવાની માથાકુટમાં ક્યાં ઉતરીએ ?

હું તો ખાવાનું જ બંધ કરાવી દઉં. આ ગામમાંથી મને બહુ પૂછવા આવે છે કે વહુને થેથર જેવું લાગે છે; તો પુરત હું કંઈ દઉં કે એને ખાવા ન આપશો. થોડો વખત ગાયનું દુધ આપે અને ગરમ દુધ સાથે દીવેલ પાષ ઘી એટલે એક બે ઝાડા થઈ જશે અને આપોઆપ થેથર ઉતરી જશે. જ્યારે પેટમાં ખોરાકને ઓળો વધે અને અજીર્ણ થાય ત્યારે જ આવું થાય. ખાવાપીવામ તો પુરતી હું કાળજી રખાવું. દુધ ધીની છુટી ખરી, પણ હું તો ઘરમ સગર્ભા થઈ કે અથાણાં ને તાળું જ વાસી દઉં અને જે દિવસે જમણવાર હોય તે દિવસે તો વહુને એકલી ખેસવા દઉં જ નહિ. આગળથી જ કહી દઉં કે ખેટા, આપણે સાથે જમીશું, મને ઓલા વળે. હું બાણામાં મૂકવા દઉં ત્યારે જ એ ખાંડની મીઠાઈ, રાષતાં, વાલ, આંબલી, અથાણાં કે ચટણીઓ ચપાટેને !

‘ જીભના સ્વાદ તો સહુને સરસ લાગે, પણ ગર્ભિણીએ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ ના ! જીભને ગમ્યું તે ગળાય છે, પછી એ સ્વાદનો જવાબ દેવો શરીરને ભારી પડે છે !

‘ એ જ રીતે કંકાસ, કળ્યા, લડવાડ, મારામારી અને રોવા-કુટવામાં સગર્ભાને ભાગ ન લેવા દઉં. એક વખત આ સરલા સાંજનાં વખતે નવી સાડી પહેરીને તૈયાર થયાં અને પૂછવા આવ્યાં : ‘ આ ! હું એમની સાથે સીનેમા જોવા જઉં ? ’ મેં કહ્યું : ‘ શેનું જોવાનું છે ? ’ તે કહે : ‘ આ, એક સ્ટંટ પીકચર છે. ’ ‘ એ બધું શું ? ’ સરલા કહે કે ‘ ધમાલ, મારામારી, દોડાદોડી. ’ મેં કહ્યું : ‘ ના, મા ! એવું જોતાં જોતાં મન ઉપર આઘાત થાય, ક્યારેક એથી ભય લાગે, એની અસર પેટમાંના બાળક ઉપર થાય. ’ એને પાંચમેા મહિના જાય ને એવું જોવા જવા દેવાય, આ ? મેં ના કહી એટલે મારી કબાગરી શાણી સરલા સમજી ગઈ અને એણે બહાર જવાને સંજોશો

સ્વાંગ ઉતારી નાંખ્યો. સગર્ભાને તો કોઇ પણ જાતના ભય, હર્ષ, કે વિષાદના આવેનો અતિરેક ન થવો જોઇએ. સ્ત્રીઓનું હૃદય કામળ છે. કર્ણુરસ, પ્રેમરસ, ભક્તિરસના નાટ્યપ્રયોગો એ જોવામાં તત્ક્ષીન થાય અને તેનું મન તથા ધ્વનિયો સાથીદાર બને, તેની અસર બાળક ઉપર પણ થાય.

‘તમે જીવોને ! કેટલાંય બાળકો બીકણુ અથવા માયકાંગલાં કે કૂર અથવા પ્રેમનાં ટાયલાં કરનારાં નાનપણથી જ નીવડે છે ! તે તેની માતાનાં દિલ અને લોહીની અસર છે. નવ માસ એને સાચવવા જોવા છે તે સાચવતી નથી, ભરથારની બેગી ભમતી ફરે ! જેયું જાણ્યું તે જીવનમાં-એની આવૃત્તિ કરતી હોય, તેમ પોતાની સ્થિતિનું જાન ન રાખે, ગમે તેવા વિલાસી વિહાર કરે અને પછી કુર્લાગાર પ્રજા પાકે કે પોતાનું શરીર હાથ ન રહે ત્યારે રોદમાં રૂવે, તેમાં કોઇ શું કરે ? ક્યાં ભોગવવાનાં.

‘મારે પીયર હું ગયેલી. પાડોશમાં એક કુટુંબ રહે. તેમને ત્યાં પહેલાં જોળાનો દીકરો આવ્યો. દૂધે ધોષને જણ્યો હોય તેવો રૂપાળો, પણ એને આંચકી આવ્યા કરે, અને કોઇ વાતની સંજ્ઞા જ નહિ. મને જોવા બોલાવી ગયા અને પૂછવા લાગ્યા : ‘આનો ઉપાય શો ?’

‘ઉપાય શો હોય ? મિચારીને ગર્ભ રહ્યો તે દાકાથી દેરાણી જેઠાણીના કંકાસ ! દિ ઉમે ને જાદવાસ્થળી જામે ! બાઇના પતિને એની મા સાંધા કરે : ‘રડ્યા, તારી રાણીને કાંઇ કહે તો ખરે ! વાંદરીની માફક વળગી આવે છે !’ અને બાઇસાહેબ જેષ્ટિકા હાથમાં લઈ પેટમાં બચ્ચું હોવા છતાં પત્નીની પૂજા કરે ! અરર મા, સગર્ભાને તો ઉંચા સાહે લકાય પણ નહીં, અને તેને મારવાથી તો મહા

પાતક લાગે ! પણ કંગાલ પુરૂષો અને પેટબળી સાસુઓને ખ્યાલ જ
જ્ઞાનો હોય ? એવા નરરાક્ષસોને તો મળયુથીમાં જ શીખવાડેલું કે

‘ઘોકે જીર બાજરી, ઘોકે નાર પાંસરી,
ઘોકે ડાબું દોવા દે, ઘોકે છાંઈ છાનું રે !’

‘એટલે ‘રાંક તારો રાટલો ને ધડતાં બાંગી કાર !’ પુરૂષોની
ગુલામી કરવા અવતરેલી સ્ત્રીઓનો વાંક કાઢવો, એ તો જાણે
પુરૂષોને મન પતંગમાં ભરાયેલી હવા ! પણ કળ તો સહુને
સરખાં ભોગવવાનાં ! મેં આ હકીકત સાંભળીને છોકરાનો રાગ
જોયો ને કહી દીધું કે ‘બા, છોકરાને તો ઉન્માદ અને અપરમાર
બેઠિ ભેગાં છે. એની માતા પેટમાં એ હતો ત્યારે એની માતા
ઉપર વીતાડવામાં, દુઃખ દેવામાં, મારવામાં અને રડાવવામાં બાકી
નથી રાખી, એટલે એ બાળક જીંદગીભર એવો જ રહેશે.’

‘હું તો સર્વેને કહું છું કે બાળક પેટમાં હોય ત્યારે તમારા
દેહ અને તમારી દુનિયાને સાચવી ર્યો. એથી તમારો સુવાવડનો
ખાટલો સુધરશે અને દેવના દીધેલાને ઉછંગમાં રમાડતાંયે ધરાઓ
નહિ, એવા રળીયામણા અને આયુષ્યમાન પુત્રો પ્રાપ્ત થશે. ચાલો
બેટા, ઉઠીએ. હવે મારે મંદિર જવાનો વખત થયો છે અને તમારે
પણ કામની વેળા છે.’

પ્રકરણ ૫ મું

પ્રસવનો સમય

આ પ્રકરણ સુધીમાં પૂર્વજ્ઞમિકા તરીકે સાસુ-વહુના સંવાદ રૂપે સગર્ભાના કેટલાક આવશ્યક નિયમો સરલતાથી સમજાય અને તે આચારમાં મૂકે તો સુવાવડ વખતે કોઈ તકલીફ થાય નહિ, એ બાબત સમજાવવા ખાતર રજુ કરવામાં આવ્યા છે. કારણ કે ઘણું કરીને સુવાવડની સફળતા સગર્ભાની તાંદુરસ્ત સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે, અને એટલા જ માટે સુવાવડના વિષયમાં એ વિષે થોડોક જરૂરી નિર્દેશ કરવાની આવશ્યકતા જણાયાથી આ પ્રથમનાં પ્રકરણો એ રીતે મૂક્યાં છે.

હવે આપણે પ્રસવના સમય માટે ચોક્કસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. પ્રસવનો સમય અગાઉથી નક્કી થઈ જાય તો પ્રસૂતા કેટલીક બાબતમાં સફળતા મેળવી શકે છે અને એને મુશ્કેલી નડતી નથી. ચોક્કસ કાળનું જ્ઞાન નહિ હોવાને કારણે કેટલીક વખત રૂઢવેના કબામાં, બહાર ગયા હોય ત્યાં કોઈને ઘેર, કોઈ વાર જંગલમાં વૃક્ષની નીચે-પ્રવાસમાં અને એ રીતે પ્રસવ થઈ આવે છે. આવા દાખલા અનેક બને છે. તેનું કારણ પ્રસવકાળની ગણતરીની ભૂલ હોય છે, અથવા તે સંબંધનું સ્ત્રીએને જ્ઞાન કે જ્ઞાન નથી હોતું તે હોય છે.

પ્રસવકાળના નિર્ણયનો આધાર ગર્ભધારણના નિશ્ચય ઉપર અવલંબે છે. અટકાવ આવ્યા પછીના પહેલા સમાગમ પછીથી જ્યારે બીજી વખત સ્ત્રી ઋતુમતી થતી નથી ત્યારે તેણીને ગર્ભ રહેવાની ખાતરી થાય છે અને તે મહિનાને એ પહેલો મહિનો માને છે. જનનવિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે અટકાવ આવવાના પ્રથમ પખવાડિયામાં જ સ્ત્રી વિશેષે સગર્ભા બની જાય છે. કદાચ આ નિર્ણયમાં અપવાદને સ્થાન હશે ખરું. વળી કેટલાક દાખલા એવા પણ બને છે કે ઋતુ આવ્યા પછીનું પ્રથમ પખવાડિયું સમાગમ સેવવા છતાં ખાલી ગયું

હોય છે અને ફરી વખત અટકાવ આવવાના આગમનના બે ત્રણ દિવસે કે જે વખતે ઋતુની અસર ખીજવાહિની નળીમાં થઇ ચૂકી હોય છે તે વખતે સમાગમમાં આવવાથી ગર્ભ રહી જાય છે અને અટકાવ આવતો નથી, છતાં પણ ગર્ભને એક મહિનો માનવામાં આવે છે અને એ કારણે જ કેટલીક સ્ત્રીઓને પૂરા દિવસ બેસી જવા છતાં ત્યારે પ્રસવ નથી થતો ત્યારે ‘ગણતરીમાં બૂલ’ મનાય છે.

આ બાબતનો નિર્ણય સ્ત્રીઓની સમગ્ર માનસશક્તિ ઉપર અથવા શરીરમાં થતાં પરિવર્તિત ત્રિહો ઉપર આધાર ધરાવે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને એવી ચૈતન્યવતી જોઇ છે કે એ રાત્રિએ સેવેલા સમાગમ પછી તાત્કાલિક કહી શકે છે કે તેણે ગર્ભ ધારણ કરી લીધો છે! એની સમાગમ પછીની પરાકાષ્ટાની તૃપ્તિ એનો પુરાવો આપે છે, અને તે ખોટી પડતી નથી. તેની સાથે તેના શરીર ઉપર હમેશની થતી ક્રિયાઓથી વિરુદ્ધ અસર થવા લાગે છે, એ પણ તેનો પુરાવો હોય છે. છતાંયે પ્રથમ વાર અનેકી સગર્ભા આ પ્રમાણેનો ચોક્કસ નિર્ણય બાંધી શકતી નહીં હોવાથી ૨૮ દિવસના ઋતુના બાળા દરમ્યાન ગમે તે દિવસે ગર્ભ રહ્યો હોય તો પણ તેને આખો મહિનો ગણવામાં આવે છે.

જો ચોક્કસ દિવસની ગર્ભધારણની ખાતરી થઇ હોય તો ધણું કરીને એકસો ને ચાલીશ દિવસે પેટમાં બાળક હલનચલન કરવાની શરૂઆત કરે છે એટલે કે ફરકે છે, અને બસો ને એંશી દિવસે પ્રસવ થાય છે. આ ગણતરી ગર્ભધારણ કરવાના ખરા દિવસને અંગે છે. તેમાં જેટલા દિવસનો ફેર ગર્ભધારણના સમયનો હોય છે તેટલો પ્રસવકાળ લંબાય છે અથવા ટુંકો થાય છે.

કેટલીક વખત ગર્ભધારણનો દિવસ ચોક્કસ નથી હોતો ત્યારે ઘણી સ્ત્રીઓ પ્રથમ વાર પેટમાં બાળક ફરકે તેને સાકાચાર મહિના માને છે અને ત્યારથી ગણતરી બાંધે છે. કેટલાકનો મત એવો માસ બેઠા પછી બચ્ચું ફરકે છે એવો હોવાથી આ ગણતરી સાચી નિવડતી નથી.

ગર્ભધારણ અને પ્રસવકાળ સંબંધમાં વધુ પડતી ચોક્કસ ચોખવટની માથાકૂટ આમ તો નરી આપિ એટલી જ સમજાય છે કે પ્રસવકાળ સમજવામાં આવે તો તેની પૂર્વતૈયારી અને સાવચેતી રાખી શકાય. પરંતુ પ્રસવ અને ગર્ભધારણ સંબંધમાં કેટલીક વખત ઘણો અટપટો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.

દાખલા તરીકે મોટાં રજવાડાં અને રીયાસતોમાં ગાદીપતિનું મૃત્યુ થાય છે અને તેની રાણી સમર્થા હોવાનું જાહેર કરવામાં આવે છે. તે વખતે ખીજા વારસદાર કે સર્વોપરિ સત્તા એકદમ એ માનવાને તૈયાર નથી હોતાં, યા તો વાંધો ઉઠાવે છે. રાખનું મૃત્યુ અથવા તેની બચાવ અવસ્થા હાલત, તે સ્થિતિ ક્યારથી થઈ, બાપને ક્યારે ગર્ભ રહ્યો અને પ્રસવ ક્યારે થયો, એ ખાતતની ગણતરી ઘણી જ ચોક્કસાઈપૂર્વક કરવાની રહે છે. તેવા વખતે વિદ્વાનોએ કરેલ નિર્ણય અને આપેલા ઠરાવ ઉપર મરનાર પુરૂષનો એ ગર્ભ સંબંધે કે કેમ તેની વિચારણા થાય છે. તે બાપની દેખરેખ ઉપર કુશળ સુચાણીઓ અને અનુભવી લેડી ડોક્ટરોનો કે વૈદ્યોનો ચોકા-પહેરો રહે છે, અને પ્રસવકાળમાં ૨૮૦ દિવસની અંદર કે આસપાસ ચાર છ દિવસનું અંતર રહે તે માટે વાંધો ઉઠાવવા દેવામાં આવતો નથી.

નવ માસ અને દશ દિવસે પ્રસવ થવાની માન્યતા ઘણા વખતથી ચાલી આવેલી છે; છતાં તેને વળગી રહી શકાતું નથી. કારણ કે ગર્ભધારણના દિવસ માટે તો ગર્ભવતી પોતે દિવસ મુકરર કરી આપે તો જ આ ગણતરી કામ આવે છે. એ બુલ ખાતી હોય તો બધું જ ખોટું કહે છે.

કુદરતની આગળ માનવીઓ ગમે તેવા શાણા હોય તો પણ તેમની માન્યતા એ માત્ર ગણતરી યા અનુમાન જ છે, પણ જ મહિનાનો ગર્ભ પુરા અંગવાળો બનીને અવતરી શકે છે. વળી દશ મહિના પુરા થતાં સુધી પણ ગર્ભ ઉદરમાં રહે છે અને દશ માસ બાદ પણ પ્રસવ થાય છે. પછી તો એથી જ્યારે દિવસો લંબાય છે ત્યારે

એ કલ્પના થાય છે. કાં તો ગર્ભના સમલક્ષણ જોવો કોઈ રોગ પેટમાં વધી રહેલો છે, અગવા મૂઢ ગર્ભ થઈ જઈ ક્રીને પીકા કરે છે. આવા ગર્ભો ધણી વાર અઢાર માસે અવતરે છે. એવા તો મેં બે ચાર કેસો જોયા છે પરંતુ એ બન્ને પ્રકારની ચર્ચા કરવાને આ સ્થાન નથી.

અંગ્રેજી મહિના પ્રમાણે પ્રસવના સમયની સમજુતી આપતું કેસેન્ડર ન્યુયોર્કના ડૉ. વીલીયમ તૈયાર કર્યું છે, અને તે સમય બતાવવા માટે પ્રમાણ્યુત ગણાય છે તે ઉપરથી ધણું કરી સમય બરાબર કલ્પી શકાય છે.

ગર્ભાધાનનીમુદતગણવાનુંકેસેન્ડર.

પ્રસુતીનો સમય બતાવે છે.

સમજુતી—જે અંગ્રેજી તારીખે છેલ્લો ઋતુસાવ થયો હોય તે તારીખ યાદ રાખો. એ તારીખ જે માસની હોય તે માસ આ

કેલેન્ડરમાં જુઓ. તેની સાથે આંકડો આપેલો છે. એ માસ પછી તમારા જમણા હાથે જે માસ આવે છે તે માસની તેટલામી તારીખ (ઋતુસ્રાવ થયાની તારીખ) માં જે માસમાં ઋતુસ્રાવ થયો હોય તે માસની સાથે કેલેન્ડરમાં આપેલો આંકડો ઉમેરવો, એટલે પ્રસવની તારીખ આવશે.

દાખલા તરીકે છેલ્લો ઋતુસ્રાવ જાનેવારીની ૧૭ મી તારીખે થયો છે. જાનેવારી માસની સાથે ૭ નો આંકડો આપેલો છે. તે પછી જમણા હાથે ઓક્ટોબર માસ છે. એટલે ઓક્ટોબર માસની ૧૭ મી તારીખમાં જાનેવારી માસની સાથે આપેલો ૭ નો આંકડો ઉમેરો : $૧૭+૭=૨૪$. એટલે જે જાનેવારીની ૧૭ મી તારીખે છેલ્લો ઋતુસ્રાવ આવ્યો હોય તો સામાન્ય રીતે ઓક્ટોબરની ૨૪મી તારીખે પ્રસવ થશે.

પ્રસવકાળને એકાદ મહિનાની વાર હોય તેવે વખતે જેમને સગવડ અને સાધન હોય તેમણે એકાદ કુશળ દાયણ અથવા વૈદ્ય કે ડાક્ટર પાસે સગર્ભાને ખતાવી તેના અંગની તપાસ કરાવવી જોઈએ. તે તપાસમાં ત્રણ બાબત જરૂરી છે.

એક તો ગર્ભ યથાર્થિત વધી રહ્યો છે, અને પૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છે ? બીજું સગર્ભાની શારીરિક શક્તિ પ્રસવપીડા અને સુવાવડનો ખાટલો સહન કરી શકશે કે કેમ ? ત્રીજું ગર્ભને આવવાનો માર્ગ યાને રસ્તો ખાસ કાઢ ખોડ રહીત અને સમય આવે સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે તેવો છે ને ?

ઉપરની બે બાબતોની તપાસ તો હરેક સુવાવડ આવનારી સ્ત્રી માટે જરૂરી છે, જ્યારે ત્રીજી બાબત પ્રથમ વખત સગર્ભા થયેલી સ્ત્રી માટે આવશ્યક છે.

ગર્ભ યથાર્થ વધી રહ્યો છે કે કેમ, તેની તપાસ પેટ ઉપરથી અને ગુપ્તમાર્ગમાં અંગુલી મૂકીને થઈ શકે છે. જેમ જેમ દિવસો વધતા જાય છે તેમ તેમ ગર્ભસ્થ બાળક વધતું જતું હોવાથી, ગર્ભાશય

ઉપરના ભાગમાં વિસ્તૃત બને છે અને છઠે મહિને ગર્ભાશયનું મથાળું સ્ત્રીની નાભિ સુધી બરાબર હંચું આવે છે. યુક્તિપૂર્વક પેટ ઉપર દબાવું કરી જોવાથી ગર્ભાશયનું ઉપર આવેલું મથાળું જણાય છે. સાતમે મહિને નાભિનો ખાડો ઓછો થાય છે અને ગર્ભાશયનું મથાળું નાભિથી ઉપર આશરે બે ઈંચ જેટલું હંચું આવેલું હોય છે.

આઠમે મહિને નાભિનો ખાડો દેખાતો નથી, પેટ ઘણું મોટું થાય છે, અને ગર્ભાશયનું મથાળું લગભગ નાભિથી હંચે સાડાત્રણ ઈંચ હોય છે. તેની સાથે શ્રવણનળી (સ્ટેથેસ્કોપ)થી પણ ગર્ભની તંદુરસ્ત હાલતની પરીક્ષા કરી શકાય છે. પાંચમે મહિને બેડા પછી ફુટીની નીચેના ભાગ ઉપર કોષ્ટ પણ જગ્યાએ શ્રવણનળી મૂકીને સાંભળવાથી ગર્ભાશયના રક્તાશયનો ધ્વનિ (ધી શીટલ હાટ્-સાઉન્ડ) સંભળાય છે, અને તે ધડીયાળના ટીક-ટોક ટકોરાની માફક એક મીનીટમાં ૧૩૦ થી ૧૫૦ જેટલા થાય છે. ૧૪૪ ની આસપાસ ટકોરા થાય તો તે ગર્ભમાંથી છોકરી જન્મશે અને ૧૨૪ ટકોરાની આસપાસ થાય તો છોકરો જન્મશે એમ કેટલાક નિરીક્ષકો માને છે. અર્થાત્ પુરૂષ-બાળક કરતાં સ્ત્રી-બાળકના હૃદયનાં સ્પંદનો ગર્ભમાં વધુ હોય છે.

આ ટકોરાનાં ચિહ્નો જેમ માસ વધતા જાય છે તેમ સ્પષ્ટ થતા જાય છે. નવ માસ પૂરા થતાં અર્થાત્ પૂરા દિવસો બેસતાં તો શ્રવણનળીથી હૃદયના, નાળના અને ફરકવાના અવાજો ધણા ખુલા આવે છે.

યોનીમાર્ગમાં અંગુલી મૂકી ગર્ભની તંદુરસ્ત હાલત સંબંધમાં જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. સગર્ભાને પાંચમે મહિને બેડા પછી તેને ઉભડક પગે બેસારીને જમણા હાથની પહેલી આંગળી દાખલ કરી, કમળમુખ અને મુત્રાશયની વચ્ચે એ અંગુલીથી ટકોરો મારવાથી કોષ્ટક બારે વસ્તુ હંચે ચઢી મધ હોય તેમ જણાય છે અને ચોડા

વખત આંગળી તે જ રથળે રાખવાથી પાછી તે વસ્તુ ત્યાં આવી
મેસતી જણાય છે. આ ભારે વસ્તુ બીજી કોઇ નહિ પણ ચૈતન્યવતો
ગર્ભ હોય છે. હડસેલો લાગવાથી ગર્ભાશયના પ્રવાહીમાં તે ઉંચો
ચઢે છે, અને પાછો નીચે આવી બેસે છે.

માત્ર આ પરીક્ષા સાતમા મહિના સુધી જ કરી શકાય છે.
આદ્યે માસ બેઠા પછી ગર્ભાશય ધણું ઉંચે ચઢી જાયું હોય છે.
એટલે ગર્ભાશયમાંના બાળકને આ જાતની અસર થતી નથી. માત્ર
ચોનીમાર્ગ કાળાશ લેતો રંગ ધારણ કરે છે અને તે વધુ પડતો
બીનો રહે છે.

બીજી બાબત સગર્ભાની શારીરિક બાબત-એટલે તેનાં દરદોને
સુધારી, તેને તંદુરસ્ત હાલતમાં લાવવા સંબંધની ચર્ચા ધણી વિજ્ઞાન
છે. અગાઉ 'પુત્રદા અને પારણું'ના વિષયમાં યથારૂપમાં એ લખાઇ
ગઇ છે. એટલે વાચકો અને સુવાવડના વિષયના અભ્યાસકોનું એ
પુસ્તક પર નબર ફેરવી જવા ધ્યાન દોરું છું.

હવે ત્રીજી બાબત બાળકના પ્રસવમાર્ગ સંબંધની ખાતરી
માટેની છે.

પ્રસવમાર્ગમાં ખાસ કોઇ પણ જગ્યાએ મુશ્કેલી નડતી હોય કે
ઓઝોને કષ્ટાવું પડતું હોય તો તે રથળ છે ઓણીગુહા. અર્થાત
ગર્ભાશયના મુખથી શરૂ થતો માર્ગ કે જ્યાં ગર્ભાશયનું ઉદર આવી
લાગે છે એટલો નળી જેવો માર્ગ છે, તેને ઓણીગુહા કહે છે.
સુખપૂર્વક પ્રસવ થવો કે કષ્ટાવું એ આ ઓણીગુહાની રચના ઉપર
આધાર રાખે છે.

પ્રસવ થવાનો સમય આવી લાગતાં આ ઓણીગુહા પોતાનું મુખ
ખોલે છે અને પ્રથમ ઓણીગુહામાંથી મરતક બહાર આવે છે, અને
ચોનીમાર્ગમાં દાખલ થાય છે. એ ઓણીગુહાની પાંચ પ્રકારની
વિકૃતિ હોય છે. અને એ વિકૃતિના પરિણામે જ પ્રસવ થતો અટકે

છે તથા સ્વચ્છતા કરવાનો વખત આવી ઉભો રહે છે. કાચી ઉમરની કન્યાઓ અથવા જેના શરીરનું બંધારણ ધણું નાબુક હોય છે તેવી સ્ત્રીઓને આ શ્રોણીગુહા પૂરા રૂપમાં વિકાસ પામેલી હોતી નથી, અને તે વિસ્તૃત થતી નથી ત્યારે જ ગર્ભને કાપીને કાઢવામાં આવે છે.

તેના જુદા જુદા પ્રકાર છે : નાની શ્રોણી, કુલેલી શ્રોણી, જે છેડા સંકોચાયેલી શ્રોણી, એક તરફ સંકોચાયેલી શ્રોણી, અને એક તરફ વધુ કુલેલી તથા બીજી તરફ વધુ સંકોચાયેલી શરણાષ્ટના આકારની શ્રોણી. આ રીતે વિકૃતિ ધારણ કરેલી શ્રોણીવાળી સ્ત્રીઓને પ્રસવ વખતે કષ્ટાનું પડે છે અને ઘણા કષ્ટે પ્રસવ થાય છે. કષ્ટ થવા છતાં પણ શ્રોણીગુહામાંથી ગર્ભનું મસ્તક પસાર નથી થઈ શકતું તો પછી તાત્કાલિક શલ્યકર્મ કરીને બાળકના ભોગે પણ માતાને બચાવવી પડે છે.

ધણું કરીને કાચી ઉમરની અથવા ઉમર વધવા છતાં શરીરે ધણો જ કૃશ અથવા ધણો જ નાબુક રહી ગયેલી સ્ત્રીને આવી શ્રોણીગુહાની વિકૃતિ હોય છે. પુખ્ત ઉમર અને પુરા બાંધાની સ્ત્રીઓને આવી શ્રોણીગુહાની વિષમતા હોતી નથી. છતાં દાયણો અને ચિકિત્સકોની ફરજ છે કે જેની સુવાવડ નજીક આવવાની છે તેવી સ્ત્રીના ગુપ્તભાગની તપાસ કરી લઈ તેની શ્રોણીગુહાની અંગુલી-નિર્દોષથી પરીક્ષા કરે અને પ્રસવ કષ્ટદાયક નીવડશે તેવી ખાત્રી થાય તો તેની સુવાવડના દિવસો નજીક આવતાં પહેલાં તેને માટે સ્વચ્છ-કર્મ કરી શકે તેવા કુશળ ચિકિત્સકની સમવડ રાખે.

ધંધરકૃપાથી અમારી પાસે શ્રોણીગુહાને વિસ્તૃત બનાવી, ઓપરેશન વગર પ્રસવ કરાવી શકાય એવો સફળ પ્રયોગ છે. તે સુવાવડની ચાલુ ક્રિયાઓમાં અમે બતાવી આપશું.

પ્રકરણ ૬ હું પ્રસવની પૂર્વતૈયારી

જે ધરમાં સુવાવડ આવવાની હોય છે, તે ધરમાં સુવાવડી અને સુવાવડ માટે કેટલીક પૂર્વતૈયારી કરી રાખવાની હોય છે અને આગળના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રસવના સમયની અરાખર કાળજી હોય છે તો નવમો માસ ખેસતાં પહેલાં સુવાવડ માટે શ્વાશી સ્ત્રીઓ કેટલાંક સાધનો તૈયાર કરી રાખે છે અને કેટલીક વિચારણા તેઓ પહેલેથી જ કરી રાખે છે.

પ્રથમ તો સુવાવડી માટેના સ્થાન-પ્રસુતિગૃહની થોડીક વિચારણા કરવાની જરૂર છે કે જે સ્થાનમાં પ્રભુના દીધેલાનાં પમલાં પૃથ્વી પર મંડાય છે, કે જે સ્થાનમાં કષ્ટના ભયે સ્ત્રીઓ એક પગ ખાટલે અને એક પગ ચિતામાં હોવાનું માને છે. જેમાં સવા મહિના સુધીનો કાળ નિર્મમન કરવાનો છે, એ પ્રસુતાનું ગૃહ કેવું હોવું જોઈએ ?

નવી થીયેરી અહીંથી જ જૂની પ્રથાને નિંદવાનું શરૂ કરે છે. પ્રસુતિગૃહનિર્માણ માટે પૂર્વાચાર્યોની બહુ ઉંચી ભાવના, એમની આજ્ઞા વાંચતાં તરી આવે છે, પરંતુ કાણ જાણે કેટલાય વખતથી ધીરે ધીરે પ્રસુતાની મહત્તા તરફ સમાજનું દુર્લક્ષ થયું અને સ્ત્રીસમાજની પડતી અને પરાધીનતાની સાથે તેના હરેક કાર્ય માટે તિરસ્કારની ભાવના સાથે સેવા થતી રહી.

એક દરદી બનેલા માનવી માટે તેના આહાર, હવા, સ્થાન અને વિહારના વિષયમાં જેટલી કાળજી રાખવામાં આવે છે, તેથી પણ વધુ કાળજી સુવાવડી માટે જરૂરની છે, એ શું આપણો ધરમાંજણે સુવાવડ લેતો વર્ગ નહીં સમજતો હોય ? કે પછી આંખ આઠા કાન કરીને થતું હોય તેમ થવા દઈ ચલાવે રાખ્યું હશે ? પ્રભુ

જાણે, પણ પ્રથમ તો ધરઆંગણે થતી સુવાવડના સ્થાનની પસંદગી ઉપરથી જ કંપના તરી આવે છે !

જે વખતે તેને પૂરતા પ્રાણવાયુની (ઓક્સીજન) જરૂર છે, જે કાળે એને વારંવાર થતા કષ્ટમાં દીર્ઘશ્વાસ ખેંચવા પડે છે, હવા અને ઋતુકાળના પ્રમાણે તેને તાપ-શેક લેવાના હોય છે, અને જે વખતે એ તાપ-શેકના પરિણામે વાતાવરણમાં વિશિષ્ટ પ્રકારે કાર્બન વધી જાય તો તેને માટે બહાર ફેંકવાની જરૂર હોય છે, અર્થાત્ આવી જાતની જરૂરીયાતો જ્યાં ઉભી થતી હોય, તે સ્થાન ફેટલી અને કેવી સમવડોવાળું હોવું જોઈએ ?

પૂરતા પ્રમાણમાં હવાની અવરજવર થઈ શકે તેટલાં બારી-બારણાં તેમાં અવશ્ય રાખવાં થટે અથવા હોવાં જોઈએ. અને વળી એ વખતસર બંધ થઈ શકે તથા ઉઘાડી પણ શકે તેવાં હોય એ જરૂરી છે.

તેની સાથે પ્રસુતિગૃહ એટલું વિસ્તારવાળું જોઈએ કે જેમાં એક શય્યા (ખાટલો કે પલંગ) અને એક પારણું રહી શકે, તેમાં બે-ત્રણ માણસો હરીફરી શકે, છતાં જરીયે અગવડતા જેવું ન લાગે. આટલો વિસ્તાર આ ગૃહમાં નથી હોતો તો સુવાવડ વખતે પરિચારકો અને દાયણને પુષ્કળ મુસીબતો વેઠવી પડે છે.

પ્રસુતિગૃહ રહેવાના મકાનની સાથોસાથ અથવા જોડાજોડ હોય એ જ વધુ જરૂરનું છે. છતાં પણ રસ્તા ઉપરનો એ ખંડ ન હોવો જોઈએ, રસોડાની સાથે એ જોડાયેલો ન હોવો જોઈએ અને દીવાન-ખાનાની લગોલગ તે ઓરડો ન હોય તે પણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

કારણ કે પ્રસુતાને જેમ હવા-ઉજાજની જરૂર છે તેમ જ તેને શાંતિની પણ જરૂર છે. તેના મગજ ઉપર આવતા અવાજો તેના તાજા આંખરી તન અને મન ઉપર ફેટલીક વાર ખરાબ અસર નીપજાવે છે. મોટા કાલાહલ, જોરદાર વાજીત્રોનો અવાજ, મારામારી,

હથિયારોનો અવાજ અને ઘોંઘાટ સ્વસ્થ ચિત્ત ઉપર અસ્થિરતા લાવે છે, તેના મનને ખેંચેન બનાવી મગજનો દુઃખાવો અથવા સ્નાયુ કે ગાનતંતુનાં દર્દોને ઉપજવવામાં મદદ કરે છે. રસ્તા ઉપર જો એ ખંડની બારી પડતી હોય તો રસ્તા પર થઇને પસાર થતા અનેક માનવીઓના કાલાહલ, ઘોંઘાટ અને ધમાલીયા વાતાવરણની અસર સુવાવડીને લાગે છે. દીવાનખાનામાં થતો અવાજ, માનવીઓની વાતચીત, પગરવ અને હમેશાં રહેતી રાજીંદી ઘટમાળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ધર્ષણનાં આંદોલનો સુવાવડીના કાનને અથડાઇ, તેની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા ઉપર માહું પરિણામ નીપજવે છે.

પ્રસુતિગૃહને રસોડાથી જુદું રાખવાનો હેતુ એ છે કે ત્યાં થતો ધૂમાડો અને બનતાં દાળશાકના વધાર તથા પછડાતાં વાસણોના રણકારથી તેના સ્વસ્થ મનને તો જ ગચાવી શકાય કે તેનો ખંડ અથવા પ્રસુતિગૃહ જુદું અથવા દૂર હોય.

પરંતુ દૂરનો અર્થ એમ તો નથી જ કરવાનો કે એકાદ અંધારો ઓરડો કે જે છાણાં-લાકડાં બરવાના કામમાં આવતો હોય કે એકાદ જનાવરને બાંધવા માટે ઉપયોગનો હોય તે ખાલી કરી સુવાવડીને ત્યાં ધકેલવામાં આવે ! કેમકે એ તો વધુ ખરાબ છે. અગ્યવસ્થિત, અસ્વચ્છ અને અવાવર ઓરડી કે કોટડીનાં રૂપકો જોઇને તો આજના સુધારકો આપણને નિંદે છે કે દેશી સુવાવડ અને તેની રીતો કઢંગી છે. એ નિંદકો પણ જો સાચું કહેતા હોય તો તેને નિંદા નહિ પણ સાચી સલાહ આપણે કેમ ન માનીએ ? રાત્રિ-દિવસ સુખ ભોગવતી, રૂપાળા રૂમમાં વસતી, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પરિધાન કરતી, સારા ગોદડા-ગાદલામાં સુતી સીને સુવાવડ વખતે જ કોઇ એવા સ્થાનમાં કે એવા વસવાટમાં આવી પડવું પડે કે જ્યાં સાધારણ મનુષ્યને પણ કંટાળો આવે, તો પછી તે બાઇની શી દશા થાય ?

આપણા મધ્યમ વર્ગના માનવીઓના માનસમાં સુવાવડી પ્રત્યે બેદરકારી વધતી ગઇ તેનાં મુખ્ય બે કારણો નજર સામે જણાય છે :

એક તો આપણે સ્ત્રીવર્ગ અબણ વધતો ગયો અને શરીરવિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી અબણ થતો ગયો, તેમ તેમ એ સ્ત્રીઓ એટલો સાંકડો બનતો ચાલ્યો કે તે સ્ત્રીઓ ઉપરનો ડબ્બો ક્યારે ગબડી પડશે તેની ખાતરી રહી નહિ. ખીજી તરફ સ્ત્રીઓમાં પરંપરાએ ધર્મ-ભીક્ષ અને આભડછેટ હદ ઉપરાંતનાં અને બિલકુલ બુદ્ધિમત્તારહીત બનીને બહેકી ગયાં. તેને પરિણામે સુવાવડીની જરૂરીયાતો અને વાસ્તવિકતા સમજ્યા વગર છુ-છા અને અસ્પૃશ્યતાને લીધે હઠધૂત બની રહેલી સુવાવડીની માડી દશા નીપજતી ગઈ, અને ત્યારથી જ દેશી રીતિનીતિની નિંદા થવા લાગી.

કહેવાનો હેતુ એ છે કે હવે આપણે અહિતકર જૂની “ધરેડ હોડીને તેમાં જરીક બુદ્ધિપૂર્વક અને સારસારના વિવેકથી નવી વાતોનો હેતુ સમજવો જોઈએ, જે આપણે સુવાવડ સુધારીને રૂડાં સંતાનો પ્રાપ્ત કરવાં હશે તો.

નવી પદ્ધતિ કહે છે કે સુવાવડીનું સ્થાન સ્વચ્છ હવા-ઉભશ્વવાળું હોવું જોઈએ. એની આપણાથી ના પણ કેમ કહી શકાય? સ્વચ્છતા અને સુવડતા કોને નથી ગમતી? જ્યાં સુવાવડીનો ખાટલો હોય ત્યાં ઘોળા દિવસે પણ પ્રકાશ ન આવે તે કેમ પોષાય? વધુ હવા આવીને સુવાવડી તથા નવખાળકને ડંડી હવા લાગી જવાની ખીક હોય તો તે સમયે ખારીખારણાં બંધ કરી શકાય તેવી સગવડ જરૂર રાખવી જોઈએ.

તેની સાથે સુવાવડીના ગૃહમાં કોઈ અનાવશ્યક વસ્તુનો કે ધરમાં દરરોજ વપરાતી વસ્તુનો ભંડાર પણ ન હોવો જોઈએ, કે જેથી દરપણે એક નહિ પણ અનેક માણસોનો પગરવ તે ખંડમાં એ વસ્તુ લેવાને માટે રહ્યા કરે; તેમ તેની અંદર એવી ખારીઓ કે ખારણાં પણ સંયુક્ત રૂપમાં ખીજા ખંડમાંથી પડતાં હોય તેવાં ન હોવાં જોઈએ કે ત્યાંથી કોઈ અનિચ્છનીય માનવી સુવાવડીના ઓરડામાં

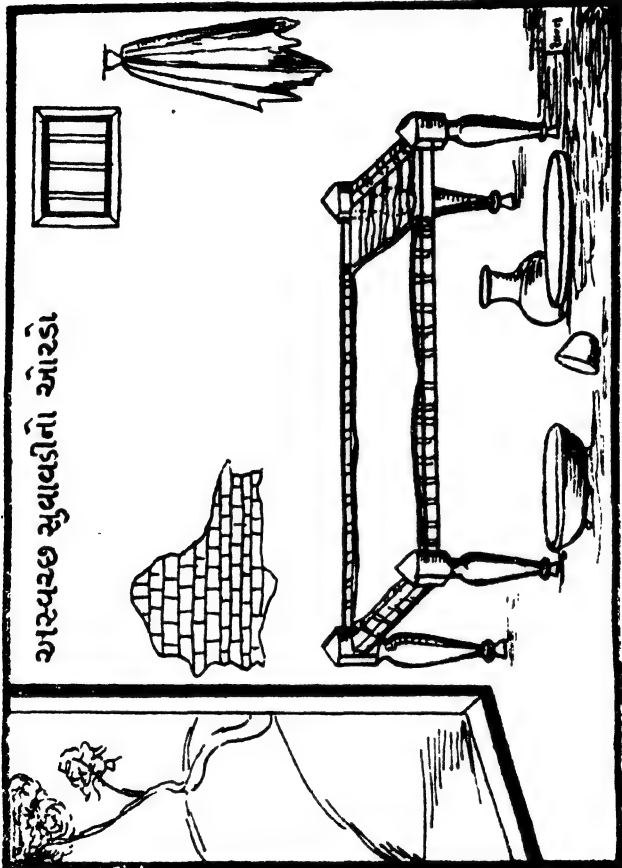
દષ્ટિપાત કરી શકે. એના દરવાજા સરલ અને સહેલાઈથી વાસી ઉપાડી શકાય તેવા હોવાની જરૂર છે, અને તે સરલ ન હોય તો પહેલેથી તેને રીપેર કરાવી લેવાં ઘટે કે જેથી તે ડાઘાં ડમરાં બની પછી ઉપાડતાં ને વાસતાં કીચુડડ, ધડડડડ, અવાજ કરીને એકાંતિક વાસમાં તન મનની શાંતિ મેળવી રહેલી પ્રસૂતાને અશાંતિ પેદા ન કરે!

વધારે પડતાં વાસણો, બિનઉપયોગી રાચરચીલું, નકામા વસ્ત્રોના દગલા, નકામા ફોટાઓ કે આપું શરીર દેખાય તેવા આયના પણ એ ખંડમાં ન હોવા જોઈએ.

રેડીયોના અવાજો, ગ્રામોફોનના ચિત્કાર, બાળકોની ધમામસ્તી કે સાસુ વહુના ઝગઝગોની કોષની સુવાવડીને જરૂર નથી. એટલે પ્રસૂતિગૃહ એવું નક્કી કરી રાખવું કે જ્યાં પ્રસૂતા નિરાંતે આરામથી નિદ્રા લાઇ શકે, સુષ-મેસી શકે, અને તેના મન ઉપર તથા તન ઉપર બહારનું કોષ કલુષિત વાતાવરણ સ્પર્શ કરે નહીં.

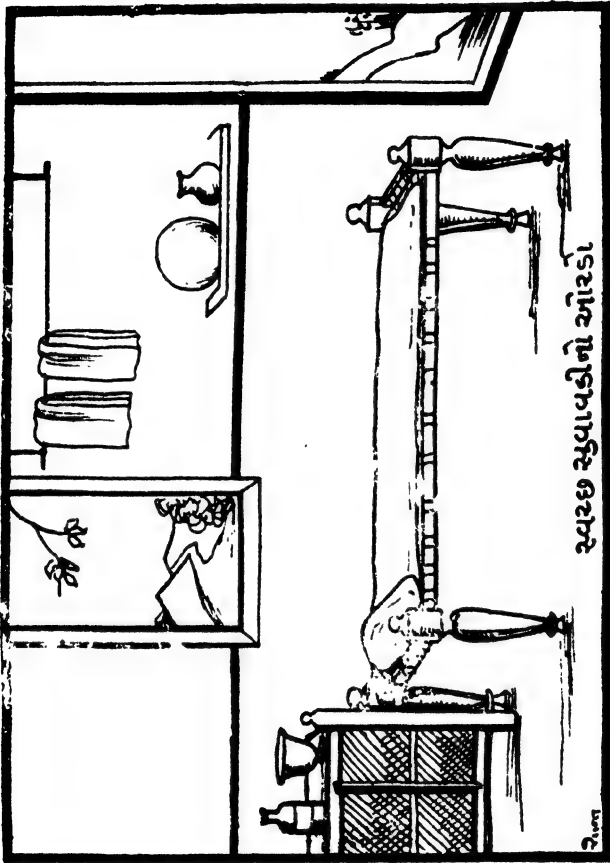
અમારી આ ડાહી વાતો અને શાણી શીખામણુ સાધારણ મધ્યમ વર્ગનાં માનવીઓને જ ઉપકારક છે. જેઓ સાધનસંપન્ન કુટુંબ તરીકે હસ્તી ધરાવે છે તેમનામાં, તેમજ શહેરી જીવન જીવતાં ત્રણ હાથની ઓરડીનું તેર રૂપીઆ ભાડું ભરી પેટ ખાતર પ્રારબ્ધના ધસઢાયા વૈભવી શહેરમાં વસતા જોડામાં જો પત્ની સગર્ભા અને તેા તેની બિચારીની સુવાવડ તો ચવાની છે લાખ-એ લાખના કોષ આલીશ્વાન મકાનમાં સફેદ પરીઓના હાથે મેટરનીટી હોસ્પીટલમાં, અને કાં તો દેશમાં દળણાં દળીને દહાડા કાઢતી નાની કે સાસુના હાથે! છતાં ધરઆંગણે થતી સુવાવડોમાં જરૂર સુધારો નીપજવી શકાય, તેની સાથે અંગ્રેજી પદ્ધતિથી સુતિકાગૃહોમાં થતી સુવાવડોના સંબંધમાં તેમની પદ્ધતિમાં કેટલાક ફેરફારો સચવવાનું, કેટલાંક વિદેશી દ્રવ્યોની જગ્યાએ દેશી ઔષધ દાખલ કરે તેવું કહેવાનું, ધણું દિલ થાય છે. પણ આપણી વાતો એમને કહેવી એ તો રસ્તે

જતા મોટરમાં બેઠેલા ધનપતિ પાસે 'શક ! એક ચૈસા દે દીજીએ, ચને લેઈગે, બહોત બૂખ લગી હૈ.' એના જેવું ચર્મ જાય. એટલે એ ડાહી ડમરી થીયેરીના ઉપદેશક બનીને અરણ્યફલન કરવું એ કરતાં

આપણાં લાખખો ગામડામાં ધરખાંજણે થતી સુવાવડીમાં સુધારો મુચવવો એ જ વધુ બહેતર છે. પછી શ્રીમંતોને એ વાત રૂચે તો નેઓ પોતાના જંગલમાં એવા પ્રસૂતિગૃહની વ્યવસ્થા કરી શકે છે.

આછો આછો થે સ્વચ્છ સુવાવડીગૃહનો ભાસ થાય એ ખાતર
સ્વચ્છ અને અસ્વચ્છ સુવાવડીગૃહોનાં ચિત્રો આ સાથે રજુ કરવામાં

આવે છે. તે ઉપરથી રહેને સમજી શકાશે કે સુવાવડી માટેનું ગૃહ
કેવું હોવું જોઈએ !

તે પછી સુવાવડ વખતે મુખ્ય જરૂર રહે છે દાયણની. કેટલીક વખતે એવું બને છે કે દાયણને પહેલેથી ખબર હોતી નથી કે અમુક જોને ક્યારે સુવાવડ આવવાની છે અથવા મધ્યમ વર્ગનાં ગામો કે જ્યાં હળર બે હળર માણસ સિવાય વધુ વસતી નથી તેવાં ગામોમાં એકાદ બે દાયણો જ હોય છે અને તે જો વખતપર બહારગામ ચાલી ગઈ હોય છે તો ખરી વખતે મોટી મુસીબત ઉભી થાય છે. અને અજણી દાયણને શોધી લાવવી પડે છે. એ પણ કામ તો કરી જાય છે, છતાં એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે સુવાવડીના દિવસમાં તેની ઓળખીતી પરિચીત દાયણ પ્રત્યે જેટલું મમત્વ હોય તેટલાં જ અજણુ અને અપરિચીત દાયણ પ્રત્યે જાય અને શ્રેય હોય છે. પરિચીત દાયણ પ્રસૂતિનાં સ્વભાવ, અવયવ, અને ખાસીયતથી જાણુકાર હોય છે. તે હેતુભરી રીતે તેનો સુવાવડ વખતનો ગણો આસાનીથી ઓળંગી શકે છે. એટલે જ પંદર દિવસ અગાઉથી, જેને નિયુક્ત કરવાની હોય તેવી દાયણના ધ્યાન ઉપર આ હકીકત દોરીને તે વખતે તેણીની જરૂર પડશે એ બાબત ચોક્કસ કરી લેવું ઘટે છે.

દાયણ એ પ્રસૂતિ વખતનું પ્રધાન અંગ છે. તેની શુદ્ધિમત્તા, તેની કુશળતા, તેની કુનેહ, એનો સ્વભાવ અને એની ધીરજ તથા અનુભવી હાથો પ્રસૂતિ માટે ધણું જ અગત્યનાં છે. આખા પ્રસૂતિ-શસ્ત્રનું દાયણ એ પ્રતિક છે. જલે પછી એ પોપટની માફક મીઠી મીઠી વાતો અને ચાંપલાવેડા ન કરી શકતી હોય. પણ તેની કુનેહભરી આવડત ઉપર પ્રસૂતાની જાંઘળી અને તાંદુરસ્તીની જવાબદારી ભરી હોય છે. એટલે વાસ્તવિક દાયણ કેવી હોવી ઘટે તેની આંતરબાહ્ય વિચારણા આપણે આવતા પ્રકરણમાં કરીશું અને તેની વિચારણા કરવાની ખાસ જરૂર પણ છે.

પ્રકરણ ૭ મું

દાયણ

તમે રસોડાની જ વાત હતો. રસોઇ કરનાર બાઇ સ્વચ્છ, પવિત્ર અને સુધક હોય તો તમને એના હાથની રસોઇ આરોગતાં કેટલો આનંદ થાય ? સ્વચ્છતા મનને ગમે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વચ્છતાથી પવિત્રતા પળાય છે, સ્વચ્છતાથી તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે છે, સ્વચ્છતાથી સંક્રામક રોગોનો ફેલાવો થતો અટકે અને સ્વચ્છતા એ જ જીવનબગીચાને ખીલેલો રાખવા માટે બહુમૂલ્યી કરામત છે.

જો પવિત્ર રહેવાનો સાચો માયનો સમજાય તો એ સ્વચ્છતામાં જ સમાયેલો છે. તેનાથી આપણે બાહ્ય દેહને પવિત્ર રાખવા પ્રયત્ન કરતા હોઈએ, તો પછી જ્યારે આંતર દેહ સાથે કામ પડ્યું હોય ત્યારે વધુ સ્વચ્છતાની જરૂર ખરી કે નહિ ?

હું સ્વચ્છતાનું આટલું વિવેચન એ માટે કરું છું, કે મારે દાયણની સ્વચ્છતા અને સુધકતા મા થોડું સૂચન આપવાનું છે.

આપણાં ગામડાંમાં અને ધરઆંગણે પ્રસુતા માટેનું કામ કરતી દાયણો કેટલાય દશકાથી બહુ જ હીન સ્થિતિ ભોગવતી જણાય છે. એમાં એનો એકલીનો દોષ નથી પરંતુ આપણા સમાજે એ બહુ અત્યંતના અંગને ખીલવવા અથવા તો હાથ ઉપર લેવાની પરવા જ કરી નથી. તેની આજીવિકા માટે, તેનું જ્ઞાન કે હિસાબ વધારવા માટે કાંઈએ કશી પણ જાતનો ટેકો તેને આપ્યો નથી. એટલે આજે એ દાયણ માત્ર સમય આવે પ્રસવ કરાવી, થોડો વખત મળમૂત ચુથી, થોડીક સામાન્ય મજૂરી કે મહેનતાણું મેળવી, એ હમેશને

માટે તે તે કુટુંબોથી દૂર થાય છે. પ્રસુતાધરને પછી કદી નથી આવતી દાયણુ યાદ, કે દાયણુ નથી નિધા કરતી કદી કોષ ધર સામે કે જ્યાં સુવાવક આવવાની ન હોય.

સેકાઓ પહેલાંની વાત છે કે જે વખતે વૈદ્યો ઔચિકિત્સા કરતા હતા ત્યારે આજની ડોક્ટરો સાથેની નસો કરતાં એ તે વખતે દાયણોના નામે ઔચિકિત્સક તરીકે અને પ્રસૂતિશાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કરાવીને દાયણો તૈયાર કરાતી હતી. તે વખતે એક સફવૈદ્ય જેટલું જ તેનું સન્માન હતું અને એની ક્રિયાકુશળતા પરિપૂર્ણ હતાં.

પછી તો જ્યાં આર્યસંસ્કૃતિ અને આયુર્વેદ ઉપર પનોતી બેઠી અને વૈદ્યો જ હડધૂત થતા ચાલ્યા, ત્યાં પછી દાયણોની તો શી દશા ? એમની અભ્યાસપૂર્ણ દષ્ટિ તો રહી જ નહિ. માત્ર પરંપરાથી સંપ્રદેહલું મૌખિક જ્ઞાન અને દેખાદેખીથી ચાલી આવેલી પ્રજ્ઞાલિ પ્રમાણે તેઓ કામ કરતી થઇ ગઇ. તેની આજીવિકા માત્ર તે ધંધા ઉપર પૂરી થવા ન લાગી, એટલે મહેનત-મજૂરી પણ સાથે કરતી રહીને એણે સોસમાજની સેવા જરૂરી રાખી. છતાં સમાજે તેની પરવા ન કરી અને દાયણે પણ નિષ્કુર બની જઇ રામભરોસે જેમ આગ્યું તેમ ચલાવ્યે રાખ્યું.

આવું અપમાનિત જીવન જીવવા માટે કોષ સંસ્કારી કે ઉચ્ચ કુટુંબમાંની સ્ત્રીઓએ પસંદ ન કર્યું, એટલે પછી સેવાભાવી ગણાતી કામ-નાપીક, કાળી, કણખી, વગેરે કામની સ્ત્રીઓએ તે કામ માથે લીધું અને તે આજસુધી જે તે તે રૂપમાં ચાલ્યું આવે છે. લાખો મામડાંઓમાં આવી દાયણો જ હાલ પણ સુવાવક કરાવે છે.

હું સેંકડો મામડાંઓમાં ફર્યો છું અને મારા સ્વભાવ પ્રમાણે ‘બાળકમાંથી એ ગુણ મહણ કરવો’ એ દષ્ટિથી એ અનેક સુધા-

છીએ અને દાયણો સાથે વાતો કરી છે. અનેક બહેનોને તેમની ક્રિયામાં રહેતી ઉજ્જવળ સુધારવા તથા નવી રીતે-સુધારેલી રીતે સુવાવડો કરવાની સચનાઓ મેં આપી છે. પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે પરંપરાના ચાલ્યા આવેલા રીવાજ કે રૂઠીને અનુસરનારી ધણી દાયણોને જોતાં મને જણાયું છે કે તેઓ એથી જુદી રીતે સુધારો વધારો કરવા તૈયાર હોતી નથી; અને તૈયાર નથી હોતી તેનું એક કારણ એ પણ છે કે તેમનામાં જીવિતો વિકાસ થવા જેટલી શક્તિ પણ નથી. ઉપરાંત કેટલીક દાયણો ખોટો ધર્મ કે પછી ધરાવતી જોઈ છે. તેઓ એમ માની બેઠી હોય છે કે પોતે જેટલું સમજે છે તેટલું બીજા સમજતા નથી.

જો કે મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે તેઓની પાસેથી પણ મને કેટલુંક નવીન જણવાનું મળ્યું છે. કેટલીક દાયણોના હાથની કુશળતા સારા ડોક્ટર અને પાસ થયેલી નર્સોને શરમાવે તેવી હોય છે અને એ હાથોએ અનેક સ્ત્રીઓના પ્રસવકાળમાં ઓપરેશનથી તેમને બચાવ કરી લઈ સુખે પ્રસવ કરાવવાના દાખલા પણ મેં નિહાળ્યા છે.

એટલે જ મારી માન્યતા હવે થાય છે કે તેમના એ પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા જ્ઞાનમાં જો થોડોક શરીરવિજ્ઞાનનો અને પદાર્થવિજ્ઞાનનો પદ્ધતિસર ઉમેરો થાય અને તેઓ ખોટા દંબને બાજુ ઉપર મૂકી શુદ્ધગ્રાહી સ્વભાવ રાખે તો તેમના એ ખપ પુરતા જ્ઞાનથી તેઓ આપણને બારે આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે અને સુવાવડની બાબતમાં ધણી વાર ડોક્ટરોને હસ્તાક્ષેપ કરવો પડે છે તેથી બચી જવાય.

હવે વાસ્તવિક અથવા સુધરેલું દાયણ કેને કહી શકાય તે સંબંધમાં આપણે ચર્ચા કરીએ.

મારાં માનવા પ્રમાણે તો તદ્દન અભણ સુયાણી કરતાં ભણેલી દાયણુ હોય તો આજના જમાનામાં તે વધુ બધ બેસતી થાય. આજનો જમાનો મૌખિક જ્ઞાન સંગ્રહવા જેવો અને જેટલો સરલ રહ્યો નથી, પરંતુ જ્ઞાનાલેખન ગ્રંથો દ્વારા જ થાય છે. જેમને લખ્યાં વાંચી શકવાની આવડત નથી તેવાં માનવીઓ સાંપ્રત સમયમાં નિરૂપયોગી નીવડે છે અને એ ખોટું પણ નથી. તો પછી દાયણુ જેવું જવાબદારીવાળું કામ કરનાર બાપ તદ્દન અભણ હોય એ કેમ પાસવે ? નવી થતી દાયણોને કદાચ આ ઉપદેશ અસર કરશે, પણ જેઓ જીંદગીનાં વરસો વીતાવી ગયા છે તેમને ભણવા બેસવું એ ફાવે નહિ, અને ' પાકા ધડે કાંઠા ' ચઢે પણ નહિ. છતાં જે ગુણુમાલી શુદ્ધિવાળા છે તેવી દાયણો તો જરૂર ધણું સમજવા ઇચ્છે છે, નહિ ભણેલી હોવા છતાં એ આવા ગ્રંથો ખીજ પાસે વાંચાવીને પણ ધણું ભણી લે છે અને તેની સાથે ઇશ્વરદત શુદ્ધિના બળ વડે એ પાવરધી બને છે.

સુયાણીના જ્ઞાન પછી ખીજ નંબરે આવે છે એનો સ્વભાવ: એક માનવીના સ્વભાવની અસર ખીજ માનવી ઉપર થાય છે એ કેવળ અત્ય માટે તો બેમત છે જ નહિ.

રીખાતા આજરી મનુષ્ય પાસે એક ડરપોક, બચવાળો, કોધી, કટુતાવાદી અથવા ધ્રુજતા સ્વભાવવાળો માણસ આવીને બેસે, વાતો કરે અને ચાલ્યો જાય.

ખીજો આનંદી, સમયસૂચક, નીકર, શાંત સ્વભાવનો, રમુજ અને સારાસારના વિવેકવાળા સ્વભાવનો માણસ આવી, બેસીને વાતો કરી, ચાલ્યો જાય.

બેઠે જુદા જુદા સ્વભાવના માનવીઓ આવ્યા અને ગયા, તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે વાતો કરી ગયા. તેનું પરિણામ તેઓ કેવું મૂકતા જાય છે, તે બહોલો છો ?

પહેલા પ્રકારનો માનવી આજીવીને દુઃખથી ભયવાળો બનાવે છે, તેની પીડાનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેની વર્તમાન રોગગ્રસ્ત, દુઃખપૂર્ણ, રીબાઝણીવાળી સ્થિતિમાં વધારો કરે છે.

બીજા પ્રકારનો માનવી દુઃખને જીલાવે છે, આશ્વાસન આપે છે, હિંમત વધારે છે અને ધડીબર આજીવીનું માનસ આનંદના હીંચકે ઝુલતું કરી નાખે છે. એ છે લિન્ન લિન્ન માનસોના સ્વભાવ અને તેની અસર.

એટલે દાયણ-સુયાણી એ-પ્રસુતાની સાચી સાથીદાર છે, તેના દુઃખની ધડીની બેલી છે અને સંકટ સમયની સાંકળ છે.

જ્યારે ધડી ધડી, પલ પલ, કષ્ટ અને દુઃખની વહી રહી હોય, જ્યારે દમ ભર દમ શ્વાસ ધુંટી ધુંટીને પક્ષીને પીંજરામાંથી છોડવા પ્રાણ હલેસાં દધ રહ્યો હોય, ત્યારે ખડે પગે ઉભી રહી, હિંમત, ચતરાઈ ને બાંધધરીના મક્કમ બેલો સુણાવતી, કાયરતાને કાઢવા, દદ છતાં માર્દવભર્યાં, પ્રેમાળ છતાં મક્કમતાભર્યાં વાક્યોથી, પ્રસુતાને માર્ગનાં ડગ ભરાવતી તેની સાથે વહી રહેલી ‘દાયણ’ સ્વભાવે કેટલી સરસ અને સરસ હોવી જોઈએ ?

તેટલી જ સ્વભાવની તે મક્કમતાવાળી પણ હોવી જોઈએ અને હિંમતબાળ પણ જોઈએ. પ્રસુતિકાળ માટે ભય ઉપજે તેવા દાખલા દલીલો એ કદાપિ પોતાના મુખે ન કહે; અને વળી ન કહે નબળા-ઈની વાતો: ‘અહો હો ! એમાં શું ? ઘેલી રે ઘેલી ! ધડીના છઠ્ઠા ભાગનું એ કાર્ય છે. હિંમત રાખ. હું તારી પાસે છું. પુરા દિવસો છે. બાળક સ્વસ્થ છે. તેમાં ગભરાવાનું કારણ ન હોય. ચિંતા ન રાખ, વેણ આવવા લાગે એટલે મને સાવચેત કર. હું બધું સંભાળી લઉંશ. ગભરાવાનું કાંઈ કારણ છે, દીકરી ?’

આવી વાતો જે બળ પ્રેરનારી છે તે જ કરે. તેની સાથે પ્રસુ-
તાની એ મૈત્રિણી પણ બની ન જાય કે જેથી પ્રસુતા તેની આરા
ઉઠાવવામાં બેદરકાર બને. સુચાણીની ફરજ છે કે તે ચોક્કસ કામે
આવેલી હોય ત્યારે ગામની કુચલી સાથે લેતી ન આવે, તેમ જ
બીજાં કુટુંબોમાં કે જ્યાં તે જાય-આવે છે, ત્યાંની અર્ધસત્ય મિત્ર
હકીકતો તેણે આ કુટુંબમાં અને આ કુટુંબમાંની હકીકતો બીજા
સ્થળે કહેવાનો સ્વભાવ ન રાખવો જોઈએ. એવો સ્વભાવ અને એવું
વર્તન એક દાયણને માટે ભારે દોષરૂપ ગણાય.

દાયણો પ્રસવ કરાવવાના કાર્યનો બદલો લેવાનું ધરધણીની
સ્વેચ્છા ઉપર રાખે છે. એટલે કે કેટલીક જગ્યાએ પુત્રો આવે તો
અમુક અને પુત્ર આવે તો એથી વધારે મેળવે છે. ઉપરાંત રાજીવો,
અને મહેનતાણું તથા દાણાદુણી, વસ્ત્ર વગેરે મળે છે. ખરી રીતે તો
મધ્યમ કુટુંબોમાં જ્યાં આર્થિક સ્થિતિ મર્યાદિત છે તેવી જગ્યાએ
થોડા પૈસા, થોડુંક અનાજ અને થોડુંક આ અને તે આપવાથી પ્રત્યક્ષ
નાણાંનો ધસારો જણાતો નથી. પરંતુ એથી કેટલીક વખત દાયણોને
ધારેલું પ્રાપ્ત થતું નથી અને તેના દિલમાં એથી અસંતોષ પણ
જાગે છે. એ કારણે કેટલીક હલકા વિચારની સુચાણીઓ પ્રસુતાની
તબીબત બગાડવાનો પ્રયાસ પણ કરવાનું જાણે છે. એ
કરતાં તો વધુ સાઈં એ છે કે તેને ચોક્કસ રકમ અગાઉથી ઠરાવી
આપવી કે જેને આજે શી કહેવામાં આવે છે. જે આવી પ્રથા
ગામડાંઓમાં પણ દાખલ થાય તો તે સાઈં છે. એથી બે લાભ થશે :
એક તો દાયણને અસંતોષ નહિ થાય અને ધરધણીને પણ અનુકૂળ
રહેશે. ધરધણી તરફથી પણ પ્રચુર દ્રવ્યો આપવામાં ધારવા કરતાં
વધુ રકમ જાય છે, છતાં તે દાયણોને ઓછું ઓછું લાગે છે,
તેને બદલે એક સાથે શેઠક રકમ તેને ચાલુ જમાનાને અનુસરીને
મળે તો પૂરેા સંતોષ થશે.

ખીજ એક બાબત નહિ ઇચ્છવા જેવી છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મોટે ભાગે દાયણો પાસે સુવાવડીનાં મેલાં કપડાં ધોવરાવવાનો અને તેનાં રક્તથી ખરડાયેલા ચણીઆઓને સફાઈ કરી આપવાનો રીવાજ ધણી જગ્યાએ પ્રચલિત છે. પ્રસૂતિની આવી હિપથોગી માવજતમાં કામે લાગતી બાઈ પાસે આવું હલકું કામ કરાવવું તે બિલકુલ વાજબી નથી.

એથી એક ખીજી પણ્ય નુકસાન છે. સુયાણી દશ દિવસ સુધી પ્રસૂતાની દેખભાળ લેવા આવે છે, તે એને આડે છે અને સમય પ્રમાણે ગુપ્ત ભાગમાં આવશ્યક દવાઓ પણ મૂકે છે. એટલે સુવાવડીના દેહ સાથે તેને દશ દિવસ સુધી ધણો જ નજીકનો સંપર્ક રહે છે.

હવે તે પ્રસૂતાનાં મેલાં લુગડાં ધોવાના કામને વેક તો માનતી જ હોય છે. વળી ગામડીયણ સુયાણીઓ ધોવા વીંછળવામાં સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ ઓછું સમજતી હોવાથી તેના હાથ પ્રસૂતીના બલમમ રક્ત આદિથી ખરડાયેલા હોય છે. અર્થાત રક્તનાં મૃત પરમાણુઓ કે જે બહાર નીકળ્યા પછી ખીજાં જીવાણુઓથી મિશ્ર થઈ ફરી સુયાણીની સાથે પ્રસૂતાના ગૃહ અને દેહમાં આવી મળે છે. માટે કોઈ પણ રીતે દાયણ પાસે પ્રસૂતાની ગંદકી સાફ કરાવવી તે વાજબી નથી. એથી તો બહેતર છે કે બાવાં કપડાં ધોવા કે સાફ કરવા માટે અન્ય સેવિકાને પસંદ કરવામાં આવે કે જે પ્રસૂતાના દેહ સાથે સંસર્ગમાં ન આવતી હોય. આ મારી તાર્ત્વિક સૂચના છે અને તેનો અમલ કરવાથી પ્રત્યક્ષ નહિ તો અપ્રત્યક્ષ લાભ જરૂર થાય છે. એટલા માટે જ આન દેરીએ છીએ.

*

*

*

પ્રકરણ ૮ મું

સ્વચ્છ અને અસ્વચ્છ દાયણ

ૐ આ પ્રકરણમાં દાયણના સ્વભાવ તથા જ્ઞાન સંબંધે આપણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી ગયા છીએ. છતાં હજી તેની ફરજના સંબંધમાં લખવાનું રહે છે.

બહુ નાની ઉંમરની દાયણ અથવા અતિ વૃદ્ધ થઈ ગયેલી દાયણ એ જન્મે નકામી છે. નાની ઉંમરની દાયણ કદાચ બહેલી હોય તોપણ તેનો અનુભવ કાચો હોય છે. આ વિષયમાં માત્ર એકલા પુસ્તકીયા અભ્યાસથી કામ ચાલી શકે તેમ નથી. અનુભવી જ્ઞાનની પણ જરૂર છે. જે દાયણના હાથે પચાસ અથવા સો સુવાવડો થઈ ગયેલી હોય છે, જેણે અનેક પ્રસંગોમાં આકરી કસોટી વખતે હિંમત રાખી અનેક ઉપાયો અને ઉપચારોથી પ્રસૂતિની રક્ષા કરી લઈ આસાનીથી પ્રસવ કરાવેલો હોય છે, તેવી દાયણ કુશળ ગણાય છે. જેમને બાવાહારિક જ્ઞાન મળ્યું નથી હોતું અને જે માત્ર અભ્યાસ કરીને બહાર આવી હોય છે, તેવી દાયણો ખરી મુશ્કેલી વખતે ગભરાઈ જાય છે અને ખરી તકે પોતાના હાથ ખંખેરીને ઉભી રહે છે; જ્યારે અનુભવી હોવા છતાં ઘણી વૃદ્ધ થઈ ગયેલી હોય છે તો પણ તેનામાં બુદ્ધિ હોવા છતાં તેનું શરીર એની બુદ્ધિને હુકમ ઉઠાવી શકે તેવું રહ્યું નથી હોતું અને તેની હસ્તક્રિયામાં હાથ ધુબવા લાગે છે. એથી એ સફળ કાર્ય કરી શકતી નથી. એટલે જ અનુભવી, આધેડ અને ઠરેલી દાયણની પસંદગી વધુ સારી છે. બિનઅનુભવી નાની ઉંમરની દાયણોએ આવી કુશળ દાયણોની સાથે રહીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે સુવાવડના પ્રસંગમાં વર્તન ચલાવી પોતાના અનુભવ તથા હાથને મક્કમ બનાવી બાઈને આગળ આવવું જોઈએ.

ખીભું, દાયણું શરીર અને હાથ બન્ને નીરાગી તથા સ્વચ્છ રાખવાં એ બાણું જ જરૂરનું છે. દાયણ પોતે જ એ રાગી હોય અથવા તેના હાથ ઉપર કોઈ કુષ્ટ જેવો રાગ અથવા ખસ, ખુજલી, દાદર, ખરજવું કે ઉપદંશજન્ય ચકામાં થયેલાં હોય અને તેના હાથે સુત્રાવડીની ક્રિયા કરાવવામાં આવે તો નવાણુ ટકા પ્રસૂતિનાં ગુપ્ત અવયવ ઉપર તેનો ચેપ લાગવાનો સંભવ છે.

લગભગ સાઠ વરસ પીતાવેલી એક દાયણને હું બાણા વખતથી ઓળખતો હતો. છેલ્લાં એ વરસથી તો એ સ્વર્ગે સંચરી છે. તેની ભુદ્ધિ માટે મને માન હતું. પરંતુ તેના હાથનાં તળીયાં ઉપર કોઈ એના અક્ષમ્ય અપરાધે કુષ્ટ જેવા કાળા કાઘા પડી ગયેલા અને મારા માનવા પ્રમાણે તે ચેપી પણ હતા.

એ બાપ બણી તો નહોતી, પણ સેંકડો સુવાવડો એણે કરાવેલી. છેલ્લાં ફેટલાંક વર્ષોથી તેના હાથ બગડેલા છતાં એ સુવાવડો કરાવતી, અને જેને જેને તેણે સુત્રાવડ કરાવેલી તેના ગુપ્તભાગો ઉપર પ્રદર, ખુજલી અને ચાંદાં થઈ આવવાનું હતું જાણું છું. અનેક વખતે આ બાપને મેં સમજાવીને તેને આ ધંધો છોડી દેવાનું અથવા પોતાની દેખરેખ નીચે ખીભ સ્વચ્છ બાપ પાસે કામ લેવા સંબંધમાં કહેલું. પરંતુ એ હડીલા સ્વભાવની બાપએ મારું કહેલું માન્યું નહોતું. એ સફાઈને માનતી હતી પણ સ્વચ્છતાના સિદ્ધાંતને સમજીને એ કદિ પણ સ્વચ્છતા રાખતી નહોતી, એનું જ એ ક્ષણ હતું.

વધુ નહીં તો ઓછામાં ઓછું આવી દાયણોએ પોતાના હાથને કેમ સ્વચ્છ કરી લેવા તે તો શીખવું નેહ્યે. હાથ ઉપર લાગેલો બલત્રમ નર્મ પાણીથી સાફ કરવાથી કદાચ ધોવાઈ જાય છે પણ એથી

હાથ બરાબર સ્વચ્છ નથી બનતા. એટલે એસીડ ' કાર્બોસિકનો સાબુ, પોટાશ-પરમેંગેનેટનું પાણી, ગરમ પાણી, મીઠાનું પાણી, છેવટે કડવો લીંબડો નાંખી ઉકાળી રાખેલા પાણીથી વારંવાર હાથ ધોઇને એ પ્રસૂતિના કામમાં આમળ વધે તો તેના પોતાના હાથની ખાતર અને પ્રસૂતાના ગુપ્તભાગની તંદુરસ્તી માટે તે બહુ જ અગત્યનું અને આવશ્યક છે.

સાથે એ પણ કહી લેવા ધો કે દાયણે પોતાના નખ દરરોજ ઉતારી નાંખવા જોઈએ. કારણ કે વારંવાર તેને ગુપ્ત ભાગમાં અંગુલી અને હાથ મૂકવાનાં હોય છે. નખ વધેલા હોય તો એથી કેમળ ભાગમાં કદાચ ક્ષત થઈ જવા સંભવ છે અને વળી વધેલા નખની સાથે રહેલો મેલ પણ ગુપ્ત ભાગમાં લાગવા સંભવ છે.

તે સાથે શોભાની ખાતર પણ આવા કાર્ય વખતે આંગળીઓ ઉપર વીંટી (મુદ્રિકા) પહેરવી એ ડહાપણુભર્યું નથી. તેમ જ નથી તો ડહાપણુ ભર્યું દાયણે પોતાના ચાલુ વ્યસનનો પ્રસૂતિ વખતે વપરાશ કરવો તે. જૂના જમાનાની દાયણો તપખીર સુંઘવાની ધણી શોખીન હોય છે. તપખીર એ એની પ્રિય વસ્તુ હોય છે અને ડખીમાં સાથે રાખી પોતે તેનો વારંવાર ઉપયોગ કરે છે. ચાલુ પ્રસૂતિની ક્રિયામાં એ ચપટી ભરી તકાકા મારે છે અને ફરી સાબુથી હાથને સાફ કરવાનું બૂલી જાય છે. કદાચ પોતાના કપડા ઉપર કે પહેરેલી સાડી ઉપર તે તપખીરવાળી આંગળી લૂછી નાંખતી હશે. પણ એથી કાંઈ તપખીર ચાલી જતી નથી અને પ્રસૂતાના ગુપ્તભાગમાં એની અસર નીપજાવે છે.

માટે પ્રસૂતાના ભલાની ખાતર હાથની સફાઈમાં આવું કશું ન બને તેની કાળજી રાખવાની જરૂર છે અને એ વ્યસન ન છૂટી

અકર્તુ હોય તો તપખીર સુંધીને તુરત જ હાથ સાશુથી ધોષ કાઢવા એ જ હિતકારી છે.

અને એ જ રીતે પાન ખાનાર કે પાનમાં તમાકુ નાખી ખાનાર દાયણોએ પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. તેમાં કદી પણ જૂલ થવી જોઈએ નહિ.

દાયણનાં વસ્ત્રો સ્વચ્છ અને તાજાં ધોયેલાં હોય એ વધુ જરૂરી છે, અને વિવિધરંગી વસ્ત્રો કરતાં તો સફેદ અને પૂર્ણ રીતે ધોવાઈ સાફ થયેલાં જ વધુ હિતકર છે. આજની નર્સોના ડ્રેસ તદ્દન સફેદ રાખવામાં આવ્યા છે એ વખાણવા લાયક છે અને તેની પાછળ રંગવિજ્ઞાનનું માનસ પણ બહુ જ જણાય છે.

દાયણના સ્વભાવમાં ચંચળતા, કાર્ય કરવાની રુકુતિ અને બુદ્ધિમાં તર્કશક્તિ એ ધણાં જરૂરી છે. કેવળ ‘શાસ્ત્ર યું કહેતા હૈ’ની ગોખણપટ્ટી ઉપર મદાર બાંધનાર કરતાં સમયનું માપ કાઢી દરદીની સ્થિતિનો વિચાર કરી, શરીરના બાંધારણ પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક ઝડપ-ભેર નિશ્ચય કરી, અમલ કરનાર દાયણ ફતેહ મેળવી શકે છે. ડરી જનાર, બય પામનાર, વસ્તુસ્થિતિને સમજવા છતાં પ્રમાદ સેવનાર અને ખોટી રીતે ‘ધ્રુવરમ્ભા’ ઉપર આધાર રાખનાર પોતે અપજશ વહોરે છે અને વળી પ્રસૂતાના પ્રાણુ જાય છે.

તેની સાથે પોતાના જ્ઞાન સંબંધે પોતાને જ્ઞાન પણ પૂરતું હોવું જોઈએ. પોતે ક્યાંસુધીની ક્રિયામાં ફતેહમંદ બની શકે તેમ છે અને ક્યાંથી આગળ પોતાને વધારે બુદ્ધિમાન ડોક્ટર યા નર્સની મદદની જરૂર છે તેનો ખ્યાલ દાયણ બરાબર સમજતી હોય અને નિરર્થક પોતાની મદદતા બતાવવાનો દંભ જો ન સેવે તો જ તેની

સ્વરૂપ દાયાળી

ક્રાંતિ વધે છે અને પ્રસૂતાના પ્રાણસ્થાપનના મહા પુણ્યની તે ભાગીદાર બને છે.

મને તો બાળશુધીમાં ધણી દાયણો તરફથી કડવા અનુભવો થયા છે. વર્ષો થયાં કામ કરતી છતાં અશિક્ષિત દાયણો હઠીલા

સ્વભાવની સાંપડી છે અને તેના હાથે થતી ઉંધી ક્રિયાને સુધારવા માટે તેને સમજાવતી આપવા છતાં તે સુધારે કરતી નથી.

નવી પુટલી-તૈયાર થતી હાયણો ઓછું સમજવા છતાં ધણું જાણવાનો ડોળ કરી, ઉપરની ટાપટીપથી સામાને આંજી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતી જણાય છે, જ્યારે તેના અનુભવમાં મોટું મીઠું જ હોય છે.

બહુ જ થોડા દિવસ પહેલાંની વાત છે. મારી અમદાવાદની દવાશાળામાં એક સ્ત્રી નસ' (સ્ત્રી-વૈદ્યા) મારી સાથે કામ કરી શકે તેવી રાખવાની મને ઇચ્છા થઈ. કારણ કે સ્ત્રીઓના કેસો ધણા અને તેથી તેનાં ગુપ્ત અવયવોની તપાસ માટે એક કુશળ બાઈ હોય તો સારું એમ માની મેં મારા એક સ્નેહીને વાત કરેલી. તે બાઈ એક બાઈને મારી પાસે લાવ્યા અને તેનાં અભ્યાસ, જ્ઞાન તથા કુશળતાનાં તેમણે વખાણુ કર્યાં.

મને લાગ્યું કે મારે પણ જરા હાણો દબાવી જોવો. જોઈએ કે જ્ઞાનની પરિસીમા આ બાઈ કેટલી વટાવી ગયાં છે. મેં પ્રથમ થોડુંક પૂછી લેવા માટે સ્ત્રીઅવયવ સંબંધી ચર્ચા શરૂ કરીને તેમને પૂછવાનું શરૂ કર્યું :

‘ બહેન ! જરા સમજાવો. સ્ત્રીઓના ગુપ્તભાગમાં બૃહદ્ ઓછી નીચે લધુ ઓછી પછી ક્યાં ક્યાં અવયવો આવે અને તેનાં મુખ્ય કાર્ય શાં હોય છે ? ’

થોડાક વખત પહેલાં અપળતાથી લાંબીચોડી વાતો કરનારાં આ બાઈની જીભ સીવાઈ ગઈ અને મારે એમને માનપૂર્વક રજા આપવી

પડી. તેમણે પોતાની અપૂર્ણતા કબૂલી લીધી. તેમને મારા લખેલા 'પુત્રદા અને પારણું'ના ઉત્તરાર્ધને અભ્યાસપૂર્વક વાંચવા-વિચારવાની બલામણુ કરીને છુટાં કીધાં. મને ધણી દિલ્લખીરી ઉપજી. શું સમાજમાં શાણી ગણાતી સ્ત્રીવૈદ્યાઓ આટલી અજ્ઞાન હશે? ત્યારે શું થાય? શું એમને સાથમાં લઇ તૈયાર ન કરી શકાય?

સ્ત્રીઓની સારવાર, ઉપચાર અને પ્રસૂતાઓ માટે સ્ત્રીવૈદ્યોની ખાસ જરૂર છે. જ્યારે મારા દેશમાંહેની બહેનો બહાર આવી, વિદ્વાનોની સાથે રહી કાર્ય કરતી થાય તે વખતે ચિકિત્સાપ્રણાલિમાં કેટલી ઉન્નતિ સાંભળે? પરંતુ એ દિન કહાં?

મારો કહેવાનો હેતુ આ સત્ય હકીકત ઉપરથી એ છે કે જેમ એલોપથીના ડોક્ટરો નર્સોને સાથ આપી, તૈયાર કરી, કુશળ બનાવે છે તેમ વૈદ્યોએ પણ દાયણોને હાથમાં લઇ તૈયાર કરી આપી હોય તો ધણી અપૂર્ણતા ટળી જાય અને આવી સેંકડો દાયણો તૈયાર થાય તો ચોક્કસ દેશી સુવાવડની પ્રણાલિ દેશનું ધ્યાન ખેંચતી બને.

તેની સાથે સ્ત્રીઓને સ્વાવલંબી બનવા માટેના અનેક ઉપાયોમાં આ ચિકિત્સાપ્રણાલિ તેમને સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી બનાવી શકે છે, અને એથી જ આજે અભ્યાસમાં ઉમંગ ધરાવતી તથા અનેક કારીગરી, હુનર, ઉદ્યોગ અને વિદ્યા તરફ ધસી જતી બહેનોનું દાયણ બનવા માટે અથવા સ્ત્રીવૈદ્યા બનવા માટે હું ધ્યાન ખેંચું છું, અને પ્રસૂતિશાસ્ત્રમાં અનુભવી તથા ક્રિયાકુશળ વૈદ્યરાજોને આવી દાયણો તૈયાર કરવા બલામણુ કરું છું.

જો આપણે ત્યાં ધરગથ્ય બણેલી દાયણો તૈયાર થાય અને દેશી રીત તથા દેશી ઔષધોના વપરાશ સાથે થોડો 'મીડવાઇફરી'નો સુમેળ સાધી શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ ધણું સુંદર કામ

કરી શકે અને એ રીતે તૈયાર કરવામાં ધણા લાંબા કોર્સની પણ જરૂર ન પડે.

માત્ર ઓઅવયવનું પૂરું જ્ઞાન, ઓઅવયવનાં કાર્યો અને સમયાનુસાર તેમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓને પ્રત્યક્ષ રૂપે અને ચિત્રો ઉપરથી ધીરે ધીરે પણ સમજાવટભરી રીતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે, કેટલીક વાર સુવાવડ વખતે એવી વિદ્યાર્થીનીઓને સાથે રાખી સમજાવટીપૂર્વક હસ્તક્રિયા શીખવાય તો કુશળ દાયણો ઝડપભેર તૈયાર થાય. સમાજને તે આશીર્વાદ સમાન નીવડે અને એ રીતે આયુર્વેદની કીર્તિ વધવા પામે.

આ તો મારા વિચારો છું દાયણો માટે રજુ કરી રહ્યા છું. ચિકિત્સક સમાજને તે કેટલા રૂચીકર નીવડશે એ તો જોવાનું રહે છે. પરંતુ આજે ચિકિત્સકોને પ્રસૂતિશાસ્ત્ર જેવા ગહન વિષયથી દૂર રહેવું પરવડે તેમ નથી રહ્યું અને તેની સાથે એ વિષયમાં ઓઓના સાથની પણ જરૂર છે. એટલે જ ન્યાંસુધી આપણે આપણી રીતે ઓવૈદ્યાઓ તૈયાર નહિ કરી શકીએ, ત્યાંસુધી આપણું સ્થાન આપણે પ્રાપ્ત કરી શકવાનાં નથી. તેમ જ એલોપથીની રીતે અને પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલી અત્યારે વિદ્યમાન મળી આવતી નર્સ તમને સાથ આપવાની નથી. કારણ કે તેમના દિમાગમાં એક અજળ દંભની હવા ભરાએલી હોય છે. એટલે એની પાસેથી મેળવવાનું ધણું ઓછું છે અને એમને સાથ લેવાનું પ્રતિકૂળ છે.

દાયણની ફરજ સાથે ચિકિત્સકો-દેશી વેદોનું ધ્યાન દોરી આ વિષય પૂરો થાય છે. હવે આપણે પ્રસૂતિની પૂર્વ તૈયારીમાં જોષ્ઠતાં સાધનો અને સાહિત્ય તરફ વધીશું.

*

*

*

પ્રકરણ ૯ મું

સુવાવડનાં સાધન-સામગ્રી

આપણી દેશી સુવાવડો ધરઆંગણે કરવામાં આવતી હોય છે, તેમાં ટેલ્લીક બાજતોનેા સક્રિય હૃદ ઉપરાંત રાખવામાં આવતો હોય એમ નથી લાગતું ?

અને આવા ખોટા અર્થહીન સંક્રાંતના પરિણામે સુવાવડીની તખીયત બગડી પડે છે તેનો ખ્યાલ ધરનાં માણસોને હોય છે ખરો ? આપણે શરૂઆતથી જોઈએ તો સુવાવડીને માટે વાપરવામાં આવતો ખાટલો બચ્ચું કરીને ધરમાં નિરૂપયોગી થઈ પડ્યો હોય અથવા જે ખાટલાને બરવામાં આવેલું વાણુ જૂનું થઈ, સડી-વુડી બંધને સીંદરીના કકડા લટકતા હોય, તેવો જ જુદો કાઢવામાં આવેલો ઝોળીયા વાણુ જેવો હોય છે. અને તેથી આસાનીથી શરીર લંબાવી સુવાને બદલે ટુંડીયા વાળી પડી રહેવાય તે રિથતિમાં સુવાનું સુવાવડીના ભાગ્યમાં લખાયેલું હોય છે. હવે આ વખતે જે તેને નવો બરેલો ખાટલો આપવામાં આવે તો કદાચ વધારાનું ખર્ચ માત્ર આઠ દશ આનાનું છે. પણ એથી નવા બરેલા પાંગત તાણીને તંગ બનાવેલા ખાટલામાં, સુવાવડી કે જેનું શરીર આળું અને દુઃખતું બની ગયું હોય છે તે નિરાંતે સુઈ શકે છે. આજડછેટને લખને સુવાવડીના ખાટલાનું વાણુ કાઢી ફેંકી દેવાનો આપણામાં ચાલ છે. એ શા માટે ? એને બદલે વાણુને જોળી નાંખી ગરમ પાણીથી ધોઈને ફરીથી એ જ ખાટલા ઉપર બરાબી શકાય. એથી કોઈ નુકસાન નથી, અને કદાચ ફેંકી દેવાય તો પણ એથી કયું મોટું ખર્ચ આવી જાય તેમ છે ? સીંદરી લટકતી હોય, ખાટલો વુડું વુડું કે ભાંગું ભાંગું થઈ રહેલો હોય-તેવા ખાટલે સુવાવડીને નાંખવી, તે સુવાવડી પ્રત્યેની બેદરકારી

અથવા તો તેની આપણને કોઈ કીંમત જ નથી એમ માની શકાય. આવો સંકાય સમજી અને વિચારવંત કુટુંબે નહીં કરવો જોઈએ. તુટેલા ખાટલાના પરિણામે સુવાવડીને અપાતા શેક વખતે કોઈ વાર લટકતી સીંદરી સળગી જઈને આગ લાગવાનો બનાવ બને છે. માટે ખાસ કરીને ખાટલો મજબૂત, મોટો, બચ્ચાને પડખે સુવડાવી શકાય તેટલો પહોળો હોવો જરૂરી છે. આવી નજીવી લાગતી બાબતમાં પણ ખાસ કરીને પ્રથમથી જ સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

બીજું તેને માટે નિઠાવવામાં આવતું ગોદડું અથવા ગાદડું પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું હોય છે! ખાટલાની માફક તે પણ જૂના દુધા અને સડેલા ગાંભાથી તૈયાર કરેલું ઘડકલું પાથરવામાં આવે છે. સુવાવડીને સુતી વખતે બરડામાં, પીડમાં, તેના દુધા ઘસો ત્રાસ આપે છે. એ કરતાં તો ૩ બરીને શ્વેતનાં લગભગ દશ-પંદર શેર રૂનાં ગોદડાં બનાવી રાખ્યાં હોય, અને તેની ઉપર ઓઢાડ રાખવામાં આવે તો સુવાવડો આસાનીથી પંદર ત્રીસ દિવસ તેની ઉપર પસાર કરી શકે. અને જ્યારે વૃદ્ધિસુતક કાઢવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી ૩ કાઠી નાંખી, શ્વેત જીદું પાડી, એ રૂને તુતીને સાફ કરી શકાય અને તેને પુનઃ કામમાં પણ લઈ શકાય. સુવાવડીએ ઉપયોગમાં લીધેલી વસ્તુઓ કાંઈ અગ્રાહ્ય નથી બની જતી. માત્ર તે સફાઈ અને સ્વચ્છતા માગી લે છે. ગાદડા—ગોદડા સાથે એકાદ બે ઓશીકાં પણ એ જ રીતે નવાં બનાવી આપવાં જોઈએ. ઓઢવા માટે ઋમ કામગી અને મુનરાઉ પટેડીની સગવડ પણ હોવી જોઈએ. તેની સાથે ઠંડો ઋતુ હોય તો ઓઢવા માટે રૂયત્ર ગોદડું પણ હોય તો જ તેની નંદુરની જાળવી શકાય.

વધુ નહિ તો આજરો બનેલો સુવાવડીને લેશ પણ ત્રાસ ન પડે તે ખાતર પણ થોડાક વધુ ખરચની પરવા રાખ્યા સિવાય આવી સાધારણ સામગ્રીની સગવડ જરૂર હોવી જોઈએ. એ ઉપરાંત બીજાં

પણ સાધનસાહિત્ય અગાઉથી તૈયાર કરી રાખવાં જોઈએ કે જોથી ખરે વખતે તેને મેળવવા માટે દોડાદોડી યા શોધાશોધ કરવી ન પડે.

ચાકુ—બાળકના પ્રસવ પછી નાળ કાપવા માટે સારા ધારવાળા ચાકુ અથવા તેજદાર કાતરની જરૂર પડે છે. આપણી સ્ત્રીઓ ધરમાં શાકભાજી સમારવા માટે વપરાતાં છરી-ચાકાંને આ વખતે ઉપયોગ કરે છે. ‘નકટીનું નાક કાપે’ તેવી યુક્તિ છરીથી અનેક ધસરડા મારવા છતાં અને પુરી મહેનત કરવા છતાં નાળ વધેરાતી નથી. શાક સમારી સમારીને ધાર વિનાની કરી નાંખેલી છરી અથવા તો કાટ ખાદ્યને નિરૂપયોગી થઈ ગયેલી કાતર વાપરવી એ તો દુનિયાની પહેલી હવા લેનાર અત્યંત કુમળા બાળકને પૂરો ત્રાસ આપવા બગાળર છે. એટલે જો નવું ચપ્પુ ન ખરીદવું હોય, તો પણ ધરમાંના ચપ્પા કે છરીને ફરી ઉતરાવી, ધારદાર બનાવી, તેને ગરમ પાણીમાં ઉકાળીને અલાયદું એ જ કામ માટે વાપરવાને રાખી મૂકવું તે હિતકર છે. ધરના બીજા કામકાજ માટે વપરાયેલ છરી, ચાકુ કે કાતર આ કાર્ય માટે નહિ વાપરવાની જોરદાર ભલામણ કરવામાં આવે છે.

કપડાના કંકડા—ઉપરાંત થોડાક સફેદ કપડાના કંકડા નાની મોટી સાઇઝના સાથુ અને ગરમ પાણીથી ધોઈ સ્વચ્છ બનાવી રાખી મૂકવા. તે નવા હોય એવી ખાસ જરૂર નથી. ધોતીયાં કે દુવાલમાંથી ઉતરેલા હોય તે પણ ચાલે. પરંતુ તેને ધોઈને ડાઘા-કુઘી વિનાના બનાવવા; અને ધોયા પછી વપરાશ કર્યા વગરના કામમાં લેવા. તે કંકડા બાળકને ઓઢાડવામાં, નીચે નાંખવામાં અને સૂવાવડીને પેટે પાટા બાંધવા કે શરીર લૂછવાના કામમાં લઈ શકાય.

દોરો—સારી જાતના મજબૂત દોરાની આ વખતે જરૂર પડે છે. એનાથી નાળને બાંધવાની હોય છે. એટલે અગાઉથી જોઈએ તેવો સારો, સફેદ, સ્વચ્છ અને મજબૂત દોરો તૈયાર કરી રાખવો, જે સમયસર હાથ લાગે.

સાધુ—જેમાં ક્ષારની મિલાવટ ન હોય તેવો એકાદ સાધુનો પાસો સુવાવડીના રૂમમાં રાખી મૂકવો. મને તો સામાન્ય રીતે ‘સનલાઇન’ સાધુ ઠીક લાગે છે. એ બધા જ કામમાં લાગે છે—હાથ ધોવામાં, કપડાં ધોવામાં અને સફાઈ કરવામાં. જો કે એવો બીજો સારો સાધુ હોય તો પણ ચાલે. માત્ર તે કાસ્ટિક સોડાથી અનેલો ન હોવો જોઈએ.

તેલ—એરંડીયું તેલ દેશી હોય તો પણ ચાલે. તેને ગરમ કરી કપડે ગાળી લઈ તેની શીશી ભરી રાખવી. એ જ રીતે આ વખતે તલનું ચોખ્ખું તેલ પણ હાજર રાખવું.

દીવો—બત્તી—ક્યારેક પ્રસવ રાત્રે થાય ત્યારે પ્રકાશવાળી બત્તીની જરૂર હોય છે. કોડીયાના દીવા બનાવેલ પ્રકાશ ફેંકી શકતા નથી. એટલે જેને આપણે લાલટેન કહીએ છીએ તે હરીકેન ફાનસ એવી રીતે રાખવું કે તેનો પ્રકાશ સુવાવડીની આંખો ઉપર સીધો ન પડે. જેમ બધા મંદ પ્રકાશની જરૂર નથી, તેમજ બહોતીવ પ્રકાશ (વધુ કેન્ડલપાવરવાળી વીજળીની બત્તીનો) પણ ન હોવો જોઈએ. જેમને વીજળીની બત્તીની સમવડ હોય તેમણે પ્રસવ થતા પહેલાં લાલ બત્તી અને પ્રસવ થઈ ગયા પછી લીલી બત્તીની સમવડ કરવી, એટલે કે એ પ્રકારના રંગના કાચના ગ્લોબ અગાઉથી જ તૈયાર કરીને ગોઠવી રાખવા.

છતાં સુવાવડીની પાછળના ભાગમાં આ બત્તીઓ હોય તો જ બધું સારું. તેની નજર સામે—તેની સન્મુખ કદી પણ દીવાનો પ્રકાશ ન હોવો જોઈએ.

ગરમ અને ઠંડું પાણી—વારંવાર હાથ ધોવામાં અને બચ્ચાને નવઠાવવામાં પાણીના ઉપયોગની જરૂર છે. એ પાણીની સમવડ ચાલુ રસોડામાં રાખવા કરતાં સુવાવડીના ખંડની બહાર સમડી ચેતાવી તેની ઉપર ઉનામણું મૂકી રાખવું જોઈએ, અને તેની બાજુમાં ઠંડા

પાણીને હાંડો ભરી રાખવા. ખીજાં પણ બાલકી, તપેલાં, કળશ્યા જેવાં સાધનો સાથે રાખવાની આવશ્યકતા છે.

હાંડલી અને કોડીયું—નાળ વધેર્યા પછી અને ઓર બહાર પડ્યા પછી તેને કપડામાં ઢાંકી મૂકવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે. માટે પ્રથમથી જ હાંડલી અને કોડીયું તૈયાર રાખવાં અને સાથે થોડીક રાખોડી પણ રાખી મૂકવી કે જે સમયસર ઉપયોગમાં આવી શકે.

આ ઉપરાંત બની શકે તો થોડીક ગંધીયાણાની ચીજો અને ધરગથ્ય દવાઓ પણ રાખી મૂકવી જોઈએ :

બાન્ડી અથવા જૂનો દ્રાક્ષાસવ, કુલાવેલા ટંકણખારનો પાઉડર, તજનું ચૂર્ણ, લોખાન, હળદર, શ્રીફળ, શેકતી કોથળી, ટરપેન્ટાઇન, અને વળી ધાર્મિક જૂની રૂઠી પ્રમાણેનાં કોષ સાધનોની જરૂર જણાય તો અને તેની પાછળ કાંઈક તત્ત્વ હોય તો તે પણ એકઠાં કરીને રાખી મૂકવાં, જે સમયસર ઉપયોગમાં આવે. જેઓ ધાર્મિક આધને લખને બાંડીથી વિરૂદ્ધ હોય તેમને ત્યાં હિરણ્યગર્ભની માત્રાવાળી સોગડી જરૂર હોવી જોઈએ. કેટલીક વખતે સુવાવડ પછી પ્રસૂતા ક્ષીણ થઇ જાય છે તે વેળાએ તેની ગરમાઇ ટકાવી રાખવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે બાન્ડી ઘણું જ સરસ કામ આપે છે. જૂના વખતમાં 'સુરા' નામે દવા વપરાતી એ જ આ બાન્ડી છે, અને તેના જેવું જ હિરણ્યગર્ભ પણ કામ કરે છે. બાન્ડીથી ઉતરતું કામ જૂનો દ્રાક્ષાસવ પણ આપે છે.

જેમના ધરમાં કોઇ વૃદ્ધ કે આધેક ઉંમરની દરેલ અને અનુભવી બાઇ ન હોય તેમણે પોતાનાં સગાંવહાણાંમાંથી આઠ દસ દિવસ અગાઉ એવી અનુભવી બાઇને પોતાને ઘેર તેડાવી રાખવી એ વધુ ડહાપણબધું છે. કારણ કે પ્રસૂતિનો સમય કીઓ માટે ઘણો જવાબદારીવાળો છે. જે બાઇએ અનેક સુવાવડો જોઇ છે તે અનુભવથી ઘડાઇ ગઇ હોય છે. એટલે તે જરૂર જણાય ત્યારે દાવણને ધણી

મદદ કરી શકે છે. પ્રસવ વખતે ' કડલો ' આપવાનું અને દાયણની આગા ઝીલવાનું કામ પણ આવી અનુભવી બાઈઓ જેટલું સરલતાથી અને સહેલાઈથી કરી શકે છે તેટલું બિનઅનુભવી નાની ઉમરની બાઈ કરી શકતી નથી. માટે અગાઉથી આ સગવડ કરી રાખવાની ઘણી અગત્ય છે. જે પોતાને ત્યાં કાયમને માટે રહેવા આવનાર અનુભવી બાઈની સગવડ ન હોય તો સુવાવડના સમયે પડોશમાંથી કે નજીકમાંથી સગાંસંબંધીની અનુભવી બાઈને અગાઉથી જ હાજર રાખવી જોઈએ.

વિદેશીઓ અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ સ્વચ્છતાને ધણું મહત્ત્વ આપે છે અને સ્વચ્છતાના નિયમો પાળવા માટે ઘણી જોરદાર બલામણુ કરે છે. આપણી દેશી સુવાવડોમાં એ બાબતમાં મોટી ખામી જેવામાં આવે છે અને તેને લખને જ ઘણી વાર સુવાવડીને કષ્ટાવું પડે છે અને તેથી ઘણી વાર પ્રસૂતિજવર જેવા બ્યાધિઓ થઈ આવે છે.

અંગ્રેજી થીયેરી તો માને છે કે સુવાવડ વખતની અસ્વચ્છતાના કારણે દાખલ થયેલા જંતુથી જ સુવાવડીને તાત્કાલિક તાવ ચઢે છે, અને તે તાવનું નામ તેમણે ' સેપ્ટીસીમીયા ' પાડ્યું છે.

સુવાવડ આવવાની હોય ત્યારે બલીનની સુવાવડની હોસ્પિટલના દરેક ખાટલા ઉપર બોડ' લગાવવામાં આવે છે અને તેમાં મોટા અક્ષરે લખ્યું હોય છે : ' ચોખાઈ પાળો. '

અને પછી આ મુજબની બલામણુ કરી હોય છે: જેને જેને સુવાવડીનું ગર્ભાશય તપાસવાની જરૂર હોય તે બધાએ ' કાર્બોલીક ઓઇલ ' (ચોખું તલનું તેલ તો. ૨ા, અને કાર્બોલીક એસીડ ટીપાં ૨૦)માં હાથ બોળ્યા બાદ કાર્ય શરૂ કરવું. એટલે સહુથી પહેલાં અરમ પાણીમાં હાથ ધોયા બાદ કાર્બોલીક ઓઇલથી હાથ તર કરી પછી જ સુવાવડીના ગુપ્ત અવયવને અડકવું.

કોઈ પણ હથિયાર વાપરવાની જરૂર પડે તો પણ તે હથિયારને અરમ કરેલા પાણીમાં ઉઠાળી તેની ઉપર કાર્બોલીક ઓઇલ લગાડીને તેનો ઉપયોગ કરવો.

સુવાવડીના હરેક કામમાં આવતાં સાધનોને જંતુબળ ધૂણી વચ્ચેથી પસાર કરવાં. (ખાટલો, ગોદડું, વાસણ, સુવાનો ઝોરડો વગેરે) એ માટે આવી હોસ્પીટલમાં એવો પ્રબંધ છે કે એક ઝોરડામાં આ બધી ચીજો ભેગી કરી તે ઝોરડામાં બારી બારણાં બંધ કરી, એક ધનકુટ જગ્યામાં ૧૫ શ્રેષ્ઠનના માપે ગંધક બાળે છે. તેની સાથે સુવાના ઝોરડાને પણ ગંધકની ધૂણીથી જંતુરહીત બનાવ્યા પછી ઉપયોગમાં લે છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ રીવાજ અથવા હોસ્પીટલમાં રખાતી સ્વચ્છતાની આજ્ઞા ખોટી નથી. આપણે એમનું પુરતું અનુકરણ ન કરી શકીએ તો પણ સુવાવડીના ઝોરડાને લીંપાવી, ગાર-માટી કરી, ચુનાનો હાથ મારી દઈ, બધાં સાધન સામગ્રી-ખાટલા, ગોદડાં વગેરે આવી ગયા પછી થોડાક ગંધકની ધુમાડી કરી દઈએ તો ધૂણી જીવાત અને જંતુઓ તથા મચ્છર અને ચાંચડનો વિનાશ કરી શકીએ. જો સુવાવડીના ખંડમાં ગંધક બાળવાની ઇચ્છા ન હોય તો કકવા લીંબડાનાં પાંદડાં અને ગુગળ બન્નેના મિશ્રણની ધૂણી કરી દેવી એ તો ખાસ કરીને જરૂરી છે, અને વળી લીંબડો તથા ગુગળ પણ ગંધકના જેટલું જ જંતુનાશક કામ કરી શકે છે અને બીજી જીવાતને દૂર બગાડી મૂકે છે,

ઉપર બતાવેલું કારબોલીક ઓઇલ, પોટાશ પરમેંગનેટનું લોશન (એક રતલ પાણીમાં એક ગ્રેન પોટાશ પરમેંગેટ નાંખવું.), બોરીક એસીડનું લોશન (એક રતલ પાણીમાં ૨૦ ગ્રેન બોરીક એસીડ નાંખવું.)—આવાં લોશનો તૈયાર રાખી જ્યારે જ્યારે હાથ ધોવાની જરૂર બણાય ત્યારે ત્યારે હાથ આ લોશનનો હાથ ધોવામાં ઉપયોગ કરે તો એને પોતાને માટે અને સુવાવડીને પણ જંતુરહીત રાખવા માટે સે હિતકર છે.

લોચનની આ વિદેશી દવાઓ મેળવવાની જેમને અનુકૂળતા ન હોય તેમણે એક હાંકમાં બે મૂડી કઢવા લીંબડાનાં પાતરાં નાંખી, તેના ઉકાળેલા પાણીનો જંતુનાશક પાણી તરીકે ઉપયોગ કરવો સારો છે. મધકમાં જે જંતુજી ગુણે રહેલા છે, તે જ ગુણે લીંબડામાં પણ બારેબાર રહેલા છે.

પૂર્વતૈયારી તરીકે જેને સુરાવડ આવવાની છે તે બાઈને પણ કટલીક આવશ્યક સૂચનાઓ આપવાની રહે છે. પડેલી અને વડેલી તકે પ્રસવ થનાર બાઈનો મળાશય (સફરો) તદ્દન મળરહીત હોય એ ધક્કું જરૂરી છે. આ બાબત દેખીતી રીતે ધણી નજીક લાગે છે, પરંતુ પ્રસવકાળમાં સફરો મળથી બરેલો જે હોય છે તો પ્રસૂતાના પ્રસવને તે ધણી જ આડખીડીરૂપ થઈ પડે છે. શરીરના બંધારણ સંબંધમાં જેમને થોડું પણ જ્ઞાન છે તે સમજી શકતા હશે કે ચોનીમાર્ગ આખો અને મળાશયની નળી તે વચ્ચે માત્ર એક પહોં જ છે. મળાશયમાં મળ ભરાયેલો હોય છે તો ચોનીમાર્ગ સંકડાયેલો રહે છે, એટલે સુરાવડને થોડા સમય (એકાદ બે દિવસ)ની રાહ હોય એ આગમ્ય સગર્ભાને દીવેલ (એરંડીયા)નો બુઢાળ આપી દષ્ટ મળ સાફ કરી નાંખવો ઘટે. અને જો કદાચ 'એનીમા' આપવાની જરૂર જણાય તો સાદા પાણીની એનીમા આપીને પણ આવો માર્ગ મળરહીત બનાવી લેવો.

સગર્ભાની કાંઈ પણ અવસ્થામાં દીવેલનો બુઢાળ આપવામાં લેણ પણ ડરવાની જરૂર નથી. માત્ર થોડા સંકેતો ઉકાળા સાથે તોલો બે તોલા દીવેલ આપી દેવાથી તેને સ્હેજે દસ્ત થઈ જાય છે અને સુંકેના સંસર્ગથી દીવેલ વાયુ કરતું નથી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

પ્રસવ પહેલાનું સમાહ

સાધારણ રીતે તો સગર્ભા સ્ત્રી પોતે અથવા ઘરમાં રહેતાં વડીલો સગર્ભાને પૂરા દિવસ બેસી ગયા પછી પ્રસવકાળ નજીક આવતો જાય છે તે સમજી ગયાં હોય છે, અને એ હિસાબે તેઓ પૂર્વતૈયારીઓ કરી રાખે છે, દાયણુને સમયસર હાજરી આપવાનું ચેતવી રાખે છે અને સગર્ભા બાઈને માટે બહારમામ જવાનું કે મુસાફરી કરવાનું મુલતવી રાખીને ઘરમાં જ રાખે છે.

લગભગ એક સપ્તાહ આગમ્ય પ્રસવની નજીકતા બતાવનારા શરીર ઉપર કેટલાક ફેરફારો પણ થાય છે. ગર્ભ વધવાના પરિણામે શરીર ઉપરનો બાર અને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા જે રહેજ વધી રહેલાં હોય છે તે હળવાં બને છે, ઉપરથી પેટ પોચું પડેલું જણાય છે અને સગર્ભા આસાનીથી શ્વાસોચ્છવાસ લઈ શકતી હોય એમ જણાય છે. તેને પણ પોતાનું શરીર હલકું-હળવું જણાય છે, તેની સાથે સાધારણ સ્ફૂર્તિ અને હાલવાચાલવાની ગતિ પણ સુખરૂપ થઈ શકે છે. અસ્તીમાં ગર્ભ નીચે આવતો જતો હોય તેમ જણાય છે. અને ગર્ભનું નીચે દબાણ થતું હોવાને પરિણામે કેટલીક સગર્ભાને વારંવાર પેશાબની હાજત થાય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓને કદાચ દસ્તની હાજત પણ વારંવાર થાય છે. અમાઉ દસ્ત સાફ થવાની પૂરતી કાળજી રાખી નથી હોતી એવી સ્ત્રીઓને મરડો થવા જેવી હાલત પણ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે મળાવરોધ અથવા કમજોરતા જે સગર્ભા વધુ વખતથી નિભાવતી જતી હોય છે તેને પ્રસવ વખતે ધણું કષ્ટાનું પડે

છે અને એ થયેલો મળતો અવરોધ પ્રસવકાળે બાળકને બહાર આવવામાં મોટી અડચણ પેદા કરે છે. એટલે અવલથી જ સગર્ભાનો દસ્ત સાફ થવા માટે કાળજી રાખવાનું વારંવાર અમે સૂચન કર્યું છે. છતાં મળાવરોધ રહ્યો હોય તો એક સપ્તાહ આગમ્યથી તેને દીવેલ અને સૂંઠના ઉકાળા સાથે સપ્તાહ દરમ્યાન બે ત્રણ વખત આપીને પણ એનો સફરો તદ્દન મળરહીત કરી દેવો. એ બાબતને ખાસ ફરજ સમજવી જોઈએ.

જો દીવેલ આપવા છતાં પણ મળ નીકળી ન જાય તો ‘એનીમા’ આપીને પણ એ માર્ગ સાફ કરવો ધટે. તેની સાથે પ્રસવના છેવટના સપ્તાહમાં સગર્ભાને સખત, વિદાહી અને અત્યંત ગરીષ્ઠ પદાર્થો નહિ આપતાં સાત્ત્વિક, પ્રવાહી, પૌષ્ટિક, અને સ્નિગ્ધ પદાર્થો આપવા તે વધુ સલાહકારક છે.

ખોરાકમાં બેદરકારી રાખનાર સગર્ભાને કમજોયાત જરૂર થાય છે અને એ કમજોયાત પ્રસવ સુધી લંબાય તો પ્રસવવેદના શરૂ થતાં તે બૂલાવામાં નાંખી દે છે, અને એને લઘ પેટમાં દુઃખાવો થાય છે. એ દુઃખાવાના પરિણામે પેટમાં આવતી ચૂંક, આંકડી, ફે વાયુના અવરોધને બૂલથી ફેટલીક વખત પ્રસવકાળની વેદના અથવા દુઃખ માનીને પ્રસવની તૈયારી કરવા લાગી જવું પડે છે. અને એના પરિણામે મોટી વેણ (ફાલ્સ પેઇન) ને સાચો પ્રસવકાળ માની લેવાય તો પ્રસૂતાને વધુ મુશ્કેલીમાં ઉતરવું પડે છે. એથી જ મળ-શુદ્ધિને આટલું મહત્ત્વ આપવું પડે છે. જેમનો સફરો મળરહીત તદ્દન ચોખ્ખો છે અને લીધેલો ખોરાક બરાબર હજમ થઈ ગયો હોય છે તેમને આવી મોટી વેણ આવતી નથી. છતાં દર્દ શરૂ થાય ત્યારે મોટી વેણ અને સાચી વેણના દર્દમાં ફરક તો જરૂર હોય છે.

ખરી વેણ (પ્રસવવેદના) પેટની અંદર કાષ્ઠ કાપતું હોય તેવી રીતે શરૂ થાય છે અને તેની શરૂઆત પાછળ કેડના ભાગમાંથી શરૂ

થાય છે અને ધીરે ધીરે એ દર્દ વધતું જઈ ગુપ્તભાગમાં પ્રસરીને જાંઘો સુધી વધે છે. ક્રમે-ક્રમે એ દુઃખમાં વધારો થતો જાય છે. તેની સાથે ગુપ્તભાગમાંથી મેલા રંગનું પ્રવાહી (પ્રદર જેવું જ) સાધારણ રતાશ પડતું આવવાનું શરૂ થાય છે.

ખોટી વેણુમાં અજીજીને કારણે જે જાતનું દર્દ થવું જોઈએ તે જાતનું દર્દ પેટમાં થાય છે અને તે એક જ પ્રકારનું સરખી રીતે થયા કરે છે. અને એ દુઃખ નીચે પેડુ અને જાંઘોના ભાગમાં પ્રસરતું નથી, તેમજ આ જાતના દર્દમાં કોઈ પણ જાતનો પ્રવાહી ગુપ્ત ભાગમાંથી નીકળવાનો શરૂ થતો નથી.

ખરી વેણુ અને ખોટી વેણુની પરીક્ષા દાયણુ સગર્ભા સ્ત્રીના યોનિમાર્ગમાં આંગળી મૂકીને પણ કરી શકે છે.

ખરી વેણુની શરૂઆત થતાંની સાથે સમર્ભાનું કમળમુખ ખુલવાં લાગે છે અને ગર્ભ નીચે આવતો જતો હોય છે, એ ખાખત આંગળી મૂકી ગર્ભાશયના મુખ ઉપર તપાસ કરવાથી અનુભવી દાયણુ અથવા કુશળ વૈદ્ય ખરા દુઃખની પરીક્ષા કરી શકે છે

કેટલાક કેસોમાં સાચી વેણો શરૂ થવા છતાં પણ ઘણા વખત સુધી કમળમુખ ખુલતું નથી. તેનું કારણ કમળમુખ અથવા કમળ-મુખની આખી નળી જેને અગાઉ શ્રોણીગુહાના સંબોધનથી ઝોળા-ખાવી, એ વિષે હકીકત આપી ગયા છીએ તેમાં વાંધો હોય છે. અથવા એ શ્રોણીગુહા અરવાજાવિક્ષ ધાટની હોય છે, તો પ્રસવકાળ વખતે પ્રસવ થવામાં અને એ દરવાજો ખુલવામાં સમય ઘણો નીકળી જાય છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણી સ્ત્રીઓ ખે-ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી કષ્ટાવા અને પીસાવા છતાં તેનો છૂટકો થતો નથી. તે દોષ આ શ્રોણીગુહા અથવા ગર્ભને છૂટો થવા માટેનું પ્રથમ દાર જેને કમળમુખ અથવા ગર્ભાશયનું મુખ કહેવામાં આવે છે તેનો હોય છે.

આ શ્રોણીગુહાનું અસ્વાભાવિકપણું અને તેને અંજે થતું કષ્ટ તેની પ્રથમ સુવાવક વખતે થઈ જાય છે, અને કદાચ આ શ્રોણીગુહા તદ્દન જ અસ્વાભાવિક ધાટની હોય છે તો પછી ઓપરેશન કરીને ગર્ભને ખીજે રસ્તે કાઢવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ એવો બનાવ કવચિત્ જ બને છે.

શ્રોણીગુહા અર્થાત્ ગર્ભાશયમુખનળી ઉપરાંત અસ્તીની બેડોળ અથવા વિષમ સ્થિતિ પશુ પ્રસવકાળમાં અડચણરૂપ હોય છે.

વાચકને અસ્તી એ શું છે, એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે, એટલે એની સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે.

સ્ત્રીઅવયવના બે જુદા જુદા ભાગ પાડી નાંખવામાં આવે તો અંતરાવયવના રક્ષણાર્થે લગભગ એ અવયવની ચોતરફ હાડકાનું બેડોળ ગૃહ છે, તેને અસ્તી કહેવામાં આવે છે.

અને આ અસ્તી—ગૃહની વચમાં સ્ત્રીનાં ચેતિમાર્ગ, શ્રોણીગુહા, ગર્ભાશય અને તેનાં બંધન તથા સ્ત્રીઅંક એ અવયવો રહેલાં છે.

જ્યારે ગર્ભાશયના સ્નાયુમંડળના સ્તંકાચાવાથી ગર્ભ નીચે ધકેલાય છે ત્યારે આ અસ્તીમાર્ગમાં થઈને એને પસાર થવું પડે છે. અસ્તીમાર્ગ અથવા અસ્તીનું હાડપિંજર જે વાસ્તવિક રીતે વિકાસ પામી મૃગ સ્વરૂપે હોય છે તો તેની વચમાં થઈને ગર્ભ કુદરતી ક્રિયા વડે બહાર ધકેલાઈ જાય છે. પરંતુ અસ્તીના બ્યાસ અને એનું બંધારણ વાસ્તવિક રીતે ખીલ્યું નથી હોતું અથવા વિરૂદ્ધ રીતે બંધાયેલું હોય છે તો પ્રસવ વખતે અનહદ કષ્ટ અને દુઃખ સહેવું પડે છે.

પરંતુ કુદરત અજબ કરામતવાળી છે. એક જ માતાપિતાના સર્જનથી જન્મતાં જાળકોમાં પુરૂષઅવયવ અને સ્ત્રીઅવયવના ગુણધર્મ પ્રમાણે તેના ધાટો તેણે અનોખી રીતે જ ધકયા હોય છે અને તેની જાતિના ધર્મ બજાવવા માટે એનાં અવયવનું ધકતર હોય છે.

અસ્તીપ્રદેશ પશુ પુરૂષો કરતાં ઓછોનો ફેરફારવાળો હોય છે. પુરૂષની અસ્તી નાની, સાંકડી હિંડી અને વધારે ઘેરાવાવાળી હોય છે. તેનાં અસ્થિ વધારે જાડાં અને મજબૂત હોય છે. તેની હિપર સ્નાયુઓ અને બહારના ખાડાખડીઆ વધારે સ્પષ્ટ જણાય તેવા હોય છે. વળી તેઓની વક્ષણસંધિ ઓછોના કરતાં લગભગ અમણી હિંડી હોય છે. ત્રિકાસ્થી વધારે સીધું હોય છે અને અંદરની ખાંચ તથા ખાડા નાના હોય છે. તો પશુ આખુરેટરનો ખાડો વધારે મોટો અને વધારે લંબગોળ હોય છે, ગુદાસ્થી ત્રિકની સાથે વધારે મજબૂત રીતે ચોંટેલ હોય છે અને સાધારણ રીતે પુરૂષઅસ્તીનાં હાડકાં વહેલાં સંધાઈ જાય છે.

ઓઝોની અસ્તી વધારે પહોળી હોય છે અને તેના 'એસેટાબ્યુ-લમ'ના ખાડા એક શ્રીઞ્જથી વધારે દૂર હોય છે, તો પશુ જાંઘનાં અસ્થિ બુદ્ધ પ્રકારનાં હોવાથી ઓઝોનાં ઢીંચણ વધારે પાસે પાસે રહે છે એથી તેમની ચાલમાં અને રૂપમાં ફેર પડે છે, નિતંબાસ્થિમાં સ્નાયુને જોડાવાના ખાડા જરા વધારે પહોળા હોય છે અને તેની સાથે કરોડનો સંયોગ થાય છે ત્યાં પશુ વિશેષ જગ્યા રહે છે. બાથી અસ્તી પહોળી રહે છે. આગમનદાર વધારે મોટું અને લંબગોળ હોય છે, ત્રિકાસ્થીનો ખાડો વધારે હિંડો હોય છે. વક્ષણસંધિ પુરૂ-ષના કરતાં અડધી હોય છે અને એકંદર રીતે ઓઝોની અસ્તી વધારે હળવી, વધારે સ્થિતિસ્થાપક, વધારે પહોળી અને વધારે મજબૂત હોય છે. ઓઝોની અસ્તી સાત વરસની હિમર પછી વિક-સવા માંડી પંદર વરસની હિમર પછી પૂર્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને એ અસ્તીની વચમાં રહી જર્મ વિકાસ પામે છે. એ અસ્તી તે એનું આશ્રયસ્થાન બનવા મજબૂત રહેલાં હોય છે.

જેનો આ અસ્તીપ્રદેશ યરાયર ખીલ્યો નથી હોતો તેવી નાણુક ખાંધાની ઓઝો અથવા અસ્તીપ્રદેશ વિરૂદ્ધરૂપે ખીલ્યો હોય છે તેવી

સ્ત્રીનેા બાંધો ધણું કરીને તેના ઉપરના દેખાવથી જ જણાઇ આવે છે. તેવી સ્ત્રીઓને ગર્ભ ધારણ ન થાય એ જ ઇચ્છવા યોગ છે, અને ગર્ભ ધારણ થયો તો તેનો પ્રસવ ઓપરેશન સિવાય થઇ શકતો નથી.

માત્ર અપવાદરૂપે મેં સોજાત્રામાં એક બાઇનો તાજો જ દાખલો જોયો છે. એ બાઇનો અસ્તીપ્રદેશ ધણું જ બેડોળ રૂપમાં તૈયાર થયેલો હતો, તેટલો જ તેનો બાંધો પણ નાજુક હતો; છતાં એ બાઇને પાંચ સંતાન થયેલાં અને મેં તેને જોઇ ત્યારે છટ્ટો ગર્ભ પેટમાં હતો. પ્રસૂતિ વખતે તે વગર કળે પ્રસવ કરી શકતી અને અંદરથી કુદરત જ ગર્ભસ્થ બાળકને ફેરવી ફેરવી પ્રસવ કરાવી લેતી.

આવા અપવાદો કેટલાક જાણે સફળ થતા હોય, પરંતુ જેનો અસ્તીપ્રદેશ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ખીલ્યો નથી તે સ્ત્રી માટે પૂરો જાય હોય છે. છતાં જય રાખીને સાધારણ દાયણુ-સુચાણી આ વિષયમાં કાંઈ જ કરી શકતી નથી. એ માટે સર્જન(શસ્ત્રવૈદ્ય)ની જરૂર હોય છે. અને એ ચોક્કસ પ્રકારના ઓપરેશનનો વિષય હોઇ આપણે એને વિનાસ્પર્શ કર્યે છોડી દેવો રહે છે. કારણ કે અહીં તો સાધારણ જનસમાજ અને સ્વાભાવિક પ્રસૂતિ માટેનો વિષય ચર્ચાય છે. એથી એવો ગહન વિષય આ ઠેકાણે ચર્ચવો યોગ્ય નથી.

હવે આગળ બતાવેલ ઓણીગુહાને કારણે ગર્ભસ્થ બાળક પ્રસવ ન પામી શકે અથવા વેણો આવવા છતાં અને હર્ષ દિવસો સુધી લાંબાવા છતાં પ્રસવ ન થાય, અર્થાત્ અંગુલીનિદેશ કગવાથી જણાય કે સાચી વેણો શરૂ છે છતાં ગર્ભાશયમુખ યાને ઓણીગુહા ખુલતાં નથી, તો શું કરવું ?

ડાક્ટરો તો એમાં પણ ઓપરેશન કરે છે અને નસ્તર મૂકી, આળકના મસ્તકને કાપી કાઢી પ્રસવ કરાવે છે અને એ રીતે ગર્ભના ભોગે આઇની રક્ષા કરે છે.

દેશી સુયાણીઓ અને દાયણો કષ્ટાતી સ્ત્રીઓ માટે કેટલાક દુય-કાઓ કરે છે અને આવા દુયકા દેશી વૈદકમાં મળી આવે છે. આ દુયકા ખવરાવવાની દવાઓના હોય છે, મસ્તક ઉપર બાંધવાનાં મુળાડીયાં હોય છે, કેક ઉપર બાંધવાનાં મુળાડીયાં અને જડીબુટ્ટી, તેમજ કેટલાક જંત્રો, કેટલાંક તાવીજો, વગેરે અનેક પ્રયંધ થાય છે. સેંકડો નહિ હજારો સ્ત્રીઓ કષ્ટ ભોગવતી હોય છે તેમને આવા ઉપચારો, ઉપાયો, જંત્રો અને જડીબુટ્ટીઓથી પ્રસવ થાય છે. છતાં આ જંત્રો, જડીબુટ્ટીઓ, તાંત્રિક વિદ્યાઓ શું કામ કરે છે? તેની કેવી રીતે અસર થાય છે? શરીર ઉપર તેની અસર થાય છે કે મન ઉપર? અને મન ઉપર તેની અસર થવાથી શું સંકલ્પબળ મહા બળવાન બની શ્રોણીગુહાનાં આંતરઅવયવોને ફરજિયાત વિસ્તૃત બનવા હુકમ-ફરમાન કરે છે એથી પ્રસવ સુખરૂપ થાય છે? અથવા તે તે વસ્તુઓમાં કોઇ ઇલેક્ટ્રીક પાવર હોય છે કે જે સીધી અસર શ્રોણીગુહાના સ્નાયુમંડળ ઉપર નિષ્પન્નવે છે? આ બાબત સંબંધમાં આજસુધીમાં આ વિષયનાં દેશી પુસ્તકો લખનાર કે દેશી રીતે સુવાવડ કરવાની હિમાયત કરનારે સ્પષ્ટતાથી લખીને તે તે વસ્તુ પાછળ છુપાયેલું વિજ્ઞાન સમજાવ્યું નથી. આજે તે પ્રયોગો લખાયેલા હોવા છતાં તેના વિશ્વાસ ઉપર રહી પ્રસૂતિને કષ્ટાતી રાખવા આજના જમાનામાં માણસો તૈયાર થતાં નથી અને એવા તાંત્રિક પ્રયોગો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા નથી.

પ્રસવની અટકાયત શ્રોણીગુહા અથવા ગર્ભાશયના મુખ સિવાય બીજે થવા સંભવ નથી. હા, યોનિમાર્ગમાં કોઇ વધુ મોટા કદનો

મસો થઇ આવ્યો હોય અથવા અસ્વાભાવિક કોલિંગ ખીલી રાક્ષસી કદ ધારણ કરી બેઠેલ હોય તો જ ગર્ભ શ્રોણીગુહામાંથી પસાર થઇ ચોનીમાર્ગમાં અટકી જાય. બાકી દ્વિતીય દ્વાર ચોનીમુખ આગળ સહેજ ગર્ભના મસ્તકની અટકાયત થાય છે. પરંતુ ત્યાંથી તો ધણું થાય તો શીવણીનો ભાગ તુટી જઇને પ્રસવ થાય છે.

ચોનીમાર્ગમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની હરકત (મસો અથવા કોલિંગનું રાક્ષસી કદ) તો બહુ સહેલાઈથી તપાસી શકાય છે અને તેના ઉપચાર પહેલેથી જ થઇ શકે છે. એટલે ખરી રીતે પ્રસવ-કાળમાં પ્રસૂતિને કષ્ટાવાની ખરી મુશ્કેલી કમળમુખમાંથી ગર્ભસ્થ બાળકનું મસ્તક પસાર થવું તે છે; અને ઓપરેશન કરીને બાળક પ્રસવ કરાવવાનો પ્રસંગ આવે છે તો આ શ્રોણીગુહા અથવા ગર્ભાશય-મુખની નાળના દોષથી જ આવે છે. અને જે અનેક નાના મોટા યાંત્રિક, તાંત્રિક કે આધીના પ્રયોગો છે, તે શ્રોણીગુહાને પૂરતા પ્રમાણમાં વિકસિત બનાવી ગર્ભને પસાર થવાના માર્ગ માટેના જ છે.

ઓપરેશન વગર શ્રોણીગુહા વિકાસ પામે તેવો એક પ્રયોગ અત્રે લખ્યું છું. તે ઘણો ઉમદા છે. વૈધો, દાયણો, નર્સો, ડોક્ટરો, તેનો ઉપયોગ કરે એ માટે તેની બલામણુ કરવામાં આવે છે.

(૧) મોરખખી, (૨) મેંદાલકડી, (૩) શ્વેત ચંદન.

આ ત્રણે વસ્તુ સરખા વજન લઇ તેને બારીક ખાંડી તેનો પાઉર કરવો, તેમાંથી પાવલીબાર પાઉર લઇ એક બારીક અને સફેદ સ્વચ્છ કપડામાં તેની પોટલી બાંધવી. તે પોટલી તલના તેલમાં બોળી, ચીના ગુપ્તભાગમાં એક ગર્ભાશયના મુખ આગળ મૂકી દેવી.

ખરી રીતે તો જે પ્રથમ શ્રોણીગુહાની વિકૃતિની ખબર પડે તો એક સપ્તાહ આમમય દરરોજ આ પોટલી ત્રણ ત્રણ કલાક રાત્રિના વખતે ધારણ કરાવી લેવી.

અને પ્રસવવેદના શરૂ થયાને એક દિવસ વિતી જાય, તેમ જ અંગુલીનિર્દોષથી એમ જણાય કે શ્રોણીગુહાનું મુખ ઉઘડતું નથી, ત્યારે સ્ત્રીને બિછાના ઉપર સુવરાવી રાખી આ પોટલી મૂકવી. દર ચાર ચાર કલાકે એ પોટલી કાઢી લઇને તપાસવું. જ્યારે એમ જણાય કે મુખ હવે ખુલવા લાગ્યું છે ત્યારે એ પોટલી મૂકવી બંધ કરવી.

આ દવાની અસરથી શ્રોણીગુહા વિસ્તૃત થાય છે, સન્ધીબંધન અને પેશીયો દીલી પડે છે અને શ્રોણીગુહાની લંબાઇ વધે છે, તેથી પ્રસવ સુખરૂપ થઈ શકે છે.

જે સ્ત્રીઓને ગર્ભ નથી રહી શકતો એવી સ્ત્રીઓ કે જેમનું ક્રમજનમુખ સંકુચિત થયું હોય છે અને ડોક્ટરો તપાસીને કહે છે કે તેમને ‘ક્યુરેટ’ કરવાની જરૂર છે, તેવી સ્ત્રીઓને પણ આ પોટલી એક માસ સુધી દર ત્રીજે દિવસે રાત્રિને વખતે પહેરવા આપો. એથી વગર ‘ક્યુરેટ’ કરે જ ગર્ભાશયનું મુખ અને શ્રોણીગુહા ખુલશે, વિસ્તૃત થશે અને ગર્ભ ધારણ થશે.

* * *

બા બા. ૬

પ્રકરણ ૧૧ મું

પ્રસવમાં કામ કરતાં અંગો

પ્રસવ કરાવાય છે કે થાય છે, તે વખતે શરીર પોતાની આલ ક્રિયામાં ફેટલી ક્રિયાઓ મહત્વ ભરી કરે છે, તે સંબંધી વિચાર કરવાની જરૂર છે. ક્યાં ક્યાં અંગો ફેટલી અને કેવી ખૂબીભરી રીતે ઝડપભેર કામે લાગે છે તે આપણે જે ઝીણવટભરી રીતે તપાસીએ તો કુદરતની અજબ કરામત અને તેની વિશિષ્ટતાના સંબંધમાં આપણને ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે. તેની સાથે સુવાચક સંબંધમાં જ્ઞાન ધરાવવાની ધ્રુષ્ટ રાખનારને તે તે અંગોની સાધારણ ક્રિયા તેમ જ તેનું બંધારણ, આદિ બાબતોનું પણ સાચું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ છે.

સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર માનવી પણ એટલું તો સમજે છે કે ગર્ભાશયની અંદર ગર્ભ રહે છે અને નવ માસ સુધી તેમાં વૃદ્ધિ પામે છે. એમ છતાં પણ આ હમેશનાં પોતાનાં નિત્યનિયમ મુજબનાં કાર્યો કરે જાય છે. શરૂઆતમાં તો બુદ્ધિજીવો પેરંતુ પછી ક્રમે દરી અંગોપાંગો ધારણ કરનાર બાળક રૂપ ગર્ભ નારીના ગર્ભાશયમાં સજીવ રહી, પોષણ પામી, સમય આવતાં તે તેવા જ રૂપમાં પૃથ્વી ઉપર આવે છે. ગર્ભાશયમાં એ ગર્ભ રહ્યા પછી હમેશાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ રૂપે ફેરફાર પામતો રહી, પૂર્ણેન્દ્રિય સાથે અવતાર લે છે. એને અવતરવાની ધડી જે વખતે આવી જાય છે ત્યારે શરીરનું યંત્ર તેને ગર્ભાશયમાંથી બહાર ધકેલવા માટે પોતે સ્વતંત્ર રીતે કામે લાગી જાય છે. એ શરીર કોષનીયે પરવા કર્યા વગર અથવા મુલાણી કે નર્સની રાહ જોયા સિવાય ગર્ભને બહાર ધકેલી મેલે છે. પછી બહે એ ગર્ભવતી નારી સુવાચક માટે તૈયાર

કરેલા પ્રસૂતિગૃહમાં બિછાના ઉપર સુતી હોય કે વનવગડામાં અથવા રેલ્વેના ડબ્બામાં બેઠી હોય !

અર્થાત કહેવાનો માયનો એ છે કે સુવાવડ કરાવવી નથી પડતી પણ સુવાવડ થાય છે. તેમાં કુદરતી ક્રિયાઓને આપણે હાથ આપીએ છીએ અથવા મદદ કરીએ છીએ, એટલું જ માત્ર.

એ મદદ આપવા સમયે એટલે કે સુવાવડ વખતે આપણું ધ્યાન સ્ત્રીનાં ત્રણ અંગ પ્રત્યે જાય છે. એ ત્રણ અંગની સાથે સંયુક્ત થયેલાં તો બીજાં અનેક અંગો છે. છતાં આપણે ત્રણ અંગો ઉપર બહુ કાળજીભરી દેખરેખ અને સંભાળ રાખવી પડે છે. એથી આપણે ફરીથી એ અંગો તરફ નજર ફેરવી જઈએ તો સુવાવડ આવતાં પહેલાં તેની સમજૂતી આપણને ઘણી ઉપયોગી નીવડશે.

પ્રથમનું અંગ એ યોનીમાર્ગ છે. અર્થાત સ્ત્રીને બહાર જણાતાં બહારોટ, એની પછી લઘુ ઓટ અને ત્યાં જણાતી સ્ત્રીલીંગની ત્રીજી. ત્યાંથી જે માર્ગ શરૂ થયો, એટલે લઘુ ઓટથી જે નળી લંબાઈ એ ગર્ભાશયના મુખ ફરતી જોડાઈ ગઈ, તે નળીને યોનીમાર્ગ કહેવામાં આવે છે. તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં તે વચમાંથી જરા વળેલ હોય છે. તેનો બાહ્યગોળ ભાગ મળાશય તરફ અને અંતરગોળ ભાગ મૂત્રાશય અગર વક્ષણસંધી તરફ રહે છે. તે ભાગ ચોતરફ ઘણો વિસ્તાર પામી શકે છે. પણ સાધારણ રીતે તે સંકુચિત રહે છે. તેનો આગળનો ભાગ મૂત્રાશય અને મૂત્રમાર્ગની ત્વચા સાથે જોડાયેલો હોય છે. બ્યારે ગર્ભાશયની સ્થિતિ બદલાય છે ત્યારે યોનીમાર્ગની ત્વચા ખેંચાય છે અને તે ખેંચાવાથી મૂત્રાશય તથા મૂત્રમાર્ગની ત્વચા પણ ખેંચાય છે. એથી કરીને આગળની બધી રચના ફેલાઈ જાય છે. તેથી પેસાળની હાજત વારંવાર થયા

કરે છે. તેનો પાછળનો ભાગ મળાશ્ચય સાથે એટલો બધો જોડાયેલ નથી હોતો.

ચોનીમાર્ગની લંબાઈ સ્ત્રી પરત્વે જુદી જુદી હોય છે. વળી એક જ સ્ત્રીમાં તેની સ્થિતિને અનુસરીને એ માર્ગ જુદે જુદે વખતે લાંબો ટુંકો હોય છે. સાધારણ રીતે તેની લંબાઈ ચારથી છ ઈંચ સુધીની હોય છે. તેનો આગળનો છેડો એટલે ચોનીદ્વાર અને તેનો પાછળનો છેડો જ્યાં તે ગર્ભાશય સાથે જોડાય છે તે બંને જરા સાંકડા હોય છે અને તેનો વચ્ચેનો ભાગ ધણો પહોળો હોય છે.

ચોનીમાર્ગની દીવાલોમાં સ્નાયુઓ અને શ્લેષ્મપટ્ટ હોય છે. ચોનીદ્વાર આગળ જોળ સ્નાયુ હોય છે. તે સિવાય તેમાં ઘણી રક્તનળીઓ અને શિરાઓ રહેલી છે. કેટલીક સ્ત્રીઓના સ્નાયુઓ વધારે મજબૂત અને પરિપક્વ હોય છે. અંદરનું શ્લેષ્મપટ્ટ વાટા વળેલું હોય છે અને એ વાટા અથવા ધડીઓ ચોનીદ્વાર આગળ વધારે હોય છે. આ ધડીઓ પ્રસવ વખતે ખેંચાઈ જાય છે અને તેથી ચોનીમાર્ગ ધણો પહોળો થઈ શકે છે. આ શ્લેષ્મપટ્ટમાં ગર્ભાશયની પાસેના ભાગમાં ઘણા પિંડો (ગ્લેન્ડ્સ) હોય છે. તેમાંથી પશુ સમાગમ અને પ્રસવ વખતે શ્લેષ્મ નીકળે છે અને તે અમ્લ (ખટાશ) ગુણવાળું હોય છે.

ચોનીમાર્ગનો નળ ગર્ભાશય સાથે જ્યાં જોડાય છે ત્યાં ગર્ભાશયની ઓવા તેમાં આગળ પડતી રહે છે. તેની ફરતું જોળ કુંડાળું પડે છે અને તે વર્તુલાકાર દ્રોણી કહેવાય છે.

આ ચોનીમાર્ગનું કાર્ય પુરૂષના વીર્યને ગર્ભાશય સુધી લઈ જવાનું છે, તેમ જ પ્રસવ વખતે ગર્ભાશયનું મુખ ખીલતાં બાળકને વહાવી બહાર લાવવાનું છે.

એવા પણ દાખલા મળે છે કે માત્ર યોનીના મુખની અંદર પણ વીર્ય દાખલ થવાથી ગર્ભાધાન થયું હોય.

ગર્ભાધાન પછી પ્રસવ વખતે આ નળ અથવા યોનીમાર્ગ ધણો ઉપયોગી છે. કેમ કે તેમાં થઈને બાળક બહાર આવી શકે છે. તથા અંગ પૈકી આ માર્ગનું સ્વરૂપદર્શન પ્રથમ કરાવ્યું. હવે બીજું અંગ છે ગર્ભાશય :

જે પિંડમાં પુરુષવીર્યના કણ સાથે સ્ત્રીનું રજ મળીને પોષાક બાળક રૂપે તૈયાર થાય છે અને રહે છે તેનું નામ ગર્ભાશય અથવા ગર્ભને રહેવાનું સ્થળ.

ગર્ભાશય જન્મરૂપના આકારનું સહેજ પોકળ અવયવ છે. તેનો આકાર ઉંધા મૂકેલા શંકુના જેવો કહીએ તો પણ કહી શકાય. જો કે તેને અણીદાર ભાગ હોતો નથી પણ જન્મરૂપના દીટા જેવું હોય છે અને તે દીટા જેવો ભાગ નીચે યોનીમાર્ગમાં ગોઠવાયેલો હોય છે. તેને જ ગર્ભાશયની શ્રીવા અથવા શ્રીણીગુહાના જુદા જુદા નામથી સંબોધાય છે. તેની વચ્ચેમાં લાંબું છિદ્ર હોય છે.

ગર્ભાશયની ડોક ઉપર ગર્ભાશયનો જે લાંબો ભાગ રહેલો છે તેના પણ બે વિભાગ ગણવામાં આવે છે. સૌથી ઉપરનો ભાગ તે ગર્ભાશયનું મથાળું અને મથાળા તથા શ્રીવાની વચ્ચેનો ભાગ તે ગર્ભાશયનું મધ્યાંગ.

તેની આગળના ભાગમાં મુત્રાશય આવેલ છે. તેની ઉપર તે જરા નમતો રહે છે તેની પાછળ અંતરાવરણની ધડીઓ તરફનો ભાગ બાહ્ય જોળ છે. ધડીઓની પાછળ મળાશય આવેલો છે.

ગર્ભાશયના મથાળાનો ભાગ સૌથી વધારે જડો છે અને ત્યાંથી તે અવયવ સાંકડું થતું જાય છે. તે ભાગ શ્રીવા આમળ આશરે અરધો

પાતળો થઈ જાય છે. આ ગ્રીવાનો ઉપસેલો ભાગ થોનીમાં બહાર પડતો જણાય છે.

ગર્ભાશય ધણું જ દળદાર અવયવ છે. એટલે તેનું માંસ ધણું જીકું છે અને તેના કદના પ્રમાણમાં સાધારણ રીતે અંદરનો પોકળ ભાગ ધણો નાનો તથા સાંકડો છે. કમળના મુખની બન્ને આંખો બે હોઠ હોય એવું લાગે છે અને આ હોઠ ઉપરથી ગર્ભાશયનું મુખ બીડાયેલું છે કે ખુલ્લું છે તે જાણી શકાય છે. તે મુખની અંદર લાંબી અને સાંકડી પોકળ જગ્યા પહેલાં ગ્રીવાની અંદર હોય છે (ગ્રાણીગુહા) તે પોણા ધંચ કે એક ધંચ લાંબી હોય છે. એ પુરી થવા આવે છે ત્યાં ગર્ભાશયનો અંદરનો ભાગ બન્ને આંખોથી જરા વધારે નજીક આવેલો હોય છે. અને તેથી આગળ જતાં વળી બીજી વધારે લાંબી પોકળ જગ્યા આવે છે. તે ગર્ભાશયનું ખરૂં વીવર પોલાણ કહેવાય છે. જે ગર્ભાશયમાં ગર્ભ એક વખત રહ્યો હોતો નથી તે ગર્ભાશયમાં ખરી રીતે કશું પોલાણ જેવું ખાસ હોતું નથી. પરંતુ સામસામી દીવાલો કેરીની ગોટલીની માફક અડીને રહે છે. ગર્ભાશયની લંબાઈ ગર્ભરહીત દશામાં આશરે ત્રણ ધંચ અને જન્મ પહેલાં ધંચ હોય છે. તેના સ્વરૂપનો આટલા વિવેચનથી વાચકને બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

ત્રીજું અંગ એ ગર્ભાશયની ફરતા રહેલા સ્નાયુ-મંડળ અને ઉદરના સ્નાયુઓ છે. સુવાવડ વખતે આ સ્નાયુઓ ધણું મહત્ત્વનું કાર્ય બજાવે છે. હરેક માનવીને એટલો તો ખ્યાલ જરૂર હોવો જોઈએ કે આપણા શરીરમાં બે જાતના સ્નાયુઓ છે. કેટલાક ઐચ્છિક અને બીજા અનૈચ્છિક. ઐચ્છિક સ્નાયુઓ આપણે આપણી ઇચ્છાથી હલાવી શકીએ છીએ; જ્યારે અનૈચ્છિક સ્નાયુ આપણે આપણી ઇચ્છાથી હલાવી શકતા નથી, પણ શરીરસંચાલનની ક્રિયામાં તેઓ જરૂર જણાય ત્યારે આપમેળે હલનચલન કરે છે.

પ્રસવ વખતે આ સ્નાયુમંડળના બંને જાતના સ્નાયુઓ બહુ મહત્વભર્યું કાર્ય કરે છે. જ્યારે પ્રસવનો સમય નજીક આવે છે ત્યારે અનૈચ્છિક સ્નાયુઓ ગર્ભાશયને ઉપરના ભાગમાંથી સંકોચવાનું કામ શરૂ કરે છે. આ સ્નાયુઓનું સંકોચન, એનું નામ તે વેલ્ચ અથવા પ્રસવપીડા કહી શકાય.

શરૂઆતમાં બધી ધીમી ગતિએ અથવા ધીમા સ્પંદનથી સ્નાયુનો સંકોચ થાય છે અને એ સંકોચન ઉપરથી શરૂઆત પામી નીચે કમળમુખ સીધી આંચકા અનુભવે છે. પછી ધીરે ધીરે આ સંકોચનક્રિયા વધારે સમય લેતી જાય છે.

આ સંકોચનની ક્રિયા પ્રથમ અનૈચ્છિક સ્નાયુઓ પકડી લે છે. એટલે સ્ત્રી જાણે હોઠ ખીડીને બળ કરતી હોય, કરાંઝતી હોય અથવા મરડો થવાથી જેમ મરડાનો દરદી ક્રિયા કરે છે, તેવી ક્રિયાઓ કરવા લાગે છે. એટલે એની અસર ગર્ભાશયની થેલી ઉપર થવા લાગે છે.

સ્નાયુના સંકોચનની અસર ગર્ભાશયની અંદર કેવી થાય છે તે તપાસીએ. ગર્ભસ્થાનની અંદર પાતળા પડની થેલી છે. તેની અંદર બાળક તરતું રહે છે અથવા ગર્ભને ફરતું રહેલું ગર્ભજળ બાળકનું રક્ષણ કરે છે. ખરી રીતે સ્ત્રીની હમેશની ક્રિયાઓ અને નવ માસ સુધી જાતભાતના આધાતપ્રત્યાધાતો અંદરના અથવા બહારના જે આવી પડે છે, તે સીધા ગર્ભ સુધી પહોંચતા નથી, પણ પાતળા પડ અને ગર્ભની વચ્ચેમાં રહેલું આ ગર્ભજળ તેને ઝીલી લઈ, દરેક સમયે ગર્ભમાંહેના બાળકનું આ ગર્ભજળ રક્ષણ કરે છે.

એટલું જ નહીં પણ પ્રસવ વખતે થતાં સ્નાયુનાં સંકોચનોનો પડથો પણ આ ગર્ભજળ ઝીલી લઈને ગર્ભનું રક્ષણ કરે છે. જે

ગર્ભાશયમાં આ ગર્ભજળ ન હોય તો કદાચ સ્નાયુનું દબાણ બાળ-કના પ્રાણનો નાશ પણ કરી નાંખે. ઉપરાંત એ ગર્ભજળ, તેની ઉપરનું દબાણ શરૂ થાય છે એટલે ધીરે ધીરે નીચે ઉતરવા લાગી, ગર્ભાશયના મુખ અથવા ઓણીગુહાને ખૂંધાં કરવા માટે અમત્યનો આગ ભજવે છે.

અને ગર્ભજળે સરલ કરેલા માર્ગથી જ ગર્ભ અસ્તીમાર્ગના આગમનદ્વારમાં દાખલ થઈ, તેની કક્ષામાં ફરતો જઈ, નિર્ગમનદ્વારથી બહાર આવે છે.

પરંતુ પ્રથમ ક્રિયામાં ગર્ભજળ સ્નાયુના સંકોચનને ઝીલીને નીચે ઉતરે છે, ગર્ભાશયના મુખને વિસ્તૃત કરે છે, પ્રથમ તે ગર્ભજળ બહાર વહી જાય છે અને પાછળથી બાળક બહાર આવે છે.

બાળકને બહાર આવવામાં અસ્તીની સારી સ્થિતિ, ઓણીગુહાનું બરાબર વિસ્તૃત થવું, અને વેણુ આવવી-સ્નાયુના દબાણની ઝડપ, એ બધાં કાર્ય ઉપર પ્રસવકાળના સમયનો આધાર રહે છે. છતાં સાધારણ રીતે ઓછામાં ઓછો છ કલાક અને વધારેમાં વધારે બાર કલાકનો સમય વેણુની શરૂઆત થઈને બચ્ચું પેટની બહાર પડે તેનો માનવામાં આવે છે.

આ સમય સરલ અને સ્વાભાવિક પ્રસવકાળનો છે. અસ્વાભાવિક પ્રસવ અથવા ખોડખાપણવાળી ઓણીગુહા માટે પ્રસવનું નિર્માણ કાઢી શકાય નહિ. પરંતુ પીડા શરૂ થાય અર્થાત વેણુ આવવા લાગે અને તે સાચું દર્દ હોય તથા તેને બાર કલાક ઉપરાંત વીતી જાય, છતાં પ્રસવ ન થાય ત્યારે સહેજ શંકા થાય છે કે એ બાઈની કમજોરી છે અથવા તેના ગર્ભાશયનું મુખ વિસ્તૃત થવામાં કોઈ અડચણ છે,

અગર જોષએ તેનું દર્દ થઇ શકતું નથી, યાને ગર્ભાશયના સ્નાયુઓ કમજોર છે કે જોથી તે વાસ્તવિક દબાણ કરી શકતા નથી.

તેવે વખતે વેણુ વધારનાર અથવા કમી થયેલા દર્દને ફરી પેદા કરનાર ઔષધો આપવાની જરૂર રહે છે. તેવા ઔષધો દેશી અને વિદેશી પણ છે, અને એ ઔષધોની અસર સીધી ગર્ભાશયના સ્નાયુ-મંડળ ઉપર થાય છે અને તે સ્નાયુમંડળ જોરપૂર્વક પોતાનું દબાણ શરૂ કરે છે.

એ સ્નાયુમંડળના કાર્યને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી બહારથી પેટ ઉપર દબાણ કરવાની ક્રિયા કરવાનો રીવાજ છે, અને તે માટે દાયણ સાથે મદદમાં હબી રહેલી ઓ પ્રસૂતિના પેટ ઉપર ચોક્કસ સ્થાને હાથ વડે દબાણ કરે છે, જેને 'કલ્લો દેવો'ના નામથી સંબોધાય છે. આ કલ્લો દેવાની ક્રિયા કુશળ હાથે થતી હોય છે તો તે પ્રસૂતિને બધી મદદગાર થઇ શકે છે અને તે ખોટી પણ નથી.

આ પ્રકરણમાં શરૂઆતથી કીધેલા વિવેચન ઉપરથી વાચકનું ત્રણ પ્રકારે ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. યોનીમાર્ગની વાસ્તવિક સ્થિતિ, ગર્ભાશય અને તેનું કાર્ય તથા સ્નાયુમંડળનું પ્રસવ વખતે વિશિષ્ટ કાર્ય.

આટલી સમજૂતી પછી હવે પ્રસવની શરૂઆત થાય છે તે કદખીને, પ્રસવ વખતની હસ્તક્રિયા, તેનાં ત્રણ જુદાં જુદાં કાર્યો, તે વખતે રાખવી જોઈતી અગમચેતી અને જરૂર જણાય તો ઔષધો અથવા તાંત્રિક ઉપાયો, ઇત્યાદિ આવતા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

પ્રસૂતા અને સ્વાભાવિક પ્રસવ

આયુર્વેદના નિષ્ણાતોએ પ્રસૂતાના વિષયમાં ઘણી ઝીણ-વટભરી રીતે સૂચનાઓ કરી છે. પ્રસૂતાગૃહનિર્માણ આખત અગાઉ અમે લખી ગયા છીએ, તે આજના જમાનાને અનુસરીને લખ્યું છે. પણ જે આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણેનું ઘર બનાવવું હોય તો પ્રસૂતાગૃહનું દ્વાર પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ રાખવાનું સૂચવે છે. આવી રીતે દ્વાર રાખવા પાછળ ખાસ સિદ્ધાંત છે.

ઉપર બતાવેલાં દ્વાર સિવાયનાં દક્ષિણાભિમુખ દ્વાર હોય તો પ્રસૂતાને ઉત્તર દિશાએ માથું રાખી સુવાનો પ્રસંગ આવે. ઉત્તર દિશાએ લોહચુંબકનો પહાડ આવેલો છે. લોહચુંબક લોહાનું આકર્ષણ કરતું હોવાથી પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીના શરીરનાં લોહતત્ત્વો ધટવાનો અને તેને કારણે મગજના જ્ઞાનતંતુઓ ખેંચાવાનો સંભવ હોવાથી તે પ્રસૂતાને કદાચ આંચકી, લકવો અને એવા જ મહાન વાતવ્યાધિ સુવાવડમાં લાગુ પડે તો ના ન કહી શકાય.

પશ્ચિમાભિમુખનું દ્વાર રાખવામાં આવે તો તે સ્ત્રીને પૂર્વ તરફ માથું રાખવાની જરૂર પડે. તેથી સૂર્યના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીમાં તેના શરીર ઉપર સીધાં કિરણો પડવાથી પ્રસૂતાના શરીરમાં લોહીનો ઉકાળો થાય અને તેથી તેનાં હૃદય, ફેફસાં યકૃત, પ્લીહા જેવાં લોહીને બનાવનારાં, લોહીને સુધારનારાં અને લોહીને રંગનારાં અવયવો ઉપર ભારે અસર થવાથી, લોહીની ગતિમાં ફેરફાર થઈને તે સ્ત્રીનું દુધ વિકારવાળું થવાથી તે દુધ ધાવનાર બાળકને વૃદ્ધિ પામતું અટકાવી રોગી બનાવી નાંખે છે.

એટલે જ દક્ષિણ દિશાનું પ્રસૂતિગૃહનું દાર તથા પશ્ચિમ દિશાનું દાર હાનિકર્તા છે. ઉપરાંત દક્ષિણ દિશા તરફથી આવતો પવન એરી હોય છે અને શાસ્ત્રકારોએ પણ ‘દક્ષિણે યમાલય’ કહ્યેલું છે. પશ્ચિમ તરફ સમુદ્ર છે અને એ તરફથી આવતી હવા પ્રસૂતાને નિર્જળતા વધારનાર અને મંદાગ્નિ તમા સોથ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

આવી સ્પષ્ટતા કરવાનો હેતુ એ છે કે આપણી કેટલીક લોક-માન્યતા અને રૂઢીચુસ્તતા, જે શાસ્ત્રના આધારે થઈ છે તેની પાછળ ખાસ સિદ્ધાંતો પડ્યા છે. છતાં અત્યારના જમાનામાં રહેવાનાં મકાનોનાં દાર સંબંધમાં જ હવે તો વિશ્વકર્માના શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખવામાં નથી આવતો, તો પછી થોડા વખત માટે જોઈતા પ્રસૂતિગૃહ સંબંધે પૂરતી સ્પષ્ટતા કર્યા વગર આવી કાળજી રાખવાનું કહેવાથી ‘વેદીયા’માં ખપવા જેવો ભય રહે છે.

અગાઉ આપણે પ્રસવ પહેલાના સપ્તાહ સુધીના વિવેચન પર્યંતના ખુલાસાઓ અને સૂચનાઓ કરી ગયા છીએ. હવે એ સમય આવી પહોંચે છે કે સચ્ચમુચ સગર્ભાને પ્રસવ થવાની તૈયારીની સૂચના રૂપે પેટમાં બ્રીચું દર્દ થવાની શરૂઆત થાય છે, જેને પ્રસવની તૈયારી અથવા પ્રસવની પહેલી અવસ્થા કહી શકાય.

ન્યારે સ્વયં સગર્ભા ધરમાંનાં વડીલ પાસે સંકાચાતા દિલે પોતાના દર્દની હકીકત જાહેર કરે ત્યારે વડીલોએ દોડાદોડી કરવાની કે હાંફળા હાંફળા બની જવાની જરૂર નથી. પરંતુ શાંતિથી તેની હકીકત ખ્યાનમાં લઈ તેને થતા દર્દની હકીકત સાંભળવી, અને અગાઉના પ્રકરણમાં સાચી વેણ અને ખોટી વેણનાં લક્ષણો અમે બતાવી ગયા છીએ, તે ઉપરથી નક્કી કરવું કે સગર્ભા જેની ફરિયાદ કરે છે તે શું તેને પ્રસવ થવા માટેની સાચી વેણ છે ?

એમ જ હોય તો પ્રથમથી નક્કી કરી રાખેલ મુચાણીને બોલાવવા માટે ઘરના ચોક્કસ માણસને મોકલવું અને પ્રસૂતાને પ્રસૂતિગૃહ તરફ ધીરે ધીરે લઈ જવી, છતાં તાત્કાલિક તેને શય્યામાં સુવચાવી દેવી નહિ પરંતુ હરવા ફરવાનું કહેવું.

વૈદક શાસ્ત્ર કહે છે કે પ્રસૂતાને એ વખતે તૈલાભ્યંગ કરવું. અર્થાત્ શરીર ઉપર ધીમા હાથે તથા તેલનું સર્વાંગે માલીશ કરાવવું અને ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવી લેવું. એથી તેનાં ગાત્રો અને શ્રોતોમાં કામલતા આવશે. તેની સાથે તે વખતે અશેળીઓ, સુંક, તજ, અક્કલકરો અને તેજળળ સરખા વજને ખાંડી તેમાંથી એક તોલો તથા ગોળ અઢી તોલા અને ઘી અઢી તોલા લઈ તેની પાણીમાં રાખડી બનાવી, પ્રસૂતા થવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીને પીવડાવવી. એથી તેના અંગમાં દિંમત અને શક્તિ રહેશે, પ્રસવનો વેદના ઝીલી શકાશે અને વેણોના કાર્યમાં મદદ થશે. કેમકે આમાં આપેલાં દ્રવ્યોનો ગુણ એ પ્રકારનો છે. આ જાતની રાખડી આપવાનો હજી પણ ધણા પ્રદેશોમાં રીવાજ છે અને તે ચાલુ રાખવો દિનાવહ છે.

પ્રસૂતાને દર્દ શરૂ થયા પછી ધીરે ધીરે એ દર્દ લંબાતું જાય છે. પ્રથમ કેકની પાછળના ભાગમાં કપાતું હોય या આંકડી આવતી હોય તેવું જણાય છે. એ દર્દ પેટમાં પ્રસરી ગુપ્તભાગ આગળથી વધીને સાથળો સુધી લંબાય છે. શરૂઆતમાં આ વેદના સહી શક્તી પ્રસૂતા પણ પાછળથી જાણે તેનાથી એ સહન ન થતું હોય તેવું મુખ કરી નાંખે છે. એટલા સમયમાં તો મુચાણી या દાયણ આવી પહોંચે છે, અને અગાઉ જણાવેલાં સાધન-સાધિયોની ઝપબેર પણ ધમાધમ કર્યા વગર તૈયારી કરાવી લે છે. આટલો કાળ પ્રસૂતાને શય્યામાં સુવચાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ હરતા ફરતા અથવા ઉઠતા

દાયાળુ પ્રસૂતાના ગર્ભાશયની પરીક્ષા કરે છે. (પૃષ્ઠ ૯૩)

ખેસતાં રાખવાની જરૂર છે. છતાં તેનાથી હરીફરી શકાતું નથી, અને એ મુવા માટે લક્ષ્યાય છે. તે પોતાના હાથે કેમનો પાછળનો ભાગ દબાવવા લાગે-છે અને ઉંચી નીચી થાય છે. ક્યારેક હોઠ દબાવી અંદર આવતી વેણુની આંકડીના કણને ઝીલી લાઇ શ્વાસનું રૂંધન કરતી એમ કરવા લાગે છે. અને એવા વેણોના કેટલાક હુમલા થયા પછી ગર્ભાશયનું મુખ ખુલે છે. આ વખતે સ્ત્રીને સહેજ ડાબે પડખે મુવરાવી રાખી, બન્ને ઠીંચણોને વળાવી વચમાં તકીયા જેવું રાખી લેવાથી સારો આધાર રહે છે. પછી તેનાં કપડાં અલગ કરી સુમાણીએ બહુ જ યુદ્ધિપૂર્વક પ્રસૂતાના ખાટલાથી દૂર નહીં જતાં તેની નજીક બેસી યોનીપરીક્ષા કરી લેવી જોઇએ.

ચાલુ વેણુમાં ગર્ભાશયનું મુખ ખુલવા લાગેલું હોય, પરંતુ કોઈ પણ કારણવશાત જો દર્દ ટાલું પડી જાય અર્થાત પ્રસવવેદના મંદ પડે અને તે વખતે તપાસ કરતાં સુમાણીની આંગળી ગર્ભ ફરતા રહેલા જળની થેલીને લાગી, તે કુટી જઇ ગર્ભજળનો સ્ત્રાવ થઇ જાય અને પ્રસવ બાકી રહે તો ઘણું અનિષ્ટ બને છે. માટે યોનીપરીક્ષા વખતે ઘણી ધીરજ અને સાવચેતીથી-આધાત પ્રત્યાધાત ન લાગે એવી સાવચેતીથી પરીક્ષા કરવી જોઇએ. કારણ કે પ્રસવના વખતમાં એક તો વેણુ આવીને દર્દ ચાલુ રહેવું એ જોટલું જરૂરી છે, તેટલું જ એ ચાલુ દર્દમાં ગર્ભજળની સાથે ગર્ભ નીચે આવી જવો એ પણ મહત્વભર્યું છે.

પ્રથમ અવસ્થા વેણો આવીને ગર્ભાશયનું મુખ ખુલ્લું થવું ત્યાં પૂરી થાય છે, અને મુખ ખુલ્લું થયા પછી તસીયો કુટયો ત્યાંથી પ્રસૂતાની બીજી અવસ્થા શરૂ થાય છે. આ વખતે યોનીમુખમાં આંગળી મુકવાથી ગર્ભાશયનું મુખ જણાતું નથી પણ યોની માર્ગ અને ગર્ભાશયનો એક સળંગ નળ બની ગયેલો હોય છે.

પહેલી અવસ્થામાં ગર્ભ ફરતી પાણીથી ભરેલી થેલી જેને તસીઓ કહેવામાં આવે છે (મેઝેન) તે બૂલથી કુટી ન જાય તેની કાળજી રાખવા સૂચના કરવામાં આવી છે; જ્યારે બીજી અવસ્થા કે જેમાં જોરદાર વેણો ચાલુ હોય, આંગળી મૂકતાં ગર્ભાશયની ડોક પાસે ગર્ભનું મસ્તક જણાતું હોય, છતાં તસીયો કુટી ગર્ભજળ ન વહેતું હોય તો દાયણે પોતાની આંગળીથી તસીયો ફાડી નાંખવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે તસીયો કુટી જઈ, ગર્ભજળ વહેવાથી પ્રસૂતાને કાંઈક સાફ લાગે છે, કારણ કે ગર્ભજળ વહેવા લાગે છે તેની સાથે ગર્ભ નીચે આવે છે અને ગર્ભિણી શ્વાસ આસાનીથી લઈ શકે છે. છતાં રહી રહીને વેણો તો ચાલુ જ હોય છે.

પરંતુ આ બીજી અવસ્થા શરૂ થયા પછી સુયાણીએ કાળજી રાખવાની એ હોય છે કે ગર્ભ નીચે આવીને પાછો ઉપર ચઢી ન જાય. કારણ કે જ્યારે જ્યારે વેણ આવે છે અને પ્રસૂતા જોર કરે છે ત્યારે ત્યારે ગર્ભ નીચે આવે છે. પણ વેણનું જોર નરમ પડતાં ફરી ગર્ભ ઉપરની બાજુ તરફ ચઢી જાય છે. જો કે એની પાછળ પણ કુદરતનો એક હેતુ છે. ગર્ભના મસ્તકના વારંવાર હિપર ચઢી નીચે આવવાના પ્રયાસોથી, નીચે સંકુચિત રહેલાં અવયવો ખીલતાં જાય છે. છતાં બહારથી સુયાણી સાથે મદદમાં રહેલી અનુભવી બાઈએ આ વખતે એટલે બીજી અવસ્થામાં પ્રસૂતાની પડખે ઉભા રહી પોતાના બંને હાથથી તેના પેટ ઉપર પાંસળીઓ નીચે આંગળીઓ અને અંગુઠાને ઉપર નીચે ગોઠવી યુક્તિપૂર્વક દબાવું ચાલુ કરવું જેને ‘કલ્લો દેવા’ની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

આ કલ્લો દેવાની ક્રિયા કુશળ હાથે જો થતી હોય છે તો તે પ્રસૂતાને પ્રસવમાં ઘણી મદદરૂપ થઈ પડે છે. એથી તેની વેણને

જોર મળે છે, બાળક ઉપર નહિ ચઢતાં ધીરે ધીરે નીચે ધકેલાય છે અને રકુની માફક પોતાનું મસ્તક અસ્તીમાર્ગે અને શ્રોણીગુહામાંથી ફેરવતું ફેરવતું યોનીનળમાં આવે છે. તે વખતે વેણો ચાલુ જ હોય છે અને મસ્તક યોનીમુખ તથા બેસણી પાસે આવી અટક્યું હોય છે. નિર્ગમનદ્વારમાં આવનાંની સાથે મુખનું દ્વાર પહોળું થાય છે અને બીતું તથા કામળ બને છે. તે વખતે વેણુ આવી, મસ્તકનું એકાએક દબાણુ બેસણી ઉપર થાય તો બેસણીની જગ્યા તુટી જવાનો ભય રહે છે. માટે મસ્તક યોનીમુખમાંથી બહાર નીકળતી વખતે સુચાણીએ ખુદ્ધા હાથે કે રૂમાલ હાથમાં રાખી તેથી ટેકા આપવો. આખું મસ્તક બહાર આવે એટલે તેને જમણા હાથનો આધાર રાખવો અને મસ્તકમાં નાળની આંટી હોય તો ધીરેથી કાઢી નાંખવી. મસ્તક બહાર આવવા પછી પણ બાળકને ખેંચવાની કે ઉતાવળ કરી ત્રાસ આપવાની જરૂર નથી. સ્વાભાવિક પ્રસવમાં કુદરત જ પહેલેથી છેલ્લે સુધી કામ કર્યું જાય છે. મસ્તક બહાર આવ્યા પછી ફરી એક વખત પ્રસૂતાને જોરદાર વેણુ આવે છે અને એ જોરથી બાળકના ખભાનો ભાગ બહાર નીકળે છે.

મસ્તક બહાર આવી ગયા પછી ખભાનો ભાગ બહાર આવતાં વખત જતો હોય અને પ્રસૂતા કષ્ટાતી હોય તો ધીરેથી આગળના ભાગમાંથી આંગળી દાખલ કરી મર્જાની જમલમાં આંગળીઓ બીડાવી સાધારણુ બહાર ખેંચવા પ્રયાસ કરવો. તેની સાથે વેણુનું જોર ભળશે એટલે બાળક બહાર આવશે.

બાળક માતાના દેહથી બહાર પડ્યું એટલે પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા પૂરી થઈ ગણાય છે.

ત્રીજી અવસ્થામાં હવે માત્ર ઓર બહાર પડવી એ કાર્ય રહે છે. ત્રીજી અવસ્થાનું વર્ણન અને ઓર બાબતની સમજૂતી સંબંધે

વિવેચન કર્યા પહેલાં પહેલી અને બીજી અવસ્થા માટે ફેટલું કહેવા જેવું છે, તેમ જ અયોગ્ય રૂઢીના કારણે બનતી ફેટલીક અનિચ્છનીય બાબત માટે પણ જણાવીશ.

ગામડામાં થતી સુવાવડો અને તેમાં કામ કરતી ઓછી સમ-જણની સુચાણીઓ ફેટલીક વખત ખોટી ઉતાવળ કરીને પ્રસૂતાને બેઠક ત્રાસ આપે છે. દર્દની પરીક્ષામાં પહેલી-બીજી અવસ્થાનું તેને પુરું જ્ઞાન નહીં હોવાને કારણે તેને બોલાવવામાં આવી કે તાત્કાલિક પ્રસવ કરાવવાની ઉતાવળ કરવા લાગી જાય છે. તે બીજી સ્ત્રીઓને પેટ ઉપર કક્ષા દેવાનું સૂચન કરે છે, પ્રસૂતાને ઉભા પગે બેસારી, હાથમાં ઉંચે ટાંગેલું દોરકું પકડાવી, જોરદાર સૂચના આપે છે, અથવા પ્રસૂતાને ઉભા પગે બેસારી હાથણુ પોતાનું માથું પ્રસૂતાના પેટમાં બીકાવી, જોર કરીને પરાણે પ્રસવ કરાવે છે. આ બધા ખરી રીતે જંગલી ઉપાયો છે. પ્રસવ થવા માટે ખરું જોર પ્રસૂતાનું જ કામ આવે છે અને પ્રસવ માટે સાચી વેણો જ પ્રસવ કરાવે છે, આપણે તો સમયને પિછાની પ્રસૂતાનાં અવયવો ઉપર થતી અસરની સાથે રહી યોગ્ય મદદ આપવી, એટલું જ આપણું કર્તવ્ય છે.

જે હાથણો સાચી અને ખોટી વેણને પિછાની શકે છે અને પ્રસૂતા થતી વખતે અંગુલીપરીક્ષા બરાબર સમજી શકે છે, તે કદાપિ ખોટા ધમપજાડા કરતી નથી અને સ્વાભાવિક પ્રસવમાં અન્ય માનવીઓની અણુકતી દરમ્યાનગીરીની જરૂર પણ નથી.

પહેલી અને બીજી અવસ્થાનું વર્ણન ઉપર આપી ગયા છીએ. છતાં ઘણી સ્પષ્ટતાથી અને સાદી રીતે એક વખત તેનો નિર્દેશ કરી આપું કે જેથી સાધારણ માનવી પણ એ બાબત સહેલાઈથી સમજી શકે.

પ્રસૂતાને વેણો આવવા લાગે એટલે દામણની પ્રથમ ફરજ એ છે કે પોતાના હાથ ધોષ, સાફ કરી, આંગળી ઉપર તેલ કે ઝીસેરાઈન લગાડી, યોનીપરીક્ષા કરવી જોઈએ. એનાથી વેણો ખરી છે કે ઝાટી, પ્રસૂતનો આરંભ થયો છે કે નહિ, પ્રસૂતિ પૂરી થયાને કેટલી વાર લાગશે, ગર્ભની સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે કે અસ્વાભાવિક, અર્થાત ગર્ભ નીચે આવેલો છે, તેનો કયો ભાગ આગળ છે, (વાસ્તવિક રીતે મસ્તક હોય તો જ સ્વાભાવિક ગણાય. ખીજાં અવયવો પ્રથમ દેખાય તેને અસ્વાભાવિક પ્રસવ કહે છે. એવા અસ્વાભાવિક પ્રસવ માટે હવે પછી વર્ણન આવશે.) વગેરે મહત્વની માહિતી પહેલી તકે અંગુલી વડે કરેલી પરીક્ષાથી થઈ શકે છે.

પરીક્ષા કરવા માટે પ્રસૂતાને ખાટલા ઉપર ડાબા પડખે ખાટલાની એક બાજુની ઇંસ તરફ ધુંટણ વળાવી એવી રીતે સુવરાવવી કે તેના નિતંબનો ભાગ ખાટલાની કોર ઉપર રહે. પછી ડાબા હાથની તર્જની તેલમાં ઝોળીને કછોટા તરફથી સંભાળીને ધીમેથી યોનીમાર્ગમાં દાખલ કરવી. આંગળી ઉપર જરા પથ્થુ નખ વધેલા ન હોવા જોઈએ. આંગળી છેડે જવા દેવી અને ગર્ભાશયનું મુખ તપાસી લેવું, જમ-ફાના દીંટા જેવું ગર્ભાશયનું મુખ વગર ખુલેલું હોય ત્યાંસુધી જણાય છે. પરંતુ વેણો આત્રા પછી તે ખુલતું જાય છે. જ્યાંસુધી મુખ ખીડાયેલું હોય ત્યાંસુધી પ્રસવની શરૂઆત થઈ છે તેમ સમજવું, થોડું ખુલેલું હોય તો તુરત જ પ્રસવનો આરંભ થયો છે એમ સમજવું અને ખીલકુલ પહેળું થઈને યોનીમાર્ગ તથા ગર્ભાશય એક નજી જેવું જણાય તો અને ગર્ભાશયમાંથી નીચે ઊતરી આવેલ બાળકનાં અવયવ સાથે આંગળી લાગે તો પ્રસવનો આરંભ થયાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે એમ સમજવું.

કમળમુખ પહોળું હોય છતાં તસીયો. (ગર્ભને રહેવાની ચેલી) ફર હોય તો પહેલી અવસ્થા પૂરી થવાને ચોડી વાર છે એમ સમજવું. નબદીક હોય તો પહેલી અવસ્થા પૂરી થશે એમ સમજવું. પરંતુ આંગળીને તસીયો નહિ લાગતાં બચ્ચાના માથાની ખોપરી અથવા આંગળી લાગે તો તસીયો પુટી ગયો છે અને પ્રસવની ખીજ અવસ્થા શરૂ થયેલી સમજવી.

ખાળકનું માથું ગર્ભાશય છોડી, અર્થાત શ્રોણીગુહામાંથી બહાર આવી, યોનીમાર્ગમાં દાખલ થયું હોય તો ખીજ અવસ્થા ચાલે છે એમ સમજી, સાધારણ કલ્લાની શરૂઆત કરી, મસ્તક નિર્ગમનદ્વાર તરફ આવે છે તેની સંભાળ રાખવી.

અંગુલીથી યોનીપરીક્ષા કરતી વખતે યોનીની ગરમાઇ તથા બધા સુવાળા ભાગો કેટલા પહોળા થઇ શકે તેવા છે તથા માર્ગમાં ખીજ કાંઇ ખોડ છે કે નહિ તે બધું તપાસી લેવું.

પહેલી અવસ્થામાં આંગળીપરીક્ષાથી તસીયો ન પુટે તેની કાળજી રાખવી. પહેલી અવસ્થામાં પ્રસૂતાને સુવાડી રાખવી નહિ અને તે સુઇ રહેતી પણ નથી. વ્યાકુળતાને કારણે તે ઉઠાએસ કરતી રહે છે અને તડફાટ કરે છે. ખીજ અવસ્થા શરૂ થાય, તસીયો પુટે એટલે તેને સુવાડવી ઘટે છે.

પહેલી અને ખીજ અવસ્થા આસાનીથી પૂરી થઇ, બાળક ગર્ભની બહાર પડ્યું એટલે અરધું મહત્વનું કાર્ય પુરું થયું. છતાં ત્રીજી અવસ્થા કે જેમાં બાળકના પ્રસવની જેમ વેણો આવી ઝોર બહાર પડવા-પાડવાની ક્રિયા બાકી હોય છે, તે ત્રીજી અવસ્થા ગણાય છે. હવે પછીના પ્રકરણમાં એ વિષે જોઇશું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા અને ઝોર

પ્રસવની બે અવસ્થા ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. બાળકનો પ્રસવ થયા પછી અર્થાત પેટ બહાર બાળક પડ્યા પછી ત્રીજી અવસ્થા સુવાવડીની આડી રહે છે, અને આ ત્રીજી અવસ્થામાં જવાબદારી વિશેષ વધી જાય છે.

બાળકનો પ્રસવ થઈ જવા છતાં ઝોર ગર્ભાશયની અંદર હોય છે, જ્યારે બીજી તરફ પ્રસવ પામેલા બાળકની માવજત શરૂ થાય છે, ત્રીજી તરફ સુવાવડીની સારવાર પણ કરવાની હોય છે એટલે આ વખતે ખાસ કરીને દાયણ સાથે મદદમાં રહેલી અનુભવી બાઈ બહુ ઉપયોગી નીવડે છે,

બાળક બહાર પડ્યા પછી દાયણે પોતાના હાથમાં બાળકને ઝીલી લીધા પછી, પ્રથમ સમજવી ગયા છીએ કે બાળકના ગળામાં નાળની આંટી હોય તે ઉકેલી નાંખી બાળકને રડાવવા માટે અને તેના શ્વાસોચ્છવાસને ચાલુ કરવા માટે દાયણે ઝડપથી તેના મોઢામાથી, આંખ ઉપરથી અને નાક ઉપરથી બલગમ દૂર કરવો જોઈએ, અને બાળક ઉપર એક ઠંડા પાણીનો લોટો તથા ગરમ પાણીનો લોટો ભરી પાણી રેડી દેવું જોઈએ. એથી બાળક રડવા લાગશે. ત્યારપછી તેની સ્વચ્છતા, સફાઈ અને નાળછેદન અથવા નાળ વધેરવા સંબંધમાં જરૂરત ઉભી થાય છે. તે સંબંધમાં કાળજી-પૂર્વકની સમજુતી માટે નાળછેદન માટે સ્વતંત્ર પ્રકરણ હવે પછી લખીશું. અત્યારે તો વહેલી તકે ઝોર પડી જાય તે માટેની સાવચેતીનો ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે.

પ્રથમ તો એ લક્ષ્ય દોરવાની જરૂર છે કે પ્રસવ વખતે કઈએ આપનારી બાઈ કે જે યુક્તિપૂર્વક પ્રસૂતાનું પેટ ઢાંચાવતી હોય છે તેણે પ્રસવ થઈ ગયા પછી પણ પ્રસૂતાનું પેટ છોડી દેવું ન જોઈએ, પણ ધીરૂં ધીરૂં ઢાંચાણ ચાલુ રાખવું જોઈએ. જો પેટને છોડી દેવામાં આવે તો વાલુ ગુપ્ત ભાગમાંથી સંપ્રવેશ કરીને ગર્ભાશયનો સંક્રાંચ પેદા કરશે, જેથી ઓર આવતાં વાર લાગશે.

કદાપિ આવી મદદનીશ કુશળ બાઈની સગવડ ન હોય તો ઢાંચાણ રાખવા માટે મજબૂત ખાદીનો પેટ ઉપર નાની રૂવલ ગાદી મૂકીને પાટો બાંધી રાખવાની જરૂર છે.

બાળકનો પ્રસવ થઈ ગયા પછી, કુદરતી રીતે જ ગર્ભાશય થોડો વખત આરામ લે છે. અર્થાત્ એકાદ બે મીનીટ આરામ લઈ, ફરી અગાઉની માફક વેણુ આવે છે અને થોડો રક્તસ્રાવ થઈ ગર્ભાશયની અંદરથી, ઓર (ગર્ભાશયની અંદર ગર્ભા ફરતી રહેલી પાતળી થેલી જેણે ગર્ભાશયનું રક્ષણ કર્યું હોય છે તે) બહાર પડે છે. અને એ ઓર બહાર પડી ગયા પછી પ્રસવની ત્રીજી અવસ્થા પૂરી થાય છે.

કેટલીક વખત પ્રસવ થઈ ગયા પછી નાળ વધેરવામાં ન આવેલ હોય ત્યાં જ ઓર બહાર પડી જાય છે અને કેટલીક વખત ઓર બહાર પડતાં પહેલાં નાળ વધેરી લીધેલ હોય છે. જો ઓર ગર્ભાશયમાં જ હોય અને નાળ વધેરી લેવામાં આવેલ હોય તો નાળનો છેડો છૂટો નહીં રહેવા દેતાં છેડાને હાથમાં પકડી રાખવો જોઈએ.

કેટલીક અજ્ઞાન સુચારુઓ આ છેડાને પકડી જોરથી ખેંચવાનો પ્રયાસ કરે છે અને એ રીતે હાથના જોરે ઓરને જલદી બહાર પાડવા માટે સુખાંધ કરી પ્રસૂતાને હાનિ પહોંચાડે છે.

સ્વાભાવિક પ્રસવમાં જેવી રીતે પ્રસવ આપમેળે થાય છે તેવી જ રીતે પ્રસવ થયા પછી ઓર પણ ગર્ભાશયની બહાર પડે છે. તેને માટે ઉતાવળ અને ખેંચતાણુ ન કરવી જોઈએ, તેમ ઓર પડવાને વાર લાગે તો ગફલતમાં પણ ન રહેવું જોઈએ.

કારણ કે પ્રસવ પછી ઓર બહાર આવી પેટ (ગર્ભાશય) તદ્દન સાફ થઈ જવાની જરૂર છે, અને એમ અને તે જ પ્રસૂતાના બિવિધ માટે અને એનાં અભિવ્યવસ્થા આંધા માટે હિતકારી છે.

ધણી અંતરને સુવાવડ આવી ગયા પછી પેટ મોટું રહી જાય છે, પેટમાં કાયમનો દુઃખાવો રહી જાય છે, અથવા ગર્ભાશયનો સોજો કે એવો જ કાંઈ ચીકણો વ્યાધિ લાગુ થાય છે, એ જાદગી સુધી સાલે છે. માટે બલગમ તથા ઓરનો પૂરો નિકાલ થવો અને આળા બની ગયેલા અવયવની પૂરતી સંભાળ લેવી એ ધણું જરૂરી છે.

પ્રસવ થઈ ગયા પછી પા, અરધો કે વધુમાં વધુ એક કલાક સુધી ઓર આપોઆપ પડી જાય તેની રાહ જોવી. હાથમાં પકડી રાખેલ નાળને ધણી જ ધીમી રીતે સહેજ ખેંચી જોવી. આ તદ્દન સાધારણ ખેંચાણથી એકાદ જગ્યાએ ઓર ચોટી રહેલી હશે તો છુટી જશે. અને એ રીતે ગર્ભાશયથી છુટી થઈ ગયેલી ઓર અંદર રહી શકતી નથી, જ્યારે ગર્ભાશયની અંદર દીવાલો સાથે ઓર લાગેલી હોય છે તો જ એ બહાર આવી શકતી નથી અથવા એ છુટી પડી જવા છતાં ગર્ભાશયનું મુખ વહેલું સંકુચિત થઈ જવાથી અથવા વેણુની ક્રિયા બંધ પડી જવાથી ઓર અંદર રહે છે. એટલે જ્યારે વખતસર ઓર બહાર ન આવે ત્યારે તેને કાઢવા માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ઉભી થાય છે. પ્રથમ તો ગર્ભાશયમાંથી ઓર છુટી

થઈ છે કે કેમ તે તપાસી લેવાનું હોય છે, અને અનુભવી તથા શુદ્ધિજ્ઞાણી સુચારુ હાથમાં પકડી રાખેલી નાળ ઉપરથી તે સમજી શકે છે.

બચ્ચાની દુટીથી કાપી અલગ કરેલ નાળ જેને હાથમાં પકડી રાખી હોય છે અને જેનો બીજો છેડો ગર્ભાશય માંહેની ઓર સાથે જોડાયેલો રહી લટકતો હોય છે તે નાળ દબાવવાથી નરમ જણાય, પોચી હોય, અડવાથી ઠંડી લાગતી હોય, અને નાળની અંદર રક્તાભિસરણનું સ્પંદન (થડકો) ન લાગે તો સમજવું જોઈએ કે ઓર ગર્ભાશયમાંથી છૂટી પડી ગઈ છે, તથાપિ ગર્ભાશયમુખ સંકુચિત થઈ જવાથી અથવા વેણુ બંધ થઈ જવાથી ઓર છૂટી થઈ જવા છતાં બહાર આવી શકતી નથી.

અને નાળ લોહીથી ભરેલ તથા દબાવવાથી કંઠણુ લાગે, તેમજ ગર્ભાશયનો થડકો નાળ ઉપર આવતો હોય તો સમજવું કે ઓર ગર્ભાશયની દીવાલ સાથે ચોટીલી છે.

પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે ઓર છૂટી થઈ જવા છતાં બહાર આવી શકતી ન હોય તો પહેલું કર્તવ્ય એ છે કે વેણુ લાવવી જોઈએ. વેણુ આવી ગર્ભાશયનું મુખ ખુલીને ગર્ભને ધકેલી બહાર કાઢનાર જે શરીરની ક્રિયાઓ થાય છે તેવી ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ઔષધ આપવાની જરૂર છે. આવાં ઔષધો દેશી છે અને વિલાયતી (ઈંગ્રેજી) પણ છે. તેની સાથે કેટલીક હસ્તક્રિયાઓ પણ છે. એ બધી દવાઓ અને ક્રિયાઓ એક પછી એક કામે લગાડીને ઓરને છૂટી કરવી જોઈએ.

પ્રથમ ક્રિયાઓ તો એ છે કે પેટ ઉપર જે પ્રમાણે કલ્સો દેવામાં આવે છે એ જ રીતે તેલનું તેલ તથા ટરપેન્ટાઇન સરખે વજને

મેળવી પેટ ઉપર લગાડી, કોઇ પણ પદાર્થને આપણે ઉપરથી નીચે ધકેલતા હોઇએ એ રીતે ધીરા હાથે પીચોટી ચોળવાની માફક પેટને ચોળવાથી સાધારણ રીતે ફરીથી અંદર વેણ શરૂ થાય છે અને કોઇ પણ જગ્યાએ સહેજ ચોટી રહેલી ઓર ચોળવાથી છુટી જાય છે, અને આ પ્રમાણે ચોળવાથી જ ઓર બહાર આવી જાય છે.

આવી કુશળતાપૂર્વકની ક્રિયા સિવાય મૂખ દાયણો ઓરને બલદી નિકાલ કરવા માટે સુચાવડીને ઉભા પગે બેસારી પછી તેના પેટમાં પોતાનું માથું બીડાવી જોર કરે છે. બલે એથી કંટલીક બહુ મજબૂત બાંધાની અને ઘણી મહેનત કરનારી સ્ત્રીઓને નુકસાન થતું નહિ હશે. તથાપિ ઓરની બાજત તો બાહ્ય ઉપર રહી, પરંતુ આવી જંગલી ક્રિયાથી ગર્ભાશય આખું સ્થાનભ્રષ્ટ થઇ જઇ ખસી જાય છે, અને તે આખું જ બહાર આવી જઇ બચકર આકૃતમાં ઉતરવું પડે છે. એટલે વાચક સ્ત્રીઓએ, કદાચ મૂખ સુચાણીના હાથથી કોઇ વખત આવો પ્રસંગ પડવાનો વખત આવે, તો પણ તેમણે આવી ક્રિયાઓ સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવો જોઇએ.

એટલે હું એ કહેવા માગું છું કે પેટને ચોળીને ઓર મુક્તિથી બહાર લાવવી તે સારું છે, પરંતુ પેટ ઉપર અસ્વાભાવિક દબાણ કરીને જોર કરવું ધણું જ ખરાબ છે.

બીજી ક્રિયા છે તે ગુપ્તમાર્ગમાં હાથ દાખલ કરવાની છે. પેટ ચોળવાથી અથવા રાહ જોવાથી ઓર ન પડે તો દાયણે પોતાના ડાબા હાથને જંતુધ પાણીથી ધોઇ, સાફ કરી, હાથ ઉપર ઝેરંડીયું લગાવી, ચાર આંગળી અને અંગુઠો એક કરી હાથને શંકુ આકારનો બનાવી, સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં દાખલ કરવો, અને એ ભાગને પહોળો રાખી, એકાદ આંગળીથી ગર્ભાશયના મુખને તપાસી જોવું. એ જો

સંકુચિત ન થઈ ગયું હોય તો અંગુલીપ્રવેશ કરાવીને મર્માશયના મુખમાં આંગળી દાખલ કરી થોડો વખત રહેવા દેવી. આટલું કરવાથી પણ કેટલીક વખત વેચુની ક્રિયા શરૂ થઈ મર્માશયના સ્નાયુ સંકોચાવા લાગી, મુખ પહોળું થઈને ઓર બહાર આવી જાય છે. બને તો આવી હસ્તક્રિયાની શરૂઆત કરતા પહેલાં પ્રસૂતાને નીચેની દવાઓ આપી એ પછી જ હસ્તક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવું.

અરગટ નામની અંગ્રેજી દવા આવે છે. આ પ્રકારની વનસ્પતિનાં મૂળીયાંનો અર્ક આવે છે અને તે તૈયાર કેમીસ્ટોને ત્યાં મળે છે. તેનું આખું નામ 'લીકવીડ એકસ્ટ્રેક્ટ ઓફ અરગટ' છે. આ દવાની સીધી અસર મર્માશયના સ્નાયુમંડળ ઉપર થાય છે અને તે મર્માશયને સંકુચિત કરે છે. એટલે મર્માશય પોતામાં રહેલા પદાર્થને બહાર ધકેલવા માટે પ્રયાસ કરે છે. એથી લીકવીડ અરગટનાં ૩૦ ટીપાં થોડા પાણી સાથે પાષ્ટ દેવાં. આ દવાની અસર વીસ પચીસ મીનીટમાં જ થાય છે અને મર્માશય સંકુચિત બનવા લાગી ઓર બહાર પડે છે.

અરગટના જેવા જ ગુણવાળી દેશી દવા એ આપણા કપાસનાં મૂળ છે. કપાસ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે અને તે વીણી લીધા પછી તેની પાછળ રહેલી સાંઠી (કપાસ લઈ લીધા પછી તેના છોડ જે ખોદી કાઢવામાં આવે તેને સાંઠી કહે છે.) માત્ર બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેનાં મૂળની છાલ લાવી, અઢી તોલા છાલનો ૨૦ તોલા પાણી સાથે ઉકાળો કરી, પાંચ તોલા રહેતાં કપડેથી માળી, તેમાં સહેજ મધ નાંખી પાષ્ટ દેવામાં આવે તો અરગટ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ આ વસ્તુ જે વખતે સુવ્યવસ્થા આવી હોય, ઓર ન પડતી હોય તે વખતે શોષવા જેસે કાંઈ પત્તો ન લાગે. પ્રથમથી એને મેળવી રાખવી જોઈએ. તો જ તે ઉપયોગમાં આવે. ધણું કરીને ગાંધી લોકો પણ કપાસનાં મૂળ રાખતા નથી. કેટલીક વાર એ જોઈને

એક થાય છે કે આપણા આગણે પેદા થતી આવી અમૂલ્ય દવાને નકામી ગણીને ફેંકી દેવામાં આવે છે !

ત્રીજી દવા છે ટંકણુખાર વાલ ૧ અને તજ વાલ ૧. આ બન્ને વસ્તુને મધ સાથે ચટાડી દેવાથી પણુ તેની અસર બહુ જલ્દી થાય છે અને ઝોર બહાર પડે છે.

અથવા બે વાલ જવખાર ધીની સાથે મેળવીને ચટાડી દેવાથી પણુ ઝોર બહાર આવે છે. આ રીતે અંદરની દવાઓ આપવાથી તથા ઉપર બતાવી ગયા તે પ્રમાણે બાહ્યોપચારથી ઝોર બહાર પડે છે. અને ઝોર બહાર પડવી એ અત્યંત જરૂરી પણુ છે.

વારૂ, પરંતુ ઉપર બતાવેલા ઉપચાર તથા ઉપાય કરવા છતાં ઝોર બહાર ન પડે ત્યારે અનુભવી ઔચિકિત્સક અથવા દાયણે પોતાનો હાથ ગર્ભાશય સુધી લાંબાવી, ગર્ભાશય સાથે ચોટિલી ઝોરને સમજાવવા-વિચારી ઉપેદીને બહાર કાઢવાની હોય છે. આ માટે કેટલાંક ગુપ્તભાગને પહોળો કરી રાખે તેવાં યંત્ર (ચીમટા) તથા હથિયારની પણુ જરૂર છે. તે કાર્ય અનુભવનું હોય એ અહીં આપી શકાય તેમ નથી.

તેની સાથે એ પણુ ભક્ષામણુ કરવી જોઈએ કે જેમને ગર્ભાશયની અંદર હાથ દાખલ કરવાની આવડત નથી, જેમણે કોઈ સર્જન કે મીડવાઈફ પાસે એ વિષેનો અનુભવ મેળવ્યો નથી, તેમણે પોતાની શક્તિથી કોઈ પણુ દિવસ આવું સાહસ કરવું નહિ, પરંતુ એવા વખતે તે ક્રિયાનો અનુભવ ધરાવનાર ડોક્ટર અથવા વૈદ અને નર્સને બોલાવી, તેમને એ કાર્ય સોંપવું એ જ વધુ યોગ્ય થાય છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અસ્વાભાવિક પ્રસવ

અગાઉ સ્વાભાવિક પ્રસવના સંબંધમાં માર્ગદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. એવા પ્રસવમાં ખાસ કરીને પ્રસૂતિને થોડા મદદ આપવા સિવાય, કોઈ ખાસ ઉપાય કરવાની કે ચિંતા કરી, અન્ય ઝંઝાવાતમાં ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમાં જે સરલ અને સૂચિત માર્ગ, કાળજી રાખીને કામ કરવામાં આવે તો થોડા કલાકોમાં, મહિનાઓથી જે પ્રસવની આગાહી સહેજ ચિંતા ઉપજાવી રહેલ હોય છે તે પતી જાય છે.

પરંતુ સ્વાભાવિક પ્રસવની ખાબત બાબત ઉપર રહેવા દષ્ટએ તો અસ્વાભાવિક પ્રસવ માટે સ્વાભાવિક પ્રસવ કરતાં વધુ સાવચેતીની, કુશળ અને શુદ્ધિમાન દાયણ કે મીઠવાઇકની અને અનેક ઔષધી-પ્રયોગો તથા છેવટે સ્ત્રીકર્મની પણ જરૂર ઉભી થાય છે.

અસ્વાભાવિક પ્રસવનાં ત્રણ જુદાં જુદાં કારણો માની શકાય :

(૧) ગર્ભને બહાર ધકેલનાર અવયવની ખામીને કારણે.

(૨) ગર્ભને નીકળવાના માર્ગની ખામીને લીધે.

(૩) ગર્ભમાં પોતાનામાં ખામી હોવાને કારણે.

આ પ્રમાણે અસ્વાભાવિક પ્રસવને ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને સમજવાથી સાચી અનુકૂળતા મળે છે.

(૧) ગર્ભને બહાર ધકેલનારાં અવયવો તે ગર્ભાશયના સ્નાયુ તથા પેટના સ્નાયુ ગણાય, અને એ સ્નાયુનું સંચાલન અથવા સંકેત એ જ પ્રસવ વખતે ગર્ભને ધકેલનારી ક્રિયા છે, અને એ સ્નાયુઓ જ્યારે સંકેત પામે છે તથા વેણ આવે છે ત્યારે જ પ્રસવનો પ્રારંભ થાય છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓને જોરદાર વેણો આવે છે, તેની સાથે ગર્ભાશયનું મુખ જલદી જોષ્ટએ તેટલું પહોળું થઈ જાય છે અને આવી સ્ત્રીઓને ‘શિદ્ધ પ્રસવ’ થાય છે. તેમાં કેટલીક વખત ગર્ભમાંના બાળકનું કંઈ ધણું નાનું હોવાને કારણે પણ આવા શિદ્ધ પ્રસવ થવાના દાખલા બને છે. સ્ત્રી ઉભી હોય, ખેંચી હોય, કામમાં હોય કે ઉંઘતી હોય ત્યારે અચાનક દૈનના સખત હુમલો થઈ, તે પોતાના નિયત કરેલા સ્થાને પહોંચતાં પહેલાં જ પ્રસવ થઈ જાય છે. આવા પ્રસવમાં બીજો તો વાંધો નથી આવતો, પણ કોઈ વાર બાળક પછ-કાઈ પડે છે, નાળ તુટી જાય છે, ગુપ્તભાગ ફાટી જાય છે અથવા બેસણી ચીરાઈ જાય છે અને કેટલીક વખત આવા પ્રસવમાં ઘણો રક્તપ્રવાહ વહી જવાથી પ્રસૂતાને મૃત્યુ પણ આવી જાય છે.

આવી રીતે શિદ્ધ પ્રસવને પણ અસ્વાભાવિક પ્રસવની ગણતરીમાં જ લેવો જોઈએ. કેટલીક સ્ત્રીઓને આવી આદત હોય તેમણે સાવચેતી રાખવી ધટે, અને જોરદાર હુમલો થઈ આવે તો પેટ ઉપર પાટો બાંધી દેવાથી અથવા એકાદ બે શ્રેષ્ઠન (૦.૫ રતી કે ૧ રતી) અશીષુ આપવાથી જોરદાર વેણનો હુમલો નરમ પડે છે અને આસ્તે આસ્તે પ્રસવ થાય છે.

બીજો પ્રકાર વિલંબી પ્રસવનો છે. વિલંબી પ્રસવમાં ઘણું કરી સ્નાયુમંડળ બરાબર સંકોચનનું કામ કરી શકતું નથી, અને એ કારણે સ્નાયુના સંકોચનથી ગર્ભાશયના મુખ ઉપર જે અસર થવી જોઈએ અને તેનું મુખ ખુલવું જોઈએ તે ખુલતું નથી.

આ રીતે કેટલોક વખત ચાલ્યા કરે છે અને કલાકો તથા દિવસો પણ નીકળી જાય છે ત્યારે અસ્વાભાવિક પ્રસવ માટે ચિંતા થાય છે અને તેના ઉપાયો હાથ ઉપર લેવા પડે છે.

દેશી વૈદક અને દેશી ઉપચારમાં હાલમાં પ્રચલિત ઉપાયો જે જે કરવામાં આવે છે તે ઘણું કરીને તો અસ્વાભાવિક પ્રસવના જે

ત્રણ પ્રકારે બતાવ્યા છે તે પૈકીમાં આ પહેલા પ્રકારમાં ‘ગર્ભ’ને બહાર ધકેલનાર અવયવની ખામી’ને લગતા અર્થાત સ્નાયુઅક્રિયા અને વેણોત્પાદન કરનાર ઉપાયો હોય તેમ લાગે છે.

ખાડીના બે પ્રકારે પ્રવેશમાર્ગની ખામી અને ગર્ભની ખામીના છે. તેમાં સામાન્ય ઔષધોપચાર અથવા મંત્રતંત્ર કામ કરતા નથી. તેમાં તો અનુભવી હસ્તક્રિયાની અથવા શસ્ત્રોની જરૂર રહે છે. એટલે એ સંબંધીની ચર્ચા હવે પછીના પ્રકરણ ઉપર રાખી, પ્રથમ આ વિલંબી પ્રસવ માટે વિચાર કરીએ.

ઝીણી ઝીણી વેણો શરૂ થઇ પ્રસૂતા પીડાવા લાગે છે ત્યારે તેને માટે તૈયારીઓ થઇ જાય છે અને પ્રસવની રાહ જોવાય છે. જ્યારે દશ-બાર કલાક અથવા એથી વધુ વખત વીતી જાય છે ત્યારે પ્રસવ જલદી થાય-છુટકો થાય તે માટે મન વિહ્વળ અને છે અને એ માટે શું કરવું તે તરફ વૃત્તિ દોરાય છે.

ધણું ગામડાંઓમાં પ્રસૂતિનો છુટકો થવા માટે વિવિધ જાતના ઉપાયો કામે લગાડવામાં આવે છે, જેમાં ઔષધોના ઉપચાર ઉપરાંત તાંત્રિક અને મંત્રપ્રયોગો પણ થવાની હકીકત હું જાણું છું.

મારા સ્વ. પૂજ્ય કાકા પ્રાણજીવનદાસ એક પ્રયોગ આ માટે કરતા. કષ્ટાતી સ્ત્રી માટે ઉપાય માગવા કોઇ સ્ત્રી આવે તો તેને કાંસાની થાળીમાં અષ્ટગંધથી અભિમન્યુના ચકાવાનું ચિત્ર દોરી આપતા. એ ચિત્રને ઘેર લઇ જઇ, બાઇને બતાવી, તેમાં પાણી નાંખીને એ પાણી પાઇ દેવામાં આવતું. એથી ધણી સ્ત્રીઓનો તરકાળ છુટકારો થવાનું સાંભળ્યું છે.

પછી તો એ ચકાવો ચીતરતા બીજા યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરનાર બાહ્યો પણ શીખી ગયા અને એમણે પણ એવા પ્રસંગોમાં આ ચકાવો ચીતરી આપવાનું શરૂ કરેલું, પરંતુ મેં સાંભળેલું કે એથી સ્ત્રીઓનો છુટકારો થતો નહોતો. એ ઉપરથી એક વાત સમજાઇ

હતી કે એ ચીતરેલા ચકાવા કરતાં તે ચીતરી આપીને પાવાની આજ્ઞા કરનાર, પવિત્ર અને સખળ મનોબળવાળા વિધાયકની ઇચ્છા-શક્તિ જ તેમાં કામ કરતી હોવી જોઈએ.

ખીજે એક દાખલો અહીં પાટડીની બાજુમાં બળાણા સ્ટેટના મહુમ દરબાર શ્રી નસીબખાન બાપુનો મારી બાજુમાં છે.

કષ્ટાતી સ્ત્રી માટે ગામમાંથી કોઇ દરબારગઢમાં આવે તેને, તે દરબારના પહેરવાના પાયબમાનું નાકું તેમના દરબારમાં ધરકામ કરતી વકારણો ચુપ-ચાપ ખાનગી રીતે પાણીમાં બોળીને તે પાણી આપતી. એ પાણી પાવાથી કષ્ટાતી સ્ત્રીનો છુટકારો થતો.

એક વખત એવો સંજોગ બન્યો કે તેમના પાયબમાની નાડી બોળી આપ્યાને થોડી મીનીટો થઇ હશે અને તેમણે પાયબમે પહેરવા માગ્યો. તેમણે જોયું તો નાડી લીલી જણાઇ. એમણે ચાંપતી તપાસ કરી ત્યારે સત્ય હકીકત બહાર આવી. એથી એમને ખૂબ આઘાત થયો અને એક હાથમાં તસ્ખી તથા એક હાથમાં કટાર લઇ તેઓ ખુદાનું નામ જપતા બેઠા. ખીજી તરફ વકારણને તપાસ કરવા મોકલી કે જોને નાડી બોળી આપી છે તે બાઇને છુટકો થયો કે નહીં. તે નિશ્ચય કરીને બેઠા કે જો ખુદા સત ન રાખે તો કટાર ખાવી.

ખુદાએ એમનું બિરદ સાચવ્યું, બાઇનો છુટકો થયો. પરંતુ ત્યારપછી આવાં પારખાં નહીં ભેવાની એમણે સખત મનાઇ ફરમાવી અને પોતાનો પાયબમે પોતાની જાતે તાળાકુંચીમાં રાખવા લાગ્યા.

આ દરબારી મુસ્લીમ જાતના હતા, પરંતુ ખુદા ઉપર ટેકરાળા, પ્રજાપ્રેમી અને નાડીના સાખૂત હતા. પોતાની રાણી સિવાય દરબારગઢમાં રહેતી સ્ત્રીઓ તેમ જ પ્રજાની સ્ત્રીઓ તરફ કદાપિ આંખ ઉંચી કરીને જોતા નહિ. પાંચ વખતના નમાઝ અને પાંચ કલાકના હમેશના બજની-તસ્ખી અને 'ખીસ્મીલાહ'નું રટણ કરનાર એ રાજવી

વાચ-કાચના સાખૂત, તેમના પાયજમ્બાની નાડીના પાણીમાં આવું પરાક્રમ હોય તો ના કેમ કહી શકાય ?

એક ત્રીજો દાખલો આપું : અમદાવાદ પાસે બારેજ ગામ છે. એક વણીક ગૃહસ્થની પત્નીને જલોદરનો વ્યાધિ હતો. મેં તેને દુધના પ્રયોગ ઉપર રાખેલી. એટલે મારે અવારનવાર ત્યાં જવું પડતું અને એકાદ બે દિવસ રહેવાનો પ્રસંગ મળતો. આમ્યજીવનમાં એક વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસને ત્યાં મહેમાન આવે ત્યારે સાંજના વખતે ગામના ધણાખરા સારાસારા માણસો ખેસત્રા આવે. એટલે જ્યારે મારે બારેજ રાત રહેવાનું થાય ત્યારે વીશ-પચીશ માણસોનો ડાયરો ભરાય અને વાતો થાય.

હું રહ્યો વૈદ્ય. એટલે ધણું કરીને મારી પાસે જમા થયેલા ડાયરામાં વૈદ્યકની વાતો જ હોય.

જેની હું દવા કરતો હતો તે વણીક શેઠને ત્યાં ધણું વરસથી નોકરી કરનાર પાટીદારને વનસ્પતિનો પુષ્કળ શોખ હતો. એ ભાઇની ઉંમર લગભગ ૫૦ વર્ષની હશે. છતાં જંગલમાં રખડવું, નવા નવા છોકરા લાવવા, જાણકારને પૂછવું અને દવા રૂપે લોકોને મફત આપવું-આવું હમેશાં કર્યા કરવાનો એમને શોખ હતો. ગુજરાન તો એ નોકરી ઉપર જ કરતા. માત્ર માનવીઓને અનેક પ્રકારનો શોખ હોય છે એમ, આ ભાઇએ વનસ્પતિ શોધવા અને વાપરવાનો શોખ અનેક વધોથી કેળવેલો.

મારા ત્યાં જવર-અવરથી મારી સાથે એમને બહુ બનવા લાગ્યું. એક વાર એમણે મને એક મુળાડીયું આપ્યું અને તેની પાછળ છુપાએલો કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો.

બારેજથી અમદાવાદ પગરસ્તે ૧૩-૧૪ માઈલ આશરે થતું હશે. આ ભાઇ અને બે સાથીદારો પગરસ્તે ત્યાંથી અમદાવાદ જવા નિકળેલા. અમદાવાદ અને આસપાસના પ્રદેશમાં વાંદરાની વસાઈ ધણી છે. પાંચેક માઈલ ગયા પછી તેમણે એક ઝાડ નીચે એક વાંદરીને દુઃખથી

વ્યાકૂળ બનેલી જોઈ. તે ફૂદભાગ ક્યાં વચર બેઠી થતી, સુષ્ક જતી, આભોટતી અને ચીચીયારી પાડતી હતી. પ્રથમ તો તેમણે માન્યું કે તેને કાંઈ દુઃખ થતું હશે. પણ પછી તેની વ્યાકૂળતાભરી સ્થિતિ જોવા માટે તેમને દિલ થયું અને ત્રણે જણા બીજા એક ઝાડની ઓથ લઇને ઉભા રહ્યા. થોડીક વાર પછી એ પીડાતી વાંદરી પાસે દૂરથી એક વાંદરા દોડતો આવતો જણાયો. એ વાંદરાએ પોતાના હાથમાં એક મુળાડીયું પકડી રાખેલું. તે વાંદરી પાસે જઈ બેઠો અને પેલું મુળાડીયું એણે વાંદરીના માથા ઉપર મૂકી રાખ્યું.

આ દ્રશ્ય નિહાળવાથી આ પાટીદાર ભાઈની હિત્સુકતા વધી. એમણે એમના સાથીદારોને અમદાવાદ જવા રજા આપી, પોતે ત્યાં જ રોકાઈ ગયા.

વાંદરાંએ મુળાડીયું વાંદરીના મસ્તક ઉપર મૂકી રાખ્યા પછી લગભગ ૨૦ થી ૩૦ મીનીટની અંદર તેને પ્રસવ થયો અને બચ્ચું બહાર આવ્યું, એટલે વાંદરીએ માથા ઉપરથી મુળાડીયું બાજુ ઉપર ફેંકી દીધું.

વનસ્પતિના ગુણુ તરફ પ્રીતિ ધરાવનારા આ પાટીદારને એક વાત ઓક્સ સમજાઈ કે પ્રથમ વાંદરી જે દર્દથી પીડાતી હતી તે તેની પ્રસવવેદના હતી. સ્વાભાવિક પ્રસવ થવો જોઈએ તે પ્રમાણે પ્રસવ નહિ થતાં તે જ્યારે દુઃખથી વ્યાકૂળ થવા લાગી ત્યારે તેના દુઃખની મુક્તિ માટે વાંદરાએ જંગલમાંથી વનસ્પતિનું મુળાડીયું લાવી તેના મસ્તક ઉપર રાખ્યું અને એના પ્રતાપે અથવા એ મુળાડીયાના પ્રભાવે વાંદરીને પ્રસવ થયો.

ત્યારપછી એ ભાઈ ન્યાંસુધી પેલી વાંદરી સ્વસ્થ થઈને પોતાની જગ્યા છોડી ચાલી ગઈ નહિ, ત્યાંસુધી તે જ સ્થળે બેસી રહીને વાંદરીએ ફેંકી દીધેલા મુળાડીયા ઉપર નજર રાખતા રહ્યા.

વાંદરી અને વાંદરાએ સાલ્કાંકાલ થવા આવ્યો એટલે રાત્રિ માળવા સારૂ વૃક્ષની શાખા ઉપર જવા માટે એ સ્થાન છોડ્યું, ત્યાર પછી

આ ભાષાએ વાંદરાએ ફેંકી દીધેલું મુળાડીયું ઉંચકી લઇને પોતાના હસ્તગત કર્યું.

એ જ મુળાડીયું તેમણે મને ખતાવેલું અને તેમના કહેવા પ્રમાણે એનો એમણે અનેક અંગેએ કષ્ટાવા વખતે ગળામાં અથવા ફેડે બાંધવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો અને તેથી પ્રસવ સુખે થયેલો હતો.

એ મુળાડીયામાં છુપાયેલો પ્રભાવ મને ચમત્કારિક લાગ્યો અને એ ભાષની કહેલી હકીકત જો સત્ય હોય તો આવી વનસ્પતિઓ માનવીને કેટલી ઉપયોગી નીવડે એ જાણવા થોડો વખત મુળાડીયું અનુભવ મેળવવા અને તે કષ્ટ વનસ્પતિનું છે, તે જાણવાને મારી સાથે લીધું. કેટલોક સમય તેની પાછળ વિચારણા, તપાસ, જંગલી જડીબુટ્ટીઓ માંહેની શક્તિનું સમન્વય કરતાં એ મુળાડીયું કષ્ટ વનસ્પતિનું છે તે હું જાણી શક્યો અને તેનો અનુભવ પણ કેટલીક જગ્યાએ લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો તે વાચકને જણાવીશ.

આ પ્રકરણમાં અસ્વાભાવિક પ્રસવના પહેલા પ્રકાર બાબત કેટલાક લોકપ્રચલિત દુચકાઓ અને વનસ્પતિ બાબત હું દાખલા ટાંકી ગયો છું. એ ઉપરથી એક વસ્તુ જરૂર સમજાય છે કે વર્ષો થયા આ રીતે ચાલ્યા આવતા ઉપાયો તદ્દન અર્થહીન માની લેવાની આપણે ઉતાવળ તો ન જ કરવી જોઈએ. જેમ નવું એટલું સોનું નથી તેમ જૂનું એટલું સડેલું માની ફેંકી દેવું ન જોઈએ, પરંતુ તેમાં છુપાયેલું રહસ્ય અથવા તેમાં સહેતુક ભરેલી ભાવનામાં આપણે જો ઉંડા ઉતરીએ તો તેમાંથી પણ આપણને ચોક્કસ પ્રકારનું નવનીત સાંપડી શકે. એટલે જ હવે પછી સુખે પ્રસવ થવા માટેના કેટલાક જન્ત્રો, મન્ત્રો, અને વનસ્પતિનાં મુળીયાંમાં રહેલા ગુણો સંબંધમાં લખીશ, તેમ જ ઔષધીપ્રયોગો પણ આપીશ કે જેથી સાધારણ માન્ય-જનતા પ્રસૂતી વખતે તેનો લાભ ઉઠાવી શકે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

અસ્વાભાવિક પ્રસવ (ચાલુ)

સુખરૂપ પ્રસવ થવા માટે ગયા પ્રકરણમાં જણાવેલા વાંદરાના કિસ્સા ઉપરથી અને વાંદરે લાવીને ઉપયોગમાં લીધેલા મુલાડીયાના સખંધમાં વાચકને આશ્ચર્ય થશે કે જનાવરોને આવી વનસ્પતિની ઓળખાણ ક્યાંથી !

પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે પશુઓમાં પણ ઓછસ પ્રકારની જાંઝાઓ હોય છે અને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં વાંદરા વિશેષ બુદ્ધિમાન માલૂમ પડ્યાં છે. એ જનાવરની ક્રિયા મનુષ્યોને મળતી અને સમજપૂર્વક થતી હોય એવું આપણે ઝીણવટભરી નજરે જોઈએ તો જણાયા વગર રહે નહિ.

એ જંગલના પ્રાણીને હમેશાં જંગલમાં જ રહેવાનું હોય છે : ઝાડ, પાલો, ફળ કુલ ઉપર તેમનો રાત્રિદિવસ મુજરો રહે છે, બધી વનસ્પતિઓમાં પણ ઓછસ પ્રકારની વનસ્પતિ એ ખાય છે અને ગુણદોષના હિસાબે દરેકનો સ્વાદ પારખીને અમુક વનસ્પતિને એ હાથ લગાડતા પણ નથી. આ ઉપરથી વનસ્પતિઓના ગુણાવગુણ તરફ એમનું લક્ષ હોવાનું આપણે માનીએ તો ખોટું નથી.

સેંકડો વાંદરીઓને પતિ એક જ નર વાંદરો હોય છે. એ એક જ નર વાંદરો વાંદરીઓના આખા ટોળામાં રહે છે, અને પતિ તરીકેનો પોતાનો હક જાળવી રાખી, એ માદાના ટોળામાં જેમ બીજા નરને તે દાખલ થવા દેતો નથી, તેમ વાંદરીઓને સુખદુઃખમાં અને કષ્ટમાં એ સાથ આપી મદદ કરે છે. વાંદરાની જાતિમાં સારાસાર સમજવાની વિવેકબુદ્ધિનો અમુક અંશ છે અને તેટલી જ ચપળતા પણ છે.

તેમણે નિત્ય જંગલમાં રહી, જંગલના વનસ્પત્યાહારમાં કેટલાક વેલાઓ અને મુલાડીઓનો પ્રકૃતિના સમવિષમ કાળે ઉપયોગ કરવાનું સમજીને જાણી રાખ્યું હોય તોયે તે માનવાનું આપણને કારણ મળે છે. વારૂ, પેલા પાટીદાર પાસેથી લીધેલા મુલાડીયા માટે નિશ્ચય કરવાને તો વનસ્પતિઓના ગુણદોષ જાણવા માટે મારે નિષ્કંટોનો વાચન કરવું પડ્યું. તેમાંથી એ વનસ્પતિ મળી આવી. એક કલગારી અને બીજી ઉંટકટો.

‘રસરતન સમુચ્ચય’ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં કલગારીના વર્ણનમાં ‘પ્રયોજ્યો મૂઢ ગર્ભાણાં પ્રલેપો ગર્ભમોચન’ ગર્ભમોચન-મુક્તિ માટે કલગારીનો પેડુ ઉપર લેપ કરવા બાબત જણાવ્યું. ત્યારપછી કેટલાક પ્રાકૃત ગ્રંથના કર્તાઓએ કલગારીના મૂળને પ્રસૂતાની કડે બાંધી દેવાથી જલદી પ્રસવ થવાનું જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી એક વસ્તુ સમજાઈ કે કલગારીનું મૂળ પ્રસવ કરાવવા માટે ઉપયોગી છે. ત્યારે પાટીદારે આપેલું અને વાંદરાએ જેનો પ્રસવ માટે ઉપયોગ કરેલો તે મૂળ ‘કલગારી’નું કેમ ન હોય ? ત્યારપછી એ મૂળ સાથે સરખાવવા અને સમમુજાની પરીક્ષા કરવા માટે કલગારી વનસ્પતિ સંબંધી તપાસ ચલાવી.

કલગારીનું નામ જુદી જુદી ભાષા પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં કલિકારી, લાંગલી, ત્રિશ્વદ્યા, ગર્ભપાતિની એમ જુદાં જુદાં નામ છે. હિંદીમાં કુરિયારી, અગ્નિશિખા; બંગાલીમાં વિષદાંગલી, મરાઠીમાં કમલાવી, ખસ્યા નાગ; અને ગુજરાતીમાં તેને દુધીયો વછનામ તથા કજીયારી કહેવામાં આવે છે, અથવા કલગારી અને રાધાગારી પણ કહે છે.

આના છોડ એમાંમાં ઉગી નીકળે છે અને પાંચથી દસ ફુટ ઉંચા હોય છે. કંદના મથાળેથી એક બે ઉભી શિખા નીકળી વેલાની આકૃતિ બાજુના જણ ઉપર ચઢી જાય છે.

પાંદડાં લાંબાં, ટેરવે સાંકડાં તથા ગુંચળાની માફક આંટી વળેલાં હોય છે. શ્રાવણ ભાદરવામાં તેને ફુલ આવે છે. તે રંગે પીળાશ્વ પડતાં સહેજ લાલ સિંદુરીયા રંગનાં હોય છે.

મૂળીયાં કાઢતાં કંદ જેવાં હોય, જરા ચપટાં અને લાંબાં હોય છે. ખીન્ને આ વનસ્પતિનો એ ગુણ છે કે તેનાં ફુલ લપને કાપના ધર ઉપર નાંખવામાં આવે તો તેના ધરમાં કળયે થયા વગર રહેતો નથી. એથી જ તેનું સ્વભાવવાચક કળયારી નામ રાખ્યું હશે !

કલગારીનું મૂળ કઢાવીને અમારી પાસે રાખેલા મૂળ સાથે સરખાવી જોતાં તે એક સરખું જ લાગ્યું, અને ત્યારપછી પ્રસંગ મળતાં તેનો બે રીતે ઉપયોગ કરી જોયો. એક તો મૂળને દોરાથી બાંધી કષ્ટાતી સ્ત્રીની કેડે બાંધવામાં, અને બીજું નીચે પ્રમાણે લેપ કરી પ્રસૂતા સ્ત્રીની ફુટીની આસપાસ લેપ કરવામાં :

શતાવરી, કલગારી, દંતમૂળ, વછનાગ અને પાષાણુભેદ, એ છ ચીજોને સરખા ભાગે લઈ, બારીક વાટી, પેડુ ઉપર લેપ કરવામાં.

અને મારે કહેવું જોઈએ કે તેથી પ્રસૂતાને પ્રસવ થવામાં સફળતા મળવા લાગી, અર્થાત તેનું ધીમું દર્દ (વેણો) જોરથી શરૂ થતું, ગર્ભાશયનું મુખ જલદી ખુલતું અને પ્રસવ તાત્કાલિક થતો.

આ લેપ અને મૂળને પ્રથમ અવસ્થા પૂરી થતાં દૂર કરી દેવો પડતો. અમે કેટલાક અનુભવી પાસેથી એ જાણેલું કે કદાચ જૂલથી વધુ વખત એ ઉપાય ચાલુ રાખવામાં આવે તો વેણો એટલી વધી જવા સંભવ છે કે ગર્ભાશયને પણ બહાર ધકેલી દે.

ઉપરાંત મૂઠ ગર્ભ કે જે આડો આવેલો હોય તેવા ગર્ભમાં પણ આ લેપ અને મુલાડીયાને બાંધવાથી એ મૂઠ ગર્ભ પણ સરખો થઈને પ્રસવ થાય છે. આ રીતે તેના ગુણ જાણવામાં આવ્યા છતાં મૂઠ ગર્ભ માટે આ લેપ અને મુલાડીયા ઉપર અમે વિશ્વાસ રાખી

શક્યા નથી, અને તેનો અનુભવ લેવા જેટલી ધીરજ રાખવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત નહીં હોવાથી એ બદલ અમે અમારો અનુભવ નથી ટાંકતા.

ખીજી વનસ્પતિ ઉંટકંટા છે. હિંદીમાં એને ઉટકંટીરા, સંસ્કૃતમાં ઉષ્ટ્રકંટ, મરાઠીમાં ઉતાંટીકાટિ ચુષુક કહે છે.

શિયાળામાં તેની યુવાન અવસ્થા આવે છે. દોઢ ફુટ જેટલો તે ઉંચો વધે છે, પુલ ન આવ્યાં હોય ત્યાંસુધી દારૂડી વનસ્પતિને મળતાં તેનાં છુપ હોય છે, અને પછી એને વચમાં દાંડી આવી ઉંચે વધી, તેની ઉપર ફુલનું મોટું ઝુમખું અથવા જાળ દડી જેવું હોય છે. એ દડીમાં લાંબા લાંબા કાંટા અને પુલ શીકાં, જાંજુડીઆ રંગનાં હોય છે. સખત પત્થરવાળી જમીનમાં તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે.

શોઢલકૃત નિધંદુમાં આ વનસ્પતિ માટે લખ્યું છે :

‘તન્મૂલ પાનતઃ સ્ત્રીણાં શીઘ્ર પ્રસવકારકઃ’

તેનું મૂળ પીવાથી ઓઓને શીઘ્ર પ્રસવ થાય છે, એ પ્રમાણે લખેલું મળે છે. ત્યારપછીના લેખકોએ પોતાના ગ્રંથોમાં કષ્ટાતી સ્ત્રી માટે ઉંટકંટાનાં મૂળને પાવા માટે લખેલું જણાય છે અને તેને પીવાની રીત નીચે મુજબ છે:

સ્ત્રી અત્યંત કષ્ટાતી હોય ત્યારે અને પ્રસવ ન થતો હોય ત્યારે ઉંટકંટાનું મૂળ પત્થર ઉપર પાણી નાંખી એક રૂપિયાભાર જેટલું ધસીને પાષ્ટ દેવું.

અમને આ વનસ્પતિનો અનુભવ થયો છે અને અનેક પ્રસૂતાને આ મૂળ આપી બેઠાં છે. ક્યારેક આ મૂળ પાવા ઉપરાંત કલગારીનું મૂળ બાંધવામાં અને ઉપર બતાવેલો લેપ પેડુ ઉપર ચોપડવા માટે, એમ ત્રણેનો સાથે ઉપયોગ કર્યો છે અને તેનું ફળ સાફ આવ્યું છે.

એક ધ્યાન દોરવાની એ જરૂર છે કે કલગારીનો ખાલ ઉપચારમાં અને ઉંટકંટાનો પીવરાવવામાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. કારણ કે કલગારી એ ઝેર છે. અને એનો બૂલથી પણ પીવામાં ઉપયોગ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, જ્યારે ઉંટકંટો ઝેર નથી.

ઉપરના સુખે પ્રસવ કરાવનારા ઉપાયો અનુભવની ગાથા સાથે લખ્યા છે. એ ઉપરાંત પણ કેટલાક દેશી ઉપાયો મળ્યા આવે છે અને તે અત્રે એટલા માટે લખું છું કે જેને સુલભ થઈ પડે તેઓ તેનો અજમાયેશ કરી અનુભવ મેળવે.

આપણે આંગણે થતી અને મક્ત મળતી વનસ્પતિઓ તરફ ઉપેક્ષા નહિ કરતાં તેનામાં રહેલી દિવ્યતા તરફ નજર કરવામાં આવે તો આપણે વગર ખર્ચે પ્રસૂતાના કષ્ટને નિવારી શકીએ અને વિદેશી દવાઓ તરફ આપણાં વહેતાં નાણાં બચાવી શકીએ.

(૧) એખરાનાં મૂળ અને સાકર સરખા વજને મોઢામાં આવીને જે રસ મોઢામાં પેદા થાય તે પ્રસૂતાના કાનમાં રેડવાથી પ્રસવ જલદી થાય છે.

(૨) સર્પની કાંચળી ગાયના દૂધમાં બીંજવી રાખી સુકવીને, રાખ કરવી અને એ રાખ પ્રસૂતા સ્ત્રીની આંખમાં આંજવી. તેથી પ્રસવ તુરત થાય છે.

(૩) બકરીનું તાણું દૂધ પ્રસૂતા સ્ત્રીની ફુંટીથી માંડી સાથળ સુધી ચોળવું અને ઘોડાના નખની ધુમાડી આપવી, જેથી પ્રસવ જલદી થાય છે.

(૪) કાળા સર્પની કાંચળી તથા મીઠળ સરખા વજને મેળવી તેની ધુમાડી ચોનીમાર્ગમાં આપવી જેથી પ્રસવ તુરત થાય છે.

(૫) પોથી (પોષ)ના મૂળનો કદક કરી, તેમાં તલનું તેલ નાંખી, પ્રસૂતાના ગુપ્ત માર્ગમાં એ કદક ચોપડવો. તેથી પણ પ્રસવ થાય છે.

(૬) ખીજોરાનું મૂળ અને જોડીમધ એને વાટીને ધીની સાથે પાય તો પ્રસવ જલદી થાય છે, અને મળી અરધો તોલો લેવું.

(૭) શેરડીનું ઉપરનું મૂળ લખ, સુવાવડીની લંબાઈ જોડલો દોરો લખ, તેનાથી શેરડીનું મૂળ કમર ઉપર બાંધવું તેથી પ્રસવ જલદી થાય છે.

(૮) તાડના મૂળને પશુ ઉપરની માફક બાંધવું.

(૯) કરીયાતું, શતાવરી, રીંગણીનું મૂળ, ચવાની અજમો, અજમો, વજ એ બધાંને પાણીમાં વાટી દુંડીની આસપાસ લેપ કરવો, જેથી પ્રસવ જલદી થાય છે.

(૧૦) કલગારીનું મૂળ, કુકડવેલનું મૂળ, તુંબડીનું મૂળ અને ગલકીનું મૂળ સરખા વજને પાણી સાથે વાટી દુંડીની આસપાસ લેપ કરવો કે જેથી પ્રસવ જલદી થાય છે.

(૧૧) કેળના કંદને કમરની બાજુમાં રાખવાથી પ્રસવ થાય છે.

(૧૨) ખપાટનું મૂળ, સુરજવેલ અને પ્લાહીને સરખા વજને કાંજમાં વાટી ઉપર લેપ કરવો.

ઉપર પ્રમાણેનાં ઔષધો પ્રસવ કરાવનારાં છે. વનસ્પતિઓમાં અનેક છુપા ગુણો સમાયેલા છે. શરીરના સંબંધમાં આવવાથી એ સ્નાયુને ઉત્તેજિત કરી શકે છે, ગ્રંથીઓને નરમ બનાવી શકે છે, કેટલાક અવયવને શીથીલ અને ઢીલાં પાડે છે અને પહોળાં પશુ કરે છે. એ વનસ્પતિમાંના દિવ્ય ગુણો છે. માટે દેશી ઔષધો ઉપર અવિશ્વાસ નહિ લાવતાં, સુપ્રાપ્ય અને મુલત-મળી શકે તેવાં ઔષધો મેળવી, તેની અજમાયેશ કરી અનુભવ મેળવવો.

જેમને યંત્રો અને મંત્રો ઉપર વિશ્વાસ હોય તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે તે ખાતર નીચે યંત્રો અને મંત્રો આપું છું. એના વિધાયકોની ઉંચી ભાવના અંદર સમાયેલી છે, અને શ્રદ્ધાવાનને એથી અવશ્ય લાભ થાય છે.

પનરીયો જંત્ર

૮	૩	૪
૧	૫	૯
૬	૭	૨

ત્રીશો જંત્ર

૧૬	૬	૮
૨	૧૦	૧૮
૧૨	૧૪	૪

ઉપરનો ગમે તે એક યંત્ર અષ્ટગંધથી કાગળ ઉપર બનાવી, પ્રસૂતા સ્ત્રીને બતાવવો, અથવા કાંસાની થાળીમાં લખી, પ્રસૂતાને બતાવી તેમાં થોડું પાણી મેળવી હલાવીને એ પાણી પાષ દેવું.

મંત્રો

इहो मृतं च सोमश्च चित्र भानुश्च भामिनि उच्यैःश्रवाश्च
तुरंगो मंदिरे निवसन्तु ते, इदं ममृतं मयां समुद्धृतं वै तव
लघु गर्भं मिमं विमुञ्चतु स्त्री.

तद् नल पवनार्क वास वास्ते
सह लवणां बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम्

मुक्ताः पाशा विपाशा च मुक्ताः सूर्येन्दु रश्मयः मुक्तः
सर्वं भयाद् गर्भं पदी माचिर माचिर

કોઇ પણ પવિત્ર અને નિષ્પાપી, શુદ્ધ દિલના સ્ત્રી અથવા પુરૂષે નાહી, પવિત્ર થઇ, દષ્ટરમરણ કરી, એક તાંબાના અથવા પીત્તળના પ્યાલામાં પાણી લઇ ઉપરના મંત્રો બણી પ્યાલાના પાણીમાં કુંક આરવી અને સાત વખત મંત્ર બણી-બણી, પાણી ઉપર પુક આરી, એ પાણી પ્રસૂતાને પીવરાવી દેવું. મંત્ર બણનારે સખળ મનોબળથી દઢ સંકલ્પ કરવો કે એ મંત્રેણું પાણી પેટમાં જતાંની સાથે જ સ્ત્રીને જલદી પ્રસવ થવો જ જોઇએ-થશે જ.

પ્રકરણ ૧૬ મું

અસ્વાભાવિક પ્રસવ (ચાલુ)

અસ્વાભાવિક પ્રસવના પ્રકારનો નિદેશ કરતાં ગયા પ્રકરણ સુધીમાં આપણે જોઈ ગયા કે ઔષધો, હસ્તક્રિયાઓ અને પ્રમળ ઇન્જેક્શનને અવશ્યજન મળે તેવા મંત્રો અને જંત્રોથી અસ્વાભાવિક પ્રસવના પ્રકાર પહેલા—‘ગર્ભને બહાર ધકેલનાર અવયવની ખામીને કારણે’—માં તે માટે દૃશ્યવિદ્યા ઉપચારો તથા ઉપાયો કેટલેક અંશે સફળ થાય છે. પરંતુ હવે બીજે અને ત્રીજે પ્રકાર અર્થાત ‘ગર્ભને નીકળવાના માર્ગની ખામી’ તથા ‘ગર્ભમાં પોતાનામાં ખામી’—આ પ્રકાર અથવા એ બે કારણોને લઈને પ્રસવ થતો અટકે છે ત્યારે ઔષધો આપવાથી કે માત્ર બાહ્ય ઉપચારો કામે લગાડવાથી પ્રસવ થઈ શકતો નથી. પરંતુ તે વખતે અનુભવ મેળવી શારીરવિજ્ઞાન(પ્રત્યક્ષશારીર)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, જેણે શસ્ત્રકર્મ (સર્જરી)માં કુશળતા મેળવી હોય તેવા શસ્ત્રવેદી અથવા શસ્ત્રવેદ્યાની જરૂર ઉભી થાય છે.

આવા પુસ્તકમાં એ વસ્તુને લગતો નિર્દેશ કરવામાં આવે અથવા તેની રીત લખવામાં આવે, તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકથી પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ તે માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવી, અનુભવને ફળવવાથી જ સફળતા મેળવી શકાય છે. તે સાથે એ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવો પણ હું આવશ્યક સમર્થ્ય હું કે હરકોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યક્ષ અનુભવી ક્રિયાકુશળ શસ્ત્રકર્મને જાણનાર પાસે અભ્યાસ કર્યા સિવાય, પુસ્તકમાં લખેલી ઓપરેશન કે કાપકુપ કરવાની રીત માત્ર વાંચીને તે પ્રમાણે કરવા લાગે તો કદાપિ સફળ થઈ શકે નહિ, તેમ જ સાધારણ દાયણ, સુયાણી કે વૈવ પણ આપમેળે આવું કાર્ય કરવાને યોગ્ય નથી.

પ્રાચીન સમયના શુશ્રુતકાળમાં જે વખતે દેશી વૈદ્યોની શસ્ત્રક્રિયા સોળે કળાએ પૂર્ણ ખીલેલી હતી અને એ ગ્રંથોમાં એના થયેલા નિર્દેષો હાલ પણ વાંચવા મળે છે તેથી, અથવા તેટલા ઉપરથી સાંપ્રત સમયમાં વૈદ્યો સર્જનીમાં પૂર્ણ છે અથવા તેના અરાઅર જાણકાર છે એમ માની લેવાને હું તૈયાર નથી. અને કોઈ પણ શાણો વૈદ્ય આ બાબતની ઉપસ્થિત થયેલી ઉણપ અથવા હાથથી છુટી ગયેલી શસ્ત્રવિદ્યા અને એ દિશાની અજ્ઞાનતા સ્વીકાર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. ખીજી દિશાથી એલોપથી થીયેરીએ એમાં સંપૂર્ણ પ્રગતિ કરી છે, અને આજે સોળે કળાએ ખીલી રહેલા એ થીયેરીના જ્ઞાન અને આવડતના જોરે તો આજે એની ખોલખાલ છે. ખીજી ઘણી જાતની તે થીયેરીની ઉણપ અને અણુઆવડત. માત્ર એમની ઉંચા પ્રકારની સફળ શસ્ત્રક્રિયા(ઓપરેશન)થી ઢંકાઈ જાય છે.

એટલે હવે તો દેશી વૈદ્યકે એલોપથીના શસ્ત્રક્રિયાના જ્ઞાનનો સાથ લઈ, દેશી રીતે પણ શલ્યતંત્ર અને શાલ્યકયતંત્રને સજીવન બનાવી આગળ આવવાની જરૂર રહે છે,

પ્રુશ થવા જેવી બિના એ છે કે આજે આયુર્વેદિક વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને, આ વિષયમાં આયુર્વેદ અને એલોપથીનો સમન્વય સાધીને તેનો અભ્યાસ કરાવવા માટે કોર્સ શરૂ કરાયો છે, અને ઇશ્વરકૃપા હશે તો એકાદ બે દશકાની અંદર દેશી વૈદ્યોને પણ ઘણી જ કુશળતાથી સફળ શસ્ત્રકર્મ કરતા આપણે નિહાળીશું.

આ વિષયમાં મારે આટલું આનુસંગી વિવેચન એટલા માટે કરવું પડ્યું છે કે સુવાવડીને જ્યારે અસ્વાભાવિક પ્રસવ આવી લાગે છે ત્યારે દેશી વૈદ્યો અને દેશી સુયાણીઓ કશું કરી શકતાં નથી, અને તે વખતે સર્જન અથવા મીડવાઇડને ખોલાવી લાવવાની

ફરજ પડે છે. તેઓ પોતાના અનુભવ અને અભ્યાસથી તેને પાર ઉતારે છે.

કેટલાક ગ્રંથોના આધારે તે તે જાતનાં ઓપરેશન સંબંધમાં હું ધારું તો આ જગ્યાએ લખી શકું છું. પરંતુ તેથી જાહેર પ્રગ્નને કે વાચકને કોઈ પણ જાતનો લાભ નથી. તેમ જ દેશી સુચાણીઓ એ વાંચીને એ જાતનાં ઓપરેશન કરવાને માટે શક્તિમાન બની શકતી નથી. માત્ર મૂળ વિષયને રૂપાંતર કરી અહીં લખવાથી એ વધુ અધરો થઈ જવા સંભવ છે. તેની સાથે મારો સિદ્ધાંત જે અનુભવના આધારે લખવાનો છે, તે પણ સચવાઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે મારે એ વિષયની મારી ઉણપ પણ સ્વીકારવી જોઈએ કે મેં કદાપિ આવાં ઓપરેશનો કર્યાં નથી. માત્ર બીજા ગ્રંથોમાંથી અવતરણ તારવી, આ વિષયને ભારે અને ગહન બનાવવો મને ઠીક નથી લાગતો. એટલે માત્ર અસ્વાભાવિક પ્રસવના બંને પ્રકારો કે જેમાં શસ્ત્રકર્મની જરૂર પડે છે તેવાં ક્યાં ક્યાં અંગો છે તેટલા પરતું બતાવી હું આ વિષય પૂરો કરીશ,

અસ્વાભાવિક પ્રસવ બીજો પ્રકાર : ગર્ભને નીકળવાના માર્ગની ખામી

આગળ આપણે શ્રીણીગુહા, બસ્તીમાર્ગ, યોનીમાર્ગ અને બેસણી વિષે ઘણું વિચારી ગયા છીએ. જ્યારે આ અવયવો પૂરાં ખીલેલાં હોતાં નથી અથવા ખામીવાળાં હોય છે ત્યારે ઉપરથી પ્રસવની હાજત થવા છતાં આ માર્ગો ગર્ભને બહાર આવવા માટે ખુલ્લતા નથી અથવા અડચણ કરતા હોય છે.

અને તેથી જ્યારે પ્રસવ નથી થતો ત્યારે તેનું કારણ તપાસવા માટે કુશળ ચિકિત્સક આંગળી મૂકી તપાસ કરે છે. તેમાં ઘણી વખત કમળમુખની સંજ્ઞા હોય અથવા જડતા જણાય છે. ઉપરથી વેણું

આવી પ્રસવ થવા માટે દયાણુ થતું હોય છે છતાં ગર્ભાશયનું મુખ ખુલતું નથી, તે વખતે થાકેલા સ્ત્રીઅવયવના સ્નાયુઓ પોતાના કામમાં શીથીલ બની જઈ પ્રસૂતા નિર્જલ બની જાય છે અને પોતાનું સઘળું જોર ખુટી જવાથી તે નાતાકાત બની મૃત હોય છે. તે વખતે એલોપથીના નિષ્ણાતો શસ્ત્રની અજમાયેશ કરતા પહેલાં 'ટાટર ઇ મેટીક' નામની દવા ૧ ગ્રેન આપવાની ભલામણ કરે છે. તેમનું માનવું છે કે એ દવાની અસરથી ગર્ભાશયનું મુખ જે સજ્જત હોય છે તે ઢીલું પડે છે. એ વખતે ગર્ભાશયના મુખ આગળ વાદળાનો ટુકડો મૂકી રક્તની નળીથી તેમાં હવા ભરવામાં આવે છે તો ગર્ભાશયમુખ ખીલે છે અને પહોળું થાય છે અને તેથી પણ પ્રસવ થઈ આવે છે. જો આ ઉપચારથી પણ ગર્ભાશયનું મુખ ખીલે નહીં તો પછી ગર્ભાશયના મુખ ઉપર શસ્ત્રથી ચારે બાજુ છેદ મૂકી, પ્રસૂતાને પીવા માટે ઉપરથી 'અર્ગટ' યોગ્ય માત્રામાં આપવાથી મુખ પહોળું થાય છે અને પછી પ્રસવ થાય છે.

કેટલીક વખત યોનીમાર્ગમાં મસા થઈ આવ્યા હોય છે અથવા અર્જુદ હોય છે ત્યારે પ્રસૂતા ઘણી સંકટમાં મુકાય છે. તે વખતે ઉદરવિદારણ કરીને ગર્ભને કાઢવામાં આવે છે અને ઘણા વખત કષ્ટાવાના પરિણામે ગર્ભ પેટમાં જ મરી ગયો હોય છે તો ગર્ભના ટુકડા બનાવી, શિરોભેદન કરી ગર્ભને કાઢવામાં આવે છે.

આવી જ રીતે યોનીમાર્ગની ધુન્ય, એસણીની સંકુચિતતાના પરિણામે શસ્ત્રકર્મ કરવું પડે છે. અને આ અવસરે પુરતી સાવધાની, કાળજી અને સંપૂર્ણ કુશળતાપૂર્વક સર્જરીમાં નિષ્ણાત ચિકિત્સકો યત્ન કરે છે તો ગર્ભ અને માતાને ઉગારી લે છે અથવા ગર્ભના ભોગે પણ માતાનો બચાવ જરૂર કરવાનો હોય છે.

કેટલીક વખત બસ્તીના હાડકાનો અસ્વાભાવિક વધારો થઈ જવાથી અથવા બસ્તીપિંજર એડાળ હોવાથી, બાળકનું મસ્તક એ બસ્તી

મારફત પસાર થઈ શકતું નથી. તે વખતે અસ્તીનું માપ અને સર-
ખાઈ તપાસી, બની શકે તો તે કાર્ય માટે વપરાતા જુદા જુદા
પ્રકારના ચીપીઆઓની મદદ લઈ બાળકને ફેરવીને પ્રસવ કરાવાય
છે. તેમ છતાં ધણી જ બેડોળ અસ્તીના પરિણામે બાળકનું શિશુભેદન
કરી પ્રસવ કરાવાય છે, અને છેવટે કોઈ રીતે સફળતા સાંપડી શકે
તેવી સ્થિતિ નહીં રહેતાં ઉદરવિદારણ કરીને બાળકનો નિકાલ
કરવો પડે છે.

આ બીજા પ્રકારમાં બાળકમાં કોઈ પણ ખામી હોતી નથી
પરંતુ પ્રસવમાર્ગની ખામી, અડચણો અને મુશ્કેલીઓ હોય છે.

ત્રીજો પ્રકાર : ગર્ભમાં પોતાનામાં ખામી

આ ખામીઓ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. કેટલીક વખત
ગર્ભની ફરતું રહેલું જળ અને તેની રક્ષા કરનાર થેલીનું પડ એટલું
ઝડું અને દઢ હોય છે કે તે કદાપિ આપમેળે તુટતું નથી. તે વખતે
આંગળી વડે આ પડને તોડવું પડે છે અથવા પડ ફાડવાની સળી
આવે છે તે વડે તેને ફાડી નાંખવામાં આવે છે, અને તેથી ગર્ભજળ
વહી જઈ પ્રસવ થાય છે. આ બાબત કાંઈ એટલી બધી મુશ્કેલીવાળી
નથી, પરંતુ ગર્ભ જ્યારે સ્વાભાવિક સ્થિતિથી વિરૂદ્ધ હોય છે ત્યારે
પ્રસવમાં ખરેખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે.

આવા અસ્વાભાવિક ગર્ભો ધણી જુદા જુદા જાતના હોય છે,
જેને રાક્ષસી ગર્ભ કહેવામાં આવે છે : કોઈ ગર્ભને બે માથા હોય
છે, કોઈને ચાર હાથ હોય છે, અથવા ચાર પગ હોય છે, કદાચ
ગર્ભને પૂછડું હોય છે. કેટલાક ગર્ભનું મસ્તક જનનવર જેવું તો
કોઈક બે ગર્ભ એકબીજાથી જોડાયેલા હોય છે. આવા ગર્ભો સંબંધમાં
પ્રસવ કરાવનાર કુશળ ચિકિત્સક સમજી જઈને તે માટે તાત્કાલિક
કંઈ જાતનું ઓપરેશન કરવું તેના નિર્ણય કરી લે છે અથવા

હથિયારો, અને ચીપીઆઓની મદદથી હસ્તાક્ષેપ કરીને પ્રસવ કરાવી લે છે.

રાક્ષસી ગર્ભ ન હોય પરંતુ સ્વાભાવિક ગર્ભ હોય છતાં નિયમ પ્રમાણે નહીં આવતાં ગેરશિરસ્તે એ જન્મારે આગળ આવે છે ત્યારે તેને પણ અસ્વાભાવિક પ્રસવની ગણતરીમાં ગણવાનો હોય છે. દાખલા તરીકે સ્વાભાવિક પ્રસવમાં મસ્તક પ્રથમ આવવું જોઈએ. તેને બદલે ગર્ભના અંગનો ખીજો કાઢ પછી ભાગ-હાથ, પગ, નિતંબ, હડપચી, કાણી, વગેરે કાઢ પછી અંગ પ્રથમ બહાર દેખાય છે ત્યારે અસ્વાભાવિક પ્રસવ સમજી તેને માટે યોગ્ય સારવાર શરૂ કરવી પડે છે.

અનતાં સુધી આવી રીતે અસ્વાભાવિક અંગ પ્રથમ બહાર દેખાય છે તે માટે ખાસ ઓપરેશનની જરૂર નથી. પરંતુ ક્રિયાકુશળ હાથ-વાળા દાખલો કે ડોક્ટરો ગર્ભની સ્થિતિને તપાસી, ગર્ભાશયમાં હાથ દાખલ કરી અથવા ચીપીઆની મદદથી અગર પેટ ઉપરના આવશ્યક દબાણથી ગર્ભને ફેરવી નાંખે છે, અને એ ફરી શકે એમ ન હોય તો પગ પ્રથમ બહાર કાઢી પ્રસવ કરાવે છે. ગર્ભ ફેરવવાના કાર્યમાં પણ પુસ્તકીયા જ્ઞાન કરતાં અનુભવનું જ્ઞાન નધારે મદદકર્તા થઈ પડે છે. ખીજા અંગનો દેખાવ થાય ત્યારે ગર્ભનો પૂરી સ્થિતિ પેટ ઉપરના દબાણથી અગર ગર્ભાશયમાં હાથ દાખલ કરી, જાણી લઈને ધણી જ સાવધાની અને સમજપૂર્વક ધીરે ધીરે ગર્ભને આવશ્યક દિશામાં ભ્રમણ કરાવી લઈ, ફેરવી લેવામાં આવે છે. એ રીતે થોડું કદ પ્રસુતાને આપીને પણ બાળક અને માતા બન્નેનું રક્ષણ કરે છે. પરંતુ જ્યારે આ રીતે અસ્વાભાવિક રીતે અવતરવા તૈયાર થયેલું બાળક ધણી વખત છંછેકાવાથી ગર્ભસ્થાનની અંદર મરી જાય છે અને એ મરેલા ગર્ભના દોષે માતાને તેની અસર

થશે એમ જણાય છે, ત્યારે બાળકનો લોભ નહિ કરતાં શસ્ત્રથી તેનાં અંગપ્રત્યાંગને કાપીને નિકાલ કરવાનો રહે છે. અને એ રીતે પણ પ્રસૂતાની રક્ષા કરવાની હોય છે.

જોડલાં અથવા બહુગર્ભને પણ અસ્વાભાવિક ગર્ભની ગણ-તરીમાં મૂકવામાં આવેલ છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓને એકથી વધુ-એ ગર્ભ પેટમાં હોય છે. કેટલીકને ત્રણ કે ચાર પણ હોય છે. પરંતુ ત્રણ કે ચાર બચ્ચાં એક સાથે હોવાના દાખલા બહુ જુદાં અને છે, જ્યારે જોકું અથવા જોડલું અવતરવાના તો એકઠો કેસો બને છે. એવા ગર્ભમાં બે છોકરા અથવા એક છોકરો અને એક છોકરી અથવા બન્ને છોકરીઓ હોય છે. આ રીતે જોડલામાં બન્ને ગર્ભની થેલી જુદી જુદી હોય છે અને નાળ પણ જુદી જુદી હોય છે. કાદમાં નાળ બન્નેની એક થઈ ગયેલી પણ હોય છે અને એક જ થેલીમાં પણ હોય છે. તો પણ તેમનું રક્તા-ભિસરણુ નિરનિરાળું થાય છે, અને આવું જોડલું પેટમાં હોય છે તો એક બચ્ચાવાળી પ્રસૂતાની માફક ગર્ભાશય સંક્રાંચાઈ શકતું નથી. છતાં ધીરે ધીરે સંક્રાંચ પામી પ્રથમ એક બાળકનો પ્રસવ થાય છે અને વચમાં ગર્ભાશય થોડો આરામ લઈ, ફરી વેણો શરૂ થાય છે અને બીજા બાળકનો પ્રસવ થાય છે.

પહેલું બાળક બનતાં સુધી મસ્તકથી જન્મે છે, જ્યારે બાકી કરીને આવા જોડલામાં બીજું બાળક પગથી જન્મે છે, કદાચ પહેલું બાળક પગથી અને બીજું બાળક મસ્તકથી જન્મ લે છે.

પહેલું બાળક જન્મ્યા પછી બીજું બાળક પેટમાં હોય છે તો પેટ ઉપર હાથથી દબાવું કરી તપાસવાથી જણાઈ આવે છે અને જો બીજું બાળક અંદર છે એમ ખાતરી થઈ જાય તો પહેલા

બાળકની નાળ કાપવાની કે ખેંચવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. પ્રથમ બાળકને પ્રસવ થવામાં જોટલી વાર લાગે છે તેટલી વાર બીજા બાળકમાં થતી નથી. કારણ કે માર્ગ મોકળો બનેલો હોય છે. એટલે પહેલા પ્રસવ પછી તુરત જ પા કલાકમાં બીજા બાળકનો પ્રસવ શરૂ થાય છે અને વેગે આવવા લાગે છે.

પેટમાં બીજું બાળક હોવા છતાં અવતરવામાં વાર લાગે તો એમ સમજવું જોઈએ કે બીજું બાળક પહેલાંની પ્રસવવેદનામાં મરી ગયેલું છે. અરથો અથવા એક કલાક પહેલાં બાળકને અવતરવાને થઈ જાય અને પ્રસવ શરૂ ન થાય તો હાથ દાખલ કરી બીજા બાળકની થેલીને આંગળીથી ફેાડી નાંખી, ‘અર્ગટ’ આપવાથી જીવતા અથવા મૃત બાળકનો પ્રસવ થાય છે. છતાં પણ પ્રસવ ન થાય તો તે વખતે ગર્ભાશયમાં હાથ મૂકી, ચરણુ ભ્રમણ કરીને અથવા ચીપીઆની મદદથી પ્રસવ કરાવી લેવો જોઈએ.

અસ્વાભાવિક પ્રસવ માટે શબ્દકર્મને યોગ્ય લખાણ લખવા માટે ઘણું બાકી રહી જાય છે. પરંતુ આવા સરલ અને સાદા ધરગથુ ગ્રંથમાં એવો અધરો વિષય જાણી જોઈને દાખલ નથી કર્યો. તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારા પ્રસૂતિશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને, મૂળ અંગ્રેજીમાં રહેલા વિસ્તૃત ગ્રંથો કોઈ હસિયાર સર્જન પાસે શીખવા માટે અને તેમના મદદનીશ તરીકે સાથે રહી ‘પ્રેક્ટીકલ’ જ્ઞાન મેળવી, આગળ વધવા માટે લલામણુ કરી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ.

*

*

*

પ્રકરણ ૧૭ મું

નાળછેદન

ધણી અગત્યભરી વસ્તુ તરીકે, નજરે નહિ ચડતી છતાં બહુ જ મહત્વનું કામ કરતા અવયવ સાથે સંલગ્ન થયેલી કોઇ વસ્તુ હોય તો તે નાળ છે. જન્મ પછી તો તેનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્યારે ગર્ભાશયમાં ગર્ભ હોય છે ત્યારે તેનો જીવનવ્યાપાર કોઇ ચલાવતું હોય તો આ નાળ ચલાવે છે. એ એક નાનકડી ચીજ છે, છતાં ગર્ભસ્થ બાળકના જીવનનો આધાર તેના ઉપર રહેલો છે.

ગર્ભાશયમાં રહેલો ગર્ભ પોતાની નાભિ સાથે લાગેલી આ નાળ મારફત જ માતાના શરીરમાંથી રક્ત મેળવે છે. જેવી રીતે નાળનો એક છેડો બાળકની નાભિ અથવા દુંટી સાથે લાગેલો છે તેવી રીતે તેનો બીજો છેડો ગર્ભાશયના કમળ સાથે લાગેલો હોય છે. આ રીતે ગર્ભ તથા માતા આ નાળ દ્વારા એક બને છે. એટલે નાળને 'વાહક'ની ઉપમા આપીએ તો ખોટું નથી. જો આ નાળ ન હોય તો માતાનો સંબંધ ગર્ભસ્થ બાળકના શરીર સાથે સંભવતો નથી.

આ નાળ કેટલીક નળીઓ અથવા રક્ત વાહિનીઓ તથા એ ધમનીઓની બનેલી છે. એને નાભિશિરા કહીએ તો પશુ ચાલે. એનું સંયુક્ત એકીકરણ બનીને એક રજજુ જેવી નાળ બનેલી છે. તેના ઉપર અંતરાવરણ જેવું પડ હોય છે.

આ નાળની લંબાઇ લગભગ ગર્ભમાંના બાળક જેટલી હોય છે, એટલે કે અદારથી ચોવીસ ઇંચની હોય છે. કેટલીક વખતે આ નાળ

જન્મતા બાળકની નાળજી છેદન (પૃષ્ઠ ૧૨૯)

ધણી લાંબી અથવા ધણી દુંડી હોય છે. પરંતુ એવી નાળને વાસ્તવિક નહીં પણ વિકૃત માનવી પડે છે.

નાળની લાંબાઈ ઉપરથી બાળકના કદ વિષે સમજી શકાય છે કે ભવિષ્યમાં એ બાળક ટુંકા કેટલું થશે કે લાંબા કેટલું.

આ નાળ મારફત માતાના હૃદયના ધક્કાથી ફરવા નીકળેલું લોહી બાળકના શરીરમાં સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓમાં પ્રવેશ કરી ફરી વળે છે અને અશુદ્ધ લોહી પાછું નાળ મારફત માતાના લોહીમાં પ્રવેશ કરી મુનઃ શુદ્ધ થાય છે, અને આ રીતે ગર્ભમાં રહેલા બાળકના શરીરનું યોગ્ય અને વૃદ્ધિ માતાના રક્તમાંથી એ નાળ મારફત થયા કરે છે.

પરંતુ બાળકનો પ્રસવ થયા પછી એ બાળકના જીવનનો નિર્વાહ નાળ મારફતે ચાલતો હોય છે તે બંધ થઈ મુખવાટે લીધેલા આહાર ઉપર આવે છે. તેની સાથે માતાથી બાળક જુદું પડતું હોવાથી તેના દેહ સાથેની સંલગ્ન સ્થિતિથી પણ તેને જુદું કરવાનું હોય છે. એટલે માતાના દેહ અને બાળકના દેહને એક રાખતી આ નાળને કાપી કાઢવી તેનું નામ નાળછેદન

પ્રસવ થઈ ગયા પછી બાળક પ્રત્યેનું મહત્વનું કાર્ય એ આ નાળછેદન અથવા નાળ કાપવી તે છે. આ કાર્ય લાયકારેલું નહિ પણ એવેટકારેલું તો જરૂર છે, અને એ વખતની એવેટ બાળકની તંદુરસ્તી માટે અગત્યની પણ છે.

નાળછેદન કરતાં પહેલાં બાળક પ્રથમ આસોગ્જવાસની ક્રિયા સેવું થવું જોઈએ. એટલે જ આમળ જામે સૂચના આપી ગયા છીએ કે પ્રસૂતાથી બાળક જુદું થતાં તેનાં મુખ, આંખ, નાકમાં લાગેલો બા. બા. ૬.

બલગમ હાથ વડે દૂર કરવો પડે, અને તે બાળક ઉપર ઠંડું-ગરમ પાણી રેડીને તેને નવરાવવામાં આવે તો જલ્દી તેની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા શરૂ થાય છે અને બાળક રડવા લાગે છે.

જન્મ પછી બાળકનું રડવું ઘણું જરૂરી છે. એ રીતે પ્રથમ બ્યારે બાળક રડે છે ત્યારે જ પ્રસૂતાને પ્રસવ થવાની જાણ થાય છે. કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે પ્રસવ પછી બાળકના સજીવનપણાની નિશાની રૂપે તેની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા અથવા રડવું-એ થાય છે. છતાં કેટલાક દાખલામાં બાળકનો જન્મ થાય છે, તેનો બલગમ દૂર કરવામાં આવે છે, તેની ઉપર ઠંડું-ગરમ પાણી એકેક લોટો રડવામાં આવે છે, તે છતાં જો બાળક રડતું ન હોય તો શું સમજવું? એથી એકદમ બાળક મૃત છે એમ સમજવું નહીં. બાળકને મૃત સમજવામાં એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. એ માટે તેની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા શરૂ કરવા સારું કેટલાક ઉપાયો અજમાવવાથી તેમાં સફળતા મળે છે.

એ માટે પ્રથમ ઉપાય તરીકે પાણી ભરવાની મોટી બાલ્ટીઓમાં એકમાં ગરમ અને બીજીમાં ઠંડું એટલે જેને સાધારણપણે આપણે ગરમ-ઠંડું કહી શકીએ તેટલું પાણી ભરી તુરતના જન્મેલા બાળકને બમલમાંથી પકડી વારાફરતી ઝડપભેર બાલ્ટીઓમાં ગળા સુધી ઝગડાવવું. આ રીતે પાંચ છ વખત ઝગડાવવાથી તે રડી ઉઠે છે અને તેના શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા શરૂ થાય છે.

જો આ ઉપાયથી પણ બાળક રડે નહીં અને શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ થાય નહીં તો બાળકને ચતુ સુવરાવી, તેની છાતી ઉપર હાથ વડે સાધારણ દબાવું કરીને છોડી દેવું. એટલે કે શ્વાસોચ્છવાસ આવતી વખતે આપણી છાતી જે રીતે ઉછળે છે તે રીતે ખોલા હાથે વારં-વાર દબાવું કરવાથી પણ શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ થઈ જાય છે.

અથવા બાળકના ગાલ ઉપર તથા નિતંબ ઉપર થપકાકા મારવી. એમ કરવાથી પણ બાળક રડવા લાગે છે અને શ્વાસોચ્છવાસ ચાલુ થાય છે. વળી બાળકનું મુખ ખુલ્લું કરી, તેના મુખ આગળ આપણું મુખ લઈ જઈ, મોઢાની અંદર થોડે થોડે અંતરે કુકા મારવી. એથી કદાચ શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ થાય છે.

બાળકને ચતુઃ સુવરાવી આપણે પાછળ ખેંસવું. પછી તેના બન્ને હાથ કાંડેથી પકડી માથા ઉપર ખેંચવા. ખેંચીને તુરત કાણીથી વાળી, છાતી ઉપર લાવીને દાબવા. ફરીથી માથા ઉપર ખેંચી પાછા છાતી ઉપર લાવવા. એ પ્રમાણે એક મીનીટમાં દશથી પંદર વાર કરવું. આ કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છવાસ ચાલુ કરવાની ઘણી સુંદર રીત છે.

બાળકના પ્રસવ પછી જ્યારે તે રડતું નથી અને શ્વાસોચ્છવાસ ચાલતા નથી ત્યારે આવી આવી ક્રિયાઓ કરવા લાગી જવા છતાં અરધો કલાક વીતી જાય અને બાળક શુદ્ધિમાં ન જ આવે, તો તેના જીવનની આશ્વા છોડી દેવી.

બાળકની શુદ્ધિ નાળછેદન પહેલાં ઘણી જરૂરી છે, અને એટલા જ માટે ઉપરના ઉપાયો તથા બાળકને સંચાલિત બનાવ્યા પછી નાળ કાપવાની શરૂઆત કરવી.

નાળ કાપતાં પહેલાં પ્રથમ તેને ચોક્કસ અંતરે પાકા દોરાથી બાંધવામાં આવે છે. કેટલાકને મત બાળકની કુંટીથી છ આંગળની નાળ મૂકીને ત્યાં સખત રીતે દોરો બાંધવો એમ છે, જ્યારે કેટલાક આઠ આંગળના અંતરે દોરો બાંધવો તેમ જણાવે છે. નવીન મત અઢી આંગળના અંતરે બાંધવાનું કહે છે. છતાં ઓછામાં ઓછી ચાર આંગળ નાળ મૂકી, પાકા દોરો ખેવડો કરી સખત બાંધી દેવો.

આ રીતે સખત બાંધવામાં ક્યાશ્ચ ન રાખવી. નહીં તો એ નાળ મારફત લોહીનું વહન થાય છે. આ પ્રમાણે ચાર આંગળના અંતરે એક દોરાનો બંધ બાંધી, ત્યાંથી એ આંગળ છોડી, બીજો એક દોરાનો બંધ બરાબર બાંધવો, અને આ બે બંધની વચ્ચે આંગળથી તૈયાર કરી રાખેલી છરી અથવા કાતરથી નાળ કાપી નાંખવી.

બે જગ્યાએ બંધ બાંધવાનો હેતુ એ છે કે માતા અથવા બાળકના શરીરમાંથી નાળ મારફત લોહી બહાર નીકળી શકતું નથી.

જન્મનાર બાળક ધણું દુબળું હોય અને એના પોષણ માટે રક્તની જરૂર હોય તો નાળ બાંધતાં કે કાપતાં પહેલાં પ્રસૂતિના ગુપ્ત ભાગ પાસેથી નાળને કાપ્યા હાથે ચપટીથી પકડી રાખી, જમણા હાથે નાળમાં રહેલા લોહીને બાળક તરફ ધકેલવું—જેમ આપણે ગાયને દોહીએ છીએ તેવી રીતે. જેમ કરવાથી નાળમાં રહેલું કેટલુંક લોહી નાભિકારા બાળકના શરીરમાં દાખલ થશે, અને ત્યારપછી આંગળ બતાવ્યા પ્રમાણે સમાન અંતરે બંધ બાંધી લઈને નાળને કાપી નાંખવી.

નાળને કાપ્યા પછી ફરી તપાસવું કે તેની મારફત બાળકના શરીરનું લોહી તો વહી જતું નથી ને ! જો વહી જતું હોય એમ લાગે તો નાળની બાજુમાં તુરત જ સખત દોરાથી બીજો બંધ બાંધી દેવો. તેમાં જરી પણ વિલંબ કરવો નહિ. કેમકે જો બાળકના શરીરમાંથી લોહી આ રીતે વહી જાય છે તો તેનું મૃત્યુ થવાનો સંભવ છે.

હવે ફુટી સાથે લટકેલા અથવા ચોટી રહેલા નાળના ટુકડાને ખરી જતાં મુધી સાચવી રાખવા માટે બે મત છે. એક મત એમ

કહે છે કે નાળને એક દોરાથી બાંધી દૃષ્ટ તે દોરાને બાળકના ગળામ નાંખી રાખવાથી નાળ નીચે લટકતી નથી અને એથી લોહી શરીરમાં ધસી આવી નાળ મારફત બહાર આવવા પ્રયત્ન કરતું નથી. આ રીત ખોટી તો નથી જ, કારણ કે ગળામાં નાંખી રાખેલા દોરાના આધારે નાળ ઉંચે ઉચકાયેલ રહે છે. એથી ત્યાં લોહીનું દબાણ થતું નથી. પરંતુ આ રીતે બાળકના ગળા સાથે નાળને દોરાથી બાંધવાની ક્રિયામાં એક દુઃખ થાય છે, કે જ્યારે જ્યારે બાળકને નવરાવવા, ધવરાવવા કે ફેરવવામાં એ દોરાને આપણે હાથ અડકે છે ત્યારે ત્યારે નાળ છંછેડાય છે અને એના પરિણામે તે પાકી આવવા કે સોજો આવી જવાનો વધુ સંભવ રહે છે. એથી નાળને બાંધીને ગળામાં દોરો રાખનારે નાળ છંછેડાય નહિ અથવા ખેંચાય નહિ તેની બહુ જ સંભાળ રાખવી પડે છે.

બીજો મત એવો છે કે એક લૂગડાના કપડાને ચોવડો કરી વચમાં છેદ પાડવો અને એ છેદની વચમાંથી નાળને બહાર કાઢી કાગળના પડીકાની માફક એ કપડાને ચારે બાજુથી નાળ ઉપર લપેટી, પેટ ઉપર મૂકી, બીજા કપડાનો પાટો બાંધવો. આ રીત મજબૂત છે. પરંતુ કેટલીક વખતે, આ રીતે નીચે રહેલ નાળ મારફત લોહી ટપકવા લાગે છે, એટલે એથી બાળકને નુકસાન થાય છે.

બન્ને રીતે રાખેલ નાળને, તે પોતાની મેળે ખરી ન જાય ત્યાંસુધી સાવચેતી અને કાળજીપૂર્વક તેની રક્ષા કરવાની હોય છે. અને આ બીજી રીતે રાખેલ નાળવાળા કપડાની કિનાર કે જે કિનાર નાળ ફરતી રહે છે (છિદ્ર પાડી નાળ બહાર કાઢવામાં આવેલ હોય તે કિનાર), તેને તેલવાળી કરવી કે જેથી તે નાળ સાથે ઘસાય નહિ.

નાળ કાપવાની રીત ઘણી સહેલી છે, છતાં તેમાં વપરાતી ચીજો-છરી, દોરો, વગેરે સ્વચ્છ અને જંતુનાશક પાણીમાં ઉકાળી તૈયાર રાખેલાં વાપરવાની વારંવાર બલામણુ કરવામાં આવે છે. કારણ કે એ બાબતમાં ક્યારેક અસાવધતાને પરિણામે બાળકને જંતુજન્ય બ્યાધિને લીધે સડો થવાનો સંભવ છે.

ન્યાંથી નાળ કાપેલ હોય તેનો છેડો કોઈ વખત આળો દેખાય છે અને ખુલ્લો હોય તો ત્યાં માખીઓ ખેસી જાય છે. માટે તે જગ્યાએ ‘ઝીંક ઓક્સાઇડ’નો પાઉર લગાવી દેવાથી એ ભાગ સુકાઈ જાય છે.

કેટલાક દિવસ પછી નાળનો ટુકડો બાળકની નાભિ આગળથી સુકાઈને આપોઆપ ખરી પડે છે. પરંતુ તે વખતે બાળકની ફુંટી પર આળો ભાગ અથવા ચાંદા જેવું જણાય છે. તે જગ્યાએ પશુ ઉપર બતાવેલ ‘ઝીંક ઓક્સાઇડ’નો પાઉર લગાડી દેવો વધુ સારો છે.

નાળ છંછેડાવાથી અથવા ખેંચાવાથી કેટલીક વખત નાભિ ઉપર સોજો આવી જાય છે અને પાક થઈ આવે છે. એવું થાય તો તે જગ્યાએ લીંબડાના પાણીથી ઘોષ સાફ કરી નીચેના તેલમાં રૂતું પોતું બોળી, ફુંટી ઉપર મૂકી, પાટો બાંધવાથી એ પાક રૂઝાઈ જાય છે.

તેલનું તેલ તો. ૧૦, હળદર, લોદર, જેઠીમધ, એ દરેક તોલ્ય અઢી-એ માપથી લેવું.

પ્રથમ ત્રણે વસ્તુને ચંદનની માફક પાણી સાથે લઢી, તે લુગ-દીને તેલમાં નાંખી ઉકાળી, પાણીનો ભાગ બળી જતાં ચોખું તેલ રહે એટલે કપડે ગાળી ઉપયોગમાં લેવું.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ગળથુથી અને પ્રાથમિક સારવાર

જન્મેલા બાળકની પ્રાથમિક સરસ સારવારની જેમ જરૂર છે તેમ જ પ્રસવ થયા પછી માતાની સારવારની પણ તાત્કાલિક જરૂર છે. એટલે પ્રથમ આપણે બાળકને સંભાળી લઈ પછી પ્રસૂતાની સારવાર તરફ વળીશું. જન્મ થયા પછી બાળકના શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ થાય અને તે રડવા લાગે એ તરફ પહેલું લક્ષ આપવાની જરૂર છે અને એ સંબંધમાં વિવેચન થઈ ગયું છે. બીજી બાબત નાળછેદન સંબંધમાં આપણે ગત પ્રકરણમાં તેના વિધિ સાથેની સાવચેતી સંબંધમાં પણ જણાવી ગયા છીએ. નાળછેદન થઈ ગયા પછી અને તેને મથાસ્થાને ગોઠવી દીધા પછી બાળકને નવરાવી લેવાની જરૂર છે. કારણ કે તેનું આખું શરીર ચરબી અને બલગમથી ખરડાયેલું હોય છે અને તેથી તે બરાબર સફાઈ માગે છે. એટલે તેને સ્નાન કરાવી લેવું જોઈએ. ઋતુને અનુકૂળ ઓછા વધતા ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવવું જોઈએ. સ્નાનમાં કેટલાક પહેલી તકે સાથુ વાપરવાની બલામણુ કરે છે, પરંતુ ઘુરતના જન્મેલા બાળકની કામળ ચામડી ઉપર સાથુ લગાડવાથી અમે વિરૂદ્ધ છીએ. તેને બદલે ચણાનો આટો પલાળી, તેમાં કપુરકાચલીનું થોડું ચૂર્ણ મેળવી એ આટો પ્રથમ સાથુની માફક લગાડી, પછી કાકરવણા પાણીથી સ્નાન કરાવવું જોઈએ. કેટલાંક સ્થળોએ જન્મેલા બાળકને શરીરે તેલ લગાડીને સ્નાન કરાવવાનો રીવાજ છે, તે પણ ખોટો નથી. કારણ કે ચામડી ઉપર સ્નિગ્ધ તેલી પદાર્થ લાગવાથી પાણીનો અંશ શરીર ઉપર રહેતો નથી અને એથી બાળકને શરદી લાગતી નથી. પરંતુ આવું તેલ લગાડી સ્નાન કરાવવાની ધ્રુષ્ટિ હોય તેમણે સાફું તેલ નહિ વાપરતાં હજી તોલા તેલમાં ૧ તોલા નગોડનાં પાન તથા અડધો

તોલે! અજમે નાંખી, તેને કકડાવી એ તેલને માળી લઇ, એ રીતે તૈયાર કરેલું તેલ લગાડવામાં આવે તો બાળકની ચામડીની ઉષ્મા સચવાઇ રહે છે અને સ્નાનથી શરદી લાગવાની બીંતિ રહેતી નથી.

દુરતન્ય જન્મેલા બાળકને સાદા ઠંડા પાણીએ નવરાવવું તે ઠીક નથી, ગરમ પાણી કરીને નવરાવવું એ જ વધુ સારું છે. પછી બહે પાણી ખૂબ ગરમ થઇ ગયા પછી જરૂરીઆત પ્રમાણે તેને ઠંડું બનાવી લીધું હોય.

જેઓ સાધનસંપન્ન હોય તેમણે બાળકને નવરાવવાનું પાણી ઉકાળતી વખતે તેની અંદર એક પાટ સોનાની તથા એક ચાંદીનો દુકડો નાંખી, પાણી ઉકાળીને વાપરવું. પ્રત્યક્ષ રીતે આ પાણીમાં કાંઈ વિશેષતા નહિ જણાય, પરંતુ પાણીની સાથે આ ધાતુઓના સંસર્જથી તેના ગુણમાં વધારો થાય છે અને બાળકના આમુખગની વૃદ્ધિસચક આ સ્નાન ગણાય છે.

આ જ રીતે નવજન્મ બાળકને હમેશાં સ્નાન કરાવવું જરૂરી છે. એથી તેની અંગશુદ્ધિ થતી રહે છે, શરીરની સ્વચ્છતા જળવાય છે, બાળકના શરીરમાં લોહી સારી રીતે હરીફરી શકે છે અને શરીર ઉપરની ખોટી તથા વધુ પડતી ફંવાડીની નાખૂદી થાય છે. સ્નાન કરાવ્યા પછી સાધારણ અરછટ, ખદકપડાથી શરીર લૂછવાની જરૂર રહે છે અને કાળજીપૂર્વક બાળકના કપાળ ઉપર, આવડાં તથા સાથળ ઉપર, ઘણા ધીમા છતાં ધસવાના પ્રકારરૂપે હમેશાં સ્નાન કર્યા પછી ધસીને લૂછવાની કાળજી રાખવાથી, કપાળ વિજ્ઞાળ અને ફંવાડી વગરનું બને છે, તેમ જ શરીરનાં બીજાં ખુલ્લાં રહેતાં અંગો ઉપર ફંવાડી રહેતી નથી. આ બાલકાળની કાળજીથી તેની ચામડી વધુ તેજસ્વી બનાવી શકાય છે, છતાં ધસીને લૂછવાનો એ અર્થ થતો

નથી કે ચામડી છોલામ-લાલ થઇ જાય. એથી તો બાળકને ઉલટો ત્રાસ વેઠવો પડે.

હવે ત્રીજી બાબત ગળથુથી સંબંધની છે. જન્મેલા નવશિશુને પ્રથમ આહાર તરીકે ગળથુથી પાવાનો રીવાજ ધણા જૂના વખતથી ચાલ્યો આવે છે. નવીન રીતે હોસ્પિટલમાં થતી સુવાવડના પ્રસંગમાં ગળથુથી પાવામાં આવતી હશે કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પરંતુ ઘરઆંગણે થતી સુવાવડોમાં તો જરૂર ગળથુથી પાવામાં આવે છે.

ગળથુથીમાં બે શબ્દ મળેલા જણાય છે. ગળ એટલે ગળપણ અને થુથી એટલે કશાય પદાર્થ. આ બેના મિશ્રણથી તૈયાર કરેલ પ્રાથમિક પીણા તરીકે બાળકને આપવામાં આવતું જે પ્રવાહી તેને ગળથુથીનું નામ આપ્યું છે. પછી તો અપભ્રંશ થઇને સામાન્ય જનતામાં તે 'ગળહુતી'ના નામથી પણ પ્રચલિત થઇ ગયેલ છે.

ગળથુથીની સાથે સાથે એવી એક દૃઢ માન્યતા પ્રચલિત થઇ ગઇ છે કે બાળક જન્મે અને તેને ગળથુથી પાવામાં આવે, એ ગળથુથી પાનાર માનવીના સ્વભાવ જેવો તે બાળકનો સ્વભાવ થાય છે; અને એથી જ માતા પહેલેથી જ બલામણુ કરે છે કે બાળકને અમુકના હાથે જ ગળથુથી પાળે! ગુજરાતમાં તો જ્યારે બાળક તોફાની થાય છે અથવા ખૂબ રંજક કરે છે ત્યાં માતાને પજવે છે ત્યારે માતા પહેલી તકે ગાલીપ્રદાન કરે છે : 'કંઈ રાંડે તને ગળહુતી પધ'તી ?'

કદાચ દુનિયાની પ્રથમ હવામાં પ્રવેશતા અને શ્વાસોચ્છવાસ લેતા બાળકને તેના પ્રથમ આહાર તરીકે પાવામાં આવતી ગળથુથી પાનાર

આમ પ્રયત્ન ધ્વંષાશક્તિ અને દૃઢ ભાવના સાથે સંકલ્પબળે ગળથુથી પાવાની સાથે ચોક્કસ પ્રકારની ભાવના ભાવતી હોય અને તેની અસર બાળકના જીવનમાં તેના સ્વભાવ સાથે સંલગ્ન થતી હોય તો આપણે એ માનવાને આનાકાની કરતા નથી. ગળથુથી પાનારના સ્વભાવ જેવો બાળકનો સ્વભાવ થતો હોય या ન થતો હોય તે બાબતને આપણે બાળુ ઉપર રાખીને, ગળથુથી પાવાની જરૂરીયાત છે કે કેમ તે સંબંધમાં વિચાર કરીએ.

ગળથુથી પાવાનો હેતુ નવજનિત બાળકને એક તરફથી આહાર આપવાનો છે, તેમ બીજી તરફથી ગળથુથીમાં પડતા પદાર્થો બાળકનાં અંદરનાં અવયવોને પ્રાથમિક મદદ કરે તેવા હોય તેમ જણાય છે.

નૂની પ્રણાલિવાળા માનવીઓ પ્રસવ પછી બે દિવસ સુધી બાળકને માતાએ ધવરાવવું ન જોઈએ તેવી માન્યતાવાળા છે, અને તેની પાછળ ચોક્કસ હેતુ પણ છે. કારણ કે સ્તનની આગળ આવી રહેલું પ્રથમનું દૂધ પચવામાં ભારે અને રેચક ગુણવાળું છે. તેમ જ પ્રસવની બધી ક્રિયાઓ-વેદનાઓ અને આધાત પ્રત્યાધાતની અસર પણ એ પ્રાથમિક દૂધ ઉપર હોય છે. એટલે બે દિવસ સુધી બાળકને ધવરાવવામાં ન આવે તો એ દૂધ બીજા નવા દૂધ સાથે મળીને વિશેષ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને હળવું પણ બને છે.

નવા મતવાદીઓ પ્રસવ પછી બે ચાર કલાક જવા દઈને દીંટડીઓ ગરમ પાણીથી સાફ કરી, દીંટડી ઉપર દીવેલ લગાડી, તેને કામળ બનાવી, પ્રથમ થોડુંક દૂધ હાથથી બહાર ટપકાવી નાંખી, પછી બાળકને ધવરાવવાનું શરૂ કરવા કહે છે. તેઓ માને છે કે પ્રથમનું દૂધ ભલે રેચક હોય, તેથી બાળકને ઉદરમાંથી આવેલો શુષ્ક મગ કામળ બની દસ્ત થશે અને એ રીતે બાળકને તે હિતકારી છે.

આ બન્ને મતનો વચ્ચે ભાઈ અમે તો પસંદ કરીએ છીએ. બાળક જન્મ્યા પછી ચોવીસ કલાક એટલે એક દિવસ ધવરાબ્યા વગર જવા દેવો. તે દરમ્યાન સ્તનમાં પુરતી ધાવણુની બરતી થાય છે. ચોવીસ કલાકમાં માતા નિદ્રા આદિ લઈ, આરામ મેળવી, પ્રસવના લાગેલા આડાથી મુક્ત થઈ સ્વસ્થ પણ થાય છે, અને ત્યારપછી ધવરાવવાથી ખાસ કોઈ નુકસાન થતું નથી.

ગળથુથી પાવાનો રીવાજ સહેતુક હોવા છતાં બીજી કેટલીક માન્યતાની માફક આ રીવાજ ધાર્મિક વિધિ જેવો થઈ ગયો છે. અને રૂઢીના રંગે રંગાયેલી પ્રસૂતાની આસપાસની પરિચારિકા સ્ત્રીઓ ગળથુથી પાયા વગર રહેતી નથી. બરાબર સમજી વિચારી બાળકને ગળથુથી પાવામાં આવે તો એ રીવાજ ખોટો પણ નથી, બલકે સારો છે, હિતકર છે એમ અમે માનીએ છીએ.

હવે ગળથુથીની બનાવટ આપણે જોઈએ : જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદી જુદી રીતે ગળથુથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે પાણી, ગોળ, ઘી, આંબાનું પાતરું-આ બધું બેશું કરી ઉકાળી લઈ તેને ગાળી લેવામાં આવે છે. તે રૂના પુમડા વડે કે નાની ચમચી વડે બાળકના મોઢામાં મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ જુદા જુદા સ્થાનની રૂઢી પ્રમાણે કેટલીક જગ્યાએ આ પદાર્થની અંદર સુવાદાણા નાંખે છે, કેટલીક જગ્યાએ આંબાના પાતરાને બદલે કડવા લીંબડાનું પાતરું નાંખવામાં આવે છે, કેટલીક જગ્યાએ બહરીની એક લીંડી અંદર નાંખે છે અને કેટલીક જગ્યાએ વધારામાં કુંવારનો રસ સહેજ નાંખાય છે; ત્યારે અનેક જગ્યાએ લીંબે બદલે દીવેલ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણેના પદાર્થો થોડા ઝાઝા એકઠા કરીને તૈયાર કરાય છે અને પીવરાવવામાં આવે છે.

જ્યાં ત્રણ દિવસ સુધી માતાને ધવરાવવા ન આપવું એવો ચ છે. ત્યાં એ ત્રણ દિવસ સુધી તાજેતાજી ગળથુથી તૈયાર કરી બાળક અપાય છે. પરંતુ કેવળ દેખાદેખી અને ફેડીના બળ ઉપર આધાર રાખનારાં કેટલીક વાર આ ગળથુથીથી બાળકને અણધાર્યું તુકસ કરતાં હોય તેમ પણ જણાય છે.

મને તો ગળથુથીમાં ત્રણ પદાર્થ મુખ્ય હોય એ વધુ ઠીક લાગે છે: ગળ—ગળપણ તરીકે ગોળ વધારે સારો છે. ગોળ શેરડી રસમાંથી બને છે એ વસ્તુ નજર સામે રાખીને એના ગુણની વાત કરું છું. પછી આપણી કમનસીબીએ આજે ગોળ જેવી વસ્તુ ગાજરમાંથી બનતી હોય કે બીટરૂટમાંથી બનતી હોય, તો પણ તેમાં ગુણ જેવું શોધવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ ગોળ જે શેરડીના રસમાંથી બનેલો ગળથુથીમાં નાંખવામાં આવે તો વધુ સાફ. મારી જ પ્રમાણે મારે સ્થયન કરવું જોઈએ કે આજે બહુ દૂર દૂરથી આવેલા રવાના બંધારણ રૂપે ગોળ કરતાં અમદાવાદની આસપાસ બનતો ગોળ જે પ્રત્યક્ષ શેરડીના વાદ હોય છે ત્યાં બનાવવામાં આવે અને માટલામાં ભરી ‘કાસંદરીઆ’ ગોળના નામે મળે છે તે સાચો અને શુદ્ધ ગોળ કહી શકાય. તે જ રીતે શેરડીના રસમાં કાઠિયાવાડમાં દેશી ગોળનાં બીલાં પણ થાય છે. પરંતુ તેમાં કેટલેક વાર ભેગ થાય છે તે ઇચ્છનીય નથી. અને અમદાવાદમાં ખાંડ કચરામાંથી સરસ દેખાતો સફેદ ગોળ બનાવવામાં આવે છે એ કદિ પણ વાપરવો ન જોઈએ.

ગોળમાં હૃદયને મજબૂતી આપવાનો, લોહીને સાફ કરવાનો અને કીડની (ગુરદા)ને મદદ કરવાનો ગુણ છે. તેની સાથે એ મોટાવાદક એટલે દસ્તને લાવવાનો ગુણ પણ ધરાવે છે. ગોળ મોટા પ્રમાણમાં ખાવાથી ગરમી કરે છે, પરંતુ થોડા પ્રમાણમાં પાન

સાથે પીગળાવીને પીવાથી લોહી માંહેની ગરમીને નાબૂદ કરે છે અને પિત્તની ગરમીને પણ ઓછી કરે છે. એટલે ગોળ ગળથુથીમાં હોવો જોઈએ.

બીજા કશાય પદાર્થ તરીકે આંખાનું પાતરું સાઈ છે, અથવા જ્યાં આંખો ન મળે ત્યાં લીંબડાનું પાતરું 'વાપરવું' ખોટું નથી. તે પણ ઉષ્ણતાને નાબૂદ કરનાર, કશાય ગુણવાળું, જંતુનાશક અને આંતરકાને મદદ કરનાર છે. આ બે પદાર્થો શરીરની અંદરનાં ઓતો, નાડીઓ, અને આંતરકાના નળમાં આસાનીથી પ્રવેશ કરી શકે છે.

જૂના મળને ઉખાડી વહાવી શકે તેવા પદાર્થ તરીકે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યમાં ધી નાંખવામાં આવે છે.

એટલે ઘી, ગોળ, પાણી અને આંખાનું અથવા લીંબડાનું પાતરું— આ દ્રવ્યોથી તૈયાર કરેલી ગળથુથી બાળકને પ્રથમ આહાર તરીકે પોષણ આપે છે અને લાભ પણ કરે છે. પછી તો ગળથુથીમાં સુવા, કુંવાર, બકરીની લીંડી, વગેરે જેવાં બીજાં દ્રવ્યો નાંખવાનો જ્યાં રીવાજ થયો હશે ત્યાં ડાહ્યા માણસોએ બાળકની પ્રસવ પછીની અસ્વાભાવિક સ્થિતિ અને શરદી જેવા જીજ્ઞાતા દોષને લક્ષને, અથવા કૃમી કે વાયુની શંકા ન રહે તેવા કારણથી બિન્ન બિન્ન પદાર્થો નાંખવાની યોજના કરી હશે, છતાં કહેવું જોઈએ કે કુમળા બાળકને કોઈ પણ કારણ વિના અતિ ગરમ કે ઠાંડક આવા પદાર્થો આપવાની કોઈ જરૂર નથી. બલકે કેટલીક વખત આવી રીતે બનાવેલી ગળથુથી અણસમજણથી અને વધુ પડતી પીવરાવવાથી બાળકનાં, બે ત્રણ વાસામાં મ્હોં આવી ગયેલાં જાણ્યાં છે, અને તે આ ગળથુથીના અણસમજણના વપરાશનું પરિણામ હોય છે.

ગળથુથીના આખા વિવેચન ઉપરથી સમજાયું હશે કે સમજી વિચારીને ગળથુથી બાળકને આપવી સારી છે. પરંતુ ગળથુથીના આધારે ત્રણ ત્રણ દિવસ બાળકને નિભાવી રાખવું તે ઠીક નથી. ચોવીસ કલાક પછી બાળકને ધાવતું કરવું અને તેની સાથે ગળથુથી પણ આપવી. બાળક જન્મ્યા પછી ચોવીસ કલાક દરમિયાન મળત્યામ ન કરે અર્થાત ઝાડો ન થાય તો એકાદ વખત ગળથુથીમાં દીવેલ નાંખી આપવું સાફ છે. પછી વારંવાર દીવેલની જરૂર રહેતી નથી, અને આટલા નાના બાળકને દશ થુંદ દીવેલથી વધુ દીવેલની જરૂર પણ નથી.

રોજનું રનાન, ઝડતુ પ્રમાણે જાડું અથવા પાતળું કપડું ઓઢાડવું અથવા વીંટવું, દરરોજ બાળકના વપરાશમાં લેવામાં આવતા કપડાને ધોષ સાફ કરી રાખવાની કાળજી, બાળક જુદું સૂતું હોય તો તેને માંખીએ, મચ્છર, ચાંચક ત્રાસ ન આપે, કરડે નહિ, તેની કાળજી—આ બધી બાબતમાં ધ્યાન રાખવાની ધણી જરૂર છે. બાળકની માવજત સંબંધે હવે પછી આગળ ઉપર આપણે વિચારીશું. અત્યારે તો પ્રસવ થવાને પરિણામે અશક્ત અને દુર્બળ બની ગયેલી પ્રસૂતાને આપણે બરાબર સંભાળવી જોઈએ, કારણ કે બાળક જોટલી જ એની પણ કામળ દશા છે. માટે તેની સારવાર અને સંભાળની ખાસ જરૂર છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૧૯ મું

પ્રસવ પછીની પહેલી તક

ૐ તેવી સુખિતાથી થયો હોય તો પણ પ્રસવનો પ્રસંગ એ સ્ત્રી માત્રને માટે એક માંદગી સમાન છે જ. પ્રસવકાળ વખતે શરીરને પુષ્કળ મહેનત પડે છે અને એ શ્રમથી પ્રસૂતા તદ્દન થાકી ગઈ હોય છે, એથી તેને નિર્બળતા પણ આવી ગઈ હોય છે.

ઔર પડી ગયા પછી પ્રસૂતાના શરીર ઉપર જ્યાં ત્યાં રક્તકણો લાગી ગયાં હોય છે અને કેટલોક ભાગ બહુગમથી ખરડાયેલો હોય છે. તે ભાગને સારવાર કરનાર બાઈએ અથવા દાયણે ગરમ પાણીમાં વાદળા બોળાને તેનાથી અથવા ખાદીના જડા કપડાથી ઝંપબેર લૂછીને સાફ કરવો જોઈએ, અને બની શકે તથા પ્રસૂતા સ્વસ્થ હોય તો કેડ નીચે રાખેલાં કપડાંને પ્રસૂતાને સુષ્પ રહેવા દઈ બદલી નાંખવાં જોઈએ. પરન્તુ આ ક્રિયા કરતા પહેલાં પ્રસૂતાના પેટ ઉપર પાટો બાંધી દેવાની પહેલી જરૂર છે. એ પાટાથી ગર્ભસ્થાન ધીરે ધીરે સંકાચાવા લાગે છે, આળું બનેલું ગર્ભસ્થાન પોતાની અસહ્ય સ્થિતિ ઉપર આવી જાય છે. પેટ ઉપર પ્રથમ ફની નરમ ગાદી મૂકી, પછી દોઢ વેંત પહોળો અને એક વાર લાંબો સ્વચ્છ ખાદીનો ચીરો લઈ, તેનાથી સારી રીતે દબાવુ થાય એ રીતે પેટ ઉપર પાટો કસકસાવીને બાંધવો. આ પાટો બાંધવાની ઉપેક્ષા કરનાર સ્ત્રીનું ગર્ભસ્થાન ખસી જાય છે અને એથી કદાચ તેમાં પાક અને પીડા પણ રહે છે. પાટો બાંધવાની માવજત બાબત કળજી નહિ રાખનાર સ્ત્રીને કેડનો દુઃખાવો રહ્યા કરે છે. આ પાટો લગભગ સવા મહિના સુધી રાખવાની જરૂર છે. એથી પેટનો અને પેડુનો ભાગ જરાએ ઉપસેલો નથી રહેતો. તેમ જ ઉપર પાટો આવવાથી ગર્ભસ્થાન સંકાચાઈ અસહ્ય સ્થિતિ ધારણ કરે છે. આને ધણી

સ્ત્રીઓને સુવાવક પછી પેટ ડુગાયેલું રહેતું જણાય છે. એ માટે જો આ પાટો કાળજીપૂર્વક મહિનો-સવા મહિનો રહેવા દીધો હોય તો ગર્ભની એ જાતની ફરિયાદ રહેતી નથી.

પાટો બંધાઈ જઈ શરીર લૂછી નાંખ્યા પછી ચાકી ગયેલો પ્રસૂતાને આરામની જરૂર હોય છે. ઘણા ઝંઝાવાત પછી પ્રસૂતાને કુદરતી રીતે નિદ્રા આવી જાય છે, અને એ વખતે આવેલી નિદ્રા એના શરીરને લાગેલી થકાવટને દૂર કરી રક્તિ આપનારી હોય છે. એટલે જરૂરીયાત જેટલાં કપડાં ઓઢી માથા ઉપર એકાદ રૂમાલ બાંધી દઈ, ઘોંઘાટ-ખવાજ ન થાય તેમ જ તેણીની નિદ્રાને ખલેલ ન પહોંચે તેવી રીતે તેને ઉંઘવા દેવી એ વિશેષ યોગ્ય છે. પ્રસવ પછી ચાર છ કલાકની નિદ્રા લઈ જ્યારે અગૃત થાય ત્યારે તે વધુ સ્વસ્થ અને રક્તિમાન હોય છે.

પ્રસૂતાને ચતા સુષ્પ રહેવાની આગ્રા વિદ્વાનો ફરમાવે છે અને તેણીની સુવાખેસવાની ક્રિયામાં બહુ ધીમેથી ઉઠખેસ કરવાની કાળજી રાખવાનું સૂચવે છે. શરીરને આંચકો લાગે કે અચકામણ થાય અથવા મહેનત પડે તેવું કોઈ પણ કામ તેની પાસે કરાવવું તે હિતકર નથી. એમ કરવાથી ગર્ભાશય ઉપર ઘણી માઠી અસર થાય છે અને ગર્ભાશય તેના સ્થાનેથી ખસી જવાની ખીક રહે છે. વળી તેની સાથે પ્રસૂતાને વધુ વખત સૂઈ રહેવાની પણ જરૂર છે. લાંબો વખત બેસી રહેવાની મનાઈ છે. એમ બેસી રહેવાથી પણ ગર્ભસ્થાન અને બીજાં અવયવો ઉપર નુકસાન પહોંચે છે, જેથી વધુ વખત નહિ તો ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ તો અવશ્ય પથારીમાં ચર્તા સૂઈ રહેવું પડે. ત્યારબાદ દસ દિવસ સુધી હરવા ફરવાનું કામ નહિ કરતાં જરૂરીયાત પ્રમાણે ખેસવું અને સૂઈ રહેવું એ જ વધારે સારું છે. દસ વાસા પછી ચોક્કસ ધણું હરફર કે ચાલવાનું થાય તેનો

વાંધો નથી. છતાં સવા મહિના સુધી તો ધરકામ, મજૂરી, મહેનત, કોઈ પણ ક્રિયા સુવાવડી પાસે નહિ કરાવતાં એને આરામ આપવાની જરૂર છે. જો કે એ સવા મહિના સુધી આખો વખત પથારીમાં પડી રહેવાની જરૂર નથી. દશ વાસા પછી તેના પોતાના શરીરને લગતી ક્રિયાઓ પૂરતી તે હરફર કરે તેના કશો વાંધો નથી.

પ્રસવ થઈ ગયા પછી નિદ્રા લઇને ગમેલી પ્રસૂતાને આહાર આપવાની જરૂર છે. પરંતુ આહાર આપતાં પહેલાં એ જાણી લેવું થોડું છે કે પ્રસવ બાદ પ્રસૂતાનો પેસાળ ખુલાસાથી થયો છે કે કેમ. જો ન થયો હોય તો પેસાળ થઈ જવાની જરૂર છે. કેટલીક વખતે પ્રસવકાળમાં મૂત્રાશય પાસે રહેલાં અવયવોને તકલીફ પડવાથી કે તે વલોવાયાથી પેસાળ અટકી જાય છે. એવું થયું હોય તો પ્રસૂતાને ગરમ પાણીનો સાધારણ શેક કરાવવાથી પેસાળ ખુલાસાળું થઈ જાય છે. એમ છતાં પેસાળ ચાર-છ કલાક કે આઠ કલાક પ્રસવ પછી ન આવે અને તે સ્થાનમાં દુઃખાવો શરૂ થાય, પેકુ વજનદાર જણાવા લાગે તો મૂત્રાશલાકા (કથેટર)થી પેસાળ કરાવી લેવો જોઈએ. પરંતુ બહારના બીજા ઉપચારથી પેસાળ ન થાય તો જ મૂત્રાશલાકાની સંખ્યા મૂકવી.

ઝાડો જો પ્રસવ અગાઉ થઈ ગયો હોય તો તાત્કાલિક તેની ઉતાવળની જરૂર નથી. ચીનીસ કલાકે ફરી દસ્ત થવો જોઈએ. ત્યાંસુધી હરકત નથી, પરંતુ એ મુદત વીતી જાય છતાં ઝાડો ન થાય તો ઝીસરીનની સીરીજ આપીને દસ્ત કરાવી લેવો વધારે ઠીક છે. આ અવસ્થામાં રેચ આપવો હિતકર્તા નથી. જ્યાં આવી પીચકારીની સમસ્યા ન હોય ત્યાં ઝીસરીનની સોમઠીઓ આવે છે તેની અમા-

ઉથી સમવડ કરી રાખવી અને તેનો ઉપયોગ કરવો. એ સોમકી મૂકવાથી પણ દસ્તનો નિકાલ થાય છે.

પૂરતી સ્વસ્થતા થઇ ગયા પછી ખોરાકમાં પ્રથમ ધઉંના લોટને ધીમાં શેકી, ગોળનું પાણી નાખીને બનાવેલી રાગડી દસેક તોલા જેટલી આપવી, અને રાગ આપતાં પહેલાં ખાંડેલી સુકાં ૦૧ તોલો, ધી ૧ તોલો અને ગોળ ૧ તોલો લઇ, ત્રણે ગોળાને તે ધીમે ધીમે ચાવીને ખાધા પછી ઉપર રાગ આપવી. આ પ્રમાણે સુકાં અને રાગ આપવાથી શરીરમાં ગરમાઇ સચવાઇ રહે છે અને સુખવડીને પ્રથમનો ખોરાક સ્નિગ્ધ મળવાથી તેનાં શ્રોત્રોને કુશલ મળે છે.

હવે પ્રસૂતાનાં સ્થાનિક અવસરો તરફ આપણે લક્ષ આપીએ. પ્રસવ થયા પછી એ ત્રણ દિવસ સુધી સાધારણ મળમુળનો રક્ત-મિશ્રિત સાવ થયા કરે છે અને એ ત્રણ અઠવાડિયા સુધી રક્તરહીત પાણી જેવો ઓછો વધતો સાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ રીતે ગર્ભાશયમાંથી કેટલાક પદાર્થો સ્ત્રીને નિકળી જાય છે અને ગર્ભસ્થાન ચોખ્ખું અને છે. આ જાતનો સાવ થવો એ સ્વાભાવિક ખાતર છે.

આગ્રહમતવાદીઓ સ્થાનિક જગ્યાને કુશળ આપી, તેને બરાબર ધેલેની સાફ રાખવા સિવાય તે જગ્યાએ કોઇ ખાસ ઔષધો મૂકવાં કિયાં એ કામને ઔષધીથી વિશેષ તર કરવો, એમાં માનતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે શરીરના ધર્મ પ્રમાણે ગર્ભસ્થાન અને યોની-માર્ગ પ્રસવ થયા પછી અમુક વખતે પોતાની મેળે અસલ સ્થિતિમાં આવી જાય છે, અને એ રીતે સંકુચિત થઇ મૂળ અવસ્થામાં આવી જવું એ સ્ત્રીરનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એટલે ખાસ કાંઈ કારણ ન

અન્યું હોય, કાંઈ પણ જાતનો પાક, સડો, સોજો, સ્થાનાંતર જેવું ન થયું હોય તો સ્વચ્છતા રાખવા સિવાય બીજા ઉપાયો કરવાની કે હવાઓ મુકવાની જરૂર નથી. પરંતુ દેશી ઉપચાર અથવા દેશી રીતે થતી સુવાવડમાં યોનીમાર્ગમાં પ્રસવ થઈ ગયા પછી હવાઓ મુકવાનો જૂનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, અને પ્રાંતવાર અલગ અલગ ઔષધોની અનાવટ પ્રસવ પછી યોનીમાર્ગમાં ધારણ કરવા માટે અપાય છે અને આવી હવાઓ સુવાવડનું કામ કરતી સુયાણીઓ જાણતી હોય છે.

એ લોકો એમ માનતા હોય છે કે યોનીમાર્ગમાં ગર્ભસ્થાન સુધી હવાઓ કેટલોક સમય મુકવાથી તે તે અવયવોને લાગેલી થકાવટ દૂર થાય છે, અવયવ સંકોચ પામી, અસલ સ્થિતિમાં આવી જાય છે, બહારની હવા કે શરદી અંદરના અવયવ ઉપર આક્રમણ કરી શકતી નથી અને યોનીમાર્ગ ઉપર, ગર્ભાશયના મુખ ઉપર કે બીજા આભુઆભુના ભાગ ઉપર પ્રસવકાળમાં કોઈ વખત ફાટ, ક્ષત કે ચાંદા જેવું પડ્યું હોય છે તે રૂઝાંટ જાય છે. એટલે પ્રસવ પછી યોનીમાં હવાઓ મૂકવાનું તેઓ અનિવાર્ય સમજે છે.

ચાણા જીલ્લાની આભુઆભુના પ્રદેશોમાં ઘણું કરી પ્રસવ થઈ ગયા પછી એ ત્રણ દિવસ એક કાથળીમાં છાણાંની રાખોડી ભરી, ગુપ્ત ભાગમાં એ કાથળી રખાવી, તેની ઉપર લંગોટી રખાવે છે. એ લોકો એમ માને છે કે તેથી હવા અંદર દાખલ થઈ શકતી નથી અને ખરાબ બલગમને એ રાખોડી ચૂસી લે છે.

સુરત જીલ્લાના પ્રદેશોમાં પ્રસવ થયા બાદ મેલી પડી ગયા પછી એ ભાગ ગોળ, એક ભાગ હળદર તથા એક ભાગ મીઠાને સાથે મેળવી, મુઠીયા જેવું બનાવીને તે સ્ત્રીના યોનીમાર્ગમાં ગર્ભસ્થાન સુધી મૂકી

દેવામાં આવે છે, અને એમ એ ત્રણ દિવસ સુધી ચાલુ રાખે છે. એથી ચોનીમાર્ગ અને ગર્ભસ્થાનને પ્રસવમાં થયેલી નુકસાનીની શાંતિ કરે છે એમ તેઓ માને છે. કેટલીક જગ્યાએ તો માત્ર મીઠું અને જાળ પ્રસવ પછી એક વખત મૂકવાનો રીવાજ છે, ત્યારે કેટલીક સ્થાંતિઓમાં દેશી દારૂ તાત્કાલિક વાપરવા માટે અર્થાત્ રૂનો પોલ દારૂમાં બોળી ગુપ્તભાગમાં મૂકવા અપાય છે.

પ્રસવ પછી ગુપ્ત ભાગમાં કાંઈ દવાઓ મૂકવી કે નહિ, અગર મૂકવી તો કેવી જાતની દવાની જરૂર છે અને શા માટે મૂકવી જોઈએ, તે સંબંધમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો એમ સમજાય છે કે આ બધા રીવાજો કાંઈ મુખાંતરણો નથી, પણ તે સમજાવવાની પ્રત્યક્ષિત થયા છે.

પ્રસવ થઈ ગયા પછી ગર્ભાશય અને તેની માથે સંબંધ ધરાવતાં બીજાં અવયવ શીથીલ અને છે એ વાત તો ચોક્કસ છે. તેની સાથે એ અંગો એટલાં નાબુક અને કામળ હોય છે કે તેની સંભાળ લેવાની ખાસ જરૂર હોય છે અને તેને મદદ કરવાની પણ જરૂર છે.

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ સફાઈ કરવામાં માને છે અને એ સફાઈ જંતુખત તથા રોપણ દ્રવ્યો નાંખેલા પ્રવાહીથી કરવી જોઈએ એમ પણ માને છે. પરંતુ બધાં નાનાં ગામડાં છે અને બધાં સફાઈનાં સાધનો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે બનેલાં મળતાં નથી (કુશ આપવા વગેરેનાં સાધનો) તેવી જગ્યાએ કેટલાક એવા પદાર્થોનાં મિશ્રણો ચોનીમાર્ગમાં મૂકવાનો રિવાજ ચાલુ કરવામાં આવ્યો છે કે જે પદાર્થોના સંસર્ગથી સફાઈનો હેતુ સાચવાય, સંક્રમણ પણ થાય અને વળી જંતુ ન લાગે. આવા બધાં હેતુને સાચવવા ખાતર પદાર્થોનું સંયોગી

મિત્રણુ યોનીમાર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. એક રીતે તે ખોટું પણ નથી. પરંતુ અવસ્થાભેદના નિયમો અને શરીરના બંધારણની સ્થિતિનો વિચાર કરીને આવી ચીજો મૂકવામાં આવે તો આશાતીત લાભ થાય છે. છતાં આગળ જણાવેલી રાખોડીની કાથળા મૂકવા જેવા રિવાજો મને ઠીક નથી લાગતા. કારણ કે એથી કદાચ ગર્ભાશય વહેંચું અને વધુ પડતું સંક્રાંચાત્ર જાય અથવા તો જોષ્ઠતો સ્ત્રાવ બંધ રહી જાય તો તે નુકસાનકર્તા છે.

દાડ મૂકવા સંબંધમાં એટલો વિચાર કરવાનો છે કે દાડ મૂકવાની શી જરૂર છે? હા, કદાચ ગર્ભસ્થાનમાંથી મૃત બાળક કાઢવું પડ્યું હોય, ધણી વેણોને લઇ ગર્ભાશયમાં અથાગ પીડા કે કળતર થતું હોય, અથવા ગુપ્ત અવયવની અંદર પુષ્કળ સણુકા અને દુઃખાવો રહેતો હોય તો દાડ મૂકવાથી કેટલીક રાહત મળે છે અને આવો દુઃખાવો શાંત થાય છે. પરંતુ પછી એનો વપરાશ ધણા દિવસ સુધી ચાલુ રાખવો વાજબી નથી. એ ભાગમાં અત્યંત દાડ લેવાવાળી સ્ત્રીઓના ગુપ્ત અંગમાં ગરમીનું પ્રાધાન્ય વધી જાય છે અને વળી તે સ્વભાવે ક્રોધી થઇ જાય છે એ અમે જોયું છે. માટે દાડ વાપરનારે પણ યુક્તિપૂર્વક જરૂરીયાત પ્રમાણે લેવો સારો છે.

બાકી ગોળ, હળદર અને મીઠું થોડા પ્રમાણમાં મેળવીને મૂકવાથી સ્ત્રાવ અટકતો નથી પણ સારી રીતે આવે છે અને એ જંતુનાશક પણ છે. એટલે પ્રસવ પછી એકાદ બે વખત એ મૂકવાની અમે પણ ભલામણ કરીએ છીએ, અને ત્રીજો-ચોથો દિવસે ગરમ કાકરવરણા પાણીથી યોનીસ્નાન (ડુશ) કરાવવું સાફ છે. એથી કચરો નીકળી જાય છે અને તે અંગને રાહત મળે છે. જરૂર જણાય તો આ પાણીમાં ફટકડી અથવા પોટાશ પરમેંગનેટ સહેજ નાંખીને પણ યોનીસ્નાન (ડુશ) આપી શકાય.

આ બધા ગુપ્ત માર્ગના ઉપચારનો હેતુ એક જ છે કે તેમાંથી કયારે નીકળી જાય, દરરોજના સ્નાવને પરિણામે અંદર બાઝી રહેલાં કણો અને ખરાબ પદાર્થ દૂર થાય અને તેમાં વાયુ ન ભરાય, તેમ જ રાહત અનુભવતાં-અનુભવતાં એ અંગો અસલ સ્થિતિ ધારણ કરી શકે.

સુચાણીઓ આઠ વાસા વીત્યા પછી પ્રસૂતાને ગુપ્ત માર્ગમાં ધારણ કરવાને માટે કેટલીક જાતની દવાનાં મુઠીયાં અથવા ગોળાઓ બનાવી આપે છે. એનો હેતુ પણ ગુપ્ત માર્ગને સંક્રાંતિ, અસલ સ્થિતિમાં લાવવાનો હોય છે. આ જાતની ગોળાઓમાં ઘણું કરી, મેથી, ચીમેક, વાવડીંગ, વાપુંભા, આંખાહળદર, ગોળ, ફટકડી, બાવળનાં પાતરાં, કપાસનાં ફુલ, વગેરે જેવી ચીજો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં મેળવી તેની ગોળા કે સોગડી બનાવી, તે પહેરવા માટે આપે છે. એથી ગુપ્ત માર્ગમાંથી સ્નાવ જો વધુ વખત લંબાતો હોય તો અંધ થાય છે, સહેજે ગર્ભાશય ધસી ગયું હોય તો તે સ્થાનક ઉપર આવી જાય છે અને ગુપ્ત બાંધો મજબૂત બને છે.

સમજપૂર્વકની તૈયાર કરેલી આવી ગોળાઓ વાપરવા આપવી હિતકર્તા છે. માત્ર એટલું જોવું જોઈએ કે પ્રસૂતાના અવયવને કયા પદાર્થની વિશેષ જરૂર છે અને કયા પદાર્થો શરીરમાં મૂકવાથી કેવી અસર નીપજવશે. એ બાબત બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને દવાની યોજના થાય તો સારો ફાયદો કરે છે. અવિચારીપણે દેખાદેખીથી કે જરૂરીયાત ન હોવા છતાં વાપરવાથી સારા ઉપાયો પણ નુકસાન કરે એ સ્વાભાવિક છે. માટે હાયણે પ્રસૂતાને સવા મહિનો વીતે ત્યાંસુધી તેના ગુપ્તમાર્ગને તપાસી, સમય સમય પર સમજીને તેની દેખભાળ રાખવી બધી જરૂરી છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું

પ્રસૂતાની પ્રાથમિક સારવાર (ચાલુ)

૩ ણુ દિવસ સુધી ચર્તા સુષ્પ રહેવાનું સુવાવડીને આગળ અમે જણાવી ગયા છીએ. એમ સુષ્પ રહેવાનું એટલા માટે આવશ્યક છે કે એથી તેનું ગર્ભસ્થાન સંકોચાઈને મૂળ સ્થિતિમાં આવી જવાનું અનુકૂળતા મળે છે. જેઓ હેતુપૂર્વક આ હકીકતને માન્ય નથી રાખતા તેવા સુવાવડના કેસોમાં હમેશને માટે તેનું ગર્ભસ્થાન નળણું બની જાય છે અને અસહ્ય કેડનો દુઃખાવો રહી જાય છે.

ત્યારબાદ ત્રણ કે પાંચ વાસા વીસા પછી સુવાવડીના શરીરે તેલ ચોળાવી ગરમ પાણીથી નહવરાવવાની જરૂર છે. એ માટે સાદું તંત્ર તેલ નહિ વાપરતાં દશ તોલા તંત્ર તેલ અને તેની અંદર એક તોલો વજ તથા એક તોલો માલકાંકણું નાંખી, તેલને ગરમ કરી કપડેથી ગાળી લઈ-આ તેલ શરીરે માલીસ કરવાથી તેણીના શરીરના સ્નાયુઓની થકાવટ દૂર થાય છે, શરીર દુઃખનું મટે છે અને બહારની હવાની શરદી તથા જંતુઓ શરીરને સ્પર્શી શકતાં નથી. દરરોજના સ્નાનનો વખત બનતાં સુધી સૂર્યનારાયણ ચઢ્યા પછીને અર્થાત્ બપોરનો રાખવો વધારે સારો છે. જ્યાં પવન ન લાગતો હોય તેવા એકાંત સ્થાનમાં મર્યાદા સમયાય તેવી રીતે છૂટથી અજ-અજળતા પાણીએ નહાઈને અશુચી દૂર કરી શકાય તેવી રીતે પોતાની જાતે અથવા બીજાની મદદથી સ્નાન કરવું અને તુરત જ સ્વચ્છ કપડાં બદલી લેવાં. આ રીતે દરરોજ બગેલાં કપડાં કાઢી નાંખી, ઘોચેલાં તંદુર સ્વચ્છ અને પૂરાં સુકાયેલાં કપડાં પહેરવાં આપવાં. તેની સાથે તેની પથારી અથવા ખાટલાની જાળમ તેમ જ બીનાં થયેલાં ગોદડાં-ગાદલાં બદલીને ફારાં કરવાં કે જેથી તેની તબીયત બગડવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.

શિયાળાની ઋતુ હોય તો રાત ઠંડી પછી અથવા પંચદશી ભાગમાં સુવાવડીના ખાટલા નીચે છાજીના અંગારા નાંખી, ખાટલા ઉપરથી બિછાનું ઉપાડી લઇને સુવાવડીને ઉપરણા ખાટલે સુવારી શેક લેવાનું કહેવું. સેવાતો સેવાતો શેક કેક ઉપર, ખાસ કરીને બરડાના ભાગમાં તથા પડખાના ભાગમાં પા-અરધો કલાક જરૂર લેવો. વધુ શરદીના વખતમાં આ અંગારા ઉપર અઝમો બહારાવી તેની ધૂણી સાથે શેક લેવાનો રીવાજ છે તે પણ ખોટો નથી. ઉનાળામાં આ શેક જરૂર હોય તો જ આપવો, છતાં રાત્રિના ભાગમાં થોડો શેક ઉપયોગી છે.

સુવાવડીના સવારના પીણા તરીકે અત્રેજી પદ્ધતિની રીતે થતી સુવાવડમાં પ્રથમ દુધ અને ચહા આપવામાં આવે છે; અને દુધ તથા ચહા પહેલા વાસાથી આપવામાં ડોકટરો અને નર્સો વાંધો લેતાં નથી. પણ ચાલતી આવેલી પરંપરાની રૂઢી પ્રમાણે દેશી પદ્ધતિ સુવાવડીને ચહા-દુધ આપવાનો નિષેધ મળે છે અને ચહા-દુધ આપવા દેતા નથી.

આપણે અભ્યાસપૂર્વક વિચાર કરીએ છીએ તો જણાય છે કે જે અવસ્થામાં સ્તનગ્ધ પદાર્થો આપવાની જરૂર છે તે વખતે કદાચ આ ચહા તો તુકસાન કરતો હશે, પરંતુ દુધ શા માટે ન અપાય ? પરંતુ દેશી વૈદકના નિષ્ણાતો માને છે કે સુવાવડીને દુધ આપવાથી તેમાંથી જલદી આશ્લ પદાર્થ પેદા થઇ તેના સાંધાઓને નરમ બનાવી નાંખે છે અને એ જ દુધ સ્તનના દુધને સુકવી નાંખવામાં કારણભૂત અને છે. એટલે સુવાવડી ચાલીશમું નહાય ત્યાં સુધી જૂલે ચૂકે પણ તેને દુધ ન આપવું એવો તેઓ દઢતાપૂર્વક આગ્રહ કરે છે. નિરીક્ષણથી એ સાબિત પણ થયું છે કે જે સ્ત્રીઓ સુવાવડ દરમ્યાન દુધ નથી લેતી પણ પદ્ધતિસર તેજના અને વસાણાંઓથી અનેલી રાખીઓ, સૌભાગ્યસુંક, મેથીના લાકુ, વગેરે જેવા પદાર્થો લે છે,

તેમના સ્તનમાં દુધની હેલી ભરી હોય છે અને બાળકને ધવરાવતાં દુધ છલકાઇ જાય છે; જ્યારે દુધ-ચઢા જેવા પદાર્થો હળવા અને પચે તેવા સમજીને આપવામાં આવે છે, તેની સુવાવડ વીતી જવા છતાં દેહમાં અશક્તિ, સ્તનમાં ધાવણુ નહિ અને પીળાશ પડતું શરીર લઈ સુવાવડ પૂરી કરે છે. તેમનાં બાળકોને પણ ધાવણુના અભાવે એક મહિનાનાં થવા પહેલાં બકરીનું દુધ અથવા બનાવટી દુધ આપવાનું શરૂ થાય છે, અને તેથી હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળાં બાળક બનતાં નથી. એથી જ અમે તો આગ્રહપૂર્વક સ્ત્રીઓને દેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમના લેવાની અને દુધ-ચઢાનો ત્યાગ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. ચાલતા આવતા રીવાજ કે જે રીવાજથી શરીર મજબૂત રહે છે, ગુપ્ત ભાગ અસલ સ્થિતિ ધારણ કરે છે અને સ્તનમાં દુધ ભરપૂર આવવા લાગે છે, તેને અનુસરી આપવાનો ખોરાક, ઔષધ, જે કહો તે આ નીચે બતાવીએ છીએ. વિદેશી રીતે ચાલતી હોસ્પિટલોમાં જો સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ઢ્યા અને તેમની તંદુરસ્તીની ખાતર પણ એમની માન્યતાને દૂર મૂકી આ ક્રમ પ્રમાણે ખોરાક અને તેમના આપવાનું દાખલ કરવામાં આવે તો આપણે અત્યારે હોસ્પિટલ છોડીને આવતી અને જાતજાતની શક્તિની ખાટલીઓ લખાવી લાવતી માયકાંગલી સ્ત્રીઓ જોઈએ છીએ, તેને બદલે હૃષ્ટપુષ્ટ, નીરોગી તથા સુવાવડ આવી જવા છતાં પડછંદ જેવી સ્ત્રીઓ જોવાનો પ્રસંગ આવે.

મને લાગતું નથી કે મારા આ કથન ઉપરથી હોસ્પિટલોમાં આવો સુધારો થાય, છતાં દેશી ધરઆંગણે થતી સુવાવડોમાં તો મારો બતાવેલો આ ક્રમ ઘણો જ ઉપયોગી નીવડશે, અને એ પ્રથાથી ચાલનાર સ્ત્રીઓ સુવારોગ તથા સુવાવડ પછોની નિર્બળતા, અશક્તિ, પાંડુ અને પ્રદર જેવા રોગ કે કેકના દુઃખાવા જેવી ફરિયાદો સુવાવડ પછી રહી જાય છે, તેમાંથી મુક્ત બનશે.

ખોરાક અને દવાનો સળંગ ક્રમ :

પ્રસુતાને બીજા વાસાથી સવારમાં પ્રથમ સુવાદાણા તો. ૨ અને મેથી તો. ૨ લખ, એક શેર પાણીમાં મૂકી, ઉકાળીને નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ગાળી લખ તેમાં ચોખું મધ તો. ૧ નાંખી સવારમાં જ પાવું.

બન્ને પદાર્થ એ ખાસ મહત્વનાં અંગો ઉપર કામ કરનાર છે. સુવા હોજરીમાંના વાત-વાયુનો નિગ્રહ કરી, મંદાગ્નિને મટાડી, જઠરને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ ઉપરાંત ગર્ભાશયની અંદર રહેલા કચરાને ચાલુ પ્રવાહમાં બહાર ધકેલી મૂકે છે. એથી એર સંબંધે અદ્વંપાંશે પણ ભય રહેતો નથી. અંદર જો કાંઈ પદાર્થ રહી ગયો હોય તો તે નીકળી જાય છે. મેથી પણ વાયુહર છે, તેની સાથે સાંધાઓને બળ આપનાર છે, અર્થાત્ તે સંધીગત વાયુ નાબૂદ કરે છે. એથી સુવાવડીની કેક તથા પગના સાંધાઓ મજબૂત થાય છે. તેની સાથે મેથી સ્નાયુમંડલને પણ તાકાત આપે છે અને વાયુનો અવરોધ થવા દેતી નથી અથવા વિષમગામી બનવા દેતી નથી.

આ ઉકાળો આપ્યા પછી એ આનીબાર બોળ (હીરાબોળ)નો બૂકો કરી, દાંતને રપશી થાય તે પ્રમાણે ગળાવવો. તેની ઉપર હીંગડા (પાટલાહીંગ)નો એક આનીબારનો ટુકડો લખ તેના ફરતું ૩ વીંટી ૩ને સળગાવી દેવું. તેથી હીંગડો કુલી જશે. પછી તેની જુકી કરી ગળી જવો. ત્યારપછી નીચે બનાવેલી રાખડી બનાવીને આપવી.

સુવાવડીની રાખડી

સુંક, મરી, પીપર, પીપરીમૂળનાં ગઠોડા, અક્કલકરો, પાનની જડ, તજ, લવંગ, જાયફળ, જવંત્રી, એલચી, તેજબળ. આ વસ્તુને સરખા વજને લખ, અગાઉથી ખાંડી ડાખડો ભરી રાખવો.

આ વસ્તુમાંથી જે આનીબાર બૂકો, એક તોલો ગોળ અને અરધો તોલો ઘી. પ્રથમ ધીને ગરમ કરી તેમાં આ પાઉર નાંખી દઇ, ત્યારપછી ગોળમાં પાંચ તોલા પાણી નાંખી, ઓગાળીને ઘી અને મસાલા ભેગું નાંખી ગરમ થવા દેવું. રાખડી જેવું થઇ જાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી પ્રસૂતાને ચમચા વડે પીવા આપવું.

આ પ્રમાણે પ્રથમ સુવામેથીનો ઉકાળો, ત્યારપછી બોળ, ત્યાર-પછી હીંગડો અને ત્યારપછી રાખડી-આટલો વસ્તુ સવારના દશ વાગતા સુધીમાં આપી દેવી. અને બૂખ લાગે એટલે ઘઉંના લોટને ધીમાં શેકી, બદામી રંગનો થાય એટલે ગોળ નાંખી બનાવેલો શીરો તથા સારી રીતે મોણુ નાંખી, પાકી તળેલી પુરી અથવા રોટલી, બાજરીનો રોટલો, આદુ-હળદરની મીઠામાં રંગદોળી કરેલી કચુંબર આ ખોરાક સાથે આપવી.

ધણી ઝીઝો કહે છે કે સુવાવડમાં તેમને શીરો બાવતો નથી. એથી તેઓ દાળ, બાત, રોટલી, શાક ખાવાનું દિલ કરે છે, અને સુધરેલા કહેવાતા માનવીઓ ચાર પાંચ વાસા પછી બધું ખવાય, એમ કહીને એ બધું આપવા લાગે છે. પરંતુ આ ખોરાક શરીરને પોષણ આપતો નથી અને સુવાવડને અંગે શરીરમાં પડેલા ઘટાડાને પૂરી શકતો નથી.

સુવાવડીનો વાયુ પ્રકોપ પામીને મૂળ સ્થિતિ કરતાં સુવાવડ વખતે વધુ મંદામિ થઇ જાય છે. તે મંદામિ દૂર કરવાની ખાતર ઉપરની રાખડી, હીંગડો અને બોળ-આપવાનો હેતુ તેનાં અંગ-પ્રત્યાંગોને પ્રદીપ્ત કરવાનો છે. પરંતુ તેલેવાતાં નથી, એટલે તો પછી પૌષ્ટિક ખોરાક ખવાતા નથી અને બાવતા નથી. પરંતુ અમે તો આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે ઉપરના ક્રમ પ્રમાણે જો તેને વસાણું અપાય તો તેની જડર

ખુશીથી શીરો-પુરી ખાઇ શકે તેવી થવાની અને સુવાવડ દરમ્યાન એકાદ ડબ્બો લી એ હજમ કરી જવાની, અને તેથી રાતા લોહીથી તસતસતું શરીર લઈ સુવાવડ પાર કરી શકવાની.

ઉપરના ખોરાક સાથે જેમને ગળપણની જરૂર પડે અર્થાત રોટલી, રોટલા કે પુરી સાથે ગળપણ ખાવું હોય તેમણે ચોખું મધ મળે તો તે બેથી પાંચ તોલા ખાવામાં વાંધો નથી.

પાંચ દિવસ આ પ્રમાણે આ ક્રમે આપ્યા પછી સવારમાં સુવા-મેથીનો ઉકાળો બંધ કરી, તેની જગ્યાએ સુવાવડીની પડી અથવા સુવાવડીનો ક્વાથ આપવો.

સુવાવડીનો ક્વાથ

આકડાનાં મૂળ, એરંડાનાં મૂળ, અરણીનાં મૂળ, કાંચકીનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, પહાડમૂળ, ચિત્રકમૂળ, લીંબડાની અંતરછાલ, સુકી ગજો, ભારીંગણીનું પંચાંગ, સુંક, સુવા અને વાવડીંગ.

આ વસાણાં ભેગાં કરી કુટી રાખવાં. તેમાંથી સવા તોલો બૂકા લઈ પંદર તોલા પાણીમાં ઉકાળવો. ચાર તોલા બાકી રહે એટલે કપડેથી ગાળીને તેમાં અરધો તોલો મધ નાંખી, સવારમાં આપવો અને તેના ઉપર હીંગડો તથા બોળનો ક્રમ ચાલુ રાખવો.

પરંતુ સુવાવડીને તાવ જેવું લાગે, શરદી જણાય, નખળાઇ લાગતી હોય, અથવા ખાંસી થઈ આવશે એમ જણાતું હોય તો ઉપરના ક્વાથની જગ્યાએ દેવદાબ્યાદિ ક્વાથ, જેનો પાઠ 'સારંગધર સંહિતા'માં બતાવેલો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે, તે આપવો :

દેવદાબ્યાદિ ક્વાથ

દેવદાર, વજ, વજ્રકાવલી, પીંપર, સુંક, કાચકળ, મોથ, કરીયાતુ, ટકુ, ધાણા, મોટી હરડે, ગજપીંપર, ધમાસો, ગોખરૂ, ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગજો, કાકડાશીંગી અને શાહજીરૂ.

સમળી વસ્તુ સરખા વજને લઇ, ખાંડી તૈયાર કરવી. તેમાંથી ૧ તોલો લઇ વીશ તોલા પાણીમાં ઉકાળી, અઢી તોલા બાકી રહેતાં કપડે ગાળી જરા મધ નાખી, સવારમાં પીવા આપવો; અને દશ વાસા પછી નીચે પ્રમાણે ક્રમ રાખવો :

સહુથી પ્રથમ પહેલો અથવા બીજો ઉકાળો. તેની ઉપર બોળ ગળાવવો. તેની ઉપર હીંગડો ગળાવવો. પછી રાખડી આપવી અને રાખડી ઉપર એક તોલો સુંઠ, એક તોલો કાપરું, એક તોલો ગોળ અને એક તોલો ઘી. કાપરું સુંકું લઇ તેને ઝીણું ખમણી નાંખવું. ત્યારપછી ચારે વસ્તુને ચોળી લાડુ બનાવી, રાખડી આપ્યા પછી ધીમે ધીમે ચાવીને આ લાડુ ખાવા આપવો, અને ત્યારપછી બરાબર બુખ લાગે ત્યારે ખોરાક આપવો.

દશ વાસા પછી સુવાવડીને બધું મોળું મોળું ખાવાતું ગમે નહિ તો તેને, ઘીમાં સાંતળી, ઉપર ધાણાજીરું, નિમક, મરી, તજ, તમા-લપત્ર, લવીંગ, બાદીયાન-આ ચીજોને ખાંડી તૈયાર કરેલો મસાલો છાંટી બનાવેલું શાક થોડું આપી શકાય.

શાકમાં કાંદા ખૂબ લાલ તળવા જેવા બનાવી અપાય, કારેલાં અપાય, કાબીજ અપાય, દુધી અપાય, મેથીની બાજી ઘીમાં છુંછને પાણી નાંખ્યા સિવાય અપાય. એટલે વાયડા, કડોળવાળાં અને કંદમૂળ છોડીને એ સિવાયનાં બીજાં શાક ઘીમાં સાંતળી, ગરમ મસાલો છાંટી, થોડા પ્રમાણમાં પૂરી અને શીરા સાથે સુવાવડીને આપવામાં કોઇ જાતનો વાંધો નથી.

પ્રકરણ ૨૧ મું

પ્રસવ પછીની પ્રાથમિક સારવાર (ચાલુ)

આ પાણે પ્રસૂતાની પ્રાથમિક સારવારનો ક્રમ શરૂ કર્યો છે અને જે જે ઔષધોના રૂપમાં વસાણાં લેવાનાં કહ્યાં છે તે પ્રમાણે ચાલુ રાખવાથી દિવસે દિવસે પ્રસૂતા શક્તિ ધારણ કરતી જાય છે અને તેનામાં નવા લોહીનો અને નવા બળનો સંચાર થવા લાગે છે. પરંતુ કેટલીક નમળી બાંધાની સ્ત્રીઓ પૂરતો ખોરાક ઉપરના ક્રમથી પણ નથી લઈ શકતી, અને તેને ખોરાક લીધા પછી પેટ ભારે જણાય છે તથા ખોટા ઓડકાર આવવા લાગે છે, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે હજી તેની પાચનશક્તિ મંદ છે અને વાયુ પ્રકાપ પામેલો છે. એવું જણાય તો અગાઉ જણાવેલો પ્રયોગ ચાલુ રાખવા. ઉપરાંત :

કપુરી પાન નંગ ૫, આદુ તો. ૧, કુદીનાની પત્તી તો. ૦૧-એ ત્રણેને છુંદી, સહેજ પાણી નાંખી, તેમાંથી નીચોવીને રસ કાઢવો અને જેટલો રસ હોય તેટલું જ અંદર મધ નાંખી, ગરમ કરી પ્રસૂતાને પાષ દેવું.

દિવસમાં સવાર સાંજ બન્ને વખત પણ આ રીતે એ રસ આપી શકાય. એથી તેના શરીરમાંનું વાયુનું જોર નાબૂદ થાય છે, ખોરાક હજમ થવા લાગે છે, પેટનો કુગાવો રહેતો નથી અને સારી રીતે પૌષ્ટિક ખોરાક હજમ કરી શકે છે.

કેટલીક વખત ઘણાં ગરમ ઓસડીયાં લેવાથી અથવા કાષ પણ કારણ વિના યે પ્રસૂતાને પાણીની તરસ ઘણી લાગે છે અને કાચા વાસામાં ઘણું પાણી આપવું નુકસાનકારક છે. ખરી રીતે તો પ્રસૂતાને ઉકાળ્યા વગરનું પાણી આપવું જ ન જોઈએ. તપેલામાં પાણી

ઐટલું ઉકાળવું કે ચોથા ભાગનું પાણી બળી જાય. પછી તે પાણી ઠારીને તેને આપવું જોઈએ. છતાં પ્રસૂતાને કેટલી વખત ઘણી તરસ લાગે છે અને તે વારંવાર પાણી માગ્યા કરે છે. તેવું જણાય તો તેને થોડા દિવસ સુધી દરરોજ સોનાના વરખનું એક પાતું સહેજ મધ સાથે મેળવી ચટાડવાથી તેની તૃષ્ણ શાંત પડે છે,

સ્થાનિક ઉપચાર માટે શરૂઆતના એક બે દિવસ યોનીમાર્ગમાં મૂકવા માટે ગોળ, મીઠું અને હળદર સંબંધમાં અમે આગળના પ્રકરણમાં બલામણુ કરી મ્યા છીએ. પરંતુ ત્યારપછી એ ગુપ્તાંગને મજબૂતી આપવા તથા અંદરનાં અવયવને પૂરાં સંક્રાંચાવી અસલ સ્થિતિમાં રાખવા નીચેની પોટલી આઠ દશ વાસા પછી શરૂ કરવી.

વાવડીંગ, વાયુંબા, સુવા, મેથી, આંબાહળદર, સાજીખાર, લોદર:

આ વસ્તુ સરખા વજને લઈ, ખાંડીને તેમાં કરમો દેવાય તે પ્રમાણે ચોખું મધ નાંખી, તેમાંથી ૧ રૂપીઆ ભાર જેટલો ભુકે. બારીક ચોખા કપડાના ટુકડામાં મૂકી, તેની પોટલી બાંધીને તે પોટલી રાત્રે ગુપ્ત ભાગમાં પહેરાવવી અને સવારે કાઢી નાંખવી. રાત્રિભર પોટલી રહે અને દિવસે ન મુકાય તેના વાંધો નથી. બીજી રાત્રે બીજી પોટલી મૂકવી. આ પ્રમાણે એક-બે-ત્રણ અડવાડિયાં ચાલુ રાખવાથી યોનીમાર્ગ મજબૂત બને છે, ગર્ભાશય અસલ સ્થિતિમાં સંક્રાંચાઈ રહે છે અને ગુપ્તાંગ રોગરહીત, સ્વચ્છ અને સંક્રાંચાયલું તથા મજબૂત બની જાય છે. સુવાવડ પછીનું ઢીલાપણું કે સ્નાયુની નમળાઈ જણાતી નથી.

આ પોટલી અમારી અનુભવેલી છે, સેંકડો પ્રસૂતાને વપરાવેલી છે અને એ અત્યંત ગુણકારક પણ છે.

પ્રસૂતાના ગુપ્ત અંગમાં કાંઈ મુકવાની જરૂર નથી એમ કેટલાક માનનારા છે, બ્યારે કેટલાક ઠાંડા હિમાયતી હોય છે, બ્યારે

કેટલીક દાયણો માત્ર ફટકડીની ચોખી બનાવટ મોટા પ્રમાણમાં આપીને ઐકદમ સંકોચન કરી નાંખવા લલચાય છે.

ઉપરની ત્રણે રીત વાજખી નથી. ગુમ અંગ પ્રસવને કારણે શીથીલ બનેલું હોય છે. એટલે એને મદદ કરવાની જરૂર છે, અને તેમાં બહારની હવા તથા પરમાણુ લાગીને સોળે કે વાયુ પ્રકોપ ન પામે અને તેના પરિણામે પ્રદર (દ્યુકેરીયા) જેવો વ્યાધિ ચાલુ ન થાય તેની ખાતર દવાઓ અંદર મૂકવી જોઈએ. પરંતુ દવા તરીકે દારૂ મુકવાથી કદાચ સ્થાનિક જગ્યાએ ઠીક લાગતું હશે, તથાપિ એ દારૂ ગુમ અંગમાં મુકવાથી તેની અસર મગજ ઉપર ઘણી ઝડપી થાય છે અને તેને હીસ્ટીરીયા જેવા સ્નાયુમંડલના વ્યાધિ થઇ જાય છે; ત્યારે મોટા જથ્થામાં ફટકડીની બનાવટ મુકવાથી ગુમ અવયવનું સંકોચન તો જરૂર કરે છે, પરંતુ તેથી કેટલીક વાર ચોનીશૂળ કે મક્કલશૂળ થઇ આવે છે અને નસો ખેંચાવાનો વ્યાધિ થાય છે. એટલે ગુમ અવયવમાં મુકવાની દવા તરફ અમે પક્ષપાતી છીએ અને ખુબ વિચાર તથા અનુભવ પછી ઉપરની બનાવટ અહીં આપી છે.

ગુજરાત પ્રાંતમાં એક પ્રચલિત રૂઢી ઓઝોના આહાર બાબતમાં ચાલુ થયેલી જણાય છે. ઓઝોમાં એમ મનાય છે કે જો પ્રસૂતાને કાચા વાસામાં બધી જાતનો ખોરાક આપવામાં આવે તો તે પછી તે જાતના ખોરાકો ગમે ત્યારે ધાવણુ આવતી માતા ખાય તો પશુ બાળકને નડતા નથી ! અને આવી રૂઢીના કારણે પ્રસૂતાને છઠ્ઠા વાસા પછી ગરીબ અને ભારે ખોરાકો તેમજ વિદાહી ખોરાકો જેવા કે, લાપસી, કંસાર, લાકુ, દુધપાક, મેંદાની પુરી, મગજ, ભજીયાં, પાતરાં, મુઠીયાં, ઢોકળાં, ઢોકળી, પુડલા, માલપુડા, વગેરે જેવી બનાવટો આપે છે.

આ માન્યતા રૂઢી રૂપે કેમ પેસી ગઇ હશે તેની સમજ પડતી નથી, પરંતુ આ માન્યતા ખરેખર ભયંકર નુકસાનકારક નીવડે છે, અને બાળકની હોજરી આવા પદાર્થોમાંથી પેદા થયેલા દૂધને પચાવવા લાયક થઇ હોતી નથી, તેમજ પ્રસૂતાની હોજરી પણ અતિ ગરીબ અને વિદાહી પદાર્થો પચાવવાને લાયક હોતી નથી. છતાં ભવિષ્યમાં એ ખોરાકો બાળકને નડે નહિ એ પ્રકારના વિચિત્ર મુદ્દાને સામે રાખી, આવી જાતના ખોરાકો આપવા એ નુકસાનીભર્યું છે. બલકે ધણું કરીને તો સુવાવડી આવા પદાર્થો લેતાંની સાથે જ પેટની બિમારીથી પીડાવા લાગે છે, અને પ્રથમ વાયુ-અજીર્ણ થઈ તેમાંથી તેને તાવ લાગુ પડી જાય છે, અને આવા ખોરાકોમાંથી જીર્ણ જ્વર, અતિસાર, આમાજીર્ણ અને તાવતું રૂપ પકડી, સુવારોગ તથા ક્ષય જેવાં દરદોને આમંત્રણ આપે છે.

એટલા માટે અમે આગ્રહભરી રીતે સૂચના કરીએ છીએ કે સુવાવડીના આહાર પ્રત્યે બેદરકારી રાખવી નહિ, અથવા ‘ ગમે એ ખોરાક ખાઓ ’ એવી એલોપથીની બેદરકાર માન્યતાના વિશ્વાસે નહિ રહેતાં કે પછી રૂઢી રૂપે ‘ બાળકને નડે નહિ ’ એવી અજ્ઞાન માન્યતા તરફ નહિ દોરવાતાં, વિચારપૂર્વક અનુકૂળ ખોરાક આપવો અને આયુર્વેદની પથ્યાપથ્યની દૃઢ માન્યતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ જ પ્રસૂતાને માટે હિતકર્તા છે.

આમજી ઉપર અમે સુવાવડીના ખોરાકો સંબંધમાં કેટલાક પદાર્થો વિશે સૂચન આપેલું છે. એ ઉપરાંત વીજ વાસા પછી સાંજના વખતે ચોખા-મગની ખીચડી, ખટાશ વગરની મગની ચા દુધરની દાળ તથા ચોડી મઠ કે ચણાની દાળ લેવામાં વાંધો નથી. રોટલી,

પૂરી, બાબરીનો રાટલો, શીસે વગેરે ખોરાક વીજ વાસા પછી આપવાનું શરૂ કરવું.

અને વીજ વાસા પછી પાછળ બતાવેલો ક્રમ-હવેજ વસાણાને ખંધ કરીને દવા તરીકે નીચેની રાખડી આપવી શરૂ કરવી:

સુંડ, મરી, પીપર, અકલકરો, તજ, લવીંગ, એલચી, જાયફળ, જવંત્રી, બદામ, પિસ્તાં, ચારોળી, લાલ દ્રાક્ષ (કીસમીસ,) ખમણું સુકું કોપરું, ખસખસ, અશેળીઓ અને નાગકેશર.

આ સર્વે વસાણાં સરખા વજન લેવાં. બદામ, પિસ્તાં, ચારોળીને બુદાં છુદવાં, દ્રાક્ષ બુદી લઈ લેવી, કોપરું ખમણી નાંખવું અને બાકીનાં વસાણાંને બારીક ખાંડી નાંખવાં. ખસખસ અને અશેળીયાંને ખાંડવાં નહિ પણ આખાં જ રાખતાં. આ બધું ભેગું કરી રાખવું.

સવારમાં તેમાંથી બે તોલા લઈ, ચાર તોલા ધીને કડાઇમાં ગરમ મુકી, આ લુકો તેમાં નાંખીને સાંતળવો. પછી ત્રણ તોલા જોળનું પાણી બનાવી તેમાં નાંખી, ધીરે ધીરે બદખદવા દહને રાખડી બનાવી લેવી.

આ રાખડી ઘણી ગરમ નહિ તેમજ તદ્દત ઠંડી પણ થઈ ન જાય તેવી રીતે પ્રથમ પાણી, ત્યારપછી સુંડ, ધી અને જોળની જોળી ખાવી અને ત્યારપછી ખીજો ખોરાક લેવો. આ રીતે વીજ વાસાથી સવા મહિના સુધી આ રાખડી ચાલુ રાખવી.

સુવાવડ પછીના પ્રસૂતિ માટે ત્રણ તબક્કા પ્રસૂતિમુદ્ધ ત્યાગત સુધીના છે. દશ દિવસે દૈનિક નહાય છે, વીજ વાસે તેને સ્નાન

કરાવતાં તે અન્ય માણસોને અડવા જેવી પવિત્ર મનાય છે અને સવા મહિને અથવા ચાલીશ દિવસે એ પ્રસૂતિગૃહનો ત્યાગ કરીને બીજાં ધરનાં માણસો સાથે ભેળવાઈ જાય છે. છતાં એનાં અંગોપાંગો અને શરીર ઉપર ત્રણ માસ વીતી ગયા સુધી પ્રસૂતાની ઝાંઝ રહે છે અને ત્રણ મહિના સુધીમાં જો તેનાથી શરીરની દેખભાળ બરાબર નથી રહી શકતી, અગર પથ્યાપથ્ય નથી જળવી શકાતું, તો તેની ઉપર વ્યાધિનો હુમલો થવાનો કે અણુચિંતવ્યો રોગ શરૂ થવાનો ભય રહે છે. એટલે અમે તો માનીએ છીએ કે ત્રણ મહિના સુધી બલે પ્રસૂતા ધરનાં સાથે બળેહળે અગર આવશ્યક કામકાજ કરે, છતાં તાજેતરમાં ગયેલી સુવાવડને યાદ રાખી એ પોતાનું વર્તન મર્યાદા-શીલ બનાવી, આહાર અને વિહારનું નિયમન સાધે.

આપણા દેશમાં ધણી યે જ્ઞાતિઓમાં હજી પણ પુત્રીને સુવાવડ માટે પીયર તેડી લાવવાનો રીવાજ છે, અને ધણું કરીને તો નિયમ પ્રમાણે બાળક પાંચ મહિનાનું થાય ત્યારે જ તેને સાસરે વેળાવવામાં આવે છે. ધન્વન્તરીના મતે સ્ત્રીને ચાર મહિના વીતી જાય છે તે પછી એ પ્રસૂતાના નિયમનમાંથી મુક્ત થાય છે. કદાચ આપણા વડવાઓએ, સાસરે જઈ પરાધીન બનતી પુત્રીથી ચાર મહિના સુધી આરામ અને સંયમ નહિ સેવાય, એ નજર સામે રાખીને જ માતા-પિતાએ, પ્રસૂતા જનનારી પુત્રીને તેડી લાવી પીયરમાં રાખવાનું ધોરણ પ્રચલિત કર્યું હશે, અને હજી પણ આ ધોરણ અથવા રૂઢી શરૂ-આતનાં બે-ત્રણ બાળક સુધી તો ઘણે ઠેકાણે પળાતાં જોવામાં આવે છે. આજના પાશ્વિક વૃત્તિવાળા અને મનસ્વી-મોજામાં માનવીઓ જો આ રૂઢીનું અવલંબન સમજીને તાજ સ્વરૂપમાં અમલમાં લાવે તો આજે દેશમાં સુવાવડ પછી ક્ષય, સુવારોગ, સંગ્રહણી જેવા વ્યાધિથી સ્ત્રીઓ એક નહિ તો બીજી સુવાવડ પછી મરણને શરણ થાય છે તેમાં ઘણો બચાવ કરી શકાય.

આજકાલ કેળવાયેલી પ્રજામાં અને વગર કેળવાયેલી અર્ધ-જંગલીના નામથી ઓળખાયેલી અને હિંચ પંકિતનું અભિમાન ધરાવનારી પ્રજામાં એવો એક ચાલ પડી ગયો છે કે પતિને બહાર-ગામ નોકરી કે વેપાર હોવાથી તેની સ્ત્રીથી લાંબા સમય સુધી પતિગૃહથી દૂર રહેવાનો નિયમ પાળી શકતો નથી, તેમ જ પ્રસૂતા થવા માટે તેના પિતાના ઘેર નહિ છુટકે મોકલી હોય ત્યાં પણ ચાલીસમું નહાવાની રૂઢીનો ભંગ કરી અઠ્ઠાવીસ દિવસે અથવા બત્રીસ દિવસે સૂતિકારનાન કરાવી, તે પછીના બે ત્રણ દિવસમાં જ પોતાની સ્ત્રીને પોતાની સગવડ સાચવવા સારૂ પોતાની પાસે બોલાવી લે છે. તેથી કાચી સુવાવડી વૈદકશાસ્ત્રનાં અને ધર્મશાસ્ત્રનાં અધનને છોડી દે છે અને તેનો વિષય પતિ તે અધનને તોડી તેની સાથે સમાગમમાં આવે છે, અને રસોષપાણી વગેરે સંસારી ખટપટમાં પડવાથી એ સ્ત્રીને હર્ષુજ્વર કે ઝાકાના રોગની શરૂઆત થાય છે અથવા તો તે તુરંત જ ફરી મર્જાવાળી બની જાય છે.

અને 'હાથે રાંધવા વગેરેની ધણી અગવડતા છે, તો જલદી મોકલી આપજો'ના વારંવાર પત્રો લખી, પત્નીના પીયરીયાને પબવતા શ્રીમાન, ન્યાયે તેમનાં શ્રીમતીજી અસાધ્ય બાધિના પોતે જ નિષ્ફળવેલા કારણે પચારીવશ દશામાં આવી પડે છે ત્યાં તેની સારવારમાં શકાય છે અને પૈસા તથા વખતનો ભોગ આપીને છેવટે રહતી આંખે, તેને મરણ પામતી નિહાળે છે.

પરંતુ પ્રસૂતિ થયા પહેલાના ચાર માસ અને પ્રસૂતી થયા પછીના છ માસની ધીરજ તે વિષયપિપાસુ માનવી રાખી શકતો નથી, સંયમ જાળવી શકતો નથી અને પત્નીને ફરજિયાતપણે પણ ઝુકાત કરી શકતો નથી. તે કાંઈ થોડી દિલગીરીની વાત નથી.

આયુર્વેદના આચાર્યોએ યજ્ઞવાન અને નીરામી તથા ઐશ્વર્યવાન સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જે દિવસથી ગર્ભ સ્થાપન થાય ત્યારથી તે ગર્ભ વધી તેનો પ્રસવ થયા પછી બાળક ધાવવાનું બંધ કરીને અન્ન ખાતું થાય ત્યાંસુધી પતિ-પત્નીએ અલ્પચર્ચ પાળવું એવો સિદ્ધાંત સ્થાપેલો છે, અને એ સિદ્ધાંત તોડીને મોહવશ થઈને જેટલા પ્રમાણમાં ઉલ્ટે માર્ગે ચાલવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં તે અધર્મી ગણાય છે. એ નિયમના ઉલ્લંઘન રૂપે પાપના ફળ દુઃખપ્રાપ્તિ રૂપે આજે આપણે અને આપણો સમાજ ભોગવી રહેલ છીએ, અને હિંદુસ્તાનમાં દર વર્ષે પ્રસૂતા તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ એ લાખની સંખ્યામાં મૃત્યુને ભેટે છે. આ આંકડો ખરેખર હૃદયદ્રાવક છે.

એક પબ્લીક હેલ્થ કમિશ્નર સાહેબે સ્ત્રીઓની મૃત્યુસંખ્યાના સંબંધમાં રીપોર્ટ કરતાં નીચેનો પેરીગ્રાફ લખ્યો હતો :

‘ પંદરથી છેતાલીસ વર્ષની સ્ત્રીઓની મૃત્યુસંખ્યા પુરૂષોથી ત્રણગણી વધારે રહે છે અને આ સંખ્યાનું પ્રમાણ ગામડા કરતાં શહેરોમાં વધારે હોય છે કે જે શહેરોમાં ચિકિત્સા અને સારવાર માટે છેલ્લી પદ્ધતિનાં દવાખાનાં અને રૂગ્ણાલયો આવેલાં છે ! ’

આપણા દેશનું સ્ત્રીધન આ ખુલા આંકડાથી કેટલું અને કવી રીતે ધસાતું જાય છે તે હરકોઈ સમજી માણસ જાણી શકશે. કહેવાની જરૂર નથી કે એ મૃત્યુ તેમના સોળથી છેતાલીસ વર્ષ વચ્ચેના ગાળામાં જ તેઓ જ્યારે સંસારી હોય છે ત્યારે જ થાય છે. કહો, આપણા સંસારી જીવનમાં સ્ત્રીની કિંમત કેટલી છે ?

પ્રકરણ ૨૨ મું

સવા મહિના અને તે પછી

સાધારણ રીતે પ્રસૂતાને ચાલીશમું નવરાખ્યા બાદ અને સવા મહિના વીતી ગયા પછી તેને પ્રસૂતિગૃહમાંથી બહાર નીકળી જવાનું હોય છે અને સાધારણ માનવી તરીકે ઘરમાં એ હરીફરી શકે છે. દરેકને અડકી શકે છે, રસોષ ખનાવી શકે છે અને દેવસેવાના અંગેની સુશ્રુષા કરવા જેવી એ પવિત્ર મનાય છે. છતાં હજી તેનાં અંગોપાંગોમાં પ્રસૂતીની અસર નાબૂદ થઈ હોતી નથી. સવા મહિના સુધી આગળ બતાવેલી સારવાર લીધા પછી તેના શરીરમાં કોઈ પણ જાતનો રોગ હોતો નથી, છતાં પણ તેણીને બાળક ધાવતું હોય છે તે કારણથી તેમ જ રહીસહી સુવાવડની નિર્બળતા દૂર કરવાની ખાતર ત્યારપછી તેને પંદર વીશ દિવસ સુધી પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકે લાકુ ખનાવી આપવામાં આવે છે. તેને ગ્રામ્ય બાષામાં કાટલાના લાકુ કહે છે. વૈદકમાં તેને સૌભાગ્યસુંડી પાક કહેવામાં આવે છે.

આજકાલ સુવાવડી માટે બનાવવામાં આવતા કાટલામાં જીદા જીદા પદાર્થો નાંખવાનો રીવાજ છે. પરંતુ કેટલીક વખત જેવામાં અને જાણવામાં આવ્યું છે કે આવું કાટલું વાળી તૈયાર કરી તેણીને ખાવામાં અપાય છે એ બે ત્રણ દિવસ ખાઈને પછી પડતું મૂકે છે અને ‘ભાવતું નથી’ એમ કહેવા લાગે છે, ત્યારે વડીલો માને છે કે કાટલું નજરાણું-નજર લાગી ! ‘હોવે બા ! બરાબર કાટલું તૈયાર કરતાં હતાં અને બારેનજરી રાંડ ફલાણી આવી. એની નજર કાકણ જેવી તે કાટલું બમડયું-નજરાણું !’ જે કે ખરી વાત જોઈએ તો નજર જેવું કાંઈ જ હોતું નથી, પરંતુ કોઈ પણ નિયમ સિવાય

કાટલામાં અટકળે ચીંને નાંખવાથી એ ખાવામાં દુર્ગંધ (ભારે) બની જાય છે, કાં તો એટલું બેસ્વાદ બને છે કે તે ખાવું ભાવે નહિ.

અગર ક્યારેક આ કાટલું ખાવાનું શરૂ કર્યા પછી બે ત્રણ દિવસમાં પ્રસૂતાને તાવ આવે છે અથવા ધાવતા બાળકને ઝાકા થઈ જાય છે અથવા તે ભરાઈ જઈ, કફ થઈ આવે છે. આમ બનવાનું કારણ પણ કાટલામાં દ્રવ્યોની માપસર મીઠાવટની ખામી હોય છે, અને પ્રસૂતાની પાચનશક્તિનો વિચાર કર્યા સિવાય કાટલું મોટા પ્રમાણમાં જીરજાલથી ખવરાવવામાં આવે છે, તે નહિ પચવાને પરિણામે પ્રસૂતા તાવ-જ્વરને વશ બની જાય છે અને બાળક માંદુ પણ પડે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરી સવા મહિના પછી કાટલા તરીકે આપવાનો પાક આ નીચે અમે આપીએ છીએ. તે પૂરા પદાર્થ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી આપેલ છે. પ્રસૂતાના ધાવણને વધારે, તેના શરીરમાં શક્તિ અને લોહી ભરે છતાં તેને નડે નહિ, એ પદાર્થો ધાવણ મારફત બાળકના શરીરમાં જઈ પૂરતી પૌષ્ટિકતા પહોંચાડે-એવી આ બનાવટનો નુસખો છે. વાચકો આ નુસખાની નોંધ તેમની નોંધપોથીમાં કરી લઈ હરેક ઘરમાં એનો ફેલાવો કરે એવી ભલામણ કરીએ છીએ, કે જેનાથી દૂધ નથી આવતું, અશક્તિ છે, શીકાણ છે, એવી પ્રસૂતાની ફરિયાદને આ ધરગથુ ખોરાકથી છૂટી શકાય છે. આ નુસખો અમારા પોતાના અનુભવનો પાઠ છે. કોઈ શાસ્ત્રમાં આપેલો નથી. હજારો સ્ત્રીઓને આપી, તે ઉપરથી સિદ્ધ કરેલો છે. અમારો અનુભવ બધાયો છે કે આટલો સરસ કોઈ નુસખો મળશે નહિ.

સૌભાગ્ય મુંઠી પાઠ

૨૩.૫.૫૭૩
૧.૧૬

જાવળનો ગુંદ તો. ૨૦, મુંઠ તો. ૧૦, મુંઠ કોપર તો. ૧૦,
બદામ તો. ૧૦, ખસખસ તો. ૨૦, સુવા તો. ૨૦, અજમે
તો. ૧૧, વરીયાળી તો. ૧૧, તજ તો. ૧૧, મઠોડાં તો. ૧,
બયફળ તો. ૦૧, એલચી તો. ૧, આહન તો. ૨૦, જતાવરી
તો. ૨૦, ચોપચીની તો. ૨૦, બળદાણા તો. ૧૧, વાવડીંગ તો. ૧૧,
ચીમેક તો. ૫, મેથી તો. ૫, ગોળ શેર ૧૧, સાકર શેર ૧૧,
લી શેર ૨૦, ચાંદીના વરખ તો. ૦૧.

તેની બનાવટ—

પ્રથમ ગુંદરને ધીમાં તળી લેવો. તે તળવાથી કુલ્લી બધ ત્યાર-
બાદ ઠંડો થવા દઈ ખાંડી નાંખવો. મેથીને કાચો શેકીને ભુદી
ખાંડવી. કોપરને ખમણી નાંખવું. બદામને ગરમ પાણીમાં પલાળી,
ઘોષ ફાતરા કાઢી નાંખી, ખાંડી રાખવી. દરેક બદામને આખી
બેવી કે તે કડવી ન હોય.

ખસખસ આખી ભુદી રાખી, એ સિવાયની બીજી ચીજોને
ખાંડવી હવાલે ચળાવી નાંખવી.

પ્રથમ લોઢાની કઢાઈમાં લી મૂકવું. તે ગરમ થાય એટલે અંદર
ગોળ નાંખવો. ગોળ લી ઉપર તરવા લાગે એટલે નીચે કિતારી તેમાં
ખાંડેલી સાકર નાંખવી. અને ત્યારપછી અનુક્રમે બધી ચીજો નાંખી
ઉપર ખસખસ આખી નાંખી એક કરીને હાથથી મસખીને દરેક
દસ તોલાના લાડુ વાળવા. આ લાડુમાં જેની ઇચ્છા હોય તે ધઉને
આટો શેર ૧ નાંખી શકે છે. પરંતુ તેને પ્રથમ લીમાં સારી રીતે
સાંતળી લેવો જોઈએ, અને એ સાંતળવામાં લી ઉપરના આપર્મ
ખતાબું છે તેથી ભુદું લેવું.

આ રીતે તૈયાર કરેલા લાડુને કાટલાના લાડુ કહો અથવા સૌભાગ્યસુંઠી પાક કહો, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેને તૈયાર કરી સવા મહિનો પૂરા કરેલી પ્રસૂતાને સ્થવારમાં દાતણપાણી સ્નાનાદિ કર્યા પછી સહુથી પહેલાં આ પાક ખાવા આપવો. દશ તોલાનો એક લાડુ એક ટકે ધણો છે. સારી પાચનશક્તિ હોય તેણે પણ વધુ ખાવાનો લોભ ન કરવો. નવળી પાચનશક્તિવાળી સ્ત્રીએ અરધો અથવા પોણો લાડુ ધીમે ધીમે ખૂબ ચાવીને ખાવો. ઇચ્છા થાય તો સવા મહિના પછી દૂધ લેવાની છૂટ છે, પરંતુ ચહા તો લેવો જ નહિ. ચહા લેવા માંડશે એટલે કાષ ખાસ નુકસાન તો નથી, પરંતુ મંદામિ થશે અને સ્તનમાંથી ધાવણુ ધટવા માંડશે.

આ કાટલું ખાવાથી લાલ એ થાય છે કે પ્રસૂતાનું ધાવણુ સુધરે છે અને વધે છે. નાનું બાળક ધાવતું હોવા છતાં માતાના દૂધમાંથી કૃમી થતાં નથી. કારણ કે કાટલાની અંદર કૃમી નાશ કરનાર મેથી અને ચીમેક જેવી કટુ પૌષ્ટિક દવાઓની યોજના કરવામાં આવી છે. વળી આથી ધાવણુ વધે છે એટલા માટે કે આ કાટલામાં શતાવરી, બળદાણા અને આહનની યોજના કરી છે.

આ સૌભાગ્યસુંઠી પાકથી પ્રસૂતાની કેડો મજબૂત બને છે, તે એટલા માટે કે તેમાં ગુંદર, ચોપચીની, જેવી ખાસ કેકના સાંધા ઉપર અસર કરનારી વનસ્પતિની યોજના છે. તે મગજના જ્ઞાનતંત્રને શાંત રાખી, મીઠી ઉંઘ આપે છે, કારણ કે તેમાં બદામ અને ગઠાડા જેવી મગજને શાંતિ આપનાર તથા મગજને ભરનાર ચીજોની યોજના છે.

આ રીતે પ્રસૂતાનાં ભુદાં ભુદાં અવયવો ઉપર ભુદા ભુદા ગુણુવાળા પદાર્થો સીધી અસર નીપજવી, તેના બળમાં, શક્તિમાં,

સ્વાસ્થ્યમાં પુરતો વધારો કરે છે. સુવાવડ જેવો પ્રસંગ જીવાને કારણે આજી આજી રહી ગયેલી નબળાઇને મારી હઠાવે છે, અને પૂરા વજન પ્રમાણે કાટલું પૂરું કરનાર પ્રસૂતાને કોષ્ટ પણુ વૈદ્ય ડોક્ટર પાસે દોડાદોડી કરવી પડતી નથી, અને શક્તિ મેળવવા માટે માછલીના તેલમાંથી બનતાં કાડલીવર ઓષ્ધો અને હીમોગ્લોબીન જેવી ચોપમાના લોહીની બનાવટવાળી દવાઓની મોંઘી બાટલીઓ પીવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

અમે ગ્રામ્ય અને શહેરી, અર્ધશિક્ષિત અને પૂર્ણ કેળવાયેલી અમારી બહેનોને આગ્રહપૂર્વક-અતઃકરણપૂર્વક લલામણુ કરીએ છીએ કે તમે તમારી બહેન-દીકરીઓની સુવાવડ પછી આ કાટલું વપરાવાની શરૂઆત કરો. એથી તમારું દુર્બળ બનતું અને રોગગ્રસ્ત થતું નારીધન બળવાન બનશે. ઓછા પૈસાથી તમારી નજર સામે મળતી દેશી ગંધીયાણાની ચીજોમાંથી તમે એક ઉમદા અને અપૂર્વ પૌષ્ટિક પદાર્થ અથવા દવા તૈયાર કરી શકો છો. એથી તમારા ધર્મ અને ધન બેઊંતું રક્ષણ થાય છે. તમે સ્વાવલંબી બનો છો, તમારાં નાણાં દેશમાં રહે છે, અને તમારાં નાણાંને અંગે નિપજતો હજારો માછલીઓ અને બકરાઓનો હિંસાયગ્ન અટકે છે. માત્ર તમારી દષ્ટિ બદલાય અને સત્ય વસ્તુ સમજાય તો તમે આ રસ્તે ચઢી જુઓ, આદરી જુઓ, બહેનો !

આટલી જોરદાર લલામણુ એટલા માટે કરવી પડે છે કે મેં શહેરમાં સુવાવડમાંથી ઉઠેલી અનેક બહેનોને પેટ'ટ બાટલીઓ ખરીદી તેનો ઉપયોગ કરતી દીઠી છે અને ધણું કરીને તો તે, જ્યાં પોતે સુવાવડ કરાવી હોય તે હોસ્પિટલમાંથી જ નર્સ કે ડોક્ટર પાસેથી લખાવી લાવીને જ શરૂ કરે છે. હું કહું છું કે આ બાટલીઓ બધાંને નુકસાન કરતી નહિ હોય, પરંતુ એથી વધુ જોરથી હું કહું છું કે આ પાક અથવા

કાટલું મારી દેશી બહેનોને જેટલું પથ્ય, હિતાવહ, રોમહર અને શક્તિ બરવા માટે કામ કરે છે, તેટલી વિદેશી બાટલીઓ નહિ કરી શકે. માટે વિદેશી ફ્લાઓને ત્યાંની મદદો માટે રહેવા દઇ, આદિ પ્રણાલિથી ચાલી આવેલાં તમારાં ગુંદર અને સુંઠને નહિ છોડો. તો તમે દીર્ઘાયુષી, બળવાન અને સુંદર, નીરોગી શરીર-સંપત્તિવાળાં બનશો.

સવા મહિના પછી પણ પ્રસૂતાએ શરીરની કેટલીક બાબતમાં સંભાળ રાખવી પડે છે. તેણે કદાપિ ધણી ખટાશ લેવી હિતકારી નથી. સહેજે કોકમ જેવી નિર્દોષ ખટાશ કે સાધારણ તેલ મરચું એ લઇ શકે, પરંતુ આંબલી, અચાણાં, આમચૂર જેવી ખટાશ લેવી તે ઠીક નથી.

હમેશાં સ્નાન કરવાનો વાંધો નથી, પરંતુ ઠંડા પાણીએ સ્નાન નહિ કરતાં પ્રથમ શરીર ઉપર તેલ ચોળીને ગરમપાણીએ સ્નાન કરવું અને પવન સખત ફુંકાતો ન હોય તેવી જગ્યામાં નિરાંતે સ્નાન બરાબર સફાઇ કરીને કરવું.

માથા ઉપર બારે વજનની વસ્તુ ઉચકવી નહિ અને જમીન ઉપરથી બળ પડે તેવી વસ્તુ ઉઠાવી માથે ચઢાવવી નહિ. ધણા અવાજવાળાં વાજીત્રાથી દૂર રહેવું અને રાત્રિના ઓછામાં ઓછા આઠ કલાકની શાંત ઉંઘ લેવી.

પતિ સૂતા હોય તેમની સાથે એક રૂમમાં સૂવું નહિ, પરંતુ ખલાયદા રૂમમાં સૂવું. હજી એનાં ગુપ્ત અંગો આળાં જ હોય છે. સહશયનમાં એકાદના મનનો સંયમ ખસી જવાથી, કામની વ્યાકૂળતા વધી પડે, એથી કાચા અવયવને સમાગમ આપવો પડે છે અને તેનું

પરિણામ દુઃખરૂપ ભોગવવું પડે છે. ઓછામાં ઓછા પ્રસૂતી થયા પછીના ત્રણ મહિના સમગ્ર વિચારીને જવા દેવા. પત્નીના સ્ત્રીરને ખાતર અને ધાવતા બાળકના લક્ષાને ખાતર આ ઉપદેશ બ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. એથી ઉછરતું બાળક બાળઅવસ્થામાંથી કરમાવા લાગે છે અને સુકતાન જેવા બાળકના રોગો જે ક્ષયને મળતા જ હોય છે તે આ રીતે સેવેલા સમાગમને આભારી છે. બે ચાર મહિનાનાં બાળકો થઇને ગુજરી જાય છે ત્યારે પતિ-પત્ની રોવા લાગે છે, પરંતુ બાળકને તંદુરસ્ત રાખીને બળવાન બનાવવા ખાતર પણ આટલો દુઃખો ગાળો જીવ્યાં રહી શકાતું નથી તે ખરેખર ખેદજનક છે.

પ્રસૂતા ઉપર કામનો ધણો બોળે તાત્કાલિક નહિ નાંખતાં ધરની ઓઓએ તેની ઉપર દયા રાખવી જોઇએ. સાસુ-નણુદોએ સુવા-વહીની દયા ખાઇ, વકરે ઓછો કરી તેને રાહત આપવી એ એમની આવા સમયે તો ફરજ છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૨૩ મું

પ્રસૂતિના વ્યાધિઓ :

(પશ્ચાત્ વેણ અને રક્તાશ્વાવ)

પ્રસૂતા સંબંધે અત્યારસુધીમાં સ્વાભાવિક પ્રસૂતા કે જેને પ્રસવક્રિયા સરલતાથી આવી જાય છે અને ત્યારપછી સવા મહિનો કોઈ ખાસ વ્યાધિ સિવાય સરલતાથી પાર પડી જાય છે, તેને અંગેની સારવાર અને ઉપચાર તથા ઉપચારનું વર્ણન, વિવેચન તથા ઉપાયો બતાવી ગયા છીએ. હવે સુવાવડીને થતાં ખાસ દર્દો સંબંધમાં આપણે વિચારવાનું છે. જે કે હરેક સુવાવડીને દર્દો થતાં નથી તેમ જ હરેક સુવાવડી દર્દ રહીત પણ રહી શકતી નથી. એટલે ઉપયોગી એવા ઉપચાર અને સમજૂતીપૂર્વક વિવેચન આવશ્યક છે.

પ્રસૂતાનાં દર્દો સંબંધમાં બે ભેદ પાડી શકાય. સામાન્ય દર્દો અને ભયંકર દર્દો : સામાન્ય દર્દોમાં સાધારણ ઉપચારોથી રાહત આપીને દરદને નિવારી શકાય છે. સુવાવડીનાં ભયંકર દર્દોમાં યુદ્ધિમાન ચિકિત્સકોનાં નિદાન અને સારવારની જરૂર છે. એટલે બન્ને વર્ગને ઉપયોગી થાય તે રીતનો ચિકિત્સાક્રમ શાસ્ત્રીય રીતે અમારા અનુભવની મેળવણી સાથે અહીં આપીએ છીએ :

પ્રથમ સાધારણ દરદો સંબંધમાં આપણે પ્રસવ પછીની સુવાવડીની સ્થિતિ તપાસીએ. પરંતુ એ ચર્ચાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં વાચકોનું એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન દોરવાની ઈચ્છાને રોકી શકતો નથી.

ધણી જખાએ મેં જોયું છે કે સ્ત્રીને સુવાવડ આભા પછી તેની પ્રસૂતિમાં કોઈ વાર સાધારણ અભવસ્થા ઉભી થતાં ધરનાં માણસો

ગભરાઇ જઇને એકદમ દોડધામ કરવા લાગી જાય છે. તાબડતોબ ડોક્ટરો અને વૈદ્યોને ઉપરાઉપરી બોલાવવા લાગી, જુદા જુદા ઉપચારોનો મારો નિર્ણય અને શીથીલ સ્ત્રી ઉપર ચલાવવામાં આવે છે. કંઈ કંઈ જનતાનાં ઇન્જેક્શનો, પીવાની દવાઓ, એનીમાથી ઝાડો કરાવવાની દોડધામ, અને પેશાબ કઢાવવો-વગેરે શરૂ થાય છે. શરૂઆતમાં સાધારણ ગભરામણ કે જલ્દી ધરાવતી સ્ત્રીને અનેક વ્યાધિ પેદા કરવાનું આ વિવિધ ઉપચારો સુકતા નથી. કહેવું જોઈએ કે કુદરતને ભૂલી મૂકી ઉતાવળીઆ વૈદ્યો અને ડોક્ટરો પ્રસૂતાની અતરનાક હાલત કરી મૂકે છે. હમણાં હમણાં મેં જોયું છે કે પ્રસૂતિ પછીની આવી જખ્ખર દોડધામના પરિણામે અડતાલીસ કે બોતેર કલાકમાં પ્રસૂતા પ્રાણ છોડી ચાલી જાય છે.

સાધારણ માણસને સૂઝો મળત્યાજ કરવા વખતે પણ તકલીફ પડે છે અને થાકી જવાય છે, ત્યારે પ્રસવ જેવી ઝંઝાવાત અને તકલીફવાળી અવસ્થામાં પ્રસૂતા થાકી જાય, નખળી દેખાય કે તેને સાધારણ ગભરાટ થાય, તેટલા માટે આવી નિરૂપયોગી દોડાદોડ અને ધમાલ શા માટે ડરપોક કુટુંબીઓ કરી મૂકતાં હશે ? મને લાગે છે કે કુદરત ઉપરથી વિશ્વાસ જ ઉઠી ગયો છે, અને કુદરત સ્વાસ્થ્યરક્ષા કરવા માટે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની શક્તિ ખચી રહેલી હોય છે તેને માનતા નથી, એટલે પોતાનું ડહાપણ ડાળવા લાગી કેટલીક વખત એ કુદરતની ક્રિયા વિરૂદ્ધ ઉપચારોનો મારો ચલાવીને બિચારી પ્રસૂતાને 'ઉલ્લમાંથી સુલમાં' નાંખવા જેવું કરે છે અને નજીવા જણાતા વ્યાધિને મટાડવાના ઉપાયથી નવો વ્યાધિ પેદા કરે છે : એથી 'અકરૂં કાઢતાં ઉંટ' પેસી જાય છે !

એટલે જ ઉપાયો અને ઉપચારો લખતા પહેલાં અમારે બારપૂર્વક નિર્દેશ કરવો પડે છે કે ધમાલ ન કરો, પ્રસૂતાની ફરિયાદ અને તેની હાલત ઉપર વિચાર કરો. નખળાં મનની અને સહનશીલતાના

સ્વભાવરહીત પ્રસૂતા લાગણીથી ઉશ્કેરાઈ જુદી જુદી ફરિયાદોને બ્યક્ત કરે, પણ તેનો સરવાળો કરી વિચારપૂર્વક શાંતિથી કામે લગાડો. એક ઉપાય કર્યા પછી તેની અસર થવા માટે અમુક સમય સુધી થોભો અને આગળ વધો. તો જ તમે આળસ અને આળી બની ગયેલી સ્ત્રીને લાભ પહોંચાડી શકો છો. પ્રસૂતાની ઉતાવળ પ્રમાણે તમે જે ગભરાઈ, દોડાદોડ કરીને જાતજાતના ઉપાયો એક સાથે અજમાવવા લાગી જશો તો જરૂર સમજાશે કે તમે તેના હિતમાં તુકસાન કરીને તેના શરીરમાં ભયંકર વ્યાધિનાં બીજ વાવશો અને તેનું અકાળે મરણ નિપજવશો.

પ્રસવ થઈ ગયા પછી તેને આરામ આપવો એ તો આગળ અમે સ્પષ્ટપણે જણાવી ગયા છીએ. પરંતુ પ્રસવકાળની વેદના કેટલીક વખતે અસહ્ય હોય છે અને લાંબો વખત સુધી પ્રસવવેદના ચાલુ રહી હોય છે તો પ્રસૂતાને આઘાત લાગ્યો હોય છે. આઘાત અને પ્રત્યાઘાત તે બન્ને સરખા જોરથી એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે જે બાઈને પ્રસવ વખતે વધારે આઘાત લાગ્યો હોય, વધારે સ્ત્રાવ થયો હોય અથવા મુશ્કેલીથી પ્રસવ કરાવો શકાયો હોય, બચ્ચું આવતાં વાર લાગી હોય, તેવી સ્ત્રીને આઘાતમાંથી પ્રત્યાઘાત થાય છે. અર્થાત્ પ્રસવ થયા પછી તેને ગભરામણ થતી જણાય છે અને જાણે જીવ ઉડે ઉતરી જતો હોય તેવું લાગે છે, શરીરની ઉબ્જતા ઓછી જણાય છે. તે બોલે ત્યારે જાણે ઉડી ઉતરી જતી હોય અથવા એકદમ ઠંડી પડતી હોય, તેવું જણાય અને નાડીનાં સ્પંદનો મંદ જણાય ત્યારે એને પ્રસવનો પ્રત્યાઘાત સમજવો જોઈએ. એટલે આવા પ્રત્યાઘાત વખતે તેની સ્વસ્થતા તથા દુશ્ચિારી લાવવા માટે ઉપચારની જરૂર છે અને તાત્કાલિક તેની નાડીને સાચવી લે-સાચી ગરમાઈ આવી જાય તે માટે તાત્કાલિક અને પ્રથમ ઉપચાર તરીકે વધુ સુંદર તો સુવાવડીને ‘બાંડી’ આપવો તે છે. બાંડી એક

ચમચી (એક ડ્રામ) એક ઔસ પાણી સાથે મેળવીને આપી દેવાથી વીસ પચીસ મિનીટમાં પ્રસૂતા રક્તિવાળી જણાય છે, પસીનો બંધ થાય છે અને નાડી પાછી વળી વેગવંતી બને છે. એક ડ્રામ આપી જોઇ અર્ધા કલાકમાં તેની અસર ન જણાય તો ફરી આપવો. જેઓ આ વિદેશી ચમત્કારિક દવા વાપરવામાં બાધ માનતા હોય તેઓ દેશી રીતે બનતી દવા ‘મૃત સંજીવની સૂરા’ પ્લાંડી માફક જ આપી શકે છે. પ્લાંડી અને દેશી વૈદ્યોની ‘મૃત સંજીવની સૂરા’ લગભગ માબખી બહેનો છે અને બેઉ ગુણમાં સરખી છે. માત્ર એક ઉપર વિલાયતની છાપ છે, જ્યારે બીજી દવા ઉપર દેશી છાપ છે એટલો જ ફરક છે.

પ્લાંડી અમૃત જેવું કામ કરી બતાવે છે, છતાં આવાં આલકોહલ-વાળાં દ્રવ્યો જે સનાતની હિન્દુઓ ધર્મબાધથી ન વાપરી શકે તેઓ જૂનો દ્રાક્ષાસવ એકેક ઔસના પ્રમાણમાં કલાકે કલાકે બે ત્રણ વખત આપે. દ્રાક્ષાસવ પણ રક્તિ અને પ્રત્યાઘાત મટાડવા તથા હોશિયારી લાવવા માટે સાફ કામ કરે છે, માત્ર પ્લાંડીથી તેની શક્તિ બધી ઉતરતી છે. ’

ચોથી દવા તરીકે ‘હિરણ્યગર્ભ પોટલી’ છે. આદુનો રસ તથા મધ બેબે આનીબાર ભેગાં કરી, ‘હિરણ્યગર્ભ પોટલી’ રસને થોડા પાણી સાથે બેથી ત્રણ રતી પત્થર ઉપર ધસી, તેનો ધસારો તથા આદુનો રસ અને મધ મેળવી પ્રસૂતાને પાંચ દેવાથી તેની ગભરામણ, પસીનો, નબળાઇ તથા જીવ ઉંડો ઉતરી જવા જેવાં લક્ષણો બંધ થઇને રક્તિ આપે છે. ‘હિરણ્યગર્ભ પોટલી’ જેમની પાસે ન હોય તેમને આવું શીત બાષ્પી જતી વખતે આદુના રસ સાથે ‘શીતભંજ રસ’ આપવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

હું તો ચિકિત્સકોને નત્ર ભલામણ કરું છું કે આપલોકોના બીજા ઉપાયો કે ઇન્જેક્શનો આપતાં પહેલાં મારા અનુભવનાં આ.

આખી, મૃતસંજીવનો સુરા, દ્રાક્ષાસવ, હિરણ્યગર્ભ પોટલી રસ અને શીતભંજી રસની યોજના કરી જુઓ. તમે આજ્ઞાતીત સફળતા મેળવી શકશો અને થોડા કલાકમાં ઠંડી બનતી પ્રસૂતાને આયુઃ સ્થાપન કરી શકશો.

પ્રસવ થઇ ગયા પછી પ્રસૂતાને પ્રસવ પહેલાં જેવી વેણી આવતી હોય છે તેવી વેણી શરૂ થાય છે. આવું પેકુમાં દરદ થવું તેને પશ્ચાત્ વેણુ નામ આપવામાં આવેલું છે. પશ્ચાત્ વેણુ દ્વારા ધણું કરીને તો ગર્ભાશય પોતાનામાં રહેલો કાષ્ઠ પણ ગર્ભાવસ્થાનો કચરો બહાર ધકેલી દેવા માગતું હોય છે અથવા પ્રસૂતિ થયા પછી ગર્ભાશય ઢીલું થયેલું હોય છે તે ફરીથી પૂર્વ સ્થિતિમાં આવવા માટે આકુંચન થામે છે અને પશ્ચાત્ વેણુ આવે છે.

પ્રથમ વખતની પ્રસૂતાને આ વેદના ધણી થતી નથી. પરંતુ જેમ જેમ વધારે સુવાવડો થતી જાય છે તેવી પ્રસૂતાને અશક્તિના ખરિણામે આ દર્દ વધુ થાય છે અને ધણું કરીને ત્રણ ચાર દિવસ આ દર્દ રહ્યા કરે છે. ધણું કરીને અશિક્ષિત વર્ગ આ દર્દને આંખોમાં દુઃખવી અથવા પીચોટીનો દુઃખાવો એવા નામથી ઝાળખે છે. ખરી રીતે તો આ દુઃખ સહન કરવામાં જ લાભ છે. કારણ કે એ રીતે ગર્ભાશય સંકુચિત થવામાં જે ક્રિયા કરે છે તે થવા દેવી જોઈએ. જે વેદના વધી જાય તો નીચેનો ઉપાય કરવો :

કાંચકાનો ગોળો શેકી લઈ અરધો અને હીંગ શેકી લઈ બે રત્ન તથા ગોળ તો. ૦૧.

કાંચકાને ખાંડી તેનો જૂકો કરી, તેમાં હીંગ અને ગોળ મેળવી લઈ ગોળી બનાવી ઝોક જ વખતે એ ખાઈ જવું.

જે ચાર દિવસ દરરોજ આપવાથી આ પશ્ચાત્ વેણુ નરમ પડી જાય છે. આ જોળી અપાતી હોય ત્યારે પેકુ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. રબરની થેલીમાં પાણી ભરીને શેક કરતી વખતે અગશીની પોટીજ પેકુ ઉપર મૂકી દેવાથી ઘણી રાહત રહે છે.

ઉપરના સાદા ઉપાયથી પણ દર્દ કમતી ન થાય અને પશ્ચાત્ વેણુ બંધ ન પડે તો ચાર રતી અશીચુને પાણીમાં ઓગાળી તેનો લેપ દુંટીની આસપાસ કરવાથી ઘણી જ ઝડપી રીતે આ દુઃખાવો બંધ પડે છે.

ડોક્ટરો પશ્ચાત્વેણુને ‘આફ્ટર પેઇન’ કહે છે. તેઓ અને અંગે થતી અસહ્ય વેદના માટે ‘કોનોરાઇન’ અને ‘મોર્ફીયા’ પીવામાં અથવા મોર્ફીયાનું ઇન્જેક્શન આપે છે અને તેથી પણ દર્દ ભેરસી જાય છે.

પ્રસૂતા માટે બીજી સંભાળ રાખવા જેવું દર્દ એ ‘પ્રસવોત્તર રક્તસ્રાવ’ છે. પ્રસવ થયા પછી ઓછા વધતા પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ અથવા લોહી વહેવાનું રહે છે. એટલે આ પ્રસવોત્તર રક્તસ્રાવને જે રીતે સમજવાની જરૂર છે. પ્રસવ થયા પછી ચાર છ કલાક સુધીમાં જે સ્રાવ થાય અને તે સ્રાવ મર્યાદામાં હોય તો તેને બંધ કરવાની કે ઉપાય કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ સ્રાવને પ્રાથમિક સ્રાવ કહેવામાં આવે છે પણ દ્વિતીય સ્રાવ અથવા પશ્ચાત્ સ્રાવ એટલે બાર કલાક પછી સ્રાવ શરૂ થાય છે. તેનાં લક્ષણ એ હેતુ છે કે રક્તનો પ્રવાહ વધુ પડતો જણાય છે, સુત્રાવડીનું મોઢું એકદમ શીકું થઈ જાય છે અથવા પાંડુવર્ણ જણાવા લાગે છે, નાડી ધીલુ થાય છે અને ઉત્તરણી ચાલે છે, સુત્રાવડી મૂર્ચિત જેવી થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણેનાં લક્ષણો સાથે રક્તનો પ્રવાહ વહેવો શરૂ થાય ત્યારે તે તરફ લક્ષ દોરાયા વગર રહેતું નથી. આ કારણથી આવો રક્તસ્રાવ વધુ પડતો થાય છે તે તપાસવા ખેસીએ તો ઘણાં કારણો મળી આવે છે.

જે જે કારણોથી ગર્ભાશયનું સ્થાન સંકોચન પામી શકે તેવાં અર્ધાં કારણોમાં રક્તસ્રાવ શરૂ થાય છે: (૧) ક્ષતોત્પન્ન રક્તસ્રાવ. (પ્રસવ વખતે અંદરનો ભાગ છોલાઈ ક્ષત પડવાથી) (૨) ગર્ભવેષ્ટનનો કોષ ભાગ રહી જવાથી થયેલો રક્તસ્રાવ. (૩) ગર્ભાશયના દાહના પરિણામે થતો રક્તસ્રાવ. (૪) વિદ્યપ્ત પ્રસવ અને ત્વરિત પ્રસવના કારણે થયેલો રક્તસ્રાવ. (૫) ગર્ભાશયની અંદરની ગાંઠ (પ્લેસન્ટા પ્રીવીઆ)ના પરિણામે થતો રક્તસ્રાવ. (૬) નબળાઈને લીધે થતો રક્તસ્રાવ.

આ પ્રમાણે પશ્ચાત્ રક્તસ્રાવનાં જુદાં જુદાં કારણો મળી આવે છે. એટલે તે જ્યારે વધુ પડતો શરૂ થાય ત્યારે તેના ઉપાય કરતાં પહેલાં દીર્ઘદૃષ્ટિથી તપાસ કરી લેવી જરૂરી છે. કેટલીક વખત પ્રસવકાળની ઘણી અથડામણના પરિણામે ગર્ભાશયની ગ્રીવા તુટી ગઈ હોય છે, ફાટ પડી ગયેલી હોય છે, અથવા અંદરની કોર્ષક નસ તુટી ગઈ હોય છે. આવું જ કોષ કારણ હોય તો ઔષધોપચાર કરવા છતાં રક્તસ્રાવ અંધ થતો નથી. તે વખતે ગર્ભાશયને બહાર ખેંચી લાવી તેના ટેભા લેવા પડે છે. પરંતુ આ કાર્ય શસ્ત્રવૈદ્યનું હોઈ તેમની સારવાર નીચે જ પ્રસ્તુતાને મુકવાની જરૂર રહે છે. તેની સાથે મંથીના પરિણામે થએલા રક્તસ્રાવમાં પણ શસ્ત્રવૈદ્યો સફળતા મેળવી શકે છે. બાકીનાં કારણોથી થયેલ રક્તવહન ઉપચારથી ઠીક થાય છે.

રક્ત વહન ચાલુ રહેતાં પ્રથમ સુવાવડીનું પેટ તપાસી લેવું જોઈએ. પેટ તપાસવાથી જણાશે કે ગર્ભાશય સંકુચિત થયું છે ના

નહિ. ગર્ભાશય એ રીતે પ્રસવ પછી સંકોચ પામે છે : સવિરામ સંકોચ (કાન્ટ્રેક્શન) અને સ્થાપ્ત સંકોચ (રિટ્રેક્શન.)

ગર્ભાશયમાં વેદના થઇને તે વચમાં આરામ લે છે ત્યારે સંકોચન થઇ જાય છે, પાછું ફરી સહેજ પહોળું થઇ, ફરી સંકુચિત થવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાંસુધી બરાબર સ્થાપ્ત સંકોચન થઇ શકતું નથી ત્યાંસુધી રક્તવહન થયા કરે છે અને આ રીતે તેના સંકોચ-વિકાસ થતાં જે ઓરનો ભાગ રહી જવા પામ્યો હોય તે બહાર નીકળી જાય છે અને પછી સ્થાપ્ત સંકોચ થઇ જાય છે.

સ્થાપ્ત સંકોચ થઇ ગયા પછી પેટ ઉપર ફુટી નીચે તપાસવાથી દકાની માફક સંકોચાયેલું ગર્ભાશય જોઇ શકાય છે અને પૂર્ણ સંકોચ અથવા સ્થાપ્ત સંકોચ થયો નથી હોતો તો પેટમાં જીદું ગર્ભાશય જોઇ શકાતું નથી.

આ રીતે પ્રાથમિક તપાસ કર્યા પછી તેના ઉપાયો તરફ વળવું, પરંતુ વધુ પડતો રક્તસ્રાવ ચાલુ હોય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઇએ નહિ. કારણ કે તેમાંથી જ સુવાવડીને આંચકી-તાણ આવવા સંભવ છે. પુષ્કળ રક્ત વહી જવાથી દરદી ક્ષીણ બની જઇ મૃત્યુ તરફ ધકેલાઇ જાય છે. વધુ પડતું રક્ત બહાર ચાલી જવાથી હૃદય નિર્બળ બની જાય છે અને એથી પરિણામે કેટલીક વાર દરદીની આશા છોડી દેવી પડે છે. માટે વેળાસર રક્તનું વહન કાણુમાં આવે તે માટે કેટલાક ઉપાયો બતાવીએ છીએ.

*

*

*

પ્રકરણ ૨૪ મું

રક્તસ્રાવના ઉપાય

પ્રસવોત્તર રક્તસ્રાવ સંબંધમાં આપણે ગયા પ્રકરણમાં તેના કાર્ય-કારણ વિષે લંબાણથી વિવેચન કરી ગયા છીએ. હવે માત્ર એ રક્તસ્રાવને અટકાવવા માટે શા ઉપાયો કામે લેવા, તે સંબંધમાં જણાવવાનું બાકી રહે છે.

સુવાવડી સ્ત્રીને આગળ બતાવેલા કાષ્ઠ પણ કારણથી રક્તસ્રાવ ચાલુ જ રહે તો તેના જનન જોખમમાં આવી પડે છે એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે. એટલે સાવધાનીપૂર્વક સમજીને તેના ઉપાયો કરવા એ ધણું જ જરૂરી છે.

પ્રથમ તો આવી સુવાવડી કે જેને રક્તસ્રાવ ધણું જોરથી થતો હોય તેને બનતાં સુધી પથારીમાંથી ઉઠવા બેસવાની મનાઈ કરીને સુતા રહેવાની જ સલાહ આપવી, અને બની શકે તો તેના મસ્તક નીચેનું એાશીકું કાઢી નાંખી, ઢળતું રહે તે રીતે માથું રાખવું. કેકનો ભાગ મસ્તક તરફ વધુ ઢળતો રહે તે માટે ખાટલો હોય તો પગ તરફના ખાટલાના પાયા નીચે બે બે ધંચના લાકડાના ટુકડા મૂકી દેવા કે જેથી સાધારણ રીતે પગનો ભાગ ઉંચાઈએ આવી જશે અને માથું ઢળતા ભાગે ઠીક દ્રક્ષાએ ગોઠવાશે.

સુચાણી અથવા ડોક્ટરે પોતાનો હાથ જંતુનાશક લોશનથી ધોઈ નાંખી, ચોનીમાર્ગ દ્વારા ગર્ભાશયના મૂખમાં અંગુલીપ્રવેશ કરી જોવું કે ગર્ભાશયનું મુખ કેટલું અને કેવા પ્રકારનું વિસ્તૃત થયેલું છે. એ પ્રમાણે ગર્ભાશયમાં આંગળી પ્રવેશવાથી બે લાભ થાય છે :

એક તો ગર્ભાશયમાં કચરો હોય તો તે નીકળી જાય છે, અથવા તે નીકળવાની જરૂર છે કે કેમ તેની ખાતરી થાય છે, અને ખીજું ગર્ભાશયના સ્વભાવ પ્રમાણે તેને આંગળીનો સ્પર્શ થવાથી તેનામાં વધારે ઉત્તેજના આવી તે સંક્રાંત્ય પામે છે અને કેટલીક વખત માત્ર આ પરીક્ષા થઇ ગયા પછી કોઇ પણ દવા આપ્યા વગર ગર્ભાશય સંકુચિત થઇને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. તેમ છતાં બંધ ન થાય તો ગર્ભાશયની અંદર પ્રથમ પાણીનો કુશ આપવાની જરૂર છે અને એ કુશ આપવાથી ગર્ભાશયની અંદરનો બાકી રહેલો બહાગમ પાણીથી ધોવાઇ બહાર નીકળી જાય છે, રક્તવાહિની શિરાઓને પાણીથી આરામ મળે છે અને તે પોતાનાં મોઢાં સંક્રાંત્ય લઇ રક્તવહનને બંધ કરે છે.

સાધારણ કુશ આપવાના સાધન તરીકે એનીમા ઉપર સહેજ મોટા માપની નળી ચઢાવી તેનો છેડો યોનીમાર્ગ મારફત ગર્ભાશયની અંદર જઇ શકે છે. ખાસ કરીને આ પાણીમાં કોઇ પણ જાતની દવા નાંખવાની આવશ્યકતા નથી. માત્ર કુશ આપવાનું પાણી ગરમ લેવું કે ઠંડું તે સંબંધે વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઉપરાંત એટલી સૂચના આપી દેવી જોઇએ કે ઉપર બતાવેલા કુશના સાધન માટે જોરસમજીતી ન થાય.

સાધારણ રીતે ખીજા ખાસ સાધનના અભાવે 'એનીમા'ની સહાયથી કુશ આપી શકાય, પણ કેટલીક વખત કુશ આપવાની સાથે પાણીની અસર થતાં જ ગર્ભાશય સંકુચિત થઇ જાય તો કેટલુંક પાણી ગર્ભાશયમાં રહી જવા સંભવ છે. એથી વધારે સાફ તો એ છે કે ધાતુ કે રબ્બરની બે મોઢાવાળી નળી (ડબલ કરંટ) લેવી. ગર્ભાશયના કુશ માટે વધુ સારી એવી નળી છે. એ નળીના આધારથી એક નળીથી પાણી ઉપર ગર્ભાશયમાં જઇ શકે છે અને ખીજી નળી

મારફત તે જ પાણી તાત્કાલિક બહાર નીકળી શકે છે. એટલે આ બાબતમાં સાધનથી જ ગર્ભાશયમાં કુશ આપવો વધુ સલાહભર્યો છે.

ગર્ભાશયમાંથી રક્તપ્રવાહ બંધ કરવા માટે તો ઠંડું પાણી સારું છે અને કચરો તથા બલગમ ખેંચી કાઢવા માટે શરીરને સહન થાય તેટલું ગરમ પાણી સારું છે. પણ ડોક્ટર સ્મિથનો મત એવો છે કે સુવાવડી ક્ષીણ થઈ ગઈ ન હોય અને તેના ચહેરાની લાલ સુરખી જણાતી હોય, અર્થાત ધણું લોહી વહેવાથી સુવાવડી સફેદ પુણી જેવી બની જાય છે તેવી ન થઈ હોય, તો તેણીને ગર્ભાશયની અંદર ઠંડા પાણીનો કુશ અવશ્ય આપવો. એ કુશ આપવાથી જરૂર રક્તવહન બંધ થઈ જાય છે.

તે ડોક્ટર જણાવે છે કે પ્રસૂતા અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય અને તેનું શરીર તદ્દન થાકી ગયું હોય, તેમ જ શરીર ઉપરની ચામડી ઉપર હાથ લગાડતાં ઠંડું પડેલું શરીર જણાતું હોય, તેવી પ્રસૂતાને કદાપિ ઠંડા પાણીનો કુશ આપવો નહિ, પરંતુ સહન થઈ શકે તેવા સારી રીતે ગરમ પાણીનો ગર્ભાશયની અંદર કુશ આપવાથી ધણો સુંદર લાભ થાય છે, પ્રસૂતા ચેતનમાં આવી જાય છે અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે.

ઠંડા-અને ગરમ પાણી સબંધમાં ડૉ. સ્મિથના મતને અમે મળતા છીએ અને આ હકીકત લક્ષમાં લેવા ચિકિત્સકને બલામણુ કરીએ છીએ. છતાં ઠંડા અને ગરમ પાણીની બાબતમાં ચોટીક વધુ સૂચના આપી દેવાની રહે છે કે અત્યંત ઠંડું પાણી બનાવવાની ખાતર કઠી પણ પાણીમાં બરફ જેવી ચીજ નાંખીને તેને ઠંડું બનાવવું નહીં અને ઠંડું પાણી પણ કાચું નહિ લેતાં પાણીને પ્રથમ ઉકાળીને માટીના સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી રાખી ઠંડું પાડેલું પાણી

કુજ માટે વાપરવું એ વધુ સલાહભર્યું છે. ટેટલીક વખત આવા કુજ મારફત બહારના જંતુઓ મર્જાશયમાં દાખલ થવાની ભીતિ રહે છે અને તે સુવાવડીને મહા બ્યાધિમાં મૂકી દે છે. ખૂબ મરમ કરી ઠંડા પાડેલા પાણીમાં એવા જંતુનો ભય રહેતો નથી.

ઉપરાંત આ ભતના રક્તવહનમાં પેકુ ઉપર બરફ અથવા બરફની થેલી રાખવાની બલામણુ કરતા ડોક્ટરોને મેં જોયા છે. પેકુ ઉપર બરફ રાખવા જેવી અત્યંત કૃત્રિમ ઠંડક કરનારી યોજનાથી પ્રસૂતાને બચાવવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે. હા, પેકુ ઉપર ઠંડક રાખવાથી તેની અસર મર્જાશયને જરૂર પહોંચે છે. અને એ માટે વધુ અસરકારક તથા વધુ નિર્ભય તો કુંભારના ચાકડાની માટી છે. કુંભાર વાસણુ બનાવતી વખતે એક પાણીભરેલું કુંકું પોતાની પાસે રાખે છે અને દર વખત માટીનો પિંડો હાથમાં લઈ ચાકડા ઉપર મૂક્યા પછી પોતાના હાથે ચોટેલી માટી આ કુંકામાં ઘોષ નાખે છે. તે કુંકાના તળાએ બેઠેલી માટી મંગાવી તેને કપડાના બેવનમાં રાખીને પ્રસૂતાના પેકુ ઉપર મૂકી રાખવી તે બરફની ચેલી કરતાં હજાર દરજ્જે નિર્ભય રીતે મળનું કામ આપે છે. આ માટીનો ભડો લેપ સીધો પણ પેકુ ઉપર થઈ શકે છે.

ફાઇ કહેશે કે ‘જે સમયમાં બરફ અને તે રાખવા માટે રખખરની થેલીની સેધ નહોતી થઈ ત્યારે એ કુંભારના કુંકાની માટી અને ખીન્ન એ ભતનાં સાધનો જૂના જમાનાના લોકો ઉપચારના અઘતન સાધનને અભાવે ચલાવી લેતા; એના કરતાં બરફ અને થેલી શું ખોટાં છે ?’

આ શંકાના સમાધાનમાં અમારે કહેવું જોઈએ કે આજના જમાનામાં કુંભારની માટી સૌથી લાવવાની કડાકટ કરતાં બરફ અને તેની થેલી સુલભ અને સમવડભર્યાં છે, છતાં સુવાવડીને જે

જે જાતની અને જેટલા અંશની ઠંડક આપવાની જરૂર છે, તેથી વધારે પડતી ઠંડક કેટલીક વાર આ બરફ નિપજાવે છે અને એના પરિણામે એક વ્યાધિને મટાડવાનો ઉપાય અને ઉપચાર ખીજા વ્યાધિને જન્મ આપે છે. અર્થાત્ રક્તાવહન બંધ કરવાના હેતુથી રાખેલો બરફ વધુ પડતો અને તાત્કાલિક ગર્ભાશયનો સંકેત પેદા કરી તેના સ્નાયુમંડળ ઉપર અસર નીપજાવી, પ્રસૂતાને આંચકી અથવા પશ્ચમતાણુ (એક પ્રકારનો સ્ત્રીનો ધનુર્વા) જેવા દર્દને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે બરફને તો સુત્રાવડીના જાણ કે આંતરિક ઉપચાર માટે ક્યાંય પણ ઉપયોગમાં ન લેવો જોઈએ.

ઉપરના હુશ્ચથી લોહી વહેતું બંધ થઈ જાય છે. છતાં હુશ્ચ પહેલાં અંદર લેવાની દવા તરીકે ‘ અર્ગટ ’ નામની દવાનો ડોઝ જરૂર આપવો જોઈએ. કેટલીક વખત ‘ અર્ગટ ’ પણ રક્તસ્રાવને બંધ કરે છે અને તેથી હુશ્ચ આપવા જેવી ક્રિયા કરવી પડતી નથી. અર્ગટ પ્રવાહીના રૂપમાં લેવું. તેના માપ તથા પ્રમાણ અમે આગળ સુત્રાવડીની વેણ સંબંધના પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ.

પ્રવાહી રૂપમાં અર્ગટ બરાબર અસર નથી કરતું એમ જો એકાદ ડોઝ આપ્યા પછી જણાય તો ‘ સાઈટ્રેટ ઓફ અર્ગાટીન ’ ની ટીકડીઓ તૈયાર આવે છે તે આપવી. પ્રવાહીના રૂપમાં અર્ગટ આપવા કરતાં આ ટીકડી વધુ ઝડપી અસર કરનારી છે. વળી પ્રવાહી અર્ગટ ક્યારેક ઉપરાઉપરી આપવાથી ઉલટી થઈ જાય છે, પણ આ ટીકડીમાં એ દોષ નથી.

આ ઉપચાર ચાલતા હોય તે દરમ્યાન રક્તપ્રવાહને બંધ કરવા માટે બાળકને ધવરાવવાની પણ સલાહ આપવામાં આવે છે; અથવા સ્તનની દીંટડીને બે આંગળી વચ્ચે રાખી ધીરે ધીરે મસળવી. તેથી

પશુ રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. એમ કેમ ? બાળકને ધવરાવવાથી અને દીંટડી મસળવાથી ગર્ભાંત્રી વહી જતું રક્ત કેવી રીતે બંધ થાય છે, એ પ્રશ્ન સહેજે ઉઠશે. તેનું કારણ એ છે કે સ્તનના અગ્રભાગ અને ગર્ભાશયને એક પ્રકારનો ગાઠ સંબંધ છે. એટલે સ્તનના અગ્રભાગને મળતો જોરદાર સ્પર્શ ગર્ભાશયના સંકોચમાં મદદ પહોંચાડે છે અને તેથી રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે.

મારા અનુભવનો એક દાખલો આપું : મુંબઈનાં પારસી કુટુંબોનાં મને વધુ પરિચય છે. એક ધનાઢ્ય પારસી કુટુંબમાં મારે એક વખત જવાનો પ્રસંગ બનેલો. એ કુટુંબ યુરોપના રંગેઢંગે રંગાયેલું હતું. એ ગૃહસ્થે નવી પત્ની કરેલી. તેની પ્રસૂતા પત્નીને બાવીસ દિવસે હોસ્પિટલમાંથી ઘેર લાવેલા. ત્યારે તેને રક્તસ્રાવ મોટા પ્રમાણમાં તો નહિ પરંતુ સતત રહ્યા કરતો હતો. ડોક્ટરો અને નર્સોએ ઉપાયો કરેલા અને બતાવેલા. તે ઉપાયો ચાલુ હતા, છતાં રક્તસ્રાવ ચાલુ જ હતો. હું મુંબઈમાં હોષ મારી સલાહ લેવા માટે મને બોલાવેલો. પતિદેવને મારા ઉપર વિશ્વાસ હતો અને એમનાં મડમ જેવાં બની ગયેલાં પત્ની દેશી વૈદ્યો અને આયુર્વેદિક ઉપાયને ‘હબ્બ’ કહી હતી કાઢતાં. તેમાં વળી મારા જેવા ગામડીઆ અને લાંબા કાટ તથા ધોતીધારી વૈદ્ય ઉપર તો આ બાબતને સહેજે સૂગ ચઢે તેમાં નવાઈ નહિ, અને એ સ્વાભાવિક પશુ છે. ધનવાનોને તો કાલર-નેકટાઈવાળા સાહેબ-લોક જેવા ડોક્ટરો જ જોઈએ ને ! પાવલીમાં પાંચ જાતની દવા બતાવનારા શું એમની નજરમાં એ આવે ? ને શું એ તેમનાં ખીસાં ખાલી કરાવી શકે ?

બાઈસાહેબની હકીકત સાંભળીને પ્રથમ મેં પ્રશ્ન કર્યો :
‘બાઈસાહેબ, તમારું બાળક ક્યાં છે ?’

મારે પ્રશ્ન સાંભળી આપજીએ એમના પતિ સામે નોંધ અંગ્રે-
જમાં વાત કરી. આપણા રામ તો ઝાઝું અંગ્રેજી ભણેલા નહિ,
તેથી એમણે ઝડપભેર કરેલો પટપટારો સમજી શક્યા નહિ, પણ
એમનો 'મેડ' શબ્દ વચમાં આવ્યો એટલે મને લાગ્યું કે આપજીને
મેં કરેલા પ્રશ્નથી હું તેમને જરી અરધાગાંડા જેવો જણાયો છું !
છતાંયે મેં ફરીને એ જ પૂછ્યું : 'આપનું બાળક ક્યાં છે, બાપ ?'
બાપ તો કંઈ બોલ્યા નહિ, પણ તેમના પતિએ કહ્યું : 'હા, વૈદ્યરાજ !
એવન આપે કીધું તે બરાબર સમજ્યાં નથી. જાને કે વાત એમ
છે કે ની, બચ્ચું જનમીયા પછી આયા પાસે જ છે અને એ જ
તેની સંભાલ લે છે-ધવરાવે છે.'

મેં કહ્યું : 'વારૂ, તો હવે બાપને થતા રક્તસ્રાવનો આપ
ઉપાય માંગો છો ને ?'

'જી હા.'

'તો એમ કરો. બચ્ચાની ધાવને રમ્મ આપો અને બચ્ચાની
સંભાળ તથા તેને ધવરાવવાનું બાપને જ સોંપો એટલે એકદમ
રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જશે.'

'પણ એ બંને કેમ ? એવન તો બચ્ચાને સાચવવા કે ધવ-
રાવવા નારાજ છે.' બાપસાહેબના પતિ બોલ્યા.

'તો પછી આ બ્યાધિ દૂર થવાને પણ નારાજ રહેવાનો,
સાહેબ ! અને એ ઉપાય ન કરી શકતા હો તો બીજો ઉપાય
મારી પાસે નથી.'

હુંક પતાવીને મેં વિદાય લીધી. પરંતુ અડવાડિયા પછી એમનો
પત્ર મળેલો. તેમાં લખેલું : 'બીજો દિવસેથી આપના અભિપ્રાયને
મહત્તાં થયાં અને બાળક ધાવવા લાગ્યું ત્યારથી જ વગર દવાએ
રક્તસ્રાવ બંધ થયો છે.'

આંવા સાદા અને સરલ ઉપાયો પાછળ રહેલો હેતુ બરાબર સમજાય તે માટે આટલું દૃષ્ટાંતિક વિવેચન કરવું પડ્યું છે. અત્યારે ધણાં શ્રીમંત અને સુખવસ્તુ કુટુંબોમાં બાળકોની સારવાર માટે આવા રાખવામાં આવે છે. તેમ જ બાઇસાહેબ પોતાની જીવાની જાળવી રાખવાના ખોટા ખ્યાલથી પોતાના બાળકને ધવરાવવાનું કાર્ય આપાને સોંપે છે. આપાની સગવડ નહિ કરી શકનાર બહેનો બાળકને દુધની બાટલી ઉપર રાખે છે. તે બાઇ તથા બાળક બેઉને માટે નુકસાનકારક છે.

રક્તસ્રાવ ઉપર બતાવેલા ઉપાયથી બંધ થઇ જાય છે. છતાં બધા જ ઉપચારો નિષ્ફળ નીવડે અને રક્તનું વહન બંધ ન થાય તો એક મત એમ પણ પડે છે કે લોહીની નળીઓમાં લોહીને જમાવી દેવું.

ઉપાય—લાઇકર ફેરી પર કલોરાઇડ ઓફ ચાર અને ઉકાળા ઠંડું બનાવેલું પાણી ઓફ ચાર એક પિચકારીમાં ભરી ગર્ભાશયને એ પિચકારી આપવી અને તેથી ગર્ભાશયને ઘોષ નાંખવાથી આશાતીત રક્તપ્રવાહ બંધ થાય છે. ધીમે ધીમે ઉપાયો કરવા, પણ ચોક્કસ એક ઉપાય કયા પછી બીજો હાથ ધરવો અને સફળતા માટે થોડી રાહ જોવી. અધીરા ન બનવું તેમ બેદરકારી પણ ન સેવવી.

*

*

*

પ્રકરણ ૨૫ મું

સૂતિકાન્વર

જવર એ તાવનું નામ છે, પરંતુ પ્રસૂતાને લાગૂ પડતા બધા તાવને સૂતિકાન્વરનું નામ આપેલું છે. છતાં સૂતિકાન્વરની પાછળનાં કારણોને બરાબર સમજવામાં ન આવે અને હરેક પ્રકારના સૂવાવડીના તાવને સૂતિકાન્વર માનવામાં આવે તો ગંભીર ભૂલ થવા સંભવ છે. એટલે પ્રથમ પ્રસૂતાને આવતા જવરો સંબંધમાં ૨૫૪ રીતે ચોખવટ થવાની જરૂર છે.

અમારો અનુભવ કહે છે કે લગભગ સૂવાવડીમાંથી પંચોતેર ટકા જેટલી સૂવાવડીઓને તાવ આવી જાય છે. તે તાવ-જવર આવવા પાછળનાં અનેક કારણો રહેલાં હોય છે.

અગાઉ અમે આઘાત અને પ્રત્યાઘાત અર્થાત પ્રસવની અથકામણ અને કષ્ટનું વર્ણન કરેલું છે. આ જાતની પ્રસવની થકાવટના પરિણામે કેટલીક વખત પ્રસૂતાને તાવ ચઢી આવે છે. પરંતુ તેની પાછળ પ્રસૂતાને પડેલા શ્રમ સિવાય કોઈ કારણ હોતું નથી અને એ શ્રમનું ઔષધ આરામ-નિદ્રા પ્રસૂતા લે છે, એટલે ચાર છ કલાક પછી તાવ કોઈ પણ ઔષધ કે ખાસ ઉપચાર સિવાય પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે અને શરીર સામ્યતા ધારણ કરે છે. ક્યારેક એના શ્રમને દૂર કરવા અને થકાવટમાંથી ફરી સ્ફૂર્તિમાન બનાવવા માટે આપવામાં આવેલો ઘાંડી કે દ્રાક્ષાસવ આવી જાતના તાવને નિર્મૂળ કરવામાં સાફ કામ કરી બતાવે છે. ઘાંડી ને આસવ જવરનું સીધું ઔષધ નહિ હોવા છતાં શ્રમ દૂર કરવાથી જવરનું શ્લેષ્મ થઈ જાય છે. પરંતુ એ જવર સાધારણ પ્રકારનો છે કે ખાસ વિશિષ્ટ કારણસર આવેલો છે તે જાણવા ખાતર આપણે આગળ વધવું પડશે.

શ્રમથી આવેલા તાવમાં માત્ર પ્રસૂતા અત્યંત થાકી ગયેલી હોય છે, પડી રહેવા ઇચ્છા ધરાવે છે અને હિંધવા માટે પ્રયત્ન કરતી હોય છે. આ ઉપરાંત બીજાં કાષ્ઠ ખાસ ચિહ્નો હોતાં નથી, શરીરમાં કાષ્ઠ ખાસ જગ્યા ઉપર દુઃખાવો કે વેદના હોતી નથી. માત્ર તાવ ભરાવાથી સાધારણ બેચેની, નિર્બળતા અને અકળામણ જણાય છે.

આવા જ પ્રકારનો ખાસ ચિંતા કરવા જેવો નહીં એવો એક બીજો તાવ હોય છે અને તેને 'ધાવણનો તાવ' કહેવામાં આવે છે.

માતા બનવાનાં મંડાણ થયાં અર્થાત્ સ્ત્રી ગર્ભવતી બની, ત્યારથી તેનાં બેઉ સ્તનોમાં ચોક્કસ જાતના ફેરફારો થવા લાગે છે. સાધારણ સ્થિતિમાં માત્ર માંસના પિંડ જેવાં લાગતાં બન્ને સ્તનમાં ચોક્કસ જાતની ગ્રંથીઓ કામ કરવા લાગી જાય છે અને તે વિકાસ પામે છે. પાંચમા મહિના પછી તો બન્ને પર્ણોધર પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ રીતે કરવા લાગી ગયા હોય છે અને વિકાસ પામીને રક્તવાહિની શિરાઓ દુગ્ધ સર્જતી બની ગઈ હોય છે. છઠ્ઠા મહિને જ્યારે ગર્ભસ્થ શિશુમાં પ્રાણસંચાર થયો હોય છે ત્યારે જો ધીમેથી સ્તનને યુક્તિપૂર્વક દબાવવામાં આવે તો આછા સફેદી લેતા પદાર્થને દીંટડીઓ ઉપર જોઈ શકીએ છીએ. કહેવાનો અર્થ એ છે કે નવ માસ સુધી પોતાનું કાર્ય કરે જતાં અને ખીલતાં જતાં સ્તનોમાં પ્રસવ થયા પછી દુધની ભરતી આવે છે અને એ દુધની ભરતીના પરિણામે બંને સ્તનો તસતસી આળાં ગુમકાં જેવાં બની દુઃખાવો કરતાં હોય છે. દુધના તથા વિકાસના ભારથી લચી જતાં બન્ને સ્તનોમાં આછું આછું પાક જેવું દર્દ થાય છે. પ્રસૂતાને પ્રારંભમાં આ દર્દ અસહ્ય થવાથી તાવ આવે છે. તેમાં પણ જો બાળક તાત્કાલિક એકાદ દિવસ ધાવી શકતું નથી તો ધાવણની ભરતીના પરિણામે પ્રસૂતાનું શરીર જરૂર તપી ઉઠે છે, બંને છાતી ફાટ ફાટ થવા લાગી, અકચરિત બને છે અને એ અકળામણ એનાથી સહન થઈ શકતી નથી, એથી તેને તાવ આવે છે.

આ તાવમાં પણ શ્રમના તાવની માફક તાવનો ઉપચાર કરતાં મહેલાં સ્તનની પીડા તરફ લક્ષ કરવાની જરૂર છે અને સ્તનપીડા શાંત થઇ જતાં તાવ આપોઆપ ઉતરી જાય છે.

અમારી સલાહ લેવા આવનારી પ્રથમ વખતની સગર્ભાનું અમે અનેક વખત ધ્યાન દોર્યું છે કે તમે તમારા સ્તનની સ્નાન કરતી વખતે બરાબર સંભાળ લ્યો, નિયમિત ગરમ પાણીથી તેને સાફ કરો અને દોંટડીના અગ્રભાગ ઉપર મેલ ન જામે તેની ખાસ કાળજી રાખો. દોંટડીનાં છિદ્રો કે જ્યાં થઇને દુધ બહાર આવે છે તે જગ્યા ઉપર સ્નાન કર્યા પછી હમેશાં સિન્ડપ્સ પદાર્થ (દીવેલ, ધી અથવા વેસેલાઇન) લગાડો અને બને તો દરરોજ દોંટડીના ભાગને આંગળી અને અંગુઠાથી ધીરે ધીરે મસજો કે જેથી નાની દોંટડીઓ મોટી બને અને અને પ્રસવ પછી બાળકને મોઢામાં લઇ ચુસવા જેવો તેનો આકાર થઇ રહે.

સગર્ભાવસ્થામાં આવી કાળજી નહિ ધરાવનાર પ્રસૂતાનાં સ્તનમાં ધાવણુની ખૂબ બરતી થવાથી પણ તાવ આવે છે.

એટલે ધાવણુના પરિણામે પેદા થયેલા તાવમાં પ્રસૂના પોતાના સ્તન તરફ પરિચારિકાનું ધ્યાન ખેંચે છે અને બાળક ધાવી શકતું નથી, તે ધવરાવી શકતી નથી અને એ પીડાને લઇને તાવ મરાયો હોય છે, છતાં એ તાવમાં વધુ કાંઇ ચિહ્નો હોતાં નથી. અર્થાત્ તાવ ધાવણુના કારણે આવ્યો છે એવું જણાય એટલે તત્કાળ સ્તનને ગરમ પાણીથી ઝારવા જોઇએ. ઝારવા એને કહે છે કે સહન થઇ શકે તેવું ગરમ પાણી લઈ છાતી નીચે એક મોટું વાસણ પકડી રાખી, સ્તન ઉપર પાણીની ધાર કરવી. પાંચ પંદર મીનીટ આ પ્રમાણે કરવાથી ધાવણુ છિદ્રો મારફત બહાર નીકળવા લાગે છે અને ધીરે ધીરે સ્તનનો ભાર ઓછો થાય છે. આ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત ગરમ પાણીનો ઉપચાર કરવો, તેની સાથે તેની

દોંટડીઓ બારીકાઈથી જોઈ લેવી કે તેનાં છિદ્રોમાં મેલની કાંકરીઓ (કણ) બાઝી ગઈ નથી. અને જો એમ હોય તો દોંટડી ઉપર દીવેલ લગાવી ગરમ થઈના આટાની પોટીસ મૂકી દેવી. એ પોટીસની ગરમાઈ અને દીવેલની સ્નિગ્ધતાથી ચોટેલો મેલો છૂટો પડી જાય છે અને ધાવણુનાં છિદ્રો ખુલ્લાં પડીને ધાવણુ બહાર ટપકવા લાગે છે.

ગરમ પાણીથી જેમ ઝરાય છે તેમ ગરમ પાણી રબ્બરની થેલીમાં ભરીને સ્તન ઉપર શેક પણ કરી શકાય છે.

આટલા ઉપચારો કરવા છતાં પણ સ્તનનો ભરાવો અને વેદના હલકાં ન પડે તો એરંડાનાં પાતરાંને ગરમ કરીને તે ગરમ ગરમ સ્તન ઉપર બાંધવાં. એથી તે સુંદર અસર કરે છે, દૂધને બહાર ખેંચી લાવે છે. આ રીતે દૂધ બહાર નીકળવા પ્રયત્ન કરતું હોય છતાં બહારથી બાળક ધાવી શકતું ન હોય તો બીજા કોઈ મોટી ઉમરના બાળકને સ્તન ઉપર વળગાડી ધીરે ધીરે ધાવણુ ચુસી લેવા કહેવું. ભલે એ ધાવણુ ધાવીને થુંકી નાંખે. બાળક સિવાય મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ પણ આ રીતે કેટલીક વાર ધાવી લે છે અને સ્તનનો ભાર ઓછો કરી નાંખે છે. આ રીતે કરવાથી ધાવણુનો બચ્ચો ઓછો થઈ જાય છે અને વેદના કમી થાય છે.

કોઈ ધાવનાર ન હોય તો પછી ધાવણુ ખેંચવાનું કાચનું યંત્ર આવે છે તેનાથી ધાવણુ ખેંચી લેવું. પરંતુ આ યંત્ર બીજા નંબરે છે. ધાવીને ધાવણુ ખેંચવાથી બે લાભ થાય છે. એક તો ધાવવાથી વિનાતકલીંફ ધાવણુ બહાર નીકળી આવે છે અને મોઢામાં દોંટડી ચુસાવાથી તે ખેંચાઈને સહેજે બાળકના મોઢામાં આવે તેવી બને છે, બ્યારે માત્ર ધાવણુ ખેંચવાનું યંત્ર તો ધાવણુ જ ખેંચી શકે છે અને તે ધાવવાથી ખેંચાતા ધાવણુ કરતાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં.

આ રીતે સ્તનને માટેના ઉપચારો અતાવવાની સાથે એક સૂચના કરી લઈએ: પ્રસવ પછી સ્તનની એટલી કોમળ અને નાજુક હાલત

હોય છે કે સ્તનના ઉપચાર કરતી વખતે તેને ચોટ ન લાગે, ખોટું દવાણું ન થાય કે ખેંચાણું ન થાય તેની ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ. નહીંતર એકાદ શિરા એમાં અસુઠાય છે અને પાક થઈ આવે છે તો મુશ્કેલીનો પાર રહેતો નથી. માટે સ્તન ઉપર ઉપચાર બહુ જ સાંતિથી, ધીરજથી અને સંભાળીને કરવા જોઈએ.

પ્રસુતાના આ સાધારણ તાવો પછી આપણે પ્રસુતાના આસ જ્વર તરફ વળીએ કે જેને ખરી રીતે સૂતિકાજ્વર કહેવામાં આવે છે અને પ્રસુતાના સાધારણ વ્યાધિમાં તેની ગણના કરવા કરતાં ગંભીર વ્યાધિ તરીકે તેને ઓળખીએ તોયે ખોટું નથી. કારણ કે આ જાતના તાવો તાત્કાલિક પ્રાણધાતક હોય છે અને આ તાવ પ્રસુતાની જીવનલીલા ધણી જલદી સંકેલી લે છે. આવા તાવના જામની આગાહી જતાવતાં એક લેખક કહે છે : ‘ સધળા પ્રાણધાતક રોગોમાં સૂતિકાજ્વર (પ્યુરપેરલ શીવર) ધણી ઉતાવળથી લાગુ પડે છે અને થોડી વારમાં જીંદગીનો અંત લાવે છે. ’

ખરે સૂતિકાજ્વર એપી છે અને તે ઘણો ગંભીર છે. જુદા જુદા દેશોમાં જુદે જુદે સમયે આ કાળજ્વરે એક એપી રોગનું રૂપ ધારણ કરેલું છે અને સંયુક્ત સુવાવડમાં સુતેલી (અર્થાત સુવાવડખાતામાં એકી સાથે સુવાવડ લેતી) દરેક બાઈના તેણે પ્રાણ હયાં છે. પણ તે બહુ નાના પ્રદેશમાં અને ટુંકી મુદતમાં જ પોતાનું જીવન જતાવી દૂર થાય છે. ઘરઆંજણે થતી સુવાવડો કરતાં સુવાવડ કરવાની ઇસ્પીતાલોમાં કોઈ વાર એકદમ બધી સ્ત્રીઓને આ તાવ લાગૂ પડે છે અને બે ચાર માસ પછી પાછો અદ્યથ થઈ જાય છે. એટલે આજે વધતી જતી સુવાવડીની ઇસ્પીતાલો એક રીતે સ્ત્રીઓ માટે બચાવક છે.

આ તાવ એટલો એપી છે કે જે કોઈ એક દાકતર અમર નહીં આવા તાવવાળી સ્ત્રીને પ્રસવ કરાવ્યા પછી પોતાનાં કપમાં બદલા

સિવાય બીજી કીને પ્રસવ કરાવવા જાય તો તે ચેપ બીજી કીને લાગૂ પડે છે અને એ જ રીતે ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી નેટલી પ્રસૂતાઓ આ ચેપ ફેલાવતા ડોક્ટર અને નર્સના સંસર્ગમાં આવે છે તે બધીને આ તાવ લાગૂ પડે છે. માત્ર આ ચેપની અસર ઇસ્પી-તાલોની નર્સો કે ડોક્ટરોના હાથે જ ફેલાય છે એમ માનવું ઠીક નથી. ધરઆંગણે થતી સુવાવડમાં કામ કરતી દેશી દાયણુ પણ આ ચેપનો ફેલાવો કરે છે, અને એથી જ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય એ છે કે ઘેર દાયણુને બોલાવ્યા પછી તેનાં સમગ્રાં કપડાં ઉતરાવી, ધરનાં સ્વચ્છ અને ધોયેલાં કપડાં દાયણુને બરાબર સફાઈપૂર્વક સ્નાન કરાવીને પહેરાવવાં. તે પછી જ પ્રસૂતાના સંસર્ગમાં તેને આવવા દેવી જોઈએ. સ્ત્રીઓનાં સુવાવડખાનામાં એકાદ કીને સૂતિકાન્વર જણાતાં ડોક્ટરો અને નર્સોએ પણ ઉપરનાં નીતિનિયમને અંગીકાર કરવા જોઈએ, તો જ બીજી પ્રસૂતાઓને બાધિના પંખમાંથી બચાવી શકાય.

આ તો જાણે બાધિના પ્રચારની વાત થઈ, પણ એ ચેપી બાધિ જન્મે છે જાથી ? તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે આ બાધિ ત્રણ કારણોથી જન્મે છે : (૧) વરમને કારણે થયેલો સૂતિકાન્વર. (૨) ચેપી સૂતિકાન્વર. (૩) અન્નાશયના દોષના કારણે થતો સૂતિકાન્વર.

આ ત્રણે કારણો પૈકી ગમે તે કારણે સૂતિકાન્વર થયો હોય છે તો પણ એ જ્વરના સંસર્ગથી પછી બીજી પ્રસૂતાઓ આ બાધિના મુખમાં સપડાય છે અને તેને એ પ્રકારના જ્વર તરફ ધસડી જાય છે.

વરમને કારણે થયેલો એ જ્વર એવા પ્રકારનો હોય છે કે તેથી કોના મર્બાશયમાં ઓરના કકડા રહી જવાથી તે સડવા લાગે છે અને તેથી મર્બાશયમાં વરમ થાય છે. કોઈ વાર તેમાંથી મર્બાશયનો સડો લાગુ પડે છે. આવો તાવ આવે છે ત્યારે તાવની સાથે

દુઃખાવો ઉપડે છે. પેટને અડકવાથી અસહ્ય વેદના થાય છે. દર્દ પેટની આસપાસ ફેલાય છે. દર્દને લીધે સ્ત્રી પોતાના પગ વાળેલા (દુંડીયાં વાળવાં) રાખે છે યા ચત્તી પડી રહે છે. તેને થોડી થોડી વારે ટાઢ વાય છે, દર્દ વધતું જાય છે અને તે સાથે શરીર વધારે ગરમ થાય છે, ત્વચાનો સ્પર્શ સુકો માલમ પડે છે, નાડી ૧૨૦થી ૧૬૦ સુધી દરેક મીનીટે થડાકા લે છે.

કોષ્ટક વખત પસીનો આવવા લાગે છે, છતાં તાવ હળવો પડતો નથી. તૃષ્ણા બહુ લાગે છે. કોષ્ટ વખત હાથના પોંચા ઉપર અથવા કાંડાં ઉપર કાળાં ચાકાં પડે છે. આવા ચિહ્નો સાથે પ્રસવ પછી ગુપ્ત ભાગમાંથી વહેતો મળગુગળો પ્રવાહ બંધ પડે છે. આ વરમ આગળ લંબાય છે તો સુવાવડીને કોષ્ટ વખત ઝાડા થઇ જાય છે. દર્દીનો સ્વભાવ ચિંતાતુર અને પોચો બની જાય છે. નાડી પાતળી, પોચી અને ઉતાવળી ચાલે છે. શ્વાસોચ્છવાસ ઉતાવળો ચાલે છે, એથી શ્વાસ ઉંચો હોય એમ જણાય છે. સાથે પેટ ચઢી આવે છે અને ગર્ભાશયનો વરમ ફેલાઇને તેમાંથી પેટનાં બીજાં અંતરાવરણ ઉપર સડો લાગે છે. પ્રસવ પછીનો પ્રવાહ બંધ થઇ જતો નથી અને આવતો હોય છે તો તે વાસ મારવા લાગે છે, ધાવણ બંધ થઇ જાય છે.

આ દરદમાં કોષ્ટને પ્રથમ પેટમાં દુઃખાવો શરૂ થઇને પછી તાવની શરૂઆત થાય છે અને કોષ્ટકને બંને સાથે હોય છે. દર્દ વધવાની સાથે કેટલાક કેસોમાં મોળ આવીને ઉલટી થાય છે અને માથાનો દુઃખાવો પણ ઉપડે છે. પેટ એટલું આળું થઇ જાય છે કે તેની ઉપર લુગડાનો સ્પર્શ પણ અસહ્ય લાગે છે અને આખું શરીર આળું ગૂમડા જેવું બની જઇને પ્રસૂતા જરા પણ શરીરને હલાવવા તૈયાર હોતી નથી.

*

*

*

પ્રકરણ ૨૬ મું

સૂતિકાન્વર

આ પ્રકરણમાં વરમથી થતા સૂતિકાન્વર સંબંધમાં આપણે વિવેચન કરી ગયા છીએ. હવે બીજો પ્રકાર ચેપથી થતા સૂતિકાન્વર સંબંધમાં વિચારીએ : આ બીજા પ્રકારને એલોપથી ધણું મહત્વનું સ્થાન આપે છે અને તેઓ માને છે કે પ્રથમ પ્રસૂતાને સ્થાનિક ભાગમાં જંતુ લાગે છે અને પછી તેનો લોહીમાં ફેલાવો થઈને ઘણી જ ઝડપી રીતે આ વ્યાધિ પ્રગટ થઈ, મૃત્યુ તરફ લઈ જાય છે.

કેટલીક વખત એવું જોવામાં આવ્યું હોય છે કે પ્રસૂતાનો પ્રસવ ઘણી આસાનીથી થયો હોય, કોઈ પણ જાતની તકલીફ થઈ ન હોય, બાળક તંદુરસ્ત હોય, એક ઠીક સમયે નીકળી ગઈ હોય, પ્રસવ વખતે પ્રસૂતા પુરી તંદુરસ્ત હોય; છતાં એ ત્રણ દિવસમાં પ્રસૂતાને સખત તાવ ચઢી જઈ એકદમ પેટનો દુઃખાવો ઉપડીને વ્યાધિનો સખત હુમલો થઈ આવે છે, ત્યારે એ મતવાળાઓ ચેપ અને જંતુના દાખલ થવાનું મહત્વ જો રજૂ કરે છે તે તરફ આપણી સ્વાભાવિક રીતે જ નજર ગયા વગર રહેતી નથી.

આ ચેપને તેઓ જંતુ માને છે અને એ જંતુનું નામ 'સેપ્ટી-સીમીયા' કહે છે.

આ જંતુઓ ઘણી ઝડપથી પ્રસૂતાના શરીર ઉપર આક્રમણ કરી શકે છે અને રોગનો ફેલાવો થાય છે. એક ડોક્ટર કે નર્સ જેણે 'સેપ્ટીસીમીયા'નો કેસ તપાસ્યો હોય તેના શરીરમાં, વસ્ત્રમાં અને હરેક પદાર્થમાં આ જંતુ રહે છે અને તે ડોક્ટર કે નર્સ બીજા તંદુરસ્ત પ્રસૂતાને જોવા જાય છે કે તેના શરીરને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે આ જંતુ ઘણી જ ઝડપથી પ્રસૂતાના શરીરને લાગુ થઈ જાય છે. એથીયે વધુ આવા ચેપવહાવક ચિકિત્સકના હાથનો સ્પર્શ જો પ્રસૂતાના

ગુમલાગ ઉપર થાય છે તો તો આ જંતુઓ ધંજેકશનની માફક શરીરમાં ઘણી જલદીથી દાખલ થઈ જાય છે. માત્ર ડોક્ટર કે નર્સની મારફત જ આ જંતુઓ આક્રમણ કરે છે તેમ ન સમજવું. આપણી અશિક્ષિત અને મેલીધેલી સુચાણીઓ તો આ એપને એકદમ ફેલાવે છે. ફરક માત્ર એટલો હોય છે કે સુવાવડની હોસ્પિટલોમાં સંખ્યાબંધ પ્રસૂતાના ખાટલાઓ હોય છે અને એવી હોસ્પિટલમાં કામ કરનાર ડોક્ટરો તથા નર્સોને દિવસમાં અનેક પ્રસૂતાના સંસર્ગમાં આવવાનું હોય છે, જ્યારે દેશી સુચાણીને અનેક દિવસોને અંતરે પ્રસૂતાના કેસો મળે છે; છતાંયે એ જંતુશાસ્ત્ર તો કહે છે કે આ ‘સેપ્ટીસીમીયા’ મહિનાઓ સુધી તેનો સંસર્ગ ધરાવનારનાં શરીર ઉપર જીવે છે અમેરિકામાં આવેલા શીલાડેફિયાના ડોક્ટર રૂઠર ખાસ પ્રસૂતાના ચિકિત્સક હતા. એક સમય એવો આવ્યો કે તેઓ જે જે પ્રસૂતાને જોવા જાય તે તે તંદુરસ્ત હોવા છતાં પણ આ ડોક્ટરે તેમને જોયા પછી સખત તાવની અંદર પટકાઈ પડે અને બે ત્રણ દિવસમાં જ તેમનું મૃત્યુ થાય. એથી ત્યાંના લોકો તેમને ‘પ્રસુતા કાળ’ને નામે ઓળખવા લાગ્યા ! અને એ ડોક્ટરે હતાશ્ચ થઈને તે સ્થાનથી પાંત્રીશ માઇલ દૂર ચાલી જઈ, પોતાનાં સઘળાં વસ્ત્રને જલાવી દીધાં, માથાના બાલનું મુંડન કરાવી નાંખ્યું, પેનસીલ અને ધડીયાળ સુદ્ધાં ફેંકી દઈ બિલકુલ શુદ્ધ થઈને ફરી તે વતનમાં આવ્યા અને તેમણે એક પ્રસૂતા કે જે કોઈ પણ વ્યાધિવાળી નહોતી તેને તપાસી તો તેને પણ ‘સેપ્ટીસીમીયા’ લાગુ થયો અને તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું !

અમેરિકાના ડોક્ટર કોપલેંડ તો ત્યાંસુધી કહે છે કે એક ડોક્ટરે પોતાના કેસને તપાસ્યા પછી તે દરદી ઉપર ‘સેપ્ટીસીમીયા’નો હુમલો થાય તો તે ડોક્ટરે ત્યારપછી બીજા કેસો તપાસવા નહિ જતાં બીજાને જ સોંપી દેવા જોઈએ.

વિદેશી ડોક્ટરે કરેલા આવા એકરારો તો અનેક મળી આવે તેમ છે. આયુર્વેદ જંતુશાસ્ત્રને એલોપથી જેટલું માનતું નથી. પરંતુ

સ્વચ્છતાને તો પુરતું માને છે, અને એ અસ્વચ્છતાને કારણે ઘણી પ્રસૂતાઓને આવો જ્વર આવી જાય છે. નર્સો, ડોક્ટરો અને દાયણો ઉપરાંત પ્રસૂતાની પરિચર્યામાં આવતી અન્ય વ્યક્તિની મારફત પણ આ ચેપ આવી લાગે છે.

ટાઇફોઇડ અને રતવાના સંસર્ગવાળી સ્ત્રીઓને આ જાતનો ચેપ લાગવા વધુ સંભવ છે, તેમ જ ટાઇફોઇડ અને રતવાના વ્યસ્થિતી પીડતા દરદીની નજદીક પ્રસૂતાને રહેવાનું હોય છે તો પણ આ ચેપ અથવા જંતુ વધુ આક્રમણ કરે છે. જે સ્ત્રીઓ સગર્ભાવસ્થામાં જ્વરથી પીડાતી રહી હોય છે અને ઘણી કમજોર બની હોય છે તે સ્ત્રીઓને પણ જલદી આ વ્યાધિ લાગુ પડી જાય છે.

તેનાં લક્ષણ

આ વ્યાધિની અસર બે ત્રણ દિવસ સુધી શરીરમાં ગુપ્ત રીતે થાય છે ત્યાંસુધી કોઇ પણ જાતની ખબર પડતી નથી. ત્યારપછી તાવ શરૂ થાય છે, પેટ જરા ચઢી આવે છે, તેમાં દુઃખાવો શરૂ થાય છે, તેને અડકવાની પણ તે ના કહે છે, નાડી ઘણી કઠણ અને ઉતાવળી ચાલે છે, જીભ સફેદ અને બીની રહે છે, ધાવણ કમી થાય છે, પેટ વધારે કુદી આવે છે, ઘણું કરીને ત્રીજે દિવસે કે પાંચમે દિવસે દરદી મરણ પામે છે.

સૂતિકાજ્વરનું ત્રીજું કારણ અન્નાશયનો દોષ હોય છે. સગર્ભાવસ્થામાંથી જેની પાચનશક્તિ ઘણી નબળી હોય છે, ખોરાક પચતો નથી હોતો, વરંવાર ઝાડો કે મરડો થઇ જતો હોય છે, દોષિત રક્ત કરતો હોય છે, એ સગર્ભાનું અન્નાશય દુષિત થયા પછી અવિચારીપણે તેને ઘણું ભારી અન્ન આપવામાં આવે છે અને તેથી સૂતિકાજ્વર પ્રગટ થાય છે. અને આ કારણોથી આવેલા સૂતિકાજ્વરમાં પેટમાં વઢાવું હોય તેવી ચૂંક આવે છે, વાયુ જથ્થાય છે, ઝાડો કાળા રંગનો અને અત્યંત દુર્ગંધવાળો થઇ, પિત્તનું સાથે જોર વધે છે, નાડીની

મતિ ઉતાવળા અને વાત-પિત્તમિશ્રિત હોય છે, ટાઢ ચડીને તાવ આવે છે અને હિલટી પશુ થઈ આવે છે. આ દોષથી મર્દાશ્વની શિરોઓ ઉપર અસર થઈ આવે છે. દરેક પ્રકારના સૂતિકાન્વરમાં આંખોના ફરતી કાળાશ્વ આવે છે, કુંડળીઓ પડે છે, આંખની કીકી વિસ્તૃત થાય છે, આંખનું પડ ચળકતું અને લોહી વિનાનું થાય છે અને તેથી આંખ ધણી સફેદ લાગે છે તથા દર્દીને ચહેરા ધણો દુઃખદર્શક જણાય છે. નાડી ક્ષીણ થવા લાગે છે અને શરીર ઠંડું પડતું જાય છે, પસીનો વાસ મારતો છૂટે છે અને ફરદી મૃત્યુમુખે જઈ પડે છે.

ચિકિત્સા અને સારવાર

સૂતિકાન્વર સંબંધમાં સાધારણ કારણોથી આવતા ન્વર અને ખાસ કારણોને લઈને આવેલા સાચા સૂતિકાન્વર વિષે અમે આગળ સ્પષ્ટતાથી જણાવી ગયા છીએ. એ ઉપરથી પ્રથમ નક્કી કરી લેવું જોઈએ કે સુવાવડીને આવેલો તાવ કયા અને કેવા પ્રકારનો છે.

અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે સાચો સૂતિકાન્વર શરૂઆતથી જ અતિ કષ્ટસાધ્ય છે. એટલે એવા તાવમાં ધરમથુ ઉપાયો કરવા એ કરતાં અનેક સુવાવડીની સારવાર અને ઉપચાર કરીને અનુભવ મેળવેલો હોય તેવા વૈદ્ય અથવા ડોક્ટરને બોલાવી તેની સલાહ પ્રમાણે ઉપચાર કરવો એ જ વધારે હિતકારી છે. અહીં જે જે ઉપચારો સંબંધમાં સમજીતી આપી છે તે સાધારણ માનવીઓ કરતાં કુશળ ચિકિત્સક સમજીને ઉપાય કરે તેવી જ છે.

પ્રથમ તપાસે પ્રસૂતિનાં ગુપ્તાંગના દોષને કારણે ન્વર જણાવે તો ગરમ પાણીમાં પોટાશ પરમેંગેનેટ નાંખી તેનો કુશળ આપી દેવો. ત્યારપછી પ્રસૂતાની તકલીફમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું દર્દી એના પેટનો દુઃખાવો હોય છે. તે માટે પેટ ઉપર દુઃખાવાની જગ્યાએ જ થી ખાર જળો લગાડી લોહી ચુસાવવું.

દુઃખાવો જે જગ્યાએ થતો હોય તે જગ્યાએ ધીમા હાથે પ્રથમ ટરપેન્ટાઇન લગાડી ત્યારબાદ પાણીમાં પોશ્વદોડા નાંખી, તે ગરમ પાણીની વરાળ ક્ષણભીનના કપડા ઉપર ઝીલીને તેનાથી શેક કરવો ભેષ્મ. એથી સરસ લાભ થશે.

દસ્ત બે ન થતો હોય અને બે દિવસ કે ત્રણ દિવસથી દસ્તની કમજોરતા હોય તો ગરમ પાણીમાં અરધો તોલો કે એક તોલો દીવેલ તથા દસ ટીપાં ટરપેન્ટાઇનનાં નાંખી, તેની 'એનીમા' ગુદા દ્વારા આંખીને દસ્ત કરાવવો, અગર 'એનીમા' લેવાને તૈયાર ન હોય તેવી દરદી બાઇને અરધો ઔંસ દીવેલમાં અરધો તોલો ટરપેન્ટાઇન મેળવીને પીવા આપવું. એક વખત આપવાથી દસ્ત ન થાય તો બીજી વખત આપવું, પરંતુ એ યાદ રાખવું કે આ 'એનીમા' તથા પાવામાં દીવેલનો ઉપાય તો જેમને મળાવરોધ હોય તેવી સૂતિકા-જ્વરવાળી સ્ત્રી માટે છે. જેમને આપોઆપ જ્વર સાથે ઝાડા થતા હોય તેમને આપવું નહિ.

પેટના દુઃખાવા ઉપર ક્યારેક 'દાષ્ઠન લેપ' (આની શ્વાસીય દવાના પાઠો ચિકિત્સકો જાણતા હોય છે એટલે તે દવાના માત્ર નામ જ અહીં લખી દઈએ છીએ. સાધારણ જનસમાજની જાણ માટે આ ગ્રંથ પૂરો થતાં પાછળ આપેલા પરિશિષ્ટમાં એ પ્રયોગો સાંગોપાંગ લખી દેવામાં આવશે.) ઠંડા પાણીથી વાટી પોટીસની માફક બનાવીને મૂકવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

પેટના દરદની વેદના અસહ્ય હોય અને સહન થતું ન હોય તો દરદીને વેદનાની શાંતિ માટે દર ચાર કલાકે બે ગ્રેન જેટલું અશ્રીચુ મળવા આપવું. અશ્રીચુ વધુમાં વધુ બે ત્રણ વખત જ આપી શકાય.

કરીયાતનાની પાંદડી ૧ તોલો લઇ, તેને દસ તોલા પાણીમાં ઉકાળવી. પાંચ તોલા રહેતાં ગાળી લઇ, તેની અંદર નાઇટ્રીક એસીડ

૨ ટીપાં (૨ મીનીમ) અને ટી. હાયોસાયમસ ટીપાં ૧૦ નાંખી
પીવા આપવાની ડો. ત્રીભુવનદાસ ભટ્ટાચાર્ય કરે છે, અથવા

કવીનાઇન સલ્ફ ૫ ગ્રેમન,

ટી. ફેરી પર ક્લોરાઇડ ૫ ટીપાં,

સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મમા ૧૦ ટીપાં,

ચોખું ઉકાળીને ઠારેલું પાણી ઓંસ ૧.

આ એક ડોઝ થયો. દિવસમાં તેવા બે ત્રણ ડોઝ આપી જોવા.
પેટની વેદના તથા તાવ ઉપર સારી અસર કરશે.

સુદર્શન ચુર્ણુ તો. ૧ લખ, દશ તોલા પાણી સાથે ઉકાળી,
પાંચ તોલા રહેતાં કપડેથી ગાળી તેમાં ૧ ટીપુ ટી. એકાનાઇટનું
નાંખી, દર ચાર કલાકે આપવાથી નાડીની ગતિ ઓછી થાય છે
અને તાવનું જોર હલકું પડે છે. ટી. એકાનાઇટ એ વછનાગ નામના
ઝેરનો અર્ક છે, માટે ચિકિત્સક સિવાય બીજા કોઈએ તે
વાપરવો નહિ.

દેવદાર્બાદિ કવાથ વિધિપૂર્વક તૈયાર કરી, તે તૈયાર થયેથી ૧ રતી
શેકેલી હીંગ તથા ૨ રતી સીંધાલુણ તેમાં નાંખી. સૂતિકાન્વરમાં
પીવા આપવો અને સવાર સાંજ એ પ્રમાણે આપ્યા કરવાથી દર્દ
ઓછું થતું જાય છે, ગર્ભાશયનો દોષ સુધરે છે અને દરદી સ્વસ્થ
જણાય છે.

દશમૂળ કવાથને ઉપર પ્રમાણે ઉકાળી તેમાં હીંગ તથા સીંધવ
નાંખી દરદીને આપવાથી સૂતિકાન્વરમાં સુંદર કામ કરે છે.

દરદી બાઇ વધુ નિર્બળ બનતી જતી હોય અને શરીરે શીતાંગની
બ્યાપ્તિ થતી જતી હોય, જીવ ઉડો ઉતરતો હોય તેવે વખતે
આકુનો રસ ૦૧ તોલો અને અંદર ‘પ્રતાપલકેશ્વર’ બે રતી મેળવી
ચાટવા આપવો. ઉપરથી ‘અર્કાદિકપાય’ આપવાથી નાડી સતેજ થાય
છે અને શીતાંગ બંધ પડી, જીવન અવલંબન ધારણ કરે છે. અને

આ પ્રમાણે આપેલા પ્રતાપલક્ષ્મીવર તથા અર્કોદિત કવાચથી દર્દીમાં સુધારો જણાય તો તે ચાલુ રાખવા.

ક્યારેક સવારમાં પ્રતાપલક્ષ્મીવર દશમૂળ કવાચ સાથે તથા રાત્રે 'સૂતિકા વિનોદરસ' રતી ૨ તથા ત્રિભુવનકીર્તિ રતી ૨ મેળવી મધ સાથે આપી, તેની ઉપર સુદર્શન ચુર્ણની ઉપર બતાવેલી ચઢા આપવાથી સુધારો થતો જોવામાં આવે છે.

અનાશયના બિગાડને લઈ પ્રસૂતાને અત્યંત વાયુવ્યાપ્તિ જ્વર સાથે જણાતી હોય ત્યારે સવારમાં પ્રતાપલક્ષ્મીવર, બપોરે હીંગુલેશ્વર રતી ૧ તથા શીતભંજીરસ રતી ૧ બંને મેળવી, કુદીનાના રસ તથા મધના અનુપાન સાથે આપવાથી અને ઉપર દેવદાબ્યોદિ કવાચ આપવાથી ઘણું મજનું કામ કરી બતાવે છે.

લક્ષ્મીનારાયણ રસ, પૂર્ણ ચંદ્રોદય, હીરણ્યગર્ભ, ચતુર્મુખ રસ જેવી શાસ્ત્રીય અને રામબાણુ દવાઓની યોગ્ય અનુપાનનો વિચાર કરી પ્રસૂતાના પ્રાણ બચાવવા ખાતર કુશળ ચિકિત્સકે યોજના કરવી, અને સૂતિકાજ્વર જેવા કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિમાં સારવાર આપી, તેના પ્રાણરક્ષણના પુણ્યઉપચાર છોડવા નહિ. સૂતિકાજ્વરની શાંતિ થઈ ગયા પછી પણ પૂર્ણપણે તેના આહારવિહારમાં કાળજી રાખવી. સૂતિકાજ્વર આવી ગયા પછી પણ સુવાવડીમાં પાંડૂતા, અશક્તિ, મંદાગ્નિ જેવા દોષો રહી જાય છે. માટે એકદમ દવાઓ બંધ નહિ કરતાં સુવાવડીની પ્રકૃતિને માફક આવે, તેણે લીધેલા અન્નનો પચાવ થાય અને લોહી વધે તેવી દવાઓ—અબ્રકબરમ, સુવર્ણ વસંતમાલતી, શતપુટી લોહ, સુવર્ણમાલિકા જરમ, અશોકારિષ્ટ, દ્રાક્ષાસવ જેવી દવાઓ સમજી વિચારી આપવી કે જેથી તેને પૂર્ણ તંદુરસ્તી ફરીને સાંપડે.

પ્રકરણ ૨૭ મું

સૂતિકા સન્નિપાત

ગ્રામ્ય ભાષામાં જેને સનેપાતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેવો, સુવાવડી સ્ત્રીને સન્નિપાત થાય છે. શરીરનાં અંતરાવયવના ફેરફારો અને ખાસ કારણોનું વર્ગીકરણ તો આપણે જરૂર કરીશું, પરંતુ એવું કોઈ પણ શારીરિક કારણ નહીં હોવા છતાં ડેટલીક અને ખાસ કરીને રાગમહારાગ તથા લક્ષાધિપતિની સ્ત્રીઓને સંતાનપ્રાપ્તિ અને તેમાં પણ પુત્રપ્રાપ્તિ યતાં સન્નિપાત થઈ જાય છે, જેને ‘હરખસનેપાત’ કહી શકાય.

નાની ઉમરની સ્ત્રી હોય અને ધનવાનની પત્ની અથવા કોઈ રાજવીની રાણી બની હોય, પ્રથમ તકે પુત્ર અવતરે અને તેને અચાનક એ સમાચાર સંભળાવવામાં આવે ત્યારે તેના હર્ષનો અતિરેક થઈ જવા પામે છે. તેમાંથી તે પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા ગુમાવી દે છે, અને બધાં જ લક્ષણો સન્નિપાત અથવા ઉન્માદ જેવાં પ્રગટ થઈ જાય છે, તેનું નામ ‘હરખસનેપાત’ છે. એથી જ કુશળ દાયણો અથવા પીઠ ઉમરની વડીલ સ્ત્રી પ્રસવ થયા પછી પ્રસૂતાની ઇંતેજરી હોવા છતાં તુરત અને તત્કાળ ઉમળકાભેર કંઈ દેતી નથી કે ‘તેને દીકરો અવતર્યો છે.’ તે વખતે એ પરિચારિકાઓ પોતાના મન અને જીભ ઉપર પૂરતો સંયમ રાખે છે અને પ્રસૂતા પૂછે છે તો તેને કહે છે : ‘તું તારે સૂઝ ગઢે, સ્ત્રીને દીકરો કે દીકરી અવતરે, કાંઈ શોડા વાધ-દીપડો અવતરવાના છે!’ એમ કહીને પણ એના મનની સ્વસ્થતા જાળવવા ખાતર વાતાવરણને ઉશ્કેરતાં નથી.

વિદ્વાન લેખકોએ પ્રસૂતાના હરખસનેપાત માટે આટલો અંગુલીનિર્દેષ ગ્રંથોમાં કર્યો છે, ન્યારે મારો અનુભવ એ ઉપરાંત એક બીજો પણ છે, અને તે શોકસન્નિપાતનો.

ચોવીસ વર્ષની એક બાલિકા બાઈ હતી. તેને ગર્ભ રહ્યો. સાત માસનો ગર્ભ પેટમાં હતો અને એ વિધવા બની. માત્ર તેના જીવન-દીપને જલતો રાખવા માટે તૈલી પદાર્થ જે કાઢ હોય તો સંસારમાં એના પેટનો ગર્ભ હતો. પતિના વિયોગ અને શોકમાં સહેજ દિલની અંદર ઝાંખો પ્રકાશ એને એ સાંપડતો અને આશા આપતો કે પેટમાંનું બાળક એ દીકરો હોય; અને તેને દીકરો સાંપડે તો તે પોતાનું વૈધવ્ય પતિની પ્રતિકૃતિરૂપ પુષ્પના આધારે નિભાવી શકે.

એ સુવાવડીના ખાટલે સુતી. તેના દિલની ધ્રુષ્ટા તો દાયણુ પણ જાણતી હતી. પ્રસવ થયો અને પુત્રી જન્મી. માતાએ સુકાતા હોઠે અને મૂર્ચ્છાતા દિલે પૂછ્યું : ‘ શું છે ? ’ દાયણે જવાબ વાળ્યો : ‘ મા ! કરમની આગળીયાત છે, બા ! છોકરી આવી. ’ અને ‘ હે ! ’ એ સમજપૂર્વકનો જીવનનો છેલ્લો એનો હેંકાર હતો. એને તુરત સન્નિપાત લાગૂ થયો. થોડુંક આયુષ્ય ભોગવી પ્રસૂતાની સેજમાંથી એણે અવલમ્બજલે જવાનો માર્ગ લીધો. હું તો તેમાં દાયણને દોષિત માનું છું. તેણે જ વચનના વેગને વધુ આળો બનાવી, આશાની ટોચ ઉપર જીવન ચંભાવી રહેલી દુઃખીયારી પ્રસૂતાને સન્નિપાતની ભોગ બનાવી.

પળ-ચોધડીયાને માનનારા સાથે મારે વાદવિવાદમાં નથી ઉતરવું. કાંઈ કહેતા હોય કે પાંચમની છઠ થતી નથી અને મૃત્યુ અનિવાર્ય છે, તો એમ હું પણ માનું છું કે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે; પણ જે માનવી ધારે તો જીવનને વધુ વખત લંબાવી શકે છે. મૃત્યુની પળ-ધડી નિર્માણ હોતી જ નથી. આપણા ઋષિમુનિઓ પણ એક માનવી જ હતા અને સ્વેચ્છાપૂર્વક આયુષ્ય લંબાવી શકતા હતા. તેમનામાં વિશિષ્ટતા માત્ર એક હતી : જીવનને જળજી રાખવાનું પૂરતું જ્ઞાન અને એ જ્ઞાનપૂર્વકનું વર્તન.

મારો કહેવાનો આશય એ છે કે સુવાવડી અને દેહ ઉપર વિષમ તરવો આવવાથી કે કામળ અવયવો ઉપર ફેરફાર થવાથી જેમ

બાધિ પેદા થાય છે તેમ તેનાં મન અને અંતઃકરણ પણ એ અવસ્થામાં કામળ બનેલાં હોય છે. એટલે તેણીને હર્ષનો કે શોકનો, બયનો કે ચિંતાનો, ઉદાસીનતાનો કે શોખનો આધાત ન લાગે તથા તેના મનની પૂરી સ્વસ્થતા જળવાય એ બાબતના ખ્યાલપૂર્વક પરિચારકાએ પોતાનું વર્તન રાખવું જોઈએ:

સૂતિકા સન્નિપાતનાં બાહ્ય કારણો સંબંધી આટલી ચર્ચા કર્યા પછી આપણે આંતરિક કારણો સંબંધમાં વિચારીએ.

સૂતિકા સન્નિપાતના બે બેદ પાડી શકાય : (૧) ત્વરિત સન્નિપાત અને (૨) મંદ સન્નિપાત. ત્વરિત સન્નિપાત તો સુવાવડી થયા પછી બેચાર દિવસમાં જ લાગુ પડે છે, અને તેની શરૂઆત પ્રથમ સખત તાવ આવવાથી થાય છે. ભરપૂર તાવ ભરાયા પછી સુવાવડીના ચિત્તની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે અને આવી સ્થિતિમાં તેણીને પ્રથમ ચિહ્ન તરીકે બિલકુલ નિદ્રા આવતી નથી, માથાનો દુઃખાવો અસહ્ય હોય છે, ધણી જ બેચેની જણાય છે, સ્વભાવ ચીડાયેલ, ચહેરા ફિક્કરમંદ અને તેવું મન સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનરહીત થઈ જાય છે, આંખો ચકરવકર ફેરવ્યા કરે છે અને હાથ વડે બાચકા ભરવા લાગે છે, મોઢેથી બકવાદ કરે છે, કપડાં ફાડવા અને ચુંથવા લાગે છે, અને કેટલીક વખત મંદ અવસ્થામાં પડી પણ રહે છે, ક્યારેક આસપાસનાં માણસોને મારવા ફાટે છે, સ્તનમાંથી ધાવણ આવવું બંધ થઈ જાય છે: આ ઉન્મત્તતા એટલી બધી વધી જાય છે કે કોઈ વખત પોતે જણેલા બાળકને અથવા ધણીને મારી નાંખવા માટે પણ તૈયાર થઈ જાય છે, મોઢેથી બિભત્સ ગાળો બાંહે છે ! તેને તાવ સખત હોય છે, નાડી જલદ તથા ઉછળતી માલૂમ પડે છે, ઝાડા કબજ હોય છે, જીભ મેલી હોય છે અને છેક અનિદ્રા જેવું થઈ જાય છે. જેટલી અનિદ્રા વધારે હોય છે તેટલું તોફાન વધુ કરે છે અને માણસો તેને પકડી રાખે છે છતાં પણ તે અંકુશમાં રહેતી નથી.

જો આ કેસ સુધરવાનો હોય છે તો પ્રથમ થોડી ઉંઘ આવે છે અને જ્યારે ઉંઘ આવવા લાગે છે ત્યારે દરદમાં સુધારો થવા લાગે છે.

સન્નિપાતનું કારણ

આ પ્રકારનો ત્વરિત સન્નિપાત થવાનું કારણ એ છે કે તે ધણું કરીને મગજની અંદર વરમ અથવા સોજને લઇને થાય છે, કોઇ વખતે મગજને લીધે આંતરડાના સોજને લઇને પણ થાય છે, અથવા સુવાવડમાં અતિ અથડામણ થઇ ગઇ હોય છે અને તેને લઇ ગર્ભાશય અને ઓવરીને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો હોય છે તો તેમાં સોજો આવી જાય છે અને તે કારણથી પણ સન્નિપાત ઉપડે છે. કેટલીક વખત મગજનો વરમ તથા ગર્ભાશયનો અને ઓવરીનો વરમ બન્ને સાથે જ હોય છે.

ઉપાય-ઉપચાર

ત્વરિત સન્નિપાત જેટલો વેગવાળો હોય છે તેટલો જ પ્રાણુધાત જલદી કરી નાંખે છે. સન્નિપાત જેવા પ્રાણુદારક અને કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિ માટે કુશળ અને અનુભવી ચિકિત્સકની દેખરેખની જરૂર છે. આવા વ્યાધિમાં કોઇ ધરગથુ ઉપચારો કરીને સાફ કરવાની આશ્ના ન રાખે, અથવા બિનઅનુભવીની સારવાર નીચે દરદીને રાખવાનું સાહસ ન કરે એટલું ખાસ સૂચવું છું.

ચિકિત્સા શરૂ કરતાં પહેલાં એક નિદાન ચોક્કસ થઇ જવાની જરૂર છે કે સન્નિપાતથી ઘેરાયેલી પ્રસૂતાના વ્યાધિની પાછળ ઉપર બતાવેલાં પૈકીમાં કયાં કારણો છે; અને તે ઉપરથી જો પ્રથમ ચોક્કસ નિદાન થઇ જાય તો જ ચિકિત્સા સફળ થવાની સંભાવના છે.

જો સન્નિપાતવાળી પ્રસૂતાનો ઝાડો કબજ હોય તો પહેલી તકે તેને દસ્ત કરાવવાની પરમ આવશ્યકતા છે અને તેને માટે વધુ

સરસ અરધો દ્રામ જલપ તથા પાંચ ગ્રેન કેલોમલ મેળવી એક વખત આપવાથી એક બે સારા દસ્ત થઈ જાય છે, અને એ રીતે જૂનો મળ નિકળી જવાથી લોહી ઉપર દબાણ ઓછું થાય છે અને સુધારો થવા તરફ વળી શકાય છે.

ખીજ જરૂરીયાત તેનું તોફાન ઓછું થઈને નિદ્રા લાવવાની હોય છે. તેને માટે અરીણુ ખીજ નિદ્રાકર દ્રવ્યો કરતાં સારું છે. દસ્ત થવા પછી એકથી દોઢ રતી જેટલા અરીણુની ગોળી બનાવીને આપવી. એથી તે તકામાર તોફાનમાંથી નિદ્રામાં પડી જશે અને નિદ્રા આવવાથી રોગીને વધુ રાહત રહે છે. પરંતુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે સન્નિપાત થવાનાં કારણમાં જો મગજનો વરમ હોય તો અરીણુ બૂલે ચૂકે પણ આપવું નહીં. તેને બદલે ‘કલોરલ હાઇડ્રેટ’ વીજ ગ્રેન જેટલું આપવાથી તેને નિદ્રા આવી જશે.

તાત્કાલિક આટલો ઉપચાર કર્યા પછી સન્નિપાત માટે મુખ્ય ચિકિત્સા કરવાની જરૂર છે.

(૧) સવારમાં પ્રતાપલકેશ્વર રતી ૧૥ આદુ અને મધમાં ચટાડી ઉપર દશમૂળ ક્વાથ આપવો.

(૨) બપોરે ૧ રતી મહાસિંદુર મધ સાથે મેળવીને ચટાડી ઉપર સુદર્શનનો અર્ક (સુદર્શન ચુર્ણને દશગણા પાણીમાં પલાળી બપ-કાથી અર્ક કાઢવામાં આવે તેને સુદર્શન અર્ક કહેવાય છે.) ૧ ઔંસ આપવો.

(૩) સાંજે પ્રતાપલકેશ્વર રતી ૧૥ તથા ત્રિભુવનકીર્તિરસ રતી ૧૥ મેળવીને મધ સાથે ચટાડી, ઉપર દશમૂળ ક્વાથ આપવો; અથવા તાણુખેંચ થતી હોય અને દરદી નિર્જળ બનતો જતો હોય તો ત્રિભુવનકીર્તિ રસને બદલે લક્ષ્મીનારાયણ રસ, પ્રતાપલકેશ્વરની સાથે ૨ રતી મેળવીને આપવો.

ક્યારેક દેવદાવ્યાદિ કવાથ અથવા સન્નિપાતના ખીજ કવાથોની ચોજના પણ થઈ શકે છે. દસ્તની કબજાયાત તોડવા માટે એકાદ ટંક ‘અભયાદિ કવાથ’ આપવાથી ઉપર બતાવેલી વિદેશી કેલોમબ-વાળી રેચની દવાની જરૂર નથી રહેતી અને દસ્ત થાય છે. પરંતુ એકાદ દસ્ત થયા પછી વધુ અભયાદિ આપવો નહીં.

સન્નિપાતમાં ગર્ભાશયનો પ્રધાનદોષ જણાય તો અગાઉ સ્તિકા-જ્વરમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પેટ ઉપર જળો મુકાવવી, અળસીની પોટીસ પેટ ઉપર મૂકી શેક કરવો, ઉષ્ણ જળમાં જંતુનાશક દ્રવ્યનો કુશ આપવો.

મગજની વિકૃતિના પરિણામે સન્નિપાત જણાય તો મગજ ઉપર માંડો બાંધવો.

મગજ ઉપર માંડો બાંધવાની શાસ્ત્રીય રીત નથી, પણ એક પ્રચલિત ક્રિયા છે: બાજરીનો આટો તો. ૨૦ અને અળસીનો આટો તો. ૧૦ બન્ને મિશ્ર કરી તેની અંદર બારીક વાટેલો અજમે તો. ૧ નાંખી, તેનો રાટલો બનાવીને તાવડીમાં એક તરફ શેકવો, ખીજ તરફનો કાચો ભાગ હોય, તે માથા ઉપર આવે એ રીતે માથે ગરમ ગરમ બાંધવાથી અળસીનું તેલ મગજની અંદર પ્રવેશ કરે છે અને શોથને ઉતારવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ વાતપ્રાધાન્ય હોય અને શરદીની ઋતુ હોય તો જ આ પ્રયોગ અજમાવવો. તેને બદલે ગરમીની ઋતુ હોય અને મગજના વરમને લઈ લોહીનું દબાણ અને તાવની ગરમી મગજ ઉપર વધી રહ્યાં હોય તો આ ઉપચાર કરવાને બદલે ચાકકાની માટી કપડાના બેવનમાં રાખી, મગજ ઉપર કલાક બે કલાક સુધી મૂકી રાખવી. ફરી ચાર-છ કલાક પછી એ રીતે માટીનો પ્રયોગ કરવો.

ત્વરિત સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય તો મૂળેથી છે જ, છતાં કાળજી-પૂર્વકની સારવાર કરવામાં આવે છે તો તેમાં પણ સુધારો થઈ જાય છે અને શરદીના પ્રાણુ જળની શકાય છે.

બીજા પ્રકારનો મંદ સૂતિકા સન્નિપાત છે. પહેલા કરતાં આ કાયંકર નથી, તેમ જ પ્રાણુધાતક પણ નથી. સુવાવડ આવ્યા પછી એ ગમે ત્યારે શરૂ થાય છે. ધણું લોહી વહી જવાથી અથવા બાળકને વધુ વખત ધરાવવાથી, ધણી અશક્તિના કારણે પણ આ સન્નિપાત થાય છે. આ સન્નિપાતની અંદર તાવ હોતો નથી. તેમ જ દરદી કોઈને મારફાડ કરતી નથી કે બકવા કરતી નથી. પરંતુ ચિત્તભ્રમની માફક સ્થિર થઈને બેસી રહે છે. આ નિદાનકારોએ આ વ્યાધિને બીજા સૂતિકા સન્નિપાત તરીકે વર્ણવેલ છે અને તેને સારો કરવા માટે, દેશી વૈદક લોહબસ્મ, અબ્રકબસ્મ, વસંતમાલતી, સુવર્ણ-માક્ષિક બસ્મ જેવા બળ વધારનાર, શક્તિસ્થાપક અને જીવનવર્ધક ઔષધો યોગ્ય માત્રામાં આપવાની ભલામણ કરે છે. એલોપથી પદ્ધતિ આયર્ન, ક્વીનાઇન, કોસ્લીવર ઓષ્ઠલ જેવાં પૌષ્ટિક અને કેલસ્યમ વધારનાર દ્રવ્યો આપવાની ભલામણ કરે છે; ત્યારે મારો અનુભવ વળી એથી કાંઈક જુદો જ છે.

તેને વૈદક ગ્રંથકારો દ્વિતીય પ્રકારના સન્નિપાત તરીકે વર્ણવે છે અને તેના ઉપચારો બતાવવામાં દેશી અને વિદેશી વૈદક સામ્ય ધરાવે છે; જ્યારે મારા ચિકિત્સાક્રમમાં એ વ્યાધિનું નિદાન અને સારવાર હું જુદી રીતે કરું છું અને બન્ને થીયેરીથી નિરાળી રીતે મારા અનુભવે નક્કી કર્યું છે. સુવાવડ પછી આ બીજા પ્રકારના સન્નિપાતને હું 'પ્રસૂતા પાગલપણ'નું નામ આપું છું. જેને સાજી અને તંદુરસ્ત કરવા માટે બન્ને થીયેરીએ બતાવેલો એક પણ માર્ગ કામ નથી આવ્યો, અને જેમાં હું સફળ થયો છું, તે 'દર્દીઓનું' સાચું જ્ઞાન અને સફળ ચિકિત્સા હવે પછી આપીશ.

*

*

*

પ્રકરણ ૨૮ મું

સ્મૃતિકા પાગલપણ

સૂર્ય ભગવાન સહેજ ક્ષિતિજમાંથી ડોકીયું કરી બહાર દેખાતદ હતા અને પ્રકાશ પથરાતો હતો. અમારી આગગાડી વાંકાનેર છાટીને આગળ વધી રહી હતી રાત્રિભરની, રેલ્વેના ત્રીજા ક્લાસમાં લીધેલી કાગનિદ્રાને લીધે સૂર્યોદય થવા છતાંએ અંતમાંથી આળસ ઓછી થઇ નહોતી. વાંકાનેર સ્ટેશને મારા પાટીયા ઉપરથી બે ત્રણ પ્રવાસીઓએ ઉતરી જઇ, શરીરને સહેજ ફેરવી શકાય કે લાંબા ટુંકા પગ કરી શકાય તેટલો માર્ગ કરી આપેલો અને મેં ‘હાથ’ કરીને જ્ઞાતિ અને સગવડનો એક દમ ધુંટેલો. પરંતુ ત્રણ ઉતર્યા એવા જ બે ભાઇઓએ ચઢીને બાજુની જગ્યા લીધી. એટલે આપણા રામને તો પાછો ફરી ગાંસડી બાંધવાના પ્રેસ જેવો અનુભવ શરૂ થઇ ગયો. હે ભગવાન! કાઠિયાવાડની બાપુની ગાડીઓ! અને તેમાં પણ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોનો કાષ્ઠ ધણીધોરી હશે? ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો માણસ હશે કે હિન આપતાં ચોપગાં જનાવર હશે, એ આ ગાડીઓ દોકાવનારે કાષ્ઠ દિવસ વિચાર્યું હશે ખરું?

મારી બાજુમાં બેઠેલો ભાઇ એક ગામડીઓ હતો. એનો તો મને કાષ્ઠ વાંધો નહોતો, પરંતુ એણે પહેરેલાં કપડાં ભગભગ પંદર દિવસથી ધોવાયાં નહીં હોય અને તેને સ્નાન કર્યાનિય કદાચ એટલા જ દિવસો થઇ ગયા હશે. એટલે રાજનો પસીનો એનાં એ જ કપડાંમાં પચી જઇને તેની ખાટી બદબો નાકનો દમ કાઢી નાંખવા લાગ્યો. સારા ભાગ્યે બારી પાસે જ મારી બેઠક હતી. એથી એ વાસને લીધે મારો દમ ગભરાય એટલે બારીમાંથી માથું બહાર કાઢીને હું એક બે ધુંટડા પ્રાણુવાયુના ભરી લેતો અને ફરી માથું અંદર લાવીને એ ખાટી બદબો મેળવતો!

ગાડી ધીમે ધીમે વેગમાં આવીને પૂર ઝડપે આગળ વધવા લાગી અને નવા આવેલા એ બન્ને ભાઈઓ વાતે ચડ્યા. થોડીક વાતો પરથી હું જાણી શક્યો કે મારી બાબતમાં બેઠેલો મને ત્રાસ આપતો મામડીઓ કોઈ મહાન ભૂલો છે, અને એની વાતો પરથી એ પણ જાણવા મળી શક્યું કે એ એવો તો સિદ્ધ પુરુષ છે કે ભૂત, પલીત, ડાકણ અને મેલા દેવ તો એના ઇશ્વારાથી જ ભાગી જાય છે! મંત્ર જત્ર તો એના ગમે એવા ભારે હોય, પણ મને લાગ્યું કે તે ગંધાતો એટલો રહે છે કે કદાચ એની આ ત્રાસદાયક વાસને કારણે જ નાકમાં દમ લપ્તેને ભૂતાવળ એકદમ ભાગી જતી હશે!

એની સાથેનો માણસ કોઈ કેળવાયેલો અને બુદ્ધિશાળી માણસ હોય તેમ જણાતું હતું. એ રહી રહીને કેટલાક પ્રશ્નો કરતો અને ભૂલો એની બડાઈ હાંકતો તથા એણે કરેલાં 'બહાદુરીબર્યા' કામોનું બ્યાન કરતો. એમ અમે સ્ટેશનો વિતાવ્યાં, અને માડી આગળ વધે જતી હતી. એમની વાતો તો પછી ઓછી થતાં થતાં તદ્દન બંધ થઈ ગઈ. ભૂવાના એ સાથીદારે મારી સામે ખેંચી પ્રશ્ન કર્યો : ક્યાંથી આવો છો ?

‘પાટડીથી.’ મેં કહ્યું.

‘પાટડી-વિરમગામ પાસે છે તે ?’

‘હા.’

‘તમારા પાટડીમાં તો જલ્દવજલ્દ વૈદ્ય રહે છે ને ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘તમે ક્યાંથી ઓળખો ?’ મેં સવાલ કર્યો.

‘મારે અંગત પરિચય તો નથી, પણ એમની પ્રશંસા ઘણી સાંભળી છે. ‘બહુરૂપી’માં એમના લેખો હું વાંચું છું અને એમનાં પુસ્તકોએ મેં વાંચ્યાં છે. બાહોશ માણસ છે. ઘણુંયે તેને મળવાનું મન થાય છે, પણ મારે તો ધરમાં મહાન ઉપાધિ આવી પડી છે એટલે જઈ શકતો નથી. મારી પત્ની સુવાવડ આવ્યા પછી ગાંઠા

જેવી થઇ ગઇ છે. દવાઓ કરી પણ આરામ નથી થતો. વળી દુનિયા કહે તેમ ચાલવું જોઇએ. ધણાનું માનવું છે કે તેને વળગાડ છે. એટલે આ બુવાને તેડવા આવ્યો હતો. હવે જો તે કાંઈ કરી આપે અને તેનું ચિત્ત ઠેકાણે આવે તો સાફ; નહિ તો પછી જાદુવળ વૈદ્ય પાસે આવવું છે. એ કાંઈ નહિ તો ચોક્કસ નિદાન તો કરી આપે કે આ તે વળગાડ છે કે વ્યાધિ છે? તમે પાટડીમાં રહો છો. એટલે જાણતા હશે કે તે પાટડીમાં ક્યા દિવસે મળે છે?’

‘પાટડીમાં મળવાનું તો ઠીક, પણ તમને એ વૈદ્ય રસ્તામાં જ મળે તો?’ એ બાઈનું કથન સાંભળી મેં સામે પ્રશ્ન કર્યો.

‘શું તેઓ આ બાજુ ક્યાંય ગયા છે? સામી ટ્રેનમાં આપને મળવાના છે!’

‘બાઈ, મળવાના નથી, પણ હું પોતે જ એ વૈદ્ય છું.’

અને એ એની બેઠક ઉપરથી ઉભો થઇ ગયો :

‘ઝાહો, બાઈસાબ ! આપ પોતે જ વૈદ્યરાજ ? વાહ વાહ, ધણું સાફ થયું, દર્શન થયાં, અચાનક આમ બેટો થઇ ગયો. જુહાબાઈ ! તમે જરી આ તરફ ખસી જાઓને, હું વૈદ્યરાજ સાથે થોડીક વાતો કરી લઉં.’

ડાઘીઆ કુતરાની માફક કરડાતી આંખે જુહો આંધો ખસ્યો અને હું તો ખુશ થઇ ગયો. એના પસીનાની વાસે મને ગભરાવી મૂક્યો હતો. મારી બાજુમાં એ બાઈ બેઠા : વૈદ્યરાજ ! ક્યાં પધારો છો ?’

‘જમનગર જઈ છું.’

‘કાંઈ ધરકામ હશે?’

‘ના, બાઈ ! વીઝીટ જઈ છું.’

‘તો મારી એક વિનંતિ ન સ્વીકારો?’

‘કહોને બાઈ, મારાથી બની શકે તેમ હશે તો જરૂર કરીશ.’

‘ તો એક દિવસ વચમાં મારે ત્યાં ઉતરી જાઓ. મારા ઘરમાં જૈરીને તપાસીને પછી જાઓ. હું.....તો સ્ટેશનમાસ્તર છું. આપ કહેશો તે શી આપીશ. પણ હું બે મહિનાથી કંટાળી ગયો છું. નાનાં બચ્ચાં છે, પત્ની પરવશ થઈ ગઈ છે, મારે નોકરી કરવી—આ બધાંમાંથી મને બચાવી દેશો તો તમારા જેવો પ્રભુ પણ નહીં ! આટલું કામ કરતા જાઓ. આપનો ઉપકાર હું જીંદગીભર નહીં ભૂલું. ’ સ્ટેશન માસ્તરે કહ્યું.

‘ ભાઈ, શીનો ખાસ પ્રશ્ન નથી તેમ જ તમારે ત્યાં આવવામાં મને કોઈ હરકત નથી. પણ મેં ટીકીટ સીધી જામનગરની લીધી છે અને જેને ત્યાં હું જવાનો છું તેને મેં ટાઇમ આપી મૂક્યો છે. ઉપરાંત મારા કમવાર દિવસો અને કામનો પ્રોગ્રામ નોંધાઈ ગયેલ છે. એટલે એક દિવસ કંઈ રીતે ખોટી થવાય ? ’ મેં મુશ્કેલી જણાવી.

‘ બધું ફેરવો. હું જામનગર તાર કરી દેખશ અને ટાઇમ ખીજો આપીશું. ટીકીટની શીકર ન કરો, ખીજ લેવાશે. પણ અહીં થઈને જાઓ છો, ત્યારે મારી ઉપર નહીં તો મારા દુઃખી થતા કુટુંબ ઉપરની દયાની ખાતર પણ ઉતરી જાઓ. ’

એ ભાઈની વાણીમાં નરી દુઃખની આદર્શતા ભરી હતી. મને લાગ્યું હું કંઈ નહીં કરી શકું, તો પણ તેને આશ્વાસન તો જરૂર મળશે. બલે, માફ કામ બગડે, ખોટી થવાય, પણ આ દુઃખીની આંતરડી જો મારા જવાથી ઠરતી હોય તો મારી ફરજ છે કે તે કાર્ય મારે પ્રથમ કરવું જોઈએ.

મને વિચારમાં પડેલો જોઈને ફરી એમણે પૂછ્યું : ‘ કાં વૈધરાજ ! શું નક્કી કર્યું ? ’

મેં કહ્યું : ‘ હા ભાઈ, ઉતરી જઈશ. ’

અને એ ભાઈ જાણે સ્વર્ગનું રાજ મળ્યું હોય એટલા બધા ખુશ થયા. બહા ભગવાન, ગરજવાનને અકલ હોતી નથી. આવો

કેળવાયેલો અને સ્ટેશન માસ્તરનો દરજ્જો ભોગવતો માણસ દુઃખથી પામર બની ગયો છે ! અને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ એ પણ કેવી અજબ વસ્તુ છે ? હું પણ એક મનુષ્ય જ છું, છતાં તે એમ માને છે કે હું તેની જીના દરદની ચોક્કસ જાંચ કરી શકીશ અને સાઈ થવાના રસ્તે લખ જમ શકીશ. એની એ શ્રદ્ધાએ એને આ આનંદ જન્માવ્યો.

પ્રભુ કરે ને એની શ્રદ્ધા સફળ બને તો, ધન અને માન તો નાશવંત છે, પણ એક કુટુંબ દુઃખમાંથી સુખમાં બર્ષ પડે અને તેના આત્માનો આનંદ એ મારી સાચી દોલત શું ન બની જાય ? પરમ કૃપાળુ જગતનિયંતા મને દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાનું બળ આપ, હે ધન્વન્તરી ભગવન ! મારા હાથમાં અમૃતનો કોટોરો, આપો, અને તે હું આંટતો ફરું : સર્વા સુખીના લોકઃ સર્વા સન્તુ નિરામયા નું ગાન કરતો ફરું.

મારા વિચારોના તરંગમાં માસ્તરે ભંગ કર્યો : ‘વૈધરાજ, આવતા સ્ટેશને આપણે ઉતરી જવાનું છે. આપની પાસે સામાન હોય તે લાવો નીચે ઉતારી લખએ.’

સ્ટેશન આવ્યું, બેગ-બિસ્તરો નીચે ઉતાર્યાં, અમે નીચે ઉતર્યાં. મારી અને માસ્તર વચ્ચેની વાત પેલો ભૂલો કે જેનું નામ જુહો હતું અને જાતે એ ભરવાડ હતો, તેણે સમજાય તેટલી સાંભળી લીધેલી. એના હોઠ તો જાણે સુપડા જેવા કુદરતે જ આપેલા, પણ રીસને કારણે તેનાં નસકોરાં માણસ જેવાં મટીને ભુંડ જેવાં પહોળાં થઈ ગયેલાં. તે જોષ્ટને મને ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે જુહાબાઈ માનહાનિના કોષે ભરાણા છે.

ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા પછી એ બાઈ બોલ્યા : ‘હાંઉ તારે માહતર ! વૈદને લખ જાઓ, માઈ હું કામ છે ?’

મને લાગ્યું કે આ ઠીક થતું નથી. હજી દરદી બાઈને મેં જોષ્ટ નથી અને કદાચ વળગાડ જ હોય અને જુહાબાઈ રીસાઈ જાય તો

માસ્તર બિચારા વળી આફતમાં આવી પડે ! એટલે માસ્તર જાણ્યા
આપે તે પહેલાં મેં જ જીવાને કહ્યું :

‘ ના ના, જુહાભાઈ ! તમારું કામ ન હોય એમ કેમ ? તમારું
કામ છે, એટલે તો માસ્તર તમને તેડવા આવ્યા હતા. આ તો
માસ્તરે મારું નામ સાંભળેલું એટલે રસ્તામાં મળ્યા એથી સહેજ
તપાસ કરતા જવા પૂરતો મને રોક્યો છે. બાકી હું કાંઈ મંતર
જંતર જાણતો નથી અને એમાં મારી નજર પણ શું પડે ? આ તો,
તમે સમજ્યાને બાકલા, દુઃખીઆ માણસ એટલે આડાં અવળાં
ફાંફા મારે. ’

‘ તંબ તો વાંધો નથી. બાકી તમે બલે હો, પણ જુઓ મેં તો
હિંબરેથી બહાર પગ દીધો અને આ દિશાની ચોકી મૂકી છે, એટલે
ધમાં તમારાથી કંઈ થઈ શકે નહીં, તમારાથી ઇને અડાશે પણ નહીં.
અમથા બલે હાલ્યા આવો. ’ જુહાભાઈ કાંઈક ઠપ્પા.

હાહિં હાલો તારે, આગળ તો જવાનું નહોતું. સ્ટેશન ઉપર જ
માસ્તરનો રહેણાક હતો. પરંતુ બાઈની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવાથી
બાજુના ગામમાં એમણે બાડે મકાન રાખેલું, ત્યાં જ અમારે પણ
જવાનું હતું. અમે બધા સાથે જ ત્યાં ગયા. ગામડાની ઢાળું ડેલીદાર
મકાન હતું. ડેલીની પરશાળમાં અમારો ઉતારો થયો. પરંતુ હું તો
ફાજલ માસ્તરને બાર રૂપ થયો. કારણ જુહાભાઈએ પહેલેથી જ
ચોખવટ કરી દીધેલી કે એમના નિશાનને મારાથી અડકાય તેમ
નહોતું. અમે દિવસે પહોંચેલા અને મને તપાસવાની પહેલી તક
મળત તો હું સાંજની ગાડીમાં જામનગર જઈ શકત. પરંતુ મારા
પહેલાં જુહાભાઈનો પાગલ બાઈ ઉપરનો સમન્સ બજા ગયેલો,
એટલે માસ્તરને મેં બોલાવીને કહી દીધેલું કે ‘ તમે જરાએ મુંઝાવા
સિવાય જુહાભાઈ કહે તે પ્રમાણે કરો. એમનો વિધિ થઈ અમ

પછી હું જોઈશ. મારે માત્ર નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ માટે અડધા કલાકથી વધારે વખતની જરૂર નથી, આમે મારો દિવસ તો બગડ્યો છે, એટલે રાત્રિ અહીં જ પસાર કરવાની અને જુહાભાષ કરે તે મારે પણ જોવાનું. સવારે આ જ ગાડીમાં હું જઈશ. તમે જામનગર તાર કરાવી દેજો. હવે મારી ચિંતા ન કરો અને તમે તમારું કામ કરો. ’

આટલી લલામણુ કર્યા પછી તેમને મારી કોષ જાતની ખટપટ કરવાની નહોતી. પછી જુહાભાષના હુકમો છુટવા માંડ્યા અને એમણે મંગાવેલી બધી ચીજો હાજર થવા લાગી. બાષનું બોળીયું ચોખ્ખું કરવાનું કામ રાત્રે થવાનું હતું. અને તે માટે બીજી સામગ્રી સાથે બે ડાકડાં વગાડનાર રાવળદેવ અને બે કાંસીજોડાવાળાને બોલાવવાની વરધી અપાઈ ગઈ હતી. સંખ્યા વખત થયો અને એ લોકો આવી ગયા. ચાર એ અને બૂલો જુહાભાષ—એ પાંચેને માટે કંસાર માસ્તરને કરવો પડ્યો, અને જે માસ્તર ટીકીટબારીએ આવા માણસોને ટીકીટ આપવા વખતે તેમનો એક પૈસો પણ ખોટો કે ઓછો હોય ત્યારે, ચાલ જ, ટીકીટ નહિ મળે ’ કહી ગાડી ચુકવનાર, તે જ બાઈસાહેબ તપેલીમાં ધી બરીને તેમને પીરસતા હતા. ખરેખર, સમય અને સંજોગ માણસને કેવી હાલતમાં મૂકી દે છે !

દરદી બાઈને એક ઓરડામાં પૂરી રાખેલી હતી. અમે ગયા પછી તેને પાણી આપવા અને બાવાનું આપવા માટે ઓરડો એક બે વખત ઉઘાડ્યો હતો, અને ઘરમાં વૃદ્ધ ઉમરનાં માસ્તરનાં માશી હતાં. તે એ બાઈને આપવા જતાં હતાં. મને તો પહેલેથી જ જોવાની કે પાસે જવાની જુહાભાષએ મના કરેલી એટલે હું તો નિરૂપાય હતો.

પરંતુ જુહાભાષ એમની તૈયારી કરતા હતા અને અખાડો રચતા હતા તે દરમિયાન વૃદ્ધ માશીને નવરાં પડેલાં જોઈ, મેં તેમને મારી પાસે બોલાવ્યાં. મારી વાત કરવાની પદ્ધતિથી માશી મા ખુશ થયાં.

ઐટલે તેમને, આ બાપ સંખ્યામાં બધી માહિતી મેળવવા માટે, મેં પૂછવા માંડ્યું, એમણે બધી હકીકત કહેવા માંડી. ધણું વરસથી વિધવા બનેલાં માશી માસ્તરનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી જ તેમની સાથે રહેતાં હતાં અને માસ્તર તેમને માતાની જગ્યાએ માનતા હતા.

અમારી વાત હજી ચાલુ હતી અને માસ્તર આવ્યા. તેમણે કહ્યું: 'જુહાબાઈ કહે છે કે એક વૈદ આવ્યા છે અને અહીં આવી એહવું હોય તો બલે ને બેહે જોવે.'

ચાલો, આપણે ખુશ થયા. જૂવાના માંડલામાં બેસવાનો આપણને પણ અધિકાર મળ્યો. હું પાથરણા પર જઈ બેઠો. બે ડાકલાવાળા બે તરફ માંચીયું (ખાટલાના જેવી સીંદરીયાં બરેલી હોય અને પાટલાની માફક બેસાય તેને માંચી કહે છે.) નાંખી બેઠેલા, તેની બાજુમાં કાંસીએડાવાળા હતા. અને સામે બાપને લાવવાનો જુહાબાઈનો હુકમ થયો. ગામના પણ બે ત્રણ જુવા આવી બેઠેલા. તેની વચમાં વકરેલા વાઘ જેવો જુહો પગ વાળીને બેઠો હતો. આગળ જુવારના દાણાની ઢગલી કરેલી. બે ત્રણ ફાનસ બળતાં મૂકીને એક કોડીયામાં તેલની જેત જલાવેલી. નળીયામાં ગુગળ, લોખાન, અને બત્રીસો ધૂપ હતો.

બાપને અંદરથી બહાર લાવ્યા. શરીર એકવડીયું, ગરીબ રાંક જેવી જણાતી અને ચાલતાં અડવડીયાં ખાતી બાપ આવીને સામે બેઠો, પરંતુ તેની આંખની વક્તા બચકર લાગતી હતી. નર્મ પાગ-લપણ આંખો ઉપર તરી આવતું હતું. બાપ સામે બેઠો ઐટલે જુહાએ જુવારના દાણા હાથમાં લઈને ત્રાડ મારી: 'હે મારી ખોડીયાર મા !'

*

*

*

પ્રકરણ ૨૬ મું

સૂતિકા સન્નિપાતનો ઉપચાર

રાત્રિ સમ સમ કરતી વહી રહી હતી. અંધકાર સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત હતો. તીણાં અને એકરવ અવાજે તમરાં ગુંજાવ કરતાં હતાં. નવરાત્રિઓના દિવસ હતા. બે પહોર જેટલી રાત્રિ તો વ્યતિત કરવી હતી. એ નિરવ નિઃશબ્દતામાં દીલને ધ્રુળવી નાંખતાં અને રોમાંચ ખડાં કરી દે તેવાં મહાકાળ શિવ ભગવાનનાં વાજાંત્ર મનાયેલાં ડમરૂ-ડાક, ડાકલાં બળવવામાં કુશળ બનેલા રાવળ દેવના હાથમાં, દોરીના ખેંચતાણે ઘેરા અને તીણો નાદ પેદા કરી રહેલાં હતાં. માતાને પ્રસન્ન કરવા અને ભૂતાદિ આવેશને ખેંચી લાવવા બળવવામાં આવતાં ડાકલાંઓમાં પણ વિવિધ તાલબદ્ધતા હોય છે, અને એ તાલબદ્ધતા જુદાં જુદાં દેવ દેવીઓ માટે મુકરર થયેલી હોય છે. માતા ખોડીયાર અને માતા બવાનીને પડમાં બોલાવવી હોય ત્યારે ડાકલાંવાળાને બેગ-ણીઓને સાદ દે તેવા જુદા જુદા તાલો બળવવાના હોય છે. એ તાલને કાંસાજોડી સાથે દે છે અને વાતાવરણ નિરવ શાન્તિમાં એક પ્રકારની અકલ્પિત ધ્રુળરી પેદા કરનારૂં અને રોમાંચક નીવડનારૂં બને છે. જ્યારે આવા પાટ નાંખાયા હોય અને રાત્રિના વખતે ભૂવાઓનાં વૃદ્ધ મળ્યાં હોય, તે સમયે ત્યાં હાજરી આપી હોય તેને જ એ પ્રસંગના વાતાવરણનો ખરો ખ્યાલ આવે.

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જતાવી ગયા છીએ કે જુહા નામના ભૂવાએ આવી જ જાતનું એક પથરણું જોડવી, અર્ધ-પાગલની દશા ભોગવતી રોશનમાસ્તરની પત્નીને વળગાડ કાઢવા રંગત જમાવી હતી અને તેમાં મારી હાજરી વિષેનું બ્યાન તો હું આપી ગયો છું.

જુહાએ ડાકલાં ઉપર અનેક ગતો બદલાવી અને અનેક વખત દાણા ફેંક્યા, પરંતુ સામે તેના નિશ્ચાનરૂપ બનેલી બાઈમાં ન તો એકે

ધુળરી આવી, ન એ પોતાના રોગી સ્વભાવની ચંચળતાને છોડી જીહાના સાથને વળગી શકી.

અનેકવિધ પ્રયત્ન તો એના ચાલુ જ હતા. રાત્રિના એ વાગી ચલા હતા અને જીહો અકળાયો. એક પાણીનો ગ્લાસ એણે મંગાવ્યો. પાસે મૂકીને એ ઢીંચણબેર થઇ ગયો. ડાકલાં અને કાંસાનેડી બમણાં જોરથી ખીમટાની ગત ખુબ જોરથી વગાડવા લાગ્યાં, અને જીહો ધણુણે ‘હાઉ ! હાઉ ! હાઉ !’ કરતાં ને એણે ત્રાડ મારી અને માથું ધમધમાવીને વીંઝવા માંડ્યું. એ પોતાના થાનકથી ઉડી બાર્ડ પાસે ધુણતો ધુણતો ગયો અને બાઇનો ચોટલો એટલા જોરથી તેણે હાથમાં ચકકાવીને પકડ્યો કે જોમ પહેલવાન ખેડુત ખેતરમાંથી દાબડાનું બોથું ઉંખેળી લેવા પકડતો હોય ! બાઇના મગજના ઝાન-તાંતુ અને ધોરી નસો ઉપર એ ચોટલાની ઉંખેળાટે એવી અસર કરી કે બાઇની આંખો પહોળી થઇ ગઇ અને તે ભૂવા સામે ટગર ટગર જોઈ રહી ! ભૂવાએ પાણીના પ્યાલામાં પોતાની જીભ બોળી, બે ચાર કુંકા એ પાણીને મારી અને બાઇનો એક હાથે ચોટલો પકડેલો હતો, બ્યારે બીજા હાથે એ પાણી તેને પાઇ દીધું, તેના હાથમાંથી ચોટલો છોડી દીધો, બાઇ પૃથ્વી ઉપર લાંબી થઇ ગઇ અને ભૂવો બોલ્યો :

‘હા, હવે જોઈ સું, તું ચેવું પરવેહ નથી કરતું ! બહુ ભુંડી બલા પેસી ગઇ સે, ઇની જીહની ! જરે જીહાની માતા પાસી પડે તારે તો જીહાની જનેતા લાજે જનેતા !’

આટલું બાણણ થયા પછી ફરી ડાકની ધમામચી થઇ ગઈ.

ત્રણ બાગની રાત્રિ વીતી ગઇ હતી. મને તો ઉંધ આવવા લાગી એટલે હું ઉઠ્યો. માસ્તરે માશીને કહ્યું કે ‘વૈષ્ણરાજને ખાટલાની સગવડ કરી આપો.’ ડેલીમાં ખાટલો તો હતો. માશી ગાદલું, ઓછાડ, ઓઢવાનું અને પાણી લઇ આવ્યાં અને તેમની સાથે મેં વાત કરી :

‘માશી ! તમે તો માસ્તર બેગાં ધણું વરસથી રહો છો, ખરું ને ?’

‘હા, ભાઈ!’

‘માસ્તરને બિચારાને બહુ ઉપાધિ છે.’

‘ઉપાધિ તો ખરી જ તો ભાઈ! આ તો ખીજી વખતનું લપ પેઠું. ત્રણ વરસ પહેલાં સુવાવડ આવી ગઈ અને મહિનો વીત્યો ત્યારપછી આવું થઈ ગયું હતું.’

‘હં માશી! એ પહેલી સુવાવડ પછી શાથી થયેલું અને કેમ કરી પાછું મટી ગયું તે તો તમે જાણતાં હશો.’

‘હું તો બધું જ જાણું છું, ભાઈલા! પહેલી સુવાવડ આવી. એક મહિના સુધી રૂપાળી સાજતાજી, ખાયપીયે, પણ મહિનો થઈ ગયો પછી વિચાર થયો કે હવે લાવને વહુને ઝાડે ફરવા બહાર લઈ જઈ. પાકા વાહા થયા છે એટલે શી ફિકર છે? સાંજના ટાણે હું સાથે ગઈ ને ગામને પાદર અમે બહાર ગયાં. એ બહારથી આવ્યાં ન આવ્યાં થયાં! તે રાતે એ ઉંઘી જ નહિ અને વારંવાર મને જે તે પૂછ્યા જ કરે, અને ખીજે દિવસે જુઓ તો એના ચિત્તનું ઠેકાણું જ ન મળે. જેમ આવે તેમ ખોલે, પળવાર ઉંઘ ન લે, ખાવા આપીએ તે ખાય નહિ, ન ખાવાની ચીજ માંગે. અમે તો ઐરાંમાણસ! પાડોશની સ્ત્રીઓને ભેગી કરી ત્યારે અધાં કહે કે ‘ભા, વહુને તો વેળાચોઘડીયું થઈ ગયું! હજી સુવાવડી કહેવાય અને રોજ્યકોજ્ય વખતે (દિવસ આથમે) તમે બહાર બધ ગીયાં, તે જરૂર કંઈક ચોડીમાં આવી ગઈ કે રથની છાયા પડી! પછી તો મેં આંટીયે ખાવાની બાધા રાખી, માથેથી એનું સાંકળું ઉતારીને વડું કપડું’. માસ્તરે બિચારાએ મારા કહેવાથી ‘માથે પાઘડી નો બાંધવી’ એવી બાધા રાખેલ. ઘીનો દીવો પાણીયાર કરીને ખોળા પાથરીને મેં નીમ લીધું કે ‘ભાઈ, જે હોય તે તારૂં દુધ પેટ ભરીશું’, પણ મારી વહુના શરીરથી છેતું રહે!’ પણ બા, એ મહિના સુધી આવા પંજેરા રીયા, કાંઈની ટપ લાગી નહિ. પછી તો અમે ચાકી ગયાં. કંઈએ નહિ, પણ પ્રભુને કરવું છે કે મેં મેથી વાળેલી, સુવાવડીને ખાવા. પેલાં તો મેથીમાં

આહન અને જટામાંસી નાંખેલી, તેથી એ કાટલું ખાય જ નહિ, ડબો ભરેલો પડેલો, પણ એના ચિત્તનું ઠેકાણું નો રહ્યું. મને થયું કે પૈસા ખરચીને આટલું દહશૈર જેટલું કાટલું વાળ્યું છે તે નકામું બગડશે. પછી તો રાજ સવારમાં લાકડી લઇને એની પાસે બેસું અને બીવરામણી બતાવી એક લાડવો સવારે ખવરાવી દેઉં. એમ કરી એ બધાય ડબરો પેટમાં નાંખ્યો ને ધીરે ધીરે એ તો ડાહી ડમરી થઇ ગઇ. ત્યારપછી કંઇએ નહિ. આ ફરી સુવાવડ આવી, ને મહિનો વીત્યો ત્યાં આવું થયું છે. આ વખતે તો એને ઘર બાર પણ નથી લઇ ગઇ કે કોઇની ઝોઝઝડપ લાગે ! 'માશીએ વિગતે વાત કરી.

‘તો માશી ! હવે આ જુવો એને ડાહીડમરી કરી દેશે ને ?’

‘જુવો શું કપાળ કરતો 'તો ! જુઓને, આખી રાતનો ડભચક ડભચક મંડ્યો છે, પણ કાંઇ હોય તો શરીરમાં આવે અને જવાબે દે ને ! આ તો આપણું ગરદા માસણનું કોણ માને ! મેં તો માસ્તરને કહેલું કે 'ભાઇ, મને તો લાગે છે કે ઓલી વખતે કાટલું કયું' 'તું તે જ મને કરવા દે ને !' મને તો એ કાટલામાં જ કરામત લાગે છે. પણ માસ્તર ક્યાં માને છે ? એને ને વહુને હેત ધણું છે. વહુને જરીક આંખ માથું દુઃખે તો એ ધરાઇને ધાને ખાય નહિ ને હજાર ઉપાય કરે. જુઓને, એક મહિનાથી તો એ રજા લઇને બસ વહુને સાજી કરવા અને ડાહી કરવા, દુનિયાના ડાયા માણસ કે' છે તેટલા ઉપાય કરે છે. હવે તો પરજી ત્રાજવે આવે ને તમારા જેવા કેક સારા માણસના પુન્યે મારી વહુ સારી થઇ જાય તો નવ નિરાંત.’

‘માશી, વહુ સાજી થઇ જશે. ફિકર ન કરશો. હવે તમે જાઓ. મારે ધડીક ઉઘી જવું છે.’ મેં માશીને વિદાય કર્યાં.

મોટું પડેલ તો થઇ ગયું હતું અને ડાહ્યાના હૃદયબેદક અવાજ બધ પડ્યા હતા. પ્રભાતની મીઠી ઠંડી અને રાતનો ઉજાગરો, એથી મારી આંખ મળી ગઇ.

પાસું બદલ્યું અને આંખ ઉધાડી તો સોનાનાં નળીયાં થઈ ગયેલાં, આઠ વાગી ગયેલા.

માસ્તર દાતણ પાણી લઈને ઓટલા પાસે જ બેઠા હતા. હું સફળો ઉઠ્યો અને માસ્તર મારી પાસે આવીને બોલ્યા: ‘વૈધરાજ ! ઉળગરો તમને ય થયો, હો ! લ્યો, દાતણપાણી કરો, પછી ચહા મુકાવું.’

‘હા, માસ્તર ! મને તો ખૂબ આળસ ચઢી બેઠી, એટલે હું ચાલ્યો ગયો, પણ પછી શું થયું ? કાંઈ જવાબ આપ્યો ખરો ? બુહાબાઈ કેમ જણાતા નથી ?’

‘તમારા ઉઠ્યા પછી કલાક દોઢ કલાક એ જ ચાલ્યું. પણ એ તો ફરી ઉઠી ચકી નહિ અને બૂવો અકળાણો, એણે બધું બંધ કરાવી મને બોલાવી, સાત દિવસની બાધા આપી છે અને એના ખાટલે ચોકી મૂકીને એ તો સવારની ગાડીમાં ચાલ્યો ગયો. મને કહેતો ગયો છે કે સાત દિવસમાં તલ-મગ જેટલો ફેર જણાય તો સંદેશો મોકલજો.’

‘ત્યારે હવે તમે એ બાધાની અસર જોઈને પછી સમાચાર મોકલશો ને ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના રે, બાઈસાહેબ ! હવે તો હું ચાકી ગયો છું. તમે હવે નિરાંતે તેની તબિયત જુઓ અને મારું સૂચવો એટલે બસ. હવે મારે કાંઈ જ કરવું નથી. મારે તો એ સાજી થઈ જાય તો મંગ નાહ્યા !’

‘કાંઈ હરકત નથી, માસ્તર ! ગભરાશો નહિ અને હવે બૂવા-જતિ કરશો નહિ. તમારાં પત્ની ધણી જલહી સારાં થઈ જશે. માત્ર મારી એક મહિનાની બાધા રાખો.’

‘બાઈસાહેબ ! વળી આપ પણ બાધા આપશો ?’

‘હાસ્તો, બાધા તો બધામાં જ હોય. બાધા એટલે ટેક અથવા અવલંબન. જ્યાંસુધી બાધાથી માનવીને બાંધવામાં નથી આવતો ત્યાંસુધી તેનું મન શાખામૃગની માફક સ્થીર નથી રહી શકતું. અને

તેનામાંથી, સ્થીર મન સિવાય સંકલ્પજન્ય ધ્વજાશક્તિઓ વહેવા નથી લાગતી. એટલે બાધા તો ખરી જ. બોલો, રાખશો ને ?

‘હાજી, જે કહો તે કરવા તૈયાર છું.’

‘તો એક મહિના સુધી તમારી પત્ની માટે કાષ્ટ પશ્ય બૂવા, જાતિ, જોષી, ફેશી, વૈદ્ય કે ડોક્ટરને બોલાવવા, પૂછવું, જોવું કે જોવડાવવું એ બધું બંધ. માત્ર હું કહું તેમ જ કરવાનું. છે કબૂલ ?’

‘કબૂલ, સાત વાર કબૂલ.’

‘તો તમે આજસુધીમાં રાખેલી બધી બાધાઓ આજથી છુટી છે. તમે કાષ્ટનાય બંધનમાં નથી. પહેલું તો એ. હવે બીજું તમે માશીને લખને ચાલો તમારી પત્ની પાસે. હું થોડુંક નિદાન કરી લઉં.’

અમે ત્રણ જણાં દરદી બાધની ઓરડીમાં ગયાં. આખી રાતની થાકેલી, પૃથ્વી ઉપર ચતીપાટ પડી રહેલી બાધને જોઈ. તેના દેહની અને કપડાંની અવ્યવસ્થિત દશા જોઈ, મને દિલમાં દયા આવી. પ્રભુ તું કરે તે ખરી !

માશીએ તેને ઢઢોળી અને એ બેઠી થઈ ગઈ અને મને અજાણ્યાને જોઈને તે બોલી : ‘આને ક્યાંથી લાગ્યા ? આ કોનો ભુવો છે ?’

મેં જ કહ્યું : ‘બેન ! હું ભુવો નથી પણ વૈદ્ય છું.’

એ મારી સામે હસી અને ફરી ક્ષણ માત્રમાં રડવા જેવી થઈ ગઈ. હું તેની પાસે ગયો. ગજવામાંથી ચપ્પ કાઢી મેં તેના બાવડા ઉપર બાંધેલા ઉનના અને નાકાછડીના ચાર પાંચ દોરા કાપીને બહાર ફેંકી દીધા. બધા જતર મંતર અને ચોડાના જુદા જુદા ભુવાએ બાંધેલા હતા. ગળામાં એ ચાર માદળીયાં હતાં તે કાપી બહાર ફેંક્યાં. માથું જોયું. જુઓ અને લીંખો ખદખદતી હતી. મગજ તો તલ મૂકે અને તુટી જાય તેવું ધમધમતું હતું, નાડી જોઈ, આંખો જોઈ, પેટ તપાસવા લાગ્યો. ફુંટી નીચે સહેજ દબાવ્યું કરતાં બાધ રાડ પાડી ઉઠી. ત્યાં તેને અસહ્ય દુઃખાવો હતો.

માશીબાને મેં આગ્રા કરી કે ‘એક બાઈ માણસને બોલાવી, તેને ગરમ પાણીથી ખૂબ સ્વચ્છતાપૂર્વક નહવરાવી નાંખો, માથું ઝોળી ઝોળી સાફ કરી જીવાત નાબૂદ કરો, ઝોરડીમાં ખાટલો અને ગોદડું સુવા માટે નાંખો, પછી મારી પાસે આવો. માફ નિદાન થઈ ગયું છે. દવા માટે સૂચના આપું છું.’

માશી એ બધી વ્યવસ્થા કર્યા પછી મારી પાસે આવ્યાં. માસ્તર પણ સાથે જ હતા.

મેં કહ્યું : ‘માશી ! વહુને વળગાડ નથી, પરંતુ સુવાવડ પછી ગર્ભાશયના સોજાને લઈને પેદા થયેલો સૂતિકાસન્નિપાત હળવા પ્રકારનો છે. એને હું સૂતિકાનું ગાંડપણ કહું છું. માટે હવે મહેરબાની કરી બૂવા-જાતિ અને બાધા-અંધણી કરશો નહિ.

‘પ્રથમ તો તમે જે ગઈ સુવાવડ વખતે કાટલું બનાવ્યું છે તેનો પાઠ મને બતાવો. એમાં મારે ફેરફાર કરવો નથી. માત્ર તમને સૂચના જ કરવી છે કે તેમાં આહન, અને જટામાંસી જરીએ ઝોછાં ન નાંખશો અને તેને ખવરાવવામાં કાળજી રાખજો.’

માશી એમનો ઉતારો કાઢી લાવ્યાં. બાઈ અશક્ત હતી એટલે એમાંથી ગુંદનું પ્રમાણ એણે કરી નંખાવ્યું અને મૂળ પાઠ પ્રમાણે કાટલું બનાવવા સૂચના કરી.

ત્યારબાદ મેં ૩૦ ગોળી મારી પાસેથી આપી અને રાત્રે સુતા અગાઉ એક કલાકે એક કપ દુધમાં બે આનીબાર ગઠોડા તથા બે આનીબાર જટમાંસી નાંખી ઉકાળી તૈયાર કરીને પ્રથમ આ ગોળી ગળાવી, તેની ઉપર ઉકાળેલું દુધ આપવાની સૂચના કરી.

સર્પગંધાની છાલ તો. ૫

પોટાશ બોમાઈડ તો. ૦૧

હાઇડ્રોક્લોરેટ તો. ૦૧

એ ત્રણ દ્રવ્યો મેળવી તેનું મિશ્રણ કરી, પાણીથી ચણાના દાણા જેવડી ગોળી મેં બનાવેલી હતી અને તે ગઠોડા અને જટામાંસીના દુધના

કોકાળા સાથે આપવાનો હેતુ તેના જ્ઞાનતાંત્રને રાહત આપી, મીઠી રાત્રિભરની ઉંઘ માટેનો હતો. કિપરાંત તેના પેડુ ઉપર

એંટી ફ્લોજોસ્ટીન ભાગ ૧

આંબા હળદર ભાગ ૦૧

હીમેજ ભાગ ૦૧

એળીએ ભાગ ૦૧

અને ધતુરાના પાનનો રસ લેપ થાય તેલો નાંખી, ફુટીની આસપાસ દર ત્રિજો દિવસે રાત્રે લેપ કરવાની સૂચના આપી.

ગુપ્ત ભાગમાં એક પહેરવાની પોટલી બનાવી આપી, જેમાં આંબા તે. ૧, આંબાહળદર તે. ૧, મેથી તે. ૧, સુગંધ તે. ૧, વાવડીંચ તે. ૧, ભાંગનાં ખીજ તે. ૦૧.

એ બધાંને ખાંડીને અરણીના રસનો કરમો દઈ, એ ભુકી કબામાં ભરી રાખવી. તેમાંથી અરધો તોલો ભુકી સ્વચ્છ કપડામાં પોટલી બાંધી તલનું તેલ ગરમ કરી, તેમાં પોટલી ઘોળી ગુપ્ત ભાગમાં છોક્રે છેડે મૂકી સવારે કાઢી નાંખવાનું કહ્યું.

કોકાળ, ખટાશ અને ખાંડ આપવાની મનાઈ કરીને હું બપોરની ગાડીમાં વિદાય થયો. માસ્તરને મને પૂછવા માટે પત્રવહેવાર કરવાની સૂચના આપી.

પંદર દિવસ પછી સ્ટેશન માસ્તરનો પત્ર મળ્યો કે બાઈ તદ્દન સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત છે. એવો પત્ર આવવા છતાં કેસ પૂરેક કરવાની મેં તેમને બલામણુ કરી.

આ જાતના કેસ કપડવંજનો, મુંબઈમાં એક પ્રેસના મેનેજરની સ્ત્રીનો અને ત્યારપછી તો અમદાવાદના દવાખાને અનેક મળ્યા છે અને પ્રભુકૃપાથી સૂતિકા પામલપણના કેસો સારા થઈ ગયા છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૩૦ મું

સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

કેટલાક રોગો એવા હોય છે કે જેનું નિદાન અને રોગપરીક્ષા કરવામાં સારા વૈદો અથવા ડોક્ટરો પણ બુલથાપ ખાઇ જાય છે.

સુવાવડી એ પ્રસૂતિરનાન ક્યાં પછી વિવિધ લક્ષણોવાળા વ્યાધિથી ફસાય છે અને શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિનાં ચિહ્નો જણાવા લાગે છે. તે વ્યાધિનું નામ દેશી વૈદો સૂતિકા રોગ આપેલ છે, જેને ગ્રામ્ય જનતા સુવારોગના નામે ઓળખે છે. એલોપથીમાં સુવારોગના નામે કોઇ વ્યાધિ મળતો નથી, પરંતુ તે પદ્ધતિ આ રોગ ધૈર્યનું જે લક્ષણ પ્રધાન રૂપમાં જણાય તેનું નામ આપી દઇને ચિકિત્સા કરવા લાગે છે. શરીર ઉપર રીકાશ અને લોહીની ઓછપ લાગતાં 'એનીમીયા' કહીને અને જીર્ણિજ્વર તથા ખાંસી જણાતાં તેને ક્ષય માનીને ઉપચાર કરે છે. સાધારણ રીતે તો ગમે તેવો કુશળ ડોક્ટર પણ શરીરનાં ઉપલક્ષ્ય ચિહ્નો ઉપરથી ક્ષય કહી આપે, તો પણ તે ક્ષય હોતો નથી. એ પદ્ધતિમાં બાહ્ય ચિહ્નો ઉપરથી ક્ષય છે એમ કહેવાની હિમત કરે તો ઘણી વાર તેઓ મલતી કરી બેસે છે. એમની પાસે માત્ર એક જ સાધન છે, અને તે ક્ષયનાં જંતુ સોધી કાઢવાનું અને પૃથક્કરણ કરી નક્કી કરવાનું. બ્યાંસુધી 'ટ્યુબરકલ' જંતુ દરદીના લોહી અથવાં કફમાંથી મળી આવતાં નથી, ત્યાંસુધી દરદીને કે એનાં વાલીવારસને 'ક્ષય (ટી. બી.)' કહીને ભડકાવવાં, એમાં દરદી કરતાં ચિકિત્સક વધુ અપરાધી બને છે.

દેશી વૈદક શાસ્ત્રે સ્તિકારોગને જુદો પાડ્યો છે, અને તેની વ્યાખ્યા સમજાવતાં એ લખે છે:

મિથ્યોપચારાર્ત્સંક્લેશા દ્વિષમોર્જીર્ણ મોજનાત્ । સૂતિકા
યાસ્તુ યે રોગા જાયન્તે દારુણાશ્ચતે ॥ (ભાવપ્રકાશ)

અર્થાત્ અત્યંત પવનવાળી જગ્યાનું સેવન વગેરે અયોગ્ય આચરણથી દોષ પ્રકાપ પામે એમ કરવાથી, વિષમ બોજનથી અને અજીર્ણથી સુવાવડીને કષ્ટસાધ્ય રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેનાં લક્ષણોની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે :

અંગમર્દો જ્વરઃ કાલઃ પિપાસા ગુરુ ગાત્રતા ।

શોથઃ શૂલતિસારૌ ચ સૂતિકા રોગલક્ષણમ્ ॥

અર્થાત્ અંગભંગ, જ્વર (તાવ), ઉધરસ, તરસ, ગાત્રોનું ભારેપણું, સોજો, શૂળ અને અતિસાર એ રોગો ધણું કરીને સુવાવડીને થાય છે તેને સુવારોગ કહેવાય છે. બીજાં રૂપે રૂપાંતર કરી એ જ અંતકાર સમજાવે છે.

જ્વર, અતિસાર, સોજો, શૂળ, પેકુનો આક્રોશ, બળક્ષય, તંદ્રા, અંચી અને મોળ વગેરે રોગો સુવાવડીને માંસના ક્ષયથી તથા બળના ક્ષયથી થાય છે. આ સ્તિકારોગ કહેવાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે. આ રોગમાં કાષ્ઠ રોગ મુખ્ય હોય છે તો જ્વરાદિ બીજા રોગો તેના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે.

એ પ્રમાણે આયુર્વેદિક રીતે આ રોગ થવાનું કારણ અને લક્ષણો આપ્યાં છે. પરંતુ અયોગ્ય આચરણ અને દોષો પ્રકાપ પામે છે, વગેરે સૂત્રવાક્યોથી સુવારોગ થવાનાં કારણો સહેલાઈથી સમજી શકાય નહિ, એટલે આપણે જરા એ વિષે છુટથી અનુભવનો મેળ આપી ચર્ચા કરવી રહે છે. લક્ષણો માટે એ રીતે છૂટ લખશું, છતાં ઉપરના

વેદકના ત્રયો બતાવે છે કે અમુક અમુક લક્ષણો જણાય છે છતાં તે લક્ષણો પૈકીમાં એક પ્રધાન રૂપે હોય અને બીજાં ગૌણ રૂપે જણાતાં હોય તો પણ સુવારોગ માનવો જોઈએ અને તેની ચિકિત્સા પ્રમાણથી નહિ પણ કાળજીપૂર્વક કરવી જોઈએ. કારણ કે એ વ્યાધિ મહેનતથી મટે તેવો છે.

આ વ્યાધિમાં અમારો અનુભવ અમને સાક્ષી પૂરે છે કે સ્ત્રી સુવારોગ થવા પામે છે તેમાં સુવારોગ થવાનાં બીજાં તો તેણીની સગર્ભાવસ્થામાંથી જ રોપાયાં હોય છે. દુબળા બાંધાની, નાની ઉમરની, સાંકડી કેડવાળી, લોહી અને માંસના અભાવવાળી, ધણા વખતથી પ્રદરના રોગે પીડાતી, સ્વભાવની કડકશા અને કળ્યા-ખોર, ધણીથી ત્રાસેલી, આવી સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કર્યા પછી પ્રથમ માસથી જ વિવિધ જાતના નાના મોટા વ્યાધિથી પીડાવી શકે થાય છે, અને જેમ જેમ તેના દિવસો ચઢતા જાય છે તેમ તેમ તેના શરીરનાં બળ, ઓજસ, વીર્ય, અને જીવનતત્ત્વ ઘટતાં જાય છે અને સગર્ભાવસ્થામાં જ તાવ અથવા જીર્ણ તાવ, મરડો કે સોજના વ્યાધિ, અભાવો, અજીર્ણ, કાષ્ટબદ્ધતા કે ખાંસીથી પીડા પામતી પામતી, એ જ સ્થિતિમાં છેક પ્રસૂતા થવાની અણી ઉપર આવી જીવી રહે છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓનો જાતિસ્વભાવ પણ એવો હોય છે કે તેની સામે સુખના ઢગ ખડકાયા હોય તોયે રંચ માત્ર એ સુખ ભોગવી શકતી નથી, અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વભાવે સુખની શોધક હોવા છતાં એનાં પ્રારબ્ધ એવાં જ હોય છે કે સુખ, શાંતિ અને આરામ મેળવવા તે પ્રયત્ન કરે તોયે તેનું ગાદંસ્થજીવન એવી આંદીધુટી અને ઉપાધિથી મુંઝાયેલું હોય છે કે સુખ અને શાંતિ તેનાથી સો સો કોણ દૂર ભાગતાં ફરે છે, એ પણ એક ગૃહસ્થજીવનમાં સ્ત્રીઆદાની પરાધીન કમનસીબીનું દ્યોતક છે.

સગર્ભાવસ્થાથી જીવનદોરી નિભાવતી અને ઢસરકા કરતી સ્ત્રી પ્રસૂતિકાળમાં શાંતિથી એ સમય પસાર કરી જાય છે અને તેણીની સારવાર તથા ઉપચાર કાળજીપૂર્વકનાં હોય છે, તેમજ સુવાવડમાં લાગેલા ધસારાને પહોંચી વળાય તેવી તેની મરામત થાય છે, તો તો તે સુવારોગને ભોગ થતી નથી. પરંતુ આવી આશ્વા ધણી ઓછી સ્ત્રીઓ માટે રાખી શકાય. આપણા મધ્યમ વર્ગના કૌટુંબિક જીવનમાં સ્ત્રી તરીકેનું સ્થાન ભોગવતી અબળા ઉપર સુવાવડ પછી અનેક જવાબદારી ધરકામની, બાળકોને સંભાળવાની, કુટુંબનું પોષણ કરવાની અને દેખભાળ રાખવાની હોય છે; અને સવા મહિનો જેમતેમ કરી નાહી ઉઠ્યા પછી એ કામમાં અને એ કામની ચિંતામાં તે લાગી જાય છે, એથી સુવારોગ જેવો છૂપો વ્યાધિ તેના શરીરમાં શરૂ થાય છે.

સુવારોગ થવાનો આ જાણે મુખ્ય અને પહેલો પ્રકાર છે.

બીજા પ્રકારની સ્ત્રીઓ સગર્ભાવસ્થામાં તંદુરસ્ત હોય છે. પરંતુ સુવાવડમાં તેને અથડામણ ભોગવવી પડેલી હોય છે અથવા વધુ પડતું લોહી વહી જવાથી, સૂતિકાજ્વર કે સૂતિકાસન્નિપાત જેવો વ્યાધિ થઈને મટી ગયા પછી અથવા સુવાવડ દરમ્યાન શરીરની રાખવી જેમતે સંભાળ પુરતી નહિ રહેવાથી, સુવારોગનાં ચિહ્નો શરૂ થાય છે. સુવાવડ પછી માફકસરનું વાયુસેવન તથા સહેવાય એટલી અને એવી મહેનત-મજુરીનો અભાવ, ટાઢા શીર્ષા અન્નનો ઉપભોગ, ઓતોને કુણાં રાખે, અને શરીરને પુષ્ટતા આપે તેવા આહારનો અભાવ, વહેલું વિષયસેવન, ક્રોધ, કળ્યા અને કંકાસ-આવાં કારણો સુવારોગને પેદા કરનારાં નીવડે છે.

પ્રથમ તો સુવારોગનું ખાસ મહત્ત્વ બતાવે તેવું લક્ષણ જણાતું નથી, પરંતુ ક્ષય રોગને મળતાં ધીરે ધીરે લક્ષણો પ્રગટે છે, શરીર

તપેલું રહે છે અને જેને જીર્ણ જવર અથવા હાડીઓ તાવ કહેવાય તેવું શરીર તળાયેલું જણાય છે. અન્ન ઉપર ખીલકુલ અભાવ થાય છે અને ખોરાક લઈ શકાતો નથી. થોડોક ખોરાક લેવાથી પેટ શ્લેષ્મ જેવું ભારે થઈ જાય છે અને પેટમાં વાયુ કુપિત થઈ સ્વસ્થાનમાંથી છુટેલા રૂધિરનો અવરોધ કરીને મસ્તક, અસ્તી અને હૃદયમાં શૂળ પેદા કરે છે. પેટમાં દિવસે દિવસે આક્રોશ રહેવા લાગે છે. લીધેલા ખોરાકમાંથી રસવાહિની શીરાઓ રસનું વહન કરીને રક્ત બનવા ખાતર તે તે સ્થાનકમાં પહોંચાડતી નથી, અને ખાધેલા ખોરાકનો વધારે મળ નીપજે છે, એટલે દિવસે દિવસે સુવારોગવાળા સ્ત્રીઓનાં લાલ લોહીનાં રજકણો કમી થતાં જાય છે, અને ચહેરા ઉપર પાંકુતા આવતી જાય છે. શરીરમાં વાયુ બળવાન બની રક્તશોષણ કરે છે. એટલે તેણીનાં શરીરનો વિકાસક્રમ અટકી જઈ શરીર શોષાવા લાગે છે અને વજન ઘટતું જાય છે. ક્યારેક ભારે અન્ન લેવાથી આંતર-ડાંમાં ગ્રહણીનો ટુકડો પોતાની ધારણશક્તિ ગુમાવી દે છે અને ખાધેલો ખોરાક પચ્યા વગર દસ્ત વાટે બહાર પડે છે. તેની સાથે લુખી ખાંસી-કાસ શરૂ થાય છે. એટલે ધીરે ધીરે શ્વાસનળી આળી બનતી જઈ ફેફસાં સુધી નબળાઈ જાય છે અને આવી રીતે સુવારોગથી પ્રસિત બનેલી સુવાવડી સ્ત્રી પ્રતિ દિવસ ધસાતી જાય છે. આ ઉપરનાં ચિહ્નો જણાવ્યાં તેની સાથે જો ગુપ્તભાગમાંથી સફેદ પ્રવાહી વહેતો હોય છે, અર્થાત પ્રદર ચાલુ હોય છે તો વહેલી તકે સુવારોગથી રક્ષા સ્ત્રી કૃપ બની જાય છે.

એક તરફથી લીધેલો આહાર શરીરને પોષણ આપતો નથી, બીજી તરફથી જીર્ણજવર, ખાંસી, આક્રોશ અને પ્રદર દરદીના બળનો ક્ષય કરતાં રહે છે અને ત્રીજી તરફથી દરદીને જોઈએ તેટલાં આરામ અને સુખચેત મળતાં નથી. એટલે ત્રણે તરફથી ધેરાયેલી સુવારોગની દરદી મૃત્યુ તરફ ધસાતી રહે છે.

વાયુનો નિગ્રહ કરી, આંતરડાંને સતેજ કરી, રસવાહિનીઓને જાગૃત કરી, જીર્ણોન્નવરને હોઠાવી નાંખી, સુવારોગમાંથી મુક્ત બનાવી, તાંદુરસ્તી સ્થાપવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની ચિકિત્સાની જરૂર પડે છે. અનુભવી ક્રિયાકુશળ અને દીર્ઘદૃષ્ટા વિદ્વાન વૈદ્ય જ એમાં સફળતા મેળવી શકે છે. આ વ્યાધિના કેસો અમને સેંકડો મળ્યા છે અને તે વિષયમાં અમારો અનુભવ ચોક્કસ બધાયેલો છે, તે અમે યુક્તિપૂર્વક કશીયે ગુરૂગમ રાખ્યા સિવાય આગળ જતાવી ગયા છીએ, જે પ્રમાણે વર્તવાથી અને પૂરતી પરહેજ કરી, ઔષધો કરવાથી કષ્ટસાધ્ય મનાયેલો સુવારોગ જરૂર કાશુમાં આવે છે અને ચિકિત્સકોને ધન તથા યશ્ય બન્ને અપાવે છે.

ખીન્ન બંધી જાતનાં દરદીઓ કરતાં પ્રસૂતા થયેલી સ્ત્રીની તબીબત બગડે અને સુવારોગ જેવું જણાય ત્યારે તેને માટે પથ્યા-પથ્યની જેટલી કાળજી રાખવાની જરૂર છે તેટલી જ તેની સારવારની તથા તેને આરામની જરૂર છે. મૂળે એ કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિ છે, અને વળી શરૂઆતમાં બેદરકારી રાખીને ચલાવી લેવાથી એ વ્યાધિ અસાધ્ય બની જાય છે. પછી તો ઉત્તમ ઔષધો પણ તેમાં કશું કામ કરી શકતાં નથી.

તેણીની સારવાર અને ઔષધોપચાર તથા પથ્યાપથ્ય સંબંધી વિચાર આગળના પ્રકરણમાં આપણે કરીશું.

એ રીતે આપણે સુવારોગ થવાનાં કારણ તથા લક્ષણ સંબંધમાં વિચાર કરી ગયા. હવે સુવાવક વીત્યા પછી મહિનો-એ મહિના થાય અને સુવાવડી ખોરાક ન લઈ શકે, સાંજના વખતે સ્ત્રીર તપી જાય, ચહેરો રીંકા જણાય, ખાંસી થઈ આવે અને કબજીયાત રહેવા લાગે અથવા ઝાડા થાય; ત્યારે ધરનાં માણસોએ

ચેતી જઈને પ્રસૂતાને સુવારોગની શરૂઆત થઈ છે એમ સમજી તેને વધુ આરામ મળે, ધરકામનો બોલો અથવા માનસિક બોલો વધી ન જાય તેની કાળજી રાખી, તેની સંભાળ રાખવા માંડવી અને સારા ચિકિત્સક પાસે પ્રથમ તેનું ચોક્કસ નિદાન કરાવી લેવું જોઈએ કે સુવાવડ પછી તેની તબિયત લથડવાનું મુખ્ય ક્યું કારણ છે.

આગળ અમે જણાવી ગયા છીએ કે સુવારોગના વ્યાધિનો એક સામટો હુમલો થતો નથી, પરંતુ ધીરે ધીરે તે આગળ વધે છે. પ્રથમ તો સામાન્ય રીતે ઠીક નથી રહેતું, એટલું જ પ્રસૂતા સ્ત્રી કહે છે. પરંતુ ઠીક નથી રહેતું તેની પાછળ ઝીણી ઝીણી અનેક તેણીની ફરિયાદો હોય છે. તે બહુ જ કાળજીપૂર્વક ચિકિત્સકે સંભળવી જોઈએ.

કમર દુઃખે છે, બુખ લાગતી નથી, પગ તુટે છે, શરીર તપેલું રહે છે, પેટ ચઢે છે, માથામાં ચક્કર આવે છે, ઉંઘ નથી આવતી, કંટાળો આવે છે, કાળજીમાં ફડકો થાય છે, દાદરે ચઢતાં હાંશી જવાય છે, ગુપ્તમાર્ગમાંથી પાણીનો કે સફેદ પદાર્થનો સ્રાવ થાય છે, સવારમાં ઉઠતી વખતે શરીર આખું ભાંગી ગયું હોય તેમ કહે છે, છાતીમાં મહારામણ વધી જાય છે, ખોરાક લીધા પછી પેટ શલ્ય જેવું રહે છે, વારંવાર મોળ આવે છે, પેટનો ડુગારો વધી જાય છે, અન્ન હિપર અભાવો થાય છે, પેસાળ પીળો ઉતરે છે, કાષ્ઠ વખત સહેજ બળતરા થાય છે, ઘડી ઘડી પેસાળની હાજત રહે છે, ઉંઘ આવતાં પહેલાં શરીરના સ્નાયુ જાણે ખેંચાતા હોય તેમ જણાય છે.

આવાં તો અનેક ઝીણાં ઝીણાં લક્ષણો અને ચિહ્નોવાળા ફરિયાદ સુવારોગ થયેલી સ્ત્રી કરતી રહે છે.

અને ક્ષયરોગીની માફક દિવસે દિવસે શરીર ધસાતું જાય છે, વજન ઘટે છે, પ્રસૂતા પીળી પડતી જાય છે, કામકાજ કરવાની કે એસવા-ઉઠવાની શક્તિ પણ હજીતી જાય છે.

પ્રસવ થયા પછી ઉપરનાં વધતાં ઓછાં ચિહ્નો જણાય એટલે આ વ્યાધિની ઉપેક્ષા નહિ કરતાં તુરત પ્રસૂતાના કેસને હાથ ઉપર લઈ તેની સારવાર ઉપર જવું જોઈએ. તેણી બધી નબળાઈવાળી કે નંખાઈ ગયેલી જણાય તો તેના બાળકને બકરીના દુધ ઉપર ચઢાવી દેવું, અને તેને ધવરાવવું ન જોઈએ. કારણ કે આ વ્યાધિમાં સ્ત્રીનું શરીર ધસાતું હોય છે, નવું લોહી, માંસ કે ધાતુ બનતાં અટકી ગયાં હોય છે અને બાળક દિવસમાં દશ વખત ચગળ્યા કરતું હોય છે તો તે સ્ત્રી વધુ કૃશ બને છે અને વધુ નંખાઈ જાય છે. એટલે બાળક ધાવવું બંધ કરે છે તો એટલે ધસારો ઓછો થાય છે.

આરામ, શાંતિ અને મગજ ઉપરથી બોળે હઠાવી દઈ પછી દવા ઉપર આવવું ઘટે છે.

સુવારોગનાં લક્ષણો તો બધાં છે, પરંતુ એ વ્યાધિ ત્રણ રીતે આગળ વધે છે : બહુ કરીને તો તેનાં હોજરી-આંતરડાં કુખ્ધ કરી નાંખ્યાં હોય છે. એટલે એ અવયવોને લગતાં લીવર, મુત્રપિન્ડ પણ ખીગાડો પામી કામ કરતાં મંદ પડે છે. બીજી તરફ ફેફસાં અને શ્વાસનળી ઉપર તેની અસર થઈ હોય છે તો ખાંસી અને કફ શરૂ થઈ ગયાં હોય છે, અને ત્રીજી તરફ ગર્ભાશય ઉપર અસર થઈ હોય છે તો પેટમાં સખત દુઃખાવો અને પ્રદર શરૂ થઈ જાય છે.

ગમે તે અવયવ ઉપર અસર થઈ હોય છે અને ચિહ્નો જણાતાં હોય છે, તેની સાથે થોડો તાવ દિવસમાં એકાદ વખત આવી જાય છે અને બહુ કરીને તો ખોરાક લીધા પછી ત્રણ વાગ્યાથી સાત

વાગ્યા સુધીમાં વધુ નહિ તો હલ થી હલાા ડિમી સુધી થઇ જઇ, પછી પસીનો આવી નોરમલ બની જાય છે; બ્યારે કેટલાક કેસોમાં માત્ર રાત્રિના બધા ભાગમાં ઉપર જણાવેલી ગરમાઇ રહી સવારે ઉતરી જાય છે. પરંતુ સુવારોગમાં થોડોક વખત તાવ આવી જવો એ લક્ષણ જણાય છે અને એથી જ કેટલાક ચિકિત્સકો સુવારોગથી પીડાતી ઓને ક્ષયની દરદી માની લેવાની ભૂલ કરી બેસે છે.

ઔષધ અને ચિકિત્સા

પ્રથમ તો દેવદાર્વાદિ ક્વાથ અને દશમૂળ ક્વાથ તરફ લક્ષ જાય છે. આ બન્ને જાતના ક્વાથો સુવારોગમાં ધણું જ સાફ કામ કરે છે એમ ધણા જૂના કાળથી મનાતું આવ્યું છે, અને અત્યારે પણ આ જ ક્વાથો ઓછાવધતા પ્રમાણમાં મેળવી કેટલાક વેપારીઓ અને વૈદ્યો સુવાવડીનો કાઢો અથવા સુવાવડીની પડીના નામે વેચે છે. પ્રાથમિક અવસ્થામાં માત્ર આ કાઢો દશ દિવસ આપવાથી સાધારણ તબિયત બગડી હોય તો સુધરી જાય છે અને સેંકડો કુટુંબોમાં તો સુવાવડી થયા પછી ફરજિયાત આ કાઢો આપે છે.

દેવદાર્વાદિ ક્વાથ ગર્ભાશયને આંતરબાહ્ય સાફ કરવામાં, આંતરડાં તથા હોજરીને મજબૂતી આપવામાં, જૂના મળનો નીકાલ કરવામાં, મળમૂત્રને સાફ લાવવામાં અમ્મું કામ બજાવી આપે છે. દશમૂળ મૂત્રપિંડ ઉપર કામ કરે છે અને લોહીમાં રહેલાં વિષારી તત્ત્વોને કાબૂમાં લઇ, ઝીણા તાવને રોકી દઇ, હોજરીને સતેજ કરી, ખોરાક પચાવે છે. અરધો દશમૂળ ક્વાથ અર્થાત ૧ તોલો દશમૂળ અને ૧ તોલો દેવદાર્વાદિ ક્વાથ મેળવી, રોજ તાજે તાજે તૈયાર કરી સવારમાં કાઢો તૈયાર થયે ગાળા, તેમાં ચોકળું મધ અરધો તોલો તથા બે વાલ જેટલું સીંધવતું ચૂણું નાંખી, હમેશાં આપવો જોઇએ, અને તેના કુચા વધે તે ફેંકી નહિ દેતાં સાંજે ઉકાળીને આપવા જોઇએ.

આ કવાથની ખુબી એ છે કે શરૂઆતમાં દસ્ત પાતળા દાવી, એકાદ ઝાડો વધુ કરે છે. પરંતુ જૂનો મળ નીકળી ગયા પછી એ જ કવાથ મળને બાંધે છે અને ચાલુ કવાથે જ મળ બંધાઇ સાફ અને નિયમિત બને છે.

આ કવાથોનાં ઓસડીયાં (બન્ને કવાથની બનાવટ પરિશિષ્ટમાં આપીશું) તાજાં અને સારાં હોય છે તો તે મનમાન્યું કામ કરે છે. આ કવાથો અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી ફટલીક ફાર્મસીઓએ તેને પ્રવાહી રૂપમાં તૈયાર કરી, અંગ્રેજી ટીચરોની માફક ડ્રગના રૂપે વેચવાની શરૂઆત કરી છે. પરંતુ અમારું ચોક્કસ અને ખાતરીપૂર્વકનું માનવું છે કે તાજાં ઓસડીયાં દાવી તેમાંથી રોજ ઉકાળી તૈયાર કરવામાં આવતા કવાથના જેટલો ગુણુ આ તૈયાર ટીચરના રૂપમાં પ્રવાહી કવાથો કરી શકતા નથી. એટલે જેમને કાઢાઓ આપવા હોય તેમણે તૈયાર કરવાની ખટપટથી નહિ કંટાળતાં રોજ તાજાં કાઢાં તાજાં ઓસડીયાંમાંથી બનાવીને આપવાની ભલામણુ કરીએ છીએ.

સૂતિકા રોગાહર અર્ક

ભોરિંગણીનું મૂળ, અતિવિષ, કાકડાશીંગી, શાહજીર, દેવદાર, કડુ, ગળો, અરણીનું મૂળ, બીલીનું મૂળ, સાટોડીનું મૂળ, દારૂહળદર, કડવાં પટોળ, કક, ટેહુંનું મૂળ, પહાડમૂળ, સુંક, જયફળ, નાગરમેથ, કરીયાતું, ધાણા, હીમેજ, ગજખીંપર, ગોખરૂ—ઉપરનાં ઔષધો દરેક દશ દશ તોલા લેવાં અને ધમાસાનું પંચાગ વીશ તોલા લઇ સઘળા પદાર્થને આખાંપાકાં બોરકુટ ખાંડી નાંખવાં.

ત્યારબાદ એક માટીના વાસણમાં વીશ શેર પાણી નાંખી બે દિવસ પલાળી રાખવાં, ત્રીજે દિવસે તેને બરાબર હાથ વડે ચોળી, બપોકા (બાળપયંત્ર)માં ભરીને અર્ક ખેંચી લેવો, અને સારા ઘુચવાળી બાટળીઓમાં ભરી રાખવો.

સુવારોગવાળી સ્ત્રીને સવાર-સાંજ બે વખત આ અર્કમાંથી ૧૥ થી ૨ તોલા નેટલો અર્ક અને તેમાં ૧ વાલ સોધવ તથા ૧ રતી સારી જાતની શેકેલી હીંગ મેળવીને આપવો. ખોરાકમાં બાજરીની ખાખરી, મગની દાળ અને લાલ ચોખા આપવા.

આ ઔષધ એક સાથે તૈયાર કરી અર્કના રૂપમાં ધણા વખત સુધી બગડ્યા વગર રહી શકે છે. સુવારોગવાળી સ્ત્રીને તે ધણી જ સારી રીતે કામ કરે છે. આ અર્ક આપતી વખતે સુવારોગી બે વધુ નમળાઇથી નંખાઇ ગઇ હોય અને ઉડવાની શક્તિ ન હોય, ઝાંઝા વધુ થતા હોય તો તેની સાથે નીચેની દવાનાં પડીકાં આપવાં.

પંચામૃત પર્પટી રતી ૧૥, પ્રવાલ ભસ્મ રતી ૧૥, મળોસત્વ રતી ૧, લોકનાથ રસ રતી ૦૥-પડીકું ૧. આવાં પડીકાં દિવસમાં બે વખત મધ સાથે ચટાહીને ઉપર જણાવેલો અર્ક પડીકું લીધા પછી અરધા કલાકના અંતરે આપવો. એથી ભૂખ ઉઘડશે, તાવ ઓછો થઇ જશે, ખોરાક લેવાની રૂચી પ્રગટી, શરીરમાં બળની વૃદ્ધિ થશે. ખોરાક લીધા પછી મોઢાની અસ્વચ્છતા દૂર કરવા અને ખોરાક પછી ઉત્પન્ન થતા વાયુનું શ્મન કરવા માટે બે-બે ગોળા ગંધકવટીની અથવા એકેક ગોળા 'ગેસગોન પીલ્સ'ની પણ આપી શકાય, કે જેથી વાયુ મૂળદાર વાટે સરી જઇને પેટમાં ખોટું દબાણ કરશે નહિ અને પેટનાં આધ્યમાન-આફરીને દૂર કરશે.

પંચ જીરક પાક

જીરૂ, કલોજી જીરૂ, સુવા, વરીયાળી, અજમો, અજમોદ, ધણા, મેથી, મુંઠ, પીપર, પીપરીમળ, ચિત્રક, પલાંસી, મોરનું સુથું, કઠ, કપીલો.

ઉપરની દરેક ચીજ બે તોલા, ગોળ બસો તોલા, ઘી ૧૬ તોલા અને દુધ એકસો અઠાવીસ તોલા લેવું.

પ્રથમ દુધનો માવો કરવો, ઘીને ગરમ કરી, ગોળને કુટી નરમ. બનાવી ઉપરનાં વસાણાં મેળવી, તેની અંદર દુધના માવાને મેળવી હાથથી મસળી એક કરવો.

આ પાક સવારે અઢી તોલા તથા સાંજે અઢી તોલા આપવાથી સુવારોગ, તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંકુતા, વગેરેને નાબૂદ કરે છે. માત્ર બધી દવાઓ બંધ કરી આ એક પાક આપવાથી પણ સારો લાભ થાય છે. સુવારોગના અંગે જુદાં જુદાં ચિહ્નો નાબૂદ કરવા માટે પ્રથક પ્રથક ઔષધો આપવાની પણ કેટલીક વખત જરૂર પડે છે, અને તે તે વખતે આપી શકાય એવાં ઔષધો જણાવીએ છીએ.

સુવારોગમાં ઉલટી

સુવારોગ દરમ્યાન ધણી સ્ત્રીઓને ખોરાક પેટમાં રહેતો નથી અને ઉલટી થઇ નીકળી જાય છે, તે વખતે બીજાં ઔષધો સાથે એવી દવા માંગવામાં આવે છે કે 'ઉલટી મટી જાય એમ કરો.' ત્યારે બજારમાં મળતી કપુરકાચલી લાવી ખાંડી, પાણીમાં વટાણા જેવડી ગોળી કરવી અને એકેક કલાકે એકેક ગોળી આપવાથી મમે તેવી ઉલટી બંધ થઇને ખોરાક પેટમાં રહે છે.

સુવારોગમાં તાવ

તાવ જ્યારે અણુઉતાર રહીને તકલીફ આપ્યા કરતો હોય ત્યારે સહેજે થાય છે કે કાર્ષ પણ રીતે તાવ અટકે અને ઉતરે તો દરહીને રાહત મળે. તે માટે આ પ્રયોગ કરો :

અતિવિષની કળી, અન્નીસુક, વાવડીંગ, ઇંદ્રજવ, કાંચકાનાં મીંજ, કર્મણી અજમો, આટલી ચીજો સરખા વજને લઇ ખાંડી, વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરીને તેની મધમાં ગોળી બનાવવી. દિવસમાં ત્રણ વખત બધે ગોળી પાણી સાથે આપવી. બે ત્રણ દિવસમાં ચમત્કારિક રીતે

સુવારોગી સ્ત્રીનો તાવ કાબૂમાં આવશે. છતાં નબળાઈ આવવા દેશે નહિ એવી રીતે તાવને ઉતારશે.

સુવારોગની ખાંસી

ખાંસી ધણી તકલીફ આપતી હોય તે વખતે દરદી માગણી કરે છે કે કાંઈ પણ રીતે ખાંસી મટાડો કે જેથી નિરાંતે ઉંઘાય. ત્યારે :-

ખેરસાર, લવીંગ, શેકિલું જીરું, જેઠીમધનું મૂળ, અજમે, સીંધવ, આ વસ્તુ સરખા વજનને લઈને બારીક ચૂર્ણ કરવું અને ચણાના દાણા જેવડી ગોળી વાળી મોઢામાં રાખવા આપવી અથવા ગળાવવી, અગર ગોળી નહિ વાળતાં ચૂર્ણ રહેવા હર્ષ નાગરવેલનું પાન સોપારી નાંખ્યા વગર કાથોચુનો લગાડી તે પાનમાં એક વાલ દવા મૂકી દરદીને ચાવવા આપવું-દિવસમાં બે વખત. અને એનો ધીરે ધીરે રસ ઉતારવાનું કહેવું. તેથી તેની ખાંસી મટી જશે.

સુવારોગના ઝાડા

સુવાવડીને ઝાડા થઈ જવાથી ધરનાં ગભરાઈ જાય છે અને દરદી પણ ઝાડામાંથી મુક્ત મેળવવા ઇચ્છે છે. એ વખતે :-

અતિવિષ, જયફળ, જવંત્રી, વાવડીંગ, અન્નીસુક, કડાછાલ અને મોચરસ.

ઉપરની વસ્તુને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ બનાવવું. તે ચૂર્ણમાંથી ૦૧ તોલો ચૂર્ણ લઈ પથ્થરની ખરલમાં નાંખી બારીક વાટવું અને ચાર તોલા પાણી તૈયાર કરવું. ત્યારબાદ ઠીકરાના કકડાને શગડી ઉપર લાલચોળ તપાવી એ પાણીમાં છમકાવવું અને તે વગર ગાળે દરદીને પાછ દેવાથી ઝાડા બંધ થાય છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૩૧ મું

સુવારોગનાં દરદો

સુવારોગમાં કેટલીક વખત મરડો થઇ આવે છે અને બીજાં ઔષધો ચાલતાં હોવા છતાં મરડો મટે એમ દરદી ધ્રુષ્ટે

છે. તે વખતે :

હીમજી હરડે તો. ૮, આંબળા તો. ૬, વરીયાળી તો. ૨, કડાછાલ તો. ૨, બીલીતો ગર્જાં તો. ૨, અતિવિષ તો. ૨, પીંપરીમળ તો. ૨, અન્નમોદ તો. ૨, કાકડાશીંગ તો. ૨, ઇંદ્રજવ તો. ૨, વાળો તો. ૨, ચિત્રકમળ તો. ૨, સુંક તો. ૨, એ બધાંને બારીક ખાંડી એરંડાના મળનો ઉકાળો કરીને, ઉકાળામાં ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંથી બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર, જે મરડામાં લોહી પડતું હોય તો સુખડને ધસી તેના પાણી સાથે અને લોહી ન પડતું હોય તો સાદા પાણી સાથે આપવાથી આમ, જળશ્ચ અને લોહીવાળા ઝાડા બંધ થાય છે. આ ગોળી સુવાવડી સિવાય પણુ હરકોઇ સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક-મરડાના દરદીને આપી શકાય છે અને તે અમત્કારિક રીતે કામ કરે છે.

સુવારોગમાં ઉનવા

પેશાબ કરતી વખતે લાય બળતી હોય ત્યારે દરદી એ મટાડવા ફરિયાદ કરે છે. તે વખતે : સુખડ ચોરસીયા ઉપર ચંદનની માફક આશ્વરે બે આનીભાર ધસી, તેમાં સાકર નાંખીને દિવસમાં બે વખત આપવાથી પેસાબે થતી અગન નાબૂદ થાય છે.

સુવારોગમાં યોનીકંકુ

સુવાવડ વીતી ગયા પછી બીજા રોગની સાથે અથવા એમ ને એમ જ સ્ત્રીને યોનીમુખ ઉપર ખુજલી આવે છે અને તે ભાગ ખજવાળવાથી સૂજી જાય છે. તે વખતે તે બાધ

કોઈને કહી શકતી નથી પરંતુ એ ખજવાળ મટાડવા ઇચ્છે છે. તેને તબનું તેલ તો. ૧ માં સુખડનું તેલ તો. ૦૧ મેળવીને ઉપરના ભાગમાં લગાવવાનું કહેવું, અથવા અડાયાં છાણાંની રાખોડી ખારીક કપડે ચાળીને એ ભાગ ઉપર ધીમે ધીમે ધસવાથી ખુબલી બંધ થઈ જાય છે.

સુવારોગમાં સોજન

કેટલીક સ્ત્રીઓને બાળક પેટમાં હોય છે અને સાતમા મહિને અથવા નવમા મહિને હાથે, પગે અને મોઢા ઉપર સોજ આવે છે. ધણું કરીને તો આ સોજને હેળના સોજ કહેવામાં આવે છે, અને સુવાવડ વીતી ગયા પછી આ સોજ ઉતરી જાય છે. પરંતુ કેટલાક કેસોમાં સુવાવડ વીતી ગયા પછી પણ સોજ ઉતરતા નથી; અથવા પ્રથમ સ્તનભાવસ્થામાં સોજ ન હોય પણ સુવાવડ આવી ગયા પછી અને સુવારોગ શરૂ થયા પછી સોજ આવી જાય છે, અગર તો સુવાવડી બાદ સુવાવડ દરમ્યાન પથ્ય-કુપથ્યને નહિ સમજતાં જીભના સ્વાદને વશ થઈ જઈને ખટાશ, અથાણાં વગેરે જેવી ચીજો ખાઈ લે છે અને તેના સર્વાંગે સોજ આવી જાય છે, તે વખતે તેની અવસ્થા ઘણી બયંકર થઈ પડે છે અને ચિકિત્સકો મુંઝાય છે. તે વખતે તેણીના ખોરાક ઉપર કાળજી રાખી, બધો ખોરાક બંધ કરાવીને ‘પંચામૃત પર્પટી’નાં અરધા અરધા વાલનાં પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત મધ સાથે ચટાડી, તેની ઉપર પુનર્નવાદિ ક્વાથ વિધિ-સર બનાવી પાવો, તથા ઘી અને દુધ બીલકુલ ખાવામાં આપવું નહિ. એથી સોજ ઉતરવા લાગે છે અને શરીરમાં નવા લોહીનો સંચાર થાય છે.

સુવારોગમાં જીર્ણવર

સુવારોગની અંદર સાંજના વખતે સાધારણ તાવ બરાબર છે અને કલાક બે કલાક રહીને ઉતરી જાય છે. આખી રાત પરસેવો આવ્યા

કરે છે અને સવારે સુવારોગી સ્ત્રી અશક્તિ ભરી ઉઠે છે. આ જાતને શુદ્ધજન્ય નાશ કરવા માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉપાય ‘સુવર્ણ વસંત-માલતી’ છે. પરંતુ સુવર્ણ વસંતમાલતીમાં બે અતિ મોંઘા પદાર્થો પડે છે: સોનું અને મોતી. બે વિધિપૂર્વક પૈસાનો લોભ કર્યા વગર પૂરા માપથી સોનું અને બસરાષ્ટ્ર અણુવીધ મોતી નાંખી, હીંગળોડની જમ્માએ ૧૩ મુણ ગંધક પૂર્ણચંદ્રોકય નાંખવામાં આવે તો એ સુવર્ણ વસંતમાલતી ગમે તેવા શુદ્ધજન્યને નાશ કરી, શરીર પર વળતા પસીનાને બંધ કરી, દરદીના જીવન અને આયુષ્યનો વધારો કરે છે અને ક્ષય જેવા મહા વ્યાધિમાં સુવર્ણ વસંતમાલતી વળન વધારી અજબ અમત્કાર કરી બતાવે છે. પરંતુ અફસોસ એ છે કે અજબ બજારમાં વેચાતી દવાઓમાં આવી તાકાત રહેલી હોતી નથી, તેથી સુવર્ણ વસંતમાલતીનું નામ બદલામ થાય છે. એટલે જેમને વ્યાધિ મટાડવાની કાળજી હોય, તેમણે ફાર્મસીઓના બરોસે નહીં રહેતાં, પૈસાનો લોભ નહીં કરતાં, પોતાને ત્યાં જ આવાં ઉત્તમ ઔષધોનો ધાણુ નાંખાવી, પોતે વાપરી. ગરીબોને મફત આપી, પુન્યના ભાગીદાર બનવું જોઈએ.

સુવારોગમાં કબજિયાત

સુવારોગીને કબજિયાત રહેવા લાગે છે ત્યારે તેને અનનો પચાવ થતો નથી અને બેચેની રહ્યા કરે છે. તેને ભારે રેચ તો આપી શકાતો નથી. સાધારણ ફાફીઓમાં મીંઢીયાવળ જેવી વસ્તુ આપવામાં આવે તો ચુંક લાવીને ઝાડો કરે છે. આવા કબજિયાત વખતે દરદી મળ સાફ થાય એમ ઇચ્છે છે. તે વખતે :

સુંઠ તો. ૧૦ અને જીરૂ તો. ૧૦ એ બન્નેને બારીક ખાંડી પાઉંડર કરીને આપણે જે પ્રમાણે આટાને મોણુ દધએ છીએ તેમ

આ ભૂકાને દીવેલનું મોણુ આપવું અને મોણુ આપ્યા પછી તેને દડા જેવું બનાવી, તેની ફરતાં એરડાનાં પાતરાં વીંટી, તેની ઉપર માટી ચોપડીને લેપ કરવો અને તે ગોળાને થોડાં અડધાં છાંજાં સળગાવી, તેની વચ્ચે રાખીને આંચ આપવી.

વૈદકશાસ્ત્રમાં આને ‘કુકુટ પુટ’ કહે છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ આપ્યા પછી બફાયા બદ બહાર કાઢી, માટી તથા પાતરાં કાઢી નાંખી, અંદરનો ભૂકા તો ના અથવા અરધો પાણી સાથે ફાકવાને માટે રોજ દિવસમાં એક વખત આપવાથી એક ઝાડો થાય છે અને તેથી કમજીયાત રહેતી નથી.

સુવારોગમાં લોહીવાં

કેટલીક સુવાવડીને સુવાવડ વિત્યા પછી અને સુવારોગમાં નિયમિત અટકાવ આવવાને બદલે યોનીમાર્ગથી થોડો થોડો રક્તસ્રાવ થયા કરે છે, ત્યારે આ ત્રાસથી તે બધી કંટાળી જાય છે અને તે ગમે તે રીતે હમેશ્વરને માટે થતો રહેતો રક્તસ્રાવ બંધ કરવા ઇચ્છે છે. તે વખતે :

જૂના ચામડાના કકડાને બાળીને રાખોડી બનાવવી અને તેમાંથી એ વાલના પ્રમાણમાં સ્ત્રીને એ વખત મધમાં ચટાડવી તથા તે જ રાખોડીમાં ગોળી વળે તેટલું મધ નાંખી મોટા બોર જેવડી ગોળી વાળી, રાત્રિના વખતે ગુપ્તભાગમાં મૂકવી. આ ઉપાય ચાર અઠ દિવસ ચાલુ રાખવાથી લોહીવાં બંધ થઈ જાય છે.

સુવારોગમાં શ્વેત પ્રદર

સુવાવડ આવી ગયા પછી સુવારોગી સ્ત્રીને ગુપ્ત ભાગમાંથી સફેદ પાણી અથવા ચીકણો સફેદ પદાર્થ વહ્યા કરે છે અને તેથી તેની ફેડો દુઃખે છે, અશક્તિ વધુ પડતી જણાય છે અને નબળાઈ

વધતી જાય છે. દરદી બાધ ધરે છે કે આ સફેદ પાણી પડતું બધે થાય તો સાફ. તેવા વખતે :

કુદીનો લીલો એક જુડી જેટલો લખ, તેનો એક શેર પાણીમાં ઉકાળો કરવો અને ચાર તોલા રહે એટલે નીચે ઉતારી, કપડેથી ગાળી, તેમાં સાકર તો. ૧ નાંખવી. ત્યારબાદ સાચું વાંસકપુર વાડી કપડેથી ચાળી રાખવું. તેમાંથી બે આનીભાર જેટલું વાંસકપુર પ્રથમ જીભ ઉપર મૂકી, ઉપર કુદીનાનો તૈયાર કરેલો ઉકાળો પી જવો. આ પ્રમાણે સવાર સાંજ બેઉ વખત આપવાથી શ્વેત પ્રદર બંધ થાય છે અને પેકુનો કુગાવો ઓછો બની જઈ, કેડનો દુઃખાવો વગેરે નરમ પડે છે.

સુવારોગમાં યોનીમાર્ગનો વાયુ

સુવાવડી સ્ત્રીને સુવારોગમાં કમળમુખમાં વાયુ રહી જવાથી જેમ માથુસને ગુદાદ્વારથી વાયુ સરે છે અને અવાજ થાય છે તેમ એ સ્ત્રીને ઉડતાં બેસતાં દિવસમાં અનેક વખત યોનીમાર્ગમાંથી અવાજ સાથે વાયુ સરે છે અને તે ધણી શરમથી વિહૂવળ બને છે અને કાંઈ પણ હિસાબે આ જાતનો વાયુ સ્રવતો બંધ થાય તેમ તે ધરે છે.

આવી રીતનો જેને વ્યાધિ હોય તેને પ્રથમ તો પાષ્ટિક ખોરાક આપવો. તે ઉપરાંત :-

જવંત્રી તો. ૨, અને નગોડનાં લીલાં પાતરાં તો. ૧-એ બન્નેને ખારીક વાટીને બાર તોલા તલના તેલમાં ઉકાળતાં, તે પાતરાં બળી જાય ત્યારે તે તેલને કપડેથી ગાળીને શીશીમાં ભરી રાખવું.

એ તેલમાં રૂનો પેલ બોળી, સ્ત્રીએ યોનીમાર્ગમાં ધારણ કરવાથી, અવાજ સાથે સ્રવતો વાયુ બંધ થઈ જાય છે અને કમળમુખ મજબૂત થાય છે. ગર્ભાશયના વાયુનો પણ નાશ થાય છે.

સુવાવડ આવી ગયા પછી થતા વ્યાધિઓના ધરમથુ છતાં સેંકડો વખત અનુભવમાં લીધેલા નાના નાના ઉપાયો ઉપર અમે દર્શાવી ગયા છીએ. તે હરકોઇ માણસ થોડી મહેનતથી ઘેર બનાવી, ઉપદ્રવ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લઇ શકે છે. આ ઉપાયો સુવારોગ થયા પછી અસરકારક અને છે. તેમાં બીજો કોઇ વ્યાધિ ન હોવા છતાં માત્ર એક જ વ્યાધિ-તાવ અગર ખાંસી, અથવા ઉલટી અગર મરડો-એમ એક જ વ્યાધિ જણાય અને સુવારોગ ન હોય તો પણ ઉપર બતાવેલા ધરગથ્ય ઉપચારો વિનસકોએ હરકોઇ માણસ કરશે તો તે સધ ફળ આપનાર બનશે અને સુવાવડ આવી ગયેલ બાઇના વ્યાધિને મટાડવામાં સુંદર કામ કરી બતાવશે.

સુવારોગ એ વિચિત્ર અને અનેક ઉપદ્રવને પેદા કરનારો વ્યાધિ છે. એ બ્યારે આગળ વધી ધણું જ ભયંકર રૂપ પકડે છે ત્યારે ગમે તેવો ચિકિત્સક તેની ચિકિત્સા કરવામાં મુંઝાઇ જાય છે. તે વખતે સુવારોગ રૂપી હાથીને જીતનાર સિંહ રૂપી પ્રયોગ-દુષ્ટનો પ્રયોગ અમે હવે પછી લખીશું. એ પ્રયોગ મહાન છે, એટલી જ તેના પ્રયોગની પ્રજ્વાલિ પણ દક્ષિણમાંથી આવેલી મહાન છે. મૃત્યુશ્ચ્ચા ઉપરથી બચાવી, સુવારોગી બાઇને લાલ લોહીથી તસતસતી બનાવી આપનાર દુધનો પ્રયોગ અને તેને અંગે આપવું પડતું માત્ર નાળીએરની પોષમાંથી બનતું ઔષધ બતાવી અમે સુવાવડીના રોગો સંબંધી વિષય સમાપ્ત કરવા માગીએ છીએ. એ પછી જન્મ પામેલાં બાળકોની સારવાર અને ઉછેર હાથ ધરીશું.

પ્રકરણ ૩૨ મું

દુષ્પ્રાપચાર

આમાં પ્રક્રિયામાં આપણે સુવારોગના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરી ગયા છીએ તથા અનેક ઉપચારો જુદી જુદી સુવારોગની સ્થિતિને અનુલક્ષીને આપી ગયા છીએ. પરંતુ કેટલીક વખત સુવારોગી સ્ત્રીની એવી વિષમ અને અસાધ્ય હાલત થઈ ગઈ હોય છે કે તેણીને શરીરમાં અનેક જાતનાં દર્દો થવા લાગે છે, ખોરાક રતી માત્ર પચતો હોતો નથી, અને શરીરનાં એકેએક અંગો જેહાદ પોકારી ઉઠે છે. ગમે તેવા બુદ્ધિમાન અને કુશળ ચિકિત્સકની સારવાર તથા ઔષધોની કારી ફાવતી નથી અને વ્યાધિ કાબૂમાં આવતો નથી. તેવી સુવારોગી સ્ત્રીની હાલત માટે એક અપૂર્વ અને સો ટકા ફળદાઈ પ્રયોગ યાને ઉપાય છે. જેટલો તે ચોક્કસ ફળ આપનાર છે, તેટલો જ તે વધુ સાવચેતીભર્યો અને કાળજીપૂર્વક પરહેજ રાખી કરવા જેવો છે. ગફલત કરનાર અને પરહેજમાં રંચ માત્ર બુલથાપ કરનાર દરદીની પ્રાણરક્ષા થવી તો બાબુ ઉપર રહી પણ તે ચોક્કસ પ્રાણહાનિ કરનાર નિવડે છે અને બરાબર અક્ષરશઃ પરહેજ અને પ્રયોગના કથનનું પાલન કરનાર માટે એ પ્રયોગ જરૂર અમૃત સમાન ગુણકર્તા થઈ પડે છે. મૂળ તો આ પ્રયોગ દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો છે, છતાં તેનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડેલી સુવારોગી દરદી બાઈને અથવા તો ઝાડા-સંઘ્રહણીના દરદીને એ નવા લોહીથી તસતસતાં અને નવજીવનવાળાં બનાવે છે, ત્યારે ચિકિત્સકો દાંતમાં આંગળાં ઘાલી તેને જોઈ રહે છે.

સાથે સૂચના એ પણ આપીએ છીએ કે આવો પ્રયોગ કરાવનાર ખાસ વૈદ્ય જ હોવો જોઈએ અને તે પણ ધીરજવાન, કુશળ

વેધ હોવો જોઈએ. કોઈ પણ ધરધણી એ પ્રયોગ કરાવતા પહેલાં પોતાની જવાબદારી સંભાળવાની શક્તિ હોય તો જ કરાવી શકે છે. ઔષધ કાંઈ એટલું ભારી નથી, માત્ર દરદીને સંભાળી રાખવાનું જ મહત્વભર્યું છે અને પરહેજીનું પૂરું પાલન કરાવવું એ પણ તેટલું જ મહત્વનું છે.

સ્તુતિકારોગહારિણી ગુટિકા અને પ્રયોગ

આ પ્રયોગ ગાયના દુધ ઉપર રહીને કરવાનો છે. પરંતુ પ્રયોગ દરમ્યાન અને પ્રયોગ છોડ્યા પછી થોડો વખત અનાજ અને પાણી બંધ કરવાનું હોય છે, અને તેમાં પણ પાણીની એટલી સખત બંધી હોય છે કે જનર પછી ગુદાપ્રક્ષાલન માટે પણ પાણી માત્ર માપબંધ દરદીને અપાય છે. તે સિવાય પાણીનો સ્પર્શ કરવા માટે પણ મનાઈ છે. નહાવું નહીં, હાથ પગ ધોવા નહીં અને પાણીનો કોગળો પણ કરવાનો નથી. એટલે પ્રયોગ શરૂ કરતા પહેલાં દરદીએ ગાયના દુધ માટે ગાય વસાવવી જોઈએ, કેમકે ગાયનું દુધ વેચાતું લાવી, વેચાણીયા દુધ ઉપર વિશ્વાસે રહેવાથી વેચાણીયા દુધમાં સહેજ પણ પાણીનો ભેગ આવી જવાથી દરદીની હાલત બગડી જવા સંભવ છે. એટલે પ્રયોગ દરમ્યાન દુધ માટે ગાય પોતાના આંગણે જ દુઝણી રાખવી, અથવા તો પોતાની નજર સામે ગાય દોવરાવીને એ દુધ ઉપયોગમાં લેવાનું છે. દુધ લેવાની રીત દવાની પાછળ લખીશું.

ગોળીની બનાવટ

નાળીયેર—એ ગુજરાતી નામ છે, હિંદીમાં નારીયલ, બંગાલીમાં નારીકલ, મરાઠીમાં માડ અને અંગ્રેજીમાં એને કોકોનટ કહે છે. નાળીયેરનાં ફળ અને નાળીયેરનાં ઝાડથી કોષ્ટક જ માણસ અણગમણ હોઈ શકે. તેનું વાવેતર હિંદમાં ઘણું કરીને સમુદ્રના કિનારા ઉપર

અને કોકણ, દક્ષિણ, મલખાર તરફ વધુ થાય છે. ગુજરાતમાં એનું ધણું વાવેતર નથી. કાષ્ઠ સ્થળે જ તે દેખાય છે.

નિષંદુના આધારે નાળીએરના ગુણુ શીતળ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, કઠિનતાથી પચનાર, ખસ્તીશોધક, બળ અને પુષ્ટિકારક, મુત્ર-જનન તથા શોષ, તરસ, પિત્ત, રૂધીરદોષ, દાહ અને ક્ષયનાશક છે. પુરાતન ગ્રંથોના કર્તા ભાવપ્રકાશ, ચક્રદત્ત, વૈદ્ય મનોરમા, શોભલ, અને ચરકે તેના ગુણુનાં ભારોભાર વખાણુ કર્યાં છે. પરંતુ પશ્ચિમના પિદ્ધાનો પણ નાળીએરમાં રહેલા અજળ જેવા ગુણુથી મુગ્ધ થઈ પોતાની પૂરેપૂરી ખાતરી કરી તેના ગુણુનું વર્ણન કરે છે. ડૉ. મેન્ડર-બી. ડી. આસુ, આઈ. એમ. એસ. પોતાના લખાણમાં નાળીએરને મધુમેહ (મીઠી પેસાબ)માં ધણું જ ગુણુકારક અને સાકરનાં તત્ત્વો જે પેસાબમાં જાય છે તેમાં ઉત્તમ ઔષધ તથા અદ્વિતીય ખોરાક તરીકે વાપરવા ભલામણુ કરે છે. તેમ જ ક્ષયનાં દરદીઓને તેઓ સલાહ આપે છે કે કોડલીવર ઓછલ જેવી અભક્ષ્ય અને કેટલાંય વરસની વાસી ખાટલીઓના તેલને પેટમાં ધાલવું, એથી પરદેશ પેસા મોકલવા, ધર્મભ્રષ્ટ થવું અને નાહકનું હેરાન થવું, તે કરતાં નાળીએરનો ઉપયોગ કરવાથી એ તેનાથી દશ ગણું વધારે કામ આપે છે, તો પછી તે ક્ષયના દરદીને શા માટે નહિ આપતા હોય ?

કાપરાને વાપરવાની રીત બતાવતાં તેઓ લખે છે કે લીલા કાપરાને ખમણીથી બારીક કરી નાંખી તેમાં ચણુનો આટો નાંખી, ચપાટી (ચોપડા) બનાવી ખાવા માટે દરદીને-નબળા અને ક્ષયના દરદીને આપવાથી ઘણો જ ગુણુ કરે છે. ધી મેળવીને તૈયાર કરેલી આ ચપાટી કેટલાક દિવસ સુધી બગડતી પણ નથી.

આ તો જાણે નાળીએરમાં રહેલા અજળ ગુણુ સંબંધમાં થોડુંક દિશાસૂચન કર્યું. પરંતુ સુવારોગી સ્ત્રીના દુધના પ્રયોગમાં વપરાતી ઓળીમાં મુખ્ય દવા નાળીએરની 'પોષ' છે. અથવા નાળીએરનો

‘કોકો’ તેને કહેવામાં આવે છે, જે નાળીએરના ઝાડમાં નાળીએર બાઝતાં પહેલાં વચમાં તરવાર જેવા આકારના ફણગા રૂપે ડુટે છે, અને તેમાંથી બંડારી લોકો રસ (માડી) કાઢી લે છે. તે કુણો ફણગે. અથવા પોષ ઉચ્ચા સિવાયનો લાવી, ઉપરથી છાલ કાઢી નાંખી, લાકડાની ખાંડણીમાં તેને ખાંડવાની શરૂઆત કરવી. આઠ દશ કલાક સતત છુંદવાથી જો પોષ તાજી હશે તો તે નરમ થઈ જશે. ત્યાર-પછી જલકળ તો. ૨, જલવંત્રી તો. ૨, લવીંગ તો. ૨, મરી તો. ૨, સુંક તો. ૨ અને સાઈ સાયું શુદ્ધ કેશર તો. ૧૧—એ સર્વ પ્રથમ ખાંડી, બુધાં ચારીક વજ્રગાળ ચૂર્ણના રૂપે તૈયાર કરી પેલી પોષના છુંદી તૈયાર કરેલા માવા સાથે મેળવી, ધીરે ધીરે ખાંડતાં જવું અને અધું તેમાં મેળવી દષ તે એકરસ થાય એટલે એ અધાંની યરાયર સરખા વજનને ૧૪ ગોળીઓ વાળવી. કેટલીક વખતે આ પોષ તાજી નથી હોતી ત્યારે તેમાં ખાંડેલો મસાલો ઉમેરવાથી ગોળી વળતી નથી. તેમ જલ્દાય તો તેમાં થોડું ગાયનું દુધ નાંખીને ૧૪ ગોળી બનાવી લેવી. એ રીતે આ ઔષધ તૈયાર થયા પછી આ દવા શરૂ કરવાની છે.

પ્રથમ દવા શરૂ કરતા પહેલાં દરદીને, તેને દુધનો પ્રયોગ કરાવવાનો છે તેવી વાત કરી, તેના મનની દઢતા કેળવવી, અને તેને સમજાવવું કે ધણા જ ટુંકા વખતમાં આ પ્રયોગ કરવાથી પુરી તંદુરસ્તી આવી જશે અને લાલ લોહીથી શરીર તસનસતું બની જશે. પરંતુ તેને એક છોટો પણ પાણી અથવા અન્ન આપવામાં આવશે નહિ. આ પ્રમાણે નક્કી કરી દરદીને પ્રથમ એક સાદો સુખ-રચ આપી જૂના મળતો નિકાલ કરવો. રચમાં દીવેલ અથવા તો સારી ઉંચી હરડેની ફાફી આપવી, અને એ ત્રણ દિવસ અથવા ચાર દિવસ સુધી બીજો ખોરાક લેવામાં આવતો હોય તો બંધ કરીને માત્ર દુધ અને ભાત આપવા. પછી ચાર દિવસ ભાત ઓછો કરી, દુધ ઉપર ચઢાવી દષને એ પછી આ દવા શરૂ કરવી.

કેટલાક દરદીને દુધ માફક આવતું નથી અને દુધ લેવાથી પેટમાં ગડગડાટ થાય છે અને દુધનો પ્રયોગ કરવાની વાત કરતાં તે કહે છે કે ‘મને દુધ હજમ થતું નથી, પાશેર જેટલું પચે નહિ, ત્યાં દુધ ઉપર રાખવાની વાત તમે ક્યાં કરો છો ?’

આવા દરદીના કોઠામાં જઈરરસ અથવા અમ્લતા ઓળી હોય છે. માટે પ્રયોગ પહેલાં થોડાક દિવસ દાડમનો રસ અથવા સંતરાંને ફાડી તેમાં ખાટાં લીંબુનો રસ નીચોવી તે રસ સાથે સંતરૂં ઘોળી ચુસાવવું. તેથી અમ્લતા વધે છે ને દુધ માફક આવે છે. પરંતુ ઔષધ આપવાની શરૂઆત કરતા પહેલાં જ આ અમ્લતા માટે દ્રવ્યો આપી દેવાં, કેમકે દુધનો પ્રયોગ શરૂ કર્યા પછી અપાય નહિ.

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને એક ગોળી સવારમાં પાશેર ગાયના દુધ સાથે ગળી જવી અથવા ટુકડા કરીને ગળવી અને બીજી એક ગોળી સાંજે પાશેર ગાયના દુધ સાથે ટુકડા કરીને ગળવી.

ઉપર પ્રમાણે દિવસમાં ૨ ગોળી દુધ સાથે આપવાની છે અને દરદીને જ્યારે જ્યારે લુખ અને તરસ જણાય ત્યારે ત્યારે ગાયનું દુધ આપવાનું છે.

દુધનો સ્વભાવ એવો છે કે શરૂઆતમાં જૂનો મળ નીકળી જાય ત્યાંસુધી તે માફક આવતું નથી અને કોઠે પડતું નથી. એટલે શરૂ-આતમાં દરદીને વેણા-ચુંટા થાય છે, કેટલાકને ઝાડા થઈ આવે છે અને કેટલાકને ધણી જ પ્યાસ-તરસ લાગે છે. પરંતુ બૂલેચૂકે પણ એક છુંદ પણ પાણી જે આપ્યું તો દરદી મરણ પામે છે અને પ્રયોગ કરાવનારને અપજશ મળે છે. દરદી તડકડાટ કરે તો પણ પાણી આપવું નહિ, તેમ જ ‘પાણી વગર મરી જમશ’ એમ કહે તો પણ તે હકીકત તેની બિલકુલ સાચી માનવી નહિ, કારણ કે જીવન જીવવા માટે જેટલા પાણીની શરીરને જરૂર છે તેટલો જલીય

ભાગ દુધમાં છે, તે જળસ્વ શરીરને પુરૂં પાડે છે. માટે મહારાવાની જરીકે જરૂર નથી. તેને પાણી માગે એટલે દુધ જ આપવું. દુધ ભલે થોડું થોડું અને થોડા થોડા અંતરે લે તેની ચિંતા નહિ.

તેમ જ માત્ર સવારમાં અથવા જ્યારે દરદી જાગે જાય ત્યારે ગુદાપ્રક્ષાલન કરવા માપસર પાણી આપવું અને દરદી ઉપર ઉભા રહેવું કે તે પાણી જાગેમાં છુપી રીતે પી લે નહિ.

સવારમાં દાતણ કયાં પછી દુધથી કાગળા કરાવવા, પણ પાણી આપવું નહિ. દુધથી કાગળા કરી ઉપર થોડું આદુ ચાવવા આપવું, એટલે મોઢું સ્વચ્છ થઈ જશે.

દરદીના બળાબળનો વિચાર કરી પહેલા દિવસે જશેર દુધ આપવું : સવારે ૧ શેર અને સાંજે એક શેર તાળું દોહેલું દુધ વગર ગરમ કર્યું જ આપવું. અને સવારથી દિવસના ત્રણ વાગ્યા સુધી આપવું. ત્રણથી છ સુધી દુધ આપવું નહિ. પછી સાંજનું તાળું દોહેલું આપવું તે રાતના દશ વાગ્યા સુધી.

દરરોજ એક શેર દુધનો વધારો કરતા જવો અને દરદી એ લઈ પણ શકે છે. જેમને માફક આવી જાય છે તેઓ દરરોજનું અઢાર શેરથી અરધો મણ દુધ પચાવી શકે છે. આઠ શેર-દશ શેર સુધી તો દરેક દરદી ચઢી શકે છે અને પચાવી શકે છે.

આ પ્રયોગ શરૂ કર્યા પછી ભૂખ એકદમ લાગવા માંડે છે અને રોગનાં ચિહ્નો દબાતાં જાય છે. દુધ પચવા લાગે છે, દુધ ઘણું લેવા છતાં પણ મળ માપસર થાય છે, અને એકદમ લોહીનો શરીરમાં વધારો થવા લાગે છે, નાડી ભરેલી તથા ચહેરો લાલાશ લેતો તેજસ્વી થવા માંડે છે.

અને એ રીતે ભૂખ લાગવા માંડી, ચાર પાંચ શેર દુધ પચવા લાગે અને દરદીનાં લક્ષણો ઓછાં થતાં જાય એટલે સમજવું કે પ્રયોગનો ગુણ અવશ્ય થશે.

ઉપર દવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે તે સાત દિવસની ચૌદ ગોળાનું છે. એ પ્રમાણે દરદીની સ્થિતિ ઉપરથી સાત :દિવસ, ૧૪ દિવસ, ૨૧ દિવસ, ૨૮ દિવસ, ૩૫ દિવસ-એમ પ્રયોગ લંબાવી શકાય છે અને પ્રયોગ જોટલો લંબાવવાનો હોય તે પ્રમાણે આગળથી જ ઔષધ પુરતા પ્રમાણમાં બનાવી રાખી, પ્રયોગ શરૂ કરવાનો છે. વચ્ચે ફરીથી ઔષધ તૈયાર કરવામાં પણ વાંધો નથી. પરંતુ નાળાએરની તાજી પોષ્ટ મળવાની સગવડ હોવી જોઈએ. બીજી દવાઓ તો ગમે ત્યારે મળી શકે છે.

આશ્નાતીત આ પ્રયોગ ક્ષણદાઇ છે અને તે સેંકડો દરદી ઉપર અજમાવેલો છે. આ પ્રયોગ અને ઔષધ માત્ર સુવારોગની રોગી સ્ત્રી જ કરી શકે છે, તેમ કાંઈ નથી. પરંતુ ક્ષય, સંઘ્રહણી, પરદેશનાં પાણી લાગવાથી થતા ઝાડા, અગ્નિમાંબનો દરદી આટલી જાતનાં દરદી માટે તે અકસીર છે. હરકોઇ વ્યાધિવાળા માટે દવા આ એક જ છે અને પ્રયોગની પદ્ધતિનું અશ્વરેઅક્ષર પાલન કરવાનું છે. પ્રયોગ કરાવનાર પોતાની બુદ્ધિનું ડહાપણ વાપરી જો દરદીની પરહેજ તોડાવવા જશે તો પ્રાણહાનિ થશે અને તેનું પાપ પ્રયોગ કરાવનારને લાગશે.

આ ઔષધનો પાઠ મહારાષ્ટ્રમાં વિદ્વાન વૈદ્યો પાસે ફેટલાક હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે અને ફેટલાંક જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં આ પાઠમાં સહેજ ફેરફાર પણ હોય છે. પરંતુ અમે લખેલો ઉપરનો પાઠ વધુ પ્રમાણભૂત અને અનુભવિત છે. આજે પણ મહારાષ્ટ્રમાં 'કાકાનું આષધ' એ નામથી આ પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે અને વપરાય છે. મૂળ પાઠમાં પાણીની મના કરતાં લખે છે કે-

આર્દ્રકં તુલ્ય મુક્તં ચ પથ્ય મુક્તં મિષગવરૈઃ ।
પાનીયં નૈવ દાતવ્યં તૃષિ ક્ષીર દિતં સદા ॥

સ્ત્રોકાર્થ ઉપરથી સમજાય છે કે પાણી માટે સખત મના કરેલી છે. એટલે દરદી જો દદ મનોબળવાળો હોય અને પ્રયોગ કરાવનાર દદ અને કુશળ ચિકિત્સક હોય તો સુવારોગની અસાધ્ય દરદી બાદ, સંગ્રહણીનાં દરદી, અગ્નિમાંદનાં દરદી અને ક્ષયનાં દરદીઓ આ ઓછી કીંમતનાં ઔષધથી અને દુધના પ્રયોગથી નવું જીવન અને નવી જીંદગી મેળવી શકે છે.

દૂધનો પ્રયોગ કરનાર દરદીને એક સૂચના આપવાની રહી જાય છે તેણે દર વખતે પાશેર દુધ પ્યાલામાં લઈ એક અમચા વડે ધીરે ધીરે ચાવી ચાવીને પીવાનું છે. પરંતુ એકી સાથે ગટગટાવી જવાનું નથી. દૂધનું પ્રમાણ વધી જાય અર્થાત આઠ શેર ઉપર જાય ત્યારપછી બલે ટુંકે અરધોશેર પણ તે લઈ શકે છે.

ઔષધમાંદિનાં બીજાં દ્રવ્યો તો આપણે સહેલાઈથી મેળવી શકીએ છીએ, પરંતુ નાળીએરનો કોકો આપણા ગુજરાતમાં મળવો કઠણ છે અને દૂરથી મંગાવી વાપરવા જતાં એ સુકાયેલો મળે છે. એટલે અમને તો આ ઔષધ બનાવવું ત્યાં જ ઠીક લાગે છે, જ્યાં નાળીએરીનાં જંગલો હોય અને છુટથી નાળીએર મળતાં હોય. એ માટે થાણા જીલ્લામાં નાળીએરી થાય છે, ત્યાંનાં કોઈ જાણીતા વૈદ્યરાજ પાસે ઔષધ બનાવી મંગાવી લેવું અથવા જાતે ત્યાં જઈ ઔષધ બનાવી લાવવું અને પ્રયોગ કરાવવો.

અત્યારની આંગણવિદ્યા શોષબોજનમાં આગળ વધી છે તેવા વખતે બાહોશ દેશી વૈદ્યોએ આવા દરદી ઉપર-મરણાસન દરદીઓ ઉપર હિંમતથી આવા પ્રયોગો કરી, દરદીને ચંગા બનાવી, ડોક્ટરોને બતાવી આપવું જોઈએ કે અમારી પાસે પણ એવાં તિક્ષણ હથિયારો છે કે જે વ્યાધિ રૂપી હાથીને સિંહની જેમ મહાત બનાવી શકે છે.

પ્રકરણ ૩૩ મું

बालो बलं हि राष्ट्रस्य ।

(હરકોઇ રાષ્ટ્રનું બળ બાળક છે.)

આવો, મારાં પ્યારાં બાળક ! ન રડો, બસ જન્મતની હવા ખાધી કે રડવાનું શરૂ કરી દીધું ?

ઓહો ! તમે રડો છો, નહિ વાર ? મેં તમારી સંભાળ ન લીધી, તમેને નાળછેદન કરીને નાનીશી શય્યા (દોરણી)માં સુવારી રાખ્યા એટલે રડવાનું આવ્યું કે ?

બહા, પણ તમે જાણો છો-પણ જાણવા જેટલી સંજ્ઞા તમને ક્યાં છે ? માતા તરફ હું વહી રહ્યો હતો. જાણો છો કે માતા જેણે નવ નવ માસ તમને ઉદરમાં રાખી પોષ્યાં અને જીવંત રાખ્યાં. એ માતાએ તમને પ્રસવ્યા. એ પ્રસવપીઠામાં હોય તેની સંભાળ અને સારવાર તો પહેલી કરવી જોઈએ ને, મારાં પુણ્ય ?

એ બિચારીને તરફતી, પ્રસવવેદનાના કષ્ટે ચીઠ્ઠાતી છોડીને તારી સારવાર તરફ ક્યાં આવું ? અને પછી તો માનવસ્વભાવ જ એવો છે કે જે કાર્ય હાથ લીધું તેને પૂરું કરવાની મનોભાવના હોય છે. એ ભાવનાથી પ્રસવવેદના અને પ્રસૂતિનાં બધાં દર્દો તરફથી તેની રક્ષા કરીને તેને સાવધાન બનાવી, સારવાર સમજાવી અને જોઈતાં ઔષધોની સંજ્ઞા અને બનાવટ બતાવી હવે હું તમારી તરફ વળ્યો છું. મારા હિન્દનાં નવાં કૂલો !

તમે મારા રાષ્ટ્રનું ધન છો. તમે મારા રાષ્ટ્રના પ્રાણ છો-મતિ છો અને જીવનશક્તિ છો, તમારું જીવન, તમારું સ્વાસ્થ્ય, તમારી ઉર્જા, વૃદ્ધિ અને તમારી કિંલોલતા ઉપર તો મારા દેશનો આધાર

છે, મારા દેશની શક્તિનું માપ છે. આ દેશની સંસ્કૃતિની તમે પારાશીશી છો. હરકોઈ દેશનાં બાળકની જીવનશક્તિ અને આયુષ્ય તથા નીરોગીતા ઉપરથી તે દેશની આંતરશક્તિનું માપ કાઢી શકાય છે.

માતાના ઉછંગે લાડ કરતાં અને માને પારણીએ હોલોળાતા અને કિલોલતા, મારી માતાઓ ભાવભરી વાણીથી તમને સંબોધે છે : ‘મારી આંખોના તારા ! મારા હૃદયના ટુકડા ! મારી પ્રેમની પ્રતિમા ! મારા સંસારનાં ઉદ્યાન ! મારા અગીયાનાં કુલ !’

ઓહોહો એ ભાવભરી મધુમયી માતાની વાણીમાં પડેલાં અનંત તત્ત્વસિંચત રૂપનાં વાક્યો શું ખોટાં છે ? નહિ, જરી પણ નહિ. જેમાં કેવળ સત્ય જ સમાયેલું છે એવાં એ વચનો છે. આજે જીલતું, આજે જે હસ્તે માતાનાં સ્તનને પકડી અમૃતમય પયનું પાન કરનાર શિશુ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે, દેશ, જાતિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રનું સંચાલન કરનાર, સંરક્ષા કરનાર અને રાષ્ટ્રપતિ બનનાર છે.

કોઈ પણ જીવીત અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર કે જેને એ વાતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે કે બાલક એ જ એની જીવનશક્તિ છે તે રાષ્ટ્રના વિધાયકો ખીજી બધી બાબતોની ઉપેક્ષા કરીને પણ પોતાનાં દેશનાં બાળકની સ્વાસ્થ્યરક્ષાની ઉપેક્ષા કરતા નથી.

યુરોપ, અમેરિકા જેવા સર્વ સ્વતંત્ર દેશમાં તમે જુઓ, ત્યાં બાળકોનાં પ્રદર્શન ભરવામાં આવે છે અને ત્યાં એવી માતાઓનું પુરસ્કારથી સન્માન કરવામાં આવે છે કે જે માતાનું બાળક સ્વસ્થ, બલિષ્ઠ, અને તંદુરસ્ત હોય. એવાં પ્રદર્શનોમાં આમ જનતા, અધિકારીવર્ગ અને ખુદ સરકાર ખૂબ રસાલે છે અને એ બાળકોની સ્વસ્થતા જાળવવા માટે અને તેની રક્ષા કરવા માટે દેશની શક્તિ

‘ મારી આંખોના તારા! મારા હૃદયના ટુકડા! મારા પ્રેમની પ્રતિમા!’ (પૃષ્ઠ ૨૫૪)

અને સંપત્તિનો સદુપયોગ થાય છે. તે લોકો સમજે છે કે બાળક એ જ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અગર સમાજરૂપ નાવમાં સાચા કર્ણુધાર છે, નિર્માતા અને વિધાતા છે અને રાષ્ટ્રની વિજય વૈજયન્તિના સાચા સ્થંભ છે.

પરંતુ ભારત ! પરાધીન, પદ્દલિત તથા દરિદ્ર ભારતની દશા વિચિત્ર છે. આ દેશનાં બચ્ચાં નવજાત શિશુની દયામય સ્થિતિ અને મૃત્યુસંખ્યા બીજા દેશ સાથે સરખાવવાથી હૃદય કંપી ગય છે, સારા ભૂમંડળમાં કોઈ પણ એવો અભાગી દેશ નથી કે જ્યાં હિંદ જોટલી બાળકોની મૃત્યુસંખ્યા હોય.

તો પણ આજે આ બાળકોની મૃત્યુસંખ્યા અને દેશનું બાળધન નાશ પામતું આગળ વધી રહ્યું છે, તેને અટકાવવા જોએ. રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરવા કમર કસી ભેખ લઇ દેશનેતાનાં બિરદ ળીલનારાઓ છે તેમણે એ તરફ નજર નાંખી છે. બાકી સરકારને એ તરફ નજર નાંખવાને કુરસદ નથી.

અયોધ્યાપતિ રામને મર્યાદા પુરૂષોત્તમ ભગવાન માનવાનો હું આગ્રહ નથી કરતો. પરંતુ એક વખત અયોધ્યાની ગાદી ઉપર એક આદર્શ રાજન માનવા-મનાવવા માટે મારે હિન્દમાં વસતા હરકોઇ જાતિભાતિનાં માનવીઓને બતાવવું નહિ પડે કે જે રામના આદર્શ ગુણોને લઇને આજે હજારો વર્ષ વિતી જવા છતાં તેની નામજપનની માળા ફેરવાય છે. આજે પણ હરકોઇ સારા અને આદર્શ રાજ્યને ‘રામરાજ્ય’ની ઉપમા અપાય છે. ભારતની હિન્દુ પ્રજા તો આજે રામ નામને ભક્તિ-મુક્તિદાતા માને છે. એ ‘રામ’ જ્યારે રાજ્યાસન ઉપર હતા અને રાજ્યગાદી ઉપર બેસી પોતાની સત્તા પ્રજા ઉપર વરતાવતા હતા તે વખતે એક ઘટના બની ગઇ.

એક બ્રાહ્મણના બાળકનું અકાળ મૃત્યુ થઇ ગયું. એટલે તત્કાળ તે બ્રાહ્મણે રાજ્યસભામાં શ્રી રામે પાસે જઈ જવાબ માગ્યો કે ‘હે રાજન ! મારા બાળકનું અકાળ મૃત્યુ થાય જ શા માટે ? તમે રાજ્યપતિ છો, પ્રજાનાં શુભાશુભ કર્મના તમે દષ્ટા છો. કાં તો તમે રાજ્ય મથાર્થ રીતે કરી શકતા નથી અથવા મારા બાળકનું મૃત્યુ થવું તે રાજ્ય અથવા રાજનું પાપ છે. મને જવાબ આપો, મારા બાળકનું મૃત્યુ થાય શા માટે ?’

રામરાજ્ય અને માદીપતિ રામની આગળ આવી એક પ્રજાને માણસ કહે છે: મારા બાળકના મૃત્યુનું કારણ રાજ્ય या રાજનું પાપ છે ! કહો, ત્યારે શું થાય, આજના રાજ્ય વખતે રાજને રાજ્યસભામાં કોઈ કહે કે તું પાપી છે તો ?

આપણે એ કલ્પના જવા દઇએ, પરંતુ એ બ્રાહ્મણનું કથન સાંભળી રામસભામાં શું બન્યું તે જાણો છો ? પુરૂષોત્તમ ભગવાન રામનું સિંહાસન ધ્રુજી ઉઠ્યું. સમર્થ ઋષિ વશિષ્ઠ અને વામનદેવ જેવા કંપી ઉઠ્યા.

અને રાજ રામે પોતાની ફરજ સમજી કે બ્રાહ્મણના બાળકના અકાળ મૃત્યુનું કારણ શોધી આપવું या તો તેના મૃત પુત્રને સજીવન કરી આપવો. મારા હિન્દ રાજપતિઓ-या રાજકર્તાઓ ! આ છે રાષ્ટ્રપતિની રાજ્યનીતિ-

પરંતુ આજે શું થઇ રહ્યું છે ? આજે રાજકર્તાઓ અને એને ભગાડી સ્વરાજ્ય લેનારાઓ અથવા તેના ઉપર ચઢી આવી ખુંચરી લઇ હિન્દ જેવી વિધવાનું પુનર્જીવ (નાતરૂં) કરનારાઓ ફરી શું મારા હિન્દ ઉપર રામરાજ્ય-રામનીતિનું સ્થાપન કરશે ?

એક તરફ હિન્દની પ્રજાની અદ્યવીર્યતા, અદ્યપણ્ડવન-બાળમરણ જેવામાં આવે છે ત્યાં હૃદય રડી ઉઠે છે, બીજી તરફ હિન્દ જેવા

દેશ ઉપર પડી રહેલા વિદેશીઓના પંજા અને તેમાંથી છૂટવા-
છોડાવવા મથતા માત્ર વાણીઆણુમાં પાવરધા દેશના લાડકા દેશનેતાઓ
અને તેમનામાં પણ અત્યારથી સંપકુસંપના કાવાદાવાઓ જોઈને
હૃદય વિદોર્ણ બની જાય છે. આ લેખિનીમાં કલ્પનાચિત્ર આલે-
ખવાની એટલી શક્તિ ભરી નથી કે પાઠકોને એ બતાવી શકું કે
ભારતનાં બાળકોનું અકાળ મૃત્યુ થવાનું પાપ તેને શરીર છે.

આજ એક બે નહિ પરંતુ ભારતમાતાના લાખો લાડકા લાલ્લ
અકાળે દારૂણ મોતના મુખમાં હોમાય છે. પરંતુ એમ શા માટે
બને છે તેની શોધ કરવાને રાજ્ય કે રાષ્ટ્ર કોઈ તૈયાર નથી.

માત્ર એમ જ નથી કે બધાં બાળકો કેવળ રોગના કાન્સે પીડા-
વાથી મૃત્યુ પામે છે. અનેક વખત સમાચારપત્રોમાં એ પણ
વાંચવામાં આવ્યું છે કે જન્મદાતા માતૃપિતા બાળક માટે બે ચાર
દિવસ સુધી ઝુઝ્યાં છતાં એક અનાજનો દાણો બાળકને આપી ન
શક્યા અને અન્ન વિના એ બાળકે તરફડીને પ્રાણ છોડ્યા ! અમર
અન્નના અભાવે પોતાના હાથે પ્યારા બચ્ચાનો વિનાશ કરી પોતે
આત્મહત્યા કરી ! આવા પ્રકારના સમાચારો તો અનેક પેપરોમાં
પાઠકોએ વાંચ્યા હશે.

રામરાજ્યની ભૂમિનાં પ્યાગં સંતાનો આજે કેવળ ઉદરપોષણ
માટે દેશ દેશ ભટકી રહ્યાં છે, અન્નજવાળા શાંત કરવને માટે
બિક્ષા માગી રહ્યાં છે !

પ્રત્યેક સભ્યતાભિમાની પુરૂષ જાણે છે કે અમારી સભ્ય સરકાર
પણ હિન્દની આ દુર્દશાથી માહિતગાર છે. ત્યારે પ્રત્યક્ષ અને
મર્મરપર્શી દુર્દાનાઓ જોઈને પણ તેના નિવારણ માટે ક્રિયાત્મક
ઉપાય નહિ કરવામાં આવે તો દેશની દશા ક્યાં
જઈને અટકશે ?

નવમેન્ટ રીપોર્ટ ઉપરથી જો આપણે બાળકની મૃત્યુસંખ્યાની ગણતરી લઈએ તો એક વર્ષમાં પંદર લાખ છત્રીસ હજાર એક સો ને છાસી બાળકો એક વર્ષની અંદરની ઉંમરનાં મરી જાય છે. અને એકંદર નાનાંમોટાં બાળકની મૃત્યુસંખ્યા ગણવામાં આવે તો છેતાલીસ લાખ છોકરા અને બેતાલીસ લાખ છોકરીઓ એક વર્ષમાં મૃત્યુ પામે છે. પાંચ વર્ષની અંદરની ઉંમરનાં બચ્ચાને બાળક ગણવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ આપણે માટે કેટલી બધી દુઃસહ છે તેનો તમે પોતે જ વિચાર કરી જુઓ. આ પ્રકારનું મૃત્યુ-પ્રમાણ દેશને માટે કેટલું બધું ભયંકર તથા હાનિકારક છે તેની કંપના તમને આની શકે છે ખરી ?

મુંબઈ પ્રાંતમાં એક હજાર બાળકનાં જન્મમાંથી ૧૬૧, બંગાલમાં ૧૭૪, પંજાબમાં ૧૭૮, મદ્રાસ પ્રાંતમાં ૧૮૭, યુ. પી. માં ૧૮૬, અને મધ્ય પ્રાંતમાં ૨૬૧ આ રીતે દર હજાર બાળકમાંથી મૃત્યુ પામે છે.

આ ચોંકાવનારા અને હૃદયને આઘાત આપનારા આંકડા ઉપરથી સમજાય છે કે હરકોઈ દેશ કરતાં હિન્દમાં બાળમરણ સર્વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

શુદ્ધિમાન હરેક માનવી એ તો સમજે છે કે આયુષ્ય ધરાવનાર માટે ‘અન્નમય પ્રાણ’ ગણાય છે; અને નાના બાળક માટે ‘દુગ્ધમય પ્રાણ’ ની કહેવત સદા સમજી શકાય તેવી છે. મોટાં માનવીઓના અન્નને આધારે અને બાળકોના દૂધને આધારે પ્રાણ ટકી રહેલા છે. જ્યાં અન્ન અને દૂધનો અભાવ હોય છે અથવા મળતું નથી ત્યાં મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. આ વાત અથવા નિયમ બીજા દેશ માટે લલે લાગુ ન પડે, પરંતુ હિન્દને માટે તો આ વાત અથવા નિયમ ઉપયુક્ત છે.

ભારતની ક્ષીણ થતી જતી આયુષ્યમર્યાદા અને વધી રહેલી મૃત્યુસંખ્યાનું મુખ્ય કારણ અન્નનો અભાવ અને દૂધનો અભાવ છે. લોભસ અને માર્કંડેય જેવા અમર દીર્ઘાયુઃ પુરુષોની પ્રભાવશીલ કઠાણી આ ભારતના ઇતિહાસની વિભૂતિ છે. આ એ જ સ્વર્ગીય દેશ છે કે જ્યાં પૂર્વે દૂધ અને ઘીની નદીઓ વહેતી હતી, આ જ દેશના ભરત જેવાં બાળક સિંહનાં બચ્ચાંઓ સાથે ખેલતાં હતાં. આ એ જ દેશ છે કે જ્યાં રોગ અને અકાળ મૃત્યુનું નામ નહોતું સંભળાતું. ભારત દેશમાં જન્મ લેવા માટે દેવગણો આકાંક્ષા સેવતા હતા ‘જીવેમ શરદઃ શતમ્’ સો વર્ષ જીવવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાવાળા આ દેશના માનવીઓ હતા.

પરંતુ તે વખતે ભારત સ્વતંત્ર હતો, સુખી હતો, દીર્ઘજીવી હતો. એ સમયે વિવિધ ઉપાયો કરીને અમારાં અન્ન, ધન, યોધન, અને જીવનશક્તિની ખેડામ લૂટ નહોતી થતી.

પરંતુ આજે આપણે કંગાલ છીએ. જે કાંઈ રહ્યું છે તેની લૂટ ચાલી રહી છે. મોટા શહેરોમાં વસતા મુઠ્ઠીભર ધનપતિઓ સિવાય આજે દેશની કરોડો પ્રજા અન્ન અને વસ્ત્ર વમર ત્રાહી ત્રાહી પોકારી રહી છે. રાજ્યમાં રાજ્યસિંહાસન ઉપર ચડી ચમર નીચે ખેસતા રાજાઓ અને ધનિકો સિવાય પ્રજા કંગાલિયત પોકારી રહી છે. બીજા રોગોની ચર્ચા કરતાં પહેલાં હિન્દનો મહારોગ છે ‘જીલુક્ષા.’ એ સંબંધમાં વિચાર કરવાનું મહારથીઓ અને મહાપુરુષોને સોંપી બાળકો સંબંધે અને તેની રક્ષા સંબંધે વિચાર કરવા હવે આપણે આગળ વધીએ. આવ, પ્યારાં બાળક! તારી સુશ્રુષા કરે.

*

*

*

પ્રકરણ ૩૪ મું

આપણાં બાળકો

ભલે બાળક હોય યા યુવાન કે વૃદ્ધ હોય, પરંતુ માનવી માત્રના દીર્ઘ જીવન માટે દુધ, અન્ન, વસ્ત્ર, સ્વચ્છ જળ, સ્વચ્છ વાયુ તથા સ્વચ્છ નિવાસસ્થાન આદિ જીવનનાં ઉપયોગી સાધનોની અત્યંત આવશ્યકતા છે અને તેના અભાવમાં અનેક રોગ-દોષ ઉત્પન્ન થઈને પ્રજાનો સંહાર થાય છે અને ભાગ્યવશાત તેઓ મૃત્યુથી બચી જાય છે, તો તેઓ સંસારની યંત્રણાઓ સહન કરવાને અન્ન, વસ્ત્ર અને જીવનનિર્વાહની ચિંતાઓ ભોગવીને મૃત્યુ તરફ ધસડાતા રહે છે.

વિચાર કરવામાં આવે કે ભારતમાં બાળકોની નીરોગીતા તથા પુષ્ટ ઉમરનાં મનુષ્યોના દીર્ઘ જીવન માટે ક્યાં ક્યાં સાધનો અને પદાર્થો સાધારણ પ્રગ્ન માટે ઉપલબ્ધ છે ? હરકોઈ સમજી શકે તેવી વાત છે કે અમ્માંઓના દીર્ઘ જીવન માટે પ્રથમ તો જનની-માતાના નીરોગી અને સર્વશ્રેષ્ઠ ધાવણની જરૂર છે, અને ત્યારપછી તેનાં દેહ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનના વિકાસ અર્થે ગૌમાતા-ગાયના દુધની આવશ્યકતા છે; જ્યારે હિંદમાં તો એ બન્ને વસ્તુઓનો અભાવ થવા લાગ્યો છે. વિશુદ્ધ અન્ન તથા પૌષ્ટિક ખાદ્ય પદાર્થોના અભાવથી આજે અગણિત હિંદની માતાઓનાં શરીરમાં લોહી અને માંસહીન માત્ર હાકડાં અને ચામડાં જ રહેલાં હોય, ત્યાં તેનાં શુષ્ક સ્તનમાંથી શુદ્ધ અને સુમધુર પયપાનની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? અને એ પયપાનના અભાવે બાળકને દીર્ઘ જીવનપ્રદાન ક્યા પદાર્થો કરી શકે ?

અને માતાઓના દુધ બાદ બાળકોનાં જીવનની રક્ષા કરી શકે તેવો કોઈ પદાર્થ હોય તો તે ગાય-ગૌમાતાનું દુધ છે. પરંતુ ગાય-

માતા અને તેનું શુદ્ધ દુધ એ બાબત ઉપર નબર જતાં-એ કરેલુ વિષય તરફ આંખ ફેરવતાં તો આપણું હૈયું દ્રવી જાય છે.

દુધ-ધીની નદીઓવાળા ભારત દેશમાં-ધેનુવૃન્દની વચ્ચે થનગનતા ભગવાન કૃષ્ણના ભારતનાં ગૌધનનો સંહાર આજે જોરથી ચાલી રહ્યો છે ! અરે એક સમય એવો પણ ભારતમાં આવશે-આવી રહ્યો છે કે બાળકોનાં દુધ માટે આજનાં વનસ્પતિઓનાં કહેવાતાં ધીની માફક બાળકોને વનસ્પતિનું દુધ આપવું પડતું હશે અને તે પણ પરદેશથી ડાખ્યાઓ ભરાઈને જ ભારતને અર્પણ થતા હશે !

જો અમાગી દેશમાં અથવા સમ્યતાભિમાની શાસકોના રાજ્યમાં ગૌમાંસ-ગાયનું માંસ અને ગાયનાં ગામડાંના વેપારના અડા જમાવવાના કોન્ડ્રાકટ અપાતા હોય અને ગૌમાંસથી હજારો હોજરીઓને સંતોષવા ખાતર દરેક મીનીટે નહિ પરંતુ દરેક સેકન્ડે અગીયાર ગાયોનો વધ થતો હોય અને એક કલાકે ૪૦ હજાર ગાયોની કતલ થતી હોય તેવા દેશમાં ગાયના નિર્મળ, શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક દુધની આશા સેવવી એ સ્વપ્નસુખ બરાબર છે અને કૃષિપ્રધાન હિન્દનાં લાખ્ખો બાળકો એ શુદ્ધ દુધના અભાવે અકાળે મરણને શરણ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું છે ?

આ એ જ દેશ છે-એ જ હિન્દુસ્તાન છે, જ્યાં દરેક ગૃહસ્થને ઘેર, એક-એ કે ચાર નહિ, પરંતુ હજારોની સંખ્યામાં ગાયો રહેતી અને ગાયોને જ ગૃહસ્થાશ્રમનું સાચું ધન માનવામાં આવતું. એ ગાયો મળુબંધી દુધ આપતી અને ગાયનાં દુધ તથા ઘીનો આહાર-તેને જ જીવનતત્ત્વ, સાચું વીટામીન, અથવા વિશ્વનું દૈવત માનવામાં આવતું. આ જ દેશમાં ધી-દુધનો વિક્રય કરવો-વેચવું એને પાપ માનવામાં આવતું અને વેચનારને દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરાવાતું. આજે પણ પ્રાચિન્નતા મંત્રોમાં આવાં વાક્યો મળી આવે છે. છતાં પણ

એ વખતે તેના બાવ કેવા હતા ? એ આજના વાયકો જાણીને આશ્ચર્ય પામશે.

સમ્રાટ રાજ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં એક પૈસાનું બશેર ઘી તથા એક પૈસાનું પચીસ શેર દુધ મળતું હતું. મુસ્લીમ બાદશાહ અલાઉદ્દીનના શાસનકાળમાં ચુમેતેર પૈસાનું અર્થાત એક રૂપીઆ અને અઢી આનાનું એક મણ ઘી મળતું હતું અને બાદશાહ અકબરના શાસન-કાળમાં ત્રણ રૂપીઆ અને પંદર આનાનું પૂરું ચાલીસ શેર ઘી મળતું હતું. (એ શેર કદાચ પાકો-બંગાળી હોય તો પણ ના નહિ !)

આજે આપણી માબાપ અને શાણી વિજ્ઞાનની શોધક સ્વિટ્ઝિસ સરકારની છત્રછાયા નીચે દુધ-ઘીમાં સ્નાન કરનાર મારા ભારતબંધુ-ભગિનિઓ અને બાળકો માટે કૃત્રિમ રીતોથી તૈયાર થયેલું કેટલેક અંશે અપવિત્ર ગણી શકાય તેવું તથા અસ્વાસ્થ્યકર વનસ્પતિના ઘીના નામે ઘી વેચાય છે અને ડબ્બાઓમાં ભરી ભરીને પરદેશથી દુધ અને દુધના પાઉડર આવી રહ્યા છે; જ્યારે સાચું ઘી-માખણ તો એ રાજ્યકર્તાનાં લાડકાં સંતાને સમુદ્રપાર બેસીને પ્રાતઃકાલે ડબ્બરોટી અને પાંઉ ઉપર લગાડી આરોગે છે. એક વાર નવનિધિ અને અષ્ટસિદ્ધિને વરેલા ભારતદેશની પ્રજા-પદ્ધતિ, પરાધીન ભારતની પ્રજા જરાયે મુખ મરડ્યા સિવાય એ વિદેશથી આવેલી અને વિજ્ઞાનના જોરે અમૃત જેવી બની ગયેલી ચીજોને, એ દેખીતી રીતે મધુર છતાં સત્વહીણ વસ્તુને ગળાથી નીચે ઉતારી તન-મન-ધનનું સ્વાસ્થ્ય ખોઈ રહી છે. આ છે દેશની પરાધીનતાનો રોમાંચકારી પ્રતિહાસ, બીષણ અભિશ્રાપ અને લાડલાં ઉછરતાં સંતાનો-પ્યારાં બાળકોનાં મૃત્યુનું અસહ્ય કારણ.

બાલ્યકાળમાં દુધનો અભાવ અને મોટાં થયે પૂરતાં અન્નવસ્ત્રનો અભાવ એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે. ભારત એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ભારતના અન્નદાતા તથા પ્રાણ બેઠુત છે. ભારતનો આત્મા

નગરોમાં નહિ પણ ગામડાંમાં છે. ભારતની દરિદ્રતાનું કારણ જાણવું હોય તો જ્યાં કૃષિકારો રહે છે તેમનાં શરીર અને વહેવારિક સ્થિતિ તપાસો.

ત્યાં જમને કૃષિકારોનાં પ્યારાં સુકુમાર બાળકો અરધાજૂખ્યાં, બળબળતા બપોરે જુતા વગરનાં, કડકડતી હીમ જેવી ઠંડીમાં વસ્ત્ર વગરનાં અને ધોધમાર પડતા વરસાદમાં મકાન ઉપર પુરાં છાજ વગરનાં તમે હૃદયપૂર્વક જુઓ. જ્યાં પીવાને દુધ નથી, ખાવાને અન્ન નથી અને શરદી ગરમીથી બચાવવા કંગાલ શરીર માટે ફાટ્યાંતુટ્યાં ચીંથરાં પણ પુરાં મળતાં નથી, ત્યાં બાળકોને બચાવવા, તેની સ્વાસ્થ્યરક્ષા કરવા તેમને દીર્ઘજીવન જીવાડવાનાં સાધનો ક્યાંથી હોય ?

ગામડાંઓની દરિદ્રતા, ગંદકી, શિક્ષણનાં સાધનોનો અભાવ-આ બધાં કારણો એવાં છે કે જે બાળકોના અકાળ મૃત્યુ માટે જવાબદાર છે.

ગામડાંની સ્થિતિનાં પ્રાકૃતિક કારણો છોડી, હવે આપણે સાધનસંપન્ન નગરો-શહેરોની પરિસ્થિતિ તપાસીએ.

ધનિકો, મીલમાલિકો અને શેઠીઆઓથી ઉજ્જવળ અનેલાં શહેરોની દશા અને બાલમરણ્ય તો ગામડાંથી પણ ચઢી જાય તેવાં છે. ઉપરથી ઝળાંઝળાં જણાતાં નગરો કે જ્યાં લક્ષ્મી રાસ રમતી હોય તેવું ઉપલક નજરે જણાય છે અને એ ભપકાથી આકર્ષાઈ આમ્યજનો જૂખ અને દરિદ્રતાથી છુટવાના હેતુથી ગામડાંઓ છાંડીને શહેરમાં જમ જીવન જીવવા-સુખી જીવન જીવવા આકાંક્ષા સેવે છે. પરંતુ શહેરમાં ગયા પછી એ કુદરતી અણુમોલ વસ્તુ પણ મળતી બંધ થાય છે અને કુદરતી જીવન જીવવા માટેનું સાચું જીવનતત્ત્વ છુટાઈ જાય છે.

કલકતા, મુંબઈ, અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં વસતા ગરીબ મીઠમજૂરો અને કામદારો જે ઝુંપડીઓમાં-જે ચાલીઓમાં રહે છે, તેને નજરે જોયેલ હશે અને તેનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને બરાબર સમજાશે કે સંસારમાં દારિદ્ર અને દરિદ્ર જીવનની કહાણી કેટલી કંટાળ તથા હૃદયદ્રાવક હોય છે.

વિશ્વની વિષમતા અને ગરીબ તથા અમીરોની ચિત્ર વિચિત્ર દશા જોઈને તેનું સાચું ખ્યાન તો તેનો અભ્યાસી જ કરી શકે.

એક તરફ અમીરોનાં બાળાકો ગરિષ્ઠ અને મિષ્ટ ભોજન આરોગી, ઉપરથી અપ્રાકૃતિક વિદેશી ઔષધોના રગડા હરદમ જન્મથી જ પેટમાં રેડી, હોઝરી તથા કામલ આંતરિક અવયવોને બગાડી મરતાં-મરણ ને શરણ થતાં હોય છે; બીજી તરફ દલિત મજૂરવર્ગની માતાઓ પેટનો ખાડો પૂરવા બચ્ચાંઓની ઝોળા સાથે લઈ મીઠના ધૂમાડાની ઉડતી ખરેટી અને રજ, તથા અશુદ્ધ જળનું અનિચ્છાએ સેવન કરીને ભેજભેજવાળા, મીઠમાં પીસાયેલા આટાની રોટલીથી પેટનો ખાડો પૂરવા છતાં બાળકો અને પોતાની જાતને મૃત્યુના મુખમાં હોમી રહેલ છે !

એક તરફ અમીરનાં બાળકો બાલ્યાકાળથી નાટક, સીનેમા, પાર્ટી, નાચમુજરા અને જાતજાતના જલસામાં જવા લાગી પોતાનાં તન-મનને વિલાસની હોળીમાં સળગતાં કરી રહ્યાં હોય છે; બીજી તરફ ગરીબનાં બાળકો કે જેની બાલ્યાવસ્થાને ખેલવામાં-નિર્દોષ રમતમાં અર્પણ કરવાની હોય છે તે જ કાળમાં તેઓ એક-એ રૂપીઆની નોકરી માટે હોટેલોના બોય બનવાની કે અમીરોના ઘરના એકવાડ ચુંથવાની સેવા બજાવવાની ચિન્તાથી શરીરને જલાવી રહ્યા છે.

મોટાં નગરો જુઓ કે ગામડાં જુઓ, શુદ્ધ વાયુ, શુદ્ધ અન્ન, શુદ્ધ જળ અને પૂરતાં વસ્ત્રના અભાવે તથા ઉચિત લાલન-પાલનના અભાવે બાળકો બિન્ન બિન્ન રોગોથી પીડિત બની રહે છે અને

વિદેશી આબોહવાથી તૈયાર થયેલાં ખોરાકો અને દવાઓ તથા મિથ્યા આહારવિહાર અને વિદેશી સભ્યતા તેમ જ રહેણીકરણીનું ખોટું અનુકરણ કરીને દેશનાં તન-મન-ધન, ચારિત્ર્ય અને સ્વાસ્થ્ય તથા જીવનનો સંહાર થવા લાગ્યો છે.

ભારતીય બાળકોના રોગ-દોષ અને મૃત્યુ ઉપર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો જણાય છે કે જ્યાંસુધી ભારતની દરિદ્રતા, પરાધીનતા, સંપત્તિનો હુાસ અને પરદેશી રાજ્યકર્તાની વેપારી લાલસાએ ઉપજાવેલી એલોપથી યા વિદેશી દવાઓ, અને તે દવાઓના પ્રચારક અથવા એજન્ટો-ડોક્ટરો રૂપી સત્વચ્ચસણ જીવેની શાંતિ ન થાય, દેશ સ્વતંત્ર ન થાય અને વેદકાળથી હિંદની આબોહવા તથા હિંદની પ્રકૃતિ પ્રમાણે રચાયેલા આયુર્વેદશાસ્ત્રને સજીવન બનાવી તેને ઘેર ઘેર વ્યાપક કરી, બાળકોની તંદુરસ્તી અને દીર્ઘજીવન માટે માતાઓ સ્વતંત્ર સમજણપૂર્વક બાળકોના સાચા વેદ જોવી ન બને, ત્યાંસુધી બાળરોગો અને બાળમરણને નહિ અટકાવી શકાય.

ઋષ્ટ પણ નિરીક્ષક અભ્યાસભરી રીતે આજથી પચાસ અને સો વરસ પહેલાંનું જગર તો વિદેશી સંસ્કૃતિનો આવિર્ભાવ હિંદ ઉપર થયો તેના પ્રારંભકાળનું અવલોકન કરે અને આજની સ્થિતિ તપાસે : આપણાં બાળકો, આપણી પ્રજા અને જનતાના આરોગ્ય, સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘજીવન સંબંધે આંકડાઓ મેળવે, તો તેને જણાઈ આવશે કે આપણે બીજી રીતે ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય, વિદેશીઓના સાહસે આપણું વિજ્ઞાન ગમે તેટલું ઉંચું ગયું હોય અને યંત્રબળોથી આપણી શોધો વધી ગઈ હોય, છતાં એટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે મનુષ્યજીવનનો મહામૂલો મંત્ર-દીર્ઘજીવન અને સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ જીવનની સાચી વિદ્યા અથવા સાચું જ્ઞાન આપણે ગુમાવી દીધું છે, અથવા તે જાતનું આચરણ

આપણે છોડીને અનુકરણ કરવા લાગી જવાથી આપણે આપણાં સ્થાનથી ધણે દૂર હડી ગયા છીએ.

અનેક ઉદ્ધાપાતો અને આવિર્ભાવ છતાં, અનેક ઢોળો ચઢી જવા છતાં અને મૂળ વસ્તુ ઉપર ગીલીટ લગાડવા છતાં, હજી હિંદુસ્તાનનાં વન અને ઉપવનોમાં વનસ્પતિ ઋતુ ઋતુએને અનુસરીને ખીલી રહી છે. એ ચાહે છે કે માનવી માન મારી નિર્દોષ સૃષ્ટિને સમજ-વિચારી દીર્ઘ જીવન જીવવા માટે તેમ તેમની જ સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે તેનો ઉપયોગ કરે.

જ્યારે દેહરક્ષા માટેનાં આજનાં ઔષધો-વિદેશી ઔષધો નહોતાં શોધાયાં અને બાળક માટેનાં ખાદ્ય-પેય અને આયુષ્યવર્ધક મનાતા પેટ'ટો વિદેશમાંથી નહોતાં આવ્યાં તે કાળમાં બાળકનું મરણપ્રમાણ આટલું મોટું નહોતું. બાળકના નજીવા વ્યાધિઓ અને મહા વ્યાધિઓમાં, એક જ બટવામાં બ'ધાષ્ઠ ધરમાં રહેતી હરેડે અને સંચય જેવી નિર્દોષ વસ્તુ બાળારાજનું આરોગ્ય લાવી આપતી. તેમને વૈદ્યો અને ડાક્ટરોની ભાગ્યે જ જરૂર પડતી-લગભગ નહોતી જ પડતી.

આજે એ 'ધરનાં ઔષધો 'નું જ્ઞાન તો ખીલકુલ ગયું છે અને એ જ્ઞાનને ધારણ કરી, બાળકોની તંદુસ્તી માટે ચિંતા સેવી, સ્વાસ્થ્યના ઉપાયો જાણનારી વૃદ્ધાઓ પણ એાછી નજરે આવે છે. આજ તો જન્મ થતાં જ બાળકની માવજત વિદેશથી આવતી દવાઓથી થાય છે અને એ બાળકોનાં ઉદરો 'ગ્લુકોઝ' અને 'ગ્લેક્ષો'થી પોષાય છે. આજે માતાનાં સ્તન સુકાયાં છે અને ગૌમાતાનાં દર્શન દુર્લભ બન્યાં છે.

આ વસ્તુસ્થિતિથી બચાવી, બાળકોનાં આરોગ્ય, આયુષ્ય, તંદુસ્તી, ઉછેર-આદિ સંબંધમાં પુનઃ ધરગથ્ય જ્ઞાનની સ્થાપના કરવા માટે અને બાળકની માવજત માટે હવે પછી આ બાબતને લગતી વિચારણા શરૂ કરવાની છે.

હમણાં તો નાળછેદન કરીને બાળકને પ્રસવ પછી સુવાયું છે, એટલે ત્યારપછી વધતી જતી ઉંમર સાથે રાખવી જોઈતી સંભાળ, સાવચેતી અને ઉછેરનું જ્ઞાન આપીશ, તેને થતા વિવિધ વ્યાધિઓને સમજાવી દે, દેશની વનસ્પતિઓ અને ઔષધોની બનાવટ બતાવીશ. જેને બોલવાની શક્તિ નથી, સમજાવવા માટે સંજ્ઞા કરતાં આવડતું નથી, તેવાં બાળકોને વિવિધ વ્યાધિઓ થાય છે એ વખતે ઉપચારો કરવાની જરૂર રહે છે; અને મારો અનુસાર છે તથા મને જ્ઞાન છે કે આવાં બાળકોને ચિકિત્સકોના હાથમાં સોંપી વધુ દવાઓના ઝગડામાં નાંખી દેવા કરતાં આપણે ત્યાં સુલભતાથી મળતી નજીવી ચીજો બાળકને જલદી તંદુરસ્ત અને પ્રસન્ન બનાવે છે. એ ઉપાયો હું પુષ્કળ સમજીતીપૂર્વક લખીશ. એટલે મારા આપેલા ઉપાયો અને ચર્ચાને ગૃહસ્થાશ્રમી માનવીઓ અપનાવશે, માતાઓ-બહેનો તેને ધરગથુ સમજી, તેના અભ્યાસ કરી, વહેવારમાં ઉતારશે તો લાખો બાળકોની તંદુરસ્તી જાળવી શકાશે અને એમનાં અકાળ મરણો આંકડો હળવો બનશે.

વિવિધ વાર્તાઓ અને મનને આનંદ ઉપજાવનારા કિસ્સા કે કહાણીઓ જોટલી રસભરી રીતે બહેનો વાંચે છે તેથી વિશેષ ચિંતવનપૂર્વક આ વિષય વાંચી, તેનું મનન કરી રાખવા હું મારી હિન્દમાતાઓને ભલામણ કરું છું, અને ઇચ્છું છું કે આ વિષય તમે જો જીવનમાં ઉતારો તો તમારાં લાડકાં સંતાનોની સંપૂર્ણપણે રક્ષા કરી શકો, તેમના રોગ અને દોષથી તેમને ફરી પાછા તંદુરસ્ત બનાવી શકો અને જે કળા પૂર્વે હતી તે તમે પ્રાપ્ત કરી શકો. આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી હવે આપણે છોટાસા બાળકની સારવાર હાથ ધરીએ.

*

*

*

પ્રકરણ ૩૫ મું

જન્મતા બાળકનો પહેલો માસ

નિળછેદન કરી લઈ, ગળથુથી પાછ, ઢોરણીમાં સુવાડેલું બાળક નિદ્રામાં પડી જાય છે. અને શુશ્રુષિ સેવન કરવા લાગે છે અને માતા આરામ સેવે છે. પરંતુ ચાર છ કલાકે બાળક જાગે છે અને સળવળાટ કરે છે ત્યારે તેની ખબર લેવી રહે છે; કારણ કે તેણે પેસાચ કરી ખીછાવેલાં કપડાં પસાળ્યાં હોય છે, એટલે કોઈ કરવું એ ફરજ આપણી જ રહે છે. જો તેની કાળજી રાખવામાં નથી આવતી તો પસાળેલાં કપડાં શરીર ઉપર રહેવાથી તેને શરદી જલદી થાય છે. એટલે એ ત્રણ કલાકે બાળક જાગે યા ઉંઘમાં હોય તો પણ તેની સંભાળ લઈને તેને કોઈ કરવું જ જોઈએ. પ્રથમના એ દિવસો સુધીમાં આવી સંભાળ સુદાવડીની સારવાર કરનાર બાપએ લેવી ઘટે. ત્રણ કલાકના અંતરે તેને આગળ બતાવેલી વિવિધ જાતની ગળથુથીમાંથી એક જાતની ગળથુથી જે તૈયાર કરવામાં આવી હોય તે પાવી-નાની ચમચીથી! ધીરે ધીરે મોઢામાં મૂકવી. એટલે બાળક આપોઆપ એ પી જાય છે અને કુદરતની એ ખૂબી છે કે દુનિયાની હવા ખાધા પછી પહેલું જ્ઞાન તેને હુધાનું હોય છે અને આજસુધી જે બાળક નાળ મારફત શરીરનું પોષણ મેળવતું તેનું પોષણ હવે મુખ મારફત પેચ પદાર્થથી મેળવવાનું રહે છે. કેટલીક વખત ઘણો ગોળ નાંખી તૈયાર કરેલી ગળથુથી બાળકને ગરમ પડે છે અને એકાદ દિવસમાં મોટું આવી જાય છે, એટલે ગળથુથીમાં પડતાં દ્રવ્યોને સમજી વિચારી યોગ્ય પ્રમાણમાં પાણી તૈયાર કરી-તાજી બનાવીને એ દિવસ એ ગળથુથી વડે પોષણ આપવું.

કોઈ ખાસ કારણ ઉભું ન થાય તો પછી ખીજ દિવસથી માતા એને ધવરાવવા લે તો ખાસ વાંધો આવતો નથી. શરૂઆતનું દુધ

દુર્બર એટલે ભારે હોય છે, છતાં ઘણાં બાળકોને વાંધો આવતો નથી અને એ ધાવવા લાગે છે. પછી તો માતાનું પયપાન મળ્યું એટલે બીજા આહારની તેને જરૂર જ રહેતી નથી. એ એનાં પોષણ તથા સંવર્ધન માટે પુરતું છે. છતાં કેટલીક વખત સ્તન એટલાં કઠિન બની ગયાં હોય છે કે તેમાંથી બાળક ધાવણ ચૂસી શકતું નથી. ક્યારેક સ્ત્રીની બેઠરકારીને લીધે સ્તન ખરાબર સાફ નહિ રાખવાથી પ્રથમ બાળક ધાવે છે અને ચૂસે છે ત્યારે દીંટડી ઉપર ચીરા પડી જાય છે અથવા ચાંદીએ થઇ જાય છે. એટલે સ્તનમાં ધાવણ હોવા છતાં પણ બાળકને વળગાડી શકાતું નથી. તે વખતે આવાં નાનાં બચ્ચાને શું આપવું એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. ગળથુથી ઉપર દિવસો સુધી રાખવું તે હિતાવહ નથી લાગતું, ત્યારે આદાર તરીકે એટલા કુમળા બાળકને પોષણ મળે તેવો પદાર્થ આપવાની જરૂર હોય છે.

જો કે માતાનું દુધ એ તો ખરી રીતે સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. પરંતુ માતાના દુધના અભાવની જગ્યાએ જ આ વાત વિચારવાની રહે છે. માતાના દુધની જગ્યાએ અન્ય પ્રાણીઓનું દુધ આપવાનું હોય છે, અને આટલા નાના બાળકની અવસ્થાનો વિચાર કરતાં પ્રાણીઓનાં દુધમાં પ્રથમ બકરીનું અને બીજા નંબરે ગાયનું દુધ આપવું પડે છે.

નવમ્મત શિશુની હોજરી એટલી નાબુક હોય છે કે બકરીનું અથવા ગાયનું દુધ આપવું પડે છે, તે પણ તેને પચવામાં ભારે પડે છે. એટલે તેને હળવું બનાવવા માટે તેને નીચેની રીત મુજબ આપવું :

બકરીનું અથવા ગાયનું દુધ તો. ૧૦માં પાણી તોલા દશ નાંખી ગરમ કરી તેની અંદર પાંચ દાણા વાવડીંગના નાંખી એક બે ઉભરા આવતાં સુધી ઉકાળી ઠંડું બનાવી આપવું.

કેટલીક વાર ચમચી વડે પીવરાવવાથી બાળક આસાનીથી પી શકતું નથી. કેટલીક વખત એટલા નાના બચ્ચાને પ્રમાણસર મોઢામાં દુધ પીવરાવવાની કાચની શીશી રખજરની દોંટડી જેવી ટોટીવાળી આવે છે તેમાં ભરી બાળકના મોઢામાં એ ટોટી આપવાથી ધાવની માફક ટોટી મારફત શીશીમાંનું દુધ બાળક ધાવે છે.

બાળકને દુધ આપ્યા પછી શીશીમાં વધેલું દુધ કાઢી નાંખી શીશીને ગરમ પાણીથી સાફ કરી નાંખીને ફરી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે દુધ ભરીને પાવું.

બાળકે દુધ પી લીધા પછી એમનું એમ દુધ શીશીમાં રહેવા દે છે અને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ફરી તે શીશી બાળકના મુખ ઉપર ધરે છે. આ રીત તદ્દન ગેરવાજબી છે અને એ બાળકની તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચાડનાર છે; માટે કદાપિ શીશી પ્રત્યે બેદરકારી રાખવી નહિ. વારંવાર તેને દુધ ભર્યા પહેલાં ગરમ પાણીમાં સાફ કરવાની પૂરતી કાળજી રાખવી.

શ્વેચ્છાતમાં માતાના દુધના અભાવે આપણે દેશી રીતે તો ગળથુથી અગર ગાય બકરીનું દુધ ઉપરની રીતે નરમ બનાવીને આપી શકીએ. એ સિવાય વિદેશી રીતે તો અનેક વસ્તુઓ બાળકને આપવાની ભલામણ થાય છે. તેમાં મુખ્ય વસ્તુ છે ગ્લુકોઝ. એ ગ્લુકોઝ પાકિડરના રૂપમાં આવે છે અને તે પાણી નાંખીને બાળકને પીવરાવવાથી પોષણ આપે છે. ગરમ પાણી બનાવી તેમાં ગ્લુકોઝ નાંખી ચમચી વડે બાળકને અપાય છે, મોસંખીના રસ સાથે ગ્લુકોઝ નાંખીને આપવામાં આવે છે અને આપણે ગ્લુકોઝના પૃથક્કરણમાં ન ઉતરીએ તો યે એ વસ્તુ બાળકને આપી શકાય એવી તો છે જ. ખીજે નંબરે ગ્લેક્ષો પાકિડર પણ દુધના બદલામાં આપવા માટે આવે છે. આ પાણી સાથે મેળવીને અપાય તેવી વસ્તુ છે.

અત્યારે જ્યારે શહેરી જીવનમાં ગાય બકરીનાં દર્શન દુર્લભ છે, બગ્ગર દુધો અનેક ભેળસેળવાળાં મળે છે, માતાના દુધનો જે વખતે અભાવ છે, તે વખતે નિરૂપાયે પણુ ગ્લેક્ષો અને ગ્લુકોઝનો આશ્રય લીધા વગર છુટકો થતો નથી. હું માનું છું અને મને અનુભવ છે ત્યાંસુધી આ વિદેશીય અને વિદેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થતા પદાર્થો બાળકને પોષણ આપનારાં અને પૂરી રીતે તત્ત્વસિંચન કરનારા ન હોય, તોયે જ્યાં આપણે આપણા તાત્ત્વિક અને ઉપયોગી પદાર્થો (પ્રાણી-ઓનાં દુધ) સારા રૂપમાં મેળવી શકતા નથી, એવાં સ્થળો—શહેરોમાં આ વિદેશીય પદાર્થોના ઉપયોગ સિવાય બાળકને કંઈ રીતે જીવાડી શકાય ? એટલે એની અનિચ્છાએ પણુ જરૂરીયાત રહે છે. એથી કચવાતે મને એવા પદાર્થોની ભલામણ કરવી પડે છે.

પરંતુ માતાના સ્તનમાં ભરપૂર દુધ હોય, બકરી કે ગાયનું દુધ મળી શકતું હોય, તે છતાં ડોક્ટરી અભિપ્રાયથી કે બાળકને તાજું અનાવવા માટે જો કોઈ ઉપરની અથવા તેના જેવી બળતી ચીજો આપે તો હિમ્મતપૂર્વક કહેવું પડે છે કે માતા અને પ્રાણીઓનાં દુધમાં બાળકને પોષણ આપવા અને જીવંત રાખવા માટે જે તત્ત્વ છે તે આવા બનાવટી પદાર્થોમાં નથી. માટે તે તરફ નહિ જતાં પ્રત્યક્ષ દુધનું બાળકને સેવન કરાવવું હિતકર્તા છે.

એકાદ વખત બાળકને ધવરાવવાથી અથવા વગર ધવરાવે દીંટડી ઉપર ચીરા પડી ગયા હોય અને નાની નાની ચાંદીઓ માતાનાં સ્તન ઉપર પડી ગઈ હોય ત્યારે બાળકને વળગાડી શકાતું નથી. માતા ધ્રુજતી હોય છે કે આ ત્રાસ ઓછો થાય તો બચ્ચાને વળગાડું. તે વખતે નીચેની કોઈ પણુ વસ્તુ લગાડવાથી એ રૂઝાઈ જાય છે.

(૧) માખણ. (૨) ઘેચેલું ઘી. (૩) ઘેચેલું દીવેલ.

(૪) ૧ ભાગ ઝીંક ઓક્સાઇડ અને ચાર ભાગ વેસેલાઇનનો બનાવેલો મલ્લમ.

(૫) ૧ ભાગ બોરીક અને ચાર ભાગ માખણ મેળવી બનાવેલો મલમ.

(૬) ૧ ભાગ કેલામેના પ્રેપ્રેટા અને ચાર ભાગ ઘોચેલું ધી.

(૭) ૪ ભાગ વેસેલાઇન, ૧ ભાગ સુખડનું તેલ, ૧ ભાગ ઓઇલ યુકેલિપ્ટસ, ૧ ભાગ ઝીંક ઓક્સાઇડ.

ઉપરની સાત ચીજો પૈકી જે સુલભતાથી મળે તે વારંવાર દોંટડી ઉપર અથવા કાપા પડ્યા હોય તો તે ઉપર અથવા ચાંદી પડી ગઇ હોય તેની ઉપર લગાવી રાખવાથી અને બે ત્રણ દિવસ બાળકને નહિ ધવરાવવાથી એ ચીરા-ચાંદી, બહું રૂઝાઇ જાય છે અને રૂઝાઇ ગયા પછી તુરત બાળકને ધવરાવવા લાગવું.

પીકા થવાની બીક અને ફરી તીરાડો પડી જશે તેવા ભયથી બાળકને દૂર રાખવાથી ધાવણની શિરાઓ સૂકાવા લાગે છે અને પછી બાળક માટે આવતું ધાવણ બંધ થઇ જાય છે. બાળક ધાવણ સિવાય બીજી રીતે જોઇએ તેવું પોષણ મેળવી શકતું નથી. પછી બીજી ગમે તેવી ઉંચી અને ઉમદા બનાવટો આપો, પરંતુ બાળકની શરૂઆતની જીંદગી માટે માતાનું દુધ એ અમૃત સમાન છે.

વિદેશી માતાઓ બાળકને નથી ધવરાવતી એનું કેમ ? આવા પ્રશ્નો સામે કરશે નહિ. હિંદુસ્તાન એ પરદેશીઓથી જુદો મુલક છે. આપણાં આબોહવા અને આગળથી ચાલી આવેલી ધવરાવવાની રીત એ જ ઉત્તમ છે અને બાળક માટે જ સ્તનમાં ધાવણ કુદરતે મુક્યું છે, તમે કુદરત સામે પ્રશ્ન નથી કરી શકતા.

માતાના સ્તનપાનના અભાવમાં અને જ્યારે બીજાં દુધ અનુકૂળ આવતાં નથી, ત્યારે બાળક માટે ધાવ રાખવાની જરૂર પડે છે. ધાવ રાખવાનું કારણ માત્ર એક જ હોવું જોઇએ કે માતાના સ્તનપાનના કારણે અથવા જો માતાને દમ, કફ, ક્ષય, દીવાનાપણું, ઉપદંશ, કંઠમાળ વગેરે જેવા ગંભીર વ્યાધિ હોય તો

બાળકને ધંવરાવનું તે ઉત્તમ નથી; અને તેવા ઠેકાણે ધાવ રાખવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ પર્દેશીઓ અથવા યુરોપની સ્ત્રીઓ બાળકને ધવરાવવાથી પોતાનો બાંધો તુટી જશે અને સ્તન લટકી જશે એવી ભાવનાથી બાળકને ધવરાતી નથી અને તેનો ચેપ હિન્દુસ્તાનની માતાઓમાં પણ આવવા લાગ્યો છે તે ઘણું ખરાબ છે. સ્તનપાનને જેટલી મહત્તા આપીએ તેટલી થોડી છે. પોતાની કુખના જગ્યા અર્થે પોતાના સ્તનમાં ઉત્પન્ન થયેલું દુધ પોતાનો બાંધો તુટવાના કે સ્તન લટકી જવાના મિથ્યા ભયને લઈને ન આપવું તે તો નરી ગાંઠાઈ અથવા ઘેલછા જ છે. પરંતુ નિરૂપાયે વ્યાધિને લઈને કે સ્તન ઉપરના રોગને લઈને બાળકને ન ધવરાવી શકાય ત્યારે પોતાના બાળક ખાતર ધાવ રાખવી એ વધારે સારું છે. અને આયુર્વેદશાસ્ત્રના રચયીતા પણ એ રીતે ધાવ રાખી બાળકને ઉછેરવાની આજ્ઞા આપે છે. ધાવ કેવી રાખવી—તેનો નિર્દેશ સુશ્રુતાચાર્ય આ પ્રમાણે કરે છે :

ધાવ બાળકની જ્ઞાતિની જ હોવી જોઈએ. તે લૂલી, પાંચળી, આંધળી, બહેરી ન હોવી જોઈએ. ઘણી ઉંચી તેમ ઘણી ઠીંગણી ન હોય, સુશીલ સ્વભાવની તથા આનંદી અને હસમુખી હોય. મલીન, કદરૂપી, બચકર—અને લોભી ન હોય તેવી ધાવને પસંદ કરવી, તેમ જ માતા તથા ધાવનો પ્રસૂતિકાળ સમાન હોવો. ઘટે, કદાચ એકાદ મહિનાનો અંતર હોય તો ચલાવી શકાય. જેના સ્તનમાંથી આસાનીથી દુધ આવી શકતું હોય, જેના સ્તનની દીંટડીઓ ઘણી લાંબી અથવા ઘણી જડી ન હોય, તેમ સ્તન ઘણું પુષ્ટ (ભારે) ન હોય, જે હલકાં કામ કરતી ન હોય, ખાવાની લાલચુ ન હોય, સ્વભાવની અતિ લોભી ન હોય, બાળક ઉપર નિર્દોષ પ્રેમ ધરાવતી હોય અને મનથી પવિત્ર હોય, તેવી ધાવ રાખવાનું સુશ્રુતાચાર્ય સૂચન કરે છે. અતિ વિષયી, ક્રોધી, જેના

ઉપર સંકટ અથવા ભયનો ત્રાસ છે, જે ગુપ્તભાગના વ્યાધિથી પીડાયેલી છે, જેને ક્ષય, કંકમાળ, ઉપદંશ અને ગરમીના રોગ કે આમડીના વ્યાધિ છે, તેવી સ્ત્રીને ધાવ તરીકે રાખવી નહિ. એવી ધાવને ધવરાવવાથી બાળક રોગી, ખરામ સ્વભાવનું અથવા દુશ્ચરિત્રવાળું થાય છે. કારણ કે ધાવણુ મારફત ધવરાવનારીના સ્વભાવ, ગુણ અને રોગ બાળકના શરીરમાં દાખલ થાય છે.

માટે ઉપરનાં લક્ષણો તથા સ્વભાવની પરીક્ષા કરીને પછી જ બાળકને ધવરાવવા માટે ધાવ રાખવી ઘટે. માતા અથવા ધાવના દુધની બને તો પરીક્ષા કર્યા પછી જ નાના બાળકને અહ-નિશ્ચ ધવરાવવું જોઈએ એમ વિદ્વાનોનો મત છે. પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી માતાના દુધની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો તેમાં નીચેનાં તત્ત્વો જણાય છે.

પ્રોટીન	૧.૫÷
વાસા	૩.૫÷
શર્કરા	૭.૮÷
લવણ	૦.૨÷
જળ	૮૭.÷

શુદ્ધ સ્ત્રીદુધમાં ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વ રહેલાં છે. પરંતુ આ તો દુધનું પદ્ધતિસર પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો જ જણાય છે; જ્યારે હરકોઈ ઘરમાં દુધની પરીક્ષા કરવા માટે સુશ્રુતાચાર્યની રીત પ્રમાણે નિશ્ચય કરી શકાય છે. શુદ્ધ દુધનું વર્ણન કરતાં એ વિદ્વાન આચાર્ય જણાવે છે કે જે માતાનું દુધ શીતળ, સ્વચ્છ, પાતળું અને શંખ જેવું ઘોળું હોઈને પાણીમાં નાંખવાથી જલદી એકત્રિત થતું નથી તે દુધ સાઈ સમજવું. તેની વધુ પરીક્ષા કરવા માટે તથા દોષ-નિર્ણય કરવા માટે નીચેની હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી.

જે દુધ પાણીમાં નાંખતાં ઉપરનું ઉપર તર્યા કરે અને સ્વાદમાં સુરાશ પર હોય તો વાયુથી ખરાબ થયેલું છે તેમ સમજવું.

પાણીમાં નાંખતાં જેની પીળી પીળી કણીઓ થઇ જાય અને સ્વાદમાં ખટારા અને તીખાશવાળું હોય તો તે પિત્તથી ખરાબ થયેલું જાણવું. પાણીમાં નાંખવાથી જે ડૂબી જાય અને ચીકણું હોય તે ધાવણને કફથી ખરાબ થયેલું સમજવું.

તંદુરસ્ત ધાવણવાળી ધાવ અથવા માતા પણ બારે પડતો આહાર કરે, મૈથુન સેવે, ક્રોધ કરે, નિદ્રાપાણું દાખવે, ઉપવાસ કરે, ઉગ્નગરા કરે તો તેણીનું શુદ્ધ દુધ પણ દોષિત બને છે અને બાળકના દેહ તથા મન ઉપર ખરાબ અસર જન્માવી, એ દુધ બાળકના વિવિધ વ્યાધિઓને પેદા કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે ધાવના દુધની પરીક્ષા કરીને પછી બાળકને ધાવને ધવરાવવા આપવું.

બાળકને ભૂખ લાગે ત્યારે ધવરાવવું અથવા રડવા લાગે ત્યારે ધવરાવવું એ બાળકમાં આપણી માતાઓ ઘણી જ બેધ્યાન છે. બાળકને ધવરાવવાનો પણ સમય છે. એમ અમે નથી કહેતા કે ઘડીયાળમાં બતાવેલા કાંટા પ્રમાણે જ બાળકને ધવરાવવું, અને એ સિવાય રડતું હોય તો પણ બાળકને લેવું નહિ અથવા સ્તન ઉપર વળગાડવું નહિ. પરંતુ નાના બાળકને કેટલા કેટલા સમયના અંતરે આહારની જરૂર છે તે બાળક માતાઓ સમજી જાય તો એથી બાળકની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ રહે અને તેને ઉપયોગ પુરતો આહાર મળે છે; જ્યારે આ બાળકમાં બેધ્યાન માતાઓ દિવસ-રાત્રિમાં અનેક વખત ધવરાવે છે, છતાં બાળકને સંતોષ થતો નથી, તે રડ્યા કરે છે અને માતા તેની પાસે દીંટડી ચગળાવ્યા કરે છે! કેટલીક જગ્યાએ અને ઘણાં ઘરોમાં જોવામાં આવ્યું છે કે રાત્રિના વખતમાં પોતાના પડખામાં સુતેલું બાળક આખી રાત્રિમાં અનેક વખત સ્તન ચૂસ્યા કરે છે. રાત્રિમાં કલાકે કલાકે અથવા કોઇ પણ સમયના મેળ સિવાય બાળક રડવા લાગ્યું, કે શ્વા કારણથી એ રડે છે તેની તપાસ કર્યા વગર,

ઉંઘમાં ધોરતી માતા અર્ધજાગૃતિમાં આવી, પડખાભેર થઈ જઈને દીંટડી બાળકના મોઢામાં મૂકી પાછી ધોરવા લાગે છે અને બાળક પણ ચૂસવા માંડે છે. જરાક શરીરનો ફેરફાર થતાં બાળક રડે છે. પછી રડવાનું કારણ માત્ર ધાવવું એટલું જ હોતું નથી. તેણે પ્રેસાળ કરવાથી તે પલખ્યું હોય છે અથવા ઠંડીમાં એક બાજુ કપડું ખસી જવાથી તે ઠરતું હોય છે અથવા માંકક કે મચ્છર તેને કાટતા હોય છે. પણ એથી બાળકે રડીને જગાડેલી માતા ઝટ દીંટડી મોઢામાં દબાવે પાછી ધોરવા માંડે છે. આ રીતે માત્ર કોષ્ઠક સ્થળે જ બને છે એમ નહિ, પણ ધણીખરી જગ્યાએ આમ બને છે. પછી આવી રીતે અનિયમિત દુગ્ધપાન કરતું બાળક ઉલટીઓ કરે છે અથવા તો તેને જાડા થઈ જાય છે. એટલે ‘મારા બાળકને સારું નથી.’ એમ કહેનારી માતાઓના ધ્યાન પર મૂકવા ખાતર અવસ્થા પ્રમાણે બાળકને ક્યારે સ્તનપાનની જરૂર છે તે બતાવવા ખાતર પણ નીચેનો કોઠો ઉપયોગી બનશે.

ધવરાવવાનું અંતર

ઉંમર	દિવસે	રાત્રિમાં	પ્રમાણ
પ્રથમ અઠવાડિયે	બે કલાકને અંતરે	૨ વખત	૨૧૧ તોલા
૧ થી ૩ અઠવાડિયાં	”	”	૫ થી ૭૧૧ તોલા
૪ થી ૫ અઠવાડિયાં	”	૧ વખત	૭૧ થી ૧૦૦ તો.
૬ થી ૧૨ અઠવાડિયાં	”	”	૭૧ થી ૧૦૦ તો.
૩ મહિનાથી ૬ મહિના	૩ અઠવાડિયાં અંતરે	”	૧૨ થી ૧૫ તો.
૬ થી ૯ મહિના સુધી	”	”	૧૫ થી ૧૭૧ તો.
૯ થી ૧૨ મહિના સુધી	”	”	૨૧૧ થી ૨૫ તો.

આ રીતે બાળકની ઉંમર પ્રમાણે નિયમિત સમયનું કોષ્ઠક આપ્યું છે. ધાવણ સ્તનમાંથી બાળકના પેટની અંદર ફેટલું ગયું તેનો તોલ કાઢી શકતો નથી. પરંતુ બુદ્ધિમાન માતા સવારના સાત વાગતાં બાળકને ધવરાવ્યું હોય તો બે ૩ અઠવાડિયાં અંદાજે કાઢી નાંખી ધવરાવવા લે તો એ વખતે બાળક પૂરું બૂખ્યું થયું હોય છે અને

સંતોષપૂર્વક ધાવણ ધાવે છે; અને તેનું પેટ ભરાઈ જાય છે એટલે ઠીંટડીથી આપમેળે છુટી જઈ ઉંઘમાં પડી જાય છે અથવા રમવા લાગી જાય છે. ફરી ત્રણ કલાકે એ ધાવે છે. ક્યારેક ઉન્હાળા જેવી ઋતુમાં આળકને, થોડોક સમયમાં ફેરફાર કરીને પણ વહેલું લઈ ધવરાવવું પડે છે. કારણ કે ગરમીને લઈને તેનું મોઢું સુકાતું હોય છે. દિવસના સમયમાં અરધા કલાકનો ફેરફાર થાય તેનો વાંધો નથી. પરંતુ રાત્રિભર માતા અને આળકની સુખપૂર્વકની નિદ્રાને માટે રાત્રિના દશથી ત્રણ વાગતા સુધીના ગાળામાં આળક ભરનિદ્રા સેવે અને વારંવાર તે ધાવે નહિ, તેમ તેને ધવરાવવું ન પડે તેવી ટેવ તેને પાડવી એ ધ્યેય જોઈએ.

માતાએ અથવા ધાવે આળકને ધવરાવતી વખતે નીચેની આખતો ઉપર ધ્યાન આપવું :

આળકને ધવરાવતા પહેલાં સ્તનની ઠીંટડી ગરમ પાણીથી સાફ કરવી અને સાફ કપડાથી લૂછી નાંખવી. એ જ રીતે આળકના હોડાને ગરમ પાણીથી સાફ કરવા અને લૂછવા, ત્યારપછી જ સ્તન ઉપર વળગાડવું.

સુવાવડ પછીના દશ દિવસ સધી સુતાં સુતાં આળકને ધવરાવવામાં વાંધો નથી. પરંતુ ત્યારપછી સુતાં સુતાં આળકને ધવરાવવું તે કોઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી. આજની કેડની કાચી માતાઓ રાત્રે તો જાણે બચ્ચાને પડખામાં લઈને સ્તન ચુસાવે છે. પરંતુ દિવસે પણ જે મજબૂત તે જમીન ઉપર નાંખી દઈને પડખાભેર બની આળકને ધવરાવવા લાગે છે. તેમાં આળકને સુતાં સુતાં પડખાભેર ધવરાવવાનું ગમે છે તેમ નથી, પરંતુ આઈસાહેબની કમરના અકોડા જ એવા ઢીલા થઈ ગયા હોય છે કે એક ઠેકાણે વગર અટકણે કેડેથી ટટાર ખેસી શકાતું નથી. એટલે તે જ્યાં ત્યાં પડતાં મૂકે છે. એથી આળકને ધાવવું ફાવતું નથી અને પડખે રહી ધાવવાથી તેનું નીચેનું કાન પાસેનું બચ્ચું મુખસંચાલન કરતાં દબાય છે અને પડખે રહી

પ્રકરણ ૩૬ મું

બાળકની સારવાર

આપણે નાના બાળકને ધરાવવા સંબંધમાં તથા ધાવ રાખવા સંબંધમાં ગયા પ્રકરણમાં વિચાર કરી ગયા છીએ. પરંતુ એક વાત દીવા જેવી છે કે જે માતાનાં સ્તનમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ધાવણુ આવતું હોય છે તેના બાળકને બીજા કોઈ પણ આહારની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર કેટલાંક કારણોને લઈને જ્યારે બાળક ધરાય તેટલું ધાવણુ આવતું નથી, ત્યારે જ બાળકને ઉપરથી દુધ આપવાની કે બીજા પદાર્થો આપવાની જરૂર ઉભી થાય છે. ઘણી માતાઓ એમ ઇચ્છતી જ હોય છે કે માંડે બાળક ધરાય તેટલું મને ધાવણુ આવે તો સાઈ અને તેના ઉપાયો તે શોધતી હોય છે.

આપણા બાદ્ય પદાર્થો અને કેટલીક વનસ્પતિઓ એવી છે કે તે સ્તનમાં ધાવણુ વધારવાનો ગુણુ ધરાવતી હોય છે. એટલે જે વખતે પૂરતા પ્રમાણમાં ધાવણુ ન આવે તે વખતે નીચે લખ્યા પ્રમાણે ઉપાયો કરવાથી ધાવણુ વધુ પ્રમાણમાં આવવા લાગે છે.

આ ગ્રંથમાં અગાઉનાં પ્રકરણોમાં સુવાવડીની સારવારમાં બતાવેલા સૌભાગ્યસુંડી પાક તથા મેથીપાક જેવા પાકો કે જેમાં ગુંદર, મેથી, ટોપરૂં, સીમેડ જેવા પદાર્થો પડે છે તે બધા ધાવણુ વધારનાર છે અને એ કારણોને લઈને જ સુવાવડીના પાકા વાહા થઈ ગયા પછી કાટલાનો લાકુ ખવરાવવાનો રીવાજ આપણામાં પ્રચલીત થયો છે, અને આવા કાટલાના લાકુ જમનાર સુવાવડીનાં સ્તનમાં ધાવણુનો અભાવ હોતો નથી.

ધાવણ વધારનાર પ્રયોગો

(૧) કોપરું અને અશેળીયાનો પાક

બે લીલાં નાળાએરનું જેટલું કોપરું નીકળે તેટલું કાઢી લઈ તેને ખમણી નાંખવું. તેમ જ અશેળીઓ શેર ૦૧૧ લઈ તેને ઝાપટી સ્કાફ કરી લેવો. સાથે ગોળ શેર ૦૧ તથા ઘી શેર ૦૧૧.

પ્રથમ કડાઈને ચૂલા ઉપર મૂકી તેમાં ઘી મૂકવું. ઘી ગરમ થાય એટલે તેની અંદર કોપરું નાંખવું. પછી તેમાં ગોળ નાંખવો તથા અશેળીઓ નાંખવો. એ બધું એકત્રિત થઈ જાય એટલે ચૂલેથી નીચે ઉતારી પાશેર પાશેરના લાકુ વાળવા. ઉપરાંત તેની અંદર ખાંડીને એક તોલો એલચી નાંખવાથી લાકુ પ્રુશબોદાર પણ બને છે.

ધાવણ બરાબર નહિ આવતી સુવાવડી સ્ત્રીને એક અથવા અરધો લાકુ રોજ ચાવીને ખાવા આપવાથી ધાવણ આવે છે.

(૨) ધાવણ વધારનાર બીજો પાક

સુંઠ તો. ૭, પંજખી સાલમ તો. ૫, ઘોળી મુશળી તો. ૫, ગોખરૂ તો. ૫, ચીનીકાયા તો. ૨, કમળકાકડી તો. ૪, જવત્રી તો. ૧, કાકડીનાં મીંજ તો. ૫, બંગલરમ તો. ૧, સુવર્ણમાલિક લરમ તો. ૧, દુધનો માવો તો. ૪૦, ઘી તો. ૪૦, ખડીસાકર શેર ૫, તમાલપત્ર તો. ૦૧૧, કેશર તો. ૦૧૧, ઇલાયચી તો. ૧, બોંયકાળાને સુકવીને કરેલી કાચરી તો. ૪, વિહારી કંદ તો. ૫, લવીંગ તો. ૦૧૧, આસંધ તો. ૧, શતાવરી તો. ૧, બદામનાં મીંજ તો. ૫, પીસ્તાં તો. ૨, તજ તો. ૧, વાંસકપુર તો. ૧, પીપર તો. ૧, અડદનો આટો શેર ૧, ચણાનો આટો શેર ૧.

અડદના આટાને તથા ચણાના આટાને ઘીમાં શેકી લેવો. બદામને છુંદી ઘીમાં સાંતળી લેવી. માવાને ઘીમાં સાંતળી લેવો. બંગલરમ

તથા સુવર્ણમાલિક જીદાં રાખવાં. કેશર અને એલચી જીદાં ખાંડી નાંખવાં. પીસ્તા-બદામની કાતરી કરીને જીદાં કાઢી લેવાં.

પછી સાકરની ચાસણી કરવી. બરાબર પાકી ચાસણી થઇ ગયા બાદ અંદર બેઉ આટા, બરમ, બદામ, માવો અને મસાલા ખાંડી રાખ્યા હોય તે મેળવવા. ઉપરથી બદામ, પીસ્તાં, કેશર નાંખી થાળમાં પાક ઠારવો. આ પાક સુવાવડી અથવા જેને બાળક ધાવતું હોય તે માતાને આપવાથી, તેનાં સ્તન પુષ્ટ અને છે અને ધાવણમાં વધારો થાય છે તથા ધાવણ સુધરે છે. એ ઉપરાંત દેહ પણ પુષ્ટ અને છે. પૌષ્ટિક ખોરાક અને ધાવણ વધારનાર તરીકે આ પાક આપવો હિતકર્તા છે.

(૩) જેની પાચનશક્તિ સારી હોય તેવી સ્ત્રીને માટે રાત્રે પાંચ તોલા બાબરો પલાળી સવારમાં તે પાંચ તોલા પલાળેલા બાબરોમાં પાંચ તોલા તલ નાંખી ધીમે ધીમે ચાવવા. એ રીતે દરરોજ ચાવીને ખાવાથી ધાવણ વધે છે.

(૪) સતાવરી તો. ગા દૂધ મૂકીને પત્થર ઉપર ધસવી. તેમાં પાશેર દુધ ઉમેરી દરરોજ પીવરાવી દેવાથી ધાવણ છુટથી આવે છે.

(૫) ખજૂરના ઝાડના થડમાં જથ્થાબંધ મૂળીઆં ઉગે છે, તેમાંથી બે મૂળીઆં લાવી એક રવિવારથી આવતા રવિવાર સુધીમાં ચોખાના ધોવરામણ સાથે ધસીને આઠ દિવસ સુધી પીવરાવવાથી સ્તનમાં એક ટીપું દુધ નહિ આવતું હોય તેવી સ્ત્રીને પણ સ્તનમાં ધાવણ આવવા લાગે છે.

(૬) મેથીની બાજી અવારનવાર ઘી સાથે સાંતળીને આપવાથી દુધમાં વધારો થાય છે.

(૭) કળથીનો ઉકાળો કરી દરરોજ આપવાથી ધાવણુમાં વધારો થાય છે.

(૮) પાનની અંદર સુવાદાણા નાંખી જમ્યા પછી ચાવનાર સ્ત્રીને ધાવણુ વધે છે.

(૯) આખા દિવસમાં દસ તોલા જેટલું સુકું ટોપડું ધીમે ધીમે ચાવી ખાનારના ધાવણુમાં વધારો થાય છે.

(૧૦) ભોંયકોળું, જેઠીમધ અને આસંધ ત્રણે અરધો અરધો તોલો લઈ દશ તોલા પાણી નાંખી ઉકાળવું. પાંચ તોલા બાકી રહે ત્યારે તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું દુધ નાંખી, ફરી એક ઉભરો આવવા દઈ, કપડે ગાળી દરરોજ આપવાથી ધાવણુ વધે છે.

ઉપરના ઉપચારોથી ધાવણુમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને બાળક ધરાઈ જાય તેટલું ધાવણુ આવે છે. બાળક ધરાયું ત્યારે સમજવું કે તે આપોઆપ માતાના સ્તન ઉપરથી વછુટી જઈ ઓડકાર લે છે અથવા ધાવી રહ્યા પછી ઉંધમાં પડી જાય છે. એમ બંને ત્યારે બાળક ધરાયું સમજવું.

એકંદર ધાવણુ વધારનાર અને ઘટાડનાર પદાર્થો આ નીચે આપવામાં આવે છે. માતાઓ તે તરફ લક્ષ આપે તો પોતાના બેરાકમાં ફેરફાર કરીને પણ બાળકને પોષણ આપી શકે છે.

ધાવણુ ઘટાડનાર ખોરાકો અને ક્રિયાઓ

ભારે મિષ્ટાન્નવાળા પદાર્થો, તુરીયાં, ગુવાર, વાયડાં શાક, વાયડા કઠોળ, અથાણાં, મરચાં, તીખી તમતમતી ચીજો, તેલમાં તળેલી વાનીઓ, ચણા, કોશી, દારૂ, તમાકુ, જેવા પદાર્થોનો વધુ વપરાશ ધાવણુ કમી કરે છે. તેમ જ બાળક ધાવતું હોય અને પુરૂષસમાગમ, ક્રોધ, શોક, બાળક ઉપર ચીડાવું, ધર્મી કરવી, રાતનો ઉજાગરો,

મોજશોખ ઉપર વૃત્તિ, પરપુરૂષ સાથે જનકર્મની રૂચી, ભય પેદા થાય તેવાં દૃશ્યો જોવાં, સ્ટંટ પીકચરો જોવાં, વગેરે પણ સ્તનમાંથી ધાવણુ કમી કરી નાંખે છે.

ધાવણુ વધારનાર ખોરાકો અને ક્રિયાઓ

આજરી, દેશી ચોખા, ભરડેલા ઘઉંની લાપસી અથવા થુલી, મગ, કળથી, મેથી, મગ કે તુવેરની દાળ, ખીચડી, દુધ, ઘી, માખણ, ગોળ, કારેલાં, કંટોળાં, દુધી, ગલકાં, ટીડોરાં, મેથીની બાજી, પરવર, સરગવો, નાનાં રીંગણાં, સુવાની બાજી, સુરણુ વગેરેનાં શાકો, લીલું આદુ, હળદર, મૂળા, મોઘરી, ટામેટાં, હુંગળી, લસણ, કેપર, લીલાં આંબળાની ચટણી, અને માંસાહારીઓને માટે મીઠા પાણીની માછલી, પંખીઓનાં માંસ, ઇંડાં વગેરે પ્રાણીજ પદાર્થો, તેમ જ ફળોમાં પોપૈયું, શેરડી, લીલી દ્રાક્ષ, સાકરટેટી, અંજીર, દાઢમ, અનેનાસ, વગેરે આપવાં. મન આનંદિત રાખવું. બાળક પ્રત્યે પ્રેમ કરવો, એને હલાવવું અથવા રમાડવું, ચુંખી કરવી, ગોદમાં લઇ પંપાળવું, સ્તનપાન વખતે હેતની ઉમીંઓ વહેવરાવવી, અંતઃકરણ દ્રવતું રાખવું, ‘મારા સ્તનમાં ધાવણુનો ઉદ્દિષ્ટિ રહ્યો છે, ધાવણુની ભરતી આવી રહી છે, ગંગા જમુના વહે છે, બાળક ધરાધ જશે, પોદું બનશે, પેટમાં અમી થશે.’ એવી ઉમીંઓથી અંકમાં બાળકને લેનારી માતાઓને ધાવણુ ઉછળી ચાલે છે.

વારંવાર વિના કારણે અપવાસ કરી શરીરને કૃશ કરનાર, રીસાઇ જઇ ખોરાકને તરછોડનાર, કામી બની પતિશ્યામાં પડી રહેનાર, પારકા ઉપાધિઓ અને પંચાતોમાંથી નવરી નહિ થનાર, રાત્રે ઉઝગરા સેવનાર સ્ત્રીનાં ધાવણુ ઓછાં થાય છે અને બગડે છે.

બાળકને ધવરાવતી માતાઓએ આહારવિહારમાં ધણી અચર-દારીભરી રીતે રહીને ન્યાસુધી બાળક ધાવતું હોય ત્યાંસુધી નિયમસર

અને સંયમી જીવન જીવવાનું હોય છે. બાળકના ધડાતા દેહ અને વધતાં જતાં આંતરિક અવયવોનો આધાર માતાના દુધ ઉપર હોય છે. માતાઓ, તમારાં ઉત્તમ અને બલીષ્ટ પયપાન ઉપર પ્રાથમિક શરીર અને મન ધકાય છે. માતાઓ, તમારી ભાવનાઓ અને કર્મોનાં સિંચન તમે તમારા ધાવણુ મારફત બાળકના દેહમાં સીંચી રહ્યાં છો તે બૂલશો નહિ. તમારી જેટલી કાળજી, જેટલું વિચાર-પૂર્વકનું વર્તન અને જેટલી સમજૂતીપૂર્વકની બાળઉછેરની તમન્ના હોય છે, તે તેનાં ભવિષ્યનાં સર્જકા છે, એ તમે સમજતાં હોવાં જોઈએ. તમારો બગીચો સૌરભવાળો, નવપલ્લવિત અને જગતને ઉપકારી ત્યારે જ અને, જ્યારે તમે તેની ક્યારીમાં મીઠાં મીઠાં જળસિંચન કર્યાં હોય.

આજે જીવાન માતાઓ મારી પાસે ફરિયાદ કરે છે કે ‘ મને દુધ નથી આવતું, તો બાળકને શું પીવરાવું ? ’ હું જ્યારે તેમને મકરી ને ગાયનું દુધ બતાવું છું ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ તેને સહતું નથી, અગર એપું દુધ મળતું નથી ! ત્યારે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે બાળકને બનાવટી દુધ આપવાનો ! એને અન્ન તો આપી શકાતું નથી. ત્યારે બાળકને પોષણુ આપવા માટે આજે દુધમાં કટલાંક દ્રવ્યો નાંખીને તેના કરેલા પાઉડરો નજર સામે આવીને ઊભા રહે છે !

બનતાં સુધી એવા પાઉડર ન આપવા પડે અથવા એ બનાવટી ખોરાકોને બદલે જે મળ્યું તે દુધ બાળકને અરધું પાણી નાંખી, તેની અંદર ચુનાનું પાણી (લાઇમવોટર) નાંખીને આપવા બલામણુ કરૂં છું કે પછી દુધ સાથે ‘સોડીયમ સાઇટ્રેસ’ નાંખી પીવરાવવાની બલામણુ કરૂં છું. ચુનાનું પાણી અને ‘સોડીયમ સાઇટ્રેસ’ નાંખવાથી બાળકને ઉલટી થઇ દુધ નીકળી જતું હોય તો પએ છે અને બાળક દુધ ઉપર ચઢી જાય છે. છતાં મુસાફરીમાં અગર દુધના અભાવે, ધાવણુ આવતું ન

હોય ત્યારે જુદી જુદી કંપનીઓએ બનાવેલાં આ મીલ્કા અને ખોરાકો આપીને પણ બાળકને સજીવન રાખવું તો જોઈએ જ ના ! એવો જ જમાનો આગ્યો છે અને આધુનિક પ્રવૃત્તિ તથા શહેરી જીવનનો વસવાટ એમ કરવા આપણને અણગમતી ફરજ પાડે છે !

આ નીચે બતાવેલાં દ્રવ્યો ધણું કરી ગાયના દુધને સુકવી નાંખી, તેમાં બીજા પાચક અને પૌષ્ટિક ખોરાકો મેળવી, પેક ડબ્બામાં તૈયાર થઈ આપણાં બજારોમાં વેચાવા ફેટલાક પરદેશથી અને ફેટલાક દેશમાં બનીને આવે છે, અને આજે સેંકડો બાળકો એ દ્રવ્યોથી પોતાની હોજરીને સતોષ આપી ઉછરી રહ્યાં છે. એનાં નામો:-

નેસલ્સ કન્ડેન્સ્ડ મીલ્ક, મીલ્કમેઇડ મીલ્ક, એલનબરી કુડ, મેલીન્સ કુડ, ગ્લેક્સો, દુ કુડ, બેન્જર્સ કુડ, કાઉ એન્ડ ગ્રેટ કુડ, સેવરી એન્ડ મુર્સ કુડ.

ઉપરના બધા ખોરાકો બાળક માટે હોય છે. તે દરેક ઉપર વાપરવાની રીત લખેલી હોય છે અને બને તો પોતાનાં બાળકને કયું કુડ અથવા મીલ્ક માફક આવશે તે પોતાના વૈદ્ય અથવા ડોક્ટરની સલાહ લઈને આપવું.

ઉપરની સલાહ બાબતમાં તો પેટ્રોલની માપબંધી થઈ જવાને લીધે જોમ બીજાં તેલોથી મોટર ચલાવવાના અખતરા થઈ રહ્યા છે અને જે સ્થિતિ મોટરની થાય છે તેવી જ બાળકની સમજવી. માતાનું, બકરીનું, ગાયનું કે ગધેડીનું દુધ મળે ત્યાંસુધી આવાં કૃત્રિમ દ્રવ્યો તરફ નહિ લક્ષ્યાવા દરેક માતાને આગ્રહ કરે છું. પછી તો પેલી કહેવત છે કે 'કાળ પડે ત્યારે કાદરા પણ ખાવા પડે છે.'

*

*

*

પ્રકરણ ૩૭ મું

બાળકનું સ્નાન ને તૈલાભ્યંગ

તુરતના જન્મેલા બાળકને નવરાવવા સંબંધમાં તો આપણે આગળ વિવેચન કરી ગયા છીએ. હવે તે પછીના દિવસોમાં બાળકને સ્નાન કરાવવા વિષે વિચારવું જોઈએ.

શરીરનો મેલ દૂર થવા માટે અને રક્તાભિસરણ સારી રીતે થાય તે માટે બાળકને હમેશાં નહવરાવવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત નાનાં બાળકો શૌચ અને મૂત્ર પણ કપડામાં જ કરતાં હોય છે, દુધ ધાવતાં હોય છે અથવા પીતા હોય છે તે પણ શરીર ઉપર અને કપડાં ઉપર લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એટલે આવાં બાળકને રોજ સ્નાન નહિ કરાવવામાં આવે તો તેઓ વાસ મારી જાય છે, અર્થાત તેમને હાથમાં લેવાં ન ગમે તેવી દુર્ગંધ મારતાં અને છે. એટલે તેમને સ્નાન કરાવવું એ વધુ ઉત્તમ છે.

નાના બાળકના સ્નાન માટે દિવસના દશ વાગ્યા પછી અને સાંજના ત્રણ વાગ્યા પહેલાનો સમય વધુ સારો છે. હવામાં ભેજ હોય, શિયાળો અને ચોમાસું હોય, આકાશમાં વાદળાં હોય, પવન ફુંકાતો હોય, અથવા પોષ મહિના જેવી ઠંડી મોસમમાં જ્યારે શીતકાળ બાપેલો હોય તે વખતે સ્નાનનો અને સ્નાન કરાવવાનાં સ્થળનો પણ પુરતો વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે. કારણ કે મોટા માણસો કરતાં કુમળાં બાળકને જેમ ઠંડી વધુ અસર કરી જાય છે તેમ એક જ પવનનો સુસવાટો તેના શરીર ઉપર લાગવાથી એ તેને જલદી અસર કરે છે. એટલે એકાંત જગ્યા અથવા ખૂણા જ્યાં પવન સીધો ન લાગતો હોય તેવા સ્થળે બાળકને રાખી, ચપળતાપૂર્વક પણ બરાબર કાળજી રાખીને તેના હાથ, પગ, પેટ કે બીજા અંગ વગેરે ઉપર ખોટું દબાણ કે તકલીફ ન થાય તે રીતે ઝડપથી સ્નાન કરાવી લેવું જોઈએ.

એટલું લક્ષમાં રાખવું કે હીમ જેવી ઠંડી હોય અથવા બાળકને શરદી થઇ હોય કે તાવ બરાબેલો હોય, તો તે દિવસે કે એ દરમ્યાન એકાદ-બે દિવસ સ્નાન ન કરાવવું એ ઉત્તમ છે. તેની સાથે ધવરાવીને તુરત અથવા દુધ પાછને તુરત સ્નાન કરાવવું તે પણ ઠીક નથી.

દરરોજ નહિ તો બીજા ત્રીજા દિવસના સ્નાન વખતે પહેલાં બાળકના આખા શરીરપર તેલ માલીસ અથવા તૈલાભ્યંગ કરવું વધારે સારું છે. ચામડી ઉપર તેલ ધસવાથી કે લગાવવાથી ચામડીની મુલાયમતા જળવાઇ રહે છે, તેનાં છિદ્રો વધુ ખુલ્લાં થાય છે, શ્રોત્રોને કુણાં કરે છે અને રક્તાભિસરણુ ઝડપભેર શરીરમાં થાય છે અને ચામડીના ચેપી રોગો શરીર ઉપર અસર કરી શકતા નથી. એ તેલ માલીસ કરવાનો ગુણ છે.

આપણો ગુજરાત તેલ ખાવામાં અને શાકલાજીમાં નાંખી તેને તરબતર બનાવી એ રીતે તેલ ઉડાવવામાં જેટલો કુશળ છે તેટલો કુશળ તેલ માલીસ કરવામાં નથી.

મદ્રાસ પ્રાંત અને એ તરફના ભાગમાં તેમ જ બંગાળામાં નાનાં બચ્ચાંથી માંડી હરેક ઓપુરૂષ તેલ માલીસ કર્યા સિવાય કદાપિ સ્નાન કરતાં નથી. સાંજ પડે ચાર-છ આનાની મજૂરી ઠરનાર વર્ગ પણ એક દોઢીયાનું તેલ લાવી, તે શરીરે લગાવી પછી જ સ્નાન કરે છે. એટલે જ તમે મદ્રાસી સ્ત્રીપુરૂષોને જુઓ તો એ રંગે સ્થામળાં હોવા છતાં તેમની ચામડી સીસમની બુંગી માફક ચક, ચક, ચક, ચમકતી હોય છે; જ્યારે આપણા દેશ(ગુજરાત)નાં માનવીઓ જુઓ (અને તેમની ચામડી જરૂર જોજો) તો લુખી, બરસટ, કાફેદી લેતી અને તીરાડીયાં પડેલી ચામડીવાળાં આપણાં બાળકો, જુવાનો અને સ્ત્રીપુરૂષો જણાય છે. હજારો સ્ત્રીપુરૂષોના હાથપગનાં તળીયાં, મોઢાના હોઠ, ગાલના અગ્રભાગ ફાટી જઈ તેમાં લુખાપણું જોવામાં આવે છે. પત્રના નળા

ઉપર નખના ખણવાથી ઉઝરકા અને ગ્રીણી ફાદલીઓ જોઇએ તો આપણને તેમની પાસે જોસવાનુયે ન ગમે. માત્ર એક જ ખામી છે કે કોઇ તેલ માલીસ કરવાનું સમજતા જ નથી. એક તંદુર તેલ માલીસ નથી કરતા, અને બીજી બાજુ ચામડીની ચીકાચ અને કુમાશને નાજૂદ કરે તેવા સાણુ અને ગરમ પાણીથી સ્નાન કરે છે. એટલે તે ચામડીની મુલાયમતા અને ઓલસ(ચળકાટ)ને નાજૂદ કરી નાંખે છે.

એટલા માટે અમે તો આ બાળકના વિષયમાં માત્ર બાળકને જ નહિ, પણ દરેક સ્ત્રી-પુરૂષને દરરોજ તેલમાલીસ અથવા તૈલાભ્યંગ કરીને પછી જ સ્નાન કરવાની સલાહ ભારપૂર્વક આપીએ છીએ. બીજી ઋતુમાં કદાચ ન અને તો ઠંડીની ઋતુ-શિયાળામાં તો તેલ લગાવ્યા સિવાય કોઇએ પણ સ્નાન ન કરવું જોઇએ એવી અમે ખાસ આમહજરી સલાહ આપીએ છીએ.

તલનું તેલ તો. ૪૦, આંબળાં તો. ૧, વજ તો. ૦૧, ગુલાબનાં ફુલની પત્તી તો. ૧, કપુરકાચલી તો. ૦૧, મેંદીનાં પાન તો. ૦૧, સુમધી વાળો તો. ૦૧.

તેલ સિવાયની છ ચીજોને બારીક વાટી પથ્થર ઉપર પાણીમાં ચટણી જેવું વાટી તેને તેલમાં નાંખી, ધીમા તાપમાં ગરમ કરવું. જ્યારે ચટણી સાધારણ લાલ રંગની થઇ જાય એટલે નીચે ઉતારી કપડાથી ગાળી લેવું. આ તેલને બાળકના શરીર પર લગાવવામાં તથા કાનમાં નાંખવામાં અગર માથે નાંખવામાં ઉપયોગ કરવો. અથવા તો આપણા રોજના વપરાશમાં ધરઆંગણે અનેહું ધુપેલ અથવા પાડેહું તેલ જે તલના તેલમાંથી બનાવેહું હોય, તે પણ વાપરવામાં વાધો નથી. તેમાં પણ દેશી વનસ્પતિઓ નાંખાય છે. માત્ર સુમધીવાળાં અને વાછટ ઓષ્ઠલમાંથી બનાવેહાં બગડે તેલને ઉપયોગ કદિ ખણુ કરવો નહિ.

બાળકને નવરાવતા પહેલાં શરીર લુછવાનો રીમાલ ધોયેલો, નરમ અને સ્વચ્છ રાખવો. જો કાપુ વાપરવાની ઇચ્છા હોય તો

સારી જાતનો સાથુ રાખવો અને જો સાથુ ન વાપરવો હોય તે જાણના લોટ તો. ૫, હળદર તો. ૧૧, આંખનાં તો. ૧૧ અને ચીકણાં તો. ૧૧ એ બધી ચીજો લોટ જેવી બારીક બનાવીને જરૂર તેલનો કરમો દષ, ડબામાં રાખી મૂકવી. એટલે સાથુની જગ્યાએ આ પાઉર સ્નાન કરાવતી વખતે શરીર ઉપર ચોળવાથી શરીર સ્વચ્છ થાય છે.

પાણી ભરવાનાં ટબ અથવા આપણી દેશી કથરોટા અગર તાસ પણુ ચાલે. તેમાં ગરમ અને ઠંડું પાણી રાખવું. નવરાવતાં પહેલાં ગરમ પાણીમાં હાથ નાંખી જોઈ લેવું. આપણે મોટા માણસ જેટલું ગરમ પાણી સહન કરી શકીએ તેટલું ગરમ પાણી બાળક સહન કરી ન શકે તે ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ, અને પાણી મીઠું જ હોવું જોઈએ. ખાંડ પાણી બાળકના સ્નાનમાં વાપરવું નહિ, તેમ જ નદી કે તળાવનું ચોમાસાના વખતમાં કોઈ પણ કારણથી ડહોળાયેલું અથવા ભારે અનેલું કે જીવાતવાળું હોય તેવા પાણીમાં ન તોલા જેટલો ટંકણુખાર અથવા પાંચ દશ નિર્મળીનાં બીજ વાટી નાંખવાથી પાણી હળવું અને સ્વચ્છ બને છે. એટલે કહેવાનો આશય એ છે કે પાણી સ્વચ્છ, હળવું, જીવાત વગરનું અને નિર્મળ હોવું જોઈએ. કેટલાક કાર્યમાં જેમ હસ્તકુશળતાની જરૂર હોય છે તેમ બાળકને નવરાવવામાં પણ હસ્તકુશળતા સરસ કામ કરે છે.

અમુક સમય ઉપર અમદાવાદના એક સીનેમાગૃહમાં ‘બાળક જન્મ’ નામની ફિલ્મ આવેલી. તે જોવા હું ગયો હતો. બીજી તો કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા મને તેમાં ન જણાઈ અને એમાં બાળકનો પ્રસવ થતો જે બતાવે છે તે જોઈને આ દેશનાં માનવીઓ પ્રસવની બાબતમાં કાંઈ શીખી લે તેવું તો ન લાગ્યું. પરંતુ નાના બે મહિનાના બાળકને નર્સ નવરાવવાની જે ચાલાકીભરી રીત બતાવતી હતી, એ મને બધી સુંદર લાગી. ટેબલ ઉપર એક ટબમાં પાણી ભર્યું હતું. ખીંટી ઉપર રૂમાલ અને બીજો રૂમાલ ટેબલ ઉપર હતો. જમણા હાથ ઉપર બાળકને લઈ કાબા હાથે પાણી-સાથુ લગાવી સ્વચ્છ કરીને ટુવાલથી

એ અંગ લૂછી લેતી, બાળક રડતું હતું અને એ ચાલાકીભરી રીતે તેને સ્નાન કરાવતી. સાથળના મૂળનો ભાગ, ગુદાનો ભાગ, બન્ને અગલ, ડોક અને હડપચીનો નીચલો ગળાનો ભાગ પાણીથી સાફ કરીને કપડાથી લૂછવાની કાળજી વખાણવા જેવી હતી.

કાચા અનુભવની અને પહેલા અચ્ચાવાળી માતા જ્યારે બાળકને નવરાવતી હોય, બાળક રડતું હોય અને એ દાંતીયા કરતી હોય, કાં તો ચાર પાંચ વરસના બીજા કોષ્ટ બાળક પાસે પાણીના લોટા કે પ્યાલાથી પાણી નાંખાવતી હોય અને એ અણુસમજી કુમાર લોટો ભરીને બાળકના માથે રેડે, બાળક ગુંગળાય, અને નવરાવનારી ‘મારા રાયા ! એટલું બધું રેડાય ? ફેડ લોટો હેઠો, નથી રેડવું—રડાવ્યો !’ એમ બોલતી જતી હોય—એ વખતનું દૃશ્ય જોઈએ ત્યારે તેની અણુઆવડત જોઈ થોડુંક હસી લેવાય ખરું અને નવરાવનારી આપણને હસતાં જોઈ જાય તો ચીડાય પણ ખરી !

એટલે જ પાણી ભરેલા ટબ કે કચરોટમાં જ બાળકને ઊભું રાખી અથવા ટેકાવી, બીજા હાથના ચાપાથી પાણી નાંખતાં જઈ, સાબુ લગાડતાં જઈ, આવડત હોય તો બહુ ટેસ્ટથી નવરાવી લેવાય અને કોષ્ટ જાણે ચ નહિ, જ્યારે અણુઆવડતને લીધે બાળકની રોકકળ થઈ પડે.

પ્રથમ માથું તદ્દન ઠંડા નહિ પણ કોકરવરણા પાણીથી ધોઈ લેવું અને મોઢું, કાન તથા કાનની પાછળની જગ્યા સાફ કરવી. માથા ઉપર રોજ સાબુ લગાવવાનો આમલ રાખવો ન જોઈએ. ભલે ચાર છ દિવસે સાબુ લગાડો. પણ તે કાનમાં, નાકમાં ન જાય એટલી કાળજી રાખો. પ્રથમ માથું ધોવાઈને સાફ થાય એટલે કપડાંથી કોઈ કરી નાંખી પછી નીચેના અંગને સ્નાન કરાવી દ્યો.

અને તદ્દન કોરો છતાં મુંવાળો ટુવાલ (આપણે મોટા માણસો સરીર લુછવા માટે ખરબચડો ટુવાલ વાપરીએ છીએ તે બાળકને ન ચાલે.) લઈ, બાળકને ખોળામાં લઈને પછી ધીરે ધીરે તેના બન્ને પગના સાથળનાં મૂળ અને ગુદાની જગ્યાએથી ધીરે ધીરે લૂછી સાફ કરો. નખ વધેલા હોય તો કાતરથી કાતરી નાંખો. ઘણી

સ્ત્રીઓને પોતાના દાંતથી બાળકના નખ કાપતી મેં જોય છે. એ રીતે બાળકના કુણા નખ દાંતથી કપાઈ જાય છે, પણ એ રીત સારી નથી. એ રીતે વાંદરી બની દાંતીયાં કરી નખ કાપવા કરતાં કાતરથી પાકા નખ ઉતારી લેવા જોઈએ. જો કાતર પકડવા જેટલું અને કાપવા જેટલું ય ઝાન નહિ ધરાવે તો વિલાયતની બૈરીઓ મશીનગતો ચલાવે છે અને લડાઈનાં યંત્રો વાપરતાં શીખી લશ્કરમાં જરતી કરે છે, તેમને ખબર પડશે કે તમે આટલાં મોઝાઝ બુદ્ધિવાળાં છો ત્યારે વળી તે તમારે માટે પુસ્તક લખી નાંખશે !

એ જ રીતે બાળકના બન્ને નાકનાં નસકોરાં સાફ કરો, કાનની અંદર કપડું આંગળી ઉપર રાખી સાફ કરો, અગલ અને ગળાના ભાગને સાફ કરી લ્યો, કપાળમાં ઝીણી રૂંવાટી ઉપર ધીરા હાથે કપાળ ઉપરના ભાગ તરફ ધસી લ્યો, જેથી બાળકનું કપાળ સ્વચ્છ થશે, અને જન્મની આ રૂંવાટી ધસાશે તો કપાળમાં મોઢું થયે વાળ નહિ ઉગે અને વળી કપાળ વિશ્વાળ અને સ્વચ્છ રહેશે.

તેને નવરાવી કાઢે ક્યાં પછી બોળામાં જ ડાખા પડખે બાળકને સુવરાવી જમણા કાનમાં બે ત્રણ ટીપાં તેલનાં (આગળ બતાવેલું અથવા ધુપેલ તેલ) મૂકી દો, અને એ રીતે જમણા પડખે સુવરાવી ડાખા કાનમાં મૂકી દો. કાનમાં ટીપાં મૂક્યા પછી કાન ઉપર સાધારણ મસજત હોઈએ એ રીતે કાનને મસજતવો એટલે તેલ છેક શ્રવણના પરદા સુધી પહોંચી જશે.

અને ત્યારબાદ માથામાં તેલ નાંખો. તેમાં તાળવાના ભાગમાં પચપચું ચાચ તે રીતે વધારે લમાડો. કારણ કે કુમળા બાળકનું એ તાળવું અથવા બહારનું હજી થણું પોચું અને ચડકતું હોય છે. તાળવું ઉછળે છે એથી મહારાવાનું કારણ નથી. એ તો લોહીનું અભિશરણ કુણાં તાળવાને ચડકતું બનાવે છે. બે ત્રણ મહિનાનું બાળક થઈ ગયા પછી તાળવું સખત બની જાય છે. આટલું થઈ રહ્યા પછી તેનાં કપડાં ઝખલાં માટે વિચાર કરીએ.

પ્રકરણ ૩૮ મું

બાળકનાં વસ્ત્ર અને કુદરતી હાજતો

આપણા દેશમાં ધણું કરીને બાળકના જન્મથી છઠ્ઠા દિવસે

છઠ્ઠી મૂકવાનો રીવાજ છે. પ્રસવ થયાને છઠ્ઠા દિવસની રાત્રિએ સુવાવડીનો ખાટલો હોય તે ખંડમાં પાટલા ઉપર એક હાથનો સફેદ કપડાનો કકડો તથા બરૂ અથવા તે ન મળે તો જીવારના સાંઠાની કલમ અને કંકાવટી, અને થોડો જોળ મૂકી એક દીવો ઘીનો પ્રજ્વલાલે છે. આપણામાં એવી માન્યતા છે કે રાત્રિએ મધરાતના સુમારે વિધાતા આવીને નવજન્મિત બાળકના લેખ લખી જાય છે અને તેણે જેવા લેખ લખ્યા હોય તેવું બાળક થાય છે. કેટલાક એ વખતે કારો સફેદ કુલેરકેપ કાગળ પથ્ર મૂકે છે.

એ માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે અગર વિધાતા આવીને લેખ લખે છે કે નથી આવતી તે તો આપણે જાણતા નથી. પરંતુ પ્રચલિત રૂઢી પ્રમાણે થયા કરે છે. અને એ છઠ્ઠીના દિવસે મૂકેલા લુગડાના ટુકડાનું પછી હાથે શીવીને ઝખલું બનાવવામાં આવે છે અને પ્રથમ બાળકને વસ્ત્ર તરીકે તે પહેરાવવામાં આવે છે. તેને છઠ્ઠીયું કહે છે.

આપણા દેશની આબોહવા પ્રમાણે વિચાર કરતાં આપણાં બાળકોને ધણું કરીને સુતરાઉ વસ્ત્રની વધુ જરૂર છે. અને ઠંડી સિવાયની મોસમમાં એક વરસની અંદરના બાળકને દિવસના ચાર છ કલાક વગર વસ્ત્રે નમ્મ હાલતમાં રાખવામાં આવે તો પણ વાંધા નથી. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે ઘણાંખરાં બાળકોને એકાદ મહિનાનું થતાની સાથે ઝખલું, ચડ્ડી, ફરાક, કાનટોપી વગેરે એટલાં બધાં કપડામાં વીંટાળવામાં આવે છે કે એટલાં કપડાં જો મોટા માણસને વીંટાળ્યાં હોય તો એ ગભરાઈ મરે! એમ કરવું તે ઠીક નથી. એટલે એકાદ નરમ અને સુંવાળા કપડાનું ફરાક અથવા ઝખલું શરીર ઉપર હોય તો વધુ કપડાં વીંટાળવાની કે પહેરાવવાની જરૂર નથી. હા, વરસાદની હેલીના દિવસો કે ઠંડીની ઋતુમાં ફલાલીન, ગરમ અને રેશમી ઝખલાં-ટોપી વગેરે વડે બાળકનું આવશ્યક રક્ષણ

કરવું જરૂરી હોય છે. વળી એની સાથે બાળક માટે શીવેલાં કપડાં એવાં હોવાં જોઈએ કે તેના પેટ, અને પેડુ ઉપર, છાતી ઉપર કે ગળા ઉપર તંગ ન થવાં જોઈએ. બાર માસની અંદરના બાળકને બદન ઉપર એક ઝબ્બું અને ફડ ઉપર ત્રીકાણાકાર એકાદ લગોટ હોય તો ઘણું છે. પછી તો સુતી વખતે અથવા બહાર જતી વખતે ટુવાલ, રૂમાલ કે ચાદરથી એનું આવશ્યક રક્ષણ થઈ શકે છે.

નાના બાળકનાં કપડાંનો જથ્થો ઠીક પ્રમાણમાં હોય તો એને જરૂર પ્રમાણે વારંવાર બદલી શકાય છે. કારણ કે એ-ચાર મહિનાનું બાળક વારંવાર પેસાબ અને મળત્યાગ કરીને કપડાં બગાડે છે અને બીનું થયું કે બગડ્યું હોય તે કપડું તાત્કાલિક બદલી નાંખવું જ જોઈએ. તેને એમ જ શરીર ઉપર રહેવા દેવાથી બાળકને શરદી થાય છે અને માંખીઓ બેસી તેની તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચાડે છે. વગર બગડેલું હોય તો પણ કોઈ વસ્ત્રને ચોવીસ કલાકથી વધુ વખત બાળકના શરીર ઉપર રાખવું જોઈએ નહિ. તેની સાથે આવા તદ્દન નાના બાળકને શીવેલા કપડા કરતાં ઘોતીના કે સાડીઓના છુટા કકડાની ઘણી જરૂર પડે છે. ખોળામાં લેતાં, પારણામાં સુવારતાં કે બહાર ફેરવતાં હરવખત તેને માટે આવો એકાદ સુતરાઉ કકડો તેની ફેડની નીચે નાંખી રાખવાની જરૂર પડે છે. એ કકડો એક તો તેના શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને બાળકના કરેલાં મળમૂત્રને ખીજ મોટા વસ્ત્ર કે પથારી ઉપર નહિ પડવા દેતાં એ કપડું ઝીલી લે છે. આવા લુગડાના ટુકડા જેને દેશી ભાષામાં ‘બાળોતીયાં’ કહેવામાં આવે છે તેવા ઓછામાં ઓછા એક ડઝન સીલીકે રાખવા પડે છે.

બાળોતીયું બગડ્યું કે તેને દૂર કાઢી નાંખી ખીજું લેવું વધારે સાફ છે. એક જ બાળોતીયું એક તરફ બગડ્યું કે બીનું થયું એટલે તેનો ખીજો છેડો ઉપયોગમાં લેવો ઠીક નથી. આ બાળોતીયાં જોમ બગડે તેમ તેને ગરમ પાણી, સાબુ અને સોડાથી સાફ કરી લઈ સૂકવી દેવામાં આવે તો આવા કકડાની તાણ પડતી નથી. અધા કકડા ભેગા કરી ‘નવરા થયું ત્યારે ઘોઘયું’ કહીને ભેગા કરનારી અને ડબ્બા બનાવી જ્યાં ત્યાં ખુણેખાંચરે મૂત્ર અને મળથી ગંધાતાં;

બાળાતીર્થ ઘાલી નાંખનારી માતા એક તો 'કુવક' કહેવાનું છે અને તેના બાળકની તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચાડે છે.

એટલે કહેવાનો આશય એ છે કે ઋતુ અને સમય પ્રમાણે જાણે વસ્ત્રો ફેલાવી નાંખવા, ઊંચા, સુતરાઉ કે ટાઈટનાં હોય-હલકી કીમતનાં હોય કે નવાં ને કડકડતાં હોય, અથવા ઉતરેલા ધોતીભેટા કે સાડીના ધોધને ફાડીને કરેલા ટુકડા (બાળાતીર્થ) હોય, પરંતુ એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખે કે તે કપડાં સ્વચ્છ, પુરાં મુકામેલાં અને કાળજીપૂર્વક ધોયેલાં હોવાં જોઈએ.

ખરી રીતે કપડાં પહેરવાનો મુળ હેતુ શરીરનું રક્ષણ કરવાનો તથા ગુપ્તાંગો ઢાંકવાનો છે; માત્ર શોભાની ખાતર અને દેખાવની ખાતર વસ્ત્ર પહેરવાં કે પહેરાવવાનાં નથી હોતાં, એટલું આજની માતાઓના ધ્યાન ઉપર લાવવું જરૂરી છે. માતાઓ જેમ પોતાનાં અંગ ઉપર ખોટી ટાપડીપની હવા તરફ દોરાઈ ગઈ છે તેમ નાનાં બાળકો ઉપર પણ વસ્ત્રની સળવટ કરવામાં મુળ હેતુને ભૂલીને બાહ્ય દેખાવ સુંદર કેમ લાગે અને બાળક કેમ શોભે તે તરફ લક્ષ લગાડતી જાય છે. એથી જ ફેટલીક વખત બાળકના-નાના બાળકના વખત કરતાંયે તેને માથે ઓઢાડેલો મોટો ટોપો, ઝબ્બા-ટોપી કે તેનાં કુમતાં અને લચકા જેવાં ડુલો નાનાં બાળકને તકલીફ આપતાં હોય તેવું જોયું છે. વળી આવાં પ્રમત્તાં અને ગુચ્છાવાળી કહેવાતી ગરમ ટોપી (જનરૂ આવી બાળાટોપી વાસ્તવિક ગરમ હોતી નથી પણ ટાઈટ જેવા કાપડની બનાવે છે.)ઓમાં ફેટલીક વખત મચ્છર અને માંકડ પેસી જઈને બાળકની ગરદન અને ગળું નિરાંતે ફાલી ખાય છે. એટલે વસ્ત્રની સળવટનો હેતુ યરાયર સમજીને જ બાળક ઉપર વસ્ત્રનો બોળો વધારવો જોઈએ.

બાળકની કુદરતી હાજતો

જન્મ થયા પછી બાળક ચાર પાંચ કલાકની અંદર પેસાળ અને મળ કરે છે. ફેટલીક વખત મળ કરવામાં ચાર છ કલાક વીતી જાય તેનો ખાસ વાંધો હોતો નથી. પરંતુ પેસાળ તો જન્મ થયા

પછી ચાર પાંચ કલાકે થવો જ જોઈએ. તેને પેસાળ ક્યારે થયો તેની ખબર રહેતી નથી, પરંતુ સાધારણ રીતે જન્મ પછી નવઘણને સુવાડેલા બાળકને ફરી આપણે લઈએ ત્યારે તેની નીચેનું વજન બીજાથેલું માલુમ પડે ત્યારે સમજાય કે તેણે પેસાળ કર્યો છે. પરંતુ દસ-બાર કલાક વીતી જાય તો પણ પેસાળ ન થાય ત્યારે તેની મુશ્કેલીની જગ્યા તપાસી જોવી. કેટલાંક બચ્ચાને ત્યાં મેલની કણી લાગી મૃત હોય છે. એ તો ગરમ પાણીથી આંગળી વડે સાફ કરવાથી દૂર થાય છે, અથવા રૂના પેલવડે ધીમે ધીમે એ જગ્યા લૂછવાથી પેસાળ થાય છે. પરંતુ પેકુનો ભાગ કુત્રેલો જણાય અને પેસાળ થતો ન હોય તેમ જ બાળક અંબળાતું હોય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે મૃતશયમાં પેસાળ હોવા છતાં તેને બહાર નીકળવામાં ક્યાંક અડચણ છે.

એમ હોય તો તુરત ડોક્ટર કે વૈદની સલાહ લેવી. ઘણું કરીને છોકરાના ગુલ્લભાગની આગળની ચામડી કેટલીક વાર ખીડાયેલી હોય છે અને તેને આગળથી કાપવાની જરૂર ઉભી થાય છે, એટલે તે વિષયમાં એના નિષ્ણાતની સલાહ લેવી,

જો કોઈ પણ જાતની અડચણ સિવાય પેસાળનો ખુલાસો તુરતના જન્મેલા બાળકને ન થતો હોય તો તેની ગળથુથીના પાણીમાં અરધી અથવા એક રતી જેટલો ટંકણુખાર કુલાવેલો આપી દેવાથી પેસાળ કલાક-અર્ધ કલાકમાં આવી જાય છે.

જેવી રીતે પેસાળના માર્ગને માટે છે તેવી જ રીતે કેટલાક કેસોમાં બાળકને મળ ત્યાગવાના છિદ્રની આડે ચામડીનો પરદો હોય છે. અંદરથી સફરાનો નળ તથા ગુદાની વળીઓ સંપૂર્ણ હોવા છતાં માત્ર આડી પડેલી ચામડી મળત્યાગમાં અડચણકર્તા થાય છે. આવા કેસો સેંકડોમાં અથવા હજારમાં એકાદ એ બને છે. તે વખતે માત્ર બરાબર ખ્યાલ રાખીને ડોક્ટર મળત્યાગની આડે આવેલી ચામડીને ઉભો છેકા (નસ્તરથી) મારી જગ્યા ખુલી કરી નાંખે છે અને એ માર્ગ ખુલ્લો થતાં મળ આવે છે.

પરંતુ એ માર્ગની ખામી સિવાય પણ જ્યારે બાર કલાક સુધીમાં એક પણ વખત નવજન્મિત બાળકને મળ ન આવે તો તેને માટે દીવેલ આપવું સલાહભર્યું છે. સહેજ ગરમ કરેલી ગળથુથી સાથે જ દશ ટીપાં જેટલું દીવેલ પાછ દેવું અને બે કલાક રાહ જોવી. જો મળ ન થાય તો ફરી તેટલું જ અથવા તેથી સહેજ વધારે દીવેલ આપવું અને મળ થાય તેની રાહ જોવી. જન્મ પછી એક વખત બાળકનો પેસાળ અને મળ થઇ ગયો, પછી વધુ ચિંતા કરવાનું રહેતું નથી. પછી તો તેને નિયમિત મળ-મૂત્ર થવા કરે છે.

બાળક જેમ નાનું તેમ પેસાળ કરવાના અને મળ કરવાના વખતનું અંતર ઓછું હોય છે. સાધારણ રીતે બે મહિના સુધીમાં બાળક બેથી ત્રણ કલાકના અંતરે પેસાળ કરે છે અને ચારથી પાંચ કલાકના અંતરે મળ કરે છે.

જેમ જેમ ઉંમરમાં મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ સમયના અંતરનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ત્રણ મહિના પછીના બાળકને તમે જ્યારે જ્યારે પારણામાંથી બહાર લ્યો અથવા મળ ત્યાગવાને છ આઠ કલાક વીતી ગયા હોય કે પેસાળ કર્યાને ત્રણ ચાર કલાક વીતી ગયા હોય ત્યારે તેને જમીન ઉપર ઉભું રાખી ઓક્સ પ્રકારની જીભ અને હોઠની સીસોટી—‘સીવી, સીવી, સીવી’ કરશે. એટલે એ પોતાની હાજત પૂરી કરી લેશે. અગર તમારા ઉભા પગને થોડા વાળી પગના આડા ફણાનો જમર જવાના ચુલાનો ઘાટ બનાવી તેની ઉપર બાળકને બેસારી, વખતસર તેને મળ કરી લેવાની કે પેસાળ કરવાની ટેવ પાડશો તો એથી બાળક ટેવાઇ જવાનું અને વખતસર પેસાળ-મળ કરવાનું. એથી તમારાં કપડાં અને બાજોતીયાં ઓઢાં બગડશે, બાળક નિયમસર મળ-મૂત્ર ત્યાગવાની ટેવવાળું થશે અને બાળકને લઈને તમે ક્યાંય બહાર જશો અથવા બહારગામ જશો ત્યારે આવી ટેવવાળું બાળક તમને ઘણું અનુકૂળ બની જશે. નાના બાળકને પણ ટેવ પાડવી અને નિયમિત બનાવવું તે તમારા જ હાથમાં છે.

બાળકને આવતો મળ પીળાશ પડતો, સાધારણ બધાયેલો અને વાસ વગરનો હોવો જોઈએ. આ નિયમ માતાનું દુધ ધાવતા બાળક માટે છે. ઉપરથી બીજું દુધ અપાતું હોય કે કોઈ પણ કૂડ અથવા બનાવટી દુધ અપાતું હોય તો મળમાં સાધારણ ફેરફાર થાય છે. પરંતુ મળ જો લીલા રંગનો, ફાટેલો ફાદા જેવો અને પાણીની સાથે આવતો જણાય તો ચોક્કસ સમજવું કે કાં તો બાળકને અપાતા ખોરાક (દુધ, કૂડ, ધાવણ)માં કાંઈક ગૂંચળતું છે, યા તો બાળકને તે ખોરાક બરાબર હજમ થતો નથી, એ માટે સુધારો કરવાની જરૂર છે. એટલે બાળકના મળ ઉપરથી તેની પાચનશક્તિ અને અપાતા ખોરાકનું માપ કાઢી શકાય છે.

જો બાળકને ગાય-બકરીનું દુધ અપાતું હોય અને ઝાડામાં ફેરફાર થાય તો તે ગાય-બકરીને બદલીને બીજી ગાય કે બકરીનું દુધ લાવવું. કેમીકલ કૂડ અપાતું હોય અને ઝાડા આ રીતે થાય તો સમજવું કે એ ખોરાક વાસી છે અથવા બગડેલો છે. અને માત્ર ધાવણથી જ આવા ઝાડા થતા હોય તો માતાના ખોરાકમાં ફેરફાર કરાવી નાંખવો, અને બારે તથા વાયડા પદાર્થો માતા ખાતી હોય તો તેણે બંધ કરી પથ્ય ખોરાક બિપર આવી જવાથી બાળકને મળ પચીને થવા લાગશે.

બાળક મળ કરી રહ્યા પછી નવશેકા પાણીથી તે જગ્યા સાફ કરવી આવશ્યક છે. વધારે શરદી અને ઠંડી હોય તો કપડાનો કકડો ગરમ પાણીમાં ઘોળી નીચોવીને તેનાથી ગુદાનો ભાગ સાફ લૂછી નાંખવો જોઈએ. પરંતુ વગર પાણીએ માત્ર કોરા કપડાથી જ લૂછીને ગુદા સાફ કરવાથી ગુદાની આસપાસ મળનો અમુક અંશ રહી જાય છે, અને આવી રીતે બાળકને મળ થયા પછી પાણીથી સાફ કરવાની ટેવ નથી રખાતી તથા વારંવાર કપડાથી લૂછીને જ ચલાવી લેવાય છે, તેવા બાળકોને ગુદાપાક અથવા કુટો થઈ આવી ગુદાના ભાગમાં ચાંદીઓ પડી જાય છે. માટે સફાઈ કરવામાં આગસ કરવી નહિ.

*

*

*

મકરણ ૩૯ મું બાળકનાં રમકડાં

ત્રણ મહિનાનું બાળક થાય ત્યાંસુધી તો તેને સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેવી કોઈ સંજ્ઞા જ હોતી નથી. ત્રણ મહિના પછી જ એ નજર માંડે છે. એટલે તે પોતાની સામેની આકૃતિ, પદાર્થ કે માનવી તરફ ધરાદાપૂર્વક જોતું હોય એમ તેમ જણાય છે, અને તેની આલોચક વૃત્તિઓ કામ કરતી થાય છે. એટલે ત્રણ મહિના પછીના બાળક સામે, જ્યારે તે નજર માંડે ત્યારે તમે જો સીતકારી કરી, ચાળા કરી, ચપટી વગાડી, તેને આકર્ષવા-ખોલાવવા પ્રયત્ન કરશો તો તે નજર માંડશે અને તેના શરીરમાં એક નવા પ્રકારની હલન-ચલનની ક્રિયા કરતું દેખાશે. તમારા તરફ સહજ નજર માંડ્યા પછી વારંવાર તમારા જુદા જુદા ખોલાવવાના પ્રકારોથી, એ કદાચ મરકાને સહેજ મોઢું પહોળું કરી નિર્દોષ હસી લેશે, અને તેના એ કામળ અને સ્ફુર્તિભર્યા હાસ્યથી તમારું દિલ બાગ બાગ બનાવી, તમે ધણા મોટા માણસ હોવા છતાં એક ક્ષણ માત્રને માટે પણ તમારા હૃદયને કમળની કામળ પાંખડીથી પણ કુમાસદાર એ બાળક બનાવી આપશે.

એનું મંદ હાસ્ય શરૂ થાય છે, એની નજર માંડવાની શક્તિ શરૂ થાય છે, તેની સાથે તેના દેહનો વિકાસ સધાય તેટલી એ કસરત કરવા લાગી જાય છે. એ પારણામાં ઝુલતું હોય કે પચારીમાં સુતું હોય ત્યારે તમે અબ્બાસભરી નજરે જુઓ તો હાથ અને પગને એ ઢિંચા નીચા કર્યા કરે છે અને તે જ વખતે તમે તેને ખોલાવો તો અંબળાઈને ઢિંચું થવું, હાથ પગ લાંબા ટુંકા કરવા અને તરફડાટ-એ બધાંમાં સહજભાવે કસરત હોય છે. અને તેની એ કસરત તેના પેટમાં પડેલા દુધને પચાવવામાં ખૂબ ખૂબ મદદ કરે છે. પછી તો ત્રણથી ચાર અને પાંચ મહિનાનું થતાં તો તે સંજ્ઞાની સાથે સમજણના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે અને હરદમ નજર સામે આવતા

ચહેરાનું એ પરિચિત હોય તેમ જણાય છે. તેને સહજ ધસારે મળતાં જો તેને બમણમાંથી પકડી રાખ્યું હોય તો હસતું જાય છે અને પૂરતી મદદ હોય તો કુદ્દત્તું પણ રહે છે. એનું એ હાસ્ય, અને તેની સાથે રહેલો તેના દેહનો તનમનાટ એની બાલસ્વભાવની નિર્દોષિતાનું પ્રતિક હોય છે.

નીરોગી, નિર્દોષ, અને સુંદર બાળકો પાંચમા મહિનામાં પ્રવેશ કરતાં તો શરીરે ભરાવદાર, શુદ્ધાબી ગાલવાળા, નમણી અને મૃગલાં જેવી આંખો ધરાવતાં, દાંત વિનાના બોખા મોઢેથી કાલકાલ, પ્રજાતના સૂર્ય જેવાં હસતાં, ધરની ઉધાન-વાડીને સૌરભથી ભરી દેતાં હોય એમ લાગે છે.

ચોથા મહિનાથી એ પોતાના હાથ પાસે આવતી વસ્તુને મૂકીમાં પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એ આવેલી વસ્તુને હાથમાં પકડી પોતાના મોઢામાં લઇ જવાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ ધારણ કરે છે. જો કાંઈ પણ હાથમાં ન આવ્યું તો છેવટે હાથની મૂકી વાળીને અંગુઠો મોઢામાં મૂકી સ્તનપાન કરતું હોય તેમ ચહ, ચહ, ચહ ચુસવા લાગી જાય છે.

એનામાં હાથમાં પદાર્થ પકડવાની સંજ્ઞા આવવાની સાથે આપણો વાત્સલ્યપ્રેમ દોડી આવે છે અને એ બાળક માટે વિવિધ જાતનાં રમકડાં લાવી આપવા માટે આપણે ઉત્સુક બનીએ છીએ, રમકડાંની ખરી જરૂર તો છેક બાળક ત્રણ વરસનું થાય ત્યારપછી જ હોય છે. ખરી વસ્તુને તે એ વખતે બરાબર સમજી શકે છે અને તેની કુતૂહલવૃત્તિને એથી પોષણ મળે છે; જ્યારે આપણે તો ચાર છ મહિનાનાં બાળકો પાસે રમકડાં મૂકીએ છીએ.

બાળકની દરેક વસ્તુને મોઢામાં લઇ જવાની વૃત્તિને લઇને પ્રથમ રમકડા તરીકે આપણે તેને ચુસણીયું આપ્યું.

એક સુંતાળા લાકડાની બન્ને બાજુ જડાઇ રાખી, તેને પાલીસ બનાવી, બાળકના હાથમાં પકડાવવાથી, તેને મોઢામાં નાંખવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. ધણાં વર્ષો પહેલાં તો આ દેશમાં અહીંના જ કારીગરો-સુતારોએ તૈયાર કરેલાં આવાં ચુસણીયાં વપરાતાં હતાં. પરંતુ ધીમે ધીમે એ વસ્તુ અસ્ત થવા લાગી અને નાણાવટીઓને

નજીવો એ લાકડાનો દુકડો ન ખમ્યો, એટલે ધીરે ધીરે જસતનાં, કલાઈનાં, પતરાનાં, રબ્બરનાં, કાગળનાં, ચીનાઈ માટીનાં, કચકડા (સેલ્યુલોયડ)નાં રમકડાં ઉપરાંત રૂપું અને ચાંદી તથા સોનું-એ ધાતુઓ પણ તેમાં આવી લાગી.

ખરી રીતે આટલા નાના બાળકને રમકડાની દૃષ્ટિએ એકાદ ચુસણીયું હાથમાં આપવાથી આપણે માનીએ કે તેના હાથની કસ-રતમાં વધારો થાય છે, અને એ પદાર્થ મોઢામાં મૂકી ચગળવાથી પેઢાં બંધાવામાં કેટલીક મદદ મળે છે. પરંતુ તેની સાથે એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અણસમજી કુમળા બાળકની આગળ ધરેલું રમકડું શેનું છે અને તે તે પદાર્થનો ઘાટ બાળકના હાથને કે મોઢામાંનાં પેઢાંને નુકસાનકર્તા છે ખરો ?

આજે કારીખરોએ વેચવા ખાતર બનાવેલા લોઢાના પતરાના ધુધરા કે રબ્બરમાં સીસું મેળવેલાં રમકડાં તેને નુકસાન કરશે ખરાં કે નહિ ? બાળકની આદત જે હાથમાં આંબું તે મોઢામાં ખાલવાની છે. એને પોતાને તો એ વાતની લેશ પણ ખબર નથી કે આ ધુધરા અને આ ચુસણીયું અનેક દિવસોથી ઘોષ સાફ કરવામાં આવેલ નથી; તે ઘરમાં અનેક જગ્યાએ કચરામાં મળમૂત્રની છેક નજીક પડ્યું રહે છે; એની ઉપર સેંકડો વખત મોઢાની લાળ અડ્યા પછી અને નીચે પડ્યા પછી માંખીઓ ખેસીને પોતાની હગાર છોડે છે અને ધૂળ-કચરાનાં અનેક રબ્બરો તેની ઉપર લાગેલાં રહે છે; માટે તેને મોઢામાં ન ધણાય.

બાળકના હાથમાં કોઈ વસ્તુ આવ્યા પછી તુરત તે મોઢામાં ખાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને એવી રીતે રખડતાં મૂકેલાં રમકડાં મોઢામાં ધાલી એ જાતુઓ અને કલુષિત પદાર્થોનાં પરમાણુઓ પોતાના મોઢામાં દાખલ કરી, રોગી બને છે. રમકડાં આપતી માતા-એને આ નજીવી બૂલનું જ્ઞાન નથી હોતું. માટે બચ્ચાંને એ આપતાં પહેલાં અને તે પદાર્થ મોઢામાં ખાલતાં પહેલાં પુરતી કાળજી રાખવાની બલામણુ કફે હું. એ માટે નીચેની બાબતને લક્ષમાં ઉતારવા આવ્યેત રહેલું ધટે છે.

બાળક મોઢામાં ધાલે તો પણ હરકત ન આવે તેવા ઘાટનાં રમકડાં અને તે લાકડું, ચીનાઈ માટી, કચકડા અને ચાંદીનાં અનેલાં હોવાં જોઈએ.

રબ્બર, ટીન, પતરાં, કલાઈ, સીસું અને આવી ધાતુઓ જેમાં મળેલી હોય તેવી ફ્રાઈ પણ બનાવટનાં રમકડાં બાળકના હાથમાં આપવાં એ તેના પેટમાં ઝેર દાખલા કરવા જેવું છે.

તેમાં રબ્બરનાં વિદેશી આવતાં રમકડાં નહિ વાપરવાની બલામણુ એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે તે બનાવતી વખતે રબ્બરની સાથે સીસાનો ક્ષાર (ગ્લાસ્ટ લેડ) વાપરવામાં આવે છે. આ ક્ષાર બાળકના પેટમાં જવાથી બાળકને અનેક દરદો થાય છે. ખરાબ દાંત થવા અથવા આવવા, બરડાનું પાછળનું હાડકું ખેવડ વળી જવું, પેટ મોટું ગાગર જેવું થવું, આંખો પીળી પડતી અથવા દિવસે દિવસે ગળી જવાના સુકતાન જેવા રોગો, વગેરે આ રમકડાં પેદા કરે છે. માટે વિદેશી મોઢામાં અને ફેશનમાં નહિ તથાતાં સર્વથી ઈજા આપણું લાકડું અને લાકડાનાં ચુસણીયાં છે.

હમણાં હમણાં બાળકને છાનું રાખવા માટે નરમ રબ્બરની એક પ્રકારની ટોટી આવે છે, તેની પાછળ એક ચકરી હોય છે અને દોરો બાંધેલો હોય છે. આવી ટોટી બાળકના મોઢામાં મૂકવાથી એમ સમજીને તેને ચુસવા લાગે છે કે જાણે મને ધાવવા માટે માતાનું સ્તન મળ્યું.

આ ટોટી રાખવાથી બાળક કદાચ છાનું રહેતું હશે અને કદાચ આજની સુધરેલી અને સ્તનમાં ધાવણુ રહીત માતાઓ બાળકને સમજાવી લેવામાં પોતાની ચાતુરી સમજતી હશે, પરંતુ એક તો રબ્બરનું ઝેર પેટમાં જાય છે અને બીજું બાળકનાં પેઢાં અને તાળવું દિવસે દિવસે આળાં બની જઈને પુલીઆ જેવો રોગ તાળવામાં બાળકને થઈ આવે છે. માટે કદી પણ આ ટોટીઓ મોઢામાં આપવી જોઈએ નહિ.

ટીનનાં અને પતરાનાં રમકડાં આપવાં નહિ એનું કારણ એ છે કે તેની કાર અને ધાર એવાં હોય છે કે તે મોઢામાં વાગ્યા સિવાય રહેતાં નથી. કાચના રમકડાં કુટીને તકલીફ આપે છે અથવા વાગી બેસે છે.

બાળક મોઢમાં નાંખે તે વસ્તુ ગળામાં ચાલી જઈ અંદર ચડકી જોડે નહિ એ બાબતની કાળજી રાખવાની હોય છે. એટલે અણસમજી બાળકના હાથમાં પાછ, પૈસો, લખોટો, મણકો, કાચનું મોતી કે એવી ઝીણી ચીજો આપવી નહિ.

બાળક સહેલાઈથી રમી શકે તેવાં સુંગાં, ધાર વગરનાં, દોષ રહીત, વજનમાં અતિ ભારે નહિ તેવાં રમકડાં પસંદ કરી નાના બાળકના હાથમાં આપો. તે મીઠા અવાજથી ખખડતાં હોય તો બાળકને ઝોર આનંદ આવશે.

બાળકે મોઢામાં ધાલી જમીન ઉપર ફેંકી દીધેલું અને ફેટલાય વખતથી જમીન ઉપર રખડું અને કચરામાં ટીચાતું રમકડું બાળકને આપતાં પહેલાં પાણીથી ધોઈ સાફ કરી, કપડાથી લૂછી પછી જ બાળકને આપો. આ તરફ જો બેદરકારી રાખી તો તમે બાળકની તંદુરસ્તીમાં જાણે અજાણે હાનિ પહોંચાડશો.

તમારું બાળક જો કચકડાના રમકડે રમતું હોય અને તેની પાસે અનેક પુતળીઓ-બાબલાંઓ અને અન્ય રીતે વિવિધ બનાવટોનાં કચકડાનાં રમકડાં રહેતાં હોય તો તે રમકડાંથી દીવાસળી દૂર રાખજો. કારણ કે આ કચકડું (સેલ્યુલોઇડ) દીવાસળી અને દેવતાનો સ્પર્શ ચતાં તુરત જ સળગી ઉઠે છે. તમે જાણો છો ? બાબાને તમે તમારા હાથમાં તેડ્યો હોય, તેના હાથમાં કચકડાનો ધુધરો કે પુતળી હોય, તમે ચૂલા પાસે દાળ સંભાળવા ગયાં, બાબાનો હાથ ચૂલાની પકડે રહી ગયો અને તેમાંથી નીકળતી અગ્નિજાળે એ રમકડું ઝડપી લીધું ! આવા અકસ્માતોનો વિચાર પહેલેથી કરી રાખવો જોઈએ.

પહેલી વાત તો એ છે કે આપણે બાળકને રમકડાં શા માટે આપીએ છીએ તેનો એ અજ્ઞાન બાળક કરતાં આપણને પ્રથમ વિચાર હવે જોઈએ. ઉપરાંત તેની ઉંમર તથા તેની સંજ્ઞા, સમજ અને કુતૂહલવૃત્તિનો વિચાર કરીને આપણે રમકડાં ખરીદીએ તો બાળકની તંદુરસ્તી, આપણી આર્થિક સ્થિતિ અને આપણા દેશના જન માટે હાજું કરી શકીએ.

આપણા દેશમાં વિદેશમાંથી દર વરસે હજારો નહિ, લાખો નહિ, પણ કરોડો રૂપિયાનાં વિવિધ જાતનાં રમકડાં રખર, ધાતુઓ, વિદ્યાને પેદા કીધેલા ક્ષારો અને ઝાકના રસોમાંથી તૈયાર થઈ આવે છે. એ રીતે આ દેશની બહોળી લક્ષ્મી પરદેશ વહી જાય છે. એથી આ દેશ ગરીબ બનતો રહ્યો છે. વિદેશીઓ આજે હિન્દુસ્તાનનાં બજારો હાથ કરવા અને વેપાર વધારવા એટલા આતુર છે કે જોટલા તેઓ રાજ્ય કરવા માટે નથી.

આપણા સુતાર અને કુંભાર કારીગરો લાકડાં અને માટીમાંથી વિવિધ જાતનાં રંગ ચઢાવી રમકડાં બનાવતા અને ભારતનાં બાળરત્નો એ રમકડાં સાથે સંતોષથી રમી, યુવાની પ્રાપ્ત કરતા. આજે તો વિદેશીઓએ આ જૂના પુરાણા કારીગરો અને કળાના વાહકોના હાથ કાપી લીધા છે. કારણ કે આજે પરદેશી બનાવટોએ દેશના હુનર-ઉદ્યોગ અને તેમાં રહેલી હસ્તકારીગરીને વેચ્યાનાં નખરાં જેવાં રમકડાં આપી, સ્થગિત કરી મૂકેલ છે અને એ નખરાંના મોહે આપણે ધણું ધણું ગુમાવ્યું છે.

મારાં કાકીએ હું ધણો મોટે થયેલો ત્યારે લાકડાનું ચુસણીયું બતાવી મને કહેલું : ‘ભાઈ ! તું મોટો થયો ત્યાંસુધી આનાથી રમતો.’ અને એ જ ચુસણીયું મારા મોટા બાપાના હાથમાં તેમણે આપ્યું. એ દોઢ પૈસાના ચુસણીએ ત્રણ પેઢી જોયેલી.

અને આજે તમારા એક બાપા માટે તમે તેની ઉમર મોટી થતા સુધીમાં, કહેશો કે કેટલો ખરચો કરો છો ? અને દર શ્રાવણ માસ જેવા મેળામાં તમારા ખીસ્સામાંથી કેટલાં નાણાં એ ક્ષણજીવી રમકડાં માટે પરદેશ મોકલો છો ? કદાપિ વિચાર કર્યો છે કે એ બાળકો માટેનો તમારો સાચો પ્રેમ છે કે તમારી સ્વયં જાગેલી વૃત્તિઓને તમે પોષી રહ્યા છો ?

*

*

*

પ્રકરણ ૪૦ મું બાળકની ઉંઘ, આરામ ને સંભાળ

જેમ બાળકની ઉમર નાની તેમ તેની ઉંઘ વધારે. તેની ઉમર વધવા લાગે તેમ ઉંઘ ઓછી લે છે. બાળક ન્યારે રમી રમીને ધરાય છે ત્યારે સાધારણ રીતે ઉંઘમાં પડે છે અને ધસધસાટ ઉઘે છે. સુવાનું હુંકાણું હોય, કોષ્ટ પણુ જાતનો ઉપરથી ત્રાસ ન હોય, માંખી, મગ્ગર કે માંકક કરડતાં ન હોય અને તેની ઉંઘને ખલેલ પડે તેવો કોષ્ટ કકળાટ ન હોય તો સહેજે એક સાથે બાળક એ ત્રણ કલાકની ઉંઘ ખેંચી કાઢે છે. દુગ્ધાહાર કરનારું બાળક ત્રણ ચાર કલાકમાં જૂજ્યું થાય છે અને તે આપમેળે જાગી ઉઠે છે. ન્યાંસુધી તેની જુખ સંતોષાતી નથી ત્યાંસુધી તે નિરાંતે ઉંઘતું નથી. એટલે નિરાંતે ઉંઘતા બાળકને ધવરાવવાની ખાતર કે રમાડવાની ખાતર જગાડવું તે તેની તંદુરસ્તીમાં હાનિકર્તા છે. જ્યારે એ સ્વયં ધરાઈને ઉંઘ લઈ ઉઠે છે ત્યારે તે હસતું હસતું ઉઠે છે. આપણે તેને કાચી ઉઘે જમાડીએ છીએ ત્યારે તેનું શરીર માંડતું નથી અને રડવા લાગી જાય છે. એટલે બાળકની પૂર્ણ ઉંઘ તેના શરીરને પ્રયુક્ત, લાઝમીબધું અને તંદુરસ્ત બનાવવા માટે ધણી જ જરૂરી છે.

જન્મ પછી કેટલીક વખત બાળક ચોક્કસ સમયે રડવાનું શરૂ કરી અમુક વખત સુધી રડીને પછી ઉંઘમાં પડે છે અને આ રડવાનો સમય સાલકાળ—દીવાળતીની આસપાસનો હોય છે. આરંભ અનુભવ પછી મારે ત્યાંના એક બાળકની તથા અન્ય કેટલાંક રોહીજનોનાં બાળકની આ ટેવ મેં અભ્યાસભરી રીતે જોઈ છે એ બાળકને ધાંડ્યાબળના સમયની અથવા દિવસ-રાત્રિના ચોક્કસ પ્રકરની ખબર નહિ હોવા છતાં એ અરાખર ચોક્કસ વખતે રડવા લાગે છે અને તેનું રડવાનું શરૂ થયા પછી તેને હસતો કરવા માટે હજાર હજાર વાનાં

કરવામાં આવે, હુલાવવામાં આવે, ધરાવવામાં આવે અને ગમે તેટલા ઉપાય કરવામાં આવે છતાં એ રાવાનું છોડતો નથી. અને અરધા કલાક-એક કલાક સુધી, એ ચોક્કસ સમયે ધરાઈ ધરાઈને રડે છે. પછી જાનો રહી ખૂન મીઠી ઉંઘ લે છે. આખો દિવસ અથવા આખો સમય એ રડતો નથી પરંતુ એનો મુકરર સમય આવ્યો એટલે એ રડવા લાગે છે.

બાળક રડે એ કાને ગમે ? એટલે બાળક રડે છે અને આત્મ-જનોનાં દિલ દુઃખાય છે. આ રડવાનું કારણ કોઈ દર્દ નથી હોતું અથવા તેમાં કોઈ બીજું કારણ પણ નથી હોતું. પરંતુ એ ખૂન ખૂન રડે છે ખરું; આજ સુધી એના કારણ સંબંધે હું કંઈ શોધી શક્યો નથી, પરંતુ એટલું તો જરૂર કહીશ કે એ રીતે રડવાથી બાળકને કોઈ નુકસાન થતું નથી. એવા કારણ વગરના ચોક્કસ સમયે રડવાથી બાળક લેવાતું નથી. એનાથી ઉલટું એ રડી લે છે, ત્યાર-પછી તો ખૂન મજેની ઉંઘ ખેંચે છે અને હસતું ઉઠે છે. એટલે આવા પ્રકારના રડવા પ્રત્યે મેં તો મન વાળેલું અને તેમની માતાઓને સમજાવેલું કે બાળક ભલે રડે. એના રડવાથી એ દીર્ઘશ્વાસ બહુ સારા લેશે. એથી ફેફસાંને કસરત મળશે, તે મજબૂત થાય છે અને તેનું હૈયું હલકું થાય છે.

ધણાંક બાળકોની એક ટેવ મેં જોઈ છે: છએક મહિના પહેલાં હું ગાંધીમાં મુસાફરી કરતો હતો. મારી સાથે એક કુટુંબ મુસા-ફરી કરતું હતું. ત્રણ બચ્ચાંની માતા, તેનો પતિ : તેઓ સુખી અને સરકારી લાગતાં હતાં. એકાદ સ્ટેશન છોડ્યા પછી દોઢેક વરસના બાળાએ વગર કારણે રડવાનું શરૂ કર્યું અને તે જોરથી ચીસો પાડવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં એની માતા ઉભી થઈ તેને રમાડવા લાગી. પછી તેને ખાવાનું બતાવ્યું, રમકડાં આપ્યાં. પછી તેનો પિતા પણ તેને ખુશ કરવા પત્નીની મહેનતમાં સાથે જોડાયો, અનેક ઉપાય અજમાવ્યા. પરંતુ ખૂબી એ હતી કે તેને જાનું રાખવા તેઓ જેમ વધારે પ્રયત્ન કરતાં તેમ તેમ બાળો વધારે રડતો. બાળુમાં હું

ઝેઠેલો. મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું : ‘ જહેન, એને ધરાધને રડવા દો. એ ‘ આડે ચડ્યો છે. ’ ખૂબ દીર્ઘશ્વાસો લઇ રહેશે એટલે આપમેળે છાનો રહેશે. તમે પ્રયત્ન કરીને તો એને વધારે રડાવો છો. ’ બાઇના પતિને મારો ઉપદેશ કાંઇક સમજાયો અને બાઇની પાસેથી છોકરાને લઇ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એ બારીએ ઉભો રહ્યો અને બાળકને રડવા દીધો. પા એક કલાક પછી એ ધીમે પડ્યો અને દીર્ઘશ્વાસનાં કુસકાં ભરી ભરી શ્વાંત થઇ ગયો. આને માટે મેં તો ‘ આડો કરવાની ટેવ ’ નામ રાખ્યું છે. એથી કાંઇ માતાએ નારાજ થઇને ગભરાવાની જરૂર નથી.

મારો કહેવાનો હેતુ એ નથી કે બાળક જ્યારે રડે ત્યારે રડવા જ દેવું. બાળક અનેક વખત અને અનેક કારણોસર રડે છે. તેને થતા દુઃખ, દર્દ અને પ્રતિકૂળતામાં એ રડે છે. પરંતુ વગર કારણે રડે ત્યારે વિલ્વળ થવું ન જોઇએ.

બાળકને સુવા માટે પહેલા નંબરે પારણું સાફ છે, અને બીજા નંબરે ઘોડીયું ઠીક છે. પરંતુ ઘોડીયાના ખોયામાં (જડા કપડાની ઝાળી બનાવી ઘોડીયાના આંકડાને ભરાવવામાં આવે છે. તેને ખોયું કહે છે. આવાં ઘોડીયાં તથા ખોયાંનો બનતાં સુધી સાધારણ વર્ગમાં અને ગુજરાત, કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં રિવાજ છે.) સુવારવાથી બાળક સુઇ રહે છે ખરું, તથાપિ તેની કરોડ (પિઠ પરનું બરડાનું હાડકું) કમાનની રીતે તે ખોયાને લીધે રહે છે; જ્યારે પારણામાં એને બદલે કરોડ સીધી રહી શકે છે. એટલે ચોકઠા લાકડાનું ફરતા કંઠકાવાળું પારણું હોય તો વધારે સાફ. જે આપણે તૈયાર કરાવીએ તો ઘોડીયાની કીમતમાં જ પારણું તૈયાર થઇ શકે. પરંતુ આપણા પ્રાંતમાં ઘોડીયાનો જ રિવાજ પડી ગયો છે, એટલે મારે વધુ કહેવાનું નથી. પણ ઘોડીયા અને પારણા એ બેમાં પારણું વધારે સાફ અને સગવડભર્યું છે.

ઘોડીયા અથવા પારણામાં બાળકને સુવાવ્યા પછી તેને હીંચકાવવાથી એ વહેલું ઉંઘમાં પડે છે. એ રીતે હીંચવાથી શરીરને મળતું

આદિલન અને એ આદિલનથી મગજના ઝાનતંત્ર ઉપર થતી સુંદર અસર બાળકને જગૃત અવસ્થામાંથી તુરત તંદ્રામાં અને તંદ્રામાંથી સુષુપ્તિમાં ધક્કેલી મેલે છે. હીંચકવાથી રડતું બાળક છાનું રહી જાય છે. આપણે ય એ આનંદ અને મોજ માણેલી છે. જે કે તે મોજની ખબર આ અવસ્થાએ આપણને નથી, પરંતુ પારણા, ઘોડીયા કે હીંચકામાં હીંચવાથી બાળકો બહુ ખુશ થાય છે અને તેમનું દીલ એક પ્રકારનો અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે છે તે નિર્વિવાદ વાત છે.

બાળકને પારણે સુવરાગ્યા પછી માતાઓ મધુર કંઠે વહાલ ને ઉમળકાભર્યા હેતથી દિલના ભાવોને દર્શાવતાં હાલરડું ગાતી હોય છે ત્યારે જણે એ વાતાવરણ અને એ હવાને સાંભળવા પોલાદી દિલ ક્ષરભર થોભી જાય છે. હાલરડાનાં ગીતો કવિત્વની દૃષ્ટિએ કદાચ મહત્ત્વનાં નહિ હોય, જેડકણું જેવાં લાગતાં હશે, પરંતુ તેમાં ભરેલા માતાના હૃદયના ભાવો, દિલના ઉંડાણમાંથી વાણીએ વહેતાં સ્મરિતાના નિર્મળ મીઠા વારી જેવાં હોય છે. ઘરમાં ગવાતું એકાદ હાલરડું મારાં પત્ની પાસેથી ઉતારીને આ નીચે આપું છું. માતાઓ—બહેનો એ કંઠે કરીને જરૂર પોતાનાં લાડીલાં બાળકને સુવરાવે ત્યારે ગાય :

અલોલોલો હાલ્ય વાલ્ય રે પ્રિતમ

પારણીયામાં પોઢ્યા.

ધુમરી હાલ્ય વાલ્ય રે પ્રિતમ.....

સોનાની સાંકળીએ સુંદર રેશમની છે દોરી,

માતા જશોદા લાડ લડાવે, તને ખોળે લઇ

ધવરાવે.....અલોલોલો.....

હાલ્ય વાલ્ય રે.....

પારણીએ મેં મોતી ટાંક્યાં, રતનચુનીયું ચળકે,

હાલો હાલો (લાઇ) વાલો લાગે,

ધુમરી ધમ...ધમ...ધમકે.....અલોલોલો.

ઉંઘ કરીને ઉઠશે બાબા, ધાલીશ ગજવે ખાવું,
ખાવાનું જો ના ગમે તો,
ખોળામાં લઇ ધવરાવું.....અલોલોલો.
પોઢો પ્યારા પ્રેમ હાલરડે, આંખોના છે તારા,
મા તા ના તમે લાડ લાડીલા,
જીવનાં જીવનહારાં.....અલોલોલો.

આવાં અનેક હાલરડાં આજે માતાઓ બાળકના ઘોડિયા કે પારણીની દોરી હાથે પકડી આનંદથી આલાપતી હોય છે, અને એ આલાપની રાગણીની દોરીએ ખેંચાતાં-અર્થાતે નહિ સમજતાં બાળકો મેસમેરીઝમના ત્રાટકની માફક ભરનિદ્રાના ખોળે સુખભરી અને તાઝીભરી નિદ્રા સેવે છે.

પરદેશોમાં ત્યાંની માતાઓ બાળકના પોઢણની ક્રિયા આ પ્રમાણે કરતી હશે કે કેમ તે તો હું નથી જાણતો. કારણ કે મેં પરદેશ જોયો નથી અને એટલા નિકટમાં પરદેશીઓ સાથે હું આજે નથી. પરંતુ પરદેશીઓ પણ માનવી છે. નાનકડા બાળકની ક્રિયામાં, તેને ઉંઘાડવામાં, ધવરાવવામાં અને રમાડવામાં જ્યારે હરકોઇ માતા એ ભૂમિકામાં પ્રવેશે છે ત્યારે એ પોતાના શરીરનું, ઉમરનું, પ્રૌઢપણાનું ભાન ભૂલી જાય છે અને બાળક જેવું તેવું દિલ, ચિત્ત અને યુક્તિ બની જાય છે. જેમ ઉપાસનાનો કર્તા ઉપાસ્ય દેવની આરાધના અને ધ્યાનમાં ખેડો હોય ત્યારે તેનાં મન, યુક્તિ, ઇંદ્રિયો એ સર્વ જન્મ-તનાં આંદોલનોથી અલગાં થઇ જઇને ધ્યેય અને લક્ષ તરફ એક સુરતા કરી રહે છે.

માતાઓ બાળકમાં જ્યારે તનમય બની રહી હોય ત્યારે બાળક અને માતા દૈહિક ભાવે અલગાં જણાવા છતાં અંદરથી એક્ય અનુભવતાં હોય છે. હરકોઇ માતા બાળકને લઇ રમાડતી હોય, તેના મૃદુ મુખમાં સામે જોઇ એ તેને ખીંચવવા માટે જાતભાતના ભાવો મુખમાં ઉપર આણતી હોય અને ચંદ્રમુખીનાં કુલની માફક મુખ મલકાવતું હોય, તેને જોઇ માતાના ચહેરા ઉપર ચમકતો અલૌકિક,

અદ્વિતીય અને અવશ્યીનીય આનંદ જો તમે જુઓ તો સત્, ચિત્, આનંદનો સાક્ષાત્કાર અનુભવતા યોગીપુરૂષ જોવો જ એ લાગશે; સ્વેચ્છાએ વિહરતા પાગલ જોવો એ ચહેરો લાગશે.

એ માતૃપ્રેમ, એ વાત્સલ્યપ્રેમ, એ લોહીના બુદ્ધે પ્રગટેલા પ્યારા બાળક પ્રત્યેની અનહદ હેતાળ હુંફ, અને એનું નામ તે માતા તથા બાળકનો નિર્વિકાર નિર્દોષ આનંદ.

ઓ મોરી મા-માતા, જુગ જુગ જીવો અમ્મા ! જનની, તારા ઉપકારો, તારા દિલના બાવો, તારી સેવા, તારો વાત્સલ્યપ્રેમ, તારાં અમીભર્યાં અમૃતસમાં પયપાન અને તારા દેહને ટુક ટુક બનાવી મારા-બાળકના શરીરનું સર્જન હું કયા શબ્દોમાં કહું, માતા !

મારે કાજ તેં શું નથી કર્યું ? ક્યાં દુઃખો નથી વેડ્યાં ? કષ્ટ યાતનાને તેં હસતે મોઢે અને ખુલ્લતા ખોળે નથી સ્વીકારી ?

ખીજ આપીને અલગ અનેકા પિતા એ તો પૂજ્ય છે. પણ માતા, તું-મારાં દુઃખડાંનાં ઓવારણાં લેતી, દરિયાઈ દિલમાં મને સમાવી લેતી, સેંકડો અપરાધોને રૂપક બનાવી હડસેલી દેતી, ગુણુની ખાણ અને ઉપકારની અમ્મા ! શરીરની ચામડીના પગરક્ષક બનાવી તને પહેરાવું તોય તારા ઉપકારનો બદલો ન વળે. જનની, ધન્ય હો ભારતની માતા ! રમાડતી રહે તુજ ખોળામાં બાલુડાં, નિપજાવતી રહે ભારતના 'ભરતો,' પોષતી રહે તારાં સંતાનોને દ્રવતા હૃદયના અમૃતથી.

બાળકનું શરીર કામળ છે એવો ખ્યાલ તો હરેક માતાને હોય જ છે. એટલે એના માટે વપરાશમાં લેવામાં આવતાં સાધનો-ગાદી, ગાદલું, ઓછાડ, મીણીયું-સુંવાળાં અને શરીરને ખુંચે નહિ તેવાં જોઈએ. જ્યારે જ્યારે તેને પારણામાં અગર ઘોડીયામાં સુવરાવવામાં આવે ત્યારે ત્યારે તેને ખંખેરી, ઝાપટી, સાફ કરી નાંખવું. ઓછાડ અથવા ગોદડી-ગાદી પલ્લવું હોય તો બદલી નાંખવાની કાળજી રાખવી. તેને ઓઢાડવામાં આવતી પીઝોડી, શાલ કે કામળ હલકાં

છતાં હુંક આવે તેવાં પસંદ કરવા અને વારંવાર તેને ખંખેરી નાંખીને ઓઢાડવાની ટેવ રાખવી.

શરદીના વખતે રાત્રિના સમયે બાળકને અલગ પારણા કે ઘોડી-યામાં આખો વખત નહિ રાખતાં માતાએ પોતાની પડખે સુવાર-વાની ટેવ રાખવી. એથી તેને માતાના બદનની હુંક મળે છે અને નિરાંતે રાત્રિ પસાર થાય છે. બાળક ઘોડીયા કે પારણામાં સતું હોય ત્યારે તેને હીંચકાવવાની જરૂર છે, પરંતુ તે ઉંઘમાં પડ્યું એટલે હીંચ-કાવવાનું બંધ કરવું. કાયમ હીંચોળવાથી બાળકને કુટેવ પડી જાય છે અને જ્યાંસુધી તે સુવે ત્યાંસુધી ઘોડીયાની દોરી ખેંચવી જ પડે છે.

દિવસે બાળક સતું હોય ત્યારે બારીમાંથી સૂર્યનાં સીધાં કિરણો બાળકની આંખ ઉપર ન પડે તેવી રીતે સુવારવું. એ જ પ્રમાણે રાત્રે દીવાની જ્યોત સીધી આંખ ઉપર ન પડવી જોઈએ. છતાં બાળક જે ખંડમાં સતું હોય તે ખંડમાં હવા અને પ્રકાશ પૂરતા પ્રમાણમાં આવવાં જોઈએ.

બાળકના ખંડની અંદર મચ્છર, ચાંચડ, વગેરે ન થાય, તથા એની પથારીમાં માંકડ ન પડે, તેની પણ પૂરતી કાળજી રાખવી. એ ખંડમાં આવી જીવાત જણાય તો લીંબડાનાં પાન અને ગુગ-ળની ધૂણી દરરોજ કરવી અથવા 'કેટોલ' અગર 'મોસકવીટી ક્ષર્પલ'ની ધૂણી કરવી.

પારણા અથવા ઘોડીઆ ફરતી મચ્છરદાની રાખવી અને બાળક સુવે ત્યારે ઘોડીયાની ઉપર નાંખી તેના છેડા ફરતા દેખાવી દેવ.

બાળકને સુવરાવવા ખાતર બરડો ચાખડવાની અથવા કેડ ઉપર ચાખડવાની ટેવ પાડવી તે બહુ ખરાબ છે. સાચી ઉંઘ આવતાં આવી કોઈ ટેવની કે ક્રિયાઓની જરૂર જ નથી.

બાળક કજ્યાળું છે એમ માનીને તેમ જ પોતાને કામકાજ કરવાની સગવડ મળે એવા હેતુથી ઘણી માતાઓ બાળકને અશીષુ અથવા અશીષુ નાંખેલી સોગડી પાચે છે. એ પાવાથી તે ઝેરી

પદાર્થના ગુણને લક્ષને બાળક વધારે પડતું ઘેનમાં ઉઘે છે અને કામની હાથવેચ કરવાની માતાઓ એથી ખુશ થાય છે. આવી માદક વસ્તુ બાળકને આપવાથી પ્રથમ નજરે ક્ષાય કોષ્ટ ખરામ અસર કરતી જણાતી નથી, પરંતુ આ માદકતા બુદ્ધિના વિકાસને અટકાવે છે, આંતરડાંની કામળ ત્વચાને દુષિત કરે છે અને એટલા નાના બચ્ચાને કચ્છાયાતનો રોગ પણ લાગુ પડે છે. ઉપરાંત એને કૃત્રિમતાથી ઉંઘાડવાના પરિણામે સાચી ઉંઘ અને તેનો આનંદ બાળક ગુમાવી બેસે છે. વળી મારી નજરે એવા અનેક દાખલાઓ મેં જોયા છે: અરીણુનું બંધારણ બાળકને કરાવનારી માતાઓ ચાર આઠ આનાનું અરીણુ એક સાથે લાવી રાખે છે અને દરરોજ એક વખત અથવા સવાર સાંજ બે વખત તેને અટકળે આપે છે. તેમના હાથનું માપ એટલે ‘તલ-મગ’ જેટલું. આ તલ મગમાંથી કોષ્ટ દિવસ ‘ચણા-વાલ’ જેટલું અરીણુ પણ બેદરકારીને કારણે આપી દેવાથી નાનકડા પુખ્તનાં બલિહનો માતાને હાથે દેવાઈ ગયાં છે. અરીણુ એ પ્રત્યક્ષ ઝેર છે અને નાના બાળકની સહનશક્તિ મર્યાદિત હોય છે. અરીણુના ઉંઘ લાવવાના નજીયા ગુણ ખાતર આવું ઝેર બાળકને હમેશાં આપવું તે ભયંકર અને ખતરનાક છે. એટલે માતાઓને અમે આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ કે તમારાં બાળકોને ભૂલે ચૂકે પણ અરીણુનું બંધાણ કરાવશો નહિ. શિક્ષિત બહેનોને એક વધુ અપીલ એ પણ કરીએ છીએ કે તમારી પડોશમાં કે સંસર્ગમાં આવતી અશિક્ષિત ગામડાની અને મજૂર વર્ગની બહેનો પોતાનાં પ્યારાં બચ્ચાને અરીણુ આપતી હોય તો તેમને તમે સમજાવીને, તેની ભારે ઝેરી અસર તરફ આંગળી ચીંધીને, અરીણુથી બચાવશો.

બાળક તંદુરસ્ત હોય, દુધનો પુરતો આહાર લેતું હોય તો પછી તેને આવા કોષ્ટ પદાર્થ આપવાની જરૂર નથી. એ ઉપરાંત અમારો અનુભવ છે કે અમારા સંપ્રદાયના કેટલાક વૈદ્ય મહાશયો અમુક

પ્રકારની બાળાસોગડીઓ બનાવી તેના અબજ ગુણો માટે પ્રચાર કરે છે આવી કેટલીક બાળાગોટલી અથવા બાળસોગડીઓ મેં તપાસી જોયું છે. એવી અનેક સોગડીઓમાં મને અરીણતું મોટું પ્રમાણ મળી આવ્યું છે. એટલે અરીણ છોડીને વેંદોની બાળસોગડી આપતાં પહેલાં, અરીણ અથવા અરીણ જેવી કાષ્ટ નશાકારક દવા તેની અંદર છે કે નહિ તેની ખાતરી કર્યા પછી જ એવી સોગડીઓ બાળકને આપતા થવું જોઈએ.

વધુ સુંદર વસ્તુ તો એ છે કે બાળકને દુધનું સારી રીતે પાચન થાય, દુધનાં કૃમી પેદા ન થાય, દસ્ત નિયમસર આવે અને બાળક હસતું ખેલતું રહે તે માટે માતાઓએ જાતે આવી સોગડી ઘેર બનાવી લેવી જોઈએ. થોડાંક વસાણાં અને એ વસાણામાં રહેલા ગુણો અને તેનાથી બાળક ઉપર થતી અસરનો હરકોઈ બુદ્ધિશાળી, બણીગણી માતા વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરી લે તો એ વસ્તુ ધણી સહેલાઈથી સમજાઈ જાય છે, તે પોતાનાં બાળકની માવજત પોતે જ કરી શકે છે. લગભગ ગુજરાતભરમાં બચ્ચાંઓને સાધારણ રીતે અને ચોક્કસ ઉપદ્રવ વખતે અમુક જાતના ઓસડીઆના ધસારા પાવાનો રીવાજ બહુ જ જૂનો અને ડોસીવૈદનાં ચાલતો આવેલો છે. દાખલા તરીકે બાળક બરાબર દસ્ત ન કરતું હોય તો હરડેનો ધસારો પાવો; વાયુ વરતાય તો વાવડીંગ, કૃમી વરતાય તો કાંચકાના ગોળા અને ઇંદ્રજવ, પવન રહે તો સંચળ અને હરડે, ઝાડા થાય તો આંખાની ગોટલી, જાંબુનો ઠળીઓ અને ઇંદ્રજવ; અને મરડો જણાય તો હીમેજ, સાકર અને કડાછાલનો ધસારો પાવો. આવું ધરઆંગણે થતું ડોસી-વૈદું બાળકોનું અત્યંત ત્વરાથી અને સુંદર રીતે વ્યાધિઓથી રક્ષણ કરતું. એ જ ડોસીવૈદનાં ઓસડીઆમાંથી બાળાસોગડી, બાળાગોટલી અને બાળાગોળાનો જન્મ થયો. એને વૈદ્યોએ અને વ્યાપારી વૈદ્યોએ ઝડપી લઇને બજારમાં મૂકી દીધો. આજની આજસુ અહેનોને તો એટલું જ જોઈએ : એમને હરડે, સંચળ અને ઇંદ્રજવના ગુણની

ખબર નથી રહી. એ વૃદ્ધ માતાઓ પાસેથી શીખી લેવા જેટલી કુરસદ નથી ધરાવતી. એને તૈયાર વસ્તુ ભેષ્ટ છે. એટલે આળસ કરતું ડોસીવૈડું લગભગ માતાઓ અને બહેનોમાંથી નાબૂદ થયું છે અને વૈદ્ય-ડોક્ટરો એટલા વધી પડ્યા છે કે એક જ દિવસનું આળસ થાય તેને પણ દવા આપવા તેઓ તૈયાર છે ! આજની પ્રમાદી માતાઓ હોંશથી આળસને વગર સમજે, ભરોસે દવા શરૂ કરી દે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્ર તો કહે છે કે આળસ બાર માસનું થાય અને દાંત આવી અન્ન લેતું બને ત્યાંસુધી ઔષધો આપવાની જરૂર જણાય તો તે ઔષધો આળસને નહિ આપતાં તેની માતાને આપવાં અને માતાના ધાવણુ મારફત ઔષધીના ગુણુ આળસને પહોંચે તેમ કરવું.

આવી શાસ્ત્રની વાતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખી એ પ્રમાણે વસ્તવ આજનાં માનવીઓ તૈયાર નથી અને કાષ્ટ વૈદ્યરાજ વૈદ્ય શાસ્ત્રની આજ્ઞાને માન્ય રાખી ‘ શાસ્ત્ર યું કહેતા હું ’ના સૂત્ર પ્રમાણે ચાલવડ જાય તો તેના દવાખાને ચકલું થે ન ફરકે અને માંખીઓ ઉઠાડવી પડે !

કારણુ એ છે કે માતાઓને કહ્યું હોય કે ‘ તારૂં આળસ ભરાઈ ગયું છે, તો બહેન ! આજે ધઉંની રાટલી ખાઈશ નહીં. હમણાં તું ખીચડી કે દાળ ભાત જેવો હલકો ખોરાક લેજે. ’ ત્યારે તે રાટલી ન ખાય પણ દાળ ઢોકળી કરે ને પેટ ભરીને ઝાપટે ! આવો અસંયમી જમાનો વહેતો હોય ત્યાં માતાને કહીએ કે તારા આળસ ખાતર તું દવા પી ને પરેજી પાળ તેમ જ ધાવણુ મારફત દવાના ગુણુ ઉતરે ત્યાંસુધી આળસને સાબું થવાની ધીરજ રાખ તો શું થાય ? આપણું ખીજે દિવસે એ બહેન દવાખાનું બદલાવી જ નાંખે.

એટલે મારે મત છે કે આળસને આમ ધણી શિષુ અવસ્થામાંથી વૈદ્ય ડોક્ટરોની દવાના રવાડે ચઢાવી દેવા કરતાં આજની ભણેલી માતાઓ આગળની દાદીમાની જેમ ચોડાંક ઓસડીઆનાં ગુણુદોષ સમજે, તેને ધરમાં રાખતી થાય અને આળસને કયા વખતે શું આપવું તેટલું જાણી લે તો તે પોતાની જાત ઉપર, પોતાનાં પ્યારાં

અન્નમાં ઉપર, દેશી વૈદક ઉપર અને સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતી જનતા ઉપર અનહદ ઉપકાર કરે, એમ હું તો માની લઉં.

અને એ દૃષ્ટિએ કેટલાક આવશ્યક વનસ્પતીઓના ધસારા અને કેટલીક નિર્દોષ તથા અત્યંત ગુણકારક બાળાસોગડી અને બાળાગોટલી-ઓની હું બનાવટ આપીશ કે જેથી એક નાનાશા બટવામાં બાળ-કેતુનું દવાખાનું બની જશે, અને માતા બનશે બાળકોનો બાળવૈદ્ય અથવા બાળવૈદ્યા.

બાળક મોટું થાય ત્યાંસુધી તેના સુખદુઃખમાં, આહારમાં અને આચારમાં માતાપિતાએ તેની સંભાળ રાખવી પડે છે. જૂની કહેવત છે કે 'બાળકને ઉછેરી મોટા કરવાં ને કાચાં નિંભાડા પકવવા એ બન્ને બરાબર છે.' એટલે બાળક મોટું થતાં સુધીમાં તેને અનેક અકસ્માતો નડે છે અને અનેક દર્દો પણ થાય છે. દર્દોની બાબત પાછળ રાખી આપણે તેના પર આવી પડતા અકસ્માતોમાંથી તેની લેવી જોઈતી સંભાળ સંબંધે વિચાર કરીએ.

કેટલીક વખત દાયણુની અણુઆવડતને લીધે તેની નાળ વધેરવાની કચાશને લઇને બાળકની દુંટીની જગ્યાએ થોડો ભાગ રહી જાય છે અને તેમાં હવા ભરાવાથી તે ફુલે છે અને દડા જેવો આકાર ધારણ કરીને બહાર નીકળે છે. બાળક સુષ્પ જાય છે ત્યારે તે આપોઆપ બેસી જાય છે. આવી રીતે ઘણાં બાળક મોટે બને છે. તેમ બનવા પામ્યું હોય તો માતાએ એક ખાદીનો પાટો તૈયાર કરવો અને દુંટી અંદર બેસારી દમ અંદર રૂની દડી સમાય એટલી અને એવડી મૂકી, ઉપર એક ચેસો મૂકીને પાટો બાંધવો અથવા ઉપર રાખવો. આ રીતે કેટલોક વખત રાખવાથી ફુલતો કે ફુગાતો દુંટો બેસી જશે.

એ જ દુંટી, નાળ કાપવાની અને તે પછીની રાખવી જોઈતી સંભાળના અભાવે કેટલીક વાર પાકે છે અને પ્રથમ થોડો વખત લોહી અને પછી પશુનું એકાદ ટપકું અંદરથી નીકળે છે. ક્યારેક બાળક એ પીડાને લઇ રડે છે. તેવું જણાય તો લીંબડાનાં પાન

તો. રાા ને પાંચ તોલા તલના તેલમાં કઢાવી, તે તેલમાં ૦૧ તોલો કપૂર અને ૦૧ તોલો સીંદુર મેળવી, એ તેલ દુંદીમાં ટૂંકના પેલથી મૂકવાથી દુંદીનો પાક મટી જાય છે.

બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ માતાએ તેની સતત નજર રાખવી પડે છે. જ્યારે તે બાંખોડીઆંબેર ચાલતું થાય છે ત્યારે માતાની ઓર જવાબદારી વધી જાય છે. કારણ કે એટલા બાળકને પોતાની ક્રિયાથી થનાર દુઃખ સંબંધી ખ્યાલ હોતો નથી. ક્યારેક તે મેડીના દાદર ઉપર ચાલી જઈ સીડીથી ગળડે છે, ક્યારેક ચૂલા પાસે ચાલી જઈ આગને પકડે છે, અને ક્યારેક ધરઆંગણાની બાળમાં પડે છે. એવા અકસ્માતોથી બાળકને હાથ પગ તુટી જવાના, દાઝી જવાના કે ગુંગળાઈ મરવાના અનેક દાખલાઓ બને છે. એટલે બાળકની હીલચાલ ઉપર પૂરતી સંભાળ રાખવાની જરૂર હોય છે. બાળક મોટું થતું જતું હોય ત્યારે અવારનવાર તેના વપરાશમાં આવતી વસ્તુ અને તેના દરેક હલન ચલન ઉપર કાળજી રાખવી ઘટે છે. એક ચાર-પાંચ વરસના બાળકને લઈને તેની માતા જમવા ગયેલી. બાળક રમતાં રમતાં અકસ્માત પડી ગયું, તેના મર્મસ્થાનને ઇજા થઈ અને તત્કાળ તેનું અવસાન થયું ! એમાં કોનો દોષ ! નાનાં બાળકોનાં મૃત્યુ માટે હું તો તેનાં માતાપિતાની બેકાળ-જીને જ જવાબદાર માનું છું.

મારી પાડોશમાં રહેતાં એક બેનનો સવા વરસનો બાબો બેસવા અને બાંખોડીઆ ચાલવા શીખેલો. પાંચ છ વરસની બેબી, તે બાબા પાસે બેસે અને તેને રમાડે એ માટે તેને લલચાવવા તેની માએ બેબીને મગફળી ખાવા આપેલી. બેબી બોલતી જાય : ‘મારો બાબલો બહુ ડાહ્યો’ અને મગફળી ફાલતી જાય ને બટકાવતી જાય ! પછી તો બેબીએ બાબલાને લાડ કરવા બાબાના હાથમાં મગફળીનો દાણો આપ્યો. ડાહ્યા બાબલે મોઢાને બદલે નાક પાસે મગફળીનો દાણો અડાડ્યો, અને નાકમાંથી લીંટ તો બહાર ડોકીયાં કરતું જ

હતું. બાબાએ મગફળીના દાણાને નાક પાસે ઝડાડીને પ્રાણાયામ કર્યો અને લડાઈના વખતે યોગ્યમારાની ખીકે જેમ માનવીઓ આશ્ચર્યજનકમાં પેસી જાય છે એમ મગફળી લીંટની સાથે નાકમાં પેસી ગઈ ! બેબી દોડી બા પાસે : બા, બા, બાપએ નાકમાં મગફળી ધાલી દીધી !' બા તો દોડી આવી : ' રાં.....તું ક્યાં ગઈ 'તી ?' અને બાએ બાબાનું નાક ઝાલ્યું એટલે આગળ રહેલો મગફળીનો દાણો સરકીને છેક ઉપર ચઢી ગયો. પાડોશની ઘેરીઓ થઈ ભેગી. ' હાય હાય મા ! હવે શું થાય ?' જે આવે તે નાકમાં આંગળી ધાલે, નાકનું ફેરણું ઝીણું ને આંગળી જડી એ અંદર જાય કેમ ? કલાકેક વીતી ગયો. મગફળીનો દાણો હવેલીના મુખીયાજી જેમ ઠાકો-રજીના ભોગ ઝાપટીને પુલી જાય છે, તેમ લીંટ ભેગો રહીને ફૂગાઈ ગયો અને બાળક મુંઝવા લાગ્યું. બાપ કાખમાં તેડી રડતી રડતી મારી પાસે આવી : ' બાપસાહેબ, આ બાબલાને જીવેને.....'

' ગભરાઓ નહિ, બેન ! બાબાને લાવો મારી પાસે. ધડીક ખડકી બહાર ઉભાં રહો. હું દાણો કાઢી આપું.' મેં કહ્યું અને એક લોહાના સળીઆની અછીને વાંકી વાળી, બાબાનું માથું બે પગ વચ્ચે દબાવી પુગાયેલી મગફળીમાં વાંકડી અછી બીડાવી આસ્તેથી મગફળીનો દાણો ખેંચી લીધો.

બેનને જાણો ને મગફળીનો દાણો બે ય આપ્યા ' હાથ ! બાપસાંજ ! તમારું સાઈ થશે. મારો રાયો ! મોઢાને બદલે નાકમાં દાણો નાંખ્યો.....'

' હાય બેન, એ તો બચ્ચાંનાં કામ છે. અમારો આ જીવો છોકરો, હવે તો એ મોટો થયો. છ વરસનો હતો ત્યારે ધરની બે જોડવા થાંભલી વચ્ચે રમતાં રમતાં માથું આંકુ અવળું કરીને વચ્ચે ખોસી ધાલ્યું. પછી નીકળે નહીં અને થઈ ધમાલ ! કાંઈ કહે થાંભલી કપાવો ને 'માથું' બહાર કાઢો. પણ એમ આંકળાં ઉતાવળાં થઈને કામ થાય ? છોકરો કંઈ સમજે છે ? એ છોકરાને ગુલાંટ ખવરાવી,

તાંટીઆ ઉંચા કરી યુક્તિથી માથું બહાર કાઢ્યું. છોકરાં તો હોય જ અટક્યાળાં. ’

હોવે, હોય છોકરાં અટક્યાળાં ! પેલા જગાકાકા પચાસ વરસના આરણ્યામાં ઉભા રહી વાતો કરતા હતા ને આરસાખમાં સાંકળ બીડાવવાનો નકુચો તેમાં આંગળી ખોસી ધાલી ! આંગળીને સોજે ચઢી ગયો અને આરસાખ ફડાવીને નકુચો કાઢી પહોળો કરીને આંગળી કાઢી. છોકરાને જ અટક્યાળા કહો છો ત્યારે જગાકાકાની વાત નથી ગળણતા ? ’ મારાં પત્ની, હું પેલાં બેન સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં વચમાં જ પોતાના બાળકનું ઉપરાણું લપ્પને ખોલી ઉઠ્યાં.

ઠીક વાત છે. બાળકો એકલાં કાંઈ અટક્યાળાં નથી. એમ તો દુનિયા આખીનાં સ્ત્રી પુરૂષોમાં એકાદ વૃત્તિ અટક્યાળી પડી હોય છે અને તે ક્યારેક જગાકાકાની આંગળીની માફક નકુચાના વેઠમાં બીડાવી મૂકે છે. અત્યારે પણ જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેનું મૂળ તો નાના અટક્યાળાં તથા તે તરફની બેદરકારીમાં જ છે ને !

આ દાખલો આપીને મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેના ઉપજવેલા અને આવેલા અનેક અકસ્માતનો ભોગ બાળકને ખનવું પડે છે. બાળકનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે અને કેટલીક વખત આપણી નજીવી બૂલ કે બેદરકારીથી પણ બાળકને દુઃખ વેઠવું પડે છે. એટલે અને તેટલી દરકાર રાખી બાળકની સંભાળ રાખવી. ઉપરાંત તે સમજણું થતું જતું હોય ત્યારથી બાળકનું શરીર જોખમાય એવા કોષ્ટ પણ ચાળાને, અણુઘટતા લાડ કરી ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ. મા-આપ આટલું સમજે અને તે પ્રમાણે વર્તે તો બાળકોના અકસ્માતોની સંખ્યા ઘણી ઓછી થાય.

આમ છતાં અકસ્માતો થાય તો તેને પહોંચી વળવા માથાપને સામાન્ય અકસ્માત નિવારવાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

નાના બચ્ચાને કેટલીક વખત દવા પીવરાવતાં કે પેય પદાર્થ આપતાં બાળક ગુંગળાઈ જાય છે. પ્રથમ તો માતાએ બાળકની ચીવાની અથવા ગળવાની તાકાતનો વિચાર કરી પેય પદાર્થ મોઢામાં રેડવો જોઈએ, જોથી તે વગર ગુંગળાએ ઉતારી શકે. પરંતુ કદાચ એવી ભૂલ થઈ ગઈ તો ગલરાયા વગર બાળકને માથેથી નીચું કરી અથવા ઉંધું કરી બરડામાં ધીમે હાથે થપાટ મારવાથી ગળા નીચે રૂંધામણ દૂર થઈ જાય છે અને તે પ્રવાહી પદાર્થ ઉતારી જાય છે અથવા ઉલટી કરી નાંખે છે. પરંતુ આવા પ્રસંગે બેદરકાર બનનારી માતા બચ્ચાનો પ્રાણ ગુમાવી દે છે. ગયા અકવાડીએ એક બેને પોતાની ત્રણ માસની બેબીને ડાકટરની સલાહથી દીવેલ આપતાં ગુંગળાઈ મરી જવાની હકીકત મને કહેલી.

બાળક કેટલીક વખત રમતાં રમતાં કાચના મણકા, ખીયાં, ડળીયાં, કાચની કણી, વીંટી, લખોટી, પાછ, પછસો મોઢામાં નાંખે છે અને તે અચાનક ગળામાં ભરાઈ જાય છે, ત્યારે પણ ઉપર કહેલો ઉપાય કરવો. ધીરજ રાખી ગળામાં ગયેલી વસ્તુ બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરવો, અગર નીકળી શકે તેમ ન હોય તો, અર્થાત ઘણી નાની ચીજ હોય તો ગળા નીચે ઉતરી જઈ પેટમાં જાય તેમ કરવું.

અને ઉપરની કોઈ પણ ચીજ પેટમાં ગયા પછી ઉલટી કે ઝાડા કરાવવાની કોઈ દવા આપવી નહિ. પરંતુ શીરો (ઘણું ધી નાંખીને) લાપશી, પાકેલાં કેળાં અથવા બાફેલા ઇંડા (ખપે તેને) આપવાથી અંદરની ગયેલી વસ્તુ આવા અતિ સ્નિગ્ધ પદાર્થ સાથે લપેટાઈને મળ મારફત બહાર આવશે—કુદરતી ઝાડા સાથે જ.

બાળકના પેટમાં વાળ ગયાની શંકા હોય તો તેને જાંબુ, આંબળાં અથવા અનેનાસના કકડા ખાવા આપવા. તેવું ન મળે તો ચોખાની ખીર અથવા ઘઉંનું ભરકું ઘી નાંખેલું આપવું. એથી વાળ તે પદાર્થ સાથે લપેટાઈ મળની જગ્યાએથી બહાર આવશે.

કેટલીક માતાઓ જૂલા નજીક કામ કરતી વખતે બાળકને પોતાની પાસે રાખે છે અને બાળક પાસે કચકડાનું રમકડું હોય છે તો તે અમિની ઝાળથી ફાઝી જવાના કે સળગી ઉડવાના દાખલા અને છે.

આવો અકરમાત ન અને તેની પ્રથમ કાળજી રાખવી, પણ બની ગયો તો ગભરાય વગર તુરત જ બાળકને નીચે સુવડાવી, તેની ઉપર જાંબ કે ગોદડું જે તુરત મળ્યું તે ઢાંકી દેવાથી આગ ભુઝાઈ જાય છે અથવા રાખોડી કે ધૂળ જે મળે તે નાંખવાથી પણ સળગતા લૂગડાં ભુઝાઈ જાય છે અને આગ ભુઝાયા પછી સરીર ઉપરનાં કપડાં દૂર કરી ન નીકળી શકે તેવાં હોય તેને કાતરથી કાપી અલગ કરવાં અને હાઝેલા ભાગ ઉપર તલનું તેલ તથા ચુનાનું પાણી સરખે વજને મેળવી ખૂબ શીણુવાથી જે મલમ-પાતળા મલમ જેવું થાય તેમાં નરમ કપડાના કકડા બોળી લિંદેલા ફેલ્દલા ઉપર મૂકવા; અથવા રાળ તો. રા તલનું તેલ તો. રા લઈ પ્રથમ તલનું તેલ કઢાઈમાં ગરમ મૂકી, રાળને બારીક વાટી તેલમાં નાંખવી. બ્યારે રાળ તેલ ઉપર તરવા લાગે ત્યારે એક તાંબાં કે પિત્તળના મોટા તાંબાંમાં પાણી ભરી, કઢાઈમાંથી રાળ અને તેલ ગરમ ગરમ પાણીમાં નાંખી ઇંધ પછી હાથ વડે એ તાંબાંમાં તરતા તેલ-રાળના મિશ્રણને શીણવું. બહો વખત શીણુવાથી સફેદ રંગનો માખણ જેવો મલમ થશે. આ મલમ ફાઝવા ઉપર પણ ગુણુકારી છે. નાનાં બચ્ચાં અને મોટાને એકસરખો ફાયદાકારક છે. તે હાઝેલા ભાગ ઉપર હમેશા રૂઝ આવતા સુધી લગાડવા કરવો.

કેટલીક વખત બાળકના હાથમાં તેજગ, ધોવાનો સાબુ બનાવવાના સોડા કે કંળીચુનો આવી જવાથી હાથ ઉપર ફાઝવા જેવી અસર થાય છે. જો એમ બન્યું હોય તો પ્રથમ સ્ટેબ ગરમ એક શેર પાણીમાં એક મોટો ચમચો ખાવાનો સોડા (સોડા બાય કાપ) નાંખી તે પાણીથી હાઝેલા હાથને ધોવા અને પછી કંળીચુનાનું પાણી અને કોપરેશ મેળવીને લગાવવું.

કેટલીક વખત અણસરેલું બાળક આકડો, ચોર કે ખરસણીના મુઠ્ઠાને નહિ સમજતાં બગીચામાં કે વાડોમાં બંધને તેના દુધને આડે છે અને તેની અસર ચામડી ઉપર થવાથી પણ દાહ બળે છે. એવું થયું હોય ત્યારે તે ભાગ સાદા પાણીથી ધોઈ તેના ઉપર ધી લગાવવાથી આરામ થાય છે.

કેટલીક વખત બાળક ચડી વગર જમીન ઉપર બેસીને રમતું હોય છે તેવા વખતે દત્તરડી, જીવો કે મધમાખી તેની પેશાબ કરવાની જગ્યા ઉપર ડાંખ મારી જાય છે. મધમાખી કે ભમરીએ ડાંખ માર્યો હોય છે તેની ખબર તો બાળક આપણને આપી દે છે. કારણ કે એ સખત રડવા લાગી જાય છે અને થોડું સમજાવ્યું થયેલું બાળક એ જગ્યા પણ બતાવે છે. પરંતુ દત્તરડી કે જીવો તો તે જગ્યાએ બંધને વળગે છે અને બાળકને વવળાટ આવીને એ જગ્યા એકદમ સૂજી જાય છે અને મોટા કુગા જેવો ગુલ્લ ભાગ થઈ જાય છે. આવું બને ત્યારે પ્રથમ બાળકને સુવરાવી ધણી ઝીણી નજરે તેનો ઉપરનો ભાગ તથા ચામડી ઉપર ચડાવી પેશાબનું છિદ્ર અને તેની આજુબાજુનો ભાગ બરાબર તપાસી જવો જોઈએ, અને કોઈ પણ જગ્યાએ આવી જવાત ચોંટી હોય તો તેને ધીમેથી કાઢી નાંખવી. ત્યાર પછી તે જગ્યાના સોજા અને વવળાટ માટે તેલનું તેલ તો. ૧૦ લાઇ, તેમાં એસીક કાર્બોલિક તો. ૧ નાંખી એ તેલ લગાડવાથી સોજો અને વવળાટ બંધ થઈ જાય છે.

અથવા ઝેરકેચલું ધસીને લગાડવાથી, કાળી માટી પાણીમાં ભીંજવી લગાવવાથી, ફટકડી, હીમેજ, આંબાહળદર, લોદર—આ ચારે વસ્તુ ખાંડી ધતુરાના રસમાં ઘુંટી સોઝડી બનાવી મુકવીને રાખી ચૂકી હોય અને આવા સોજા જેવામાં આવે ત્યારે પાણીમાં ધસી લગાડવાથી સોજો ઉતરી જાય છે. મધમાખી કે ભમરીને ડાંખ લગાવવાથી ચઢેલા સોજા ઉપર પણ ઉપરની ચીજો લગાડાય છે, ઉપરાંત ચામડું છાણ લગાડવાથી, ધી લગાડવાથી પણ સોજો ઉતરી જાય છે.

જાહેરા અને નાનાં ગામોમાં પણ હવે જ્યાં જુવો ત્યાં વીજળીની જતીઓ વધી ગઇ છે. વીજળી જેટલી જીવનમાં ઉપયોગી છે તેટલી જ તે પ્રાણહારક પણ છે. નહીં સમજતાં બાળકો કેટલીક વાર વીજળીના તાર સાથે અડપલાં કરવા જતાં અથવા વીજળીના પ્રવાહવાળા ખુલ્લા તારને અડકી જતાં તેમને વીજળીનો આંચકો લાગે છે અથવા તારને તે ચોંટી જાય છે.

જેમના ઘરમાં વીજળી હોય તેવા ઘરમાં માબાપોએ સ્વીચ દબાવી બતી કરવાનું કે પંખો ચલાવવાનું ફરમાન નાના બાળકોને કહી પણ કરવું ન જોઇએ. તેની સાથે બાળકોને સમજાવવું જોઇએ કે આ દીવા સળગાવતી અને પંખો ચલાવતી વખતે વીજળીનો તાર જો ખુલ્લો અડકી જાય તો તે એક જ સેકન્ડમાં માથુસને ખેંચી લઇ મારી નાંખે છે. માટે તેને અડકવું નહીં એવી સખત ચેતવણી આપવી. ઘરમાં વપરાતી વીજળીના જોડાણમાં વહેતા તારો હમેશાં લાકડાની પટ્ટીઓમાં બંધ રહે છે. પંખાની સગવડોમાં વપરાતાં રબ્બર અને કપડાથી ગુંથેલી નળી જેવા દોરડાંમાં બંધ તાર રહે છે. છતાં કેટલીક વખત જૂનાં થયેલાં આવાં દોરડાં વચમાંથી ક્યાંક ક્યાંક જવાથી આંચકો લાગી જાય છે, અને જ્યાં ગલોળ ચલાવવાની જગ્યા છે ત્યાંથી પણ કોઈ વાર આંચકો લાગે છે. એટલે વીજળીના જોડાણથી બાળકોને બંને તેટલાં દૂર રાખવાં એ અગમચેતી છે અને મોટાએ પણ કાળજીપૂર્વક સમજાવવાની એને અડકવું જોઇએ.

છતાં પણ કદાચ આવો વીજળીને ચોંટી જવા જેવો બાળક માટે અકસ્માત બને તો તેનો પ્રવાહ જ્યાંથી આવતો હોય ત્યાંથી સ્વીચ બંધ કરી પ્રથમ પ્રવાહ અટકાવી દેવો અથવા તેમ કરવા જીજને સૂચના આપવી.

જો પ્રવાહ બંધ થઇ ગયો તો ચોંટેલા બાળકને હાથેથી અળખું કરવામાં વાંધો નથી, પરંતુ પ્રવાહ ચાલુ હોય તો કદી પણ અકસ્માતના ભોગ બનેલા બાળકને દોડીને અડકવું ન જોઇએ. કારણ કે એક

મનુષ્યના શરીરને લાગેલો વીજળીનો પ્રવાહ તેની મારફત બીજા માનવીના શરીરમાં પણ જઈ શકે છે.

કારણ કે વીજળી બધી જાતની ધાતુઓ, પ્રાણી માત્રનાં શરીર તથા ભેજવાળા અને લીલા પદાર્થોમાંથી બહુ સહેલાઈથી પસાર થાય છે.

પરંતુ સુકો કાગળ, રબ્બર, રેશમનું અથવા બીજું કોઈ જાતનું સૂકું કપડું, સૂકું ઘાસ, સુકો કાચ, સૂકી ઇંટોમાંથી તે પસાર થઈ શકતી નથી. એથી આવા અકસ્માત વખતે બને તો રેશમના કપડાને હાથે વીંટી અગર રબ્બરનાં મોજાં હાથે ચઢાવી બાળકને કાંઠામાંથી પકડી ખેંચી લેવું.

આવું સાધન ન મળે તો સુકા દોરડાની આંટી નાંખી છેટેથી ખેંચી લેવું અથવા લાકડીનો વાંકડીઓ હાથે હોય તે બીઠાવી ખેંચી લેવું. પરંતુ છત્રીનો ખેંચવામાં ઉપયોગ કરવો નહિ. તેમાં લોહના સળીયા હોય છે. બાળકને છોડાવ્યા પછી તે ચુંગળાઈ ગયું હોય તો ડોક્ટર અગર વૈદને બોલાવી સારવાર કરાવવી.

ફેટલીક વખત બાળક ઉંચે ચઢવા જાય છે અને ત્યાંથી પટકાય છે અથવા તેને ફેરફારથી ફેરવતાં ખલાનું હાડકું ઉતરી જાય છે અગર કોઈક હાડકું તુટી જવાથી બાળકને અસહ્ય વેદના થાય છે અને જે જગ્યાએ ઇજા થઈ હોય છે ત્યાં સોજો આવે છે. જે સાધારણ ઇજા થઈ હોય છે (હાડકું તુટ્યું ન હોય પણ મચક આવી હોય) તો સાધારણ દુઃખાવો અને નહિ જેવો સોજો આવે છે. તેવી જગ્યાએ આંખાહળદર, સાંખરસીંગ, હીરાખોળ, મેંદાલકડી અને વડાગરૂ મીઠું—એ બધી ચીજો સરખા વજનને લઈ તેને ખાંડી પાણીમાં ખદખદાવી તેનો જડો લેપ એ જગ્યાએ કરવાથી મચક ઉતરી જઈને દુઃખાવો બંધ થાય છે.

પરંતુ હાડકું ઉતરી ગયું હોય અથવા તુટી ગયું હોય તો કોઈ ઇલાજ વેધ કે ડોક્ટરના વિશ્વાસે નહિ રહેતાં હાડકા સંબંધે કામ કરતાં હાડકા પાસે લઈ જવું એ સલાહમયું છે.

આવા કેસો મોટી મોટી હોસ્પીટલોમાં જે સારા નથી થતાં તે હાડવૈઘ ધણી આસાનીથી મટાડી દે છે; હાડકું ચડાવી દે છે, ઘુટેલું હાડકું પાટા બાંધી સાબુ કરી આપે છે અને આ હાડવૈઘનું કામ ધણા ખરા પારસી ભાઈઓ કરે છે. અમદાવાદ-સુરત જેવી જગ્યાએ આવા સ્પેશીયાલીસ્ટ હાડવૈઘો મશહૂર છે અને તેમના હાથે સારા થયેલા સેંકડો કેસો મેં જોયા છે. પરંપરાથી આવું સુંદર હાડકા ચઢાવવાનું અને સાંધવાનું કામ શીખી એ વિદ્યા જળવી રાખવા માટે તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું.

કોઈ વખતે છોકરાઓને હાથે છરી, ચપુ કે કાચ વાગી જાય છે ત્યારે હાથ ઉપર કાપો પડીને ત્યાંથી ધસારાબંધ લોહી વહેવા લાગે છે. તે વખતે બધાથી સરસ ઉપાય છે પાણીનો પાટો. કપડાના ટુકડાને પાણીમાં પલાળી તે બીનો પાટો બાંધવાથી લોહી બંધ થાય છે અને સાંધો મળી જાય છે. બીજો સ્પીરીટનો પાટો છે. મેથેલેટેડ સ્પીરીટ બાંધવો એથી જલદી લોહી બંધ થાય છે. પરંતુ સ્પીરીટવાળો પાટો બંધાતો હોય ત્યાં પાણી લાગવા ન દેવું જોઈએ, નહિ તો એ ભાગ પાકી જાય છે એવી માન્યતા છે. નાના બાળકોના આવા કાપા ઉપર માના દુધમાં પેલ જોળી મૂકવાથી પણ લોહી બંધ થઈ જઈ કાપો રૂઝાઈ જાય છે.

બાળકને પગની ઠેસ વાગે તો તેની ઉપર પણ સ્પીરીટ અથવા પાણીનો પાટો બાંધવો જેથી રૂઝાઈ જાય છે પરંતુ ઠેસ વાગીને એ ભાગ પાક ઉપર ચઢ્યો હોય તો પ્રથમ ધઉંના આટાની પોટીસ બાંધી પાકનું પડે થયું હોય તેના નીકાલ કરીને પછી સાદા મલમની પટ્ટી મારવી,

નાના છોકરાઓ ક્યારેક ઉધાડા પગે રખડતા હોય છે ત્યારે તેના પગનાં તળીઆંમાં કોઈ કંટો, બાવળની સૂળ, તારની ચુંક અથવા ખીલો કે કાચનો ટુકડો ભોંકાય છે અને તે ઘેર આવીને ફરિયાદ કરે છે. તે વખતે મરમ પાણીથી પગને ધોઈ સાફ કરી

કાંટો, ચુંક કે કાચ જે ઉપર જણાતાં હોય તો ચીપીઆથી પકડી ખેંચી લેવાં જોઈએ. પરંતુ એવું ન જણાય અને પીડા થવા લાગે, પગ સૂજી જાય અને અસહ્ય વેદના પગનાં તળીઆમાં થતી હોય ત્યારે કોઈ પણ ચિકિત્સક પાસે પગને ખોતરાવવો કે નસ્તરથી ખોદાવવું એ પગનાં તળીઆં માટે ધણું જ ભયંકર છે. કારણ કે તળીઆની ચામડી જડી છે, તે સાથે તે પાક ઉપર ચઢે છે અને તેને છંછેકવામાં આવે છે તો મહિનાઓ સુધી રૂઝાતી નથી. એટલે પગનાં તળીઆમાં ગમે તે વાગ્યું હોય અને તેને લાઇને પાક થયો હોય, સોજે ચઢ્યો હોય, પીડા થતી હોય, તો પણ પ્રથમ સોયને દીવા ઉપર ગરમ કરી, તે સોયથી પાકવાળી જગ્યાએ ખોતરી મોઢું થાય એટલું કરવું.

ત્યારબાદ દીવેલ ભરવાના વાસણમાંહેતો નીચેનો કચરો, હળદર, મીઠું, ગોળ અને માયાના વાળ એ સઘળું એકઠું કરીને એક લોઢાની અથવા પીતળની કડછીમાં નાંખી ગરમ કરવું. બદખદવા માંડે એટલે એક લુગડાની પોટલીમાં એ ગરમ ગરમ લાઇને પગના તળીઆમાં પાકતી જગ્યાએ ગરમાગરમ ચપકા દેવા અર્થાત શેકવું. ઠંડું થાય એટલે કપડામાંથી કાઢી લઇ તેની થેપલી બનાવી દર્દવાળી જગ્યા ઉપર બાંધી પાટો બાંધવો. સવાર સાંજ આ પ્રમાણે શેક અને થેપલી મૂકવાથી પગની અંદર કાંટો, કાચ અથવા ચુંક હશે તે પાકી નીકળી જશે. પગનાં તળીઆનો સોજો ઉતરી જશે, ૫૩ મહોડું કરી બહાર આવશે અને આજ શેક અને થેપલીથી ધણું થોડા જ વખતમાં પગ તદ્દન સારો થઇ જશે. હળદરો બાળકો અને માનવીઓને આ રીતે સુધાર્યા છે અને ઉપાય બતાવ્યા છે. ચોમાસામાં ઘણી વખત મોટા માણસોને પણ પગનાં તળીઆમાં આ રીતે વાગી પાકે છે. તેમને ઉપરનો ઉપાય કરવા આગ્રહભરી ભલામણ કરીએ છીએ.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૧ મું બાળકની સંભાળ અને અકસ્માત

કેટલીક વખત બાળકના કાનમાં અકસ્માત રીતે બગાઇ, કાનખ-જુરો કે ખીજું જીવડું પેસી જાય છે. જો બગાઇ કે કાનખજુરો ગયો છે એવી ખબર રહી હોય તો કાનની આગળ સફરજન અથવા ખજુરની પેશી અગર અનેનાસનો ટુકડો ધરી રાખવાથી, તેની વાસ આવવાના કારણે તે કાનની બહાર નીકળી આવે છે. છતાં તે નીકળે તો મધ અને તેલ સરખા વજને મેળવી, તેનાં કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી બહાર નીકળી જાય છે. ખીજું કોઇ જીવડું પેસી ગયું છે એમ લાગે તો દેશી અથવા વિલાયતી દારૂનાં ટીપાં મૂકવાં. એ હાજર ન હોય તો તલનું તેલ કાનમાં નાંખવાથી પણ જીવડું બહાર નીકળી જાય છે.

તાપમાં રખડવાને કારણે કેટલાંક બાળકોને નસ્કોરી ફુટે છે અને અચાનક નાકમાંથી કોઇ પણ કારણ વગર લોહી આવવા લાગે છે. આવું જ્યારે થાય છે ત્યારે ઘણી માતાઓ ગભરાઇ જતી જણાય છે. પરંતુ નસ્કોરી ફુટી હોય તે વખતે ગભરાયા વગર બાળકને ઉભડક ઉભા પગે બેસાડી બે પગ વચ્ચે માથું નીચું રખાવી ઠંડા પાણીની બે ત્રણ કળશ્યા ધાર કરવી, એટલે તુરત લોહી બંધ થઇ જાય છે. છતાં લોહી આવતું જણાય તો તળાવ અથવા નદીની અંદર શેવાળ નામની પાણી ઉપર તરતી વનસ્પતિ થાય છે તે લાવી રોટલા જેવો પોપડો બનાવીને માથે બાંધવો અથવા કુંભારના ચાકડાની માટી માથા ઉપર ભરવી. આ વસ્તુઓ તાત્કાલિક ન મળી શકે તેમ હોય તો ખાદીના કકડાની બે ત્રણ ઘડી વાળી, ઠંડા પાણીમાં ચમચો એક નવસાર નાંખી, એ નવસારવાળા પાણીમાં ખાદીનો કકડો બોળી મગજ ઉપર મૂકી રાખવો, અથવા બરફ મળે તો તેને બરફની થેલીમાં ભરીને તે માથા ઉપર રાખવાથી પણ નસ્કોરી બંધ થઇ જાય છે.

માડીની મુસાફરીમાં કે હોકરાં રમતાં હોય ત્યાં કેટલીક વખત ચેતીનું કે કોલસાનું કણું પડીને બાળકની આંખમાં પડે છે અને બાળક રડવા લાગી આંખો ચોળવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકને આંખ ચોળવા દેવી નહિ, પરંતુ બાળકને સુવારી આંગળી અને અંગુઠા વડે આંખ પહોળી કરી તદ્દન ચોખા પાણીની આંખ ઉપર ધાર કરવાથી, આંખમાં ગયેલ કણું બહાર નીકળી જાય છે. છતાં ન નીકળ્યું હોય તો આસ્તેથી નીચલું તથા ઉપરનું પોપચું ઉઘાડી પાતળા રૂમાલને આંગળી ઉપર ચઢાવી આંગળી પોપચાની અંદર ફેરવી લેવાથી કણું બહાર નીકળી આવે છે અને બાળકને શાંતિ થાય છે. આ રીતે કણું કાઢવાના કારણે આંખ છંછેકાખતે દુઃખવા આવી જાય છે તો નીચેની દવાનાં ટીપાં નાંખવાં :

સાઈ ગુલાબજળ ઔસ ૧, બોરીક એસીડ ગ્રેન ૧૬, ગ્રીંક સલ્ફ ગ્રેન ૨ વાદળી રંગની બાટલીમાં ત્રણે વસ્તુ સાથે મેળવીને રાખી મૂકવી. બાળકની આંખ ઉઠી આવી હોય, તેમ જ કણું પડવાના કારણે, ગરમીના કારણે અથવા ગમે તે કારણસર થયેલી લાલાશને તોડી નાંખી આંખને ચોખ્ખી બનાવવામાં ઘેર વાપરી શકાય એવાં તદ્દન નિર્હાન ટીપાં છે. હરકાષ માતા સ્વચ્છતા જાળવીને પોતાના બાળક માટે આવી દવાઓ ઘેર બનાવી રાખે અને પોતાના હાથે જ ટીપાં પાડી દેતાં શીખે તો કેટલું સાઈ ? આ ટીપાં બે વખત સવાર સાંજ આંખમાં નાંખવાની રબરની નાની ટોટીવાળી કાચની ટ્યુબથી નાંખી શકાય છે.

નહિ સમજતાં બાળકોને કેટલીક વખત ઝેરી જીવજંતુ કરડે છે અને આવાં ઝેરી જંતુઓના કરડ વખતે જો તાત્કાલિક સારવાર કરવામાં નથી આવતી તો કેટલીક વખત ખરાબ પરિણામ સહન કરવું પડે છે.

બોલવા શીખેલાં અને સમજમાં આવેલાં બાળકો તો એમને આવા અકસ્માત થતાં તે આવીને કહી શકે કે ‘ મને ઉંદરે બટકું બચું-કુતરું કરડ્યું-બિલાડીએ બાઝુકાં બચ્યાં-અહીંથી આવું કાંઈક જવું હતું તેણે

કાટ્યું ! ' અગર તો શું થયું એ તેની ભાષામાં આપણને તે સમજાવે છે. બાળક આવીને ફરિયાદ કરે, રડવા લાગે અને ડાંખની જગ્યા બતાવે ત્યારે તુરત જ તે જગ્યા પકડી લેતી અને હાથ કે પગના છેદા ઉપર ન્યાં ડાંખ હોય ત્યાંથી એ આંગળ જગ્યા છોડીને એક લૂગડાનો મજબૂત પાટો બાંધવો કે જેથી ડાંખની જગ્યાથી લોહી ઉપર ચડીને શરીરમાં પ્રસરતું અટકે. આપણામાં અનુભવ હોય તો કેટલાંક ઝેરી પ્રાણીઓના ડાંખ જોઈને જ કહી શકાય છે કે તે અમુક જાતના પ્રાણીનો છે.

વીંછીનો એક જ ડાંખ હોય છે અને એ ફટકાવતાં સખત વેદના અને કાળી બળતરા થાય છે, અને પછી સજીવો નાંખે છે.

ભમરી અને ભમરાના પણ ડાંખ હોય છે. પરંતુ ઉપર કાંટા ચોડી વખત જણાય છે અને ડાંખની જગ્યા લાલ થઈ જાય છે, બળતરા સખત બળે છે.

ઉંદરના કરડની ડાંખ દાઢ પડે છે. જેમ અંગુઠો અને આંગળી ભેગી કરે અને કાંઈને ચુટી ખજીવા માટે બન્ને આંગળીના નખ ખેસારે અને જેટલી જગ્યા છેડી રહે તેટલી તેની દાઢોડી છેડી પડે છે. ઉંદરે સખત બચકું બચું હોય તો લોહી પણ આવી જાય છે.

સાક્ષી પણ ડાંખ દાઢ પડે છે, અને સર્પદંશ થયા પછી સહેજ ફીડીએ ચટકા ભર્યો હોય તેટલો જ ચટકા જણાય છે. એણે સખત દંશ કર્યો હોય તો લોહી નીકળે છે અને તેના દંશથી લોહી દેખાય તો ઝેર ઝડપભેર શરીરમાં વ્યાપી જવાની સંભાવના રહે છે. ઉંદર અને સર્પના દંશ દેખાવમાં સરખા જ હોય છે, પરંતુ કેટલીક વખત ઉંદર તો બચકું ભરીને ભાગવા લાગે છે. એટલે ખચર પડે છે કે ઉંદર બચકું ભરી ગયો. આવી રીતે ઉંદર રાત્રે બચકું ભરવાના ધણા દાખલા બને છે. રાત્રે અંધારામાં સીધું સામાન ભરવાના ઓરઘામાં-ઉંદરના ખંજીમાં ન્યાં સીઓને ધણું કરી સુવાનું નિર્માણ થયું હોય છે અને રાત્રે દીવો રાખવાથી ગ્યાજતેલ ધણું બળી જવાની

બીક દીવો 'રાણો' કરીને સુવાનાં ધરોમાં દાણા ખાવાની સાથે ઉંદરમામા ક્યારેક સીએને અને ક્યારેક બાળકોને બટકું ભરી લેવાનો શોખ કરે છે ખરા ! પરંતુ ઉંદર બધા ઝેરી હોતા નથી, અને જો ઝેરી ઉંદર કરડ્યો હોય છે તો તેના ઝેરથી તાવ મહિનાઓ સુધી આવે છે અને એ ભાગ પાડીને સડે પણ છે.

કેટલીક વખત સર્પદંશને પણ ઉંદરનો કંખ માની લેવાની બૂલ થતી જોઈ છે. સર્પનું ઝેર ચડે છે ત્યારપછી દોડાદોડ કરવા લાગે છે. માટે સર્પ કે ઉંદરનું ઝેર નક્કી ન થાય તો તે ભાગ બાંધી લઈ આગળ બતાવીશું તે પ્રમાણે સારવાર કરવી.

ગિલાડી ખીખાય છે ત્યારે પંખના નોર મારે છે, કરડતી નથી. પણ તેના નોરના ઉઝરડા પડે છે અને સખત બળતરા બળતી હોય છે. ક્યારેક આ ગિલાડીના નોર પાકી આવે છે.

વાંદઈ બચકું ભરે છે, થપાટ મારે છે અને બાઝુકડા પણ ભરે છે. પણ વાંદરાનું ઝેર ભાગ્યે જ ચડતું સાંભળ્યું છે.

કુતરું કરડવાના શહેર અને ગામડામાં અનેક કિસ્સા બને છે અને બાળકને અનેક વખત કાઠી લે છે ત્યારે બાળક ફરિયાદ કરતું આવે છે.

કુતરું કરડે એથી તાત્કાલિક સારવાર લેવામાં ન આવે તો એ ભાગ પાકી આવે છે અને પાકેલો ભાગ જલદી ફૂટતો નથી. એ વાત તો જાણે ઠીક, પરંતુ કુતરું જો વાયલ-હડકાયું હોય છે અને એ કરડે તો એ કુતરાના ઝેરનો સ્વભાવ એવો છે કે જેને કરડે તેને હડકવા ચાલે છે. પછી મનુષ્ય હોય કે બીજું કોઈ પ્રાણી હોય.

કુતરાં નિમકહલાલ છે, કુતરાં માનવી સાથે રહે છે, કુતરાં અન્નાહારી છે, કુતરાં માનવીઓની ચોકી કરે છે અને સેવા પણ કરે છે અને પરદેશીઓને તો કુતરાં પ્રાણથી યે ખ્યારાં અને શાલી-ગ્રામથી યે મોંઘાં દેવ જેવાં હોય છે, પરંતુ એ કુતરાં હડકવા ચાલવાના કારણે મનુષ્યને કરડે છે અને મનુષ્યને જ્યારે હડકવા હાલે,

ત્યારે તે નજરે જોઈએ તો આપણને એમ થાય કે આ કુતરૂં ખરેખર ઉપાધિરૂપ છે.

અમારા ગામમાં એક કારખાનું છે. તેના મેનેજરને હાથે કાંઈક ગુમકું થયેલું તે એમના પાળેલા કુતરાને ચટાડતા હતા. ત્યારપછી થોડા વખતે એમને બિમારી આવી અને તેનાં લક્ષણ હડકવા જેવાં જણાયાં. એટલે ગામલોકોએ હડકવા ચોડી બેસારેલો. હું તો એમને સન્નિપાત કહેતો. પરંતુ ગામના માનવીઓને—બહુમુખ ગંગાને કેમ પહોંચાય ? પરંતુ મારું કહેવું એ છે કે છોકરાને કુતરું કરડે એટલે જે કુતરું કરડ્યું હોય તેની પહેલી તપાસ કરવી કે તે સાજું છે કે હડકવાવાળું છે.

હડકાયું કુતરું એક જગ્યાએ ઉભું રહી શકતું નથી. પરંતુ અન્ન કે પાણી પીધા વગર દોડ દોડ કરે છે અને દર્દના હુમલામાં દોડતાં દોડતાં તેને ચક્કર આવે છે અને તે ગોળ ફુદ્ડી ફરે છે, તેમજ એ કુતરું પોતાની સામે મળતાં કાંઈ પ્રાણી-મનુષ્યને બટકું ભરે છે. લાકડું હોય કે ઝાડ હોય ત્યાં પણ બચકું ભરવા જાંવું નાંખે છે, તેની પૂંછડી સીધી થઈ જાય છે, તે બરાડા પાડે છે અને આ રીતે તેને દર્દ ઉપડે છે ત્યારથી બે ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન, જળ અને ઉંઘનો ત્યાગ કરી હડકવાના જોરે દોડ્યા કરે છે અને જે ધાયે ચડ્યું તેને કરડે છે અને એ હુમલા વખતે જેને તે કરડ્યું તે મનુષ્ય હોય કે પશુ તેને પણ હડકવા હાલે છે.

અમારા તરફ ગામડામાં તો રિવાજ છે કે કુતરું હડકાયું થયું તેને પારખી લે છે અને માણસો મોટેથી તેની પાછળ પડી અવાજ કરતા જાય છે કે જેથી બાળબચ્ચાં આઘાંપાછાં ખસી જાય; અને લોકો પણ લાકડીઓ લઈને તેની પાછળ પડે છે. છેવટે એને મારી નાંખ્યા પછી જ જાંખે છે,

બચ્ચાને કુતરું કરડ્યાનું નક્કી થયા પછી કુતરાની ચોક્કસ તપાસ કરી ત્યારબાદ હવે પછી બતાવવામાં આવશે તે ઉપાયો કરવા.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૨ મું બાળકની સારવાર

આપણી પાસે બાળક કાંઈક કરડી ગયાની ફરિયાદ કરે તે વખતે તે સ્થાન અને સંભવિત ઝેરી જનવર સંબંધમાં ઝડપથી વિચાર કરી, તેના ધરગથ્ય ઉપાય કરવા લાગી જવું. આવા વખતે બાળકની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ. સમજણું અને બોલતા શીખેલું બાળક તો બનતાં સુધી ‘ શું કરડ્યું ’ એ તેની ભાષામાં આપણને કહે છે, છતાં જ્યારે આપણને તેની સમજ ન પડે, કરડવાની જગ્યાના ડાંખ ઉપરથી આપણે જનવર-જંતુનો નિર્ણય ન કરી શકતા હોઈએ તો તાત્કાલિક જે જગ્યા ડાંખની હોય ત્યાંથી ચાર ઇંચ જગ્યા છોડીને રૂમાલથી, લુગડાના લીંદરડાથી કે દોરડાથી જરા સખત બાંધી લઈને જે જગ્યાએ ડાંખ હોય તે જગ્યા ઉપર ધારદાર ચપ્પુ, અસ્ત્રો એવા જ કોઈ હથિયાર વડે ઉભો છેક ચામડીમાં મારવો. કદાપિ કોઈ પણ અંગ ઉપર શસ્ત્રથી આડો ઝેકો મારવો નહિ. આડા છેકાથી નસો કપાઈ જાય છે જ્યારે ઉભા છેકાથી ચીરાય છે, કપાતી નથી.

આ છેકો મારવાનો હેતુ શરીરમાંથી લોહી વહેવરાવવાનો છે. હરકોઈ ઝેરી જનવર કરડવાથી તેનું ઝેર આપણી ચામડી ભેદીને ડાંખ મારફત તે આપણા લોહી સાથે મળી જાય છે ત્યારે જ શરીર ઉપર ઝેરની અસર થાય છે. પરંતુ જો ડાંખ થવાની સાથે આપણે તેની આસપાસ પાટો-દોરડું બાંધી દઈએ છીએ તો શરીરમાં તે ઝેર ફેલાતું અટકી જાય છે અને ડાંખ ઉપર છેકો મારી લોહી બહાર કાઢવાથી ઝેર શરીરમાં દાખલ થવાને બદલે બહાર નીકળે છે.

ઉપર પ્રમાણે ચામડીમાં છેકા આપવાથી લોહી બહાર આવવા માટે છે અને તેને મદદ કરવા માટે બંધ બાંધ્યો હોય ત્યાંથી હંખ ઉપર છેકા મૂક્યો હોય ત્યાંસુધી આપણે હાથ વડે ઉપરથી નીચે તરફ ચોળવાથી લોહીના બહાર વહેવામાં મદદ કરી શકાય છે અને આ રીતે થોડું લોહી બહાર નીકળી ગયા પછી છેકા ઉપર ' પોટાશ ' પરમેંગેનેટ ' વાટી, લુકી બનાવીને એ લુકી બહારાવવી. એ દવા અગ્રેજી છે પરંતુ ઝેરને ચુસી લેવાનો તેનામાં ગુણ છે.

લોહી વહેતું રહે તે વધારે ધમ્મવા ચોખ્ખું છે. તેની સાથે જોને ઝેરી જનનવર કરડી ગયું હોય તેને સુવા દેવામાં ન આવે તેની પણ કાળજી રાખવાની છે. વારંવાર કાશી પીવરાવી, વાતો કરાવી, રમત ઉપર ચઢાવી તેને ઉંધવા ન દેવું, ઉંધ લાગે તો તેના શરીર ઉપર કપડું ઝોઢાડી અંદર ગુગળની ધૂણી એ પ્રમાણે આપવાથી પણ ઉંધવાનું અથવા ઘેનમાં પડવાનું અટકી જાય છે.

ઉપર કહેલી તાત્કાલિક સારવાર ધણું કરીને સર્પના ઝેર માટે વધુ આવશ્યક છે અને જ્યારે આપણે પ્રત્યક્ષ સર્પને જોઈ શક્યા હોઈએ, જાણી શક્યા હોઈએ અથવા આપણે જનનવર માટે શંકામાં પડતા હોઈએ ત્યારે એ સારવાર શરૂ કરી દેવી. તેની સાથે ગામમાં રહેતા ડોક્ટર અથવા કુશળ વૈદ્યને બોલાવીને ધણી જ ત્વરાથી બાળકને-દર્દીને ખતાવી, તે કહે તે પ્રમાણે ઉપચાર કરવા.

સર્પનું વિષ બહુ ઝડપથી શરીરમાં ફરી વળે છે. એટલે એનો હંખ થયા પછી છ કલાક કોઈ પણ ચિહ્ન વગર ચાલ્યા જાય, અને ખાર કલાક સુધી કોઈ ઝેરી અસર ન જણાય, ત્યારપછી આપણે નિર્ભય બની શકીએ છીએ. છતાં એક સૂચના એ આપવાની છે કે હંખ ઉપર બાંધવામાં આવેલો સખત બંધ (દોરડું) તુરત છોડવાની

ઉતાવળ કરવી નહિ. પરંતુ ડાંખ ઉપર છેકા મકયા પછી, સ્થાનિક સારવાર શરૂ કર્યા પછી પૂરતો વિશ્વાસ આવે કે હવે ડાંખ ખુલ્લો છે, કેટલુંક લોહી વહી ગયું છે અને બંધ છોડવાથી હરકત નથી, ત્યારે બંધ છોડી નાંખવો. બંધ બાંધવાથી ડાંખની આસપાસ સોજો આવે છે કારણ કે ત્યાંથી લોહી ફરતું બંધ થાય છે અને દરદી અકળાય છે, અથવા બંધ બાંધવો અને છેકા મારી લોહી વહેતું કરવું એ દરદીના હિત માટે ઘણું જ જરૂરી અને જીવ બચાવવા માટે આવશ્યક અનુભૂત ઉપાય છે. પછી તો ચિકિત્સકોની સારવાર ઉપર ધણો આધાર રહે છે.

વીંછીનો ડાંખ થયા પછી કાળી બળતરા અને સણુકા અથવા બ્લાં ડાંખ થયો હોય એ અંગની આખી નસ ઉપર ઝટકો નાંખે છે અને વીંછીની વેદના અસલ્ય હોય છે.

વીંછીએ ડાંખ માર્યો છે તેમ નક્કી થાય એટલે તે ડાંખ ઉપર થોરનું દુધ મારવું, ફટકડી ગરમ કરી ડાંખ ઉપર ચપકા ગરમ ગરમ દેવા અને ફટકડીનું પાણી આંખમાં આંખવું, અથવા ગ્રામો-ફ્રેનની રેકડનો કકડો પથ્થર ઉપર ધસીને લગાડવો, અથવા આકડાના પાન, વછનાગ ને રાષ્ટ્ર ત્રણે સરખા વજને વાટી ડાંખ ઉપર અથવા તેની આસપાસ લેપ કરવો, હડતાલ અને નવસાર સરખા વજને વાટી તેનો લેપ કરવો. રોતી કરેણનાં મૂળીયાં અને મરી ગરમ પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવો. 'નિર્મળી'નું બીજ પથ્થર ઉપર ધસી ડાંખની આસપાસ ચોપડવું અને તે બીજની ધસાયેલી બાજુ ડાંખ ઉપર મૂકી દબાવી દેવાથી ત્યાં ચોંટી જાય છે. આ નિર્મળીના બીજને અત્યારે 'વીંછીની જડીબુટ્ટી' ના નામે કેટલાક ભાષાઓ તે બીજને ગુલાબી કે લાલ રંગમાં રંગી ચાર આનામાં કે આઠ આનામાં એ બીજ વેચે છે અને વીંછીના ડાંખ ઉપર એ સાફ કામ કરતાં હોષ ધન કમાવાના લાલચુ તેનો આવો છૂપો વેપાર કરે છે.

એ જ પ્રમાણે આંખલીનો કચુકો પણ ધસીને તેનો ધસારો ડંખ ઉપર ચોપડી તેની ઉપર એ કચુકો ચોંટાડવાથી અસર થાય છે. તે જ રીતે આંખળાનો ઠળાઓ ધસીને ચોપડાય છે અને ડંખ ઉપર ચોંટાડાય છે, અથવા ડંખ ઉપર પોટાશ પરમેંગનેટ અને એસીડ ટાન્ટ્રોકની સમાન ભૂકી ભુદી ભુદી બનાવી ડંખ ઉપર મૂકી (બન્ને સાથે થોડી થોડી) અને ઉપર પાણીનાં ટીપાં નાંખવાથી ઝેર નાબૂદ થાય છે. ઉપર પ્રમાણે અથવા એ સિવાય બીજા વીંછીના ડંખના અનેક ઉપાયો પ્રચલિત છે, તેમાંથી જે હાજર હોય અને મેળવી શકાય તે કામે લગાડવા.

આપણા લોકો ઉપાય કરવા બેસે છે ત્યારે ઘણી ઉતાવળ કરે છે. મીનીટ મીનીટ એક ઉપાય કરે. બીજા ભાષ આવી બીજો બતાવે એટલે તે કરી તેને હજી એકાદ-બે મીનીટ થઇ ન હોય ત્યાં વળી ત્રીજો જણ ઉપાય બતાવે તે કરે છે. એમ કાંઇ શરીર ઉપર ઔષધની અસર થતી નથી, અને દરદી ઉલટી હાલાકી ભોગવે છે.

દરકોઇ ઔષધ લગાવવાની સાથે કિંવા લેતાની સાથે માત્ર ક્ષણવારમાં દર્દને મટાડી દેતું નથી. તેને પ્રસરવામાં અને દર્દને નાબૂદ કરવામાં થોડોક વખત જોઇએ છીએ. એટલે ધીરજ રાખી ઉપાય કરવા.

ખિલાડી બાજુકડા ભરી ગઇ હોય તો ત્યાં ફુદીનો વાટીને લગાડવો અથવા કાળા તલ વાટીને લગાડવા.

ઉંદર કરડી ગયો હોય તો તે જગ્યાએ જીવારના ઘણા ખુચ ચાવી ખારીક કરી થેપલી બનાવી તે જગ્યાએ મૂકી દેવા અથવા કડતું જીંડે ગોમુત્રમાં વાટી ત્યાં લેપ કરવો અથવા આંખલીનો કચુકો અને રસોડાની મેશ ખારીક વાટી ઘીમાં કાલવીને લેપ કરવો. ધોળા અથેડાના બીજનો પાઉર કરી બે વાલ ઘી સાથે મટાડવા, અથવા

લીંબડાની લીંબોળા, સુંક, મરી, પીંપર ને સીંધવનું સરખા વજને ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧ વાલ મધ સાથે ચટાડવું.

છંછુદર કરડી ગષ્ટ હોય તો ડંખ ઉપર ગુગળ વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નેતરની લાકડી ધસી તેનો લેપ કરવો.

કાનખજુરો કરડે તો તાવેથા ઉપર ગોળ મૂકી તેને કાલસા ઉપર ગરમ કરીને ઉતો ઉતો ગોળ ડંખ ઉપર મૂકી દેવો અને તે જગ્યા ઉપર ગુગળનો ધૂપ દેવો અથવા દીવો બળતો હોય તે એરંડીયુ કોડીવામાંથી લષ્ટ તેનો લેપ ડંખની ફરતો કરવો.

ઢેઢગરોળા કરડે તો કુંગળા ચીરી તે તોલા પાંચ લષ્ટ, તેને દશ તોલા પાણીમાં ઉકાળીને પાણી પાષ્ટ દેવું અને ડંખની જગ્યાએ કુંગળાને છુંદી તેનો રસ લગાડવો અથવા વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ ધસીને ચોપડવું અને દરદીને ઝેર ચઢતું જણાય તો ઉપરાઉપર ઘી ગરમ કરીને પાવું.

મચ્છર, માંકડ, મંકોડો, ભમરી અને મધમાંખીના ડંખ ઉપર બેંસનું જાણુ અથવા ઘોળા કુંગળાનો રસ, અથવા એરંડીયામાં કપુર મેળવીને તે અથવા ધસેલી સુખડનું ચંદન અથવા સોનાગેરને ગુલાબજળ સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો.

હડકાયું કુતરે અથવા હડકાષ્ટ શિયાળ કરડે તો પ્રથમ દરદીને મૂળમાંથી ડંખ-દાઢ ઉપર પાટો બાંધી દહને સ્થાનિક જગ્યા ઉપર 'પોટાશ પરમેંગેનેટ' અથવા લાલ મરચાની ભુટા દબાવી દેવી, અથવા તે જગ્યાને તેજમથી બાળી નાંખવી, અથવા આકડાનું દુધ, ગોળ અને મીઠું તથા તલનું તેલ ભેગું કરી વાટી તેની ચેપલી બનાવીને મૂકવી. ડંખ ઉપર અને ફરતો લેપ કરવો અને ત્યારપછી બાંધેલો બધ છોડી નાંખવો.

હડકાયું કુતરે અથવા હડકાષ્ટ શિયાળ કરડે તો પ્રથમ દરદીને મૂળમાંથી ડંખ-દાઢ ઉપર પાટો બાંધી દહને સ્થાનિક જગ્યા ઉપર

‘ પોટાજી પરમેંગનેટ ’ અથવા લાલ મરચાંનીં ભુકી દબાવી દેવી, અથવા તો આકાતું દુધ, ગોળ અને મીઠું તથા તલનું તેલ ભેગું કરી વાટી તેની ચેપલી બનાવીને મૂકવી. ડંખ ઉપર અને ફરતો ભેપ કરવો અને ત્યારપછી બાંધેલો બાંધ છોડી નાખવો.

હડકાયું કુતરું કરડ્યું હોય તેવા દરદીને વાલ, બજ્યાં, ખાંડ, ખાંડની મીઠાઈ અને વાયુ કરનારી સઘળી ચીજો ખાવા આપવી નહિ; ગોળ તથા બાજરાનો રાટલો ખાવા આપવો.

ખાવાની દવા તરીકે સવાર સાંજ અરધો તોલો કાળીજીરી ફકાવવી, અથવા કેળનો રસ તો. ૫ તથા ધી તો. ૫ દરરોજ સવારમાં ભેગાં કરી પાષ્ટ દેવું અને ચણાનો કાચો લોટ અને ગોળ મેળવી ૧ તોલોની ગોળા સાંજે આપવી.

હડકાયું કુતરું કરડ્યું છે એમ સાબિત થાય તો તેનાં ઇન્જેક્શન લેવા માટે દરદીને અમદાવાદ લઇ જવો. ત્યાં હડકાયાં કુતરાં કરડ્યાં હોય તેવા દરદીઓ માટે સીવીલ હોસ્પિટાલમાં વ્યવસ્થા છે અને તે માટે ખાસ બનાવટનાં સ્પેશ્યલ ઇન્જેક્શનો અપાય છે. એટલે જો તાત્કાલિક તેના પુરતા કેસર્નનાં ઇન્જેક્શનો અપાવી દીધાં હોય છે તો બલિષ્ઠમાં હડકાયા કુતરા કે શિયાળનું ઝેર કરદનારને અસર કરતું નથી. એની ઉપેક્ષા કરનાર દરદીને રહી રહી, છ મહિને, બાર મહિને હડકવા હાલે છે અને તે બહુ કઠણ હાલત ભોગવી મરે છે. માટે ઇન્જેક્શનો લેવાવવામાં જરીકે આગસ કરવી નહિ, એવી અમે આળોકના વાલીને જોરદાર બલામણુ કરીએ છીએ.

ઉપર બતાવેલા ઝેરી જંતુના તાત્કાલિક ઉપાયો જેમ નાના બાળકને માટે લખ્યા છે તેમ મોટી ઉંમરના પણ તેનો ઉપયોગ કરીને દર્દથી મુક્ત થઇ શકે છે.

લખમીમા-એ તો સાક્ષાત લક્ષ્મીના અવતાર છે. (પૃષ્ઠ ૩૩૭)

પ્રકરણ ૪૩ મું આમમાં ડાહ્યાં ડાસીમા

લખમીમા ઝાઝું લણ્યાં નથી, પણ સાક્ષાત એ તો લક્ષ્મીનો અવતાર છે. કોણ જાણે કેમ પણ નાનાં બચ્ચાંને લઈ જઈને બતાવ્યું ને એમણે કહ્યું કે—જાઓ, મારા દીકરા ! મુંઝાશે નહિ. છોકરાં ઉઠેરવાં એ તો કાચા નીલાડા પકવવાના છે. માટે ઘેર જઈને આમ કરો કે જાણે રડતું બાળક હસતું જ છે. માકોરમાએ હાથ મૂક્યો છે લખમીમાને માથે. બાળકોની દવા એ તો એમને! રામબાણ ઉપાય.

મારો આ બબલો છ મહિનાનો હતો અને અચાનક રાડેરાક કરવા મંડ્યો. રાવે, રાવે તે જાનો જ ન રહે. ધુસકે ને ધુસકે રાવે ને રાતો ચોળ થઈ જાય. ધવરાવવા લઉં તો ય બીંટડી મોઢામાં લે ને કાળી ચીસ નાંખે. અનેક વાતો કરું તો ય જાનો રે નહિ, અને મારો જીવ કળીએ કળીએ કપાઈ જાય, અને સાથે એને રડતાં જોઉં ને મનેય રડવાનું આવી જાય. પછી તો અમારી પડોશીએ કહ્યું—તમે લખમીમા પાસે લઈ જાઓ. એટલે હું તો રડતો ને રડતો એને એમની પાસે લઈ ગઈ. એમણે એને જોયો, પેટ ઉપર હાથ ફેરવ્યો, એમના ધરમાંથી દીવેલ મંગાવી, દુંટી નીચે પેકુ ઉપર રૂપાળા હલકા હાથે ચોળીને કહ્યું—જા બેટા, એને પેટમાં વાયુની ચુંક પડી છે. ઘરે જઈને પાવળું પાણી વાટકીમાં ગરમ મૂકી એક મગ જેટલો પાપડીયો ખારો નાંખજે. તેમાં કાંકરી ગોળ અને ટીપું ઘી ગરમ કરીને નાંખી અમચા બે ચમચા પાછ દે, મટી જશે. આ, જા, રામનાં રખોમાં છે. પરજીએ સવળા હાથે દીધા છે. કાંઈ ભો નથી.

પરસન બાણ, શું વાત કરું ! ઘરે આવીને લખમીમાએ કહેલું એમ મેં કર્યું અને અરધા કલાકમાં તો બાબો રમતો થઈ ગયો.

આવાં તો ગામનાં અનેક બાળકો આવે અને લખમીમા બધાંને જોઇને ઉપાય બતાવે છે. પણ એમને એ મુર્ગા, અણુસમજણનાં બચ્ચાંના દરદની ખમર પડી જાય છે એ જ નવાઇની વાત છે.

એક વખત તો મારે ઘરે ખાસ કામ નહોતું તે નવરી થઇને લખમીમા પાસે બેસવા ગઇ. મારી માફક બીજી પણ આઠ દશ બહેનો આવી બેઠેલી, અને વાતો ચાલે. પણ લખમીમાનો સ્વભાવ કેવો કરેલો. આપણે પૂછીએ તેનો ધીરજથી, આપણને શીખામણ આપતાં હોય એવો જવાબ આપે. એ સાંભળીને આપણને કાંઈ ટાઢક વળી જાય. ત્યારે મને પણ પૂછવાનું મન થયું કે-હેં લખમીમા ! આ બધાં છોકરાંને તમે ઉપાય બતાવો છો તે એ છોકરાંને શું થયું છે તેની ખમર તમને કેમ પડી જાય છે ? મોટું માણસ હોય તો રક્યું આપણને કહે કે મને આમ થાય છે કે તેમ થાય છે. પણ છોકરાં તો બોલે નહીં ને દુઃખ કહે નહીં તો ૫ તમે સમજી બચાવો છો, એ કેવી રીતે ?

ત્યારે લખમીમા બોલ્યાં-સરસ્વતીવહુ-બેટા ! માણસ જો કાળજી રાખે તો કામ કામને શીખવે. હું તો નાની હતી ત્યારથી માફકારમા પાસે બેસતી અને છોકરાંઓ રડે, માંદાં પડે અને માફકારમા ઉપાય કરે કે બતાવે તે હું શીખતી, પૂછતી અને વિચાર કરતી. પછી તે બાળકના રોવાનાં લક્ષણો અને એના શરીરમાં થતા ફેરફારથી બાળકનાં અતઃજાતનાં દુઃખ અને દર્દ માટે હું સમજી ગઇ. પછી તે અનેક બાળકો મારી પાસે આવતાં ગયાં, તેમ અનુભવ અંધાતો ગયો, અને ચુગાની પારસી માફક બાળકને જોઈ અને તેની હાલતનો વિચાર કરું એટલે તેને શું થાય છે તે સમજી જવાય, અને પછી તે દીવા જેવું સુજી આવે, વહુ ! અને કેટલીક વખત તેની માને પૂછી લઉં, એટલે માફ અનુમાન બરાબર અંધાય. એટલે બાળકના વેદની મારી બારાખડી બની ગઇ છે, અને તે ચટ દઇને સમજાઈ જાય છે. જો તને થોડીક એ બાબતની વાત કરું :

નાનું અચ્ચું ધાવે અને વારે વારે બકારી કરે તથા ઉલટી કરવા લાગે ત્યારે આપણને લાગે કે તેના પેટમાં ખીગાડ થયો છે, કાં એની માએ વાયડી ચીજ ખાધી છે એટલે તેનું પેટ બગડ્યું છે. તેની નિશાની તરીકે એનું મોઢું ફડાવી જોતાં જીભ ઉપર સફેદ ડાઘા અને જીભ કરકરવાળી થઇ ગઇ હોય છે અને કોષક વખત ઉલટી, બકારી ને ઝાડા સાથે જ થઇ આવે છે.

ત્યારે તરત જ હું તો પહેલાં ઓકરાની માને ઉધડી જ લઉં— કાં વહુમા ! દીકરા ! જીભ વશ નથી રે'તી કે ? દાળ ઢોકળા ખાધી'તી કે ? કંસાર ઝાપટયો'તો ? શું કયું હતું તે કહો !

એટલે એની પોલ ઉઘાડી થઇ જાય અને ચોરી પકડાય.

ઓકરું ઝાડે ફરવા ખેસે અને ઉઠે જ નહિ તથા ઝાડામાં ચીકણો પદાર્થ દેખાય ત્યારે સમજવું કે મરડો થયો છે. ચરક પરક કર્યા કરે અને શરીરે તપેલું રહે એ બધાંમાં ધાવતા બાળકની માતાએ ગરીબ, મિષ્ટ અને વિદાહી, તેમ જ દાહક પદાર્થો ખાધા હોય તેનો પ્રથમ ભાર રહે અને આંતરડામાં ગરમી થઇને મરડો થઇ આવે.

ન્યારે ઓકરું પગે કરીએ છીએ અને એ ઠાંસકા મારે, આંખો લાલ થઇ જાય અને જે મળ નિકળે તે જુદી જુદી ગાંઠો રૂપે જણાય ત્યારે સમજવું કે વાયુથી પેટમાં મળ ગંઠાઇ જાય છે અને એથી મરડો કે તાવ આવી જશે. કાં તો એટલા અચ્ચાને હરસ થઇને લોહી પડશે. એવા અચ્ચાને તાબડતોચ મળનો ખુલાસો કરીને વાયુથી મળ સુકાય નહિ તેવો ઉપાય બતાવી દઉં છું.

વારે વારે ઓકરું પેસાળની જગ્યાએ હાથ લઇ જઇને ખજવાળે, દાંત કકડાવે કે હોઠ ચુસે અથવા ગુદાના ભાગ ઉપર ખજવાળ કરે ત્યારે સમજવું કે એ અચ્ચાના પેટમાં દુધનાં કૃમી-‘દુધીઆ કરમ’ પેદા થયા છે અને તેનો નિકાલ કરવો જ પડશે. નહિતર એ અચ્ચાને કરમમાંથી આંચકી કાં પેટના દુઃખાવાનો રોગ થઇ જશે.

ઓકરું પત્થરા ઉપર કે ચોકડીમાં પેસાળ કરી ગયું હોય અને તે સુકાયા પછી ખડી કે ચુના જેવો ડાઘ પડી જાય તો આપણે તો

એટલું સમજીએ છીએ કે તેને ખોરાક પચતો નથી અને શરીરે લોહી ચઢતું નથી. વૈદો તો કહે છે કે એ છોકરાના પેસાળમાં ફેસ-ફરસ અને કેલ્શ્યમ જાય છે. એ ગમે તે જતું હોય, એની આપણને બહુ ખબર નહીં, ભા! પણ હું ઉપાય એવો બતાવું ને કે તે બધે જ થઈ જાય ને છોકરું મજબૂત બની જાય જોડીટા જેવું બની શરીર લેવા લાગે.

છોકરાનો પેસાળ ઘટી જાય અને લાલચોળ થઈ ઉતો ફળફળતો આવે ત્યારે એ તાવ આવવાની નિશાની હું માનું, અને તેનો જ પ્રથમથી ઉપાય કરવા લાગું કે તાવ આવતો જ અટકી જાય. એમ તો ઉતવાનો પેસાળ પણ થોડો થઈ જાય અને ઉતો આવે પણ રાતો ન થાય. ઉતવામાં તો પેસાળે બચ્ચાને બળેય ખરું. એટલે પેસાળનાં થોડાંક ટીપાં આવે ને એ રાતે, ત્યારે જાણવું કે વહુઓએ ખૂબ ટીપાં, મરચાંવાળા પદાર્થો અને અથાણાં મેળવી ખાધાં હોય, ખરા બપોરે રખડવાનું થયું હોય અને ઉઘાડા પગે તડકામાં રખડીને પગે દાઝી હોય અને આવીને લાગલી બચ્ચાને ધવરાવે તોયે બાળકને ઉતવા થઈ જાય.

મનમહું ધાવે, શરીર લાંબે, પુરી ઉંઘ ન લે અને રાવા લાગે, શરીર ઉપરની રૂંવાટી ખડી થઈ જાય, એવાં લક્ષણો જણાય અને ત્યારપછી તાવ જરાય, સાથે છાતીમાં કફ થાય અને બચ્ચું શ્વાસ લે એટલે સરડ, સરડ, અવાજ થાય ત્યારે તેને સસણી-વગાધ થઈ છે એમ માનવું.

વરાધની પણ ધણી જાતો છે. સસણી, દુંદલી, જરાણી. સસણીમાં તાવ અને કફ બોલે પણ બીજો ઉપદ્રવ ન હોય. દુંદલીમાં તો પેટ ચઢીને ઢમઢોલ થાય, શ્વાસ ચાલે ને કફ પણ હોય. જરાણીમાં તો ન્યુમોનીયા જેવાં બધાંય લક્ષણો જણાય અને બાળક બેભાન રહે. વરાધનો વ્યાધિ બહુ જીંડો, બા! હું તો કોઈક સારા વૈદ પાસે, મને નજર ન પડે ત્યારે, વરાધવાળા બચ્ચાને લઈ જવા કે બતાવવાની સલાહ આપું. પણ એ બચ્ચું ધાવતું હોય તો તેની

માને પ્રથમ તો ચીકટ, ઘઉં, ધી, તેલ-બધું બંધ કરાવીને બાજરાનું બરડકું અને મીઠું નાંખેલી મોળી છાશ કે ટીપું દૂધ લેવાની સલાહ દઉં અને જો ખાવાનું બંધ કરી દે તો વરાધ થયેલા બાળક ઉપર એની બહુ સરસ અસર થાય, અને જેની જીભ વશ ન રહે તથા જે તે ખાય તેના બચ્ચાની વરાધ મટે નહિ; આ! અને તેથી છોકરું કવઢાય તથા લાંબા દાડા દુઃખી થાય માટે પરહેજ તો પાળવી જ પડે ને.

છોકરું સમજાણું થયું હોય અને બોલતાં ચાલતાં શીખ્યું હોય તો ય રાત્રે પથારીમાં તે પેસાબ કરી જાય ત્યારે સમજવું કે એની પેસાબની નળીની નસો કમજોર થઈ છે અગર એ છોકરાના બાપને પરમાનો રોગ થયા પછી જ આ છોકરાનો જન્મ થયો છે. એટલે એની પેસાબની નળી નબળી છે.

પગ વારંવાર ઊંચા કર્યા કરે અને પગ ઉચકતાં રડે ત્યારે તપાસી જોવાથી એને વધરાવળ માલૂમ પડશે. બાળકની વધરાવળના ઉગાય તો બહુ સહેલા છે. મોટા આદમી માફક તેને કાંઈ ડોક્ટરોની પાસે જઈ કાપકૂપ કરાવવી નથી પડતી.

બાળક દિવસે દિવસે શીકું પડતું જાય, ઝાડો અને પેટની દુંદ મોટી થવા લાગે અને મળ કાળાશ ઉપર તથા મેલો માલૂમ પડે ત્યારે સમજવું કે બાળકને માટી ખાવાની ટેવ પડી છે.

બાળકને વારંવાર આંખો દુઃખી આવે, આંખો ચુંચળી થઈ જાય, પ્રકાશ સહન કરી શકે નહિ અને આંખો ધુંસ્યા કરે ત્યારે સમજવું કે એને શરીરમાં ખોટી ગરમી થઈ છે અને ઝાડાની કબજીયાત છે. જો બાળકની આંખો આવી રીતે ધણો વખત રહે અને તેનો ઉપાય કરી સુધારવામાં ન આવે તો પછી તેની આંખમાં ખીલ થઈ જાય છે અને એ ખીલ એક વખત થયા અને એણે જડ ઘાલી પછી તો શેય મટતા જ નથી.

તે ઘણું ઘણું રડે, રહી રહીને રડે અને તેવા બાળકના પેટ ઉપર પંપાળાએ તો તે જાનું રહે, ત્યારે આપણે સમજવું કે તેના પેટમાં વાયુની ચુંક પડી છે.

બાળક આંખો ચઢાવી દે, મોઢા કે આંખની ભ્રમર ખેંચાય, અચાનક હાથ કે પગની નસો ખેંચાય તો સમજવું કે એ બાળકને આંચકી છે અથવા આંચકી શરૂ થશે.

અને વહુ ખેટા ! આ બધાં તમે સાંભળો છો તેમ મારો અનુભવ કહું છું, એ એટલા માટે કે ન સમજતાં અને ન ખોલતાં બાળકોનાં બહારનાં લક્ષણો ઉપરથી તમે તે બાળકને શું થાય છે એ સમજી શકો તો ભવિષ્યમાં તમે પણ મારી માફક સેંકડો બાળકને દુઃખમાંથી અને રોગમાંથી મુક્તિ આપી શકો. આપણે કાંઈ દુકાન માંડી થોડું જ વૈદ્ય કરવા બેસવું છે ? આપણે તો આપણા ઘરનાં, બહુ તો મહોલ્લાનાં અને વિશેષ કરીને ગામનાં છોકરાંને સમજી-સારવાર કરીને સાગ્ન તાગ્ન રાખી શકીએ તોયે બાલ્યું છે, બા ! આ તો તમને પ્રથમ રોગને સમજવાની રીત કહેતી આવું છું. પછી આપણી દેશી વનસ્પતિ ને મુલાડીઆંના ધસારા પાવાની વાત કરીશ. એમાં આપણું બાળવૈદ્ય કહો કે ડોસીવદ્યુ-એ સમાપ્ત જાય છે. પછી ન માનવું હોય અને ખોટા રવાડે ચઢીને ડોક્ટરના ડોઝ પાવા હોય તે બલે પાય, પણ મારી આટલી ઉંમરમાં મેં જોયું છે કે નાનાં બાળકોને જેટલી આપણી ધરગથુ દવાઓ, દેશી ઓસડીઆંના ધસારા ને સારવાર તંદુરસ્તી આપે છે અને સાગ્ન નરવાં રાખે છે, તેટલી આપણે જેમાં સમજતાં નથી તેવી દવાઓ સાફ કરતી નથી. એ મારો તો અનુભવ છે. હવે જુઓ બીજા રોગ સમજવાનાં લક્ષણો કહું છું.

બાળક જ્યારે ઉંઘમાંથી ઉઠે અને બાળી વારથી ધવરાવ્યું ન હોય તો તે રડવા માંડે છે અને રડતાં રડતાં હાથની મુઠીઓ વાળી દે છે ત્યારે તેનો ઉપાય તો ખોળામાં લઈ પેટ ભરાય તેટલું ધવરાવવું તે જ છે. માતાના દુધમાં જેવા અમીના ઓડકાર છે તેવા દુનિયાની કાંઈ ચીજમાં નથી. પછી બલે ને ગમે તેવા સરસ દુધના ડબ્બા પીવરાવે અને ચોખાના લોટ જેવા પાઉડર પાય, પણ માતાના દુધ સાથે કાંઈ યરાયરી કરી શકે જ નહિ.

બાળક આંખો વીંચીને પડ્યું રહે અને રહી રહીને જૂમ પાડી ઉઠે ત્યારે સમજવું કે તેના માથામાં દરદ છે.

બાળકને કાનમાં દરદ હોય છે તો પણ રડે છે અને આપણે બ્યારે તેને તેડીએ છીએ ત્યારે જે તરફ તેને દરદ થતું હોય તે તરફનો કાન તે આપણા અંગ સાથે અડકાડી ધુંસે છે. તેના મજાનો અવાજ બેસી જાય અને ખોખરો જણાય, તેમ જ એ ખોખરાપણું ચાલુ રહે તો સમજવું કે એ બાળકનાં માતાપિતાને ગરમીનો બ્યાધિ થયેલો અને ત્યારપછી આ બાળકનો જન્મ થયો છે, એટલે તેની શ્વાસનળીમાં ગરમીનો સોજો છે.

બાળક પડખાબર સુવે છે અને ભરઉંઘમાં તે પગ લાંબા રાખે છે. પરંતુ પગનાં ટુટીઆં વાળી પેટ સાથે લગાડી રાખે અને પગ સરખા કરતાં રડે તો સમજવું કે તેના પેટમાં દરદ થાય છે.

બાળકનો ચહેરો લાલ થાય તો સમજવું કે તેને તાવ ભરાયો. તાવમાં વધુ ને વધુ લાલાશ જણાય તો કામક ઓખો નીકળશે (ઝોરી, અછબા, શીતળા). પણ આવો ઓખો નીકળવાનો હોય તો પ્રથમ બે ત્રણ દિવસ સખત તાવ આવે છે અને તાવમાં ને તાવમાં ચહેરો લાલ જણાય છે, પછી ઓખો નીકળે છે.

શ્વાસ લેતાં નાકનાં ફાયણાં ફુગાવતું હોય તો સમજવું કે બાળકને શ્વાસનળીમાં કફ થયો છે. શ્વાસ લેતાં ખરડ ખરડ અવાજ થાય તો સમજવું કે ફેફસામાં કફ થયો છે, અને શ્વાસ લેતાં મોઢું ઉઘાડું રાખે તો શ્વાસનળીનો રોગ અથવા ફેફસાનો રોગ વધ્યાનું માનવું જોઈએ.

મોઢું આવી જવાના રોગમાં બાળક ગરાબર ધાવી શકતું નથી. અંતરડાંમાં ગરમી થઈ હોય, ઝાડા થતા હોય અથવા ઝાડાની ઘણી કબજીયાત રહેતી હોય તોયે બાળકનું મોઢું આવી જાય છે.

એમ જ મોઢું આવી જવું તેમાં એક થુલીઆ નામનો રોગ છે. તેમાં મોઢું, જીભ, ગલોફાં આવી જાય છે અને તાળવા તથા જીભ

ઉપર સફેદ ઢારી વળી મધ હોય છે. સાથે તાવ પણ રહે છે. આવા બ્યાધિમાં પણ બાળક ધાવી શકતું નથી.

ધાવતાં ધાવતાં બાળક ઓઢારી-બઢારી કરે, પાણી પાતાં કે દુધ પાતાં પણ બઢારી કરે, પણ ઉઘટી થાય નહીં તો સમજવું કે તેના ગળાના કાકડા આવી ગયા છે અથવા મોટા થયા છે. ધાવતા બાળકની માતાની કબજાયાત અથવા ધણા મરમ ખોરાક ખાવાની ટેવથી પણ આવાં બચ્ચાંને ગળાના કાકડા આવી જાય છે અને જે બાળકને જન્મથી પૂરો દસ્ત થતો નથી એવાં બચ્ચાંને પણ કાકડા આવી જાય છે. હવે સુધરેલા માનવીઓ તો એને ‘ટાનસીલ’-બોનસીલ કહે છે. એ તો બા, મેં હમણાં સાંભળ્યું. અમે તો ગળાના કાકડા કહીએ અને ઘરગથ્થુ ઉપાયથી કે દવાવરાવવાથી મટાડી દઈએ. એમ તો આપણાં બૈરાંમાં પણ માન્યતા છે કે દસ્ત જવાની હાજત થઈ હોય અને તેને દવાવી રાખીને બચ્ચાંને ધરારાવવા લે તોયે ગળાના કાકડા આવી જાય! આ લોકવાણી સાવ ખોટી નહિ હોય.

છોકરું પીળું પડતું જાય તો એને કમળો કહેવાય, અને ફેફરાયેલું માલૂમ પડે તો કમળી કહેવાય. કમળો ને કમળી-એ બાપ એન જેવા રોગ છે. લોહીનું પાણી થવા લાગે અને આપેલું દુધ કે ખોરાક હજમ ન થાય ત્યારે આવો રોગ થાય. મેં એક વૈધરાજને પૂછેલું કે બાઈ, આ લોહીનું પાણી કેમ થતું હશે? તે કહે-મા, પેટમાં લોહી બનાવનાર લીવર છે, તે ખાધેલા ખોરાકમાંથી રોજ તાજું લોહી બનાવે છે. પરંતુ જ્યારે બચ્ચાંને ધણો વખત તાવ આવી જાય કે તેને માટી ખાવાની ટેવ પડેલી હોય અથવા ધણી નાની ઉંમરમાં માતાનું દુધ છોડાવી તેને ભેંસનું બારે દુધ, ખીસકાટ જેવા ખોરાકો, ઘઉંના ખોરાકો, પતાસાં અને પેડા જેવી દુર્જર ચીજો આપવામાં આવે એટલે ધીરે ધીરે તેનું લીવર કામ કરતું બંધ થાય, તેમાં સોજો આવે કે તેનું મૂળ કદ ઊંડીને મોટું થાય. એટલે એ જોઈએ

તેટલું તાબું લોહી ન બનાવી શકે અને લોહી પાતળું તથા ઓછું થવા લાગે એટલે તેને કમળો કહેવાય.

ત્યારે જ મને આ યુક્તિની ખચર પડી અને હું સમજી કે અણુસમજી માતાઓ ખોટા લાડ કરીને અથવા બેદરકારી રાખીને જ બાળકને આવા વ્યાધિઓ થતા દે છે. આપણી બેકાળજીથી જ આવા વ્યાધિઓ થાય અને છોકરું દુઃખ પામે છે.

બાળક ઉંઘમાંથી ઝખકીને જાગે અથવા નીચેનો હોઠ ચગળ્યા કરે અને ધાવતાં બીંટડી મોઢામાં લઇ ફાટી આંખે અચાનક જોયા કરે ત્યારે જાણવું કે તેના પેટમાં કરમ પડ્યાં હોય છે તો જ એમ કરે છે.

જો બાળક વારંવાર હોઠને ફફડાવે અથવા હોઠ મોઢામાં ખેંચી લઇ ચુસે તો કાંઈક માંદું પડવાની એ નિશ્ચાની છે એમ સમજવું અને તેને એકાદ હળવો રેચ આપી દઇ માતાએ પોતે પણ ખોરાક ખાવામાં સાવચેત બનવું.

કોઇ પણ ચોક્કસ વ્યક્તિ કે જનાવરને જોઇ ચીસ પાડે તો તેનાથી બાળક ડરે છે એમ સમજવું, અને તે બચ દૂર કરવા ધીરે ધીરે તેના સહવાસ કેળવવો. પણ અચાનક તેની પાસે લઇ જવું નહિ. કેમ કે એમ કરવાથી આવા બચથી બાળકને ઘણી માઠી અસર થાય છે અને તેમાંથી તેને તાવ પણ આવી જાય છે.

જેમ નાની ઉંમર તેમ બાળકની ચામડી કોમળ અને વધુ લાલાશ પડતી હોય છે. પરંતુ અચાનક ચામડીના રંગમાં ફેરફાર થવા લાગે ત્યારે તેને રોગની નિશ્ચાની મનાય છે. જેમ કે અતિ લાલ ચામડી થવાથી ઓરી-અછબડા જેવા ઓખા નીકળવાની આગાહી ગણાય છે, તેમ અતિ ફીકી અને શ્યામતા લેતી ચામડી બની જાય ત્યારે કંઠમાળ કે સુકતાન થવાની આગાહી સૂચવે છે.

તાવ બરાવાથી ચામડી ગરમ થઇ જાય છે અને શરદીથી ચામડી ઠંડી માલૂમ પડે છે. વરાધમાં ક્યારેક પસીનો તો ક્યારેક ગરમી પણ જણાય છે.

કેટલાંક બાળકોની આમડી આસમાની રંગની બજાય છે ત્યારે સમજવું કે તેના શરીરમાં બરાબર લોહી ફરતું નથી. જ્યારે ધણું વખત સુધી બાળકને અતિસાર કે મરડો રહે છે ત્યારે તેની આમડી મટોડી જેવા રંગની થઇ જાય છે.

આમડી અને શરીર હમેશા ગરમ રહે અને માથું તપતું બજાય અને તાવનાં લક્ષણો ન હોય તો સમજાય છે કે આ બચ્ચું ધાવતું હોય છે તોયે તેનાં માતાપિતા સંસાર ભોગવ્યા વગર રહી શકતાં નથી, અને એ માતાપિતાના સંસારસમાગમની ગરમીથી આ બચ્ચું તપેલું રહેલું છે. કદાચ તેમાંથી એ તપારાના પરિણામે પછી ક્ષયની માફક બચ્ચું સુકાતું પણ જાય છે.

બાળક છ મહિનાનું થાય ત્યાંસુધી આમે હજુપુજ અને ગુલાબના ફુલ જેવું લાગે છે, અને પછી જ્યાં તેનાં પેઢાં બધાવા લાગ્યાં કે તેની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થાય છે. આંખો દુઃખવી કે ઝાડા થઇ જવા, એવું એવું દાંત આવતી વખતે દર્દ થવા લાગે છે અને બચ્ચું ઢીલું પડી જાય છે. પરંતુ ખૂબી એ છે કે અંદરથી પેઢાં ચીરી દાંત બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે અને બાળક ઢીલું પડી જાય છે. દાંત જોર કરતા અટકી જાય છે કે પાછું બાળક સશક્ત થાય છે અને દાંત બહાર આવવા જોર કરે છે. આમ વારંવાર નવા દાંત આવતી વખતે બાળકની તંદુરસ્તી બગાડી નાંખે છે. ઘણાંખરાં બાળકોને દાંત આવતાં જરૂર ઊપાધિ થાય છે. કેટલાંક એવાં પણ બાળકો હશે કે જેમને આસાનીથી દાંત આવી જાય છે, જેને આપણે પોચકપાળાં કહીએ છીએ. પરંતુ દાંત આવતી વખતનું દુઃખ બાળકને અસહ્ય હોય છે. એ તો આપણે નાનાં હતાં ત્યારે દાંત આવવાની પીડા આપણને યાદ નથી, પણ બાળકનાં દુઃખ તો બાળક જ સહન કરે.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૪ મું

ડાસીમાના બટવો અને બાળવૈદ્ય

લુગડાની નાની સરખી થેલીને બટવો કહેવાય. હમણાં હમણાં ગાંધીજીના સ્વરાજ્યમાં તો ઝોળી અને થેલીથી સઘળાં માનવી વાકેફ થયેલાં થયેલાં છે. પરંતુ એ જમાના પહેલાં પણ ઘરમાં પરચુરણ ચીજો રાખવા માટે લુગડાની સરખા ઘાટની એક દોરી ખેંચવાથી વસાઈ જાય અને બીજી દોરી ખેંચવાથી ઉઘડે એવી થેલીઓ હાથ-કારીગરીથી સ્ત્રીઓ બનાવીને વાપરતી. આજનાં બટન અને હુક તેમ જ ચાંપો નહોતી ત્યારે એ થેલીઓ વપરાતી. પછી તો જાતભાતની પેટીઓ અને ટ્રંકો અને વિશ્વવિદ્ય સાવીવાળી ‘બેગો’ આવી અને દોરા-સોયની કારીગરી ઘટી ગઈ.

નાનાં બાળકો ઉછેરવાં અને તેના ઝીણા મોટા વ્યાધિઓમાં તેને આપી શકાય તેવાં ઓસડીઆં રાખવા માટે આવો જ એક બટવો હરેક કુટુંબવાળા ઘરમાં રહેતો હતો. તેમાં અનેક જાતની ચીજો રાખવામાં આવતી અને તેની સાથે નાનકડી ખરલ કે ઓરસીયો રહેતાં; અને એ ઓરસીયા ઉપર એક-બે અથવા ત્રણ જુદી જુદી ચીજો ધસી, મેળવીને પીવરાવતા. એથી બાળક રોગમુક્ત થતું. એટલે કે બાળવૈદ્ય આ એક નાના સરખા બટવામાં સમાઈ જતું. આજનું વિવિધ રોગથી પીડાતું, અંગ્રેજી દવા પીતું, છતાં ગળતું જતું બાળક અને ડાસીમાના બાળવૈદ્યથી તંદુરસ્ત બનતા બાળકમાં હજારગણો ફેર હતો. બાળકના વ્યાધિનું સાચું નિદાન અને નિર્દોષ વનસ્પતિના ધસારા અમૃત સમાન કામ આપનારા નીવડતા. એટલે હવે મને તેમ જ દરેક માનવીને લાગે છે કે આજે પણ એ બાળવૈદ્ય ઘરઘરમાં સજીવન કરવાની અને બાળમરણ અટકાવી બાળકને તંદુરસ્ત બનાવવાની ક્રિયા ચાલુ કરવાની જરૂર છે. અને જ્યાં બાળકો છે ત્યાં

આવા જટવા રખાતા થાય, માતાઓ જાતજાતના ધસારામાં વપરાતી નિર્દોષ વનસ્પતિઓના ગુણદોષ થોડાક સમજી લે અને બાળકની પીડા તથા વ્યાધિમાં દોડાદોડ નહિ કરી મૂકતાં પોતાની જાતે તેની સારવાર કરતાં શીખે તો ઘણો લાભ થાય તેમ છે.

આ વસ્તુ નવી શરૂ કરવાની નથી. હજી પણ અનેક જગ્યાએ અને અનેક કુટુંબોમાં રહી-સહી ધસારા આપવાની પ્રણાલિ ચાલુ જ છે. માત્ર તેનો પુનરુદ્ધાર થાય અને ધરધરમાં તે વ્યાપ્ત અને તો બાળકોને આશીર્વાદરૂપ નીવડે તેમ છે.

બાળકોના વ્યાધિને આપણે બે લાગમાં વહેંચી નાંખીએ : (૧) સામાન્ય વ્યાધિ. (૨) મહા વ્યાધિ. સામાન્ય વ્યાધિનો તો મારો અનુભવ છે કે તેમાં કોઈ વૈધ-ડોક્ટરોની જરૂર નથી. એ વ્યાધિમાં આ ડોશીમાનો જટવો ઘણું જ સુંદર કામ કરશે અને બાળક દવાઓના રગડા અને ઝગડાથી બચી શકશે. વળી એની સાથે એ પણ સમજી રાખવા જેવું છે કે જો સામાન્ય વ્યાધિમાં તેની કાળજીપૂર્વક સંભાળ લઈ લેવામાં આવે તો બાળક મહા વ્યાધિના પંજમાં પડતું બચી જાય છે. અરે કેટલીક વખત તો સામાન્ય વ્યાધિમાં રાખેલી કે રખાયેલી બેદરકારી જ મહા વ્યાધિનું સ્વરૂપ પકડી લઈને તંગ કરી મૂકે છે.

મહા વ્યાધિઓ સંજ્ઞાથી ચર્ચા ને ઉપાય પાછળ રાખીને પ્રથમ ધરમાં-જટવામાં રાખવા લાયક તાત્કાલિક ધસારામાં કામ આવતી, સહેલાઈથી ગાંધીને ત્યાં મળતી અથવા જંગલમાં મળતી કેટલીક વનસ્પતિઓના સમુદાયે અનુક્રમે તેના ગુણ સાથે ગણાવી, પછી તે આપવાની યોજના સમજાવીશ, કે જેથી હરેક ધરમાં જહેનો એ યોજનાથી દવા-ધસારા આપવાનું શીખી લેશે. રોગપરીક્ષા માટે તો 'ગામમાં ડાહ્યા ડોસીમા'ની વાતોથી સમજાવી દીધું છે. એટલે એ વાતો તે નિદાન અને આ

ડોસીમાનો બટવો એ ચિકિત્સા: એમ બાળકોનાં સામાન્ય દર્દોમાં આ મારી રીતથી એક ધરગથ્ય બાળવૈદ્ય સમજવાની સુંદર પ્રણાલિ ઉપલબ્ધ થશે.

આ નીચે દુકામાં પ્રાપ્તિસ્થાન સંબંધે પણ માહિતી લખું છું. નિધંદુની દૃષ્ટિએ આવા પદાર્થો સંબંધે લખવા બેસીએ તો સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખાય. પરંતુ હું એમ નથી કરવાનો. મારે તો ડોસીમાનો બટવો આજની માતાઓના હાથમાં મૂકવાનો છે, અને એમની સમજ અને લક્ષ્યમાં ઠીક રીતે બંધ બેસે એ રીતે જ અહીં હું આપું છું. એ રીત માતાઓને બાળકોની સારવાર માટે નેમતા જ્ઞાન પુરતી જરૂર ઉપયોગી બનશે.

બટવાની ઔષધી

(૧) હરડે

હરડે એ ગુજરાતી નામ છે. હિંદીમાં હડ અને સંસ્કૃતમાં અભયા કહેવાય છે. તેને હરિતકી પણ કહે છે. વળી અન્ય અનેક ભાષાઓમાં તેનાં નામ પણ જુદાં જુદાં છે, પરંતુ આપણે આથી વધુ ભાષાના નામની જરૂર નથી.

હરડેનું ઝાડ ગુજરાતમાં તો થતું નથી. માત્ર કાઠિયાવાડમાં ગીરનાર ઉપર થોડાંક ઝાડ છે. બાકી મુખ્ય પાક તેનો અન્ય સ્થળે—હિંદુસ્તાન, અંગાલ, પ્લેઝદેશ, સીલોન અને મલાયામાં થાય છે.

હરડેનું ઝાડ અદામની જાતનું મોટું વૃક્ષ છે. તેના કાચા મરવા ખરી પડે છે તેને હીમેજ અથવા હીમેજ હરડે કહેવાય છે. એનાથી સહેજ મોટાં ફળને હરડાં કહે છે. તે રંગવાના કામમાં આવે છે, અને ઝાડ ઉપર જ પાકેલી—તૈયાર થયેલી તેને હરડે કહે છે.

એક હરડે પોણા તોલાથી માંડી બે-અઠી તોલા સુધીની મળે છે. જેમ વજનમાં હરડે વધારે તેમ તેની કીમત વધારે. પછી તો

આ દેશમાં જેમ બીજી બનાવટી ચીજો ભાવ ખાવા માટે તૈયાર થાય છે તેમ મેદાના લોહમાં રંગ મેળવી, વચમાં હરડેના ઠળાઓ મૂકી, ચાર તોલા-પાંચ તોલા-સાત તોલાની હરડે બનાવી, હરડેના ગુણથી મુગધ બનનારને ફસાવવામાં આવે છે. એટલે આપણને સાધારણ તોલા-સવા તોલાની અને વધીને અઢી તોલા સુધીની સાચી હરડે મળે તો તેથી સંતોષ માની એથી વધુ વજનની હરડે મેળવવાનો મોહ ન રાખવો. નહિ તો ઠગાઇ જવાની સંભાવના છે. કેમકે વધુ વજનવાળી હરડે સાચી છે કે બનાવટી, તેની પરીક્ષા કરવાનું મુશ્કેલ બને છે.

હરડેના ગુણનું વર્ણન અનેક રૂપે વૈદકના ધણા જૂના ગ્રંથો અને નવા ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. એ અનેક રોગોનો નાશ કરનારી અને આયુષ્યને વધારનારી વસ્તુ છે. બાળકો માટે તો એક અમૃત સમાન છે અને કહેવત છે કે : ‘જે બાળકને મા નથી, તેની મા હરડે.’ અથવા ‘હરિતકી માતા જસી.’

વૈદકમાં હરડેને હરસ મટાડનાર, ચામડીના રોગોને મટાડનાર, ખાંસીને મટાડનાર, તાવને તોડનાર, પ્રગ્ન સ્થાપન કરનાર, વય સ્થાપન કરનાર માનેલી છે અને બાળકોના ઝાડાની કબજીયાત, મરડો, અતિસાર, આમ, વગેરેમાં તેની યોજના થાય છે. હરકોઇ સારા પ્રામાણિક ગાંધીને ત્યાં સાધારણ હરડે બે ત્રણ આનામાં અને મોટી હરડે રૂપીઆમાં મળે છે. પછી તો પાંચ રૂપીઆ, દસ રૂપીઆ અને સો રૂપીઆ સુધીની એક હરડે વેચાય છે. પરંતુ તેમાં બનાવટી હરડે આવી જવાની બીતિ રહે છે.

હરડે બાળકો માટે ઘણી ઉપયોગી હોવાના કારણે આટલું છૂટથી લખ્યું છે. હવે દરેક વસ્તુને માટે આટલી છૂટથી લખવાની જરૂર નથી. એટલે થોડા ગુણ અને પ્રાપ્તિસ્થાન બતાવી, નામાવલિ આપીને રોગઅનુસાર તેના ધસારાની સમજણ આપીશ.

(૨) ઇંદ્રજવ

બળરમાં તે એ જ નામથી મળે છે. શીંગોનાં એ બીજ છે. સ્વાદે કડવાં છે. સસ્તી કીંમતે ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે. કૃમીને મટાડનાર, પાચન કરનાર, દીપન કરનાર, જ્વરને મટાડનાર, વાયુ હરનાર ને ગ્રાહી છે.

(૩) કાંચકા

કાંચકા ઝાડનાં આ ફળ છે. ગુજરાતમાં એ સાધારણ વસ્તુ છે. કાળા કવરની અંદર સફેદ ગર્ભ હોય છે. ઉપરથી ફેલી અંદરનો જોળો જ વપરાય છે. ગાંધીને ત્યાં સહેલાઈથી મળે છે. કડવાશવાળાં છે, તાવ-કૃમીને દૂર કરી, પાચનશક્તિ વધારે છે અને વાયુથી થતાં દરદોને મટાડનાર છે અને પૌષ્ટિક પણ છે.

(૪) વાવડીંગ

બળરમાં સસ્તા લાલે મળતી આ ચીજ એ ઝાડનાં ફળ છે. મરીના જેવા દાણા આવે છે. કોષ્ટક વખત મરી ને વાવડીંગ બદલાઈ પણ જાય છે. મરીના દાણા ઉપર કરચલી છે. તે ફેડતાં અંદરથી સફેદ નીકળે છે જ્યારે વાવડીંગ અંદરથી લાલ નીકળે છે. વાયુને હરનાર, કૃમી મટાડનાર અને શરીર શોષનાર છે અને બળરમાં હરેક ગાંધીને ત્યાં મળે છે.

(૫) સુવા અથવા સુવાદાણુ

ધણી પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. વધુ ઓળખની જરૂર નથી. વાયુ હરનાર, દીપન અને પાચક છે.

(૬) એળીયો

કુંવારનાં લાવરાં થાય છે તેના રસમાંથી એળીયો બનાવવામાં આવે છે. બાળકને અંદર આપવામાં તથા બાળ ઉપચારમાં કામ આવે છે. રચક, શોષક, પિત્ત, ગ્રુદ્ધ મટાડનાર અને ગરમ છે.

(૭) કપુરકાચલી

આ વનસ્પતિ સુગંધવાળી છે. એના વેજાના કરેલા નાના ટુકડા બજારમાં મળે છે. ધણું કરીને સુગંધી તેજો બનાવવામાં વપરાય છે. પરંતુ બાળકના ધસારામાં એ ઉપયોગી છે.

તે તીખી, કટુ અને ઉષ્ણ સ્વભાવની છે. સહેલાઈથી ગાંધીને ત્યાં મળે છે.

(૮) અતિવિષની કળી

તેનું નામ અતિવિષ હોવા છતાં તે ઝેરી નથી પણ કડવી ધણી છે. તે જલ્દી સળી જાય છે. એટલે ગાંધીઓ તેને ચુનામાં રમદોળી રાખે છે. એ લસણની કળીના ઘાટની છતાં તેનાથી જાડી અને લાંબી મળે છે. તેને જાંગતાં અંદરથી તદ્દન સફેદ નીકળે છે તે ધણી સારી. ગાંધીને ત્યાં સસ્તી કીંમતે મળે છે.

સ્વભાવે કડવી, પૌષ્ટિક, તાવને ઉતારનારી અને અટકાવનારી, કૂમી મટાડનારી અને દસ્તને બાંધનારી છે.

(૯) જાંબુના ઠળીઆ

આપણે જાંબુના ફળ ખાઈએ છીએ અને ધણું કરીને તેની મોસમ જેઠ માસ ઉતરતાં અને અશ્વાઙ મેસતાં શરૂ થાય છે. ફળની અંદરનું મીંજ (ઠળીઆ) બાળક માટે બહુ ઉપયોગી છે. એટલે દરેક બાળકવાળા ઘરમાં તેને સંગ્રહી રાખવા.

મરડાને મટાડનાર, દસ્તને બાંધનાર, સાકરને ઓછી કરનાર, ઠંડી વસ્તુ છે.

(૧૦) આંબાની ગોટલી

આંબા-ફેરીના ગોટલાની અંદરથી નીકળતી ગોટલી કાચી શેક્યા વગર સુકવી રાખી, ઘરમાં તેનો સંગ્રહ કરી રાખવો. બાળકના ધસારા માટે ધણી ઉપયોગી છે.

મરડો, ઝાડો, બામ મટાકનાર, પિત્તની શાન્તિ કરનાર અને આંતરડાંનાં ચાંદાં રૂઝવનાર તથા સ્વભાવે કંડી છે.

(૧૧) ફટકડી

આ એક ખનીજ પદાર્થ છે અને તે ઉપરસની અંદર મળ્યા છે. તેની લાલ અને સફેદ જાત થાય છે. તે ફેટલીક વખત કાચી અને ફેટલીક વખત કુલાવેલી વપરાય છે. માટીના કલાડામાં ફટકડી મૂકી તેની નીચે આંચ આપવાથી થોડી વારે પ્રથમ તેનો રસ ખનીને તે કુલી જાય છે અને પછી સહેલાઈથી વાટી શકાય છે. તે બહારના ઉપાય તરીકે અને ખાવા માટે પણ અપાય છે. બચ્ચાનાં ફેટલાંક દર્દમાં સુંદર કામ આપે છે. ગાંધીને ત્યાં એ સહેલાઈથી મળી શકે છે.

તેના ગુણ—તે ક્રાહી અને રક્તસ્તંભક છે. બાળકોનાં અનેક દર્દોમાં ઉપયોગી છે.

૧૨) સિંધવ અથવા સિંધાલુણ

નમક-મીઠાની આ જાત છે. એ ઘણું કરીને સીંધુ નદી તરફ થતું હોવાને કારણે તેને સીંધાલુણ કહેવાય છે. તે સફેદ આવે છે. બીજાં લાલાશ પડતું આવે છે. ગાંધીને ત્યાં તે મળે છે.

(૧૩) સંચળ

આ એક જાતની મીઠાની જ બનાવટ છે. વડામરા મીઠાને આંખજાના રસ સાથે ઉકાળી મટાકના રૂપમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. એને કાલા નમક પણ કહે છે. ગાંધીને ત્યાંથી સહેલાઈથી મળે છે.

સીંધવ અને સંચળ બન્ને લવણ છે. પરંતુ સીંધવ સ્વભાવે ગરમ છે અને સંચળ કંડો છે. સીંધવ અશુદ્ધિને મટાડે છે, ઉદર-રોગમાં ફાયદો કરે છે, પેટનું શૂળ, ચુક અને આફરો બેસાડે છે.

અન્યથા એ ગુણ હોવા ઉપરાંત વાયુ જે પેટમાં વધતો હોય, જેને જન્યાનો આધ્માન અથવા આક્રી કહેવાય છે તેમાં તે કાયદાકારક છે. જન્યાના ધસારામાં ઉપયોગી છે.

(૧૪) ટંકણખાર

ધારની આ જાત છે. તે જે જાતનો આવે છે. સોહાજો અને ખાટીઓ, દવામાં સોહાજો ટંકણખાર વપરાય છે. તેને તાવછી ઉપર કુણાવીને જ વાપરવો જોઈએ. ગાંધીને ત્યાંથી તે મળે છે. એ મુત્રધ, કફ, રોપણ ને ક્ષારદર છે.

(૧૫) બોદાર

બોદાર એ સીસા નામની ધાતુનો ક્ષાર છે અને તેના ચક્રચકિત દુક્રમ ગાંધીને ત્યાં મળે છે. જન્યાના પેટના બાર માટે તથા બાળકનું માટી ખાવાથી પેટ મોટું થયું હોય અને હાંફ ચાલવી હોય ત્યારે બોદારનો રસ ધણો ઉપયોગી છે. તેનો ગુણ રેચક અને રોપણ છે.

(૧૬) મામેજવો

કાઠિયાવાડમાં એને કડવી નાઈ પણ કહે છે. ખેતરાળ જમીનમાં એ આવણ-ભાદરવામાં ધણો ઉગી નીકળે છે. તાવ માટે આ બહુ ઉમદા ચીજ છે. ગાંધીને ત્યાં તે મળે છે અને એની મોસમમાં અષાઢા મરમત પાંદરમાંથી પણ મળે છે. એ વખતે લાવી રાખ્યો હોય તો જન્યાના તાવ માટે તેમ જ મોટાના તાવ માટે પણ સરસ અને ચક્રિત મળતી વસ્તુ છે. ગુણ—જરદ.

(૧૭) જેઠીમધ

આપણા બરડાના કુંભરમાં અને કાઠિયાવાડમાં ધણી જગ્યાએ, જેને માડરીઓ ઝીપટો કહીએ છીએ તેનાં જે મૂળ એનું નામ જેઠીમધ

છે. ગાંધીને ત્યાંથી જેઠીમધનાં મૂળ અને જેઠીમધનો શીરો એ બે નામની ચીજો મળે છે. જેઠીમધના મૂળને ઢીકાળી તેનું ધન કાઢવાથી જેઠીમધનો શીરો બને છે. આ દેશમાંથી હજારો ગુણી જેઠીમધનાં મૂળને લઈ જઈ પરદેશીઓ તેનો શીરો બનાવી અનેકગણા દામે આ દેશમાં વેચે છે. પરંતુ દેશમાં આવા હુનરડિયોગો ખીલવવાની કોઈને પડી નથી. જેઠીમધનું મૂળ બચ્ચાની ખાંસીમાં ધણું કામનું છે. ગુણુ—શીતળ, કફન અને પૌષ્ટિક છે.

(૧૮) લોદર

લોદરનું ઝાડ ખોરડી જેવું થાય છે અને ફવાના કામમાં ધણું કરીને એ ઝાડની છાશ વપરાય છે. ગાંધીને ત્યાં લોદર માંગવાથી એ ઝાડની છાશ જ આપે છે. રંગે ભુખરી અને વાટવાથી તેને પાઉકર થઈ જાય છે. બચ્ચા માટે ઉપયોગી છે. ગુણુ—શીતળ અને ગ્રાહી.

(૧૯) વખમો

વછનાગની જાતની આ ચીજ છે અને એક જાતના ઝાડની પેદાશ છે. અતિવિષ અને વખમાને એક માનવાની ધણા માણસો ભૂલ કરે છે. વખમો અતિવિષની કળી કરતાં મોંઘો છે અને ગુણમાં ચઢીઆતો છે. એટલે કેટલાક ગાંધી લોકો વખમાની જગ્યાએ અણજાણુ ગ્રાહકને અતિવિષ આપી દે છે, કારણ કે વખમો એ મોંઘી વસ્તુ છે.

ગુણુ—કડુ, પૌષ્ટિક, વાતહર, કૃમીન, ભેદક.

(૨૦) કંડું

આપણા દેશની આ એક સાધારણ ઔષધી છે. તે મૂલાડીઆના રૂપમાં ગાંધીને ત્યાં મળે છે. બાળકોનાં લીવર, તાવ, બરલ અને મલાવરોધમાં સુંદર કામ આપે છે. તે કાચું તેમ જ તેને શેકીને પણ વપરાય છે. ગુણુ—સારક, પાચક અને જ્વરદન.

(૨૧) કલંભો

વનસ્પતિનાં મૂલાડીઓને કાપી ગોળ ચક્રાંના રૂપમાં એ ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે. જૂનો થયા પછી તે સળી જાય છે. ચક્રાંની અંદર આરીક છિદ્રો પડી ગયા હોય તો તેમાં ગુણુ હોતો નથી. તાજુ વસ્તુ જ સાફ કામ આપી શકે છે. એટલે ખરીદનારે તેને જોખને લેવો. બચ્ચાના તાવમાં તથા તેના જઠરામિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે કડુ, પૌષ્ટિક અને નિર્દોષ દવા તરીકે તેનો ઘસારામાં ઉપયોગ સરસ છે. સહેલાઈથી મળી શકે છે.

(૨૨) કાકડાશીંગી

એક જાતના ઝાકની ડાળીઓ ઉપર ચોક્કસ જાતનાં જંતુઓ પોપડા જેવો પદાર્થ તૈયાર કરે છે, તેને કાકડાશીંગી કહે છે, અને બજારમાં ગાંધીને ત્યાં તે વેચાય છે. બાળકનાં કફનાં અને ફેફસાંનાં દરદમાં અને ખાંસીમાં બહુ ઉપયોગી છે.

ગુણુ-કફન અને કાસન.

બાળકનાં ઔષધો માટે તો બીજી ઘણી વનસ્પતિઓ, ખનીજ પદાર્થો, ધાતુની લસરો, પ્રાણીજ ઔષધો અને ક્ષારોની જરૂર પડે છે, અને બચ્ચાંઓને વ્યાધિ પણ અનેક પ્રકારના થાય છે, પરંતુ સાધારણ રીતે જેને આપણે સામાન્ય વ્યાધિ ગણીએ અને જે માટે વૈદ્ય-ડોક્ટરોને બોલાવવાની જરૂર ન પડે તથા ઘરમાં જ કોઈ કુશળ, અનુભવી સ્ત્રી પોતાનાં બાળકની પોતે જ દવા કરી શકે એટલા પુરતાં નામોની સંખ્યા ઉપર આપી છે. આવી ચીજો ઘરમાં સંબંધી રાખવી એ વધારે ઠીક છે.

ઉપર બતાવેલાં ૨૨ ઔષધોની સંખ્યામાંથી ફેટલાંક તો વગર પૈસે મેળવી શકાય તેવાં છે, જ્યારે ફેટલાંક એકાદ દોઢીઆની કીંમતનાં લાવી રાખો તો તે પણ બસ છે. બાળકને થઇ આવતા ઉપદ્રવ

વખતે આપણે કાષ્ટ પણુ ચીજ માટે દોડાદોડ કરીએ તો તે સહેલાઈથી આપણને મળે નહિ અને મળે તો તે સારી ન હોય યા સડેલી અગર લળતી જ મળે. એટલે નાનાં બચ્ચાંવાળા ઘરમાં આ ચીજો પડી હોય તો જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એનો ઉપયોગ કરી શકાય છે અને એકાદ રૂપીઆની રોકાતમાં બાળકનું દવાખાનું બની જાય છે.

દવાઓ વિષે આટલું જણાવ્યા પછી અને તેનો ઉપયોગ લખતાં પહેલાં વિચાર આવે છે કે શું હરેક બાળકને ધસારાની અથવા દવા આપવાની જરૂર છે? અને શું બાળક દવા વગર એમ જ સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી સાથે ન ઉછરી શકે?

હું વૈદ્ય છતાં અને આયુર્વેદિક ઔષધો ઉપર મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છતાં હું નેચરોપથીને માનનારો છું અને બાળકોને લઇને બતાવવા આવનાર સંકડો માતાઓને મેં અનેક વખત કહેલું છે કે તમને બાળકને ઉછેરવાની એવી આવડત હોવી જોઇએ કે બચ્ચાને કાષ્ટ પણુ દવાની જરૂર પડે જ નહિ. આ નર્યુ સત્ય હોવા છતાં બાળકોને દવાની જરૂર પડે છે અને આપણી ગમે તેટલી સુંદર સાચવણી અને કાળજી હોવા છતાં બાળકો બિમાર થઇ જાય છે. તેમાં ઋતુના પરિવહનની, માતાના આહારની અને બહારની આમોહવાની અસર બાળક ઉપર થાય છે અને બાળકની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થઇ જાય છે. કેટલીક વખત બાળકો માતાપિતાના વારસામાંથી વ્યાધિ લઇ આવ્યાં હોય છે અને કેટલીએ માતાના કબજાયાતના વ્યાધિના પરિણામે જન્મથી જ બાળક ઝાડો નથી કરી શકતું અને રોજરોજ એને મળ કરાવવા માટે ધસારાની જરૂર પડે છે. આ તો કબજાયાતનો એક દાખલો જ આપ્યો. પણ એના અણુધાર્યા બાળક ઉપર વ્યાધિના હુમલા થતા જ રહે છે.

પ્રકરણ ૪૫ મું

બાળકોને પાવાના ધસારા

ધરમાં જેને ત્યાં નાનું બાળક ઉછરતું હોય તેને ત્યાં અમે અમાઉ બતાવી ગયેલાં ઓસડીઆં રાખવાં, તેની સાથે એક નાનકડો પત્થરનો ઓરસીયો અથવા તદ્દન નાની પત્થરની ખરલ રાખવી. એ ઓરસીયો અથવા ખરલ અંદરથી બિલકુલ પાલીસ નહીં પણ ખડખડાં હોવાં જોઈએ કે જેની ઉપર કોઈ પણ પદાર્થ ધસવામાં આવે તો ધસાઈ શકે. એટલે દેશી પત્થર અથવા કુચડીના ધાંગધ્રામાં પાકતા પત્થરનાં બનાવેલાં આવાં નાનાં સાધનો સાઈ કામ કરી આપે છે. તેને બદલે આરસ જેવા પત્થર ધણા સુવાળા થઈ જવાથી ધસવાની ચીજો સહેલાઈથી ધસાતી નથી.

કેટલીક બહેનોને પોતાના ધરની ઓશરીના એટલે કે ધરમાં પાથરેલી લાદી ઉપર બચ્ચાના ધસારા ધસતી મેં જોઈ છે અને ઘણી વખત તેવી બહેનોને સમજાવ્યું છે કે આવી રીતે જેની ઉપરથી આપણે સેંકડો વખત ચાલીએ તેની ઉપર તમે પેટમાં નાંખવાની વસ્તુને ધસીને બાળકોને પીવરાવો તે બરાબર નથી. એથી તો બ્રીણી રજોટી, ધૂળ અને ધરનો મેલ સૂક્ષ્મ રીતે બાળકના પેટમાં જાય અને બચ્ચાને નુકસાન કરે. માટે બચ્ચાના ધસારાનું સાધન તમે અલગ રાખો.

ઘણું કરીને તો બધાયે ધસારા પીવાના પાણીમાં જ ધસાય છે અને કેટલીક વખત અનુપાનની ખાતર કોઈ દવાના પાણીમાં પણ ધસારા ધસાય છે. કેટલીક માતાઓ પ્રથમ ધસારો પાણીમાં ધસીને પછી તેમાં થોડું હાથ વડે ધાવણ મેળવીને પણ ધસારો આપે છે. કદાચ અત્યંત નાના બાળકને પાણી વધુ ન આપવાની ખાતર આવી રીતે ધાવણ મેળવવાનો રીવાજ હશે. પરંતુ માઈ તો માનવું છે કે ગમે

તેટલું નાનું બાળક હોય તેને હવા જોડે પાણી આપવામાં કશી જ હરકત નથી. એટલે હાથ વડે સ્તન દબાવી, નીચેવી ધાવણુ મેળવવાની કઠાકુટ કરવાની જરૂર નથી. એ તો ધસારો પાછને પછો તમે બચ્ચાને એ ધુંટકા ધવરાવશો એટલે પેટમાં એ મળી જવાનું જ છે. માટે ખુશીથી પાણીમાં ધસારો આપો.

નાનું બાળક એ, ત્રણ, ચાર કે છ મહિનાનું થાય ત્યાંસુધી એ દરરોજ ઝાડે જવું જોઈએ, અને સવાર-સાંજ એ વખતે ઝાડે જાય તો પણ કશી હરકત નથી. પરંતુ કેટલાક બાળકો માતાની પ્રકૃતિને લઈને બળે દિવસ સુધી ઝાડે જતાં નથી, અને આજના કબજાયાતના જમાનામાં બાળક જન્મ્યું ત્યારથી તેને દસ્ત નથી આવતો, એવી ફરિયાદ બહુ જોવામાં આવે છે.

આમાં તો બાળક કરતાં તેની માતાને હું વધુ દોષિત માનું છું. સગર્ભાવસ્થામાં તેને કબજાયાત કાયમ રહેલી, અને તેની તેણે પરવા નહીં કરેલી. વળી તેની ચઢા વારંવાર પીવાની ટેવ અને ટેસ્ટદાર ખોરાકો અને ચટપટા ખોરાકો ખાવાની આદતથી માતાની અસર બાળક ઉપર થાય અને એટલા નાના બચ્ચાનો સફરો મળને છોડી ન શકે, તેથી કબજાયાત રહે છે.

જેમ મોટા માણસને માટે મળાવરોધ એ બધા વ્યાધિ પેદા થવાનું મૂળ આપણે માનીએ છીએ, તેમ નાના બચ્ચાને જો નિયમિત દસ્ત ન થતો હોય તો તેને પણ અનેક રોગ થવાના જ એ ચોક્કસ વાત છે. એટલે રોજ દસ્ત તેને બરાબર આવે તે માટે કાંઈક કરવું એમ તો માતા ધવે છે. પણ રોજ માટે એવી શી વસ્તુ છે કે જે કરવાથી બાળકને બરાબર દસ્ત થાય ? એટલે હવા તરફ નજર દોઢાવવા કરતાં તો માતા પ્રથમ ઉપર સૂચન કર્યું તે પ્રમાણે ખોતાના ખોરાકમાં ફેરફાર કરે તો ધાવતા બાળક ઉપર તેની બહુ સરસ અસર થાય છે, અને આ પ્રમાણે ખોરાકનો ફેરફાર કરવાથી

જો બાળકને દસ્ત આવવા લાગે તો કોઈ દવા જો માટે ન આપવી એમ હું માનું છું. છતાં પણ દસ્ત ન થાય તો બધી રીતે બાળકને આપવા લાયક દસ્તાવર અને હિતકરતા હરડે છે, હરડેમાં એ જાતનો ગુણ છે કે તે પાકા મળને ખસેડે છે, સફરાને શક્તિ આપે છે અને કાચા મળને પકડે છે. એટલે બાળકને એકલી હરડે આપવી. અર્થાત સવારે ખરલ કે ઓરસીઆ ઉપર દશ-બાર ધસારા હરડેના કરી પાણી મેળવી એક ચમચો પુરતો ખનાવી, બાળકને ખોળામાં આડું સુવરાવીને એ ચમચો બારેલો પીવરાવી દેવો અને દરરોજ નિયમિત વખતે આ પ્રમાણે હરડે આપવાથી તેને દસ્ત થવા લાગશે. સવારમાં આપવાથી દસ્ત ન થાય તો સાંજે એ જ પ્રમાણે ધસારો ફરી આપવો, હરડે આપવાથી ડરવું નહિ. હરડેને તો બાળકને માટે માતાના થાન (સ્તન) જેવી ગણવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે હરડે ચાલુ રાખવાથી જૂની કબજાયાત દૂર થશે, નિયમિત દસ્ત આવવા લાગશે અને બાળકની તંદુરસ્તી વધતી જશે. પરંતુ કેટલીક વખત હરડે આપવા છતાં પણ બચ્ચાને દસ્ત થતો નથી એવી કેટલીક માતાઓ ફરિયાદ કરે છે ત્યારે હું તેમને હરડેનું પ્રમાણ વધારે આપવાની ભલામણ કરું છું. કેમ કે બાળકને વિનાસકાંઠાએ દરરોજ આપી શકાય તેવી હરડેની જરાજરી કરી શકે એવી નિર્દોષ દવા બીજી કોઈ જોતો નથી.

દીવેલ (એરંડીયું) પણ બાળકો માટે ઘણું ઉપયોગી છે, પરંતુ બ્યારે બેચાર ઝાડા કરાવવા હોય ત્યારે તેને તે આપવામાં વાંધો નથી. એટલે રેય તરીકે દીવેલ અઠવાડીએ-પખવાડીએ ભલે આપો, પરંતુ રોજ આપવા જેવી અને કાંઈ નુકસાન ન કરે તથા આંતરડાની મળત્યામની શક્તિ જાગૃત કરે તેવી તો માત્ર હરડે જ છે.

હરડે આપવાથી શરૂઆતમાં કદાચ ઝાડા થશે, પરંતુ પછી હરડે અપાતી હોય છતાં ધીમે ધીમે ઝાડા બંધાઇને અને પચીને આવશે. એ જ હરડેની વિશિષ્ટતા તથા ખૂબી છે.

બચ્ચાને હરડે આપવાથી ઝાડા તો થાય, પરંતુ તેના પેટમાં વાયુ જથ્થાય, એટલે કે બચ્ચાના પેટમાં કળ, કળ, કળ, કળ, અવાજ થાય તો સમજવું કે તેના પેટમાં વાયુ છે. એટલે હરડેના ધસારા સાથે એક અથવા બે ધસરકા તમે સંચળના પણ ધસી લેશો. તો પેટમાં અવાજ થતો બંધ થશે, દસ્ત આવશે અને બચ્ચું પેસાબ પણ છુટથી કરશે. કારણ કે હરડે-રૈચક દ્રવ્યની સાથે સંચળ-ક્ષાર-વાળું દ્રવ્ય મળવાથી દસ્તાવર અને મુત્રલ ગુણ કરે છે.

એટલું યાદ રાખજો કે હરડે જેટલો લાંબો વખત નિયમિત આપી શકાય તેટલો સંચળ ક્ષાર લાંબો વખત આપી શકાય નહિ. એ સંચળ કોષ્ટ્ર ઝેરી વસ્તુ નથી પરંતુ ઘણો લાંબો વખત ક્ષાર બાળકને આપવાથી તેનાં લોહીનાં રજકણો નબળાં બનાવી નાંખે છે અને હાડકાને તુકસાન કરે છે. એટલે હરડે સાથે સંચળ થોડો વખત આપો ને પછી બંધ કરો.

હરડે અને સંચળ આપવા છતાં પણ પેટમાં વાયુનો અવાજ થાય અને બાળક ધરાઇને રમે નહિ. તેના પેટ ઉપર આંગળાથી લગાડતાં નગારાની માફક અવાજ ફરે તો હરડે ધસો, સાથે બે ધસારા સંચળ ધસો અને તેની સાથે શેકીને તૈયાર રાખેલો કાંચકાનો ઝોળો બે ધસરકા ધસી ચમચો ભરીને પીવરાવી દો. એટલે એમ સમજો કે બાળકને દસ્ત આવશે, પેસાબ છુટથી થશે અને પેટમાં રહેલો વાયુ જે એકઠો થઇને કળકળ કરતો હશે તે બંધ થઇને બાળકને બહુ શાન્તિ થશે.

પરંતુ પેટમાં વાયુની સાથે વારંવાર પાતળા ઝાડા થતા હોય તો અને દુધ ફાટી જાય ને જેમ તરીનો ભાગ અને પાણી જુદા થઇ જાય છે તેવા કાચા ઝાડા થતા હોય, છતાં એ પેટનો વાયુ હેઠે ન બેસતો હોય તો પછી ધસારામાંથી હરડે કાઢી નાંખો, અને એક દાણો ઈંદ્રજવનો બારીક વાટી ચમચામાં નાંખો, કાંચકાનો ઝોળો ધસી

હ્યો અને સાથે અતિવિષ્ણી કળી થસો. એ બધું ચમચીમાં લઈ તેમાં મધનાં ટીપાં બે મુઠ્ઠી ચમચો તૈયાર કરી બાળકને આપો. ચાર છ દિવસ લાગઈ આપવાથી વાયુ બેસી જશે, દસ્તા બંધાઈને આવશે અને પેટમાં શ્વાતા થઈ જશે. બાળક રમતું થાય એટલે આ ધસારે બંધ કરી દેજો.

પરંતુ તમારું બાળક હસતું રમતું હોય, ઝાડો બરાબર થતો હોય, હિંધ બરાબર લેતું હોય અને અચાનક ખૂબ રોવા લાગે અને પગનાં ટુટીઆં વાળે અને બરકા નાંખે, તમે પેટ ઉપર હાથ લગાડો ત્યારે વધુ રૂવે અને ટુટી નીચે પંપાળો તો રોતું ઓછું થાય ત્યારે સમજો કે તેના પેટમાં વાયુની ચુંક પડી છે.

એમ વાયુની ચુંક અચાનક કેમ પડતી હશે, એવું તમને સહેજે થાય ખરું. એ માટે હું તમને સમજાવું. જુઓ, આપણે મોટાને કે નાના બચ્ચાને બધાયને હોબરી-આંતરડામાં વાયુ તો રહે છે અને કેટલોક પેદા પણ થાય છે. એ શા માટે? એ એટલા માટે કે શોષણક્રિયા કરવી, મળને ધકેલવો વગેરે કામ માટે વાયુની શરીરમાં જરૂર છે. અરે વાયુની શું, પિત્ત અને કફની-એ ત્રણેની જરૂર છે. એ વાયુ, પિત્ત અને કફ ઉપર તો શરીરના બંધારણ અને વહનનો આધાર છે. એ ત્રણ ધાતુઓ ગણાય છે. પરંતુ એ જ્યારે પ્રકોપ પામે છે ત્યારે એને દોષ કહેવાય છે. જો કે આ ધાતુવાદની સિદ્ધાંતિક ચર્ચામાં તમને હું નહીં ઉતારું. એ તો બહુ લાંબુ પુરાણ છે. હું તો એટલું જ તમને સમજાવવા માગું છું કે આંતરડાં કે હોબરીમાં તો વાયુ નિયમિત રીતે પોતાનું કામ બજાવે ત્યારે આવી કાંઈ ઉપાધિ એ કરતો નથી. પણ જ્યારે તે પ્રમાણથી વધુ પેદા થાય છે અને તેની સ્વાભાવિક ગતિને છોડીને ઉપર નીચે દોડવા લાગે છે અથવા આંતરડાંની નાની વળાંઓમાં એ ખૂણેખાંચરે ભરાઈ રહે છે, ત્યારે ત્યાં તે દુઃખાવો કરે છે, અને તેને આપણે વાયુની ચુંક કહીએ છીએ.

આવી ચુંક મોટાનેય પડે છે, પણ આપણે તો બાળકની વાયુની ચુંક માટે જ વિચાર કરીશું.

હવે જ્યારે અચાનક બાળક રડવા લાગે અને આપણને જણાય કે તેને વાયુની ચુંક પડી છે ત્યારે પ્રથમ તો એક વાટકીમાં બે ચમચા પાણી, દસ ટીપાં ધી, ચણાના દાણા જેટલો ગોળ અને ગોળથી અરધો પાપડીયો ખારો નાંખી, પાણી ગરમ કરીને ઉતારી લેવું. રહેજ કાકરવરણું ગરમ રહે તે વારે તેમાંથી એકથી બે ચમચા બાળકને પીવડાવી દેવું અને ફુંટીની આંગુઆંગુના લાગ ઉપર જરા દીવેલવાળા આંગળી કરી બહુ ધીમે ધીમે ઉપરથી નીચે ઉતારતા હોષએ તે રીતે મસળવાથી આંતરડામાં વાયુ જે ચુંક પેદા કરે છે તે એસી જશે.

પેટમાં ગયેલું ધી આંતરડાંને કુણું કરશે. ગોળ અને પાપડીયો ખારો વાયુને ધક્કો મારી નીચે લઇ જઇ બહાર કાઢી નાંખશે. અને ઉપરથી પેટ ઉપર હાથ ફરવાથી અંદરની દવાઓને મદદ મળશે.

બાળકની વાયુની ચુંક માટે આ ધણો સઘ અને સહેલો ઉપાય છે.

પરંતુ આ ઉપાય કરવા છતાં બાળક રડતું બંધ ન થાય અને એને પેટમાં શાંતિ ન મળે તથા રડ્યા કરે તો પછી—

જરાક સુવાદાળા પાણીમાં નાંખીને ઉકાળી તેમાંથી એક ચમચો પાણી લેવું અને એ જ પાણીમાં વખમો ત્રણ ચાર લસરકા ધસવો અને બે લસરકા સીંધવ ધસી એક ચમચો તૈયાર કરીને બાળકને પાઇ દેવાથી ગમે તેવી વાયુની ચુંક બંધ થઇ જાય છે. વાયુને તાબડતોળ કાણુમાં લેવો એ વખમાનો ખાસ ગુણુ છે અને તેનાં અનુપાન તરીકે અંદર સીંધવ અને સુવાનું પાણી ભેગું મળે છે, એટલે બાળકને માટે અમૃતમય દવા બની જાય છે. નામ એનું વખમો હોવા છતાં તે જરાયે ઝેરી નથી.

આપણે સુવાનું પાણી—ડ્રીક્સવોટર બાળકને આપીએ છીએ. સુવા સ્વભાવે ગરમ છે અને વાયુને નાબૂદ કરનારા છે. એટલે તેનું પાણી

વારંવાર આપવાની સલાહ ડોક્ટરો આપે છે અને તે ફીલવોટર બજારમાં તૈયાર મળે છે; પરંતુ આપણે સુવાનું પાણી જો ઘેર બનાવી લઈએ તો પણ ઘણા થોડા ખર્ચે બહુ સરસ રીતે તૈયાર થાય છે. કેટલીક નામધારી ફાર્મસીઓ આ સુવાનાં પાણી બનાવી બાટલીમાં ભરીને બાજકને માટે દવાનું સુંદર નામ રાખી બજારમાં વેચે છે—મોંઘા ભાવે વેચે છે. કેમકે સુવાનું પાણી બાજકને માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

પરંતુ તે આપણી જાતે બનાવવાનું મોંઘું નથી. માત્ર એ પાણી તૈયાર કરવા માટે જોઈતું સાધન બનાવવાનું મોંઘું પડે છે. તેને કહે છે ભપકો અથવા વરાળયંત્ર. આવું વરાળયંત્ર ત્રાંબાનું બને છે અને માટીનું પણ બનાવી શકાય. મોટી ઉંચ ઉપર નાની ઉંચ ઉંધી બંધ બેસતી બનાવવી કે વરાળ બહાર જાય નહીં, અને ઉપર ઉંધી રાખેલી ઉંધના ઉપરના ભાગ ઉપર પાણી રહી શકે તેવો ભાગ ખાસ તૈયાર કરી ઉપરની ઉંધના પેટે એક નળી જોડી દેવી પડે છે. આવાં વરાળયંત્રો તૈયાર પણ મળે છે.

૧ શેર સુવા અરધા મણ પાણીમાં એક રાત્રી પલાળી રાખી, બીજો દિવસે એક ઉકાળો આવે તેટલું ઉકાળી, સુવા સાથેનો ઉકાળો નીચેની ઉંધમાં ભરી અને તેમાં ૫ તોલા કુદીનો તથા ૧ તોલા સીંધવ કચરીને નાંખી દષ્ટ પદ્ધતિસર ચૂલે ચઢાવી, વરાળ મારફત પાણી બાટલામાં ઝીલી લેવામાં આવે તો એ સુવાનું પાણી અથવા બાજકની ચુંકની અચુક દવા તૈયાર થાય છે. માત્ર સુવાના પાણીનો અર્ક પણ સાફ કામ કરે છે, છતાં કુદીનો અને સીંધવ નાંખવામાં આવે તો એ અર્ક વળી વધુ ગુણવાળો બને છે.

આ અર્ક બાટલીમાં ભરી રાખવાથી લાંબા વખત સુધો બગડતો નથી અને તેનો ગુણ સચવાઈ રહે છે. બાજકની ઉંચર પ્રમાણે દશ ટીપાંથી માંડીને ૬૦ (૧ દ્રામ) અથવા ૧૨૦ ટીપાં (૨ દ્રામ)

સુધી એક ટકે આપી શકાય, અને દિવસમાં ત્રણ વખત આપવામાં વાધો નહિ.

એથી બાળકની ચુક, પેટનો વાયુ, ઉલટીથી લળવું, વાયુને કારણે બાળકનું મોઢું આવી જવું અથવા રડ્યા કરવું, વગેરે આ સુવાનો અર્ક નાબૂદ કરે છે. છતાં આપવામાં એ નિર્દોષ છે.

પરંતુ એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર નથી રહેતી. જેમ બળ-શમાં કેટલીયે ચીજો-તેલો, શરબતો, વગેરેનાં જે નામ હોય છે તેથી તેઓ નિરાળાં હોય છે. દાખલા તરીકે આંબળાંનું તેલ લખ્યું હોય, પણ એ તેલમાં આંબળાં નાંખ્યા તો ન જ હોય, પરંતુ એ તેલને છેટેથી આંબળાં બતાવવામાં પણ આવ્યાં નથી હોતાં. માત્ર તેમાં તેલનો લીલો રંગ-આંબળાં જેવો બનાવવા માટે કલર અને ખુશબો માટે આંબળાંનું એસેન્સ હોય છે. ગુલાબનું શરબત લખ્યું હોય પણ એ શરબતે ગુલાબનો સ્પર્શ પણ કર્યો હોતો નથી. માત્ર ખાવાના એસેન્સ અને ખાંડ સાથે ગુલાબી કલર (રંગ) નાંખીને ગુલાબનું શરબત આપવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ઘણાંએ વેપારી સાદા પાણીમાં સુવાના એસેન્સનાં ટીપાં નાંખી, એ પાણી બાટલીઓમાં ભરી, ઉપર લેબલ મારી બજારમાં વેચે છે; જેમ ગુલાબજળનાં લેબલ લગાડેલી બાટલીમાં સેકડે નવાણુ ટકા જેટલું ગુલાબજળ નળના કે કુવાના પાણી અને ગુલાબના એસેન્સથી જ તૈયાર થાય છે.

મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે આજે બજારમાં વેચાતી ચીજની બાટલી ઉપર જે વસ્તુનું નામ લખ્યું હોય તે વસ્તુ અંદર હોતી જ નથી. આવું સુવાના અર્ક માટે પણ બને છે. એટલે વિશ્વાસપાત્ર રચણેથી મળે તો જ ગુણકર્તા થઇ પડે છે. એટલા માટે સાવચેતી રૂપે બાટલી સૂચના લખવી પડે છે.

ક્યારેક બાળક ધાવ્યા પછી ઉલટી કરી નાંખે છે અને જો થોડા વખતમાં બંધ થઇ જાય તો સ્ત્રીઓ બાળકને બોલ્યું કે બોલ્યું કહીને

એના માટે કોઈ પણ ઉપાય કરતી નથી. પરંતુ જો આવી ઉલટીઓ ચાલુ રહે અને ધાવણ પેટમાં રહે નહિ તો પછી બાળક દિવસે દિવસે લેવાતું જાય છે.

ધણું કરીને આવી ઉલટીઓ અચ્ચાને પેટમાં ખટાશનું પ્રમાણ વધી જવાથી થતી હોય છે અથવા શરદી લાગી જવાથી પણ થાય છે.

એટલે પહેલી તકે જો બાળક માત્ર ધાવણ હોય તો એમ જ અને દુધ પીવરાવાતું હોય તો દુધની સાથે આખા દિવસમાં એક નાની ચમચી ચુનાનું નીતરું પાણી કે જેને લાઇમ વોટર કહેવામાં આવે છે તે આપવું અને થોડા દિવસ ચાલુ રાખવું. તથા ચમચી સુધી પણ આ લાઇમ વોટર આપી શકાય, દુધની સાથે મેળવીને પણ અપાય અને સાદું પણ અપાય. કળીચુનાને માટલામાં ડહોળી પલાળી રાખી ધણી વખતે ચુનો બીલકુલ નીચે ખેંચી જતાં સહેજ સહેજે લેવું ઉપરનું ચોખ્ખું પાણી એ જ આ ચુનાનું પાણી છે અંતુ એ આપવાથી બાળકને ઉલટી થવી અથવા છોળવાનું બંધ થઇ જાય છે. પરંતુ જ્યારે બાળકને ઉલટી વધી પડે અને વારંવાર ધાવેલું કે પાયેલું દુધ નીકળી પડે ત્યારે હવા તરીકે માત્ર ચુનાનું પાણી ઉપ-યોગી થતું નથી, પરંતુ કપુરકાચલી અરધી જેટલી પાણીમાં ધસી તેમાં મધનાં ટીપાં બે મુકી દિવસમાં બે કે ત્રણ વખત આ ધસારા આપવાથી જાદુની માફક અચ્ચાની ઉલટીઓ બંધ કરી દે છે. અમે તો કપુરકાચલીને ખાંડી નાંખી તેની પાણી સાથે ચણાના દાણા જેવડી ગોળીઓ બનાવી રાખીએ છીએ અને અમને એમ લાગે કે બાળકની માતાને કપુરકાચલીના ધસારા ઉપર વિશ્વાસ નથી પણ એને તો વૈદ્યની હવા હોય તો જ બાળકને સાફ થાય તેવો મોહ છે, તેને પછી આ ત્રણ ગોળી બાંધી આપીને દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાની સૂચના કરીએ છીએ. એ ગોળીનું નામ શરદીરિપુ પાડ્યું છે.

જ્યારે ઉલટીનું પ્રમાણ વધુ પડતું હોય અને બાળક લેવાઇ ગયું હોય ત્યારે કપુરકાચલીની સાથે સહેજ જાવંત્રી-સહેજ એટલે અરધી

રતી અને અરધી રતી લોખાનનાં પુત્ર તથા અરધી રતી મોરનાં પીંછાંની ભસ્મ-આ બધાનું પડીકું બનારી દિવસમાં ત્રણ પડીકાં મધ સાથે આપવાથી બચકરમાં બચકર ઉલટી બાળકોની બંધ થઇ જાય છે. જેવી રીતે આ ચાર ચીજોનું મિશ્રણ નાનાં બાળકોની ઉલટી બંધ કરે છે તેવી રીતે મોટા માણસોને આપવાથી ઉલટી બંધ થાય છે. ઉલટી થનાર બાળકને પેટ ઉપર એટલે કનેજના ભાગમાં જ્યાં પીપડી આપણે કઢીએ છીએ અથવા જ્યાં લીવરનો થોડો ભાગ આવે છે તે જગ્યાએ રાષ્ટ્ર પાણીમાં વાટી એ પાંચ મીનીટ કપડા ઉપર ચોપડીને મૂકી દેવાથી ઉલટી થતી બંધ થાય છે. પરંતુ રાષ્ટ્ર પાણી દાઢક છે. એટલે જે ઠેકાણે મૂકવામાં આવી હોય ત્યાંથી તેને ઉપાડી લઇ જરા ઘી લગાડી દેવાથી તે ઉડતું નથી. તેમ નહીં કરવાથી ત્યાં ફેફસીઓ થઇ જાય છે અને વધુ વખત રાખવાથી ફેફસો (પ્લીસ્ટર) ઉઠે છે એ બાનમાં રાખવું ધટે,

ધણું કરીને બાળકને ઉપર જણાવ્યાં તેવા સામાન્ય કારણને લઇને જ ઉલટી થાય છે અને તે ઉપર બતાવેલા સાધારણ ધરગથ્ય ઉપાયોથી બંધ પણ થઇ જાય છે. છતાં કેટલાંક બાળકોને યકૃત (લીવર)માં અશ્વસ્થા હિબી થવાથી ઉલટી થવી શરૂ થાય છે. એવા બાલકોમાં તો વૈદ્ય-ડોક્ટરની સૂચના પ્રમાણે વર્તવું તે જ વધુ સલાહ-ભર્યું હોય છે.

બાળકના પેટની ચુંક માટે આપણે સહેજ વિસ્તારપૂર્વક જોઇ ગયા છીએ.

કેટલીક વખત ધારણાં બાળકને પાતળા ઝાડા થાય છે. આ ઝાડા લાંબો વખત રહે તો મરડો થઇ જાય છે. એથી બાળક લેવાતું જાય છે. જ્યારે આ પ્રમાણે બાળકને મરડો અને પાતળા ઝાડા થઇ ગયા હોય તો શું કરવું જોઇએ ?

આંખની ઝોટલી, જાંઘના ઠળીઆ, મોચરસ અને વાળો-આ ચારે ચીજ સરખા વજનને લઇ ખારણીમાં ખાંડીને કપડેથી ચાળી

ચૂર્ણ બનાવવું. આ ચૂર્ણમાંથી ચણાના દાણા જેટલું દિવસમાં ત્રણ વખત પાણીમાં ઓગાળીને આપવાથી પાતળા ઝાડ બંધ થાય છે અને ઝાડો બંધાઇને આવે છે.

પરંતુ આ દવા ખાંડીને તૈયાર રાખેલી હોય છે તો તે થોડાક વધુ દિવસ રાખવાથી અંદર જળાં પડી સડીને બગડી જાય છે. કારણ કે તેની અંદર જાંબુના ઠળીયા તથા આંબાની ગોટલી વહેલાં બગડે છે. વળી જે દર વખત આવું તાજું ચૂર્ણ બનાવવું હોય તો જાંબુના ઠળીયા અને આંબાની ગોટલી સંગ્રહી રાખવાં પડે છે અને સંધરેલી એ બન્ને ચીજ પણ બગડી જાય છે. એટલે આ ચૂર્ણ લાંબા વખત સુધી બગડે નહિ તેવું બનાવવા માટે પ્રથમ ઉપર જણાવેલી ચારે ચીજ ખાંડી કપડેથી ચાળવી, અને તે જે ચાલીસ તોલા હોય તો તેમાં ૧ તોલો હીંગજોડને ખરલમાં ખારીક ધુટીને ચૂર્ણ સાથે મેળવી દષ બાટલીમાં ભરી રાખવું.

આ ચૂર્ણ ધણી વખત સુધી બગડતું નથી અને નાના બાળકના ઝાડામાં જેમ આપી શકાય છે તેમ મોટાના ઝાડામાં પણ તેનું પ્રમાણ વધારીને આપી શકાય છે અને તે એકસરખું ગુણકારી તથા નિર્દોષ ઔષધ બને છે. અંદર હીંગજોડ પડતો હોય બાળકને અપાય કે કેમ એવી શંકા કરવાને જરા પણ કારણ નથી. અમે હજારો બાળકોમાં વાપરીને ખાતરી કર્યા પછી જ બતાવીએ છીએ. આ ચૂર્ણની બધી દવા કરીયાણું વેચનાર ગાંધીને ત્યાં મળે છે, અને આંબાની ગોટલી તથા જાંબુના ઠળીયા-આ બે ચીજો સંગ્રહી રાખવી પડે છે.

બાળકને કેટલીક વખત દશ વાસા પહેલાં મોઢામાં થુલીઆ નામનો રોગ થાય છે. થુલીઉં એને કહે છે કે તાળવાના ભાગમાં અને જીભ ઉપર થુલા જેવી છારી બંધાઇ જાય છે અને બાળક રડ્યા કરે છે તથા ધાવી શકતું નથી. આ રોગ માટે બીજા ઉપાય કરતાં પહેલાં સાચું રેશમી કપડું હોય તેને બાળીને રાખોડી કરવી. આ રાખોડી મોઢામાં ભભરાવવાથી અથવા મધ સાથે કાલવીને

મોઢામાં લગાડવાથી એ ત્રણ દિવસમાં થુલીયું મટી જાય છે. આ ઉપાય દશ વીશ વાસાના બાળકને જ વધુ ફાયદો કરે છે.

ધણી વખત દશ વાસા સુધીના બાળકને શરીર ઉપર ફાલ્લીઓ અથવા ફેડકા નીકળી આવે છે. તેને સ્ત્રીઓ વધારીઆ કહે છે. એટલે જ ઘરમાં સ્ત્રી સુવાવડી થઇ હોય તે ઘરમાં તેલ અથવા સન્સીયું શાક વધારવા મૂકી, તેમાં લાલ મરચાં, રાઇ, મેથી, હીંગ વગેરે મૂકી, દાળ-શાક વધારવામાં આવે છે અને તેનો ધૂમાડો આ નાબુક શરીરવાળા બાળકને લાગે છે. એથી તેની ચામડી ઉપર આવા વધારીઆ નીકળી આવે છે. એટલે જ આજે ધણી ઘરમાં દશ વાસા સુધીનું બાળક થાય ત્યાંસુધી દાળશાક વધારવાનું બંધ રાખે છે. છતાં આ રીતે બાળકના શરીર ઉપર વધારીઆ નીકળે તો સોનાગેરૂં (ગાંધીને ત્યાં મળતી લાલ રંગની માટી) લાવી ગુલાબજળની અંદર કાલવીને વધારીઆ નીકળ્યા હોય તે જગ્યાએ લગાડવાથી તાબડોતોબ બંધ થઇ જાય છે, અથવા સુખડને ચોરસીયા ઉપર ઘસી એ ચંદન તૈયાર થાય તેમાં ‘ સ્ત્રીક ચોક્ષાઇક ’ થોડુંક મેળવી વધારીઆની જગ્યાએ લગાડવાથી પણ મટી જાય છે.

કેટલીક વખત દશ-વીશ વાસાનું બાળક થઇ ગયા પછી પણ બાળકનું મોઢું થુલીઆની માફક આવી જાય છે અથવા મોઢું અંદરથી લાલ બની જઇ લાળ પડવા લાગે છે અને બાળક ધાવી શકતું નથી.

આ પ્રમથે દશ વાસાની અંદર થતું થુલીયું અથવા ત્યારપછીના વખતમાં થતો મુખપાક-એ થવાનું કારણ તેની માતાનો દોષ હોય છે. કારણ કે બાળક જ્યારે પેટમાં હોય છે ત્યારે તેની માતાએ અતિ ખાદું, તીખું અને અતિ ગરમ ખાદું હોય છે, તેવા બાળકને એ ગર્ભાવસ્થાના દોષને લઇને આવી રીતે મુખપાક થઇ આવે છે. આવી રીતે મુખપાક થાય ત્યારે બજારમાં ગાંધીને ત્યાં

અળતું પલમનું લાકડું અથવા જેને પદમકાષ્ટ પણ કહેવામાં આવે છે તે ખાણી સાથે બસીને બાળકના મોઢામાં લગાડી તેને થોડો વખત ઉછું સુવરાથી રાખવાથી મોઢામાંહેની ગરમી ઝરી જઈને મુખપાક બંધ થઈ જાય છે.

કેટલીક માતાઓ આવા બાળકના મુખપાકમાં બકરીનાં આંચ-જામાંથી દુધની શેડ બચ્ચાના મોઢામાં પાડે છે અને કેટલીક માતાઓ બબરમાં આંધીને ત્યાં તપખીરના નામે વેચાતું ‘આરાફ્ટ’ મોઢામાં લગાડાવે છે. પરંતુ એ ઉપાયો કરતાં અમે ઉપર બતાવેલા ઉપાય વધારે સારા છે. તેના જેવો બીજો ઉપાય પણ છે : ટંકણખાર પુલા-વેલો બારીક વાટી, તેમાં ચોકળું મધ મેળવીને મુખપાકવાળા બાળકના મોઢામાં દિવસમાં બે ત્રણ વખત લગાડવાથી પણ મુખપાક બંધ થઈ જાય છે. આ ટંકણખાર અને મધ મોઢામાં લગાડવાથી તે પેટમાં જાય તો તેની શીકર કરવાની નથી.

બાળક વરસ દોઢ વરસનું થાય તે દરમિયાન કોઈક બાળકને મધપાક નામનો રોગ થાય છે. આવો રોગ તે જ બાળકને થાય છે કે જેની માતા ગર્ભધારણ કરતાં પહેલાં ગરમી (ચાંદી)ના રોગથી પીડાયેલી હોય, અથવા જે બાળકના પિતાને ચાંદી થઈ ગઈ હોય અને તે મટી ગયા પછી તેની સ્ત્રી સાથે સમાગમમાં આવવાથી મર્મ રહ્યો હોય.

મધપાકના રોગમાં બાળકના મોઢામાં જીભની વચમાં અથવા તાજવાની વચમાં ચણાના દાણા જેવડી, વાલની દાળ જેવડી, સફેદ ખારીવાળી ચાંદી પડે છે. જો આ ચાંદી પડી ને બીજે કે ત્રીજે દિવસે દેખાતી બંધ થાય તો બાળક તુરત જ મરી જાય છે. કારણ કે ચાંદી પેટમાં ઉતરી જાય છે. પરંતુ એમ તુરત વગર દવાએ દેખાતી બંધ ન થાય, એટલે ચાંદી જણાય કે તુરત તેને નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી બાળક જરૂર સાફ થઈ જાય છે.

હીમેજ એક નંગ આખી લઈ તેને ઝોરથીઆ ઉપર આખી ધસી નાંખી ચચચામાં ઉતારી એવી અને તેવી અંદર બે આનીભાસ. ચોખ્ખું મધ નાંખવું તથા તેમાં બે ચણાના ફાણા જેટલી કુલાલેલી ફટકડી નાંખવી. આ બધી વસ્તુ મેળવીને એક કાચની પ્યાલીમાં લઈ લેવું.

આ મિશ્રણ દિવસમાં ત્રણ, ચાર કે પાંચ વખત બાળકનું મોઢું પહોંછું કરાવીને ચાંદીવાળી જગ્યા ઉપર આંગળી વડે લગાડવું અને લગાડ્યા પછી બાળકને હિંધું સુવાડવું અથવા હિંધું પકડી રાખવું. આ ઓસડ પેટમાં જાય તો પણ વાંધો નથી, આ રીતે એકાદ આડ-વાડીઆ સુધી ધીરજ રાખી ઉપાય કરવાથી ચાંદી મટી જાય છે, અને ઉપરથી માસુલી લાગતા આ ઉપાયને તરછોડી, બાળકના આ બ્યાધિ માટે વૈદ-ડોક્ટરો પાસે દોડનાર ઘણી વાર બચ્ચાને ગુમાવી બેસે છે તેવો અમારો અનુભવ છે.

પરંતુ એટલું યાદ રાખવું કે આવો મધપાક જે બાળકને થયેલ હોય તે બાળકની માતાએ હીંગ, આદુ, ચણા અને ચણાની બનાવટ તથા ખાંડનો ખોરાક આટલી ચીજો બાળકના ભલાની ખાતર તેને દરદ મટી જાય ત્યાંસુધી બંધ કરી દેવી જોઈએ.

એથી ત્રણ વરસ સુધીના બાળકને રતનાનો રોગ થાય છે. બાળક કરીને જે માતાના કોઠે રતવા હોય છે તેવી સ્ત્રીઓનાં બધાં બાળકોને રતવા થઈને તે રતવામાં જ ગુજરી ગયેલાં સંખ્યાબધ બાળકોની બચ્ચાં વિહોણી બને છે : તે પ્રસૂતિનાં દુઃખો સહન કરી, ગર્ભાવસ્થાનાં દુઃખ ભોગવી, હ્રષ્ટપુષ્ટ અને રૂપાળા બાળકને જન્મ આપે છે, પરંતુ પછી તેને રતવા થાય છે ને તે ગુજરી જાય છે !

ડોક્ટરો-અને ખૂબ શોધખોળીઆ ડોક્ટરો પાસે તો આ રોગની પુરી માહિતી નથી અને ઉપાય પણ નથી. પરંતુ દેશી વૈદકમાં માતાનો કોઠો સુધારી રતવા વગરનું બાળક જન્માવવાનો ઉપાય છે અને રતવા થયા પછીની એની સારવાર અને સહેલા ઉપાયો પણ છે.

જાળકની માતાનો કોઠો જે રતવા વગરનો બનાવ્યો હોય અને તેથી જાળક તંદુરસ્ત અવતરે તો પછી રતવાથી કરવાનું કારણ પણ શું છે ? જે કે રતવાને મહા વ્યાધિમાં વૈદકશાસ્ત્ર ગણાવે છે. તેનું સંસ્કૃત નામ છે 'વિસર્પ.' પરંતુ એ વિસર્પ રોગનું લાંબું બ્યાન કરવા હું અત્રે રોકાતો નથી. માત્ર જેમનાં જાળકો રતવાથી ગુબરી જતાં હોય અથવા જે સ્ત્રીને રતવાની વધુ પડતી અસરના પરિણામે જન્મ વખતે જ સડેલું, લીલું થઇ ગયેલું અથવા પ્રસવ થતી વખતે મરી જતું આવું જાળક આવતું હોય, અગર તંદુરસ્ત અવતરવા છતાં પાછળથી રતવા થઇ ગુબરી જતું હોય તેવી માતા માટે સેંકડો સ્ત્રીઓ ઉપર અજમાવેલો અને અનુભવસિદ્ધ છતાં ખરચમાં માત્ર એ બદામનો પણ ન કહી શકાય એવો ઉપાય માતાઓ અને જાળકોના કલ્યાણ ખાતર બતાવીએ છીએ, અને માતાના કોઠામાંથી રતવા તદ્દન નાબૂદ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યા પછી બચ્ચાના રતવાનો ઉપાય બતાવીશ.

રતવાવાળા જાળકની માતાનો કોઠો સુધારવાની તો ખાસ અને પ્રથમ જરૂર છે. કારણ કે માતાનો કોઠો સુધરે અને તેને રતવા કોઠે ન હોય તો પછી તેનાં જાળકોને પણ રતવા થાય નહીં; એટલે જે સ્ત્રીને જાળક અવતરે ત્યારે જ રતવાનાં ચિહ્નો અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વરતાતાં હોય અથવા જન્મ થયા પછી જાળક મોટું થાય ત્યારે તેને રતવા થઇ આવતો હોય તેવી માતાઓએ બચ્ચું ગર્ભમાં રહે ત્યારપછી નીચે બતાવીએ છીએ તે દવાનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

ગુલે બનફસા શેર ૦૧ લખ તેમાંથી કચરો વીણી કાઢી સાફ કરવું અને તેમાં દસ શેર પાણી નાંખીને ઉકાળવું અને ઉકાળતાં ઉકાળતાં ન્યારે ત્રણ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં સારી જાતની અસલી સાકર પોણાબશેર નાંખી ધીમા તાપે ઉકાળવું. સાકરની ચાસણી જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારીને ઠંડું પડવા દેવું. એટલે આ ગુલેબનફસાનું શરબત થયું.

હવે જ્યારે રતવાના કોઠાવાળી સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને ત્રીજો મહિનો બેસે એટલે દરરોજ સવારમાં આ શરખત તો. ૧ થોડા પાણી સાથે મેળવીને પીવરાવી દેવું. આ રીતે ત્રીજા મહિનામાં બાપે મહિનો શરખત આપવું. ઉપર જણાવેલું બધું શરખત (લગભગ એક બાટલી જ તૈયાર થાય છે) ત્રીજા મહિને આપવું. ત્યારપછી થોથો મહિનો જવા દષ્ટ પાંચમા મહિને ફરી ઉપર જણાવેલી રીતે શરખત તૈયાર કરીને પાંચમા મહિને પણ એ જ રીતે આપવું અને છઠ્ઠો મહિનો ખાલી જવા દષ્ટ સાતમા મહિને ફરી શરખત એક બાટલી બનાવીને આપવું. ત્યારપછી બાળક જન્મે અને ચાલીશ વાસા પુરા થયા પછી ઉપર પ્રમાણે ૧ બાટલી શરખત બનાવીને ૧ મહિનો આપવું.

આ રીતે ચાર મહિના ચાર બાટલી શરખત દરેક વખતે ઉપરના માપ પ્રમાણે બનાવી લખેલા સમય પ્રમાણે આપવાથી દરકોઈ રતવાના કોઠાવાળી સ્ત્રીના કોઠામાંથી રતવાની અસર સદંતરને માટે નાબૂદ થાય છે અને તેવી સ્ત્રીને પછી દરેક બાળક વખતે આ શરખત લેવાની જરૂર રહેતી નથી. એક જ ગર્ભ વખતે ઉપરના ક્રમ પ્રમાણે જો કાગળ રાખીને શરખત આપવામાં આવે છે તો હમેશને માટે તે સ્ત્રીનો કોઠો નિર્મળ થઈ જાય છે, એવો સુંદર અને સચોટ ઉપાય છે. ગુલે બનફસા એ બુનાની દવા છે અને કોઈ પણ જાણકાર ગાંધી અથવા હકીમને ત્યાં મળે છે. બાવમાં તદ્દન સસ્તી છે અને તેનું શરખત બનાવવું એ કઠિન પણ નથી. એથી આવો સસ્તો, સહેલો અને અસરકારક ઉપચાર રતવા ધરાવતી માતાને કરી જોવા અમે બલામણુ કરીએ છીએ.

હવે આપણે મૂળ વિષય ઉપર એટલે બાળકના રતવાના વ્યાધિ સંબંધે વિચારીએ. બાળકને રતવા ત્રણ પ્રકારનો થાય છે :

(૧) પહાડીઓ રતવા—આ રતવા જે બાળકને નીકળે છે તેના શરીર ઉપર તે મોટી માંઠ ધાલે છે. સોપારીથી માંડીને નાળીએરના ગોળા જેવડી મોટી પણ હોય છે. તે રંજે લાલ

હોય છે અને બાળકને બળતરા સાથે અસહ્ય વેદના કરનારી હોય છે. આ રીતે સાથળના મૂળમાં, બગલની આબુઆબુમાં, ગરદનની આસપાસમાં ઘણું કરી બાળકને રતવાનાં મોટાં ગડ નીકળે છે તેને પહાડીઓ રતવા કહેવાય.

(૨) ઢાઝીઓ રતવા—આ રતવા શરીરની ચામડી ઉપર આપણે ઢાઝીએ અને જેવા ફોક્ષા નીકળે છે એવા ચક્રચક્રીત ફોક્ષાના રૂપમાં નીકળે છે અને તે ક્યારેક કુટી જમને તેમાંથી પાણી ઝમે છે. તેની પીડાએ બાળકને તાવ પણ રહે છે, અને આવા ફોક્ષા શરીરના ઘણા ભાગ ઉપર થાય છે. આને કેટલીક જગ્યાએ ફટકીઓ રતવા પણ કહે છે. આ રતવાના ફોક્ષા કુટીને બાળકને ચાંદાં પણ પડી જાય છે.

(૩) ચેપીઓ રતવા—આ રતવા બચ્ચાના શરીર ઉપર મોતીના દાણાની માફક શરૂ થાય છે અને તે કુટે છે. તે કુટીને તેનો ચેપ જ્યાં જ્યાં શરીરમાં લાગે છે તે સમગ્રી જગ્યાએ મોતીના દાણાની માફક ચામડી ઉપર સંખ્યાબંધ ફોડકાઓ ઉપડી નીકળે છે અને જોતજોતામાં આખું બદન રોડી લે છે. આ ત્રીજા પ્રકારના રતવાનો ચેપ એના માતાપિતા અથવા બીજા બાળકને પણ લાગે છે. આ ત્રીજી રીતે નીકળેલો રતવાનો રોગ શાસ્ત્ર તો કષ્ટસાધ્ય ગણાવે છે, અને ઉપર બતાવેલા ત્રણ પ્રકાર રતવાના હોવા છતાં તેનું મુખ્ય કારણ એક જ છે. એટલે રતવા જણાયા પછી બાળકની સારવાર સંભાળપૂર્વક કરવામાં આવે તો બાળક તંદુરસ્ત થઈ જાય છે.

આ સાથે એક સૂચના આપવાની એ પણ જરૂર છે કે બાળકને રતવા હોય તો કદિ પણ દવાખાને લઈ જઈ ડોક્ટરોના વેસેલાઇન મેળવેલા કે ચીકણા મલમો લગાડવા નહિ અને રતવાની મોટી ગાંઠ કે ગડ જણાય તો તેને ઓપરેશન કદિ પણ કરાવવું નહિ અને નસ્તર લગાડવું નહિ. અમારી આ જુની પ્રણાલિને નહિ માનનારા અને ડોક્ટરોથી મોહિત બનેલા ઘણા બિરાદરોએ પોતાનાં બાળકને આ

રીતે ચુંઘાવી પ્રાણુ ગુમાવરાવ્યા છે, ન્યારે રતવાની મામુલી ચિકિત્સા બાળકને સરસ લાગ કરે છે.

કોષ્ટ પશુ પ્રકારનો શરીર ઉપર રતવા જણાય કે તુરત રતવાની જગ્યાએ ગુલે અરમાની અને ગુલાબજળ મેળવીને રતવા ઉપર દિવસમાં ત્રણ-ચાર-પાંચ વખત લીલું સુકું ચોપડ્યા કરવું. ગુલે અરમાની એક ભતની માટી છે અને તે ઘણી સસ્તી કોંમતે મળીને ત્યાં મળે છે. પરંતુ કોષ્ટક નાના ગામની અંદર આ ગુલે અરમાની ન મળે તો તેને બદલે સોનાગેર પશુ ચાલે. સોનાગેર અને ગુલાબ-જળ મેળવીને એ જ પ્રમાણે રતવાની જગ્યા ઉપર લગાડ્યા કરવું. એ લગાડવાથી રતવાની પત્થર જેવી ગાંઠ ચળકતી અને પીઠ આપતી હોય તે તાબડતોબ ખેસી જમને ઓગળી જાય છે. એ જોમને આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. જે ફેલા હોય તો તે સુકાઈ જાય છે, અને મોતી જેવી ફેલીઓ આ દવા લગાડવાથી સુકાવા લાગે છે અને ચેપ ફેલાતો નથી. એવો ગુણ આ સાધારણ મામુલી જણાતા ઉપાયમાં છે. અમે હજારો બાળકોના રતવાના મહા ભયંકર ગડ ઉપર આ દવા લગાવી ખાતરી કરી છે; ન્યારે સોનાગેર જેવી સાધારણ વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ નહીં કરનાર દોઢાદા માનવીઓ બાળકને ઓર દુઃખમાં વધારો કરનાર બોયા છે.

આ ઉપરાંત બીજો લગાડવાનો ઉપાય એ છે કે સફેદ કાચો, શંખજીરૂ, કલાષ્ટ, સફેદો (ઝીંકે ઓક્સાઇડ) અને સોનાગેર તથા કેલેમેના પ્રેપ્રેટા-આ પાંચે ચીજો સરખા વજન લઈને વસ્ત્રગળ ચુર્ચું કરવું અને તેમાં સાચું ગુલાબજળ મેળવી, તે રતવાની જગ્યાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત લગાડવું. એથી પશુ રતવાની ગાંઠો ઓગળી જાય છે, ફેલાઓ મટી જાય છે અને ચેપ ફેલાતો અટકે છે !

આ તો જાણે રતવાને ઉપરથી લગાવવાની દવાઓ બતાવી, પરંતુ રતવા થયેલા બાળકને પાવાની દવા પશુ છે અને તેનું નામ છે ‘રતવેલીઓ.’ આ રતવેલીઓ એ નામનો વેલો કાઠીઆવાડમાં

ધણી જગ્યાએ થાય છે. જ્યાં નદીનાળાં છે ત્યાં બાદરવા અને આશો મહિનામાં તે મળી આવે છે. એ ધસીને પીવરાવવાથી ચોક્કસ ફાયદો થાય છે.

એવી જ રીતે વાંઝણી કંઠાડીનું મૂળ પણ રતવાવાળા બાળકને ધસીને પીવરાવાય છે, તેમ જ રતાંજલી અથવા જેનું બીજું નામ છે રક્તચંદન—જે સુખઃ જેવું પણ લાંબ રંગનું લાકડું આવે છે તે પણ પત્થર ઉપર ધસીને જરી સાકર મેળવીને પીવરાવવાથી રતવા ઉપર સારી અસર થાય છે.

આ બાલુ કાઠિયાવાડમાં રતવાના કોઠાવાળી ઓએને રોઝનાં લીંડાં પલાળી સાકર સાથે પીવરાવવાનો મામડી રિવાજ છે અને કેટલાક વળી એરનું ઘી આપવાથી રતવા હોય તો ઓએને ફાયદો કરવાનું જણાવે છે. મને એ ઉપચારોનો અનુભવ નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલા ઉપાયો મારા અનુભવની કસોટીથી સફળ થયેલા ખતારી દીધા છે.

રતવા બાળકને નીકળે ત્યારે તેની માતાએ જરીકે ધી, તેણે કે એપક ખાવું નહિ અને શરીરે લગાડવું નહિ. માત્ર બાજી અને રોટલી ખાવી તેમ જ રતવાવાળા બાળકને ધી—તેણે આપવું નહિ તેમ જ શરીરે લામવા દેવું નહિ, તેની પુરતી કાળજી રાખવી. ધી—તેણની માફક વેસેલાઇન અને તેના બનેલા મદ્દમો લગાડવાનો પણ સાફ ઇન્કાર અમારા અનુભવથી કરીએ છીએ.

ઘણાં બાળકોને મોટા માણસની માફક તાવ આવે છે અને તે તાવમાં રોજીઓ, એકાંતરો, ચોથીઓ એવા તાવ જેનું જાતમાં સંતત, અન્યેદુષ્ક, તૃતીયક, ચતુર્થક—ના નામથી વર્ણન કરવામાં આવેલું હોય છે, એ તાવો વિષમ જ્વરો છે. પરંતુ સંતત અને સતત જ્વર કે જે તાવ મુદતીયા કહેવાય છે અને તે આવ્યા પછી સાત દિવસે, નવ દિવસે, ચૌદ દિવસે કે અઠાર દિવસે જ ઉતરે છે, તેના મુદતીયા

તાવો પણ નાનાં બચ્ચાંને આવે છે. તાવ આવતાંની સાથે દવા આપવા લાગી જવાની અત્યારની ફેશન થઇ પડી છે અને તુરત જ આજે તાવ આવ્યો કે લાગલી દવા ચરૂ કરી લીધી, એ હરકાઇ માણસને માટે બ્યાજખી નથી એમ આયુર્વેદ કહે છે. પછી દરદી બાળક હોય કે મોટું હોય. પરંતુ બાળકને તાવ આવેલો જણાય કે તુરત તેને લંધન કરાવવું. લંધન શું બાળક કરી શકે ? હા, બાળકના લંધનનો પ્રકાર જુદો છે. બાળકનો આહાર એ એની માતાનું દુધ છે. એટલે જો બાળકની માતા બચ્ચાને આવેલા તાવથી ચેતી જઇને પોતે હમેશાં લેતી હોય તે ખોરાકમાંથી ઘી-તેલ જેવાં ચોપડ, ફરસાણુ જેવાં વિદાહી, મિષ્ટાન જેવા ફુર્જર અને ભાત, બજીયાં જેવા વાયડા ખોરાકો બંધ કરીને ઘઉં જેવા ભારે ખોરાક ન લે તો પછી ધાવણુ હલકું કુલ જેવું આવે.

માતાઓ કહશે કે ભારે કરી વૈઘરાજ ! ધી, તેલ ફરસાણુ, મિષ્ટાન, વિદાહી, ઘઉં, આ બધું જ ન લેવું, તો પછી અમારે ખાવાનું બાકી શું રહ્યું ? ભાત પણ ન લેવાનું કહ્યો છો, ત્યારે એમ જ કહોને કે બાળકને તાવ આવે એટલે અમારે ઉપવાસ કરવા !

નહિ, મા ! એમ તો વળી એર મુશ્કેલી આવી પડે. તમે ઉપવાસ કરો એટલે સ્તનમાં દુધ બંધ થાય તો બાળક ધાવે કાને ? બાપનો ગમે તેટલો પ્રેમ હોય તોયે એના સ્તનમાંથી થોડું જ ધાવણુ આવવાનું છે, મા ?

પણ એટલું તો તમે સમજો છો ને કે બચ્ચાં બ્યાંસુધી તમારા ધાવણુ ઉપર મોટા થતાં હોય ત્યાંસુધી તમારી જીભ તો તમારે વશ રાખવી જોઇએ જ ને. વળી બાળકને તાવ આવે ત્યારે તમારે જરાક સંયમી બનવું પડે. ઉપરની ચીજો બંધ કરીએ ને બહેન, તોયે ઘણું ખાવા જેવું બાકી રહે છે. અને જૂખ હોય તો રૂપાળો લુખો રોટલો પણ ગટક ગટક ગળે ઉતરી જાય, અને બાળકને જલદી

તંદુરસ્ત બનાવવાની તમન્ના હોય તો પથ્ય ખોરાક ઉપર જરૂર નજર રહે.

જુવો બાજરો અને મગ ભેગા મેળવી તેને ઘંટુલે ભરડી, બહોળું પાણી અને મીઠાની કાંકરી નાંખી ભરડકું બનાવો. એ દુધ અથવા તાજી છાશ સાથે ખાઈ શકાય. એકલા બાજરાનું ભરડકું પશું ખવાય. બાજરાનો રોટલો, થોડી ચોખામગની ખીચડી, દુધી, ટામેટાં, કારેલાં, પરવર જેવાં નિર્દોષ શાક—આવો ખોરાક લેવાથી જે ધાવણુ આવે તે હલકું થઈ જાય; અને એ તાવવાળું બાળક ધાવે તો યે એને નડે નહિ અને લંધન જેવું જ ગણાય.

બાળકને તાવ આવે ત્યારે અને ત્યારથી જ માતા ઉપર કલ્પા પ્રમાણે તુરત ખોરાક બદલી નાંખે, બાળકને નવરાવે નહિ, તાવ ભરેલા હાડે છોકરાના હાથ પગને પવન ન લાગે તેવી રીતે રાખે, તો પછી એને થોડીક ઢવા આપવાથી તાવ ચટ કરતો ચાલ્યો જાય અને બાળકને વધુ રીઆવું ન પડે. નહિ તો પછી ઉપરથી સાદા લાગતા તાવમાંથી મુદતીયો થઈ જાય છે. એમાંથી જ કફ થાય છે અને એ તાવમાં બેદરકારીથી અને માતાએ ભરપેટે જે મળ્યું તે ખાધે રાખવાથી વરાધ જેવા વ્યાધિઓ જન્મ લે છે, એટલું જરૂર સમજી રાખવા જેવું છે.

બાળકને તાવ આવ્યો એટલે માતાએ ખોરાક બદલ્યો અને બાળક ઉપર કાળજીભરી દેખરેખ શરૂ થઈ ગઈ. આવતા તાવે કાંઈ એસડ ન આપશો. પ્રભુકૃપા તો બાર કલાકે બાળકને તાવ આપોઆપ ઉતરી જાય છે. પછી તમે જુઓ કે તે મળ કેવો કરે છે ? ચરક પરક હશે કે ખુલાસાથી ? અને તમને લાગે છે કે ઝાડાનો અવરોધ જરૂર છે તો હરડેનો જરીક વધુ ધસારો કરી ચમચો ભરીને ગગડાવી દો. હરડે આપવાથી જરાએ ડરશો નહિ, હરડે સાથે જરીક સંચળ અથવા સીધવ ધસીને આપશો તોયે સારો રેચ લાગશે, બે-ત્રણ ઝાડા થઈ જશે અને મળદોષથી આવેલો તાવ જરૂર ઉતરી

જશે. પણ તમને એમ લાગે કે હરડેથી બરાબર રેચ લાગતો નથી, તો પછી દીવેલ અડધા રૂપીઆભાર જેટલું, મુંડનો ધસારો પાણીમાં કરી, તેની સાથે મેળવીને પીવસવો. મુંડની જગ્યાએ જાંઠાકાનો ધસારો આપશો તો પણ વધી નથી. અગર સુવાના પાણી સાથે પણ દીવેલ અપાય, અને માત્ર બે-ત્રણ મહિનાનું બાળક જ હોય અને દીવેલ આપવું હોય તો મધની સાથે દીવેલ મેળવીને આંગળી વડે ચટાડી ફેંજો એટલા નાના બચ્ચાને દીવેલની જરાએ સુગ થતી નથી. મગ્ગનું લયક લયક ચાટી જાય છે, બાણે ધી ગોળ ચાટતું હોય.

ભુવો આ ધી ગોળ સંભાર્યાં એટલે વળી વચમાં બીજી વાત યાદ આવી એટલે કહી નાંખું. મારો આ વિષયાન્તર કરવાનો સ્વભાવ મટતો જ નથી. પણ જો હું મને સાંભરે ત્યારે ન કહી દઉં તો બૂલી જઈ છું અને કહેવા જેવું રહી જાય છે, બાપલા ! એટલે ‘દાળ ભેગું ઢોકળું’ ચોડવવાની આદત મને પડી ગઈ છે.

આયુર્વેદશાસ્ત્ર કહે છે કે જ્યાંસુધી દાંત ન આવે ત્યાંસુધી અન્ન કે અન્નની બનાવટ આપવી નહિ, અને અન્ન જ્યાંસુધી અપાય નહિ ત્યાંસુધી ધી તો અપાય જ કેમ ? કારણ કે ધી તો તેને જ લેવાની જરૂર છે કે જે અન્ન લેતું હોય. ધી કોઈ ખોરાક નથી પણ સ્નેહન દ્રવ્ય છે. અનાજને પચવામાં કોમળ બનાવનાર છે, એટલે દાંત બધા આવી જાય અને બચ્ચાને અન્ન આપવાની શરૂઆત થાય ત્યારે તેને ધી અપાય

પણ શહેરો કરતાં ગામડામાં મેં નજરે જોયું છે કે કેટલીક માતાઓ બાળકને ધી અને ગોળ મેળવીને ત્રણચાર મહિનાનું થાય ત્યારથી ચટાડે છે. એમની માન્યતા છે કે એથી બાળક પોઠાય અને જલદી મોટું થાય. પણ આ રીતે બાળકને ધી-ગોળ આપવાથી તેવાં બાળકને વરાધ, વાવલી અને સસણીના રોગ થઈ જાય છે, અને તેવાં ધી-ગોળ ચાટતાં બાળકને દાંત આવતી વખતે પાતળા પાણી જેવા ઝાડા થઈ જાય છે. એથી બાળક લચડી જાય છે તથા આ જ

પદાર્થથી ઝીણો તાવ, ખાંસી અને કફ બાળકને લાગુ થઇ દિવસે દિવસે ગળતું જાય છે તથા ‘હાથ પગ દોરડી ને પેટ ગાગરડી’ જેવી કહેવત લાગુ પડે છે. વગર જરૂરે આટલી ઉંમરમાં ઘી આપવાથી અને તે પાચન નહિ થવાથી વારંવાર વિષમ જ્વર બચ્ચાને થઇ આવે છે. માટે હરકોઇ માતાએ બચ્ચાને દાંત આવતા સુધી અને ધાવણ તથા દુધ છોડી અન્ન ઉપર ચઢ્યા પહેલાં કદાપિ બૂલે ચૂકે પણ ઘી અને ધીની બનાવટનો કોઇ પદાર્થ આપવો નહિ.

ગામડાની માતાઓની આ આદત છે, ત્યારે શહેરી અને સુધરેલી માતાઓ શું કરે છે, તેની ખબર છે? ચાર છ મહિનાતું બાળક ખેસતાં શીખ્યું હોય તથા પાસે બેઠું હોય અને પતિ-પત્ની ચહા પીતાં હોય ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે બાળક હાથ લાંબા કરે અને ચાહની રકાખી પકડવાને ઝાવાં નાંખે. ત્યારે માતા ‘ભાઇ, ચહા પીવો છે? વોય મારો બાબો! સ્યો ભાઇ, ચહા પીઓ.’ એમ કહીને રકાખી મોઢે લગાડે અને ડાહ્યો ભઇલો બચક બચક લખરકા લેવા લાગે અને પછી રોજ થોડી થોડી ચહાની આદત પડી જાય. એક તો બાઇ સાહિબાના સ્તનમાં દુધ ઓછું હોય, બાબામાઇ ધરાતા ન હોય અને એને ગળી ચહા મળી જાય તે ટેસ્ટથી ચહા પીવાથી તેના મનને સંતોષ થાય અને માતાને પણ ઠીક પડે!

કેટલીએ બહેનો મને કહે છે કે ‘બાબાને દુધની રકાખી મોઢે અડકાડીએ છીએ તોયે એ નથી પીતો અને ચહા તો ચહ-ચહ પીએ છે, તેનું શું કરવું, વૈદ્યરાજ?’

મારા પૂજ્ય કાકા પ્રાણજીવનદાસ કહેતા કે આજનાં જન્મેલાં બાળકોને દુધ નથી ભાવતું ને ચહા ભાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે પરદેશમાં લશાઇમાં લડતા લડતા અને ચહા પીતા પીતા મરી ગયેલા સૈનિકો હિંદમાં જન્મ લે છે. કારણ કે હિંદ એ સ્વર્ગ છે. અને ચોક્કાઓ જે લડતાં મરે તેને ભગવાનને સ્વર્ગ આપવું પડે. એટલે

એ સૈનિકો હિંદમાં અવતરે છે, પણ એ પૂર્વજન્મની ચહાની આદત અને બાકી રહેલી ધમ્મ પુનઃ જન્મતાં એ પુરી પાડે છે.

પ્રભુ જાણે એમયે હોય કે પછી માતાપિતાએ ચહા પી-પીને તેમનાં રક્ત કણમાંથી પેદા કરેલા અગ્નિને સ્વજાતીય પરમાણુ મેળવવાને ચહા વધારે ભાવતી હોય. પણ બાળક દુધ છોડીને ચહાને વધારે વળગે છે તે કેટલેક અંશે સાચું છે, જેમ કીડી સાકર છોડીને માંસના કણને વધારે વળગે છે તેમ.

પણ અગ્નિને ચહા પામ્યા તે ખરેખર ભયંકર છે, ખતરનાક પણ છે. ચહા પીવરાવવાથી બાળકને સંતોષ વળતો હોય તેમ જાણાય છે. પરંતુ ચહાથી તેની કામળ હોજરી અને આંતરડાંને નુકસાન પહોંચે છે અને તેને પોષણ મિલકુલ મળતું નથી, બાળકનાં હાડકાં વધી શકતાં નથી અને સૂક્ષ્મ રહી જાય છે. એથી બાળક બાંધા વગરનું, પાતળું અને નિર્માલ્ય થઈ જાય છે અને એવા બાળકોને જીવાનીમાં ક્ષય જેવા રોગના ભોગ જલદી બનવું પડે છે. કદાચ ક્ષય ન થાય તો અદ્યપવીર્ય અને અર્ધનપુંસક જેવા ચીડીઆ સ્વભાવનાં, મગજની શક્તિ વિનાનાં, કામ કરવામાં કાયર, તોછડા, સંયમ-રહીત હોય છે; અને કોઈ પણ ચીકણા રોગના ભોગ બનીને લાંબા વખત સુધી પીડાતાં નજરે જેવામાં આવે છે. એટલે આ જમાનામાં આખી જીંદગી ચહા ન પીએ એમ તો અમે કહી શકતા નથી, અને અમે કહીએ તોયે આ ફેન્સી જમાનો અમારું માને તેમ નથી. પરંતુ બાળકની દયા ખાતર, તેની જીંદગીના લલા ખાતર, તેની પાંચ વરસની ઉંમર થયા પછી લલે ધણા દુધવાળી થોડી ચહા આપવી હોય તો આપજો. જે તમે માનો અને કરી શકો તો બાળકની દાદી મૂછ પુટે નહીં ત્યાંસુધી અર્થાત તેની યુવાવસ્થા આવી જાય ત્યાંસુધી જે તમારા એક બાળકને ચહાથી દૂર રાખી શકો તો જાણે તમે સો બાળક પેદા કરવાની હિંમત બતાવી એવું બહુ બાળકના હક્કમાં કરી શકો.

કેટલે

બાળકના તાવ વિષે લંબન અને કેટલીક અમત્યનો મુચના સંબંધમાં આપણે વિવેચન કરી ગયા. એટલે તાવ આવતાંની સાથે માતાની પરેશ એ મુખ્ય વસ્તુ છે, તે કરી લઇ બાળકનું પેટ સાફ કરવા માટે હરડે અથવા દીવેલ બન્નેમાંથી એક આપ્યા બાદ પણ તાવ ચાલુ રહે તો પ્રથમ તાવ નાબૂદ કરવાનું જવરમ ઔષધ આપતાં પહેલાં પાચન ઔષધ આપવું વધારે સાફ છે અને એ પાચન ઔષધ નીચે પ્રમાણે આપવું.

અતિવિષની કળી, કાકડાશીંગી, વાવડીંગ, સિંધવ આ ચારે યીજનું સરખા વજનને ખાંડી ચુર્ણ કરવું અને એ ચુર્ણમાંથી એક વાલ ચુર્ણ લઇ એક કાચના પ્યાલામાં નાંખી તેના ઉપર બાળકને પાષ શકાય એટલું અર્થાત અરધા તોલાથી ૧ તોલા જેટલું ગરમ ખજખજતું પાણી રેડવું અને પ્યાલા ઉપર બીજું ત્રાસણુ ઢાંકી દેવું. ટાકું થયા પછી તે પાણીને કપકાથી ગાળી લેવું. ઉપરનું પાણી જ લેવું પણ તેને નીચોવવું નહીં. આ પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત થઇને આપી દેવું અને બીજે દિવસે બીજું આપવું.

આ રીતે આપેલું ઔષધ બાળકના કાકાના આમદોષને પકવીને તાવને દૂર કરે છે અને બીજું ઔષધ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. મુદતીઆ તાવમાં પણ આ ઔષધ બાળકને આપી શકાય છે. પરંતુ ચઢઉતરનો તાવ હોય ત્યારે આ ઔષધ આપવું અને તાવ ઉતરી ગયા પછી બાળકવા ૨ રતી જેટલી મધમાં દિવસમાં ત્રણ વખત ચટાડવી. બાળકવા આને કહે છે :

અતિવિષની કળી તો. ૧, પીંપર તો. ૧, કાકડાશીંગી તો. ૧, આ ત્રણેને ખાંડી વચ્ચેથી ગાળી લઇને ચૂર્ણ બનાવવું. આ દવાનું નામ બાળકવા છે. એ બાળકના તાવમાં, ખાંસી સાથેના તાવમાં, વાયુ અને ઉલટી સાથેના તાવમાં, ઝાડા સાથેના તાવમાં-અધામાં બાળકને ૧ રતીથી માંડી ત્રણ રતીના પ્રમાણથી દિવસમાં ત્રણ વખત

એ દીપાં મધ અને એ દીપાં પાણી મેળવી આપવાથી તાવ, જુથું જવર ઉતરે છે અને અટકે છે.

આ તથુ દવામાં ૧ તોલો નાગરમોથ નાંખી ચૂર્ણ બનાવવાથી તેનું નામ 'બાળ ચાતુર્ભાંદ્ર ચૂર્ણ' કહેવાય છે અને તે બાળકના કિપરના તમામ વ્યાધિઓમાં ધણું કુંદર કામ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એ તદ્દન નિર્દોષ ઔષધ હોવાથી માતાઓ જાતે બનાવીને પણ નિર્ભય રીતે આપી શકે છે.

પરંતુ મોટા માણસની માફક નાના બચ્ચાને પણ મોસમી તાવ અર્થાત્ આપણે જેને પિત્તજ્વર કહીએ છીએ અને ડાકટરો જેને મેલેરીયા કહે છે તેવો તાવ પણ આવે છે; અને આવા નાના બાળકને જો કવીનાઇન આપવામાં આવે તો તેના કામળ મગજ ઉપર કવીનાઇનની ધણી માઠી અસર થાય છે. મેલેરીયાનો તાવ બાળકને તેનો વખત થાય એટલે તાઢની કંપારી આવીને અથવા એમ જ પણ આવે છે અને બાર કલાકે પાછો ઉતરી જાય છે. ત્યારે તાવ અટકાવવા માટે દવા કવીનાઇન સિવાય બીજી કંઈ આપવી એ સહેજે વિચાર થાય છે.

લગભગ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને સુરત ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ટાપટીવેલી રેલ્વે તરફ શિયાળાની મોસમમાં એટલે આશો માસથી તે મહા માસ સુધી ખેતરાઉ જમીનમાં અને વગડાઉ જમીનમાં મામેજવો નામનો એક વનસ્પતિછોડ થાય છે. કાઠિયાવાડમાં એને મામેજવો કહે છે. ગુજરાતમાં એને કંકવી નામ કહે છે. એ આઠ નવ આંગળ ઉંચો, લાંબો અને સ્નાંકડા પાનવાળો, ભુરાં અને ધોળાં ફુલવાળો સંખ્યાબંધ થાય છે. એનું પાંદડું તોડી મોઢામાં મૂકી ચાવવાથી સ્વાદમાં ધણું જ કંકવું લાગે છે.

આ છોડ મોસમમાં મૂળ શીખે ઉખાડી લાવી જાયે સુકવી રાખવો અને ખાંડીને તેનું ચુર્ણ કરવું. એ તોલો ચાર હોય તો તેમાં ૧ તોલો કાળાં મરી ખાંડી મેળવવાં અને કપડાથી ચાળી ચુર્ણ બનાવવું.

આ યુજી મેલેરીયા તાવને અટકાવવામાં તથા ઉતારવામાં ધણું મજનું કામ કરે છે, છતાં કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કરતું નથી, એવો અમારો અનુભવ છે.

બાળકને તાવ ઉતરી ગયા પછી અટકાવવા માટે ૧ રતી આ યુજી અને તેમાં ૧ રતી કુલાવેલી ફટકડી મેળવીને પાણી સાથે ત્રણ ત્રણ કલાકને અંતરે આપવાથી તાવને આવતો અટકાવી દે છે. તાવની સાથે પાતળા ઝાડા થતા હોય તો પણ બંધ થઈ જાય છે. આ રીતે બેચાર દિવસ દવા આપવાથી તાવ તદ્દન ઉતરી જાય છે. આ મામેજવાના યુજીનું અમે ‘બાળ સુદર્શન યુજી’ નામ રાખ્યું છે.

કેટલીક વખતે આ બાળ સુદર્શન યુજી સાથે ફટકડી નહિ આપતાં આગળ બતાવેલી બાળદવા ૧ રતી મૂકીને આપીએ છીએ અને એથી તેનો તાવ અટકી જાય છે.

બાળકના તાવ વખતે અથવા તાવ આવતો હોય ત્યારે બીજી દવા આપો તે પહેલાં એક ધૂપ બાળકના ઘોડીઆની પાસે કરવાની અમે બલામણુ કરીએ છીએ.

શેરી લોખાન, ઘોડાવજ, વાવડીંગ, લીંબડાનાં પાતરાં—

આ ચારે વસ્તુનો બોરકુટ ભુકા સરખા વજન કરી ૩બો ભરી રાખવો અને બાળકનું પારણું હોય ત્યાંથી થોડેક છેટે કાલસા ઉપર આ ભુકા નાંખવો અને તેમાંથી ધુણી-ધુમાડો થાય તે બાળક ઉપર જવા દેવો. આ ધુપનો ગુણ એવો છે કે તે બાળકના શ્વાસોચ્છવાસમાં જઈ તેના લોહી સાથે મળી બાળકના તાવને ઉતારી દે છે અને અટકાવે પણ છે. છતાં કોઈ નુકસાન કરતો નથી. અમે માતાઓને આવા સહેલા છતાં નિર્દોષ અને તદ્દન સસ્તા છતાં સચોટ અસરકારક ઉપાયો કરવાની બલામણુ કરીએ છીએ કે તમે આવા દેશી અમત્કારિક ઇલાજો કરી તો જીઓ.

કેટલીક વખત બાળકને સખત તાવ ચઢ્યો હોય એટલે ૧૦૫ સુધી તાવ જતો રહે છે ત્યારે બાળક બેભાન બની જાય છે અને તેમાંથી

તેને આંચકી અથવા આપણે જોને ખેંચ કઢીએ છીએ તે આવવા લાગે છે અને આથી માતા ધણી મહારાજ છે.

તાવમાં જ્યારે બાળકને આંચકી આવવા લાગે ત્યારે તાવ ઉપરાંત પણ તેની પાછળ બે કારણો હોય છે. એક તો બાળકને તાવ આવતો હોય છે છતાં તેના કોઠામાં મળ બર્યો હોય છે અને એ મળાવરોધને કારણે તાવ વધુ પ્રમાણમાં ચઢી, મગજ ઉપર લોહીનું દબાણ વધી જમને એ બાળકને આંચકી આવે છે અથવા જે બાળકના કોઠામાં કૃમી હોય છે તેવાં બાળકોને પણ તાવમાં આંચકી આવી જાય છે.

તાવ આવવા છતાં પણ ઝાડાની કબજાયાત હોય તો તેની માતાને જરૂર ખબર હોય છે, પરંતુ કૃમી છે કે નહિ તેની ખબર માતા ધણી કાળજીવાળી હોય ત્યારે અથવા મળ સાથે કોઈ વખત ઝીણું કૃમી પડતાં હોય તો જ ખબર રહે છે. કૃમીનો રાગ સ્વતંત્ર હોવાથી તેની વિગતવાર સમજણ અને ઉપાય પાછળ આપીશું. પરંતુ તાવ સાથે આંચકી થઈ આવે અને બાળક બેભાન બની જાય તો શું કરવું એ સામાન્ય રોગમાં સૂચવવાની જરૂર છે.

આંચકી શરૂ થાય એટલે બાળક બેભાન બની હાથપગની મૂઠીઓ વાળી શરીર ખેંચાવા લાગે ત્યારે તેની પાસે જવું અને તેની આંખો આડો હાથ દેવો, તેના હાથ પકડી રાખવા. આંચકીના વારંવાર હુમલા થાય છે એટલે તેનો વળ ચઢે છે અને તે નરમ પડે છે.

પ્રથમ તો તાવ ઓછો થવા માટે માથા ઉપર પાણીમાં નવસાર નાંખી તેમાં રૂમાલ અથવા સાદા કપડાનો કકડો બીજવી મગજ ઉપર મૂકી દેવો. એકાદ બે દિવસથી દસ્ત ન થયો હોય અને અમલક હોય તો ઝીંસેરાખનની સીરીજ આપવી; અથવા ઝીંસેરાખનની

સોમઠી તૈયાર મળે છે તે ગુદામાં મૂકવાથી તુરત ઝાડા થાય છે અને મળતું દવાથી ઓછું થવાથી તાવનો વેગ નરમ પડે છે.

જેવી રીતે માથા ઉપર ઠંડા પાણીનું પોતું મૂકી શકાય છે તેમ જરૂર થેલીમાં મૂકીને થોડી વાર ધસી શકાય. પણ આ પોતું મૂકવું એ બાળક માટે વધારે સારું છે અને પત્ર સહેજ નરમ પાણીમાં ભોળવાથી તાવનો બુસ્સો જે મગજ ઉપર જતો હોય છે તે હળવો બની ઓછો થાય છે.

ઉપરની આંચકી ઓછી કરવા અને બાળકને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે, કુંગળી (કાંદા) ની લીંબુ માફક ચીરી કરી, આંચકી આવતા બાળકના નાક આગળ ધરી રાખવી. એથી આંચકી નરમ પડે છે અને બાળક શુદ્ધિમાં આવે છે. પછી તાવ હલકો પડે છે અને આંચકી અટકી જાય છે. છતાં આંચકી આવે તો કુલાવેલો ટંકચુખાર ૧ થી ૨ ગતી જેટલો મધના પાણી સાથે ત્રણ ત્રણ કલાકને અંતરે બાળકને આપવાથી ચમત્કારની માફક આંચકી બંધ પડી જાય છે. ટંકચુખાર આપવાથી બાળકને પેશાબ છુટથી આવે છે. છાતીમાં કફ હોય તો કફનો નિકાલ કરે છે અને પછી આંચકી આવતી બંધ થાય છે.

પરંતુ આવી રીતે આંચકી જે બાળકને વારંવાર તાવ સાથે આવી જતી હોય તેવા બાળકને હુમલો થઇ ગયા પછી એકેક ગોળી ‘લક્ષ્મીનારાયણ રસ’ની પંદર દિવસ-મહિનો આપવાથી બાળકને આવતી આંચકી બંધ થઇ જાય છે. લક્ષ્મીનારાયણ રસનો ખાદ્ય ચાહજી પરિશિષ્ટમાં અમે આપીશું.

પરંતુ જે બાળકને આંચકી થઇ આવવાનું કારણ કૃમીપ્રાધાન્ય જણાય તો તેવા બાળકને ૧૫ દિવસ અથવા મહિનો દાઉડ ‘કૃમીકુહાર રસ’ આપવો જોઇએ. ‘કૃમીકુહાર રસ’ની બનાવટ આગળ કૃમી રોગના વિવરણમાં આવશે.

બાળકને તાવ આવી ગયા પછી તે પાછળથી ઘણું નયળું ચર્મ નળય છે અને દુબળું પડી જાય છે, અથવા તાવ ગયા છતાં જાણે તેના શરીરમાં અંગ તપતું હોય તેવું જણાય છે એટલે તાવ પછીની નબળાઇ, તપાસે અથવા બાળકની અશક્તિમાં તેને શક્તિની દવા આપવાની જરૂર રહે છે.

બાળકને બધાં તત્ત્વ કરતાં 'કેલ્શ્યમની' ઘણી જરૂર હોય છે. અને જો બચ્ચાના શરીરમાં પુરતું 'કેલ્શ્યમ' હોય તો તે વધારે સ્વચ્છતા અને વધારે તંદુરસ્ત રહી શકે છે.

વિદેશથી આવતા કેલ્શ્યમની આપણે વાત નહિ કરીએ, પણ જો માનો તો આપણી દેશી દવામાં અનેક એવાં સુંદર કેલ્શ્યમો છે કે હજીસુધી વિદેશીઓ એવાની શોધ કરી શક્યા નથી. તમે કહેશો કે વંધરાજ, ભારે વાત કરો છો ! વિદેશીઓની શોધ જેવી તમે શોધ ન કરી શકો ! હું જવાબ આપું છું કે તે બરાબર છે. તમને આજે તો વિદેશી આંખોનો રસ ડાખમાં ભરીને મળે, એને એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ડાખમાં પેક કરવામાં આવ્યો હોય કે તે મહિનાઓ સુધી રાખો તોયે બગડે નહિ. એમનો ડાખો, તેની ઉપર લેબલ, પેક કરવાની સરસ આવડત અને દેખાવમાં મોહક એ-અંદર ભરેલો આંખોનો રસ (કેરીનો રસ) એક તરફ તમારી પાસે મુકવામાં આવે અને બીજી બાજુ તમારા દેશમાં અમલસાડ કે વલસાડના બગીચામાં પાકેલી હાકુસ, પાયરી કે લંગડો કેરી મુકવામાં આવે તેમાંથી તમે પસંદગી કેને આપો ? જો તમને દેશી રીત-દેશની પદ્ધતિ ન ગમતી હોય તો તમારે એ પેક ડાખો ઉઠાવવો પડશે; નહીં તો તમારે પેલી તાજી હાકુસ, પાયરી અને ચપ્પુ હાથમાં લેવાનું રહેશે.

હું આ ઉપરથી શું કહેવા માગું છું તે તમે બરાબર સમજી ગયા હશે. પરદેશથી આવતાં કાલજાના જેવાં ચાર રૂપીઆની બાટ-લીમાં લેવાતાં કેલ્શ્યમ તમે દેશમાંથી એક દોઢીઆમાં મેળવી શકો. ગુણમાં બન્ને સરખાં હોય પણ તમને કેલ્શ્યમના લખી આપનારા

‘ચરદેશીઓના પાંચમી કતારવાળા અથવા એબન્ટો તમને ચાર રૂપીઆ જ ખરચાવશે.

કેલસ્યમ માટે આટલી લાંબી ચર્ચા કરવાનું ખાસ કારણ છે. બાળકોને માટે તે બહુ ઉપયોગી છે, અને દેશી ઔષધોમાં એક નહિ અનેક કેલસ્યમો વપરાય છે. મોતી, છીપ, શંખ, પ્રવાલ, કેરો, માણેક, કાડી-આ બધા દરિયાઇ અને પૃથ્વીમાંથી નીકળેલાં, જેમાં ચુનાનાં તત્ત્વો છે તે બધાં કેલસ્યમ છે. અને મારે કહેવું જોઇએ કે દેશી દવામાં પ્રવાલ અને મોતી જેટલું ઉંચા પ્રકારનું અને સ્થિતિ-સ્થાપક કામ કરે છે તેટલું કામ એલોપથીનાં કેલસ્યમો કરતાં નથી. તે પછી બહેને પાઉડરના રૂપમાં હોય કે ડ્રૂગના રૂપમાં તૈયાર કરીને ધનૈકશનો અપાતાં હોય.

ન્યારે બાળક તાવ પછી ઘણું લેવાઇ ગયું હોય, નબળું બણાતું હોય અથવા ઘણું દુબળું પડી ગયું હોય, હાડકાં નબળાં રહેતાં હોય, તેવી સંજ્ઞા અવરથામાં આપવા લાયક દેશી દવા અને બીજા રૂપમાં કહું તો આયુર્વેદિક કેલસ્યમ બતાવું.

તેનું મૂળ નામ છે ‘ધાપાણુ.’ આ તો જાણે બગ્ગર નામ છે. વૈદ્યો તેને ‘ગોદાંતી હરતાલ’ કહે છે અને કેટલાક બાળકના ખાસ વૈદ્યો અમદાવાદ અને સુરતમાં છે તેમણે બાળક માટેનું ‘આપરીયુ’ નામ નક્કી કરી રાખ્યું છે.

મૂળ આ વસ્તુ જમીનમાંથી નીકળે છે. તે લાખ્ખો મણુ નીકળે છે. એનો આગળ તો લાવ હતો આઠ આને મણુ, પણુ હમણું જરા તે મોંધું થયું છે. કાચ જેવા ચકચકિત મોટા મોટા પથ્થર જેવા ટુકડા ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે. તે ટુકડાને શગડી ઉપર કોલસાની વચમાં મૂકી દેવાથી એકદમ કુલી જઇને તેની ભરમ બની જાય છે, અને દેખાવમાં તે એટલી બધી સફેદ, મુલાયમ અને સુંદર બને છે કે કોઇ પણ ભરમો દેખાવમાં તેના જેવી મગની બનતી નથી. વૈદ્યોનું તો આ જાણે અબ્બર ઔષધ છે.

શક્તિ માટે નાનાં મોટાં બધાં બાળકોને એ અપાય છે. ઓઝોનાઈ પ્રદર્શમાં, મમજના દુઃખાવામાં, લોહીવામાં, ઝીણા તાવમાં, ફેલશ્યમની ઓછપમાં, નાનું બાળક શરીર ન લેતું હોય તેમાં, બાળક ગળતું જતું હોય તેમાં, મોટા માણસોનો બ્યારે રોગ નક્કી ન થતો હોય અને વૈધ મુંઝાતો હોય તે વખતે, હાથ પડ્યું તે હથિયારની માફક આ સાદું, સોળું અને નિર્ભય ઔષધ વપરાય છે. એ જેટલું સસ્તું છે એટલું જ નિર્ભય પણ છે. બિચારા પેટભરા અને અંતઃકરણના પાપી મનુષ્યો આ ગોદંતીમાં જુદા જુદા રંગ મિલાવીને અબ્ધક ભસ્મ, બંગ ભસ્મ, પ્રવાલ ભસ્મ-જેવી ભસ્મો બનાવટી કરીને સામાન્ય જનતાને છેતરે છે, એમને નજરે જોયા છે. પ્રભુ તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે.

બાળક તાવ પછી નબળું જણાય, અશક્ત જણાય, દુબળું જણાય, સુકાતું જતું હોય તેમ લાગે, હાડકાં નબળાં છે એમ ડોક્ટર કે વૈદ્ય અભિપ્રાય આપે, ઉમર વધવા સાથે શરીર ખીલતું ન હોય, ત્યારે આ ગોદંતી અર્થાત ધાપાણુ પાશેર-અરધો શેર લાવી, ઉપર માટી-ધૂળ ચોટયાં હોય તેને દૂર કરી, સાફ કકડા બનાવી, શગડીમાં કાલસાની વચ્ચે મૂકીને કુલાવી લેવું, અને પછી બારીક વાટી બાટલીમાં ભરી લેવું.

સવાર સાંજ બે વખત આ દવામાંથી બે ચણા જેટલી ચમચીમાં લઈ દુધ સાથે મેળવવી. દુધમાં સહેજ સાકર નાંખેલી હોય તો વાંધો નહીં. તે રીતે બચ્ચાને આપી દેવાથી અને એકાદ બે મહિના જરૂર પ્રમાણે આ દવા આપવાથી બાળક પોઢાઇને સાફ થાય છે, શક્તિ આવે છે, હાડકાં મજબૂત બને છે, લોહીમાંસ વધે છે. એવી આ અવ્યર્થ ઔષધી છે-ઉંચા પ્રકારનું ફેલશ્યમ છે.

બાળકનું શરીર મોટા તાવ ગયા પછી પણ તપેલું રહેતું હોય-આપણે જેને ઝીણા તાવ કહીએ છીએ તેવું હોય અને શરીર નબળું રહ્યા કરતું હોય તો આ ગોદંતીની ભસ્મ સાથે ગળાતું સત્તરતી ૧ તથા શેકેલી એલચીનો પાઉર રતી ૧ મેળવીને આપવાથી શરીરનો

તંપારો ઝોઝો થઇ જાય છે અને ધણો સારો લાભ થાય છે. આજે બેંચની શક્તિ માટે, પોદું થવા માટે, વિદેશથી અનેક જાતની ધણી મોંઘી દવાઓ આ દેશમાં આવે છે અને વપરાય છે, તે સમયે આ ધાપાણુ અથવા જોદંતીનો ઘેર ઘેર પ્રચાર થાય તો બચ્ચાને એક સુંદર ઔષધ મળી જવા સંભવ છે, અને વળી નાણાંની બચત પણ થાય એ રીતે બે લાભ છે.

બાળકોના સામાન્ય તાવ સંબંધી ઉપાયો જણાવ્યા છે. પરંતુ એટલું યાદ રાખવાનું કે જો બાળકને તાવ શરૂ થાય તેની સાથે ઉધરસ અને કફ હોય અને હાંફ પણ હોય, એટલે કે વરાધનો તાવ જણાય તો કદાપિ તેવા બાળકને તાવ ઉતારવાનું ઔષધ આપવું નહિ, પરંતુ કફ અને વાયુનો નિમ્મલ કરવાને માટે દવા આપવી (હવે પછી વરાધ સંબંધમાં લખતાં તેના ઉપાયો જણાવીશું.) પરંતુ તાવ ઉતરવા માટે તો કદિ દવા આપવી નહિ, તેમ જ મુદતીઆ તાવમાં પણ તાવ મુદત પહેલાં ઉતરતો નથી. માટે તાવ ઉતારવા બાબત ઉતાવળ કરવી નહિ. જેમ વરાધમાં બાળકનું તાવ એ જ જીવન છે, તાવથી કફ પાકે છે અને બાળકના જીવનનું રક્ષણ થાય છે, તેમ મુદતીયામાં તાવને છંછેડવામાં આવતો નથી તો વહેલી મુદતે ઉતરી જાય છે. તાવનાં ઔષધો લખવાની સાથે આટલી આવશ્યક સૂચના લખવી અમને ઠીક લાગી છે.

બચ્ચાને જ્યાંસુધી તાવ આવતો હોય ત્યાં સુધી નવરાવવું નહિ, શરીરે તેલ કે ઘી ચોપડવું નહિ અને માથે પણ નાંખવું નહિ. દવા કે અજવાળાનો લાભ આપવો, પણ તેના હાથ પગ ઉધાડા રાખવા નહિ, કારણ કે સતત જ્વરમાં જો હાથ પગ ઉધાડા રાખવામાં આવે અને તે હાથ પગ ઉપર પવનનો સપાટો લાગે તો તે બાળકના હાથ પગનાં જ્ઞાનતંત્રને નુકસાન પહોંચે છે અને તે જીડા પડી જાય છે.

આ રીતે સખત તાવના હુમલાના પરિણામે હાથ પગ જીડા પડી જઈ લકવો થઇ ગયેલાં અનેક બાળકોને મારી પાસે સારવાર માટે

લાવેલાં તે જેં જોયાં છે. તેજનાં માવિત્રોને પૂછતાં તેઓ માત્ર એટલો જ ખુલાસો કરતાં કે સખત તાવ આવી ગયા પછી આ છોકરીનો જમ બુકો પડી ગયો છે. તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોતો નથી કે તાવ દરમ્યાન થયેલી આવી નજીવી બૂલનું જ એ પરિણામ હોય છે.

જેમ તાવ દરમ્યાન હાથપગ ઉપર પવનનો ઝપાટો ન લાગે તેની કાળજી કરવાની જરૂર છે. તેમ જ બાળકનું પેટ પણ ખુલ્લું ન રહે તેની કાળજી કરવાની હોય છે. બાળકનું પેટ ઉધાકું રહેવાથી બાળકની દુંટી દ્વારા એ પવન નાભિમાં પ્રવેશ કરી પેટમાં અનેક જાતનું શુળ પેદા કરે છે. નાભિના સ્થાનમાં રસને વહેવાવાળી તથા લોહીને વહેવાવાળી શિરાઓ પ્રગટ થયેલી છે તથા પવનને ધમવાવાળી ધમનીઓ પણ પ્રગટ થયેલી છે. તે શિરાઓ અને ધમનીઓમાં બહારના વાયુનો પ્રવેશ થવાથી, બાળકને નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. માટે નાના બાળકને ખાસ કરીને તાવમાં અને સહેજે કાંઈ પણ અવસ્થામાં દુંટીની આસપાસનો ભાગ બિલકુલ ખુલ્લો ન રહે તે સંભાળવાનું છે.

બાળકને દાંત આવતી વખતે દર્દ થાય છે. ખરી રીતે દાંત આવવા એ કુદરતી ક્રિયા છે અને તે વખતે કાંઈ પણ જાતનું દર્દ થવું ન જોઈએ. પરંતુ દાંત આવતાં પહેલાં બાળકને અમે અમાઉ જણાવી ગયા છીએ તેવી રીતે ચીકટ-ઘી, ગોળ અથવા બેંજના દુધ જેવા ભારે પદાર્થો આપવાથી બચ્ચાનાં આંતરડાં નબળાં પડી ગયાં હોય છે અને ત્યારપછી દાંત આવવાની શરૂઆત થાય છે. પેલાં ચીરાધને દાંતને બહાર કુટવાનું હોવાથી બાળક જેટલું નબળું અથવા અશક્ત તેટલી તેને દાંત આવતી વખતે તકલીફ વધુ પડે છે, અને બાળકને દાંત આવવાની વખતે ઝાડા, મરડો, તાવ વગેરે આવવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. બાળક તેમાંથી જ લથડી પડે છે. સાત આઠ મહિના સુધી હજીપુષ્ટ, હસતું રમતું જણાતું બાળક આઠ મહિનાની આસપાસ અને તે પછી રોગીષ્ટ બનતું જતું હોય છે.

આ લથડવામાંથી જ તેને ‘ મળારખી ’ અને ‘ નાળકોટ ’ જેવાં વ્યાધિ લાગુ પડે છે. આ વ્યાધિઓનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેને આપેલો-ખવડાવેલો ખોરાક કે દુધ પચે નહિ, પાતળા ઝાડા થાય, પચ સુકતા જાય અને પેટ ખમરડી માફક વધતું જાય છે, અથવા ઝીણું તાવ, પેટનો વધારો, ઝાડો થાય નહિ, પેટમાં ફૂમી થાય, અને ત્યારપછી હાથ પગ અને મોઢા ઉપર ચમકતો સોજો આવે તેને મળારખી કહે છે.

અન્ન આપેલું પચે નહિ, ઝાડો થાય નહિ અને ચામડીનો રંગ આંખના ડોળા અને જીભ પીળાશ પડતાં થઈ જાય, હાથ પગ તથા પેટ-પેઢા ઉપર થોથર-સોજા આવે તેને નાળકોટ નામનો વ્યાધિ કહે છે. આ વ્યાધિ દાંત આવવાની આસપાસના અરસામાં થાય છે.

આવા વ્યાધિમાં નીચેનું ઔષધ આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

કર્મણી અજમો, કાંચકાના જોળા, કાળીજીરી, કોલમ, કડું, દીક્રમાળી, સિંધવ, સંચળ, ઈંદ્રજવ, વાવડીંગ, પડકચુરો, કાકકાશીંગ, લીમોળી અને કાળાં મરી.

આ સર્વે સરખા ભાગે લઈ તેનું વજ્રગાળ ચુર્ણ કરવું. આ ચુર્ણમાંથી નાના બચ્ચાને એક વાલ અને મોટાને બે વાલ જેટલું પાણી સાથે મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી બચ્ચાનો નાળકોટ વ્યાધિ અને બાળકના તાવ, ફૂમી, ઉલટી, ઝાડા, પેટનો દુઃખાવો અને બધોકાશને મટાડે છે.

અને જો બચ્ચાને મળારખી જેવો વ્યાધિ જણાતો હોય તો આ ચુર્ણમાંથી રતી ૨ તથા તેમાં પુલાવેલી ફટકડી રતી ૧૫ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી તે સધળાં ચિહ્નો મટી જાય છે અને હાથ પગના સોજા ઉતરી પેટ હળવું બને છે.

આ દવા આપવા છતાં નાળકોટ વ્યાધિનો સોજો બાળકને ન ઉતરે તો કાચી ફટકડી તો. ૮ અને બાવળનો કાકસો તો. ૧ ને

વાટી તેનું ચુર્ચ કરી રાખવું. તેમાંથી બાળકની ઉમર પ્રમાણે અરધા વાલથી જે વાલ સુધી દવા તાજ ગાયના મુત્રને કપડેથી ગાળી તે મુત્ર સાથે દિવસમાં જે વખત આપવી.

પરંતુ એ વાત યાદ રાખવી કે એવા બચ્ચાને જો માત્ર દુધ અપાતું હોય તો વધારે સારું, પણ અનાજ લેવાની એને ટેવ પાડી હોય તો માત્ર મોળા ભાત અને દુધ સિવાય કોઈ પણ જાતનો બીજો ખોરાક તેને આપવો નહિ.

પરંતુ આ બ્યાધિમાં અને ઉપર કહેલી દવા ચાલતી હોય ત્યારે જીલે ચુકે પણ મીઠું, મરચું, ખટાશ, અન્ન, એવી કોઈ ચીજ આપવી નહિ.

ઉપરની દવાઓ બાળક માટે છે, તેમજ મોટી ઉમરના છોકરાઓ તથા મોટા માણસોને ઉપરના બ્યાધિ જેવાં ચિહ્ન જણાય તો પણ એ દવાઓ આપી શકાય છે. માત્ર દવાનું પ્રમાણ વધુ આપવું જોઈએ તથા પરેજી તરફ પુરતી કાળજી રાખવી જોઈએ. મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ તથા મરદોને પણ નાળકોટ જેવા બ્યાધિ થાય છે, અને પેટ મોટું થઈ સોજા આવે છે, તે વારે આ ઔષધ સુંદર કામ કરે છે. પરંતુ મોટી ઉમરનાં માણસોને સોજા ગુપ્ત ભાગ ઉપર જો આવ્યા હોય તો પછી તે દરદી સારો થવાનો નથી એમ જાણીને તેને છોડી દેવો જોઈએ. વળી મોટા માણસો અન્ન વગર રહી શકતા નથી. તેમને દુધ ઉપરાંત જીવારની ધાણી અને શેકેલા ચણા આપી શકાય છે અને ઉપરનું ઔષધ આપવાથી મોટાને પણ સોજા ઉતરી પેટ ખેસી જઈ, આરામ થાય છે.

છ મહિનાના બાળકથી માંડીને એક વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધીમાં એકાદ વખત તેને એક એવી દુઃખ આપનારી ઉધરસ થાય છે કે તે બાળકને ધણી હેરાન કરે છે. તે ઉધરસ એક મહોલામાં એક બાળકને થઈ અથવા ઘરમાં એક બાળકને થઈ કે પછી તેનો એક એકથી બીજામાં અને બીજાથી ત્રીજામાં ફેલાય છે, અને જે,

આર કે પાંચ હજારની વસતિવાળા ગામમાં તો જોયું છે કે આખા ગામનાં બાળકો આ ચેપી ઉધરસનાં ભોગ થઇ પડેલાં હોય છે.

આ ઉધરસને ઉટાંટીઓ, હાખાઇ ઉધરસ, મોટી ઉધરસ-એમ દેશાચાર પ્રમાણે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. અંગ્રેજીમાં એને 'બ્લુપીંગ કાફ' કહે છે.

આ ઉધરસ થયા પછી શરૂઆતમાં થોડી થોડી જણાતાં તેનું સ્વરૂપ વધી જાય છે અને બાળક એ ઉધરસની પાછળ ખુવાર થઈ જાય છે. ઉધરસ દિવસ-રાતમાં અનેક વખત હુમલા કરે છે અને ઉધરસ આવે છે ત્યારે બાળક ખુ-ખુ-ખુ-ખુ-ખુ-ખુ-ખીફ : ખુ-ખુ-ખુ-ખુ-ખુ-ખુ-ખીફ : કરે છે, અને એમ ઉધરસનો વળ ચઢે છે તે પાંચ મીનીટ, દશ મીનીટ સુધી લંબાય છે. બાળકનાં ગાલ, નાક અને કાન લાલચોળ બની જાય છે.

ઉધરસની વચમાં છીંકા પણ આવતી જાય છે, મોઢામાંથી લાળ પડી જાય છે અને ઉધરસ આવતાં આવતાં ઉલટી થઇ જાય છે. ઉધરસ ખાતાં ખાતાં બાળક ખવડ વળી જાય છે. હુમલો સખત હોય તો બાળકને ઝાડો અને પેશાબ પણ થઇ જાય છે. એ વ્યાધિનું સ્વરૂપ અને એની તકલીફ બાળક જ સહન કરી શકે એમ આપણને જોનારને લાગે છે. વૈદ્યો-ડોક્ટરો દવાઓ આપીને થાકે તો એ આ વ્યાધિ એકદમ કાબૂમાં લઇ શકતા નથી. પરદેશીઓએ આ માટે અનેક પેટંટો કાઢી છે તો યે તેઓ જશ મેળવી શક્યા નથી.

માતા-પિતા બાળકની આ ઉધરસને માટે દવાઓ લાવીને પાવાથી કંટાળી જાય છે, અને પછી છેવટે લોકોએ ખતાવેલા જુદા જુદા દુગ્ધકા પ્રમાણે ઉપાયો કરે છે.

અમારા જુના ગામમાં રાવળદેવ રહે. એમને ઘેર એક ઉંટ રાખેલું. ઉંટ ગામના પાધરમાં જોડલા લીંબડા, વરખડા અને ખીજડા હતા તે ખાઇ પરવારેલું. મફતનો પાલો રાવળ ઉંટને ખવરાવે. રાજ આઠ મણુ ભાર એ ખેંચી લાવે અને એ રૂપીઆ બાકું મેળવે.

એક વેપારીને ત્યાં મારે જોઈતી ચીજ લેવા માટે હું ગયો ત્યારે વેપારી કહે કે ‘ભાઈ સાહેબ, માલ ખલાસ થયો છે. વરસાદને લાઈ ખીજાં વાહન હાલતાં નથી અને રાવળ હવે ઉંટ ઉપર માલ લાવી આપતો નથી.’

મેં કહ્યું: ‘ઉંટ માંદું પડ્યું હશે.’

વેપારી કહે: ‘ના ભાઈ, ઉંટ માંદું તો નથી, પણ એને એક સરસ આવક હાથ આવી ગઈ છે. આ ગામમાં બાળકોને ઉટાંટીઆનો વા છે અને કોઈક ઘરડાં ડોસીએ ઉપાય બતાવ્યો છે કે જો એ ઉટાંટીઆની ઉધરસવાળા બાળકને ઉંટની ગાંઠ (ગુદા) સુંઘાડવામાં આવે તો ઉધરસ મટી જાય છે.

‘પ્રથમ તો રાવળ બે ચાર બાળકોને ઉંટની ગુદા મક્ત સુંઘવા દેતો, પણ બાળકો રોજ રોજ વીસ, પચીસ અને પચાસ આવવા લાગ્યાં, એટલે એણે તક સાધીને કહ્યું: ‘ભાઈસાહેબ, મારા ઉંટની ગુદા સુંઘી જાઓ છો તે ઉંટનો કહ (શક્તિ) ઓછો થાય છે તેથી બાર ઉપાડી શકતો નથી. એથી માફ પડી ભાંગે ને! માટે જે છોકરાને ઉંટની ગુદા સુંઘાડવી હોય તે છોકરા દીઠ એક આનો લેતા આવે.’ અને ‘અચ્ચાનું’ દરદ મટવું હોય તો એક આનાની કીંમત શી? એથી રાવળને સાંજ પડે ખુશીથી વગર મહેનતે બે અઢી રૂપિયા મળે છે, ઉંટને વગર બાર ઉપાડે ચારો મળે છે. એટલે એને માલ લાવવાની ધુરસદ નથી.’

વાહ ભાઈ, આ પણ એક મજાની વાત! ઉંટની ગુદાની મંઘની આટલી કીંમત! ત્યારે માનવી તો હિસાબમાં જ નથી ને? પણ આ રીતે ઉપચાર પ્રચલીત કરનાર કોઈ ગાંડીઓ તો નહિ જ હોય. મને લાગે છે કે ઉંટ કઢવી, કસાયેલી, દુધવાળી અને આપણે જોને ઝેરી કહીએ છીએ એવી ફેટલીએ વેલાવાળી વનસ્પતિ અને વૃક્ષનાં પાંદડાં પુષ્કળ ખાય છે. દુધેલી, ખાટખટુંઓ, લીંબડો, ખીજડો,

આવી વનસ્પતિ એ પુષ્કળ ખાય છે અને તેને વાછુટ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં થાય છે. જ્યાં ઉંટ બંધાતો હોય ત્યાં તેની વાછુટના પરિણામે આખું મકાન એ જ બદખો અથવા વાસથી ભરેલું બ્યારે જુઓ ત્યારે હોય છે.

શ્વાસોચ્છવાસ દ્વારા, એના વનસ્પતિથી ઉદ્ભવેલા મળ સાથે રહેલો પવન, બાળકના હૃદયમાં પ્રવેશી લોહી સાથે મળીને ઉધરસ ઉપર વિજય મેળવતો હોય તો ના કેમ કહેવાય ?

આને આપણે આપણા દેશની નવીન શોધ નથી માનતા એ આપણી ઉણપ છે. કોષ્ટએ જર્મની કે ષ્વિટનમાં આવી વાત કરી હોય તો તુરત વૈજ્ઞાનિકો સેંકડો ઉંટો રાખીને પ્રાજને ફરજિયાત યાદી આપે કે કોષ્ટ બાળકને ‘બ્લૂપીંગ કોફ’ થયો હોય તેને ખાસ સગવડથી રાખેલાં ઉંટની ગુદા સુંઘાડવી !

તમને લાગશે કે હું આ પ્રચલીત રીવાજ તરફ કટાક્ષ હાંસી કરું છું. નહીંજ, એવું કાંઈ નથી. મને તો ઉપરથી બેહુદાં જણાતાં રૂઢી-રીવાજોમાં પણ તત્ત્વ શોધવાની આદત પડી છે, અને એ હિસાબે જ આ દુયકાની આટલી સમાલોચના મેં કરી છે. એ દુયકાથી ઉઠાંટીઆ મટી જાય છે કે કેમ તે હું નથી જાણતો. એમ તો ઉઠાંટીઆ માટે આવા અનેક દુયકા થાય છે.

કેટલાક ‘નનામું ઝાડ’ પાસે સૂઈ ઉગતાં પહેલાં બાળકને લપ્પ જઈ બથ ભરાવે છે (બેટાવે છે). આ નનામું ઝાડ ચોરઆબલો છે. કોષ્ટ મોચીની કુંડીની પાણી પાય છે. કોષ્ટ કસાધના આટલે બેસારે છે. કોષ્ટ અજમે અને લસણની કળીની પોટલી બાંધી ગળે ટીંગાડે છે. કોષ્ટ માતા પોતાની નવી સાઠી ઉપર ઘોળા લુગડાના દુકડાનું થીગડું મારે છે અને કોષ્ટ બાવળના ઝાડ ઉપર એક જાતનું જીવડું બાવળના કાંટાનું બપ્તર બનાવી રહે છે—જેને લોકો કાંટાની ડોસીને નામે જાળખે છે—તેને લાવી મળે બાંધે છે.

અને આટઆટલા દુચકા તથા ઉપાય કરવા છતાં જ્યારે ઉટાં-ટીઝો મટતો નથી, ત્યારે એ તો 'આખરે જશે' એમ માનીને મન વાળે છે.

એમ તો અમારા વેધરાજે પણ આ પ્રકારની ખાંસીમાં નીચે મુજબ ઔષધો આપે છે :

- ૧ વાંસની ગાંઠને એ રતી ધસી પાણી સાથે એ વખત સવાર-સાંજ પીવરાવવી.
- ૨ વાંસના પાતરાંનો ક્વાથ જરા હળદર અને મધ નાંખી પીવરાવવો.
- ૩ જવખાર, અતિવિષની કળી, કાકડાસીંગી, પીપર, પુષ્કરમૂળ-આ બધી ચીજો સમાન ભાગે ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એ થી ત્રણ રતી મધ સાથે ચાટવા આપવું.
- ૪ કુલાવેલો નવસાર રતી એક અને તજનું ચૂર્ણ રતી એક મેળવી પડીકું બનાવી મધના અનુપાત સાથે આપવું.
- ૫ બળ્બુલારીષ્ટ, કુમારી આસવ, વાસાવલેહ, શૃંગ્યાદિચૂર્ણ, બાલચાતુર્ભદ્ર ચૂર્ણ, પ્રવાલભસ્મ, વસંતમાલતી, શૃંગભસ્મ.

આ દવાઓમાંથી ઉચિત દવાઓ ઉટાંટીઆમાં વૈદો આપે છે, દરદીની ફરિયાદો સાંભળે છે અને વાતો કરી, દરદીના વાલીને સમજાવે છે કે જલદી મટે એવો આ વ્યાધિ નથી. ધીરજ રાખો, બાપુ ધીરજ. ધીરે ધીરે મટી જશે, દવા દ્યો.

એ દવા બાળક પીધે જાય છે અને ખી-ખી-ખી ચાલુ જ રહે છે. પંદર દિવસ જરા ઓછી ઉધરસ ચઢે છે અને પાછી પંદર દિવસ વધી જાય છે.

ચીકટ, મીઠાઇ, ખાંડની બનાવટો, તેલ, મરચાંવાળી બનાવટો જો બાળકને ઉટાંટીઝો થયો હોય ને આપવાની ચાલુ જ રાખે છે

તો તો પછી આ વ્યાધિ મહિનાઓના મહિના લંબાયે જાય છે અને બીજાને ચેપ અડાડ્યા કરે છે.

ખરી રીતે તો દુધ, ખોરાક, અન્નપાનમાંથી બાળકને કફ જ આ વ્યાધિમાં બને છે અને કફ ફેફસાંમાં અને શ્વાસનળીમાં ભરાઈ રહે છે. કફનો વધારે નિકાલ જે બાળકને ઉલટી દ્વારા થાય છે તે બાળક આ વ્યાધિમાંથી જલદી મુક્ત થઈ જાય છે.

અને એથી જ કેટલાંક બાળકોને આ વ્યાધિમાં શરૂઆતમાં દરરોજ સીંધવનું પાણી બનાવી તેમાં જરાક ઘી નાખી, નવશૈકું પાષ્ટ દેવામાં આવે છે. એથી ઉઠાંટીઆવાળા બાળકને દિવસમાં એકાદ બે વખત ઉલટી થાય છે અને તેમાં કફનાં જળાં ને જળાં છુટી જાય છે. એક રીતે આ ઉપાય ઠીક પણ છે. પણ એથી વ્યાધિથી મુક્ત થતી નથી એ પણ એટલું જ ચોક્કસ છે.

ત્યારે હવે આપને એક ધણો જ સંગીન અને સો ટકા સફળ-અવ્યર્થ ઉપાય આપું છું, વીસ વગસથી સેંકડો બાળકો ઉપર અજમાવ્યો છે. આ ઉપાયની કાંઈ કીંમત નથી. પરંતુ ઉઠાંટીઆ જેવી ઉધરસ માટે એ રામબાણુ નીવડ્યો છે અને એથી જ પાચકોને આમ્રહ સાથે વિનવું છું કે જ્યારે ઉઠાંટીઆનો ચેપ ગામ કે મહોલ્લામાં ફેલાતો હોય અને તમે નજરે જોતા હો, ત્યારે આ ઉપાય વિના-સંકોચે બચ્ચાંઓના લલા ખાતર બતાવજો. તમને એથીએ વધુ લાગણી હોય તો દવા બનાવીને બચ્ચાને આપજો. પણ ઉભા રહો, પછી એવું નહીં કરતા કે કોડીના ઉપાયમાંથી કમાણીનું સાધન બની જાય ! પેંડો બતાવી સાંકળું કાઢી લેવાની રમત ! બાળકના કલ્યાણ ખાતર બતાવાતા આ નિર્દોષ ગુપ્ત પ્રયોગોમાં કોઈ સ્વાર્થ આંખ ન લાગી જાય, ભાઈ !

દવા-પ્રયોગ

કાળી તમાકુ જે આપણે હોકલીમાં પીવા માટે તમાકુના પકાની વાપરીએ છીએ તેની વચલી જાડી નસો અર્થાત તમાકુનાં પાંદડાંની કાંખળી કે જે કોઈ પણ કામમાં નથી આવતી અને તમાકુ વેચનાર તથા વ્રાપરનાર જેને નિરૂપયોગી ગણી ફેંકી દે છે, એવી નસો તોલા ૧૦ લાઇ તેના એકેક ઇંચના ટુકડા કરવા. તેને ઠીકરાના વાસણમાં નાંખી ચુલે ચઢાવી શેકવા, અને ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય અર્થાત તેના કાયલા અને પણ રાખોડી ન થાય તેવા શેકી નીચે ઉતારી તેની ઉપર તેવું જ વાસણ ઢાંકી દેવું. એથી રાખોડી બન્યા સિવાય કાયલા થઇ જશે. તેને ખરલમાં નાંખી બારીક વાટવું અને તેની અંદર દસ તોલા સીંધવ અથવા સીંધાલુણ બારીક વાટી મેળવી, અને તેનું વઘાળ ચુર્ચુ કરી, મજબૂત બૂચવાળી બાટલીમાં ભરવું. આ બધું એક જ દિવસમાં બનાવી લેવું. જે રાત રહી જશે તો દવા બગડી જશે, અને દવા ખુલ્લી રહેશે તો પણ હવા લાગવાથી કોચા જેવી બીંબાયેલી થઇ જશે એટલે નકામી બની જશે. ઉટાંડીઆની આ મહા ઔષધિ તૈયાર થઇ.

વાપરવાની રીત—

આ દવામાંથી બે થી ત્રણ રતી લેવી, નાગરવેલનું એક પાન પાકું લેવું અને એલચીના બે દાણા લેવા.

પાકું પાન તથા એલચી જરા પાણી મૂકી પથ્થર ઉપર ઝીણું વાટીને કપડાથી નીચોવવું. અરધા તોલા જેટલો એ પાન અને એલચીનો રસ નીકળે તેને જરાક મરમ કરી તેમાં ઉપરની દવા તમાકુવાળી બે રતી મેળવી, એ મિશ્રણ બાળકને પાષ્ટ દેવું. એવી રીતે દિવસમાં બે કે ત્રણ વખત પાવું. દર વખતે એક પાન અને બે દાણા એલચીના નવાં લેવાં.

જેટલો ઉધરસનો વેગ વધારે એટલી આ દવા ઝડપી મટાડે છે. જેટલી ઉધરસ ઓછી એટલો ચોડો મોડો ફાયદો કરે છે. પણ કહેવું જોઈએ કે મોટી દવાઓ, ભરમો, શાસ્ત્રીય ઔષધો અને વિજ્ઞાનની છેલ્લી શોધો જે હડખાઈ ઉધરસ અથવા ઉઠાંટીઆને મટાડવા કામ નથી કરી શક્યાં તે આ ઔષધ કરી બતાવી આશ્ચર્ય પમાડે છે. પેટન્ટ કરવા જેવી ચીજ છે, પણ રખે કોઈ નિર્દોષ બાળકોનાં ઔષધો પેટન્ટ કરતા. વિદ્યા તો બીજાને બતાવે તો જ ફળે છે અને તેના સાચો લાભ મળે છે.

ધણીખરાં નાનાં બાળકની ગુદાની આસપાસ અથવા ગુદાદ્વાર ઉપર તથા બાળકી-છોકરીઓને ગુદા અને પેસાબ કરવાના સ્થાન ઉપર ગરમાઈ જણાઈને તે જગ્યાએ રાતા રંગની અને જરા પાકતી અથવા પાણી ઝરતી ચાંદી પડી જાય છે. એટલે બાળક તે જગ્યાએ હાથ લગાડવા દેતું નથી. તેને તે જગ્યાએ ધણું દુઃખ થાય છે. સામાન્ય લોકોની ભાષામાં તેને 'આગરૂ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

બાળકને આવું દર્દ થવાનું કારણ માતાનો દોષ છે. ધણી પ્રદરના રોગથી પીડાતી સ્ત્રીને ગર્ભ રહી બાળક પ્રસવે અને જો કન્યા હોય છે તો તેને ધણું કરીને પેસાબની જગ્યાએ આવી ચાંદી પડે છે અને તેની સાથે કદાચ બાળપ્રદર પણ હોય છે.

અગર માતાનો દોષ ન હોય છતાં બાળકોએ જાજરૂ અને પેસાબ કરી લીધા પછી બરાબર રીતે એ જગ્યા સાફ કરવામાં નથી આવતી તો પણ આવી રીતે ચાંદી પડે છે, અને કેટલીક નાની બે-ત્રણ વરસની બાળકી વારંવાર ગુપ્તભાગને હાથેથી અડકે છે અને વવળાટ આવવાથી ગુપ્તભાગ ઉપર આંગળી ફેરવે છે. પછી એને એમ કરવાની અને ખંજવાળવાની ટેવ પડી જાય છે અને એમાંથી નખુરીયા લાગીને ચાંદીનું સ્વરૂપ બને છે.

આ રીતે બાળકને પહેલી ગુદા ઉપરની ચાંદી અથવા છોડરીને પહેલી મૂત્રમાર્ગ કે ગુપ્તભાગ ઉપરની ચાંદી મટાડવા માટે પ્રથમ એને દીવેલને જીલાખ આપવો અને રથાનિક જગ્યા ઉપર નીચેનો મલમ બનાવીને લગાડવો :

સોનાગેર. કલાઈ, સફેતો, સફેદ કાથો અને શંખજીર. આ ચારે વસ્તુ સરખા વજનને લઈ તેનું વજ્રગાળચૂર્ણ કરવું.

ચાંદીમાંથી રસી અને પાણી ઝરતું હોય તો ઉપરની દવાને પાઉડર ટોરો બહારાવવો અથવા દાખવો. પાણી કે રસી ન ઝરતાં હોય તો એકાદ તોલો ઘી લઈને તે એકવીશ વાર પાણીથી ધોવું. ત્યારબાદ ઘીમાંથી પાણી નીતારી નાંખીને ધોયેલા ઘીમાં ઉપર બતાવેલો પાઉડર બે તોલા મેળવીને મલમ કરવો. આ મલમ, ચાંદીવાળા ભાગને કડવા લીંબડાનાં પાન નાંખીને ઉકાળેલા પાણીથી ધોઈને લગાડવો. એ ચાંદી થયેલા બાળકને ખાંડની કેાષ પણુ બનાવટ આપવી નહિ. આટલું કરવાથી બાળકની અથવા બાળકની ગુદાની કે ગુપ્તભાગની થયેલી ચાંદી રૂઝાઈ જાય છે.

અથવા સોળ તોલા તલનું તેલ તથા સફેદ રાજ તો. ૪ લઈને પ્રથમ રાજને બારીક વાટી નાંખવી. પછી તેલને પેણીમાં મૂકી ચૂલે મૂકવું અને તેલ ગરમ થાય એટલે એમાં રાજ નાંખી દેવી. રાજ તળાઈને ઉપર આવે એટલે સાણસીથી પેણી ઉપાડી તેલ અને રાજ બન્ને પાણીથી ભરેલા તાસ અથવા કચરોટમાં નાંખી દઈને હાથથી શીણવા માંડવું. જેમ જેમ હાથથી શીણતા જવાશે તેમ તેમ સફેદ રંગનો મલમ હાથને તથા તાસના તળીએ ચોટતો જશે. ખીલકુલ માખણ જેવો સફેદ તથા તેવો જ કઠણ મલમ તૈયાર થાય એટલે તે લઈ લેવો અને એક કાચની બરણીમાં પાણી ભરીને મલમ અંદર ફેંપતો રહેવા દેવો. આ મલમનું નામ રાજનો મલમ છે. તે આ

ખતની બાળકોની ચાંદી રૂઝવણીમાં ધણું સારું કામ કરે છે. ઉપરાંત દરીરની કાંઈ પણ જગ્યા ઉપર થયેલા ગરમીના ફાફલાઓને પણ મટાડે છે. દાઝવા ઉપર આ મલમ ધણું સુંદર કામ કરે છે. માત્ર આ મલમ બનાવ્યા પછી તેને પાણીની અંદર ડૂબતો રાખવો જોઈએ અને જો, ત્રણ કે ચાર દિવસે તેમાંનું પાણી કાઢી નાંખી તાજું પાણી નાંખવાથી લાંબા વખત સુધી મલમ બચડતો નથી. પાણી હમર આ મલમ જલદી બગડી જાય છે.

ફેલાક બાળકોને માથાની અંદર નાના નાના ફોડકા અને ગુમડાં થાય છે. અને તે ધીરે ધીરે આખા માથામાં પ્રસરી જઈને સડો પેદા કરે છે. તેમાંથી રસી આવીને આખું માથું સડતું અને ફાહાતું બનાવી મૂકે છે. વૈધો-ડોક્ટરો આ માટે જુદા જુદા ધણા મલમો અને માથું ધોવાનાં લોશન આપે છે. છતાં માથા ઉપર થયેલાં આવાં ગુમડાં અથવા સડો મટતો નથી. જેમ માથા ઉપર આ ગડગુમડ થાય છે તેમ બાળકના કુલા ઉપર અને ગુદાની આસપાસમાં પણ આવેા સડો અને ગુમડાં થાય છે, એટલે માથા ઉપર થનારાં તથા આપા ઉપર થનારાં ગડગુમડ અને સડા માટે એક સરસ મલમ અમરના અનુભવથી નક્કી થયેલો છે અને સેંકડો બાળકનાં માથાના સડા એથી મટેલા છે. તે બાળકોના હિત ખાતર અહીં બતાવીએ છીએ:

પારો તો. ૧, ગંધક તો. ૧, મનશીલ તો. ૧, જીરૂ તો. ૧, મરી તો. ૧, શાહજીરૂ તો. ૧, હળદર તો. ૧, સીંદુર તો. ૧, કાળીજીરી તો. ૧.

ઉપરની નવ ચીજો દરેક તોલો તોલો લેવી. પારો અને ગંધક બાજુ ઉપર રહેવા દઈ, બાકીની ચીજોને બારીક ખાંડી પાઉર કરવો. પારો અને ગંધક બન્ને ખરલમાં નાંખીને ધુંટવાથી કાચા રંગ થશે. તેની સાથે તૈયાર કરેલો પાઉર મેળવી દેવો.

આઠ તોલા ઘીને બરાબર સો વખત પાણીથી ઘોવું અને ઘોષ્ટ રહ્યા પછી પશુ આંગળીથી તેને શીણવું. એટલે ઘીમાં સંતાપ રહેલું પાણી નીકળી જશે. ઘીમાંથી પાણી બરાબર નીતારીને ઘી તદ્દન પાણી રહીત થઇ જાય એટલે ઉપરનો પાઉર તેમાં મેળવી મલમ બનાવી લેવો.

માથામાં જે થાપા ઉપર સડતાં ગુમડાં પર પ્રથમ લીંબડાના ગરમ ઉકાળેલા પાણીમાં કપડાનો કકડો બોળી ઉતો ઉતો દબાવી, પછે કાઢી, સાફ કરી નાંખવું અને તે કાફ કરીને પછી આ મલમ લગાડવો. ચોવીસ કલાકે ફરી લીંબડાનાં પાંદડાં નાંખી ગરમ કરેલ પાણીથી ઘોષ્ટ મલમ લગાડવો. આ પ્રમાણે ધીરજપૂર્વક એક અઠવાડિયું કરવાથી ગુમડાં તદ્દન સાફ થઇ જાય છે, પછે બંધ થાય છે, સડવાનું દૂર થઇ ગુમડાં પર બીંગડાં વળી ગયેલાં અને ફાગળાં માલૂમ પડે એટલે ઘોવાનું બંધ કરી મલમ લગાડી મૂકવો. બે-ચાર દિવસમાં આપોઆપ મલમ સાથે ગુમડાનાં બીંગડાં ઉખડી જઇ માથું સ્વચ્છ બને છે. ઉપરના મલમ સિવાય ગમે તેવા બીજા સારા મલમે માથાનાં અને થાપાનાં સડતાં ગડગુમડાં માટે કામ કરતા નથી, એવો અમારો અનુભવ છે.

બાળકને એક ‘કુંકણક’ નામનો રોગ દુધના દોષથી થાય છે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે બાળકની આંખમાં ચળ આવે છે અને બાળક બન્ને હાથની મૂઠીઓ વાળી આંખો ચોળ્યા કરે છે; કપાળ, નાક તથા આંખો ઉપર વારંવાર હાથ લાઇ જઇ ધુંસવા લાગે છે. તેની આંખો સાધારણ પાણી ઝરતી જણાય છે, તથા તે બાળક સૂર્યના પ્રકાશ સામે જોઇ શકતું નથી. આવી જાતનો બાળકને રોગ જણાય તો :

હરડાં, ખેડાં, આંબળાં, લોદર, સાટોડી, આદુ, રીંગણીમુગ અને દેઝીનું મીઠા-એને વાટીને ગોળો બનાવી મૂકવો અને તેને સુકવી

શાખવો. પછી ગોળાને પથર ઉપર પાણી સાથે ધસી ગરમ કરી કપાળ ઉપર ખમાય એવો ગરમ ચોપડવો. કેટલાક દિવસ સુધી આ રીતે ચોપડવાથી આ રોગ બાળકને મટી જાય છે.

કેટલીક વખત બાળકને લોહીવાળા ઝાડા થાય છે. ઝાડા બુઝી તો એની અંદર લોહીનું પ્રમાણ ધણું જણાય છે, પણ તેની અંદર આમ કે જળસ હોતા નથી. એને મટાડવા માટે :

મોચરસ, લજ્જણ (રીસામણી), ધાવડીનાં ફુલ, અને કમળનું કેશર સરખા વળને લઈ બારીક ખાંડી ચુર્ણ બનાવવું અને એ ચુર્ણમાંથી એ વાલ લઈ પાણીમાં મેળવી, જરી ગરમ કરીને બાળકને પાવાથી લોહીના ઝાડા બંધ થાય છે.

ધણી વખત બાળકને પેસાળ એક સાથે નહીં ચતાં ટપકયા કરે છે. એવું થાય તો બાળકને એલચીનો ૧ દાણો તેને છોડા સાથે બારીક વાટીને પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત પાષ દેવો. એ રીતે થોડાક દિવસ પાવાથી પેસાળ ટપકવાનો બ્યાધિ દૂર થાય છે.

જો નાના બાળકની નસકોરી વારંવાર ફુટતી હોય અને નાકથી લોહી દેખાતું હોય તો દાડમનાં ફુલને વાટી તેનો રસ નાકમાં નાંખવાથી લોહી ટપકતું અથવા નસકોરી ફુટતી બંધ થઈ જાય છે. જો બાળકના કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો સરસીયું તેલ જરા ગરમ કરવું અને ગરમ કરતી વખતે તેમાં થોડાંક પાતરાં ડમરા (મરવો)નાં નાંખવાં. પછી તેલ ગાળી લખને એ તેલ કાનમાં મૂકવાથી ચસકા આવતા બંધ થઈ જાય છે.

પરંતુ બાળકને કેટલીક વખત કાન પાકે છે અને તેમાંથી રસી આવ્યા કરે છે. આવા કાનના પાક કેટલાક તાજ જ હોય છે અને કેટલીક વખત વર્ષોથી આવતી રસી બંધ થતી નથી. આવા પાકમાં જ્યારે ઘણો જીનો પુરાણો કાનનો પાક હોય છે, ત્યારે કાનની અંદર ખાંડીત્રણ જેવું થઈ ગયું હોય છે. એને મટાડવા માટે માતાપિતા

મહિનાઓ સુધી ડોક્ટરોની પાસે કાન ધોવરાવીને દવા નાંખાવે છે છતાં જ્યારે મટવું નથી ત્યારે પછી કંટાળીને મૂકી દે છે અને બાળકને કાનમાંથી રસી આવ્યા કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે બચ્ચાના કાનના જૂના કે નવા પાક માટે અમને નીચે પ્રમાણેની દવાઓ ઉપયોગી જણાઇ છે :

(૧) કડવા લીંબડાનાં પાતરાં મૂકી ભરીને બશેર પાણીમાં નાંખી ઉકાળી, એ પાણીથી કાનને ધોવો.

(૨) પાંચ તોલા તલના તેલમાં લગભગ અઢી તોલા જેટલાં લીંબડાનાં પાતરાંને ભજીયાની માફક તળી લઇ એ તેલ કપડાથી ગાળી લેવું અને તેલની અંદર ૩૦ ટીપાં એસીક કાર્બોલીક નાંખીને રાખી મૂકવું.

(૩) સમુદ્રરીણને ખૂબ બારીક વાટી તેની શીશી ભરી રાખવી.

પ્રથમ બાળકનો કાન ધોઇ સાફ કરીને પછી કાગળની લુગળી બનાવી તે કાનમાં જરા ઉંડે જાય તેમ ગોઠવીને એ લુગળી મારફત એ ચણાના દાણા જેટલું સમુદ્રરીણનું ચુર્ણ કાનમાં નાંખવું અને ઉપર લીંબડાનાં પાનવાળું તેલ હોય તેનાં પાંચ ટીપાં પાડવાં. દશ પંદર દિવસ આ રીતે કરવાથી કાન રૂઝાઇ જાય છે.

અથવા વડનાં પાકાં પાન તો. ૧, કરંજનાં પાન તો. ૧, ગુંદીનાં પાન તો. ૧ અને કાળીઆ સરસનાં પાન તો. ૧.

આ બધાં પાનને ભેગાં છુંદી, વડાની માફક લુગદી બનાવી તે લુગદીને પાંચ તોલા તલના તેલમાં ખૂબ લાલ રંગની થઇ જાય ત્યાંસુધી તળવી. પછી ગળીને એ તેલ શીશીમાં ભરી લેવું.

આવળનાં ફુલને છાંયે સુકવી બારીક ચુર્ણ કરવું. આ ચુર્ણ અને તેલ બાળકના કાનમાં ઉપર બતાવેલી રીતે નાંખવાથી પણ જૂનો પર આવવાનો બ્યાધિ અને પાક મટી જાય છે.

આ મથાળાથી બાળકોને થતા સામાન્ય રોગ માટે ધરમાં જ તૈયાર કરીને બાળકને આપી શકાય તેવાં સખળાં ખાવાનાં, પીવાનાં, ચોપડવાનાં અને ધસીને પાવાનાં ઔષધોનો સમાવેશ કર્યો છે. એટલે હવે માત્ર સામાન્યતઃ બાળકોને દુઃખવા આવતી આંખો માટે પણ સવિસ્તર સમગ્રવી દેવાનું આ જ પ્રકરણમાં મને લિખ્યત લાગે છે. ત્યારપછી બાળકોના મહા વ્યાધિ સંબંધે લખવાનું હાથ ધરીશું.

હમણાં તો આપણામાં એક સાધારણ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે આંખોનાં દર્દો માટે ખાસ ઔષધો વૈદ્યો કરી શકતા નથી. એક બાબત આવી માન્યતા છે, ત્યારે બીજી બાબત વૈદ્યોએ પણ આ વિષયમાં આગળ વધીને આજના જમાનાને બંધ બેસે તેવી અને આજે નજર સામે જણાતા આંખના વિવિધ વ્યાધિઓ માટે ઉપયોગી થાય તેવી કોઈ નવી શોધખોળ કરી નથી.

જો વૈદ્ય વર્ગને આ ઉણપ માટે કહેવા જઈએ છીએ તો મહાત્મા ચરક અને સુશ્રુતના શ્લોકો બોલવા લાગીને કેક બાંધી, વાણીયુક્ત કરવા તૈયાર થાય છે. આંખને માટે લેખો કોઈકે લખ્યા હશે. તેમાં માત્ર ડોળાના રોગ કેટલા અને કીકીના કેટલા તથા પાંપણના કેટલા, એની ઉપર સંસ્કૃત શ્લોકોનું ટીપ્પણ આપવા સિવાય બીજી બહાદુરી અમારા સાંપ્રદાયિક વૈદ્યોએ કરી નથી. પરંતુ કડવું વચન કોઈને સાંઝે લાગતું નથી. એટલે આંખનાં દરદો માટેના અમારા વંધરાજોના પ્રયાસો એકઠા વગરનાં સો મીંડાં જેવા જ છે.

મારો કહેવાનો આશય જુદો છે. એમ તો હું નથી કહેતો કે વૈદ્યો આંખની દવાઓ જાણતા જ નથી. આંખની દવાનાં અનેક અંજનો, દેશી દવાના પાઠોમાં છે. ઘણા વૈદ્યો તે અંજનો બનાવીને આંખની છારી, કુલો અને ઝાંખ કાપી આપી દરદીને સારા પણ કરે છે. પણ મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે આજે એલોપથી થીયેરી આંખને માટે નવી નવી શોધ કરે છે, આંખ તપાસીને આંખનાં

દર્દને નિર્ણય, અને એમની આંખનાં દર્દને મટાડવા માટેની સ્વ-
જન્ય આવડત અદ્ભુત છે. એટલે એ બેતાં અમે બધા હજુ બર્બાનાં
ત્યાં જ પડ્યા છીએ.

આંખની દવાની બાબત ઉપર લખતાં આટલો પ્રસ્તાવ મારે
એટલા માટે કરવો પડ્યો છે કે દેશી પદ્ધતિ કરતાં આંખના મહા
રોગો માટે એ વિષયના નિષ્ણાત ડોક્ટરોની સલાહ પ્રમાણે વરતવાની
અને દેશી વૈદ્યની વાગ્ધારાથી નહિ ભરમાવાની હું બલામણુ કરું છું.
મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારી-અમારી ઉણપનું અને બહુ ભાન છે,
અને તે પ્રથમથી જ હું જણાવી દઉં છું.

જ્યારે મારે તો આ વિષયનો-બાળકોને થતા આંખની અંદરનાં
ક્રતાં ડોળાના નહિ એવા બ્યાધિ માટે-ઉપચાર બતાવવાનો છે અને
તે સફળ હોવાથી જ લખવામાં આવે છે.

નાનાં બાળકોને ઘણી વાર આંખો દુઃખવા આવે છે, આંખ
લાલ થઈ જાય છે, અંદરથી પાણી ઝરે છે, બાળકથી બરાબર મીંટ
માંડીને જોઈ શકાતું નથી, આંખોમાં ચીપડા વળે છે અને પછી
લાંબા દિવસ સુધી આવી આંખો રહેવાથી ઉપર અને નીચેનાં પોપ-
આંમાં ખીલ થઈ જાય છે અને એક વખત ખીલ થયા પછી કાવ-
મને માટે બાળકની આંખ વારંવાર દુઃખવા આવી જાય છે અને
ચુંચળી થઈ જાય છે. બાળક કશું સમજતું હોતું નથી. એટલે આંખ
દુઃખતી હોવા છતાં અને અંદરથી આળી બની ગયેલી હોવા છતાં
હાથ વડે આંખો ધુસે છે અને તેથી કેટલીક વખત આંખ ઉપર
લીંચુ જેવડો પોપચા ઉપર સોળે આવી જાય છે. એથી બાળક
કોઈ પણ રીતે આંખ ઉધાડી શકતું નથી, અને આ આવેલો સોળો
ઉતરતો નથી, ત્યારે માતા પિતા એ જોઈને ગભરાય છે કે રખેને
બાળકની આંખને કાંઈ નુકસાન થઈ જાય. જો કે આંખ બધું રહે-
વાથી ખાસ આંખને નુકસાન થતું નથી. પણ જો વધુ દિવસ

આંખની સંભાળ લેવામાં ન આવે તો અંદર ડોળા ઉપર પુલાં પડી જાય છે. આ રીતે આંખના દુઃખાવાનાં દર્દ ઉપર નીચે મુજબનાં ઔષધો સાફ કામ કરે છે :

મુરખો

મુરખાર તો. ૧, ઘોળાં મરી તો. ૩, સારી જાનનું સિંદૂર તો. ૮. આ ત્રણે વસ્તુને બારીક વાટી એવું અંજન બનાવવું કે તેમાં લેણ પણ કાંકરી રહે નહિ, હાથમાં મૂકી આંગળી ફેરવતાં તદ્દન સુલાયમ લાગે એવું ધૂંટીને બાટલીમાં ભરી લઈ અરામર યુષ્ય મારવો.

સોજાની સોગડી

લોદર તો. ૧, ફટકડી તો. ૧, અરીસુ તો. ૦૧,

આ ત્રણે વસ્તુને મેગવી, અરામર એક કરી, સોગડી બનાવી, સુકવીને રાખી મૂકવી.

આંખમાં નાંખવાની દવા

આપણે જેનાં દાંતણુ કરીએ છીએ તે બાવળનાં લીલાં પાતરાં શેર એક લઈ, તેમાંથી કાઢા તથા કાંખળી વીણી કાઢી, તે પાતરાંને દક્ષ શેર પાણીમાં નાંખી, કલકલ કરેલા વાસણમાં ઉકાળવાં. ઉકાળતી વખતે તેમાં પાપડીયો ખારો, જે આપણે પાપડ બનાવવામાં વાપરીએ છીએ અને જેનું બીજું ગુજરાતી નામ સંચોરો પણ કહે છે, તે તોલા પાંચ નાંખી દેવો અને તેને ઉકાળવા દેવું. જ્યારે ઉકાળતાં ચાર શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડેથી માળી લઈ, અંદરના કુચ ફેંકી દેવા અને માળેલું પાણી પાછું ચુલે ચઢાવી, તેમાં ચોખ્ખું મધ શેર એક નાંખવું અને ઉકાળવું. જ્યારે લગભગ પાણીનો ભાગ ખાલી જાય અને ચાસણી જેવું થઈ જાય એટલે નીચે ઉતારી શીશીમાં ભરી લેવું. આ દવા બનાવવામાં સ્વચ્છતા ખૂબ જાળવવી, અને ચાસણી કાચી ન રહે તેમ લણી પાકી ન થઈ જાય તેની પુરતી કાળજી રાખવી, નહીં તો ઓસઠ બમડી જાય છે.

બાળક એક માસ કરતાં મોટું હોય તેવાં નાનાં-મોટાં બાળકોને આંખ દુઃખવા આવી હોય તે વખતે આ દવામાં એક સળી બોળીને બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં એટલે એક આંખમાં તલ-તલ જેટલી દવા જાય એ પ્રમાણે આંજવી. ઘાસની કે ધાતુની સળીથી આંખ પહોળી કરીને દવા અંદર મૂકી દેવાથી તે આંખમાં પ્રસરી જાય છે. આ એક જ દવા આંખ ઉઠવી, દુઃખવા આવવી, પાણી ઝરવું, ચીપીઆ વળવા, આંખમાં ખુંચવું કે ખટકા આવવો એ સધળાંને મટાડી દે છે. પરંતુ કોઈ બાળકને આંખ દુઃખવા આવીને આંખ ઉપર કે પોપચા ઉપર સોજે ચડી ગયો હોય અને અંદર ખીલ પડી ગયા હોય તેમ જ બાળક આંખ ન ઉઘાડતું હોય તો—

પ્રથમ આ મધવાળી દવામાં સળી બોળી, એ જ બોળેલો ભાગ ઉપર બતાવેલા સુરમાની અંદર બોળીને આંખ પહોળી કરી આંખમાં આંજવું અને સત્તર સાંજ એ પ્રમાણે દરરોજ આંજવું.

અને ઉપર બતાવેલી સોજની સોગડીને પત્થર ઉપર પાણીમાં ઘસી, આંખની ઉપરના તથા નીચેના સોજવાળા ભાગ ઉપર ચોપડવી. આ પ્રમાણે કાળજી રાખીને બે ત્રણ દિવસ સારવાર કરવાથી આંખ ઉપરનો સોજો ઉતરી જાય છે અને બાળક આંખ ઉઘાડે છે. આંખ ખુલી થઈ ગયા પછી માત્ર મધ અને બાવળનાં પાતરાંવાળી દવા ચાલુ આંજવાથી આંખ તદ્દન ચોખી થાય છે.

પરંતુ આંખમાં કુલાં પડી ગયાં હોય, અને આંખ ચુંચળી બની ગઈ હોય, એવાં બાળકો માટે ઉપરની મધની દવામાં સળી બોળીને પછી સુરમાની અંદર બોળવી અને તે આંખમાં દિવસમાં બે વખત આંજવી તથા રાત્રે બાળક સુઈ જાય એટલે પોપચાની ઉપરના ભાગમાં સોજની સોગડી ઘસીને ચોપડવી. પાંચ પંદર દિવસ આ રીતે દવા ચાલુ રાખવાથી અંદરનું કુલ કપાઈ જાય છે, ખીલ નાબૂદ થાય છે અને આંખને નિર્મળ બનાવે છે. આ દવાઓ

બાળકો ઉપરાંત મોટા માણસને પણ આંખ શકાય છે અને તે સાફ કામ કરે છે.

એકંદર આંખનો દુઃખાવો, આંખ આવવી, પાણી ગળવું, ચીપીઆ વળવા, કુલ પડી જવું, ખીલ થઈ જવા, આંખ ચુંચળી બની જવી, સૂર્ય કે દીવાનો પ્રકાશ સહન ન થઈ શકવો, અને આંખની વેલ વધવી-એ સ્થળોં દર્દો ઉપર નાનાં બાળકોથી માંડી મોટી ઉંમરનાં માનવીઓને માટે આ ઉપરથી નજીવા દેખાતા પ્રયોગો સફળ કામ કરી બતાવે છે. હા, માત્ર મોતીઓ, કાચખિંદુ, ડેથો, પરવાળાં જેવાં આંખનાં દર્દો માટે આ દવા નકામી છે.

આંખો દુઃખવા આવવા પાછળ પણ ઘણાં કારણો છે; અને દુઃખવા આવ્યા પછી પણ કેટલીક તેને માટે બાહ્ય સંભાળ જોઈએ તેટલી નથી રખાતી અને એથી જ બાળકોની આંખો વધુ બગડવા પામે છે. એટલે આંખોના સંબંધમાં કેટલીક સૂચના આપવાની જરૂર જણાય છે :

(૧) આંખ દુઃખવા આવશે એવું લાગે એટલે બાળકો કે મોટા માણસોએ પ્રથમ એક જીલાબ લઈ લેવો. ઘણી વખત તો ખાસ કરી મળાવરોધના પરિણામે જ આંખો ઉપર ગરમી આવીને આંખો દુઃખવા આવે છે તે ન જૂલવું જોઈએ. આ રીતે રેચ આપી મળ સાફ કરવાથી આંખ ઉપર એની સુંદર અસર થાય છે. બાળકો માટે દીવેલ આપવું વધુ સહેલું અને નિર્ભય છે.

(૨) બાળક ખાતાં શીખ્યું હોય તો તેના ખોરાકમાંથી મરચાં, અથાણાં અને ગરમ ખોરાક તથા બગડે ચવાણું બંધ કરવું. મોટાએ પણ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

(૩) આંખ દુઃખવા આવ્યા પછી અને પાણી તથા પીયા-ચીપીઆ આવવા લાગે ત્યારથી આંખે ખુલ્લો હાથ નહિ લગાડવો પણ સ્વચ્છ કપડા વડે આંખ સાફ કરવી. કદાપિ આંખને ધુંસવી નહિ. બાળક એમ કરતું હોય તો તેને અટકાવવું.

(૪) આંખનો દહીં રાત્રે સુવે છે તો તેને પીડાથી આંખ વીંચાતી નથી, અને ઉંઘમાં પડે છે ત્યારે આંખમાં પાણી ભરાઈ જવાથી તે જગી ઉઠે છે. પછી દરદી બાલે બાળક કે મોટું હોય. અર્થાત્ આંખ વીંચવા છતાં નીચે-ઉપરનાં પોપચાં ચોટી ન જાય અને પેદા થયેલું પાણી ઝરી જાય તો પીડા થાય નહિ. તે માટે વેસેલાઇન તો. ૧ અને ઓરીક એસીડ તો. ૦૧ બન્ને મેળવી તેનો મલમ કરી રાખવો. આ મલમ સુતાં અગાઉ મેશ આંજો છે તેમ આંખનાં પેદાંમાં આંજવાથી આંખો ચોટી જતી નથી અને પેદા થયેલું પાણી ઝમી જાય છે.

(૫) આંખ ધોવાની જ્યારે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે જે મળ્યું તે પાણીથી નહીં ધોતાં સ્વચ્છ પાણીને ગરમ કરીને તેમાં થોડુંક નાંખી એ નવશેકા પાણીથી આંખ ધોવાથી સ્વચ્છ બને છે અને આંખનો ચેપ નીકળી જાય છે. ઓરીક નાંખેલા ગરમ પાણીનું પોતું આંખે મૂકવાથી સાંડે લાગે છે અને વળી સોજે પણ હલકા બને છે.

આંખો માટે દવાઓ તો દેશી થઈ છે, પણ અમારા અનુભવમાં આવેલી તે સાચી સમજી ઉપર આપી છે. વિદેશી દવામાં હરકોઈ માણસ સહેલાઈથી આંખના દુઃખાવામાં વાપરી શકે એવાં એ લોશન નીચે બતાવું છું :

૧ ઓરીક ઓઇન ૧૫, ઝીંક સલ્ફર ઓઇન ૨, સાંડે ગુલાબજળ ૧ આઉંસ. ત્રણે મેળવી લઈ વાદળી રંગની બાટલીમાં ભરવું.

૨ આરજુરોલ ઓઇન ૧૫, બાબજળ આઉંસ ૧ આ બેઉ મેળવી લઈ વાદળી રંગની બાટલીમાં ભરવું.

આ બન્ને આંખમાં નાંખવાની દવા પ્રમાણસર બનાવી ઘરમાં રાખવા જેવી છે. આંખના દુઃખાવા અને આંખ આવવા ઉપર બન્ને દવાઓ રબરની ટોટીવાળી કાચની નળાથી આંખમાં નાંખી શકાય છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૬ મું

બાળાગોટલી અને બાળાગોળી

બાળકોને નાના વ્યાધિઓ માટે જેમ જીદી જીદી ચીજોના ધસારા આપીને વ્યાધિથી મુક્ત કરવાની પ્રથા જૂના ડોશીવૈદ્યામાં ચાલતી હતી, અને હજી પણ ચાલી આવે છે, તેવી જ રીતે નાનાં બાળકોને વધતી જતી ઉંમરના પ્રમાણમાં તથા તેના દુધના બહારને કારણે અને તેને દાંત આવવાની તકલીફના કારણે વિવિધ જાતનાં ઓસડીયાંઓ એકઠાં કરી તેને ખાંડી કુટીને એક મોટી ચપટા આકારની અથવા શંકુ આકારની ગોળી-ગોટલી બનાવી રાખવી, અને તેમાંથી બાળકને રોજ ધસીને આપવી. આવી પ્રથા પણ ધણા વખતથી પ્રચલિત છે. એને કાઠિયાવાડમાં બાળાગોટલી કહે છે, અને તેને ગુજરાતમાં બાળાસોગડી કહે છે.

બાળાગોટલી અથવા બાળાસોગડી મુજબ તેા ધરવૈદ્યાની વસ્તુ છે. ધરઆંગણે અથવા ગાંધીને ત્યાં મળતાં પાંચ-પંદર ઓસડીયાં સમજી વિચારી ધરની વૃદ્ધાઓ એકઠી કરીને આવી બાળાસોગડીઓ બનાવી, બાળકને આપતી. એમાં દ્રવ્યો એવી જાતનાં ગોઠવવામાં આવતાં કે બાળક જે ધાવણુ ધાવે અથવા ઉપરથી તેને દુધ આપવામાં આવે તે બરાબર તેને પચી જાય, કૃમી ન થાય, બહારની શરદી તેને ન નડે અને બાળકને મળ-મૂત્ર સાફ થતાં રહે, તેનાં હાડકાં પોષાય અને બાળકનું શરીર સારી રીતે વિકાસ પામે તથા બહારના સંક્રામક રોગોથી બાળક બચી જાય. આવી જાતની સોગડીઓ ઘેર બનાવીને બાળકોને અપાતી એટલે બાળકોને વારંવાર વૈધ અને ડોક્ટરોની દવાઓની જરૂર પડતી નહોતી.

ભરૂચના સેવાભાવી-જનતાના સાચા સેવક ડોક્ટર ચંદુલાલભાઈની ‘ભરૂચ સેવાશ્રમ’ માં મને તા. ૨૧ : ૭ : ૧૯૪૨ના મંગળવારે

મુલાકાત થઇ. હું વૈદ્ય છું, એવી મેં મારી ઓળખાણ આપ્યા પછી તેમણે મને કહેલું કે ‘જનતા પોતાનાં દર્દો માટે સ્વાશ્રયી અને તો અને આપણા આંગણે થતી ઔષધી જે જૂના જમાનામાં ઓળખીને વપરાતી તે પ્રમાણે વપરાય તો દેશને ઘણો જ ફાયદો થાય.’ ડોક્ટર ચંદુલાલભાઈના નામથી તો આજે જનતા અગ્રણ્ય નથી જ. તેઓએ વાર્તાલાપ દરમ્યાન કહેલું કે ‘અમે ‘જાળક હતા ત્યારે ઘરમાં માતાજીના હરડે જેવી વનસ્પતિઓના ઘસારા પીને જ મોટા થયા હતા. તે દિવસે ડોક્ટરો અને વૈદ્યોને ત્યાં જાળકોને બહુ લાભ જવાની જરૂર નહોતી પડતી. પરંતુ આજે એ ઘરવૈદ્ય વિકાસ પામવાની ઘણી જરૂર છે.’

પોતે વિલાયત જઈ આવેલા અને એલોપથીના બહુ ઊંચા ચિકિત્સક છે અને તેમણે કેટલાંય વર્ષોથી પોતાનું જીવન જનકલ્યાણની ખાતર અર્પણ કરેલું છે. તો પણ એમનું દેશી વૈદક અને જૂની પ્રણાલિ પ્રત્યેનું આટલું મમત્વ જોઈ ખરેખર મારા જેવા આયુર્વેદના ઉપાસકને બેહદ આનંદ થાય છે. તો પણ મને એક દુઃખ એ જરૂર થયું કે ડો. ચંદુલાલભાઈના તપના ફળ રૂપે જનતાની સેવા ખાતર જન્મેલા આ ‘ભરૂચ સેવાશ્રમ’ની હોસ્પિટલમાં બધી જ દવાઓ એલોપથી પ્રમાણે નિર્માણ થઈ રહેલી છે. આવી હોસ્પિટલમાં એકાદ ભાગને આયુર્વેદિક વિભાગ તરીકે રાખવાનું આયુર્વેદ પ્રત્યે આટલું મમત્વ ધરાવનાર ડો. ચંદુલાલભાઈના દિલ ઉપર કેમ નહિ આવ્યું હોય ? અગર તો ડો. ચંદુલાલભાઈના એ માનવસુશ્રુષા કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા સેવાશ્રમ વખતે એમની દૃષ્ટિ એ તરફ વાળી શકે એવો કોઈ સહયોગી વૈદ્ય એમને નહિ મળ્યો હોય ?

મારો કહેવાનો આશય એ છે કે આપણા દેશના મહાપુરૂષોને આપણાં દેશી ઔષધો પ્રત્યે મમત્વ હોવા છતાં આયુર્વેદના વિકાસ માટે સક્રિય રીતે કોઈ કાર્ય એમનાથી થઈ શકતું નથી. એટલી હજી દેશી વૈદકની અને આમજનતાની કચનસીખી છે.

ચાલો, હવે મારા મૂળ વિષય ઉપર આવું: બાળકોને આપવામાં આવતી બાળગોટલી અને બાળાસોગડીઓ એ ખરાબ તો નથી. પણ એ બાળાસોગડીઓએ જ્યારથી બળરૂ ૩૫ પકડ્યું છે અને તે ઘરમાં માતાઓ બનાવતી ભૂલી ગઇ છે ત્યારથી આવી બાળાગોટલીઓ અને સોગડીઓએ બાળકને લાભને બદલે નુકસાન કર્યું છે એમ હું નિઃસંકાયપણે કહી શકું છું.

અને તે એટલા માટે કે દવાઓના વેપારીઓ બાળાસોગડી ગમે તેવી સુંદર રીતે બનાવે તોયે દરેક બાળકને એ એક જ જાતની બાળાગોટલી માફક આવે નહિ અને એ વેપારી દૃષ્ટિએ બનાવેલી બાળાગોટલી દરેક બાળકને તંદુરસ્ત બનાવવાનો દાવો તો કરતી જ હોય છે. પરંતુ હું એ માનવાને તૈયાર નથી.

તૈયાર નથી શા માટે, તેનું કારણ સમજાવું. એક બાળક એવું છે કે એને જન્મથી દસ્ત ખરાબર આવતો જ નથી અને એને દસ્ત ખરાબર આવતો નથી એથી બાળક પુરું ધાવતું નથી, અને ધાવતું નથી એટલે એના શરીરનો વિકાસ જોષ્ટ્રએ તેવો થતો નથી તથા અધુરું માંદહું રહે છે. એ બાળકની તંદુરસ્તી વધારવા ખાતર બજારમાં બહુ વખાણુ પામતી બાળાગોટલી માતા લઇ આવે અને એ બાળકને આપે. ગોટલી બનાવનારે તેની ગોટલીમાં જાયફળ, જાવંત્રી, કેશર, ખસખસ વગેરે ઝોસડો નાંખ્યાં હોય. પછી બાળક ઉપર તેની કેવી અસર થાય ? હું કહું છું કે જરૂર વિરૂદ્ધ અસર થાય. એક તો બાળક મળાવરોધનું દરદી હોય અને ઉપરથી તેને જાયફળ, જાવંત્રી, વગેરે જેની ગ્રાહી વસ્તુઓની બનેલી મળસ્તંબક ગુણવાળી ગોટલી પીવરાવે તો તે જરૂર કાયદાને બદલે નુકસાન જ કરે.

ખીજું એક બાળક જન્મથી અથવા જન્મ પછી એવું છે કે એને ધાવણુ પચતું નથી, અને દિવસમાં દસ વખત કુચાપાણી જેવા.

ચરકપરક ઝાંઝા થયા કરે છે. એવા બાળકને તાંદુરસ્ત બનાવવા માટે બનરૂ વખણાતી બાળાગોટલી લઇ આવે અને આપે. એ ગોટલીની અંદર તેના બનાવનારે એળાઓ, કડુ, હીમેજ જેવાં દ્રવ્યો નાંખ્યાં હોય. અને બાળકને એ બાળાગોટલી આપવામાં આવે તો તેની શી અસર થાય? હું કહું છું કે તેની ખરાબ અસર જ થાય.

એટલા માટે કે એ બાળકને દસ્તાવર તથા રેચક દ્રવ્યોની જરૂર નથી, પણ પાચક અને ગ્રાહી તેમ જ મળઅંધન કરનાર દ્રવ્યોવાળી ગોટલીની જરૂર છે.

એટલે જ હું બિપર કહી ગયો કે ઘરઆંગણે બાળકની પ્રકૃતિ અને તેના શરીરના અંધારણને સમજી એવાં ઓસડીયાંની યોજના કરવી જોઈએ; અને એકેક બાળકની દૃષ્ટિએ જો આવી બાળાગોટલી બાંધવામાં આવે તો જ બાળાગોટલી બચ્ચાંઓને આપવાનો હેતુ સચવાય. માત્ર જહેરખઅરથી બાળકોના બધા રોગને દૂર કરનારી બાળાગોટલી બાળકોને આપવી એ ઘણું ખરાબ છે.

આવી બાળાગોટલીથી બાળકોમાં આવતા અનિષ્ટ પરિણામનું બીજું પણ એક કારણ છે, અને તે બાળાગોટલીમાં વપરાતાં વિષારી અને માદક ઓસડીયાં છે.

બાળક જન્મથી કાંઈ હસતું રમતું રહેતું હોતું નથી. દુનિયામાં આવ્યા પછી ધીરે ધીરે એ જેમ જેમ હવા-જમતની હવા ખાતું જાય તેમ તેમ હસતું રમતું અને ખેલતું બને છે. એ પહેલાં તો તે અનેક વખત રડે છે, ઉંધ લે છે અને ઉઠે છે. એને ચતાં સુખ-દુઃખ એ જણાવી શકતું નથી, છતાં તેના તન-મન પર જુદી જુદી અસર થવાથી એ વિષે તેને લાગણી થાય છે અને તે વારંવાર રડવા લાગે છે, રાત્રિમાં એ અનેક વખત જાગી ઉઠે છે.

આ વાત માતાઓને ગમતી નથી. એટલે એ લાગલાગઠ બે ચાર કલાક ઉંધી રહે, ઉંધમાંથી વારંવાર ઉઠવા ન કરે અને રડી ન

ઉઠે, એવું ધરકામ પતાવવાની લોભી અને આખો દિવસ ધરના ઢસરડા કરીને રાત્રે નિરાંતે ખસેલ વગરની ઉંધ કાઢવાની ઇચ્છુક માતાઓ ઇચ્છે છે, અને તેથી એવી જાતની બાળાસોગડી કે બાળા-ગોટલી બાળકને આપવા લલચાય છે કે જે આપવાથી બાળક લાંબી ઉંધ કાઢે.

અને એમનાં દિલની લાવનાઓને સમજી જનાર બાળાસોગડી અથવા બાળાગોળી વેચનાર વેંધો કે વેપારીઓ એમની સોગડીમાં ખાસ કરીને અશીણ અથવા ભાંગ અથવા પોશના દોડાને ઉકાળીને તેનું 'અનાવેલું' ધન નાંખે છે.

ઉપર બતાવેલાં દ્રવ્યો માદક અસર કરીને બાળકને ફરજિયાત લાંબી ઉંધ લેવડાવે છે.

એટલું જ નહિ પણ અશીણવાળી કે ભાંગવાળી બાળાસોગડી પીનાર અચ્યું શરૂઆતમાં તો ઘણું રમતીયાળ અને પ્રકૃતિલત પણ જણાય છે. એટલે એવી બાળાસોગડી વેચનાર વેપારીને તડાકો પડે છે અને માતાઓને જોઈતું જડે છે.

પરંતુ એવાં દ્રવ્યોવાળી બાળાગોટલીથી બાળકનાં શરીર ઉપર ઘણી માઠી અસર થાય છે. ખાલ્યકાળમાં જે બાળકને અશીણ-ભાંગ-વાળી બાળાગોળી કે સોગડી આપી હોય છે તેની મોટી ઉમરમાં પણ તેનો સફરો-મોટું આંતરડું સંક્રાચાયેલું બની જાય છે. એની સ્વતંત્ર શક્તિ જતી રહી હોય છે અને એ હમેશનું કબજાતના દર્દવાળું અને સંગ્રહણી કે એપેન્ડીસાઇટીસનું દરદી બની જાય છે.

એટલે મને એ કહેવાની પણ બહુ આવશ્યકતા જણાઈ છે કે હમેશાં ધસારાના રૂપમાં અગર નિયમિત આપવામાં વપરાતી સોગડી કે ગોળીમાં અશીણ અથવા ભાંગ કે એવી કોઈ માદક વસ્તુ નાંખવી એ બાળકના હિતમાં નુકસાનકર્તા છે.

હવે આપને કેટલાક બાળાસોગડી અને બાળાગોટલી તથા બાળા-ગોળીના પાઠો બતાવું અને બાળકની પ્રકૃતિ પ્રમાણે કેવી બાળાસોગડી

બનાવી તેને આપી હોય તો તેને માફક આવે, તેની પણ સમજૂતી આપીશ કે જેથી માતાઓ પોતાના બાળક માટે તે ઘેર બનાવીને વાપરે અને બાળકોને તંદુરસ્ત બનાવે. બાળકો માટેના ઘસારા પછી, ઘસારાના એક અંગ તરીકે બાળાસોગડીની બનાવટો અને તેને અંગેનું વિવેચન મને આ સ્થળે ઉપયોગી જણાયું છે.

આ નામો નાના બાળકોને આપી શકાય અને રોજનું બંધારણ કરાવી શકાય તેવી જુદી જુદી જાતની બાળાસોગડીઓ બતાવી છે:
સોગડી નં. ૧

મોટી હરડે, વાવડીંગ, વાયુંભા, આંતવિષની કળી, કીરમાણી અજમો, સુવા, તજ, કાંચકાના ગોળા, ઇંદ્રજવ, કપુરકાચલી, કેશર, મોરપાંછાને બાળીને કરેલી રાખોડી, ચંપાની કળી, સીંધવ, કડુ.

ઉપર બતાવેલું દરેક ઔષધ એકેક તોલો લઇ, તેને આરીક આંડી બધાંને ખરલમાં નાંખવાં અને તેનો મસાલો શીરા જેવો થાય તેટલો કુંવારનો રસ તેમાં નાંખીને છુટવું. તે સુકાઇ જવા જેવું થાય એટલે તેની સોપારી જેવડી શંકુ આકારની સોગડી વાળીને છાંયે સુકવીને રાખી મુકવી.

સવા મહિનાનું બાળક થયા પછી આ સોગડીમાંથી બે રતીનો ઘસારો સવારમાં જરા પાણી સાથે બનાવીને પાવો. સવારમાં એક વખત જ આપવાની જરૂર છે.

આ રીતે આ કટુ, વાયુહર ઓસડીઆંના મિશ્રણવાળી સોગડીમાં એ જાતનાં ઓસડીઆંની યોજના છે કે બાળકને માતાના દુધથી કોઇ પણ જાતનો વાયુ થાય નહિ, કૃમી પેદા થાય નહિ, દુધ બગાળર પડે, દુધમાંથી સત્વ શોષણ કરનારી પાચક અવયવની શિરાઓ કામ કરી, દુધમાંથી રસ શોષી, તેનું લોહી બરાબર બનાવી, દસ્ત બગાળર લાવે, અને નાના બાળકને વારંવાર થતા ઝાડા, ઉલટી, વાયુ, શરદી અને વાઉખેળાથી બાળકનું રક્ષણ કરે. તેનાં હોજરી,

અંતર્યમ્, હીવર, કીડની અને પાંકિમાઝને મદદ કરે. એ પ્રકારની આ ચોખ્ખા છે, છતાં તેમાં કોઈ પણ વિષારી તત્ત્વો નથી, તેમ ધાતુ-માત્રાનાં તત્ત્વો પણ નથી. હા, માત્ર મોરપીંછની ભસ્મમાં છૂંધું તાંબું સમાયેલું છે, પરંતુ તે બાળકોને ઘણી ઝડપી મદદ કરે છે. એટલે એ આપવામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ નથી. સુલભ-તાથી ખનતી આવી સોગડી માતાઓ ધરમાં બનાવી રાખીને બાળકને આપે.

સોગડી નં. ૨

વાવડીંચ, વાર્યુલા, સંચળ, મંદ્રજવ, કરીયાતુ, સુંક, હરડેહાલ, દેહમાળી, વજ્ર, જયફળ, જવંત્રી, પિત્તપાપડો, કકુ, કાળીજીરી, કાંચકના ગોળા, કુલ્લો, અતિવિષ, એળાઓ, રેવંચીનો શીરો.

ઉપરની સમગ્ર ચીજ સરખા વજને લઈ, બારીક ખાંડી, તેને ખરલમાં નાંખી, ગુલાબજળમાં ઘુટીને સોપારી જેવડી સોગડી બનાવી, છાંયે ચુકરી લેવી.

જે બાળક જન્મથી કમજોર હોય તે અથવા જે માતાના ઉદરમાંથી કુપચ્ચને લીધે અથવા માતાની સમર્થાવસ્થામાં માટી ખાવાની ખૂબી દેવને લઈને બાળકનું હીવર નજળું છે, જન્મથી દસ્ત બરાબર આવતો નથી, અને વાયુ તથા પિત્ત પ્રકૃતિનું અને તાવની ફરિયાદ-બાળું રહે છે, એ ધરાઈને ધાવતું નથી અને પુરો દસ્ત કરતું નથી, તેવા બાળક માટે હમેશાં અથવા જ્યારે જ્યારે તેને ઉપદ્રવ થઈ આવે ત્યારે ત્યારે આ સોગડીને ધસીને સવાર-સાંજ આપવાથી તેને દસ્ત સાફ થાય છે, માતાના કુપચ્ચના પરિણામે રહેલો બાર દૂર કરે છે, દસ્ત સાફ આવી જાય છે, પેટને નરમ કરે છે, તાવને દૂર કરે છે. એવી આ સોગડી બનાવી ધરમાં રાખી, બાળકના બાર વખતે, માટી ખાવાના પરિણામે હીવરના દોષથી આવતા તાવ વખતે આ લક્ષારો આપો. એથી વૈલ-ડોક્ટરોનાં દવાખાનાં જોવાં નહિ પડે.

સોગડી નં. ૩

અજમેદ, હીમેજ, રેવંચીની લાકડી, કુદીનો, પિત્તપાપડો, ખીજેરાનું મૂળ, દેકામાળી, રામતુલસીનાં પાન, કોલંબો, મીઠો કુટ, કમરકાકડી, કરીયાતુ, મરડાસીંગી, ગોરાચન, પુષ્કરમૂળ, કાકડાસીંગી.

ઉપરની બધી ચીજો એકેક તોલો લેવી, અને માત્ર રેવંચીની લાકડી અરધો તોલો લઇને તે બધાંને બારીક ખાંડી ખરલમાં નાંખીને એક દિવસ અરકુશીનાં પાનનો રસ નાંખી ઘુટવું, એક દિવસ કુંવારનો રસ નાંખી ઘુટવું, એક દિવસ બાવળની છાલનો ઉકાળો નાંખી ઘુટવું. પછી સોગડી બનાવી જાંચે સુકવી રાખવી.

જન્મથી જાતી નબળી લઇ આવનાર, વારંવાર શરદી થઇને સળેખમ રહેનાર, સસણી ધડી ધડી થઇ જતી હોય, વારંવાર નાક દદડ્યા કરતું હોય અને કાન ખંજવાળ્યા કરતું હોય, એવા બાળકના જાતીના, ફેફસાંના, શ્વાસનળીના રોગ, અને એના અંગે આવતો ઝીણો તાવ ધરાવનાર બાળક માટે, તેને ઉપદ્રવ વખતે અથવા હમેશાં સવારમાં બે થી ત્રણ રતીનો લસારો કરી, સહેજ મધ મેળવીને આપવાથી બાળકને તે રોગોમાંથી મુક્ત કરે છે.

સોગડી નં. ૪ (અમીરી સોગડી)

બસરાઇ અણવીંધ મોતીને સાચા ગુલાબજળમાં ઘુટીને કરેલી પીટી તો. ૧, વાંસકપુર તો. ૧, ગોરાચન તો. ૧, ગોદાંતી બરમ તો. ૧, કેશર તો. ૧, કસ્તૂરી તો. ૦૧, કમરકાકડીનાં અંદરનાં મીંજ તો. ૧. સોનાનો વરખ તો. ૦૧, ચાંદીના વરખ તો. ૦૧, માણિકની પીટી તો. ૧, પીંપરીમૂળના ગંઠોડા તો. ૧, તુલસીનાં પાન તો. ૧, ખેરસાર તો. ૧, ગજાસત્ત તો. ૧.

સર્વ વસ્તુને બરાબર ખાંડી-મેળવી, પાકા પથરની ખરલમાં નાંખી પાંચ તોલ પોશ્કદોડાને પાશેર પાણીમાં નાંખી, બે ઉભરા આવે એટલે ઉતારી, એ ઉકાળાની અંદર એક દિવસ ઘુટવું. ત્યારબાદ

એક તોલો તુલસીનો રસ અને એક તોલો પાનનો રસ નાંખી-ધુટીને સોગડી બનાવી છાંયે સુકવી રાખવી.

જન્મથી નબળું-દુબળું બાળક ધાવવા છતાં શરીર લેતું ન હોય, ધાબ્યા પછી ઉલટી કરીને કાઢી નાંખતું હોય, પાતળા, કુચા-પાણી જેવા ઝાડા થતા હોય, ઉમર વધવા સાથે શરીર ખીલતું ન હોય, ડોક્ટરે કેલશ્યમની ખામી જણાવતા હોય, હાડકાં નબળાં હોય, પેશાબમાં સફેદ પદાર્થ જતો હોય, શરદ પ્રકૃતિ હોય, છાતી નબળી હોય, ધરાધને ધંધતું ન હોય, અને છોકરૂં હૃષ્ટપુષ્ટ થાય, મગજ ખીલે, છાતી મજબૂત થાય, બુદ્ધિ વધે, જ્ઞાનતંત્રને પુષ્ટિ મળે એવી જાતનાં ઔષધોની શોધમાં હો, ત્યારે આ બાળાસોગડી બનાવીને રોજ બે રતીનો ઘસારો મધ મેળવીને આપી જેજો. મજનું રાતી રાયણુ જેવું, નવા લોહીથી તસતસતું, હસું હસું થતું, દાંત આવતી વખતની પીડાથી બચતું, ચીડીઆ સ્વભાવ વગરનું, બહારના સંક્રામક રોગો અને શરદીથી બચતું બાળક આ સોગડીથી બનશે. બચ્યા માટે શક્તિની સેંકડો આવતી વિદેશી બાટલીઓથી હજારગણી ઉત્તમ આ દવા છે. એ મોંઘી જરૂર બને છે, પણ ઇશ્વરે સંપત્તિ આપી હોય તો તમારા બાળક માટે આ સોગડી આપજો. નીરોગીને-રોગીને સર્વને આપી શકાય છે. ઘણી મોંઘી બનતી હોવાથી તેનું નામ અમીરી સોગડી રાખ્યું છે.

સોગડી નં. ૫

કુલાવેલી પાટલાસીંગ, અજમોદ, તજ, સુવા, વાવડીંગ, વાપુંભા, ઈંદ્રજવ, કરમાણી અજમો, પોંપર, પોંપરીમુળ, વચકાવલી, જાયફળ, જવંત્રી, અકલકરો, સુંક, કરીયાતુ, કેલંભો, કકુ, પાનની જડ, સંચળ, સીંધવ, દેકામાળી, કાંચકાના ગોળા શેકેલા, ફળુસફાકડો, મરડાસીંગી, એલચી, અજમો, અન્નીસુ, સુંક, સોનામુખી, ગુલાબનાં ફુલ, હીમેજ, કેશર, ગરણીનાં ખીજ, અતિવિષની કળી,

વરીયાળી, જેઠીમધ, હરડેદળ, કુલાવેલો ટંકણખાર, જવખાર, સુરોખાર, કાકડાસીંગ.

આ સઘળી વસ્તુ સરખા ભાગે લાઈ-ખારીક ખરલમાં નાંખી, કુદીનાનો રસ તેની અંદર એ દુધપાક જેવું જાડું થાય તેટલો નાંખી છુટવું. સોગડી વાળી-તડકે સુકવી, ખરાખર અંદરથી સુકાઈ જાય પછી ખરણીમાં ભરવી.

દરરોજ અથવા બીજે ત્રીજે દિવસે એ રતીનો ઘસારો ધાવણાં બાળકને આપવાથી ઝાડા વધારે થતા હશે તો બંધ કરશે, કબજાયાત રહેતી હશે તો દસ્ત લાગશે, કૃમી, સસણી, વરાધ, વાવલી, જેવા રોગને મટાડી, જૂખ લગાડે છે અને થનાર રોગો સામે બાળકનું રક્ષણ કરે છે. બાળકને થતાં તમામ દર્દો સામે નજર રાખીને આ સોગડીની યોજના છે, છતાં એ નિર્દોષ વસ્તુ છે. હરકોઈ બાળકને આપી શકાય છે.

અત્યારસુધી આપવામાં આવેલી સોગડીઓ નિર્દોષ છે. કોઈ પણ નુકસાન કરનાર તત્વ અંદર નથી, ઝેરી ચીજ નથી. આ સોગડીઓને બદલે રતી રતીની ગોળા બનાવીને પણ રાખી શકાય છે. સોગડી ઘસવામાં પ્રમાણ સચવાય નહિ એમ લાગે તો સોગડીને બદલે તેની ગોળા વાળી રાખવી સારી છે અને તેને બાળાગોળા પણ કહી શકાય.

ઉપદેશ આપવો એ જુદી વસ્તુ છે, તેને વર્તનમાં મૂકવો એ જુદી વસ્તુ છે. અમારા ઝાલાવાડ-કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં બાળકોને બાળાગોટલી અને બાળાગોળામાં અરીણુ આપવાનો ધણો જૂનો રીવાજ છે. સેંકડો માતાઓ માને છે અને કહે છે કે બાળકને સોગડીના રૂપમાં ધણું જ ઓછા અંશમાં અપાતું અરીણુ નુકસાન નથી કરતું, પણ સારો લાભ કરે છે ! અને બાળકને થતા રોગથી તેનું રક્ષણ કરે છે !

એટલે મારા જેવા વૈદ્યો તેમને અરીણુની વિરૂદ્ધ સમજવવા છતાં તેઓ અરીણુવાળા બાળાગોળા અને સોગડીને છોડી શકતાં નથી.

લણી અશીષુના મિશ્રણવાળી બાળાગોળી પીનાર કેટલાંયે બાળક મને
જતાવવામાં પણ આત્મા છે અને મેં તેમને તંદુરસ્ત જોયાં છે.
કદાચ એર એ એર હોવા છતાં કેટલાંક બાળકોને અમૃત પણ અનર્તુ
હોય, અને જેમને ગમે તેટલો ઉપદેશ આપવા છતાં પોતાના બાળ-
કને અશીષુના મિશ્રણવાળી બાળાસોગડી કે બાળાગોળી આપવાનું
દિલ જ રહેતું હોય, તેમને પ્રમાણસર અશીષુવાળી સારી સોગડી
મળી જાય એ હેતુને સામે રાખી એક એવી પણ બનાવટ આ
નીચે આપું છું. અશીષુ આપવાનો મારો વિરોધ છે, છતાં કાંઈને
જો આપવું જ હોય તો તે પણ પદ્ધતિસર નુકસાન ન કરે એ
રીતે આપવું જોઈએ,

સોગડી નં. ૬ (અશીષુવાળી)

કેશર તો. ૧, અશીષુ તો. ૧, જયફળ તો. ૧, જવંત્રી તો. ૧,
એળાઓ તો. ૧, ઇંદ્રજવ તો. ૧, કાંચકાના ગોળા તો. ૧,
વાવડીંગ તો. ૧, વાપુંલા તો. ૧, એલચી તો. ૧, સુવા તો. ૧,
સંચળ તો. ૧, પાટલાહીંગ શેકીને તો. ૧, અજમો તો. ૧.

એ સર્વને ખાંડી નાંખી પ્રથમ અશીષુ ને નાગરવેલનાં પાનનો
રસ કાઢી તેમાં ઘુંટવું અને પછી તેમાં બીજી ખાંડેલી ચીજો મેળ-
વીને બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી અથવા તો સોપારી
જેવડી સોગડી બનાવી સૂકવી લેવી.

ઝાડા, મરડો અતિસાર, વગેરેમાં ફાયદો કરે છે, દુધ પચાવે
છે, ઝાડાને બાંધીને લાવે છે, ન થતો હોય તો ઝાડો પચીને થાય,
બાળક મીઠી ઉંઘ લે, ઉઠે ત્યારે ખૂબ રમે, ઉલટી-કૃમીનો નાશ કરે,
પેટની ચુંક અને વાયુને બેસારે. તેમાં અશીષુ આવતું હોવાથી તે
પ્રમાણસર આપવી. રાત્રે રોયા કરતા અને ધરાઈને નહિ રમતા
બાળકને મીઠી ઉંઘ લેતું અને રમતું બનાવવાની આ ગોળીમાં
તાકાત છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૭ મું

બાળકના મહા વ્યાધિઓ : વરાધ

બાળકના વ્યાધિ સંબંધમાં વિવેચન કરતાં તેને ચતા સામાન્ય વ્યાધિઓ અને તે સામાન્ય વ્યાધિમાં ધરઆંગણે સાદા અને સહેલા ઉપાયોથી બાળકને તંદુરસ્ત બનાવી શકાય એવા ઉપાયો, અગાઉનાં પ્રકરણોમાં હું આપી ચૂક્યો છું. હવે બાળકના મહા વ્યાધિ સંબંધમાં લખવાનું રહે છે.

બાળકોને કેટલાક એવા વ્યાધિઓ થાય છે કે જેનું પ્રથમ નિદાન કરવું—એમાં પુરતી ચોક્કસાઈ અને અભ્યાસની જરૂર છે, તેની સાથે અનુભવની પણ તેટલી જ જરૂર છે. કારણ કે બાળકને વાચા નહિ હોવાથી તેના શરીરમાં ચતા વ્યાધિનાં ચિહ્નો તે જણાવી શકવું નથી અને તેના દરદને તે વ્યક્ત કરી શકવું નથી, એટલે સામાન્ય રીતે તેના શરીરનાં ચિહ્નો જોઈ, નાડીનિદાન કરીને અને તેની માતાને ખૂબગાંઠ કરીને કંઈ જાતનો વ્યાધિ છે તે ચોક્કસ કરવું પડે છે; અને પછી તે તે ઉપચારો કામે લગાડવા પડે છે. એટલે માફ માનવું છે કે તેવા વ્યાધિમાં હરેક કુટુંબને સારા ચિકિત્સક અથવા બાળચિકિત્સકની જરૂર પડે છે.

આયુર્વેદ તો કહે છે કે જેટલા વ્યાધિઓ મોટી ઉંમરનાં બાળકોને થાય છે, તેટલા જ વ્યાધિઓ નાનાં બાળકોને પણ થાય છે. અને જે ઔષધો મોટાને અપાય છે તે ઔષધો પ્રમાણ (માત્રા)નો ખ્યાલ રાખીને બાળકને પણ અપાય છે. આયુર્વેદનું માનવું છે કે ઉંમરમાં માનવી નાનો થા મોટો હોવા છતાં વ્યાધિ કાંઈ નાનો કે મોટો હોતો નથી.

આ વાત અમોને ઠીક લાગે છે. પરંતુ અમારી માન્યતા છે કે બાળકોને જેટલા પ્રમાણમાં રસ, માત્રા અથવા વિષમિશ્રિત ઔષધો

ઝોઝાં અપાય તેટલું વધારે સારું, અને જેટલું કાષ્ટિક ઔષધથી બાળકને વ્યાધિમાંથી મુક્ત કરી શકાય તેટલું વધારે ઉચિત છે. છતાં પણ ચોક્કસ પ્રકારના વ્યાધિમાં કેટલાક રસો સુંદર કામ કરી જતા અનુભવ્યા છે. ચિકિત્સક તે તે ઔષધોનો પરિપક્વ દ્રવ્યોથી નિર્ણય કરે તો બાળકો ઉપર તેની ધણી સારી અસર પણ થાય છે. એટલે મહા વ્યાધિ વિષે લખતાં પહેલાં એ ઉદ્દેશથી આ સૂચના લખવી પડે છે કે વૈદ્યો સિવાય, બચ્ચાના આવા વ્યાધિમાં ધરગથ્ય ઉપાય માનીને, વૈદકના જ્ઞાન અને અનુભવ વગરના માનવીએ તેવો કોઈ ઉપચાર કરવો નહિ, પણ ચિકિત્સકની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.

જો કે આખું પુસ્તક સામાન્ય જનતા તેનો ઉપયોગ કરે એ દષ્ટિથી લખેલું છે. છતાં ચિકિત્સકો પણ અમારા અનુભવમાંથી કાંઈક તેમને ઉપયોગી મેળવી શકે અને સામાન્ય જનતાની માફક ચિકિત્સકો અને ઉપચારકોને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી અધરી ચિકિત્સાનો પણ સમાવેશ આ ગ્રંથમાં સંકલ્પવામાં આવ્યો છે. એથી બાળકોને માટે જરૂરી એવી બાબતો અને ચિકિત્સા માત્ર એક જ પુસ્તકમાં સમાવેશ પામે તો કેટલેક અંશે બાળચિકિત્સામંથ તરીકે પૂર્ણ ગણાય.

હું સંપૂર્ણ એટલા જ માટે નથી કહેતો કે આ ગ્રંથમાં પણ અપૂર્ણતા તો રહેતી જ હશે અને રહેવાની. એટલે જ કેટલાક અંગે પૂર્ણ કરીને પણ હું સંતોષ માનવા પ્રયત્ન કરીશ.

પાઠકને ખીટ થોડીક હકીકત કહી દઉં : બાળકના મહા વ્યાધિઓના નિદાન માટે જો હું પદ્ધતિસર લખું તો તે ધણું અઘરું બની જવા સંભવ રહે છે. પૂર્વરૂપ, સંપ્રાપ્તિ, સ્વરૂપ-વગેરે વ્યાખ્યાઓ જો માત્ર આશુર્વેદના મહાગ્રંથોની રીતે લખાય તો શૈલીમાં સરલતા આવવી મુશ્કેલી બની જશે. એટલે હું મારી રીતે જ વ્યાધિનાં પાંખીઆંઓ

સંભાળી લેતો, જે રીતે સરલતા સાંપડે એ રીતેજ આપીશ. એથી સામાન્ય જનતા વિશેષ નહીં તો બાળકના મહા વ્યાધિમાં પણ કાંઈક સમજતી અને ઉપચારમાં ચિકિત્સકને સાથ આપતી થશે.

બાળકોને થતા વ્યાધિઓ પણ એટલા બધા છે કે તે મહા વ્યાધિનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આલેખતાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવું પડે. એટલે આ ગ્રંથમાં તો ખાસ મુખ્ય વ્યાધિઓ સંબંધે જ લખીશ. પ્રથમ આપણે બચ્ચાને થતા મહા વ્યાધિ ‘વરાધ’ સંબંધે વિવેચન કરીશું.

સાધારણ ગુજરાતી બાળામાં એને વરાધ કહેવામાં આવે છે. હિંદીમાં ‘પસલી રોગ’ અને યુ. પી. માં ‘ડબ્બા’ નામનો રોગ કહે છે, જ્યારે એલોપથીના ડોક્ટરો આ વ્યાધિને ‘ઓકિન્થ્રોમોનીયા’ અથવા ‘ન્યૂમોનીયા’ તરીકે ઓળખાવે છે.

કેટલીક વખતે બાળક અચાનક આ વ્યાધિથી સપડાઈ જાય છે અને ક્યારેક પ્રથમ શરદી જેવી બચ્ચાને અસર લાગે છે, અને વ્યાધિ આક્રમણ કરીને તંત્ર કરી મૂકે છે.

આ વ્યાધિ ધણું કરીને માતાઓના કુપથ્યથી થાય છે, અને કેટલીક વખત ઋતુઓના જલદી ફેરફારથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

માતા-ધાતણુ ધાવતા બાળકની માતા, વગર વિચારે, આહારમાં સાવચેતી નહિ રાખતાં ધણા ગરીષ્ટ, ધણા દાહ કરનારા અને ધણા બારે અન્નનું સેવન કરી લે છે, અને એવાં કારણોને લઈને માતા જ્યારે કબજીયાત, પેટનાં દર્દ, શ્વેતોષ્ઠી પીડાતી બને છે, ત્યારે તેના ધાવણુ મારફત બાળક ઉપર અસર થઈને પછી બાળક વરાધના રોગમાં સપડાય છે. કેટલીક માતાઓ આ રીતે કરેલા કુપથ્યની તેની ઉપર અથવા તેના શરીર ઉપર કદાચ અસર થતી નથી, તો પણ ધાવતા બાળક ઉપર તેની જરૂર અસર થાય છે.

તેનું કારણ છે : માતાએ કરેલા કુપચ્ચથી તેનું દુધ દુષિત થાય છે અને એ દુધ ધાવવાથી બાળકના પકવાશ્મનો વાયુ કોપ પામીને પિત્ત સાથે મળીને ફેફસાંઓમાં કફ એકત્રિત કરીને સુકવી નાંખે છે, અને બાળકના શ્વાસોચ્છવાસ વધુ પડતા ચાલવા શરૂ થાય છે. તેની સાથે તાવ, લુખી ખાંસી, પેટ ઊછળતું, પાતળા ઇસ્ત અથવા ઝાડા, પેશાબની કબજાયાત-આવાં લક્ષણો સહીત બાળક એકદમ સુસ્ત અને બેચેન બની જાય છે. ક્યારેક શ્વાસોચ્છવાસ સાથે કફની પરપોટી અથવા ખરર-ખરર-અવાજ થાય છે. તાવ પ્રમાણથી જો અધિક વધે છે તો બાળક બિલકુલ બેચેન બની ધાવતું પણ નથી. ક્યારેક શરીરને ધીમા આંચકા-આંચકી પણ આવી જાય છે.

‘સ્ટેથેસ્કોપ’થી એવા બાળકની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો શ્વાસના અવાજને બદલે ફેફસામાં ઠેકઠેકાણે કફની પરપોટીના પી...પી.....બી...બી...જેવા અવાજો માલૂમ પડે છે.

અર્વાચીન વિદ્વાન વૈધરાજેએ વરાધના પણ ત્રણ ભેદો બતાવ્યા છે. દુંદ વરાધ, ચુંકીયા વરાધ અને વરાધ. એ ઉપરાંત ખીજ તેના ભેદ છે: ‘વાવલી’ તથા ‘સસણી.’

(૧) બાળકને ઝાડો કે ઉલટી થાય નહીં પણ પેટ ચઢે છે, અને શ્વાસ ચાલે છે તે દુંદ વરાધ.

(૨) જે વરાધમાં પેટ ચઢે, ઝાડા પાતળા થાય, તાવ સખત હોય અને હાંફ ચાલતી હોય તથા પેટમાં ચુંક નાંખતી હોય તેને ચુંકીયા વરાધ કહેવાય.

(૩) જેને તાવ ન હોય તેમ ઝાડા ઉલટી પણ ન હોય, માત્ર પેટ ચઢીને હાંફ ચાલતી હોય તેને વરાધ કહેવામાં આવે છે.

(૪) વાવલી તેને કહે છે કે જ્યારે તાવ આવે, ઝાડા પાતળા કુચાપાણી જેવા થાય અને લીલા રંગના થાય અને તેની સાથે શ્વાસ પણ ચાલતો હોય.

(૫) સસણી એને કહે છે કે જેમાં તાવ થોડો હોય, ઝાડો ઉતરતો ન હોય, પેટ ચઢેલું ન હોય, પણ છાતીમાં કફ અવાજની સાથે બોલતો હોય તથા તેની સાથે શ્વાસ તથા ખાંસી હોય.

આ પાંચે પ્રકારે એક જ વ્યાધિના બુદ્ધા બુદ્ધા બેદો હોવા છતાં અને બાળક અચાનક એ વ્યાધિમાં સપડાઈ પડતું હોવાથી બાળકની જે તાત્કાલિક સંભાળ લેખને યુક્તિપૂર્વક તેની સારવાર સમજપૂર્વક કરવામાં નથી આવતી તો ફેટલીક વખત આ વ્યાધિ બાળકને પ્રાણ-હાતક નીવડે છે.

ખીજી પરદેશી પદ્ધતિ પરજી માટે બહુ ભાર નથી મૂકતી, પણ દેશી પદ્ધતિ પથ્યાપથ્ય વિષે ઔષધો કરતાં પણ વિશેષ કાળજી રાખવાનું જણાવે છે.

જે ઘરમાં માતાને બાળક ધાવતું હોય છે અને તે ઘરમાં કોઈ વડીલ-સાસુ કે નણ્દ જેવું રહેતું હોય છે તો બાળકને ધવરાવતી માતાને વારંવાર ટોક ટોક કરતી ધણી વખત જોઈ છે: ‘વહુ બા, પ્રથમ થોડા ભાત ખાઈને ઉપર એકાદ લાડુ જમો. બાળકને નડે નહિ.’ ‘મટા, ઢોકળાં બજ્યાં કર્યાં છે, પણ થોડા પ્રમાણમાં તું ખાજે. એટલે તારા બાબાને નડે નહિ, મા !’ આમ વારંવાર અને હરહમેશ દેખ-ભાળના પરિણામે માતાઓ બહુ સાવચેતીથી આહાર લેતી હોય છે, અને એથી બાળકો પણ તંદુરસ્ત રહી શકે છે.

અગાઉ અમે જણાવી ગયા છીએ કે માતાના કુપથ્યના પરિણામે દુષિત થયેલા ધાવણના કારણે જ ધણું કરીને બાળકને આ વ્યાધિ થાય છે. એટલે આ વ્યાધિ થયાની શરૂઆત જણાય ત્યારે તાત્કાલિક માતાએ તેલ, ધી, ગળપણ, મિષ્ટાન, તેલમાં તળેલા પદાર્થો, ઘઉંની શેટલી અને પુરી વગેરે છોડી દેવાં જોઈએ. મરચાં વગરનો અને

અથાણું વગરનો આહાર લેવો શરૂ કરવો જોઈએ. વરાધ અને વાવ-લીમાં તો દુધ બંધ કરવું. સસણીમાં માતા દુધ લે તો વાંધો નથી.

રોગી બાળક જો માત્ર માતાના દુધ ઉપર નભતું હોય તો કાંઈ વાંધો નથી. પણ ઉપરથી બીજું દુધ અપાતું હોય તો તે બંધ કરી માત્ર પરેજી પાળતી માતાને એ ધાવે એથી સંતોષ માનવો, અને એક રીતે માત્ર બાળકને માતાનું દુધ આપવાથી બાળકને લંબનનો અર્થ સરે છે.

બાળક સુસ્ત જણાય, ભરાઈ ગયું છે એવું લાગે, એટલે તુરત તેને એકાંત, સ્વચ્છ અને થોડી હવા મળતી હોય તેવા ઓરડામાં રાખવા માટે બદોબસ્ત કરવો. શરદ હવા, બેજ, વરસાદની હવા અથવા ઠંડક ન લાગે તેમ તેને રાખવું. રાત્રે માતા બેશું સુતું હોય તો તેને પેસાળ કર્યા પછી કોઈ કરવાની કાળજી રાખવી. પારણામાં સુવાયું હોય તો તેની વારંવાર સંભાળ લેવી. એણે જાગૃતી કપડાં બગાડ્યાં હોય અને એને સાફ કરવું હોય તો આવી બિમારીમાં ઠંડા પાણીનો ઉપયોગ ન કરવો અને તેને નવરાવવું પણ નહિ.

બ્યાધિ શરૂ થતા પહેલાંની તેની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી માતાએ એ આમતની નોંધ કરવી. એને દસ્ત, પેશાબ બરાબર આવે છે, તે બરાબર ધાવતો હતો કે નહિ, એને શરદી લાગે તેવું કાંઈ કારણ બન્યું છે, અથવા આગલા અઠવાડિયામાં બાળકને નડે તેવો પોતે ક્યો આહાર લીધેલો—આ બધું ધરના વડીલને અથવા પોતાના કુટુંબના વૈધને કહી તેમની સલાહ પ્રમાણે સારવાર કરવી.

વરાધના પ્રકારો ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે ‘વરાધ’ એટલું ‘ડુંકું’ દરદનું નામ હોવા છતાં બાળક ઉપર થયેલી તેની જીદી જીદી ભાતની અસર ઉપરથી તેનાં જીદાં જીદાં નામ પાડેલાં છે. એટલે આ રીતે તેનાં લક્ષણ બરાબર સમજાઈ જવાથી ઉપચાર કરવાની વધુ સુગમતા રહે છે.

વરાધમાં જેમ અંદર ખાવાની દવાઓ આપવાથી દરદને જીતી શકાય છે તેમ શરીરની ઉપર પણ કેટલાક ઉપચારો ધણું સુંદર કામ કરે છે. અને ખાવા આપવાની દવાઓ સાથે બહારના ઉપચારો સમજી વિચારી ચાલુ કરવાથી દરદીના દરદમાં ઝડપી સુધારો થાય છે.

વરાધના મુખ્ય પ્રકારમાં બાળક શરદીથી ભરાઈ ગયું હોય તેમ આપણે માનીએ છીએ. શરદીથી ભરાઈ ગયું એટલે ? શ્વાસનળી તથા ફેફસાં એ બંનેમાં અથવા એકમાં સોજો આવી ગયો. અને એ સોજાની જગ્યાએ કફ શરૂ થયો, અને એના પ્રત્યક્ષ લક્ષણ તરીકે બાળકને સળેખમ, શ્વાસોચ્છવાસની ઝડપી ક્રિયા, તાવ, અને શ્વાસ લેતી મુકતી વખતે સીસોટી વાગે અથવા સુ...સુ...જેવો અવાજ જણાવા લાગે, ત્યારે કફ શ્વાસનળીમાં અથવા પાંસળીઓમાં સુકાયેલો અને ઘોંટાયેલો છે એમ જાણવું. કોઈ વખતે શ્વાસ લેતા બાળકનો કફ અવાજ કરતો નથી જણાતો, એમ છતાં અંદર કફ સુકા રૂપમાં જરૂર હોય છે અને સોજો પણ હોય છે. એ સિવાય-અર્થાત કફ અને સોજા સિવાય શ્વાસોચ્છવાસની ગતિ કદાપિ વધે નહિ.

વરાધના વ્યાધિમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણેનો કોપ હોય છે. છતાં પણ તેમાં કફનો નિગ્રહ કરવાની જરૂર પહેલી રહે છે. અને કફનો નિકાલ જો જલદી થઈ જાય છે તો શ્વાસનળી અથવા ફેફસાંનો વરાળવાળો ભાગ જલદી સ્વચ્છ બને છે અને બાળક જલદી રોગરહીત થાય છે.

આ કફ અને સોજાના કારણે લઇને જ વરાધવાળા બાળકના શરીરમાં તાવ સ્વતંત્ર નથી. એટલે વરાધવાળા દરદી-બાળકનો તાવ ઉતારવા કોઈ પણ જાતનું જ્વરદ્ધ ઔષધ આપવું નહિ. વરાધની અંદર તાવ એ જ બચ્ચાનું જીવન છે અને તાવથી કફ તથા

શરીરના દોષ સુધરે છે. એથી વરાવના તાવને ઉતારવા માટે બૂલે ચૂકે પણુ દવા આપવી નહિ. તાવ પ્રથમ ચાલ્યો ગયો તો કફ, શ્વાસ અને શ્વાસનળીનો રોગ રહી જશે અને બાળક ઠંડું પડવા લાગી તેના પ્રાણ ચાલ્યા જશે. માટે તાવને નહિ અકકતાં કફનો નિકાલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે.

ખાવાની દવાઓથી પણુ કફનો નિકાલ થઇ જાય છે અને સોથ ઉતરે છે. પણુ અહારથી લેપ અને શેક એ બે બાહ્યોપચારમાં ધણુ અગત્યના છે.

છાતી તથા શ્વાસનળીના કફને પાતળો કરી ચોંટલો હોય ત્યાંથી ઉખાડીને ત્યાં આવેલા સોજને નાબૂદ કરવામાં લગાવવાના ઓષધ તરીકે બધાથી પહેલો નંબર આવે છે ‘અળસી’નો.

અળસીમાં રહેલું તેલ શ્વાસનળી અને ફેફસાંને ધણી મદદ કરે છે. એ તેલ એટલું તીવ્ર રીતે ફેફસાંનાં છિદ્ર મારફત શરીરની અંદર પ્રવેશી શકે છે કે બીજાં તેલો એટલી ઝડપે પ્રવેશી શકતાં નથી. અળસીમાંથી કાઢેલું તૈયાર તેલ પણુ મળે છે. પરંતુ જો અળસીને ખાંડી તેનો પાઉડર બનાવી, તેનો શેક કરવા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બે અર્થ સચવાય છે. એક તો શેક કરવા માટે બીજા પદાર્થની જરૂર રહેતી નથી અને બીજું અળસી ગરમ બનતી જાય છે એટલે તેમાંથી તેનું તાણું તેલ છુટું પડતુ જાય છે અને વરાળે ખુલ્લાં કરેલાં છિદ્ર મારફત એ ફેફસાંની અંદર ઉતરતું જાય છે. એટલે અળસીનો શેક અથવા અળસીનો વરાળોએ શેક બાળકોની વરાધ અને મોટાઓના ન્યૂમોનીયાની અંદર ધણું સુંદર કામ કરતો સેંકડો વખત અનુભવ્યો છે. તેની રીત જરા સમજાવી દઉં :

પાશેર અળસીને ખાંડી નાંખવી, અને તેમાંથી અરધી લાઇ ચારગણા પાણીમાં મેળવી ચૂલે ચઢાવી, શીરા જેવો લેપ બદખદાવી

તૈયાર કરવો. તેને પાતળા કપડાની ઉપર પાથરી, શેઝ સેવાય એવો ગરમ ગરમ જાતી ઉપર મૂકવો. કપડા ઉપર એવી રીતે પાથરવો કે આખી જાતી અને બન્ને પડખાની પાંસળાઓ પર પથરાઈ રહે. આ લેપ જાતી ઉપર મૂકતા પહેલાં જાતી ઉપર સહેજ 'ટરપેન્ટાઇન'નો હાથ લગાડવાથી વધુ સારી અસર થશે. હવે જાતી ઉપર મૂકેલા લેપને ગરમ રાખવા માટે તેની ઉપર શેક કરવો જોઈએ. સાદો શેક કેટલીક વખત વધુ ગરમ પડવાથી કફને સૂકવી નાંખે છે એટલે વરાળાઓ શેક વધારે માફક આવે છે.

એક ઉનામણામાં (ત્રાંખાનું પાણી ઉનુ કરવાનું વાસણુ) પાણી ભરી તેની અંદર પાંચ તોલા પોશ્કદોઝાની પોટલી નાંખી દેવી અને તેને ચૂલે મૂકવું. તેની ઉપર ચાળણી ઢાંકવી, અને ચાળણીની અંદર ગરમ કપડાની બે પોટલીઓ આંધી મૂકી તેની ઉપર થાળી ઢાંકવી.

ઉનામણામાં પાણી ગરમ થઈ તેમાંથી થયેલી વરાળ ચાળણીના ઊંદ્ર મારફત તેમાં મૂકેલી પોટલીઓમાં ભરાશે, અને એ રીતે વરાળથી ગરમ થયેલી પોટલીઓ થાળી આધી ધસેડી વારાફરતી લઈ જાતી ઉપર મૂકેલી અળસીની પોટીસ ઉપર સેવાય એટલો શેક કરવો. અરધા કલાકથી વધુ આ શેક બાળક માટે કરવાની જરૂર નથી. અને શેક થઈ રહ્યા પછી એ પોટીસ બીજે અરધો કલાક જાતી ઉપર રહેવા દઈ પછી ઉપાડી લઈ જાતીને ડારી કરી નાંખવી.

આ જાણે અળસીના લેપ અને વરાળાઆ શેકની રીત બતાવી.

બીજો પ્રકાર

સાધારણ રીતે આપણામાં અળસીના લેપના ડબ્બા એ નામે જાતી ઉપર લેપ કરવાના ડબ્બા વપરાય છે. આ ડબ્બા તૈયાર કેમીસ્ટોને ત્યાં મળે છે. પરંતુ તેનું 'અળસીના લેપના ડબ્બા' એ

નામ કાણે પ્રચલિત કરી નાંખ્યું હશે તે નવાઈ લાગે છે. કારણ કે તેનું ખરૂં નામ અને અસલી જાત છે ‘એન્ટીફોર્જેટીન’ આ તો ચોક્કસ પ્રકારનાં તેલો અને પાઉડરથી બનાવવામાં આવતો લેપ છે. તેમાં કદાચ બીજાં તેલોની માફક અળસીનું તેલ પડતું હોય તે બલે. પણ એને અળસીના લેપના ડબ્બા કહેવા એ ઠીક નથી.

મારા અનુભવ પ્રમાણે આ લેપ છાતી ઉપર લગાવવાથી શરદી અને સોજાને દૂર કરે છે અને કફને નરમ પણ પાડે છે. પરંતુ સાચે એ પણ કહેવું જોઈએ કે તે ‘એન્ટીફોર્જેટીન’ અસલી હોય તો જ ગુણુ જોયો છે. તેનો સારા પ્રમાણમાં ઉઠાવ થતો જોઈને પછી તેવા જ બનાવટી અને સોંધા ઘણી જાતના લેપના ડબ્બા નીકળી પડ્યા છે.

પરદેશી જેવી દવાની નકલ આ દેશમાં બને તે વસ્તુને હું આવકારું છું. પરંતુ તે એવી જ ગુણુવાન પણ હોવી જોઈએ.

આ ડબ્બાનો લેપ મેં ઉપર બતાવેલ અળસીની પોટીસ અને શેક કરતાં બીજો નંબર છે. પરંતુ આની અંદર એક સગવડ સમાયેલી છે કે લેપ કરવામાં બીજા માણસની મદદની જરૂર પડતી નથી. લેપની અંદર મેળવવામાં આવેલાં ગરમ તેલો શેકની ગરબ સારે છે અને તેનો કરેલો લેપ બાર કલાક છાતી ઉપર રાખી શકાય છે. આ બધી સગવડ અને સહેલાઈને લઈને કુટુંબમાં એકલા દોકલા માટે આ લેપ કરવો સારો છે. પણ આ લેપ જો અસલ અને સારો હોય તો જ ગુણુ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર

ઉપર બતાવવામાં આવેલી રીત કરતાં આ જુદી રીતે શેક કરવાનો છે. અને એથી પણ બાળક વરાધથી ભરાયેલું હોય તથા કફ, શ્વાસ કે સોજા થયેલો હોય તો તેમાં ગુણુ કરે છે.

લેપની બનાવટ

આંબાહળદર	તો. ૧
કાકડાસીંગી	તો. ૧
કાયફળ	તો. ૧
અળસી	તો. ૧

આ ચારે વસ્તુને બારીક ખાંડી, બકરીના મૂત્રની અંદર બદ-
બદાવી, છાતી અને પાંસળી ઉપર ગરમગરમ લેપ કરવો. લેપ કરતી
વખતે તેની અંદર જો મળી શકે તો અરધો તોલો દેશી દારૂ
નાંખવો. આ પ્રમાણે લેપ કરી તેની ઉપર નંચે બતાવેલો શેક કરવો.

શેક

ઉંદરકની જેને સંસ્કૃતમાં ‘મંડુક પશુ’ પશુ કહે છે. અને જે
ખેતરાઉ જમીનમાં હરેક જગ્યાએ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં થાય છે
તે મૂળ સુધ્ધાં ઉપાડી લાવવી, અને તેને બે પોટલીઓમાં બાંધી,
પાણી ભરેલા તપેલામાં મૂકી ગરમ કરવી અને તેને નંચોવતા જઇને
તેનો શેક ઉપર બતાવેલા લેપ ઉપર કરવો. અરધાથી એક કલાક
લેપ અને શેક રહેવા દધ-કરી, પછી કાઢી નાંખી, છાતી સાફ કરી,
તેની ઉપર કપડું પહેરાવી દેવું. ઉપર બતાવેલો લેપ અને શેક કંઈને
દૂર કરે છે, નરમ બનાવે છે અને અંદરનો સોજો ઉતારે છે.

બચ્ચાને સખત કફ અને વરાધ માટે ઉપર બતાવેલા લેપ-શેકની
જરૂર છે. પરંતુ સાધારણ કફ કે શરદીનો હુમલો હોય તો ખાવાનું
નાગરવેલનું પાન સહેજ ગરમ કરી પ્રથમ છાતી ઉપર ‘ટરપેન્ટાઈન’
અથવા ‘યુટેલીન્ટસ ઓઇલ’ લગાડી તેની ઉપર નાગરવેલનું પાન મૂકી,
છીનો દીવો સળગાવી તેની ઉપર ચાળણી ઉંધી વાળી, માતા પેતાના
બદન ઉપર પહેરવાનું પોલકું અથવા ચોળાથી છાતી ઉપર મૂકેલા
પાન ઉપર બાળકને શેક આપે છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ શેક બાણું સાફ

કામ કરે છે. નાના બચ્ચાની માતાઓએ આવો શેક કરતાં શીખ લેવું જોઈએ.

ઉપર બતાવેલા લેપ, પોટીસ અને શેકની પછી મર્યાદા હોય છે. એટલે બચ્ચાનો કફ ઓછો થઈ જાય, તાવ હળવો પડી બચ્ચું શુદ્ધિમાં આવે અને શ્વાસ તથા ખાંસી ઓછાં થઈ ગયેલાં જણાય, ત્યારે લેપ-શેક બંધ કરવા જોઈએ. કોઈક વખત સખત બાધિના હુમલામાં આઠ દસ દિવસ લાગડ આવી રીતે લેપ-શેક કરવા પડે છે.

લેપ-શેકનો સમય: રાત્રિ થોડી મયા પછી અથવા સવારના પાંચ વાગે એ સમય ઠંડી ઋતુ સિવાયની બીજી ઋતુમાં ઠીક છે; બ્યારે માનસર-પોષ મહિના જેવી કડકડતી ઠંડીમાં તો મમે તે વખતે લેપ-શેક કરી શકાય છે.

બાળકની આમડી મોટા માનવી કરતાં ઘણી કામગી હોય છે અને તેની સ્પર્શ કરવાની સહનશીલતા પણ નાબુદ હોય છે. એટલે તેના શરીર ઉપર 'ટરપેન્ટાઇન' જેવાં તેલ માલીસ કરવામાં હાથ હળવો રાખો. લેપની ગરમાઈ પ્રથમ તપાસી, બાળકની આમડીનો ખમાલ કરો. શેક કરવાની પોટલી કે મોટા પ્રથમ તમારા માલે લગાડી જોઈ વિચાર કરો કે એટલું બાળકથી સહન થશે.

બાળકની સારવાર કરનાર ધીરજવાન હોવું જોઈએ. તેની સાથે તે અનુભવી પણ હોવું જોઈએ, અને તેના હાથની ક્રિયાકુશળતા પણ હોવી જોઈએ. પ્રથમ બાળકને પ્રસવ આપનારી નાની ઉમરની માતાઓ બાળકને થતા દર્દને જોઈ મઝરાઈ જાય છે અને બાળકને બોલાવ્યાં લઈ રહ્યા લાગી અશુભ ભાવનાઓ ભાવે છે. એમ ન થવું જોઈએ. પ્રભુએ સર્જના હાથે આપ્યાં છે તો કોઈ ફિકર નથી. હિંમત રાખી સારવાર કરવી. નહિ તો પડોશમાં વૃદ્ધ, ઉમરલાવક અને અનુભવી કોઈ પ્રૌઢ બહેનની સલાહ અને મદદ લઈ લેપ-શેક કરવો. જરૂર આરામ થઈ જશે. કંઠી ચિંતા કરવી નહિ.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૮ મું વરાધના ઉપાયો

બાળકને વરાધના બાહ્યોપચારમાં જેમ છાતીએ લેપ અને શેક કરવાની જરૂરીયાત ઉભી થાય છે, તેમ કેટલીક વખત બાળકના પેટ ઉપર પણ બંધાણ અને લેપની જરૂર જણાય છે, કારણ કે વરાધના જુદા જુદા ભેદો જે આગળ ખતાવ્યા છે તેમાં દુર્લ વરાધ કે જેમાં બાળકને પેટમાં ખાસ વાયુપ્રકોપ હોવાથી, પેટ ચઢેલું અને આફરી રહે છે અથવા કેટલાક બાળકને ઝાડા થતા હોય છતાં આંતરડાંમાં મળતો ભરાવ થઇ તે જગ્યાએ આફરી અર્થાત વાયુ પ્રકોપ પામી આફરી આવે છે.

આ આફરી અંદર આપવામાં આવતી દવાઓથી દૂર થાય છે, છતાં પેટ ઉપર લેપ કરવાથી પણ તેમાં જરૂર ફાયદો થાય છે; અને એવા લેપથી ઝાડા-પેશાબનો ખુલાસો થઇને પવન અપાન દ્વારા બહાર નીકળે છે એથી બાળકની પ્રકૃતિ સુધરતી જાય છે.

લેપ નં. ૧

એળીઓ તો. ૦ા, દેકામાળી તો. ૦ા, વજ તો. ૦ા, સાથુ ઘોવાનો તો. ૦ા.

આ ચારે વસ્તુને વાટકામાં પાણી સાથે નાંખીને કોલસા ઉપર ખદખદાવવું અને દુટીની આજુબાજુ તથા કાળજના ભાગમાં એનો પાતળો લેપ કરવો. આથી દસ્ત એક આવે છે, પવન સરે છે અને પેશાબનો ખુલાસો થાય છે. એ ત્રણ કલાક રાખી પછી ગરમ પાણીથી ઘોઈ કાઢી નંખાય.

પલે નં. ૨

એળીઓ તો. ૦ા, હીંગ તો. ૦ા, અજમો તો. ૦ા, કેશર ૦૫ (એ આનીભાર).

આનો લેપ પણ ઉપર પ્રમાણે કાળજીના ભાગમાં તથા દુંટીની આસપાસ થાય છે. આથી પણ વાયુનો નિકાલ થાય છે—આફરી ઉતરે છે.

આ સિવાય પેટ ઉપર ટરપેન્ટાઇન, યુકેલીપ્ટસ, નારાયણ તેલ—આમાંનું કોઇ પણ તેલ પેટ ઉપર લગાવી, આકાનું પીળું પાંદડું મૂકી ધીમે શેક પેટ ઉપર આપી શકાય છે.

અગર કુંવારના લાખરાનું ફડાસીયું બનાવી, તેની ઉપર હળદર ચોપડી, ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી શકાય. બે ત્રણ કલાક પેટ ઉપર રહેવાથી પેટની અંદરનાં આંતરવ્યવ ઉપર આ બંધાણની સારી અસર થાય છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ દુંટીમાં હીંગ ભરે છે, કેટલીક કેશર દુંટી ઉપર તથા હાથ પગના નખે વાટીને લગાડે છે, અને આવા બાહ્યોપચારથી વરાધવાળા બાળકને કેટલેક અંશે ચોક્કસ પ્રકારનો સુધારો થાય છે.

વરાધના નામે વેચાતી એકાદ—બે ગુજરાતી પેટન્ટ દવાઓ બધી જ જાતની વરાધમાં ફાયદો કરતી નથી, પરંતુ જેમાં બાળકને દુધના અપચાના કારણે તથા શરદી થવાના પરિણામે વરાધ જેવી અસર જણાવા લાગે તેમાં અથવા માતાના બાધેલા ભારે ખોરાકના પરિણામે બાળકને ભાર રહેવાથી, અથવા આપણે જેને ભરાઇ ગયું એમ કહીએ છીએ તેવા બાળકના વ્યાધિમાં એ દવા આપવાથી એકાદ બે ઝાડા અને એકાદ બે ઉલટી બાળકને કરાવી નાંખે છે. એટલે બાળક સ્વસ્થ થતું જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક વરાધ ‘ઓફાન્થુમોનીયા’ અથવા ‘ન્યુમોનીઆ’ની અંદર આવી દવાઓ કેટલીક વખત તુકસાન પણ કરે છે—કાચા મળને તોડી નાંખે છે અને બાળકની માંદગી લંબાય છે.

આ લેખમાળા સાથે પેટન્ટના ગુણદોષ લખવાની જરૂર નહોતી, પરંતુ અમારા ધણા વાચક તરફથી વરાધની બળરૂ દવા વિષે સ્પષ્ટિકરણ કરવા તથા તેના જેવી દવા આ ગ્રંથમાં જણાવવા અતિ આગ્રહ થવાથી દવાઓ લખતાં પહેલાં આટલી ચર્ચા કરવી પડી છે.

હવે વરાધમાં બાળકને અંદર આપવામાં આવતી પાવા માટેની દવાઓ બતાવું, પ્રથમ દવાઓના પાઠ અને તેને બનાવવાનો વિધિ લખ્યા પછી વરાધની કેવી જાતની અસરમાં કષ્ટ કષ્ટ દવાઓ કેવા રૂપમાં આપવી તે જણાવીશ. દવાઓનાં નામ લખવા કરતાં તેના નંબર લખીશ. એથી પાછળની યોજનામાં સમજાવવું સુલભ બનશે.

નંબર ૧—કાયફળ, નાગરમેથ, કકુ, સુંક, કાકડાશીંગી, પોખર-મૂળ દરેક વસ્તુ સરખા વજને લઇ, ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી રાખવું. પ્રમાણ : ૧ થી ૨ રતી. અનુપાન : મધ અથવા આદુનો રસ. સ્વતંત્ર રીતે અથવા બીજી દવાના યોગ સાથે.

નંબર ૨—મૃગ (હરણ)નાં શીંગડાના નાના ટુકડા કરી, તે ડૂબે એટલું આકડાતું દૂધ નાંખી, માટીનાં બે સરાવલાંમાં બંધ કરી, છાણાની વચ્ચે સળગાવવું. ઠંડું થઇ ગયે ફરી તેને ખરલમાં નાંખી, આકડાના દુધમાં ઘુંટી ટીકડી બનાવી લઇ, સરાવલામાં ભરી બંધ કરીને ફરી અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટ આપવાથી મૃગશૃંગ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. સ્વતંત્ર રીતે અથવા બીજી દવાના યોગ સાથે આપવાથી બાળકના કફજનિત વ્યાધિ-વરાધ વગેરેમાં સુંદર કામ કરે છે, પ્રમાણ ૦૧ થી ૧૧ રતી.

નંબર ૩—સુંક, નવસાર, રેવંચીનો શીરો, જવખાર, આકડાના મૂળની હાલ, શેકેલો ટંકજખાર, પીપર.

સઘળી વસ્તુ બારીક ખાંડી ચુર્ણ કરી રાખવું. પ્રમાણ ૧ થી ૨ રતી. સુવાના પાણી સાથે અથવા સહેજ નવશેકા પાણી સાથે.

ધણે કફ છાતીમાં ભરાઇ ગયો હોય ત્યારે વરાધમાં આ દવા આપવાથી કફનાં જળાં ઉલટી સાથે બહાર નીકળી પડે છે અને એકાદ દસ્ત પણ કફનો થાય છે; અને શરીરમાંથી કફ ઓછો થઇ જવાથી દરદી સુધરતો જાય છે. બીજી દવાઓ આશ્રી હોય તો પણ કફનો નિકાલ કરવાને આ દવા વચગાળે એકાદ ટંક આપી શકાય છે.

નંબર ૪-ગોરાચન તો. ૧, કસ્તૂરી તો. ૦૧, ખીરબહોટી (ગોકળ
આય નામનાં જીવડાં સુકાયેલાં તૈયાર યુનાની ગંધીયાણું વેચનારા ગાંધીને
ત્યાં મળે છે) તો. ૧, કેશર તો. ૧, ઉપલેટ તો. ૧. બારીક ખાંડી
ખરલમાં નાખી, અંદર નાગરવેલનાં પાનનો રસ શીરા જેવું થાય
તેટલો નાંખીને ઘુંટવું, અને પછી બાજરીના દાણા જેવડી
ગોળા વાળવી.

પ્રમાણ ૧ થી ૨ ગોળા. માતાના ધાવણ અથવા મધ તથા
પાણી સાથે મેળવી તેમાં આ ગોળા ઓગાળીને અપાય છે. સખત
શરદીમાં આવી જવાથી કફના ઉપદ્રવે વરાધથી બેહોશ બની ગયેલા
બાળક ઉપર ચમત્કારિક કામ કરે છે.

નંબર ૫-શુદ્ધ હિંમજોક તો. ૧, મુક્તાપીષ્ઠી તો. ૧, શૃંગ-
બરમ તો. ૧, કોડી બરમ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧, કુલીજન
તો. ૧, સોનાગેર તો ૧, બીમસેની કપુર તો. ૧, કસ્તૂરી તો. ૦૧,
શુદ્ધ પારદ તો. ૧, એલચી તો. ૧, પ્રવાલ બરમ તો. ૧, કુલાવેલો-
ટંકણખાર તો ૧, શંખ બરમ તો. ૧. વાવડીંગ તો ૧, તમાલપત્ર
તો. ૧, પીપર તો. ૧, કપુરકાચલી તો. ૧, સફેદ મરી તો. ૧,
કેશર તો. ૧, ગોરાચન તો. ૧.

બધી વસ્તુ બારીક ખાંડી લેવી. પારો અને ગંધક પ્રથમ
ખરલમાં નાંખી બારીક ઘુંટવાં. ત્યારબાદ બીજી ચીજો તેમાં મેળવી,
સાત દિવસ સુધી ખાટાં લીંબુના રસમાં ઘુંટવું. એ પછી
એક રતીભારની ગોળાઓ વાળવી.

વરાધમાં આદુનો રસ ૨ ટીપાં તથા મધ એક ટીપું. તેમાં ૧
ગોળા ભાંગી, ઓગાળા સહેજ પાણી મૂકીને દિવસમાં એ વખત
સવાર સાંજ અપાય. એથી ઘણો સુધારો થાય છે. એ જ ગોળા આ-
રીતે બાળકનાં જવર, કૂમી, મરડો, શળ, અજીર્ણ, શ્વાસ અને
ખાંસીમાં અનુપાનફેરથી આપી શકાય છે. વરાધ થઇ ગયા પછી

નળના પડી ગયેલા બાળક માટે ફેટલોક વખત આ ગોળી આપવાથી તેની શક્તિ વધે છે અને માંદગી પછીની નબળાઈમાં કામ કરે છે.

નંબર ૬— પારો, ગંધક, પારા ગંધકથી માટેલું તાંબું (તાંબરમ), શુદ્ધ વચ્છનાગ, સુંક, મરી, પીપર, ધુલાવેલો ટંકણપાર.

ઉપરની વસ્તુ સરખા વજને લઈ વચ્છનાગ કરી ખરસમાં નાંખવું, અને ચીત્રકના ઉકાળાના તેને ત્રણ પટ આપવા. પછી આદુના રસના ત્રણ પટ આપવા, અને પછી પાનના રસના ત્રણ પટ આપવા. ત્રણ પટ એટલે રસ દવામાં એટલો નાંખવો કે આખો દિવસ ઘુંટાવ તેને એક પટ કહેવાય. વળી બીજે દિવસે પણ નવો રસ નાંખી આખો દિવસ ઘુંટવું તેને બીજે પટ કહેવાય. આ પ્રમાણે રસ પાવો તેને પટ આપ્યો રહેવામાં આવે છે. આ રીતે રસ પાયા પછી મગસ દાણા જેવડી ગોળી બનાવી છાંયે સુકવીને બાટલી ભરી રાખવી.

બાળક કફ અને તાવથી બેહોશ બની ગયું હોય, માતાના અથવા ચિકિત્સકના વિરુદ્ધ ઉપચારના પરિણામે શ્વાસ, કફ, બાદી રહી જઈને તાવ છુટી જતો જણાય, અર્થાત્ શીત વ્યાપી જઈ હાથ-પગ ઠંડા પડતા જતા હોય અને બેહોશી વધારે આવતી જતી હોય, બાળક બેભાન અને કેફમાં (ધેનમાં-બેહોશીમાં) રહેતું હોય, ખોટી રીતે રસ આપવાથી શરીરમાંથી પિત્ત દ્રવ્યરૂપ થઈ નીકળી જવાથી થયેલી બેહોશીમાં અને સતત જ્વરમાં આ દવા ચમત્કારિક અસર કરે છે.

પ્રમાણ : ગાથી ૧ ગોળી. નાગરવેલનાં પાનના રસ અને મધ સાથે દિવસમાં બે વખત છ-છ કલાકના અંતરે આ ઔષધ આપાય. આ જ્ઞાત્મીય પાઠ છે. તેને શીતભંજનરસ કહેવાય છે.

નંબર ૭— એળાઓ તો. ૪, બોળ તો. ૨, હીંગબોક તો. ૪, માણેકરસ તો. ૪ (માણેકરસ હરતાલનો અને છે. તે બનાવવાની રીત પરિશિષ્ટમાં આપીશું.) કેસર તો. ૧, પીપર તો. ૪, મરી

તો. ૨, મુંક તો. ૨, જયફળ તો. ૧, જવંત્રી તો. ૧, અક્રમકરે
તો. ૨, એલચી તો. ૧, તમાલપત્ર તો. ૧, સિંધવ તો. ૪, સંચળ
તો. ૪, જવખાર તો. ૨, ટંકણખાર પુલાવેલો તો. ૨, અજમો
તો. ૨, વાવડીંમ તો. ૨, હદ્રજવ તો. ૪, રેવંચીનો શીરો તો. ૧,
મરણીનાં બીજ તો. ૪, મનશીલ તો. ૨.

જ્યાં વસાણાં બારીક ખાંડી ખરલમાં નાંખી ત્રણ દિવસ લગી
કોરું છુટવું. ઉપરની દવામાંથી માણેકરસ અને ફેશર આ બે વસ્તુને
પ્રથમથી જ બુદાં છુટવા, તેમ જ હીંગળોક તથા મનશીલને પણ
બુદાં છુટવાં. ત્યારબાદ સચળી વસ્તુ એક ખરલમાં એકડી કરવી અને
પછી પાકા નામરવેલનાં પાનના રસમાં ૧ દિવસ ધુંતીને મગના દાણા
જેવડી ઝોળી વાળવી.

પ્રમાણ : ૧ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી. વરાધના દરેક
પ્રકારમાં આ ગોળી ત્રણ સુંદર કામ કરે છે. અનુપાન : નામર-
વેલના પાનનો રસ.

નંબર ૮-કાકાલાલ તો. ૧, ત્રાયમાણ તો. ૧, અજમોદ તો. ૧,
વાવડીંમ તો. ૧, ફેશર તો. ૧, કાકાસીંગી તો. ૧, ઘોડાવજ
તો. ૧, સીંધવ તો. ૧, કરમાણી અજમો તો. ૧, કુલાવેલી હીંમ
તો. ૧, હીંમળોક તો. ૧, વચ્છનામ તો. ૧, કંપીનો તો. ૪.

સર્વે વસ્તુને બારીક કરી ખરલમાં નાંખીને બાંમરાના રસનો
એક પટ આપવો. પછી ઉંદરકનીના રસનો એક પટ આપવો. પછી
લીલી બાહોના રસનો એક પટ આપવો અને સારપછી તેની સર-
સવના દાણા જેવડી ઝોળી વાળવી.

ફેટલીક વખત આગકના પેટમાં ફૂમી હોય છે અને ફૂમીના હુમ-
લાના પરિણામે પણ બાળકને વરાધ જેવો બ્યાધિ થઇ આવે છે. તે
વખતે આ ગોળીઓ ત્રણ સાઈ કામ કરે છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે હરેક પ્રકારની વરાધમાં ૧ થી ૮ નંબર સુધીની દવાઓ પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખી, જે વૈદ્યરાજે પોતાના દવાખાનામાં રાખે છે તો તેમના હાથે વરાધના સેંકડો કેસો સુધરે છે એમ અમે હિંમતપૂર્વક કહીએ છીએ. માત્ર વ્યાધિનું નિદાન બરાબર કરી ધીરજ અને હિંમતથી વ્યાધિને અનુલક્ષી દવાઓ આપવી જોઈએ. તેની સાથે એક દવાનો વિચાર કરી યોજના કર્યા પછી ૪૮ કલાક તો તેની અસર માટે ધીરજ રાખીને આપેલી દવાનું પરિણામ જોવા થોભવું જોઈએ.

કેટલીક વખત માતા-પિતા તરફથી થતી સૂચનાઓ અથવા અકળાએલાં માતાપિતાની કૃત્રિયાદોથી દોરવાઈને નાનાં બાળકો ઉપર દવાઓના હુલ્લા કરવામાં આવે છે. અને તેથી એક જ દિવસની અંદર અનેક જીડી જીડી જાતની દવાઓ નાના બચ્ચાને આપવાથી લાભને બદલે નુકસાન કરે છે. એટલે અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે જે કરો તે પ્રથમ વિચારી, ધીરજ રાખી, વ્યાધિના સ્વરૂપને પારખી, દરદીની સ્થિતિ અને વ્યાધિના જોરનો બરાબર અભ્યાસ કરીને પછી જ દવાની યોજના કરો; અને પછી ધીરજ રાખી, પોતાના નિદાન ઉપર મક્કમ રહો. પરિણામની કાળજી તથા ચીવેટ-ભરી દેખભાળ રાખો. જરૂર જણ મળશે.

ઉપરની આઠ પ્રકારની દવાઓને વ્યાધિના સ્વરૂપો પ્રત્યે વાપરવાની યોજના હવે જણાવું છું. દવાઓના સાધારણ ગુણ-દોષ તો તેના દરેકના પાઠ આપ્યા છે તેની સાથે જણાવી દેશમાં આવ્યા છે.

બાળક બરાચેલું લાગે, તાવ અને સહજ ખાંસી પણ ચાલુ થઈ હોય, થરદી છે એમ જણાવું હોય તો તો પ્રથમ તેનું પેટ તપાસી જુઓ: કયારે અંદર છે કે ? હોય તો દીવેલનો જીલાળ આપવાની એની માતાને ભલામણ કરી દો, અને નંબર ૧ની દવા-આંથી બે બે રતીનાં પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત આફના રસનાં

બે ટીપાં તથા મધનાં બે ટીપાં સાથે પડીકું મેળવીને આપવાનું કહો. શરદાત પામતી શરદી અને વરાધ જેવું લાગતું દરદ પશુ આ સાધારણ જ્ઞાતા ચૂર્ણથી સારૂ થઇ જાય છે.

પરંતુ તમેને એમ લાગે કે છાતીમાં કફનો ઠીક ઠીક જમાવ છે, તાવ પશુ છે, અને બચ્ચું હાંફે પશુ છે, તો તેની માતાને પરેશ પાળવાની સખત ભલામણ કરો. બે બાળકને એક બે દિવસમાં હાજત ન જ થઇ હોય અને કફ ખખડતો પશુ હોય તો પ્રથમ નંબર ૩ માંથી ૧૥ થી ૨ રતી સુવાના પાણી સાથે દિવસમાં એક વખત આપો. એકાદ ઉલટી અને એકાદ દરત થઇ જશે. ન થાય તો બીજું પડીકું આપો, અને પછી નંબર ૧ માંથી ૧૥ રતી તથા નંબર ૨ માંથી ૧ રતી એક પડીકામાં નાંખી એવાં ત્રણ પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત નાગરવેલના પાનનો રસ, મધ તથા સહજ ધાવણુ મેળવી આપવાનું કહો. છાતી ઉપર શેક અને લેપ અવારનવાર કરાવો.

ગઇ કાલે સાંજે તો બાળક રમતાં ચે નહોતું ધરાતું અને આજે સવારે તેને તાવ, શરદી, નાકમાંથી પાણી ચુવાનું શરૂ થઇ ગયું અને સહજ હાંફે પશુ લાગે છે. જરૂર એને બહારની શરદી લાગેલી, અથવા એની માતાએ હંફા પાણીએ રનાન કર્યું હશે અગર તો પછી આખી રાત ઉઘાડી બારીનો પવન બચ્ચાને ખવરાવ્યો, એટલે શરદીએ ભરાયું. પશુ હવે માતા એવી બુલ ન કરે તેની ભલામણ કરીને એ બચ્ચાને નંબર ૪ ની ગોળી માતાના ધાવણુ સાથે અથવા મધ-પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપો. બે ત્રણ દિવસમાં જ બચ્ચું તૈયાર થઇ જશે.

પરંતુ બ્યારે વરાધનો હુમલો લાંબો ચાલે, વરાધ મટી ગયા પછી પશુ બાળકને શરીરમાં સહેજ તપાસે રહ્યા કરે, ધાવણુ ધાવે તેનો કફ થઇ જાય, અને દિવસે દિવસે અશક્ત જણાય, એવી નબ-

બાળક બની જાય, અર્થાત વરાધ મટ્યા પછી પણ તેની સ્થિતિમાં સુધારો થતો ન જણાય તો પછી નંબર ૫ ની ગોળી મધના પાણી સાથે આપો અને કેટલાક વખત સુધી નિયમિત આપતા રહેવાથી શ્વાસનળી અને ફેફસા તથા પાચનક્રિયાની અંદર વરાધથી આવેલી નિર્જળતાને દૂર કરી, બાળકને ફરી સજીવ અને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવી દેશે. ઝીણો તાવ, ખાંસી દુધમાંથી કફનું થવું અને પાચન-ક્રિયાની મંદતા આ ગોળી જરૂર ટાળી નાંખશે.

જ્યારે કોઈ બાળકને વરાધ, દુર્લભ વગર કે ચુંકીયા વરાધ થાય, ત્યારે તેને બૂલે ચૂકે રેચ આપવો નહિ. કારણ કે જીલાબ આપવાથી શરીરમાંનું પિત્ત દ્રવરૂપ થઈને નીકળી જાય છે અને એથી દરદીની સ્થિતિ અગડે છે, કફ વધે છે અને કફના સ્થાનમાં વાયુ પ્રવેશ કરીને હાંફણને વધારે છે. જીલાબ થવાથી ખાલી પડેલી જગ્યામાં વાયુ પ્રવેશીને તેથી પેટમાં આફરી પેદા કરે છે અને પેટ ચઢે છે. એટલે જીલાબથી વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે ધાતુઓમાં ગડબડ પેદા થાય છે માટે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે દુર્લભ વરાધ અને ચુંકીયા વરાધમાં નંબર ૬ ની ગોળી ૦૧ અથવા એક ખરલમાં ધસીને પાણી સાથે પાવાથી તાવને કબજામાં લે છે. ખોટા ઝાડાને બંધ કરી, પેટની આફરીને ઉતારે છે અને કફને ગાળી નાંખે છે. એટલે ઉપદ્રવો શાંત થતાં સુધી આ ગોળી આપી, પછી નંબર ૫ ની ગોળી શરૂ કરવાથી બાળક તંદુરસ્ત બને છે.

પણ કોઈ બાળકને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણવાળી વાવણી થઈ હોય તો નંબર ૧ સાતની ૧ ગોળી નાગરવેલના પાણી સાથે આપવાથી વરાધની હાંફને તુરત ખેંચાઈ છે. ઝાડાનો રંગ બદલીને તાવને ઉતારે છે.

જો કોઈ બાળકને સસણી થઈ હોય તો નાગરવેલનું પાન નંબર ૧ પાકું લેવું તથા અજમેા વાલ અરધો-અન્નેને સાથે વાટી સહજ પાણી નાંખી તેનો રસ કાઢવો અને તે રસને ગરમ કરી તેની અંદર

અગાઉ ઉઠાંટીઆમાં લખેલી તમાકુનાં કાંખજાની દવા ૧ થી ૨ રતી નાંખી, બાળકને દિવસમાં ત્રણ વખત પાવાથી સસણી તથા શ્વાસ મટી જાય છે.

અથવા નંબર ૧ની દવા રતી ૧, નંબર ૨ વાળી દવા રતી ૧ તથા તેમાં અરધી રતી કુલાવેલો ટંકણુખાર નાંખી ૧ પડીકું બનાવવું. આવા ત્રણ પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત એલચીનો ૧ દાણો ધીના દીવા ઉપર શેકી તેને વાટી તેમાં ૧ નાગરવેલના પાનનો રસ તથા ૧ ટીપું મધ મૂકી એ રીતે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી બાળકનાં સસણી અને શ્વાસ નાબૂદ થાય છે.

કેટલીક વખત બાળકને વરાધ જેવાં લક્ષણુ વરતાય છે. તેની સાથે તેને ઉલટી થતી હોય છે. મોઢું ગંધાય અને હાથપગ ઠંડા રહે, આંખો ચકર ચકર ફેરવે, આવાં ચિહ્નો જણાવા લાગે તો તેના પેટમાં કૂમી છે એમ માનીને તેને નંબર ૮ ની ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી કૂમી સાથેના બીજા ઉપદ્રવો બંધ થઇ દરદ નાબૂદ થઇ જાય છે.

વરાધના વ્યાધિમાં બાળકની કાળજીભરી સંભાળ, લેપશૈકની કાળજી, બદલાતાં ચિહ્નોની નોંધ, માતાએ પરજી પાળવી તથા પોતાના બાળકને તંદુરસ્ત બનાવવા પ્રત્યેની બાવના હોય છે, તો બાળક જરૂર ફરીથી તંદુરસ્ત બની રહે છે. મોટા મોટા કીમીવાળા ડોક્ટરો અને નવીન આયુર્વેદીય આચાર્યો જેટલા આ વ્યાધિમાં સફળ નથી થતા, તેટલા વૃદ્ધ, અનુભવી, ક્રિયાકુશળ અને જેમણે સેંકડો કેસો વરાધના જોયા છે તેઓ હિંમતથી સફળ ઉપચાર કરી શકે છે. અનુભવથી લખાયેલી વરાધની આ ચિકિત્સાપ્રણાલિ ચિકિત્સકોને એક સુગમ કેડી સમી બની રહે અને બાળકોના પ્રાણની રક્ષા થાય છે.

*

*

*

પ્રકરણ ૪૯ મું

સુકતાન અથવા બાળશોષ

વિદ્વાન શોધકો એવું માને છે કે ભારતવર્ષની અંદર બાળકની મૃત્યુસંખ્યા કોઈ પણ રોગથી વધુ પડતી હોય તો તે બાળશોષ અથવા સુકતાનથી છે. તેનું મુખ્ય કારણ આપણી સ્ત્રીઓ-બાળકની માતાઓમાં બાળપરિચર્યાના વાસ્તવિક જ્ઞાનનો અભાવ એ જ છે.

એ વિદ્વાનોનો ઉપર દર્શાવેલો મત અમને પણ કેટલાક અંશે સત્ય જણાય છે. માતા બનેલી સ્ત્રીઓના બાળઉછેરના જ્ઞાન સંબંધમાં તેમની સાથે રહીને અભ્યાસની નજરે જુઓ તો તેમનામાં તદ્દન અજ્ઞાનતા જણાશે. તે માત્ર અશિક્ષિત અથવા તે ગ્રામ્યજીવન ગાળનારી સ્ત્રીઓમાં જ છે એમ નહિ, પણ સારી કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓમાં પણ બાળઉછેરનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેમાં માત્ર એમનો દોષ છે એમ નથી, આજની કેળવણીમાં ભવિષ્યમાં બનનારી માતાઓને નજર સામે રાખીને આવું સચોટ જ્ઞાન આપવામાં આવતું જ નથી, અને એથી જ આજે માતા બનેલી સ્ત્રી પોતાના બાળકના જરા શા બ્યાધિ માટે કે પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતામાંથી તંદુરસ્તી તરફ લઇ જવા માટે કેવળ ચિકિત્સકોની સલાહ, સૂચના તથા ઉપચાર ઉપર જીવતી હોય અને પોતાના બાળકને જીવાડતી હોય એમ જણાય છે. ધરૈદુ' યાને બાળઉછેર માટેનું ડોસીવૈદુ' તો આંગણ સંસ્કૃતિના ભેળસેળ સાથે જ ક્યારનું ય દેશનિકાલની શિક્ષાને પાત્ર થઇ ગયું છે.

સુકતાન વ્યાધિનું બીજું નામ બાળશોષ છે. પછી તો તેને 'ધરૈલુ,' 'સુક્કા રોગ'-'મબરખી' એમ પ્રાંતભેદને લઇને જુદા જુદા નામથી સંબોધવામાં આવે છે.

આ વ્યાધિ ધણું કરીને ધાવણુ ધાવતા અથવા દુધ પીતા બાળકને લાગૂ પડે છે અને વ્યાધિ લાગૂ પડ્યા પછી ધીરે ધીરે બાળકના રસ, રક્ત, આદિ ધાતુનું શોષણ થવા લાગે છે અને લોહી-માંસ ઉપરથી ઘટતાં જમને બાળક સુકું હાડપિંજર જેવું બનતું જાય છે.

બાળકને સુકતાન શાથી થાય છે એ તરફ સહેજે જોવાને વૃત્તિ ખેંચાય છે. સુકતાન થવાની પાછળનાં કારણો અનેક વૈદ્યરાજો જુદાં જુદાં માને છે. પરંતુ જે માતાઓ ધણી કૃશ શરીરની છે અને જેમની દૈહિક સ્થિતિ ગર્ભધારણ કરીને ગર્ભને પોષણ આપે તેવી નથી, એવી સ્ત્રીઓને જો ગર્ભ રહે છે તો તેનો ગર્ભ માતાના ઉદરમાં-ગર્ભાશયમાંથી જોમ્મએ તેટલું પોષણ મેળવી શક્યો હોતો નથી. વળી જે સ્ત્રીઓને પ્રદર જેવો વ્યાધિ ગર્ભધારણ કરતા પહેલાં જ લાગુ થઈ ગયેલો છે અને એ જ અરસામાં ગર્ભ રહે છે તથા ગર્ભ રહ્યા પછી પણ શ્વેત પ્રવાહ (પ્રદર) નાલૂ હોય છે, તેણીના ગર્ભને પણ પુરતું પોષણ મળતું નથી. આવી રીતે ગર્ભમાં જ પોષણના અભાવને લઈને જન્મેલાં-જન્મતાં જ ધણાં નબળાં અને દુબળાં બાળકોને સહેજ કારણ મળતાં બાળશોષ શરૂ થાય છે.

આ તો જાણે જન્મ પહેલાંની વાત કહી. પરંતુ જન્મ લીધા પછી કેટલાંએ બાળકને માતાના દુધનું પુરતું પ્રમાણ મળી શકતું નથી, અને મળતું હોય છતાં તેવી માતાઓનાં શરીરમાંથી આવતું દુધ પુરા સત્વવાળું કે પૌષ્ટિક તરવો પુગં પાડી શકે તેવું હોતું નથી. અર્થાત્ બાળકને ધવરાવતી માતા પ્રદર, પાંકુતા, ખાંસી, ક્ષય વગેરે જેવા રોગથી પિડિત હોય છે, એટલે એના દુધમાં બાળકને પોષણ આપી શકે તેવાં તરવો મળતાં નથી એ પણ એક કારણ છે.

માતાના દુધના અભાવે બહારનું કહેવાતું ગાય, બકરી અને બેંશના દુધ પર અથવા તૈયાર ડબ્બાઓમાં પેક કરેલા દુધ ઉપર બાળકને જીવવાનું હોય છે ત્યારે, ધણું કરીને આવાં દુધોથી બેજસેળ,

વાસીપણું, વિકૃત થઈ જવાપણું, અથવા તે બનાવટી મળવાથી પોષણ નહીં મળવાના કારણે પણ સુકતાન લાગૂ થાય છે.

બાળકને થઈ ગયેલા વરાધ જેવા બ્યાધિથી અથવા ‘ન્યુમોનીયા’ કે ‘બ્રોન્કાઇટીસ’ પછીની આવી ગયેલી નબળાઈથી જીર્ણવર લાગૂ થઈ ફેફસાંમાં બિગાડ ઉત્પન્ન થઈને પણ સુકતાન બ્યાધિ શરૂ થાય છે.

લાંબો વખત કફ રહેવાથી ફેફસાં દુષિત બને છે અને તેમાંથી સુકતાન શરૂ થાય છે. ‘રોગનું મૂળ ખાંસી અને કળ્યાનું મૂળ હાંસી’ એ કહેવન પ્રમાણે બાળકને લાંબા વખતની ખાંસી સુકતાન પેદા કરે છે. અર્થાત

‘કાસાત્સંજાયતે શ્વયઃ’

એ સુત્ર અનુસાર ખાંસી એ કફની નિશાની છે, અને કફ ફેફસાંને દુષિત કરે છે અને દુષિત થયેલાં ફેફસાં સુકતાનની શરૂઆત કરે છે.

આંતરવિકારથી પણ શોષ રોગ થાય છે. અર્થાત બાળકને શ્વાવાનું, દુધ પીવાનું અથવા આહાર લેવાનું જ્ઞાન હોતું નથી. એની પાસે જ્યારે અને જેવું ધરવામાં આવે છે ત્યારે અને તેવું તે પેટમાં નાંખે છે અને અજ્ઞાન માતા પ્રેમવેગથી બહુ નાની ઉંમરમાં એને ઝીડા પદાર્થો આપવા લાગે છે અથવા સુકાં બીસ્મીટ અને ચણાના ગાંડીયા જેવા વિદાહી દ્રવ્યો ખાવાનું શીખવે છે. એથી વાતાદિ દોષ કોષ પામીને ધાતુ બનાવનારાં શ્રોત્રોને રોકી લઈને અનેક લઘુજોવાળો સુકતાન શરૂ થાય છે. એને લીધે શરીરના ધાતુઓ ખુદ પામવાને બદલે ક્ષીણ થતા જાય છે અને પેટમાંની આંતરિક ક્રિયામાં બિગાડો પેદા થાય છે. તેમાંથી અતિસાર, કમજોરતા, લીલા ઝાડા, વગેરે થઈ આવે છે, પેટ મોટું થઈ હાથ પગ મળી જાય છે, પેટ ઉપર નસો દેખાવા લાગે છે. એમાંથી આત્મવિકાર, એટલે આમ સાથેના પાતળો ઝાડો શરૂ થાય છે, તેની સાથે તાવ

પણ ઝીણો રહે છે અને બાળક સુકાવા લાગે છે. ધણી મિઠિલાઈ 'ટાઈફોઇડ' તાવ થઈ ગયા પછી સુકતાન રોગ લાગુ થાય છે એમ માને છે; જ્યારે એક અનુભવી વૈદ્યરાજનું સુકતાન થવાનું કારણ તદ્દન ઉપર જણાવેલા મતોથી નિરાળું જ છે. તેઓ જણાવે છે :

બાળકની ત્રણ વર્ષની ઉંમર થતાં પહેલાં એટલે તે ન્યાસુધી ધાવણ ઉપર જીવે છે તે દરમ્યાનમાં તેને એક એવો રોગ થાય છે કે બાળક સુકાઇને માત્ર હાડપિંજર બની જાય છે. એનું નિદાન આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં જેવામાં આવતું નથી. હાલના કેટલાક વંધો તેને 'બાળશેષ' એવું નામ આપે છે. પરંતુ ગુજરાતમાં તેનું નામ 'સુકતાન' તથા 'રેવાસણુ' કહે છે. સુકતાનનું લક્ષણ એવું છે કે તેને થોડો તાવ હોય કેવા ન હોય પણ ઝાડા પાતળા આમ અને જળસ સાથે થયા કરે અને બાળક સુકાઇને કેવળ અરથી રૂપ થઈ જાય. 'રેવાસણુ'નું લક્ષણ એવું છે કે બાળકને ઝાડા થાય નહિ પણ ઝીણો તાવ લાગૂ થઈ જાય, જેથી બાળક સુકાઇને હાડપિંજર જેવું થઈ જાય.

આ રોગ પણ આપણા ધર્મશાસ્ત્રની પ્રાચીન પદ્ધતિનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કૃણ છે. એની ઉત્પત્તિ એવી છે કે જે સ્ત્રીને છોકરું નાનું ધાવતું હોય તે છોકરું નજીકમાં ખોયામાં અથવા પથારીમાં સુતું હોય અને તે વખતે સ્ત્રી પુરૂષનો સંયોગ થાય તે અરસામાં છોકરું જમી ઉઠે અને રડવા માંડે જેથી તેને લાઇને છાનું રાખવા માટે ધવરાવવાની જરૂર પડે, અથવા નહીં ધવડાવે તો પણ પોતાના હાથમાં કે ખોળામાં કે પાસામાં દાખીને તેને છાનું રાખવાની જરૂર પડે, તેથી આ રોગ થાય છે.

તેનું કારણ એવું છે કે સુરતસમાજમંથી સ્ત્રીનું અંગ શ્રમિત થઈ તમ્મ થાય છે અને તેથી તેના હાથ અને પગમાંથી જે સ્રોર (વીજળીનો પ્રવાહ) વહે છે અને તેની સાથે ગરમી અસુદ્ધ થઈ

બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તે સમયમાં માતાના સ્તનનું દૂધ જમ્બું, પીળું, ખાટું કે વિરસ થઈ જાય છે. બાળકને તે દૂધ ખ્યતું નથી, એટલે તેને ઝાડાનો રોગ થઈ તે સુકાઈ જાય છે. જો ધવડાવવામાં નહીં આવે પણ માત્ર હાથે સ્પર્શ કરવામાં આવે તો હાથની ગરમી તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તાવ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી તેને ‘રેવાસણ’ નામનો રોગ થાય છે.

જેમ જેમ જમાનો સુધરતો જાય છે તેમ તેમ આ સુકતાન તથા રેવાસણનો રોગ વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેના ઉપાયમાં એ બાળકને પુષ્ટિ આપી, માંસ અને રૂધીરથી પરિપૂર્ણ કરવા માટે એક ઉપાય પરંપરાની ચાલતી રહીને છે કે સ્ત્રી રાત્રે જે ચણીઓ પહેરીને સૂતી હોય તે ચણીઓ ખીજે દિવસે સવારે બદલીને બાળકને સવારમાં તેજ ચોળીને નવડાવી, તેની આંખમાં જરા મેશ આંજી, પેલા સતવાળા ચણીયામાં લપેટી ઘોડીઆમાં અથવા પારણામાં સુવાડી દેવું. એથી માતાના લોહીની શુદ્ધ વિદ્યુતથી પોષાઈ બાળક પુષ્ટ અને બળવાન બને છે. પણ એટલું યાદ રાખવું કે ઉપર જણાવેલો ચણીઓ દરરોજ પહેરવો જોઈએ.

ઉપર જણાવેલો મત સુરતના સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યરાજ શ્રી તિલકચંદને છે. તેઓ સુકતાન અથવા રેવાસણ થવાના કારણમાં સ્ત્રી-પુરુષના સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલી ગરમી બાળકને ધાવણ મારફત કે સ્પર્શ મારફત શરીરમાં પ્રવેશ કરીને ઝાડાનો રોગ અથવા જીર્ણીજ્વર પેદા કરે છે એમ માને છે, અને અમારા અનુભવમાં પણ કેટલાક અંશે આ હકીકત સત્ય જણાઈ છે. જો કે માત્ર આ એક જ કારણ સુકતાન થવાનું અમે માનતા નથી. પરંતુ ઉપર જણાવેલાં અનેક કારણો સુકતાન પાછળનાં હોય છે.

છતાં વાચકનું ધ્યાન ચોક્કસ ખેંચવાની રજા લઈએ છીએ કે જે માતાનું બાળક કૃશ થયેલું હોય અને સુકતાન તરફ વળતું જતું હોય
બા. બા. ૨૯

તેણે બીજી પરહેજ કે દૂધ સુધારવાના ઉપાય સાથે અખંડ પ્રહયથ પાળવું અને સમાગમથી દૂર રહેવું એ બાળકના લલા ખાતર અને બાળશોષ જેવા પ્રાણનાશક વ્યાધિ માટે ધણું જરૂરી છે.

સુકતાનવાળા બાળકના લક્ષણમાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન તરીકે જીદો વ્યાધિ ડોઢ જેવામાં આવતો નથી. લગભગ મોટા માણસને થતાં ક્ષય જેવાં ચિહ્નો તેને જણાય છે. કારણ કે વિદ્વાન વૈદ્યરાજોને એકસ મત છે કે બાળશોષ અથવા સુકતાન એ ક્ષય રોગનો અવસ્થાજન્ય ભેદ છે. એટલે બાળશોષની ક્ષયરોગાનુકૂળ ચિકિત્સા કરવી ઉચિત છે.

સુકતાનવાળા બાળકને જીર્ણન્યર એ મુખ્ય દર્દ છે. સારો દિવસ અને રાત અથવા થોડા કલાક પણ તેને તાવ આવી જાય છે, શરીર તપેલું રહ્યા જ કરે છે. જે જાતીમાં (ફેફસાંમાં) એની ખાસ અસર હોય છે તો ખાંસી અને કફ પણ તાવ સાથે ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જણાય છે, અને તેની વધુ અસર આંતરડાં ઉપર થયેલી હોય છે તો પાતળા ઝાડા દિવસમાં અનેક વખત થાય છે. ઘણું કરીને ઝાડાનો રંગ લીલો હોય છે અને ક્યારેક ઝાડા સાથે આમવેષિત પણ જણાય છે. એની સાથે એનું લીવર બગડ્યું હોય છે. એથી કેટલીક વખત વચમાં વચમાં ઉલટી પણ થઈ જાય છે, અને તેમાં કફ પડે છે. થોડીઆમાં પડી રહીને બાળક રાત્રિ દિવસ ટેં ટેં કરતું રડ્યા કરે છે અને શરીર સુકાવા લાગે છે. કેટલાક બાળકને આ રોગ લાગુ થતાની સાથે તાળવામાં ખાડો પડેલો જણાય છે અને એથી જ આ વ્યાધિને ગામડામાં ‘તાળુકંટક’ અથવા ‘સુકગળુ’ પણ કહે છે. એક વૈદ્યરાજ સુકતાનની પરીક્ષા કરવા માટે જણાવે છે કે જે બાળકને સુકતાન શરૂ થયો હોય તેની કાનની બૂટ દબાવવાથી તેને જરા પણ દર્દ થશે નહિ. દર્દ ન થાય તો સમજવું કે તેને સુકતાન અથવા બાળશોષ જરૂર છે.

સુકતાનવાળા બાળકનું દિવસે દિવસે શરીર ઘસાતું જતું હોવાથી અને તેના શરીરનો ક્ષય થતો હોવાથી તેના શરીરને પોષણની જરૂર છે. ધાવતા બાળકને તો પૂરતા પ્રમાણમાં માતાનું ધાવણ મળતું હોય અને માતા નીરોગી હોય તો તેનું ધાવણ કાફી છે. માત્ર માતાએ કાઈ જાતનું કુપથ્ય નહિ કરતાં અથવા ખાંડનાં જમણુ જેવા અને લજ્જાનાં જેવા વિદાહી પદાર્થો છોડીને ખોરાકમાં ઘરના ચાલુ પદાર્થો, વિશેષે કરીને દૂધ તથા ફળોના રસો જેવા પદાર્થો વધુ લેવા કે જેથી તે પદાર્થો ધાવણ મારફત બાળકને પોષણ આપી શકે છે. પરંતુ માતાનું દૂધ બરાબર ઠીક ન હોય ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં આવતું ન હોય અથવા બાળક મોટી ઉંમરનું હોય તો પછી ઉપરથી દૂધ-ગાયનું દૂધ સમાન ભાગે પાણી મેળવી ઉકાળીને ઠંડું થયા પછી જરૂરીયોત પ્રમાણે આપવું. ખાસ કફનો ઉપદ્રવ ન હોય તો ક્યારેક મોંસખીનો રસ પણ આપી શકાય. પરંતુ બાળકની પાચન કરવાની શક્તિ જોઈને આપવું. ‘ગ્લેક્ષો પાઉડર’ જેવી વસ્તુ ડોક્ટરો આપવાની લલામણુ કરે છે. તેમાં દૂધ, ગ્લુકોઝ, માખણ જેવી વસ્તુઓ મેળવેલી હોય છે એમ ડોક્ટરો કહે છે. પરંતુ જો તાણું ચોખ્ખું જ્યારે જોઈએ ત્યારે ગાયનું કે બકરીનું દૂધ મળતું હોય તો પછી આવા પદાર્થો આપવાનો મોહ ન રાખવો એ જ વધારે ઠીક છે. પરંતુ શહેરોમાં જ્યાં સાચા અને સારા દૂધના વાખા હોય ત્યાં પછી આવા પદાર્થો આપવાને મન લલચાય છે અને કેટલાક બાળકને જો માફક આવી જાય છે તો તેનું શરીર જરૂર લરાઈને તાજગીવાળું થતું જોયું છે.

ખોરાક ઉપરાંત બહારના ઉપચાર તરીકે ઘેટીનું ઘી બાળકના બદન ઉપર રોજ રોજ માફીસ કરવાથી સુકતાનવાળા બચ્ચાને શરીરનો તપારો ઓછો થાય છે. ડોક્ટરો ‘કેસલીવર ઓઇલ’ છાતી તથા પીઠના ભાગ ઉપર એટલે ફેફસાં પાછળ તથા આગળ અને પેટ ઉપર, એ જગ્યાએ માફીસ કરવાની સલાહ આપે છે. પરંતુ એ પ્રાણીજ ઓષધ કરતાં ઘેટીનું ઘી મળે તો વધારે સારું છે. ઉપરાંત આયુર્વેદની

બનાવટો ‘લાક્ષાદિ તેલ’ તથા ‘મહાયંદનાદિ તેલ’ આ રોગીના શરીર ઉપર માલીસ કરવાથી ફેફસાં અને આંતરડાંને મદદ કરે છે, અને જીર્ણવરને ઓછો કરી નાંખે છે તથા સુકતાનવાળા બાળકને પસીનો રાત્રિમાં વળીને જે કમજોરી આવતી હોય છે તે દૂર થાય છે. એટલે ઘેટીનું ઘી અથવા લાક્ષાદિ તેલ અથવા મહાયંદનાદિ તેલ એ પૈકીમાં જે સુલભતાથી મળી શકે તેનું ધીમા હાથે દિવસમાં એક વખત બચ્ચાના શરીર ઉપર માલીસ કરવું. ઘેટીનું ઘી એટલે બિન આપનારાં ઘેટાં હોય છે, એ પ્રાણીના દૂધમાંથી છાશ કરી ઘી બનાવે છે. તે ઘી ઘેટાં રાખનાર માલધારી રખારી ભરવાડ લોકોને ત્યાં મળી શકે છે.

બાળકને સ્વચ્છ રાખવાની પણ આ સાથે જરૂર છે. તેના ખાડા, પેસાબ અને ઉલટી વગેરે શરીરથી બહાર નીકળેલા બલગમનો તે જ વખતે નિકાલ કરીને તેને ગરમ પાણીથી સાફ કરી લઇ, કપડાં વારંવાર બગડ્યા વગરનાં ઓખાં ધોયેલાં પહેરાવવાં. તાવ શરીરથી છૂટતો ન હોય તો ઘણું નવરાવવાની જરૂર નથી, પણ ખાદીનો કકડો ગરમ પાણીમાં ભીંજવી શરીર ઉપર ફેરવીને તેને સફાઈ કરી લેવી તે જરૂરનું છે.

આ વ્યાધિમાં બાળકના તાળવામાં ખાડો પડેલો જણાય છે અને એથી જ તેને તાલુકંટક કહેવાય છે. લૌકિક રીતે તો આ તાળવાના ખાડામાં ઘણી ચીજો ભરવાનો કે મૂકવાનો રીવાજ છે. માયું ઘંસી તાળવાના ખાડામાં પ્રથમ લગાડી, તે સુકાઇ જાય અને બરાબર ચોંટી જાય ત્યારપછી દરરોજ ધૂપેલ તેલ ત્યાં લગાડવામાં આવે તો પડેલો ખાડો ખુરાઇ જાય છે અને જેમ જેમ ખાડો ખુરાતો જાય તેમ તેમ બાળક આ વ્યાધિથી સુધરતું જાય છે. એક ડોસીમા બધી સ્ત્રીઓને તેમના બાળક માટે આ ઉપચાર બતાવતાં મેં જોયાં છે અને ઘણી સ્ત્રીઓએ પણ મને કહેલું કે આ ઉપાય સારો છે.

નાનાં નિષ્ણાતો આ ખાડામાં ઉપર ખતાવેલાં લાક્ષાદિ તેલમાં ભીંજવી દરરોજ મૂકવાની ભલામણ કરે છે.

કનાં ફેફસાંમાં વિકાર હોય અને એ ક્ષુબ્ધ થયેલાં હોય તો તેવાં અથવા આંતરડાંમાં વિશેષ વિકાર હોય તો તે સુધરે તો વિચારપૂર્વક આપવાં જોઈએ. સાથે શરીરના ઘટાડાને અટકાવે ત ઘટતું અટકે તેવાં ઔષધો આપવાની જરૂર જણાય છે.

। કરીને તો આ વ્યાધિમાં કેલશ્યમવાળી દવાઓની ઘણી એથી જ બાળશોષ અથવા સુકતાન માટે દેશી વૈદાનું ધાતું ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે.

રીઆના ઔષધ ઉપર પોતાની આખી ચિકિત્સાનો મદાર જરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અમદાવાદના એક બાળવૈદરાજે આપરીયું બાળકને આપી-ખવરાવીને ગળતાં જતાં બાળકને નાબ્યાના સેંકડો દાખલા છે. આ આપરીયા વિષે અમે અનેક વખત લખી ગયા છીએ. તે ગોદંતી હરતાલ અથવા ભસ્મ છે. ગાંધીને ત્યાં ચીરોડી અથવા ધાપાણના નામે પીએ મણના લાવે તે મળે છે. તેના સાફ કકડાને કોલસા ને સળગાવવાથી સફેદ રંગની મુલાયમ ભસ્મ બને છે. આનું પરીયું. બાળકની ઉંમર પ્રમાણે ત્રણથી ચાર રતી સુધીનું ચમચી દૂધમાં અથવા ધાવણમાં ઓગાળી સવાર સાંજ એ પવાથી બાળકનો જીર્ણીજ્વર નાબૂદ કરે છે, ઝાડાને સુધારે હાડકાને પોષણ આપે છે. કારણ કે દેશી રીતે બનેલું એ રતનું કેલશ્યમ છે. આ ઔષધ સદરહુ વૈદરાજનું મુખ્ય ઔષધ સાથે જો બાળકને ઝાડા લીલા અને પાતળા થતા હોય તો સખનાઈટ્સ'નું સાથે એક પડીકું બાંધી આપે છે અને તેને સાથે લેવાની ભલામણ કરે છે. ક્યારેક શીશીમાં પીવાની

દવા તરફે 'ફેરીયેટ કવીનાઇન સાઇડ્રસ' આપવામાં આવે છે અને ક્યારેક 'ફેરીયેટ એમેનીયા સાઇડ્રસ'નું પાણી બનાવી ભરી આપે છે. પરંતુ સેંકડો સુકતાનના વ્યાધિવાળા અચ્ચાની દવાઓ મહિનાઓ સુધી સ્ત્રીઓ લે છે અને તેથી ઘણાં બાળક સુધરતાં અમે જોયાં છે.

અગાઉ અમે નિદાનના વિવેચનમાં સ્વર્ગવાસી વૈદરાજ તિલકચંદ તારાયંદનો અભિપ્રાય ટાંકી ગયા છીએ. તે વૈદરાજ પોતાના અનુભવનો એક સુંદર ઉપાય બતાવે છે, તે અહીં આપ્યા વગર રહી શકાતું નથી. **ઉપાય નં. ૧**

ખાપરીયાની ખાપ (એક જાતનાં લાલ માટીનાં ઢીંકરાં પકાવેલાં સુરત જીજ્ઞાના ગાંધીઓને ત્યાં મળે છે) શેર ૧ લાવી તેને ખાંડી, તેમાં ખાટા લીંબુનો રસ શેર ૧ નાંખી લોઢાની કડાઇ (પેણી)માં ભરી દેવતા ઉપર મૂકી, રસ બળી જાય અને ખાપરીયાની ખાપ કારી પડી જાય ત્યાંસુધી તપાવવું. પછી તેમાં મોટી હરડેના ઠળીઆ કાઢી નાંખીને ઉપરનો દળ શેર ૧ તથા કાગદી એલચી શેર ૦.૧ છોડાં સાથે ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ઉપરની ખાપરીયાની ખાપમાં મેળવી બરાબર ઘુંટીને બાટલો ભરી રાખવો.

તેમાંથી ૧ રતીથી ૧ વાલ સુધી બાળકની ઉમરનો વિચાર કરી સુકતાનવાળા દરદીને જે પાતળા ઝાડા થતા હોય તો પ્રથમ સાત દિવસ ચોખાના ધોવણુના અનુપાન સાથે, બીજા સાત દિવસ તાજી છાશની ઉપરની પરાશ (છાશને ઠરવા દઇ ઉપર પાતળું પાણી હોય તેને પરાશ કહેવાય છે) સાથે અને ત્યારપછીના સાત દિવસ મધ સાથે અને પછી ત્યાંસુધી જરૂર જણાય ત્યાંસુધી મધ સાથે અથવા સાદા પાણી સાથે આપ્યા કરવું.

પરંતુ સુકતાનમાં જે ઝાડા ન હોય અને માત્ર તાવ હોય તો આ દવા એક મહિનો અથવા તેથી વધુ દિવસ મધ સાથે આપવાથી

બાળક રોગમુક્ત થાય છે અને સુકતાન નાશુદ્ધ થાય છે. આ ચુસ્ક સાથે ક્યારેક ગોદંતી અથવા આગળ કહેવાઈ ગયેલો ધાપાણુ ૧ રત્ની મેળવીને આપવાથી બાળકને વધુ લાભ કરે છે.

બાળકને સુકતાનના વ્યાધિમાં પાતળા અને લીલા ઝાડા એટલેક સખત રૂપમાં થાય છે કે એથી બાળક નીચોવાઈ જાય છે અને ઝાડા બધે થવા માટે એલોપથી તથા આયુર્વેદનાં મહાન ઔષધો ત્યારે કામ કરી શકતાં નથી, ત્યારે હૃષિકેશના એક વૈદ્યરાજે બતાવેલો ઉપાય અવ્યર્થ અને ઘણું સુંદર કામ આપે છે. તે ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે :

ઉપાય નં. ૨

મોરચુથુ તો. ૧ નો કાંકરો લાઈ લોહાની તવી ઉપર મૂકી, ચૂલે કોલસા ઉપર ચડાવવો અને ચમચો ભરીને એ તળી ગયેલા કાંકરો ઉપર દહીંનું પાણી એટલે કે દહીં મેળવ્યું હોય તે વાસણમાં દહીં જમ્યા પછી નીચે પાણી જુદું પડે છે તે પાણી મૂકવું. પાણી બળી જાય એટલે ફરી ચમચો ભરી મૂકવું. આ પ્રમાણે ૨૧ વખત મૂકી બરાબર મોરચુથુ કોઈ પડી જાય એટલે નીચે ઉતારી, ખરલમાં નાંખી તેની અંદર ત્રણ તોલા ઝૂલકાથો નાંખી, તેમાં પાણી નાંખી, ઘુંટીને મગના દાણા જેવડી ગોળી બનાવવી. અત્યંત ઝાડાવાળા સુકતાનમાં જે ખાંસી પણ સાથે હોય તો એક પાનનો રસ કાઢી તેમાં મધ મૂકી આ ગોળી સવાર સાંજ એકેકે આપવી. અને કદ ખાંસી ન હોય પણ માત્ર પાતળા ઝાડા જ થતા હોય તો દૂધની સાથે ઓગાળી આપવાથી ઝાડા ઓછા થવા લાગી તેનો કલર બદલાઈ જઈને બંધાય છે, અને એ રીતે ઝાડા મટી ગયા પછી તેનું શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થવા તથા શ્રીણો તાવ, કફ, ખાંસી, વગેરે નાશુદ્ધ થવા હવે બતાવવામાં આવે છે તે ગોળી આપવી :

ઉપાય નં. ૩ મૌકિક વટી

અસરાઇ અણુવીધ સાચાં મોતી બે આનીબાર

જહેર મહોરા ખતાઇ તો. ૧

હજરત જહુર તો. ૧

દરીયાઇ નાળીયેર તો. ૧

ઉંચી હરેતો ગર્ભ તો. ૧

કમરકાકડીનો મગજ તો. ૧

વાંસકપુર સાચું તો. ૧

ધંધાચીના દાણા તો. ૧

ગુલાબનાં ફૂલ તો. ૧

અધી વસ્તુને જુદી જુદી આરીક ખાંડીને મેળવી દેવી. પછી ચોખ્ખા ગુલાબજળમાં ઘુટી મગના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એક વસ્સના આળક સુધી ૧ ગોળી સવારે તથા એક ગોળી સાંજે. એથી ઉપરની ઉમરના આળકને બધે ગોળી સવાર સાંજ માતાના દુધ સાથે અથવા ગાયના દુધ સાથે મેળવીને આપવી.

આ ગોળી આળકના સુકતાનના વ્યાધિ અંગેનો જીર્ણોત્તર, શરીરને લપારો, હાડકાની નબળાઇ, દાંત આવતી વખતની પીડા, ઝાડા થવા અથવા કબજિયાત, વગેરેને નાબૂદ કરી હાડકાને પોષણ આપી, આંતરડાં અને ફેફસાં ઉપર અસર કરી, શરીર સુધારી, હૃદયપુષ્ટ બનાવે તેવો અતુલવસિદ્ધ આ ઉપાય છે. લાગઠ બે ત્રણ મહિના ગોળી આપ્યા ફરવી. એથી દાંત પાણુ વગર પીડાએ આસાનીથી આવે છે અને આળકને તંદુરસ્ત બનાવે છે.

ઉપાય નંબર ૪

એક આળક જે ત્રણ મહિના લાગઠ તાવ, ઝાડા અને કફથી એટલો નિર્બળ બની ગયેલો અને એટલો કૃષ થઇ ગયેલો કે પારણામાંથી તેને

લેવો પણ મુશ્કેલ પડે. તેને માટે મેં હવે બતાવું છું તે પ્રમાણે યોગ આપ્યો હતો અને તેથી એ તંદુરસ્ત બનેલો.

સાચાં મોતીની પીષ્ટી	તો. ૦૧
સુક્રિાભસ્મ	તો. ૦૧
ગળાસત્વ	તો. ૧
વાંસકપુર	તો. ૧
ખેરસાર	તો. ૦૧
સોનાના વરખ	વાલ ૪
ચાંદીના વરખ	વાલ ૪
પ્રવાલપીષ્ટી	તો. ૦૧

આ વસ્તુને ખરલમાં નાંખી એક દિવસ ગુલાબજળ તથા એક દિવસ કેવડાજળમાં ઘુંટીને સુકવી ખરણીમાં ભરી રાખી, તેમાંથી બે રતી સવારે અને ૨ રતી સાંજે મધનું એક ટીપું અને જરા ધાવણ મેળવી આપવા માંડ્યું, અને બીજા અઠવાડીઆથી તેનો તાવ, કફ, જાડા નાબુદ થયા, તેનામાં ચેતના-વાઇટાલીટી આવવા લાગી અને બે મહિનામાં એ તદ્દન સુધરી ગયો. ત્યારપછી ધણું બાળકોને આ યોગ હું આપું છું અને તેથી ધણું દુર્બળ, કૃશ અને અશક્ત થઇ ગયેલાં બાળકો સુધરી જાય છે.

આ સિવાય લઘુ વસંતમાલતી, સુવર્ણ વસંતમાલતી, અન્નકભસ્મ શતપુટી, પ્રવાલભસ્મ, પીપર વગરનું શિતોપ્લાદિ ચુર્ણ, તેના પ્રમાણનો ખ્યાલ કરી બાળકના વય-વહીનો વિચાર કરી, ધીરજ રાખીને ચિકિત્સકોએ બરાબર નિદાન કરી ઔષધની યોજના કરવી, જેથી તેનું સુંદર પરિણામ આવે છે.

પ્રકરણ ૫૦ મું

મોતીઝરો-મન્થરજ્વર

પરિવર્તનશીલ કાલસ્વભાવે કોઈ વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદા રહેવા દીધી નથી. મોતીઝરો નામનો તાવ દુધ પીતા બાળકનો વ્યાધિ છે, પરંતુ આજે એ મર્યાદા રહી નથી. આજે તો મોટી ઉંમરનાં માનવી-એને પણ મોતીઝરો થતો જોવામાં આવે છે.

ઘણું કરીને એલોપથી આ જાતના તાવને ‘ટાઇફોઇડ ફીવર’ માને છે. યુનાની અને અરબીમાં ‘હમીકા’, ફારસીમાં ‘હુમ્મા મુતકબા મુતનાસા’ અને આયુર્વેદશાસ્ત્રજોએ ‘મન્થરજ્વર’ નામ પાડ્યું છે, હિન્દીમાં એને મોતીઝરો કહે છે.

આયુર્વેદનાં પુરાતન પુસ્તકોની તપાસ કરતાં આ વ્યાધિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. અમુક કાળ પહેલાં યુનાન અને અરબસ્તાન તરફથી આ વ્યાધિનું આગમન. હિન્દુસ્તાનમાં થયું હોય તેમ જણાય છે. એટલે જ પ્રાચીન પુસ્તકો હારીતસંહીતા અને ચરક, સુશ્રુત, વાઙ્મન, જેવા ગ્રંથોમાં તેનું વિવરણ નથી; પરંતુ યોગચિંતામણિમાં ‘મધુરજ્વર’ના વર્ણનમાં આ વ્યાધિની સામ્યતા મળે છે.

‘ગ્રીવા મધ્યે ચ દશ્યન્તે સ્ફોટકા સર્ષવેપિમા’

અર્થાત તેનાં લક્ષણો બતાવતાં કેટલાક શ્લોકોમાં જ્વર, જલન, ચિત્તની ચંચલતા, વિમોહિતપણું, દસ્ત પાતળા થઈ આવવા, તરસ ઘણી લાગવી, મોઢાનો લાલ વર્ણ, નિદ્રા ન આવવી, તાળવું અને જીભ સુકાવાપણું, ગરદન આગળ સર્ષવ જેવા દાણા નીકળવા, તેનું ‘મધુરજ્વર’ તરીકે યોગચિંતામણિમાં વર્ણન છે. ત્યારપછીના ગ્રંથકાર ‘યોગરત્નાકર’ના કર્તાએ હીક હીક રૂપમાં મન્થરજ્વરનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

મહર્ષિ આત્રેય વ્યાધિના સ્વરૂપ અથવા તેના નામ વિષે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે

‘વ્યાધીયાં અપરીસંખ્યેયઃ’

અર્થાત વ્યાધિની અપરિમીત સંખ્યા છે, એટલે તેના રૂપાદિકનો નિશ્ચય કરવાનું ધણું કઠિન છે. એથી જે વ્યાધિ, જે સમયમાં, જે દોષાદિકથી ઉત્પન્ન થતા જણાય તેનું નામ વૈદ્યોએ દોષલક્ષણ ઉપરથી નક્કી કરવું અને એ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત અનુસાર આધુનિક વિદ્વાનોએ એનું મન્થરજ્વર અથવા મોતીઝરા નામ રાખ્યું છે.

આ વ્યાધિ વાયુ આદિ દોષોના પ્રકોપ અને દેશકાળ, જળ, વાયુ, તથા મિથ્યા આહારના પરિણામે ઉત્પન્ન થયા છે અને તે ઔપ્સર્ગિક રોગ છે.

મોતીઝરાનું પૂર્વરૂપ—

જેને મોતીઝરાનો તાવ શરૂ થવાનો છે તેને તાવની શરૂઆત તિલ્લુ રૂપમાં થાય છે અને તાવની શરૂઆત થયા પછી એ બીલકુલ ઉતરતો નથી, પરંતુ નિશ્ચિત સમય સુધી લાંબાય છે.

બાળકને ધણું કરી આ તાવ શરૂ થાય છે અને એની સાથે મૂળવાયુનું રોકાણ થઈ જાય છે, એટલે બાળક ચમકે છે અને ધાવણ ધાવવાનું એ છોડી દે છે, તેની સાથે આંખો ફાડી ઉપર આકાશની બાજુ જોયા કરે છે. અને ક્યારેક દૃષ્ટિને એક તરફ લગાવી તત્કાલ આંખો વીંચી દૃઢ સ્તબ્ધ બની જાય છે.

અને તેમાંથી તંદ્રામાં પડી જાય છે. વારંવાર તેને જગાડવાનો અને ધવડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જગતું નથી અને ધાવતું પણ નથી.

તાવનો વેગ વધતો જાય છે તેમ બાળક વધુ બેચેન બનતું જાય છે, સ્તનપાન બળજબરીથી કરાવવા છતાં સ્તનની દીંટડીને મોઢામાં લપટી ધાવણ ખેંચતું નથી પણ ક્યારેક દીંટડીને ચગળે અથવા ચાવે છે.

મોતીઝરા નીકળવાનો હોય છે તેવા દરદીના શરીરમાંથી એક વિશિષ્ટ પ્રકારની દુર્ગંધ આવવા લાગે છે અને આ ગંધ મોતીઝરાનું સૂચન કરે છે. આ ગંધને ‘મંથરી મલીનતા’ કહી શકાય.

આ તાવની ગરમી ૯૯"થી માંડી ૧૦૫" સુધી વધી જાય છે, સવારના કઢાચ ઓછો થઈને ફરી સૂર્ય વધવાની સાથે તાપમાન વધે છે અને જ્યાંસુધી દોષનું પાચન થતું નથી ત્યાંસુધી તાવ બીલકુલ શરીર છોડતો નથી.

સંપૂર્ણ મોતીઝરાનું રૂપ

બીજા દિવસોની ઉપેક્ષાએ જ્યારે આ વ્યાધિ પૂરા રૂપથી પ્રગટે છે તે દિવસે તાવનો વેગ વધુ જોરદાર બને છે.

બાળકની નાડી વધુ તીવ્ર અને વધુ વેગવાળી બની જાય છે અને ઘણું કરી બેહોશ સ્થિતિમાં જ બાળક રહે છે.

તાવ શરૂ થયાને સાતમા, દશમા અથવા બારમા દિવસે પ્રથમ ગળાની આસપાસ ખસખસના દાણા જેવા મોતીના રંગના બારીક સૂક્ષ્મ દાણા જેવામાં આવે છે. કેટલાક દાણા ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી નરી આંખે દેખાતા નથી. પરંતુ હાથ ફેરવવાથી, હાથને તે દાણાનો સ્પર્શ થાય છે.

પ્રથમ ગળાની આબુઆબુ, ત્યારપછી છાતી ઉપર અને ત્યારપછી સાથળ સુધી દાણા જેવામાં આવે છે. હાથપગના પંજા ઉપર બનતાં સુધી આ દાણા નીકળતા નથી.

જ્યારે મોતીઝરાના દાણા નીકળવા માંડે છે ત્યારે તાવનો વેગ થોડો મંદ પડે છે, પરંતુ સુસ્તી વધુ જણાય છે.

નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો વ્યાધિને અંગે થાય છે :

શરીરમાં બળતરા થવી, ચક્કર આવવા, બેહોશી અને મૂર્છા જણાવી, ઝાડા થઈ જવા, તરસ ઘણી લાગવી, સાચી ઉંઘ ન આવવી, મોઢું, તાળવું અને જીભનું સુકાવું, લીવર, બરોલ વધી જાય છે અને ક્યારેક પેટમાં આફરી આવે છે.

ખાંસી અને શ્વાસ કેટલાક દરદીને થઈ આવે છે, મસ્તકમાં અધિક દર્દ રહે છે, ફેફસાંમાં દાહ થઈ આવે છે.

ઉપરના એક અથવા એછા વધતા ઉપદ્રવો દરદીને વરતાય છે. ઔદ દિવસ અથવા વધુમાં વધુ ૨૧ દિવસ સુધી તાવ લાંબાય છે, ૨૧ દિવસની છેવટની આ તાવની અવધિ છે અને ત્યારપછી તાવ ઉતરી જાય છે. જો દરદીની પુરતી સાવધાની રાખવામાં નથી આવી હોતી અને તાવ દરમ્યાન અન્ન આપવામાં આવ્યું હોય છે અથવા બહારનું દૂધ વિશેષ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યું હોય છે અથવા સ્તનપાન કરાવનારી માતા બાળકને આવો તાવ શરૂ થવા છતાં ગરિષ્ઠ અને વિદાહી પદાર્થો ખાવાના શરૂ રાખી સ્તનપાન કરાવતી રહે તો તાવ બગડી જઈને ૪૨ દિવસ સુધી માંદગી લાંબાય છે. એટલે આ વ્યાધિમાં ઔષધિનો મારો ચલાવ્યા કરતાં દરદીની પુરતી સંભાળ અને પરેજી તરફ પૂરું લક્ષ રાખવાથી તે થોડી મુદતમાં રોગથી મુક્તિ મેળવે છે.

દુગ્ધપાન (ધાવણ) કરનાર બાળકને જાતે તો પરેજી બાબત ઘણું કહેવાનું નથી, પરંતુ એવા બાળકની માતાએ સાવધાનીથી ખોરાક છોડી દહ માત્ર એકાદ-બે પુલકા રોટલી, ગાયનું દૂધ, ખીચડી, ચોખા, પરવર અને દુધી જેવું એછા તેલમરચાવાળું શાક, આવો પથ્ય ખોરાક રાખી, બીજી સઘળી ચીજ બંધ કરવી જોઈએ.

પરંતુ અન્ન લઈ રોકે તેવા મોટા બાળક અથવા મોટી ઉમરના માણસને તાવની શરૂઆત થાય ત્યારથી જ અન્નનો એક કણ સરખો આપવો એ ભયંકર છે બલકે રોગને લાંબાવવામાં કારણભૂત અને છે. એટલે સમજી-અણસમજી આ જાતનાં દરદી ઉપર મક્કમ અને દૃઢ નિશ્ચયી સમજી પરિચારકની દેખરેખ રાખવી કે જે દરદીની પરવશતા અથવા મનની નિર્બલતામાં પણ અન્ન ન આપે અને જ્યાંસુધી તાવમુક્ત થઈ દરદી પૂર્ણ સ્વસ્થ જણાય નહિ અગર તેની અવધિ આવી તાવ ઉતરી જાય નહિ ત્યાંસુધી અનાજ ન આપવું એ વધુ જરૂરી અને દરદી માટે હિતાવહ છે.

કારણુ લંઘન કરાવવાથી દોષનું સારી રીતે પાચન થઈ જાય છે અને તાવ જલદી ઉતરી જાય છે, તેમ જ કોઈ પણ જાતનો નવો ઉપદ્રવ આ વ્યાધિમાં થતો નથી.

દરદી સંપૂર્ણ લંઘન કરી શકે તેમ ન હોય અને ક્ષીણતા ધણી જણાતી હોય તો થોડો મોસંબીનો રસ, દૂધ ને તુલસી નાંખેલી થોડી ચહા અને ગાયના દૂધમાં અરેધું પાણી નાંખી અંદર વાવડીંગ નાંખી ઉકાળીને ઠંડું કરેલું થોડું દૂધ આપવું; પરંતુ આવા પદાર્થો આપવામાં પણ પ્રમાણ અને સાવધાની પૂરી રાખવી. ક્યારેક કાળી દ્રાક્ષના થોડા દાણા તેમજ મીઠા દાડમના થોડા દાણા આપી શકાય.

પ્યાસ-તન્સ દરદીને ધણી લાગે છે. એટલે પાણી નાના મોટા સર્વ રોગીને આપવું જ પડે છે. તાવમાં પાણીની પ્યાસ લાગવા છતાં પાણી નહિ આપનાર દરદીને મૃત્યુ તરફ ધસડી જાય છે. માટે પાણી જરૂર આપવું. પરંતુ કદાપિ કાચું પાણી આપવું નહીં. કાચું પાણી અન્ન કરતાં પણ અધિક નુકસાન કરે છે. એટલે પાણીને-ફૂવાના પાણીને ત્રિપાદશીય અર્થાત એક લાગ બળી જાય અને ત્રણ લાગ બાકી રહે તેટલું ઉકાળી ઠંડું બનાવી, માટીના વાસણમાં ભરી રાખી, એ પાણી જરૂરીયાત પ્રમાણે દરદીને પીવા આપવું. ઘણાં નાનાં બાળક માત્ર ધાવણ ઉપર રહેનારાં પણ આ અવસ્થામાં પાણી પીએ છે.

દરરોજ સવારમાં વહેલું પાણી ઉકાળી ઠારી નાંખવું અને તે પાણી ચોવીસ કલાક સુધી આપી શકાય. બીજા દિવસે બીજું તાણું પાણી ઉકાળીને આપવું. બનાવેલું પાણી પહેાંચે ત્યાંસુધી આપવું એવું મોહ રાખવો નહિ. ચોવીસ કલાક પછી પાણી પીવાક્ષમક રહેતું નથી.

દરદીના તાવના દિવસો લંબાય છે તેમ તેના શરીરની અસુખા (અસ્વચ્છતા-મેલાપણું) વધતી જાય છે. તો પણ ખૂલેચૂકે પણ

દરદીને સ્નાન કરાવવું અથવા કોઈ પણ અંગને ઠંડું પાણી લગાડવું તે ભયંકર છે. ગુદાપ્રક્ષાલન માટે પણ ગરમ પાણી વાપરવું.

કપડાં બદલવાં, પથારી સ્વચ્છ રાખવી, સાધારણ હવાઉત્તસવાળા મકાનમાં ઘણા ઘોંઘાટ ન થાય, ઘણાં માણસો અવરજવર ન કરે તેવા સ્થાનમાં સુશીલ સ્વભાવનાં માણસની દેખરેખ નીચે દરદીને રાખવો. કોઈ અંગ મળમૂત્રાદિથી બગડેલું હોય ત્યાં પસીનાથી વધુ ખરાબ થયેલું હોય તો ખૂબ ગરમ પાણીમાં ખાદીનો ટુકડો ભીંજવી નીચોવીને વરાળીઆ ટુકડાથી તે ભાગ લૂછીને સાફ કરવો.

રાત્રિ દરમ્યાન દરદીનું કોઈ અંગ ખાસ ઉધાડું રહી જઈ તેની ઉપર સખત પવનની ઝપટ ન લાગે તેનો પૂરતો ખ્યાલ રાખવો, નહીં તો એકાદ અંગ જૂઠું પડી જવાના અથવા લકવો થઈ જવાના દાખલા બને છે.

ઔષધોપચાર

દવાઓ નિતાંત દરદીને દૂર કરવા આપવી જોઈએ, એમ નેચરોપથીને આદેશ કરીએ તો હરેક પથીવાળા માને છે. પરંતુ દરદીનું પૂરું સ્વરૂપ સમજ્યા સિવાય અને દરદીનો પૂરો ખ્યાલ અથવા આધિનું સ્વરૂપ સમજ્યા સિવાય જોઈ કે ડોક્ટરની આપેલી દવાઓ કેટલીક વખત લાભને બદલે નુકસાન કરે છે એ નહીં બૂલવા જેવી બિના છે. પૂરેપૂરું ખ્યાલ અને સાવધાનીથી ઉપચાર કરનાર ચિકિત્સક ન હોય તો વધુ બહેતર એ છે કે આવી જાતના દરદીમાં દરદીને કુદરતના બોલે મૂકવાથી અને પૂરતી સંભાળ રાખવાથી બીજા ઉપદ્રવો નહીં વધતાં મુદત પૂરી થયે તાવ આપોઆપ ઉતરી જાય છે; જ્યારે કેટલાક આધિનું સ્વરૂપ નહીં સમજનારા ચિકિત્સકો દિવસમાં દસ ઉપચાર બદલીને દરદીની હાલત ઔર ભયંકર કરી મૂકે છે. આ તાવમાં તાવને ઉતારવા માટે કે અટકાવવા માટે દવા આપવી તે દરદીને જાતે ઉચ્છીને ચમત્તી શાદમાં સોંપવું ખરાબ છે.

સંતત જ્વર પણ એક મુદ્દતીયો તાવ છે. તેને ભૂલથી કેટલાક મોતીઝરો માની બેસે છે. ખીજે એક ‘ટાઇફસ’ તાવ લગભગ મન્થર-જ્વરને મળતો છે અને એ વ્યાધિમાં શરીર ઉપર ફેલીઓ નહિ પણ લાલ ચકામાં નીકળે છે અને દબાવવાથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ તાવ આ દેશમાં વધુ જોવામાં આવતો નથી. માત્ર આપણે જે વિષે લખીએ છીએ તે તાવને મન્થરજ્વર અથવા મોતીઝરો એટલે ટાઇફોઇડ સમજવામાં ભૂલ ન થાય. અને સંતત જ્વર (રીમીટન્ટ જીવર) અથવા ટાઇફસને ભૂલથી મન્થરજ્વર માની ન બેસાય એટલા માટે સાવચેતી અને સમજુતી આપવાની જરૂર છે.

આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે મોતીઝરાની અંદર જે સંપુર્ણ સાવચેતીભરી રીતે દરદીની સારવાર, સ્વચ્છતા અને ઉપદ્રવો તરફ લક્ષ રાખી, ચિકિત્સાથી સામ્યતા જળવીને દરદીને સાચવી રાખવામાં આવે છે તો આ વ્યાધિ સુધરી જવામાં વાંધો આવતો નથી. આ વ્યાધિની ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થા કહીએ તો ત્રણ સમાહ અથવા ત્રણ અઢવાડીઆંની ત્રણ અવસ્થાઓ બદલે છે.

પ્રથમ સમાહમાં તો નિશ્ચય કરી શકાય છે કે આ તાવ ટાઇફોઇડ-મન્થરજ્વર છે. જ્યારે ખીજા વિષમજ્વરો તાવ આવી વધીને ચોક્કસ ટાઇમે ઉતરી જનારા હોય છે, ત્યારે આ તાવ ઓછો વધતો થાય છે પરંતુ તદ્દન ઉતરતો નથી. એના બદલે જેમ દિવસો જતા જાય છે તેમ તાવનું પ્રમાણ વધતું જાય છે અને ગળાની આસપાસ જ્યારે મોતી જેવા દાણા દેખાય છે ત્યારે મોતીઝરો હોવાનું નક્કી સાબિત થાય છે.

કોષ્ટમુદ્દતા શરૂઆતમાં પહેલ સમાહમાં જણાય છે અને પછી ક્યારેક દરદીને અતિસાર-ઝાડા પણ થઈ જાય છે, કારણ કે આ વ્યાધિમાં ખાસ કરીને આંતરડા ઉપર અસર થાય છે. અતિસારમાં લોહી પણ આવે છે. ક્યારેક પેટમાં આફરી વધી જાય છે, દરદી લવારો પણ કરે છે, હાથપગ પછાડે છે, બલે છે. તાવ બપોરને વખતે ૧૦૪ થી

૧૦૫ મુઘી વધી જાય છે. આ બધું બીજી સ્થિતિ અથવા બીજા સમાહમાં થાય છે.

ત્રીજા સમાહમાં રોગી સુધરવાનો હોય છે તો દરેક લક્ષણો સુધરવા લાગે છે. તાવનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે, દુબળાપણું, અશક્તિ અને ક્ષાણતા જે કે વધુ હોય છે પરંતુ બીજી રીતે બધાં લક્ષણો સારાં જણાવા લાગે છે. પરંતુ જે રોગીની સ્થિતિ વધુ ખરાબ થતી જતી હોય છે તો તાવ, કફ અને ફેફસાંનો વરમ થઈ આવે છે અને સન્નિપાત જેવાં લક્ષણો જણાવા લાગે છે; તથા દરદીની સ્થિતિ વધુ ખરાબ થતી જતી જણાય છે, નવા નવા ઉપદ્રવો જણાવા લાગે છે. પરંતુ સાધારણ રીતે ત્રણ સપ્તાહ નીકળી ગયા અને ચોથા સપ્તાહમાં પણ રોગી રહી ગયો તો ધીરે ધીરે એને સુધરવાની આશા રહે છે. ફેફસાં સુધરે છે, પેટમાં આફરી વગેરે ચિહ્ન જણાતાં બંધ થાય છે, જીભ જે પ્રથમ મેલી અને ખેસ્વાદ હોય છે તે ચોખ્ખી જણાવા લાગે છે.

કેટલાક દરદીઓને ચોથું સપ્તાહ વીતી ગયા પછી પણ થોડો ક્ષણ તાવ આવી જાય છે અને નબળાઈ રહેતી હોવાથી શરીર તપી જાય છે. તાવ નાબૂદ થયા પછી પણ દરદીને ખાવાપીવામાં પૂરતી સંભાળ રાખવી પડે છે. થોડીએક ભૂલ થવાથી દરદી ફરી રોગી બની જાય છે. ફરી તાવ શરૂ થાય છે અને બીજા ઉપદ્રવો જણાવા લાગે છે.

પ્રથમ સપ્તાહમાં શરૂઆતમાં બને તેટલું બે ત્રણ દિવસનું લંઘન અવશ્ય કરાવવાની જરૂર છે. ત્યારપછી સખત કાષ્ટખંડતા હોય અને દસ્ત ન જ આવતો હોય તો ભૂલેચૂકે સખત રેચ આપવાની કૃતિ કદાપિ કરવી ન જોઈએ. કારણ કે આ તાવની અંદર આંતરડાં ખૂબ દુર્બલ થઈ જતાં હોવાથી સખત રેચના પરિણામે અંદર ક્ષત થઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે. છતાં એમ જણાય કે તેને મળા ખસેડવાની જરૂર છે તો વધુ સુંદર અને ઉપાધિરહીત ઉપાય તે 'ગ્લીસેનાર્કન સીરીજ' અર્થાત્ ગ્લીસેનાર્કનની પીચદારી આપવી એ છે.

અને એથી સફરામાં રહેલો પાકો મળ, મળના ગાંઠા નીકળી જાય છે. તદ્દન નાના બાળકને ગ્લીસરાઇનની સોગડી આવે છે તે મૂકવાથી પણ દસ્ત થાય છે. આ પીચકારીથી અથવા સોગડી મૂકી દસ્ત કરાવવો એ તદ્દન નિર્ભય અને સહેલો ઉપાય છે. છતાં અંદર ઔષધ આપી મળ સાફ કરાવવાની જરૂર જણાય તો અતિ મૃદુ વિરેચન આપવું જોઈએ છે જેનાથી માત્ર એક જ દસ્ત થાય.

બાહ્યોપચારમાં તાવની સખત ગરમી ચઢી જાય ત્યારે અર્થાત્ તાવ ૧૦૧ થી ઉપર જાય તે વખતે માથા ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી તાવ ડાળવો થઈ જાય છે. માથા ઉપર બરફ ધસવાનો ડોક્ટરોમાં બહુ રીવાજ છે. પરંતુ કેટલીક વખત બરફ ઘણી જગ્યાએ મળતો નથી, અને ક્યારેક બરફની થેલી જેવાં સાધનો નહિ મળવાથી, બરફ ધસવો કે મૂકવો અગવડભર્યો થાય છે તે વખતે નવસાર તો. ૧ અને મીઠું તો. ૧ શેર પાણીમાં નાંખી તેમાં ખાદીનો મોટો ટુકડો બોળી તાળવાના ભાગ ઉપર અને માથા ઉપર મૂકવાથી પણ બરફ જેવી જ અસર થાય છે અથવા ટુંભાર લોકો માટીનાં વાસણુ બનાવતાં હાથને જે માટી ચોંટી રહે છે તે ઉખેડીને એક ટુંડમાં એકડી કરતા જાય છે, એને નીતરામણની માટી કહે છે, તેને પાણીમાં ભીંજવી રગડા જેવી કરી, કપડાના બેવનમાં મૂકી, માથા ઉપર મૂકવાથી પણ સુંદર અસર કરે છે. અથવા આપણે જેતું શાક કરીએ છીએ તે દૂધીને ઉપરથી ઊલ ઉતારી ખમણીથી તેતું ખમણુ બનાવી લઈને એક શેર ખમણુમાં તે તોલો મીઠું દળેલું મેળવી, પાતળા કપડાના બેવનમાં રોટલા જેવું બનાવી, મગજ અને કપાળના ભાગ ઉપર મૂકવાથી બરફ કરતાં બહુ ઉમદા કામ કરે છે અને ચઢેલા સખત તાવને જલદીથી ઓછો કરવામાં, મગજને શાંત કરવામાં આ દૂધીનો પ્રયોગ બહુ સસ્સ ગણાયો છે. મેલેરીઆના સખત હુમલામાં અને મન્યરજવરની સખત તાવની સ્થિતિમાં તાવ ડાળવો બનાવવા આ દૂધીના ખમણુનો ઉપ-યોગ કરવા અમે આગ્રહપૂર્વક લક્ષમણુ કરીએ છીએ. ખમણુ બાંધ-

તાની સાથે જ દરદી બહુ હુંશીઆરીમાં આવી જાય છે અને તાવની બેચેની, માથાનું દર્દ, ચસકા વગેરે દૂધી જાદુની માફક દૂર કરે છે.

લાંબી માંદગીમાં દરદીની સ્વચ્છતા જાળવવાની અમે આગળ લક્ષ્યમણુ કરી ગયા છીએ અને કપડાં બદલવામાં, મળમૂત્ર સાફ કરવામાં, પથારી સ્વચ્છ રાખવામાં જરાય બેદરકારી રાખવી ન જોઈએ. બીજે ત્રીજે દિવસે જરાયે પતન ન લાગે એ રીતે ગરમ પાણીમાં દુવાલ બોળી તેનાથી આખું અંગ લૂછી નાંખવાથી દરદીમાં એર હુશિયારી આવે છે. તેનું શરીર હલકું અને છે, શરીરમાંનાં છિદ્રો ખુલ્લાં થાય છે, દોષો અને સંચય કરેલો મળ પસીના વાટે બહાર નીકળી શકે છે.

આહાર આખતમાં જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે થોડુંક દૂધ, ફળના રસો, દૂધ ગરમ કરી તેમાં લીંબુ નીચોવી ફાડી નાંખીને તેમાંથી બુદ્ધું પડેલું પાણી, આવા પદાર્થો દરદીની જરૂરીઆત પ્રમાણે અમુક સમયને અંતરે આપવા જોઈએ. તાવને પાંચ સાત દિવસ વીતી ગયા પછી તદ્દન લાંબણુ કરાવવાનો દુરાગ્રહ રાખવો તે કીક નથી.

આ વ્યાધિની કોઈ ચોક્કસ સ્થિતિ એક સરખી રહેતી નથી. એટલે અમુક ઔષધો આપવાં એમ નક્કી કહી શકાતું નથી. શરીરમાં અનેક ઉપદ્રવો થાય છે અને તે ઉપદ્રવોનું શમન કરવા માટે ઔષધોનો ફેરફાર કરવો પડે છે. જેમ કાષ્ટબદ્ધતા (મળાવરોધ) હોય છે તેમ અતિસાર પણ થઈ આવે છે. અતિસારમાં લોહી જણાય છે, પેટમાં આફરી થઈ આવે છે, ખાંસી, કંઈ થઈ જાય છે, જેમ જેમ ઉપદ્રવો જણાય છે તેમ તેમ એ અવસ્થાને અનુસરીને ઔષધોની યોજના હોય છે. પરંતુ સાધારણ રીતે તો આ વ્યાધિમાં બીજાં અવયવો ન બગડે તે રીતે ઔષધો આપવાં અને બગડેલાં સુધારવા માટે આપવાં એ ચિકિત્સક-કુશળ વૈદ્યની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. છતાં વ્યાધિમાં વપરાતાં કેટલાંક ઔષધોનાં નામ, બુદ્ધ બુદ્ધ ચિકિત્સા અંગે લખું છું. એ બધા સાસ્ત્રીય પાઠો છે અને વૈદ્યને

વિદિત હોય છે. એટલે અહીં એ પાઠોના ઉતારા અને બનાવટો આપીને હું વિષય લખાવા માંગતો નથી.

નં. ૧ ક્વાથ—નાગરભોથ, પીત્તપાપડો, જેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, આ વસ્તુ સરખા વળને લઈ તેનો કાઢો બનાવી આપવાથી કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ વધતો નથી અને દરદી હુશિયારીમાં રહીને મુદત આવે તાવ ઉતરી જાય છે.

નં. ૨—શીતોપ્લાહી ચૂર્ણ રતી ૦ા, ગળોસત્વ રતી ૦ા, સંજીવની વટી ૦ા ગોળી, અણુવીંધ સાચાં મોતીની પીણી ૦ા રતી—એક વખતનું પ્રમાણ.

આવી રીતે દિવસમાં ત્રણ વખત માતાના દૂધ સાથે અથવા મોટી ઉમરના માનવીને મધ સાથે આપવાથી તેનાં આંતરડાં કે ફેફસામાં ઉપદ્રવ થયા સિવાય રોગી સ્વસ્થ બનીને ધીરે ધીરે રોગમાંથી છુટકારો મેળવે છે.

નં. ૩—અસરાઈ મોતી અસલ ૧ માસો, પ્રવાલ ડાંખળી ૧ માસો, રૂદ્રાક્ષ રતી ૧, સોનાના વરખ ૧ માસો, ચાંદીના વરખ ૧ માસો, લવંગ ૪ રતી, શંખની નાભી ૪ રતી, સફેદ જીરૂ ૪ રતી, અજમો ૪ રતી, ધલાયત્તી ૪ રતી, કાકડાશોંગ ૪ રતી, વાંસકપુર ૪ રતી, ભારંગી ૪ રતી, જેઠીમધ ૪ રતી, સંજીવની વટી ૧૦ ગોળી, તુલસીનાં પાન ૧૦ નંગ.

સર્વ વસ્તુ ખરલમાં નાંખીને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી, મગના પ્રમાણથી ગોળી બનાવી લેવી. દિવસમાં ત્રણ વખત આ ગોળી માતાના દૂધમાં મેળવી આપવી. મોટી ઉમરનાને મધ સાથે આપવાથી મોતીઝરા તાવમાં કોઈ પણ ઉપદ્રવ વધ્યા સિવાય તેની મુદતે તાવ ઉતરી ગયા પછી પણ આ જ ગોળી ચાલુ રાખવાથી શક્તિ આવે છે.

જુદી જુદી અવસ્થામાં

તાવના અતિ વેગમાં હળવે બનાવવા માટે ‘રત્નાગીરી રસ’ની પિત્તપાપડાના ક્વાથ સાથે યોજના કરવી. :

અતિસારમાં

‘ મહાગંધક, ’ ‘ પંચામૃતપપટી, ’ કડાછાલ, ધનગુટીકા, કપુરસની યોજના કરવી.

આધ્યાન (આફરીમાં)

શંખભસ્મ, સુકિતભસ્મ, મૃતસંજીવનીવટી, વરાટીકા ભસ્મની યોજના કરવી.

કફ—ખાંસીમાં

પ્રવાળભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, શૃંગભસ્મ, દશમૂળ કવાથની યોજના કરવી, ક્યારેક અમ્મિકુમાર અને આનંદભૈરવ પણ આપવાથી નિતાંત ફાયદો થાય છે.

વ્યાધિ અને અવસ્થાના રૂપને અનુસરી ચંદ્રોદય, અબ્રકભસ્મ, વસંતમાલતી, બ્રાહ્મીવટી આદિક ઔષધો આપવાં પડે છે. એટલે વિશેષ ચિકિત્સા કુશળ વૈદ્યો અને પોતાની ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ રોગને પણ સંક્રામક રોગની ગણનામાં મૂકવામાં આવ્યો છે. એટલે દરદીની અને તેટલાં બીજાં બાળકોને દૂર રાખવાં. ખગ્ગર ચીજો ખાવા ન આપવી, ઉકાળેલું પાણી પીવાનું, રાખવું, સાચાં મોતીની માળાઓ જેમની સંપત્તિ હોય તેમણે તંદુરસ્ત બાળકોને પહેરાવવી, આંગણું સાફ રાખવું, બાળ-મેરીમાં ગંદકી ન થવા દેવી, વાસી અન્ન ખાવાં નહિ, આવી બધી સાવચેતી રાખવાથી આ વ્યાધિથી બચી જવાય છે.

પ્રકરણ ૫૧મું

રેહિણી [ટોન્સિલાઇટીસ]

તમને 'વિદિત તો હશે કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ધાવણું બાળક અને લગભગ પાંચ-સાત-દશ વરસની ઉંમરનાં બાળકોને તમે જ્યારે ડોક્ટર પાસે લઇ જાઓ ત્યારે એ પ્રથમ બાળકનું મોઢું ફડાવીને ગળું તપાસી કહે છે કે 'આને ટોન્સિલ છે.'

એટલે આજે તો બાળકને સળેખમ રહેતું હોય-શરીર દુબળું રહ્યા કરતું હોય, ખોરાક ન લઈ શકતું હોય, સ્વભાવે ચીડીયું થઇ ગયું હોય, શ્વાસ લેવાની અડચણ જણાતી હોય, ઝીણો તાવ રહેતો હોય અથવા લુખ્ખી ખાંસી કે ઠોસો જણાતો હોય-એ સઘળાં દર્દોમાં તે દર્દ થવાના કારણ રૂપે માત્ર ડોક્ટરોને ટોન્સિલ લાગે છે; અને તુરત જ અભિપ્રાય અપાય છે કે આ બાળકને ટોન્સિલ કપાવવા પડશે, ઓપરેશન કરવું પડશે.

શહેરી જીવન જીવતાં માવીતરો તો જાણે ઘણા વખતના ડોક્ટરોના અવાજ સાંભળીને બાળક અને ટોન્સિલ આ બે વાક્યોથી પાવરંધાં થઈ ગયાં છે. આમ્યજનતા આ તરફ બહુ વળી નથી. ગામડાની પ્રજાને ટોન્સિલ જેવું અંગ્રેજી નામ આવડતું નથી. એ તો એને કાકડા વધ્યા છે એમ કહી કાઢે છે. ડોક્ટરો કાકડા કપાવવાની વાત કરે છે એ એમને ગમતું નથી. એટલે એ દેશી વૈદ્ય પાસે જાય છે અને પૂછે છે : 'હે ભાઈ ! આ કાકડા વધ્યા તેને કપાવવાનું ડોક્ટર કહે છે ત્યારે દેશી દવાથી વગર કપાવ્યે શું એ નહીં મટતા હોય ? પહેલાં તો કાંઈ કાકડા કપાવતું નોતું. ત્યારે શું એ વખતે કાકડા વધતા નહીં હોય ? અને હમણાં તો બસ કાકડા કપાવવાની જ વાત ! આ તે શું થાવા બેઠું છે ?'

કાકડા કપાવવા એટલે ઓપરેશન કરાવવું. એ રીતે કાકડા કપાવવાથી બાળકનાં સંકડો દર્દો મટી જઈને એ 'વામન પહેલવાન'

જેવું બની જાય છે એમ માનવાને હું તૈયાર નથી. અને કેવળ કાકડા વધવાને કારણે જ અનેક રોગો થવાની માન્યતા સેવનારને હું બતાવી પણ શકું કે અનેક કેસોમાં કાકડા કપાવવા છતાં બાળક એવું જ કુબળું, સકું, ખાંસી ખાતું અને રોગીષ્ટ રહેતું જણાયું છે; ત્યારે બીજી તરફ કાકડાતું ઓપરેશન તદ્દન નિર્થક છે અને નિષ્ફળ જાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. માત્ર કહેવાની જરૂર એટલી જ છે કે જેને તેને કાકડા કપાવો-કાકડા કપાવો-તો આંખો વીંચીને અભિપ્રાય અપાય છે ત્યાં જરૂરી વિચાર કરી ઔષધિ અને દેખભાળથી રોગમાં જો સુધારો થતો હોય તો હરેકને કાકડા કપાવવાની સલાહ આપવી ઠીક નથી.

આ તો જાણે પ્રાથમિક વિવેચન કયું. ત્યારે આપણે ત્યાં, આ કાકડા વધવા અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ટોન્સિલ અગર તે રોગનું અંગ્રેજી આખું નામ ‘ટોન્ગિલાઇટિસ’ છે, તેના આધિને દેશી વૈદકમાં રથાન છે ખરું?

હા. દેશી વૈદકમાં આ રોગને રોહિણી નામ આપેલું છે અને તેનાં લક્ષણ બતાવતાં જણાવે છે કે

ગલેऽનિલ : પિત્ત કફૌચ મૂર્ચ્છિતૌ ।

પ્રદુષ્ય માંસં ચ તથૈવ શોણિતમ્ ॥

ગલોપ સંરોધ કરૈસ્તથાંકુરૈ ।

નિહન્યસૂન વ્યાધિરિયં હિ રોહિણી ॥

અર્થાત પ્રકોપ પામેલા, વાત, પિત્ત અને કફ (કંઠની અંદરનાં), માંસ અને રૂધીર (કંઠ પ્રદેશમાંની રૂધીર વહન કરકારી શિરાઓ)ને દુષિત (પોતાના કાર્યમાં અસમર્થ) કરીને ગળાની અંદર એવા અંકુરોને પેદા કરે છે કે જેના કારણે ગળું રોકાઈ જાય છે. આ રોગને રોહિણી કહેવામાં આવે છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્ર આ પ્રમાણે રોહિણી રોગનું સ્વરૂપ બતાવીને ત્યારપછી તેના બુદ્ધ બુદ્ધ ભેદો બતાવે છે.

(૧) વાતિક રોહિણી

જીભના મૂળભાગમાં ચારે તરફ તીવ્ર પીડા કરનાર માંસાકુર (શોથ) પેદા કરીને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા તથા ખાદ્યપેય પદાર્થને નીચે ઉતારવાની ક્રિયાને અડચણ કરે છે અને વાયુના બીજા ઉપદ્રવો જણાય છે, તાળવું સુકાય છે, કંઠ સુકાય છે.

(૨) પૈત્તિક રોહિણી

એમાં વિશેષે શરીરમાં દાહ અને ગળામાં પાક થાય છે. સાથે તાવ સખ્ત રૂપમાં રહે છે.

(૩) કફજ રોહિણી

સ્થિર શોથવાળી અને શ્રોત્રોતો અવરોધ કરનારી હોય છે.

(૪) રક્તજ રોહિણી

આમાં ગળામાં ઝીણી ઝીણી ફેડફેડો થાય છે અને તેનાં બીજાં લક્ષણ પૈત્તિક રોહિણી જેવાં હોય છે.

(૫) ત્રિદોષજ રોહિણી

આમાં ગળામાં ગંભીર પાક, શોથ, તીવ્ર જ્વર અને ગળાની અંત્યોતો સખ્ત સોજો આવી જાય છે.

આ વ્યાધિને વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજવા માટે આપણે અંગ્રેજ વૈદકને સાથે રાખીએ તો એના મત પ્રમાણે વાતિક રોહિણીને ‘ટોન્સિલાઇટીસ’ કહે છે. આ રોગમાં ગળાની બારી પાસે એક તરફની અથવા બન્ને બાજુની અંત્યોતો લાલ થઇને સૂજી આવે છે. આ રોગને પ્રારંભ અચાનક થાય છે. તેમાં જ્વર બહુ ઓછા પ્રમાણમાં રહે છે અને દરદીની સારવાર, સંભાળ અને ખાવાપીવામાં પરેજી કરાવવામાં આવે તથા થોડો ઉપચાર કરવામાં આવે તો થોડા વખતમાં જ તેની શાન્તિ થઇ જાય છે.

પિત્તજ અને રક્તજ રોહિણીને ‘સ્કોર્લેટ શીવર’ અંગ્રેજી વૈદક માને છે.

આમાં ગળું એકદમ ખૂબ લાલ રંગનું થઇ જાય છે અને ગળાની અંતીઓ સૂજી જાય છે. તેની ઉપર અસંખ્ય ફોક્ષીઓ થઇ આવે છે. સાથે તાવ સખત હોય છે.

કફજ રોહિણીને ‘ટુરફૂપ’ કહે છે અથવા ‘ડિક્થેરેટીક ફૂપ’ પણ કહે છે.

આ વ્યાધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેની શરૂઆત થયા પછી તેનું વિષ શ્વાસ દ્વારા અથવા રૂધીરમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે અને વાયુ પ્રણાલિની શ્લેષ્મિક કળામાં રૂધીરસંચય થવાથી એક પ્રકારના પ્રવાહીનો સ્રાવ થાય છે. તેની સાથે ગળાની આસપાસ તથા જીભ ઉપર સફેદ પડ જેવું જણાય છે. ગળાનો બાળકને થનારો ખાસ વ્યાધિ માંસતાન (ડિક્થેરીઆ)ના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પરંતુ આ કફજ રોહિણી છે, તેને બૂઝથી માંસતાન માનવું ન જોઇએ.

ત્રિદોષ રોહિણીને ‘કુપસ લૈટિંગ્નમટીસ’ અંગ્રેજી વૈદક માને છે.

તેની અંદર ગળાની અંતીઓ સૂજી જાય છે અને સ્થાનિક ક્રામળ સ્વરૂપ ઉપસી આવે છે. તેની અંદરથી ચીકણા પડ જેવા પાણીનો સ્રાવ થવા લાગે છે તથા શ્વાસ, કબજનર, દાહ અને પરિણામે મૃત્યુ પણ ત્રિદોષ રોહિણીમાં થાય છે.

પૂર્વરૂપ અને સ્વરૂપ

બાળકને પ્રથમ તો ઘણો વખત સુધી સળેખમ થાય છે અને મટે છે. પરંતુ માતાપિતા તેની દરકાર કરતાં નથી, પછી નાક દ્વારા ચાણી અને લીટ દહડયા કરે છે અને શરીર તપેલું રહેવા લાગે છે. જીભ બહાર કઢાવો ત્યારે મેલી અને સફેદી લેતી જણાય છે. બાળકને તૃષા ઘણી લાગે છે, દસ્તની કબજાત રહે છે, અવાજ ભારે થઇ જાય છે. સૂડી ખાંસી થઇ આવે છે, સમજણમાં આવેલું બાળક

ખોરાક ખાતી વખતે અને પાણી-દૂધ પીતી વખતે ગળામાં દુઃખે છે, અથવા ગળામાં કાંઈક થાય છે એવી ફરિયાદ પણ કરે છે.

આવું સ્વરૂપ ધારણ કરીને વાતજ રોહિણી ક્યારેક વગર ઉપચારે અને વગર ઔષધે શાન્ત પણ થઈ જાય છે; પરંતુ જો વાતજ સિવાયની બીજી રોહિણી હોય છે તો તાવ વધવા લાગે છે, શરીરની ચામડીનો રંગ શ્યામવર્ણ ધારણ કરે છે, હાથ અને હોઠ ઠંડા માલુમ પડે છે. નાડીની ગતિ વધારે જણાય છે, શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા વધે છે, ક્યારેક આળક દમ ઘુટવા લાગે છે.

આળકને ઉપર જણાયાં તેવાં એક અથવા વધારે લક્ષણો જણાવા લાગે ત્યારે તેની તુરત સંભાળ લઈ એને હાથ ઉપર લેવામાં આવે અને આગળ બતાવવામાં આવશે એવા ઉપચારો કામમાં લગાડાય તો ત્યારે પ્રકારની રોહિણીથી વ્યાધિઅસ્ત થયેલાં આળકા તંદુરસ્ત અને છે.

આજકાલ આ રીતે અસંખ્ય આળકોને ગળાના રોગી અનેલાં જોઈએ છીએ અને સેંકડો આળકોને કાકડા કપાવવાની-ટોન્સીલનું ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ અપાતી સંભળાય છે, ત્યારે વિચાર આવે છે કે શા માટે સેંકડે પંચોતેર ટકા આળકોને આ કાકડા વધે છે અથવા વાતજ રોહિણી થાય છે ?

વૈદકશાસ્ત્ર તો કહે છે કે વાતપિત્ત આદિ દોષોનો પ્રકોપ થવાથી ગળામાંહેની સ્કતવાહિની શિરાઓ કુપિત થાય છે એથી.

શા માટે હમણાં હમણાં જ આળકોના દોષો કોપી જઈને ગળાની સ્કતવાહિની શિરાઓને બગાડે છે ?

કારણ કે હમણાં આળકોને ઘરમાં માતાપિતા બહુ લાડકોડથી રાખવા શીખ્યાં છે. નાનાં આળકોને ચહા પીવરાવવો, અથાણાં અવરાવવાં, બજારની ખાંડની મીઠાઈઓ, પેડા ને પતાસાં, ચેવડો ને ભુંસું પેટ ભરીને આપવાં તથા ખૂબ તેલ મરચાંથી વધારેલાં-છમકારેલાં દાળ, શાક અને ચટણી, પાપડ, કઢોળ અને ફરસાણુ આળકોને અવ-

રાવવાનું બહુ નાની ઉમરથી શીખવી દેવામાં આવે છે. બીસક્રીટ અને ખાટીમીઠી તો એને રોજ લાવે છે. બાળકને પોષણ આપનારાં ચોકખાં દૂધ, તાજું માખણ, સાચું ઘી, વગેરેનો અભાવ હોય છે. અને તે હજી બાળક હોય છે ત્યારથી જ એને દસ્તની કબજિયાત થાય છે. (થાય જ ને ! એને અપાતો ખોરાક જ કબજિયાત કરનાર હોય છે !) અને સફરામાં મળતો સડો થયા કરે છે. પછી દોષો કોપી આ ટોન્સીલ અથવા રોહિણી રોગને જન્મ આપે છે. ટુંકામાં કહું તો આજનાં બાળકને અપાતા ખોરાક અને એની આંતરડાંની ખરાબ હાલત આ ગળાનો રોગ જન્માવવામાં એક મુખ્ય કારણરૂપ છે.

ન્યારે બાળકોના ટોન્સીલની વાત આવે છે અને તેને કપાવવા સંબંધી ચર્ચા થાય છે ત્યારે દેશી વૈદ્યોને કાંઈ બોલ્યા વગર મૂળા થઈ જતા મેં જોયા છે; અગર તો નેઓ લલે કરાવો ઓપરેશન, એમ કહી દે છે. પરંતુ આ બંધુઓને અને સામાન્ય જનતાને વગર ઓપરેશને ટોન્સીલ મટે છે એ બતાવવા તથા તેની ઉપર વૈદ્યકીય દ્રષ્ટિ ફેંકવા, તેનું શાસ્ત્રીય વર્ણન ‘પૂર્વરૂપ અને સ્વરૂપ’ સંબંધમાં આટલી સ્પષ્ટતા કર્યા પછી હવે એના અકસીર ઉપચારો બતાવું છું.

બાધિના સ્વરૂપ તથા નિદાન માટે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે તેના ઉપાય વિષે વિચારીએ. આયુર્વેદજ્ઞાતાઓ પણ શસ્ત્રકર્મને માને છે. પરંતુ ન્યાંસુધી ઔષધોપચારથી દરદી સારો થઈ શકતો હોય ત્યાંસુધી શસ્ત્રચિકિત્સા કરવી ઠીક નથી.

રોહિણીના જુદા જુદા ભેદ બતાવેલા છે. છતાં હરકોઈ પ્રકારની રોહિણી ગળામાં જણાય એટલે પ્રથમ ઉપાય તરીકે ‘સ્કતમોક્ષણ’ કરવાની વિદ્વાન ચિકિત્સકની સલાહ છે. ‘સ્કતમોક્ષણ’ એટલે લોહી ખેંચી કાઢવું. અર્થાત્ સ્થાનિક જગ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવતી સ્કતવાહક નાડી ઉપર જળો મૂકી લોહી ખેંચવું. આ પ્રમાણે લોહી ખેંચી લેવાથી દરદી જલદી સુધરી શકે છે.

જળો મૂકવી

જળો એ પાણીની અંદર થતું એક પ્રાણી છે, અને એને શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લગાડવાથી એ ઘણી ઝડપથી લોહીને ખેંચી લે છે.

આ કામ માટે આપણે સીધા જળાશયમાંથી જળો પકડી લાવી, શરીર ઉપર લગાડીએ તો એ ચોંટતી પણ નથી અને લેગી ખેંચતી પણ નથી. પરંતુ આ કાર્ય માટે તો પહેલેથી ફળવીને તૈયાર કરી રાખેલી જળો વાધરી લોકો અથવા કાળી લોકો પોતાની પાસે રાખે છે અને થોડાક પૈસા લઈને એ લોકો જળો મૂકવાનું કામ કરે છે. એ લોકો ઘણા વખતથી આ જાતનું કામ કરતા હોવાથી, લોહી જળો પાસે ખેંચાવવામાં કુશળ બની ગયા હોય છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વ્યાધિમાં તો તેઓ જળો કઈ જગ્યાએ મૂકવી જોઈએ અને કેટલું લોહી ખેંચવું જોઈએ, વગેરેનું જ્ઞાન પણ ધરાવે છે. અને ઔષધ આપવાથી સારા નહિ થનાર દરદીને તેઓ જળો મૂકી સારા કરી આપે છે. એમનો એ જાતનો ધંધો જ થઈ ગયો હોય છે. એટલે રોહિણી રોગવાળા બાળક માટે કાનની નીચેના ભાગમાં જ્યાં ‘હન્ડા-રિથ’ આવેલું છે તે જગ્યા અને ‘કંઠકપ’ આ બંનેની વચ્ચેમાં જળો મૂકાવવી.

રોગીની ઉંમર અને વ્યાધિના સ્વરૂપ પ્રમાણે જળો મૂકવી જોઈએ. એ થી ત્રણ વરસના બાળકને સાતથી આઠ જળો મૂકવી, અને જળો મોટી નહિ પણ નાની જાતની પસંદ કરવી. તેથી મોટી ઉંમરના બાળક માટે વધુ સંખ્યામાં જળો મૂકી શકાય. છતાં બાળકના શરીર અને લોહીના જથ્થાનો વિચાર કરવો ઘટે.

શસ્ત્રકર્મ

દેશી લોકો જતાવે છે કે રોહિણી રોગીનું મોઢું પહોળું કરાવી ‘કૃતવિજ ચિકિત્સક’ અર્થાત્ જે હસ્તક્રિયા અને શસ્ત્રકર્મમાં કુશળતા

ધરાવે છે તેવા વૈદે ‘વૃદ્ધિપત્ર’ અથવા ‘નખપત્ર’ નામના શસ્ત્રથી તે સ્થાન ઉપર ચીરે કરવો અને ત્યાંથી લોહી વહન કરાવવું. અને તે સ્થાન ઉપર આંગળી વડે અથવા સળી ઉપર ૩ લગાવી સીધાહાથે ચોપડવું.

ત્યારબાદ લાલ ચંદન અને મધ મેળવી, શસ્ત્રથી કાપેલા ભાગ ઉપર ચોપડવું-ચોળવું. આ ઔષધી પિત્તજનીત રોહિણી ઉપર લગાવવા તે જાણાવે છે.

કંકજ રોહિણી ઉપર ધરનો ધૂમાડો, સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર-આ બધી વસ્તુ સરખા ભાગે લઈ. બારીક ચૂર્ણ કરીને શસ્ત્રથી પાડેલા ચીગ ઉપર ઘસવું અથવા લગાવવું. રસોડાની જગ્યાએ જ્યાં છાણું-લાકડાં બાળવામાં આવે છે ત્યાં દીવાલ ઉપર અથવા છતના ભાગ ઉપર કાળી મેશ ભાગે છે તેને ધરનો ધૂમાડો કહે છે.

કાકડા દબાવવા

ગામડામાં કેટલીક વૃદ્ધ ડોશીઓ બાળકના કાકડા દબાવવાનું કામ કરે છે. તે છાણાની રાખોડી તથા સહેજ અંદર મીઠું નાંખીને આંગળી ઉપર લઈ બાળકના કાકડા ઉપર નેરથી ઘસે છે. આ ક્રિયાથી ક્યારેક થોડું લોહી પણ કાકડામાંથી નીકળે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના બાળકના કાકડા દબાવવા માટે એવી ડોશી પાસે લઈ જાય છે અને એ ત્રણ દિવસ આ પ્રમાણે કરવાથી કાકડા ઉપડવાના પરિણામે જે બાળક ઉલટીઓ કરતું હોય છે અને બરાબર ધાવી શકતું નથી હોતું તથા રડ્યા કરે છે તે સાડું થઈ જાય છે એ નજરે જોયું છે. ડોશીઓ વિનાસકાંડે અને ડર્યા વગર બાળકના ગળામાં આંગળી નાંખી તરફડતા બાળકની પરવા કર્યા વગર ગળા જેવા કોમળ અંગ ઉપર પોતાની બુદ્ધિના બળે અને અનુભવની આંખે તપાસ કરી કામ કરે છે. કોઈ બાળકને એથી નુકસાન થયેલું જાણ્યું નથી. પરંતુ આ ક્રિયાઓ ગામડામાં આસાનીથી થાય છે. આપણે શિક્ષિત વર્ગના અને ડોક્ટરોના ઘણા સંસર્ગમાં આવેલાઓ આવી ક્રિયાને ઉંટવૈકું કહીને હસી કાઢીએ અને આપણાં બાળકને આવી ડોશીઓના હાથમાં ન

સોંપીએ તો એ લાખખો બાળકો આવી સારવાર મેળવે છે કે જ્યાં કેળવવાયેલા ચિકિત્સકના હાથ નથી પહોંચી શકતાં. મને લાગે છે કે ઉપર આપણે શાસ્ત્રીય રીતે જણાવેલી ગણામાં ઘસવાની ઘરના ધૂમાડાવાળી દવા ઉપરથી જ કદાચ સ્ત્રીઓ-ડોશીઓએ માત્ર રાખોડી અને મીઠું ઘસવાનું નક્કી કયું હોય અને તેમાં તેમને સફળતા મળતી હોય.

દેશી વૈદકની લુપ્તપ્રાય: થયેલી શલ્યતંત્રની ચિકિત્સામાંથી ત્રિદિપત્ર અને નખપત્ર જેવાં શસ્ત્રોનાં નામ મળી આવે અને રોહિણી ઉપર ઉભો લાંબો ચીરો મૂકવાનું કહેવામાં આવે એથી અથવા એ વાંચીને હરકોઈ ચિકિત્સક બાળકના ગળાના ટોનસીલ ઉપર એ ક્રિયા કરવા તૈયાર થાય તો તેણે નરી મૂર્ખતા કરી ગણાય. આપણા દેશી વૈદકમાં શસ્ત્રકર્મ અથવા શલ્યતંત્ર ભૂતકાળમાં ખૂબ પ્રચલીત હતું અને સફરિતે હરેક જાતનાં ઓપરેશનો દેશી વૈદ્યો કરતા, એટલી વાતો કરીને જ આજે સંતોષ માનવાનો છે; જ્યારે બીજી બાજુ એલોપથીની શસ્ત્ર-ચિકિત્સા ખૂબ આગળ વધી રહેલી છે અને શરીર ઉપર અનેક જાતનાં સફળ ઓપરેશનો થાય છે. એટલે દેશી વૈદક એલોપથીના નિષ્ણાનોને સાથે રાખીને, જ્યાંસુધી આયુર્વેદના શલ્યતંત્ર અને શાલાક્યનો વિકાસ કરી સફળતા પ્રાપ્ત ન કરી શકે ત્યાંસુધી શસ્ત્ર પદ્ધતિની યોગ્યતા માત્ર શાસ્ત્ર વાંચવાથી આવી શકતી નથી. એટલે જ કહેવાની જરૂર છે કે ગળાની અંદર કાકડા ઉપર ચીરો મૂકવાની જરૂર જણાય તો તેવા કેસને સર્જન ડોક્ટરને હાથે સોંપવો એ જ હિતાવહ છે. પરંતુ જેમ આગળ જણાવી ગયો છું તેમ ઔષધોપચાર, જળો મુકાવવી, પરેજી કરાવવી, આ બધા ઉપચારોથી સફળતા ન જ મળે તો પછી ઓપરેશન કરાવવું જોઈએ.

લેપ

રોહિણીના દરદી માટે ગળા ઉપર કાનની નીચે લેપ કરવાથી પણુ ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. ડોક્ટરો પણ આવા લેપ કરાવે

છે. 'એલાડોના' અને 'એન્ટીફોસ્ફેટીન' એ એમના લેપોમાં મુખ્ય છે; ન્યારે દેશી વૈદકમાં 'દશાંગ લેપ' ધણું સુંદર કામ આપે છે. વાતજ શોહિણીમાં એને પથર ઉપર સહેજ પાણી સાથે બારીક વાટી અંદર ઘી અને મધ મેળવી કાનની નીચે અને આળુઆળુ કંઠ સુધી લેપ કરવો. ચૈત્તિક શોહિણીમાં ગુલાબજળના પાણી સાથે મુખ બારીક વાટી લેપ કરવો અને કફજ શોહિણીમાં દશાંગ લેપ બોસૂત્રની સાથે બારીક વાટીને તેનો લેપ કરવો. આ લેપ દરરોજ કરવો. ચોવીસ કલાકે અદ્યવો.

કોગળા

કોગળા કરવાની દવાઓ અંગ્રેજ વૈદકમાં ઘણી જાતની આવે છે. બોરીક, મીઠું, પોટાશ પરમેંગેટ, વગેરે વસ્તુને સહેજ ગરમ પાણીમાં નાંખી ગળામાં ખખળાવીને કોગળા કરવાનું ડોક્ટરો કહે છે. કોગળા કરાવવાનો હેતુ જંતુનાશક અને સ્વચ્છતા લાવનાર (એન્ટીસેપ્ટિક) તથા શોથદન હોય છે. આવા હેતુથી કોગળા કરવાના હોય છે. દેશી વૈદકમાં કોગળા કરવાની દવાઓ બતાવું છું. એની અંદર ઉપર બતાવેલા ત્રણ ગુણુ છે અને તે ગુણુમાં ચઢીયાની પણ છે.

આટોડી, દશમૂળ, દેવદાડ

આ ત્રણે વસ્તુ સરખા વજને લઈ પથર ઉપર ચટણી માફક બારીક પીસવું અને તે ચટણીને ગરમ ઘીની અંદર મેળવી મોઢામાં કોગળો ભરાવી, ગળાની સાથે સ્પર્શે એ રીતે બની શકે ત્યાંસુધી ચખીને ખજી કોગળો કાઢી નાંખવો. બાળક બૂલથી ગળાની અંદર ઘોડો ઉતારી દે તો પણ કરવાનું કારણ નથી.

આજ રીતે મહાનારાયણ તેલને સહેજ ગરમ કરી કોગળો મોઢામાં ભરી રખાવી કાઢી નાંખવાથી, વાતજ શોહિણી અને બીજા ગળાના ઉપદ્રવમાં ફાયદો કરે છે.

કાળી દ્રાક્ષ તો. રાા તથા ફાલસા તો; રાા એ બંને બારીક છુંદી એક સ્વલ્પ પાણીમાં ઉકાળી, અરધો રતલ રહે એટલે કપડે

ગાળી લઇ તેના કોગળા ગળામાં ખળખળાવી કરવાથી પિત્તજ રોહિણીનો શોથ નાબૂદ થાય છે અને ગળામાં આરામ આપે છે.

સફેદ કાયલ (વનસ્પતી), વાવડીંગ, દન્તીમૂળ તથા સીંધાલુણ.

આ વસ્તુઓ સરખા વજને લઇ આરીક વાટી બત્રીસગણુ પાણીમાં ગરમ કરી, કપડે ગાળી તેના કોગળા કરવાથી કફજ રોહિણીમાં સુંદર ફાયદો થાય છે અને શોથ તથા ગળાનો ઉપદ્રવ નાશ પામે છે. આજ ઔષધિમાં તેલ નાંખી, સિદ્ધ કરીને તેનું નાક દ્વાર નસ્ય આપવાથી પણ રોહિણીમાં શાન્તિ થાય છે.

કોગળાની દવાઓ તો સમજણા થયેલા બાળકને ઉપચારમદે આપી શકાય છે. પરંતુ બે ત્રણ વરસનાં બાળક કોગળા કરી શકતાં નથી. તેવા બાળકને સળી ઉપર ૩ લપેટી ઉપર બતાવેલાં ઔષધોમાં બોળી દિવસમાં બેચાર વખત લગાડવાથી સારો ફાયદો કરી શકે છે.

બાવાની દવાઓ

અંગ્રેજ વૈદ્યક પણ લોહીને શુદ્ધ કરનાર તથા આંતરડાંની ગરમી ઓછી કરનાર શક્તિવર્ધક દવાઓ આપવાની ભલામણ કરે છે.

બાળકો માટે ‘બાયોકેમીક’ દવાઓ સારી ગણાય છે. ઉપરાંત ગમે તેટલું નાનું બાળક પણ એને આસાનીથી લઇ શકે છે. વળી તેની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તે કોઇ પણ જાતનું નુકસાન કરતી નથી. એટલે હરકોઇ પ્રકારના રોહિણી રોગમાં કાલકેરીઆ ફેસ ૬X પાવર અને ફેરમ ફેસ ૬X પાવરની દવા દિવસમાં ત્રણ વખત એક પછી એક જીલ ઉપર મૂકી દેવી. આ રીતે લગ્ગઠ કેટલાક મહિના પણ આ દવાઓ આપી શકાય છે અને ટ્રાન્સીલનાં દરદી બાળકોને લાંબા વખતે બહુ સુંદર અને સંગીન ફાયદો થાય છે.

દેશી વૈદ્યકમાં અબ્રકલરમ અને ઝૂલાવેલો ટંકણખાર મધ સાથે મેળવીને આપી શકાય છે. અથવા ચંદ્રામૃતરસ, અમૃતાણુવ બાળકને ત્રણ વખતે વિચાર કરી આપવો. આ પાંદે સારંગધર સંહિતામાં છે.

પ્રંકરણ પર મું ડીફથેરીયા (માંસતાન)

ડૉક્ટરોએ ‘ડીફથેરીયા’ નામ ગમે તે કારણે આપ્યું હોય, પરંતુ આયુર્વેદના અંથે તપાસતાં—અનુભવની આંખે જોતાં ‘ડીફથેરીયા’ માટે ‘રોહિણી’ રોગ તરફ દૃષ્ટિ જાય છે. જો કે વ્યાધિની સામ્યતા અને સમલક્ષણો તપાસતાં રોહિણીના જુદા જુદા—વાત, પિત્ત, કફ, રક્તજનિત્રોષના પ્રકારો સાથે ‘ડીફથેરીયા’નું મળતાપણું આવતું નથી, પરંતુ માંસતાનનાં લક્ષણો જોતાં ડૉક્ટરોએ નિર્ણય કરેલો ‘ડીફથેરીયા’ માંસતાન વ્યાધિ જણાય છે.

લક્ષણ

પ્રતાનવાન યઃશ્વયથુ સુકષ્ઠો
ગલોપરઘં કુરુતે ક્રમેણ
સમાંસતાન કથિતોઽવલમ્બી
પ્રાણપ્રણુત સર્વ કૃતો વિકાર

અર્થાત્ વિસ્તારને પામનારો, અતિ દુઃખદાર્ઢ, ગળાને અવરોધ કરનાર અને કષ્ટસાધ્ય, શોથ પેદા કરનાર વ્યાધિને ‘માંસતાન’ વ્યાધિ માનવો.

પાશ્ચાત્ય ડીફથેરીયા

આ રોગમાં ગળામાં સોજો આવી એક સફેદ પડ બંધાઈ જાય છે. તેને પેદા કરનાર એક પ્રકારના જંતુ ‘ડીફથેરીયા બેસીલીસ’ છે. તે સ ક્રમિક વ્યાધિ છે. જ્યાં એ રોગની હવા પ્રસારે ત્યાં અનેક બાળકો આ વ્યાધિમાં સપડાય છે. ઘણું કરીને આ વ્યાધિ નાનાં ધાવણાં બાળકોને વધુ થાય છે, તેમ જ પાંચ સાત વર્ષ સુધીનાં બાળકોને પણ થાય છે. મોટી ઉમરના માણસોને કવચિત્ આ વ્યાધિ થાય છે. ડીફથેરીયા થયેલા બાળકનું કપડું, રમવાનું રમકડું, ચૂસવાનું

ચૂસણીયું, આદિ બીજાં બાળકોના સંસર્ગમાં આવવાથી આ વ્યાધિ એ બાળકોને પણ થાય છે; અને રોગનો ફેલાવો ત્વરિત ગતિથી વધે છે એમ એલોપથી માને છે.

તેનાં લક્ષણો

આ વ્યાધિનાં પ્રારંભિક લક્ષણ તરીકે ગળાની અંદર દદં થવાથી શરૂ થાય છે. ગળાની બારી અને ટોનસીલ (કાકડા)ની જગ્યા પ્રથમ લાલ રંગની થઈ જાય છે, અને બાળકના બોલવાના અથવા રડવાના અવાજમાં ફરક જણાય છે. જે બાળક સમજાણું થયેલું હોય છે તો ગળામાં દુઃખાવો થવાની ફરીઆદ કરે છે. શરૂઆતમાં એટલે એક બે દિવસ જ્યાંસુધી વ્યાધિ પ્રથમ અવસ્થામાં હોય છે, ત્યાંસુધી બાળક બોલી શકે છે અને ખોરાક પણ લઈ શકે છે. પરંતુ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા પછી ગળું, જીભનો ભાગ અને કાકડા ઉપર સફેદ છારી જેવું પડ બંધાઈ જાય છે. તેથી તે તે જગ્યા ઉપર સોજો આવે છે, અને સોજો આવ્યા પછી ધીમે ધીમે બોલાતું બંધ થઈ જાય છે; તેમ જ પ્રવાહી ખદાર પણ મુશ્કેલીથી ગળે ઉતરે છે.

તેની સાથે તાવ ૯૯થી ૧૦૧ ડીગ્રી સુધી વધે છે. થોડીક ખાંસી હોય છે, છતાં ફેફસાંમાં ખાસ એ ખાંસીની અસર હોતી નથી. માત્ર ધીરે ધીરે શ્વાસનળીમાં આ વ્યાધિનાં પરમાણુઓ ફેલાતાં જાય છે, અને શોથ વધતો જાય છે. છતાં દરદી પૂરતી હુશિયારીમાં રહે છે, શરીરનું સ્પર્શજ્ઞાન ચૈતન્યવાન હોય છે.

ત્રણ દિવસથી દશ દિવસ સુધીમાં આ વ્યાધિ પુરતા પ્રમાણમાં વધી જાય છે. પાંચેક દિવસ પછી દરદીના મુખમાંથી દુર્ગંધ આવવા લાગે છે. સાધારણ મળગુગળું લોહીમિશ્રિત પાણી મોઢામાંથી ટપકે છે. જે ધાવણું બાળક હોય તો તે ધાવી શકતું નથી. એટલું જ નહિ પણ તે દૂધ પણ મુશ્કેલીથી ઉતારી શકે છે. વ્યાધિ અસાધ્ય અનતો જાય તો ધીરે ધીરે તાવ વધવા લાગે છે; નાડી ક્ષીણ અનતી જાય છે, તંદ્રા વધુ રહે છે અને ઉપચારો ચાલુ છતાં દરદી અંત્યભૌતિક દેહનો ત્યાગ કરે છે.

સુધારો થવાનો હોય છે તો સાતમા યા આઠમા દિવસથી દરદી હુશિયારીમાં આવતો જાય છે, અવાજ સુધરે છે અને ખોલવામાં જાડાશ ઓછી થતી જઈ કુદરતી અવાજ બનતો જાય છે.

મૂળથી આ વ્યાધિને અસાધ્ય ગણવામાં આવે છે. એટલે પ્રયત્નથી પણ ઘણા ઓછા કેસો સુધારી શકાય છે. પરંતુ જે પહેલી અને વહેલી તકે, બાળક ફરીઆદ કરે તેની સાથે જ તેના ગળાની તપાસ કરી લઈ, ઉપચાર શરૂ કરવામાં આવે તો તેવા કેસે અસાધ્ય સ્થિતિમાં મુકાતા રહી જાય છે. જે મહોલામાં યા પોળમાં ઘણાં બાળકો આ વ્યાધિથી પકડાયેલાં હોય તે સ્થળનાં માતાપિતાની ફરીઆદ સાંભળીને તેને બુદ્ધિમાન ચિકિત્સક પાસે તત્કાળ લઈ જવો ધટે.

ડીફ્થેરીયા મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરમાં જ થાય છે એમ નથી, હરેક શહેરમાં અને ગામડામાં પણ એ વ્યાધિ જેવામાં આવે છે. તેના નામનો ખુમારો તો હમણાં શરૂ થયો, પણ અમારા ગ્રામ્ય વૈદ્યોમાં તો તેને 'થુલીયો'ના નામે જ ઓળખવામાં આવે છે. એ ગુજરાતી નામ છે. હિન્દીમાં એને 'ગલૌધ' કહે છે.

ઉપાય અને ઉપચાર

આપણે આ વ્યાધિને જંતુજન્ય ન માનીએ તો પણ તે સંસર્ગ-દોષવાળો તો છે જ. એટલે એકાદ બાળકને આ વ્યાધિ થયો હોય તો બીજાં ઘરનાં અથવા બહારનાં બાળકોને એથી દૂર રાખવાં ધટે. જે ધાવણું બાળક હોય તો તેની માતાને વિદાઈ અને ઉચ્ચતા-પ્રાધાન્ય ખોરાકો આપવા બંધ કરી દેવા જોઈએ. મોડું બાળક હોય તો તેને માત્ર ભાત અને દૂધ અથવા એકલા ગાયના દૂધમાં વાવડીંજ નાંખી ઉકાળીને આપવું, બીજી વસ્તુ ન આપવી. ઘણી જરૂર જણાય તો માત્ર મીઠું અને હળદર નાંખેલું મગનું પાણી અને ખૂબ નરમ ભાતની કણકી આપવી, પાણી પણ ખૂબ ઉકળીને ઠારેલું પીવાને.

માટે આપવું. પ્રાથમિક આટલી કાળજી કર્યા પછી આપધોપચાર શરૂ કરવો.

એલોપથીના ડોક્ટરો આ વ્યાધિ માટે ‘ડીફ્થેરીયા એન્ટી ટોકસીન’નું ઈન્જેક્શન માંસલ ભાગમાં આપે છે. અને જો દરદીને પ્રાથમિક અવસ્થામાં સારવાર નીચે લઇ જવામાં આવે તો આ ઈન્જેક્શનથી વ્યાધિ અટકે પણ છે. પરંતુ ઘણું કરીને તો આ વ્યાધિમાં દરદીના વાલીઓ જે ચાર દિવસ ધધર ઉધરના ખ્યાલમાં રહી જાય છે, અને જ્યારે એ વ્યાધિ પૂર જોસમાં વધી જાય છે, ત્યારે પછી ઈન્જેક્શનનો કે બીજી કોઇ પદ્ધતિ કામ કરતી નથી.

આયુર્વેદિક ઉપચાર

સાધારણ રીતે આમાં સ્વરસંશોધક, કફનાશક તથા શોથર્ધન ઉપચારો કરવાની જરૂર રહે છે, તેની સાથે ગળાને કોમળ રાખે તેવા ઉપાય કરવા જોઇએ. તેવા ઉપાયો ત્રણ રીતે થાય : (૧) બહાર ગળા ઉપર લગાડવાની દવા. (૨) ગળાની અંદર લગાડવાની તથા કોગળા કરવાની દવા. (૩) લોહી સાથે મિશ્રણ થાય તેટલા માટે ખાવાની-તથા પેટમાં ઉતારવાની દવા. આમ ત્રણ રીતે સાવધાનીથી ઉપચારની શરૂઆત કરવી પડે છે, અને કાળજી રાખવામાં આવે તો નીચેના ઉપચારો ઘણા જ સફળ નીવડે છે :

બહાર ગળા ઉપર લગાડવાનો લેપ

મંદુરભસ્મ (લોહાનો કાટોડો જૂનો) તો ૨૦ અને ભેંશનું મૂત્ર તોલા ૧૬૦ એ બન્ને ભેગાં કરી, એક લોહાની કડાઇમાં ખદખદાવવું. શીરા જેવું ઘાટું થાય ત્યારે નીચે ઉતારીને સહેજ ગરમાગરમ ગળા ઉપર નાડો લેપ કરવો. દર ચાર કલાકે આ લેપ લગાડવાથી ગળાના સોજા ઉપર ઘણી ઝડપથી અસર થાય છે.

કોગળા કરવાની દવા

કાયફળ તો. ૧, મેનફળ તો. ૧, સાટોટીનાં મૂળ તો. ૨૧, લોખંડાની ઊલ તો. ૨૧, આ બધું ૪૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેને

ગાળી લઇ, આ પાણીના સમજી બાળક હોય તો દર બળ્યે કલાકે કાગળા કરાવવા, અને અજ્ઞાન બાળક હોય તો સળી ઉપર રૂને લપેટી તે આ કવાથમાં બોળી ગળામાં લગાવવું, પેટમાં જાય તેની શીકર ન કરવી.

મોઢામાં લગાવવાની દવા

પાણજીભેદ તો. ૧, ડુલાવેલો ટંકણુખાર તો, ૧, મધ તો. ૨૧—ઉપરની દવાને મધમાં ઘુંટી શીશીમાં ભરી રાખવી. સળી ઉપર રૂ લગાડીને જીભ તથા ગળા ઉપર લગાવવું. પેટમાં જવા દેવામાં વાંધા નથી. બલકે પેટમાં જવાથી બાળકનો પેસાળ સાફ થશે અને કફને જીતશે. એટલે આ દવાને લગાડવાની અને ખાવાની એમ બેઉ સમજવામાં આવે તો ખોટું નથી.

અતિ ઉપયોગી વનસ્પતિ પ્રયોગ

અનેનાસ ફળનો રસ તો. ૧ તથા ચોકખું મધ તો. ૧૦. બળ્નેનું મિશ્રણ કરી તેમાંથી દર બે કલાકે પાવલીભાર જેટલું ચમચી વડે આપવાથી ચમત્કારિક રીતે કામ કરે છે. શરૂઆતમાં આ દવા આપવામાં આવે તો બીજા કાષ્ઠ ઔષધની જરૂર રહેતી નથી.

કવાથ—ઉકાળો

દેવદાર, લીંબડાની છાશ, જેડીમધ, અતિવિષ, હરકે, નાગરમોથ.

આ છ વસ્તુને સમાન ભાગે ખાંડી તેમાંથી એક તોલા ભૂકામાં દસ તોલા પાણી નાંખી ઉકાળો કરવો. પાંચ તોલા પાણી બાકી રહેતાં ગાળી લેવું. તેમાંથી દર ટકે અરધો તોલો કવાથમાં દસ બુદ્ધ અને એક રતી જવખાર મેળવીને રોગીને પાઇ દેવું. દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું.

આ કવાથથી ગળાનો સોજો ઓછો થશે. દરદીને પેસાળ સાફ આવશે. તાવનું શમન થશે અને મળશુદ્ધિ પણ થતી રહેશે.

અત્યારસુધી બતાવેલા ઉપાયો તો ઘરમાં પણ બની શકે તેવા છે. હવે વૈદ્યો—ચિકિત્સિકા નીચેનાં ઔષધો વાપરે એમ ભલામણ છે.

વિડંગારિષ્ટ (‘લૈષન્ય રત્નાવલિ’નો પાઠ પ્રણયશાસ્ત્ર અધિકારમાં ખતાવેલો.) ના તોલો જરા પાણી મેળવી દર ત્રણ કલાકે આપવો. ઘણો જ અસરકારક ઉપાય છે.

ક્ષારગુટિકા (ચરક સંહિતાનો પાઠ) ૨ રતી, ગરમ પાણીમાં ઘુંટી દર ત્રણ કલાકે આપી શકાય.

ચંદ્રામૃતસ્સ, અમૃતાર્ણવસ્સ, (સારંગધર સંહિતાનો) યોગ્ય માત્રામાં બાળકનું બળાબળ જોઈને આપવો.

રોગીને સ્વચ્છ રૂમમાં પથારી ઉપર સુવરાવી રાખવો. એક ખુણામાં શગડી ઉપર તપેલીમાં ૨૥ શેર પાણી નાંખી ગરમ થાય એટલે તેમાં ૧ તોલો ટરપેન્ટાઈન તેલ નાંખી દહને પાણી ઉકળવા દેવું અને તે પાણીની વરાળ મારફત ટરપેન્ટાઈન દરદીના રૂમની હવામાં ફેલાવા દેવું. ક્યારેક આ શગડી દરદીની નજીકમાં પણ લાવવી અને વરાળ દરદીની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં જાય તેવો પ્રયોગ કરવો.

દરદીના બળ (શક્તિ)નું રક્ષણ કરવું. દરદી મુક્ત થયા પછી પણ દરદીના આહારવિહાર ઉપર કાળજી રાખવી. નહિતર ફરી એ દરદીનો હુમલો થવા સંભવ છે.

ડીફ્થેરીયાથી વિલય પામતાં બાળકો માટે મારી આ અનુલવેલી ચિકિત્સા હું રજૂ કરું છું. સાધારણ જનસમાજ તથા ચિકિત્સકોનું લક્ષ એ તરફ જાય અને ખોટી ચર્ચામાં ઉતર્યા સિવાય ડીફ્થેરીયાને ‘માંસતાન’ માનીને ઉપરના ઉપચારોથી તેઓ સંકેટો બાળકોને અચાવ કરે અને આયુર્વેદની પ્રાણસ્થાપનની લાવનાને મૂર્તિમાન બનાવે, તેવી સર્વ ચિકિત્સકોને મારી અપીલ છે.

પ્રકરણ ૫૩ મું

બાળઉપદંશ

ઉપદંશ એ તો બાળ સંસ્કૃત નામ છે. આપણી દેશી ભાષામાં તેને ચાંદી અને અંગ્રેજીમાં 'સીરીલીસ' કહે છે. સાધારણ સમાજ આ શબ્દને એપી તો સમજે છે જ, અને બહુધા આ રોગ દુષિત સ્ત્રી (વેશ્યા)ના સમાગમથી પુરૂષને થાય છે. આટલા જ્ઞાનથી વધુ સાધારણ જનતા આ દરદના વિષયમાં બાણતી નથી.

ત્યારે આ પ્રકરણ તો બાળકના ઉપદંશનું છે. ભલા, બાળક તો સંસારથી વિરક્ત અને અજ્ઞાન હોય છે, તેને ઉપદંશ કેવો ?

હા, બાળકને જન્મતાં જ ઉપદંશ થાય છે, અરે ! ગર્ભમાંથી જ ઉપદંશ હોય છે, અને એથી યે આગળ વધીને કહીએ તો બાળક ઉત્પન્ન થવાનાં બીજક (રજ અને વીર્ય)માં પણ ઉપદંશ હોય છે.

જગતમાં મળી આવતા માનવીના રોગો અને શાસ્ત્રકારોએ લખ્યા નાંખેલા રોગોની સામે નજર ફેરવી લઈએ તો ઉપદંશ જેવો ભયાનક, વારસામાં જનારો અને સંસર્ગજન્ય (એપી) બીજને ક્રોધ પણ રોગ નથી. બીજ કટલાક રોગો પણ વારસામાં ઉતરનારા છે. પરંતુ ઉપદંશની કુલપરંપરા વ્યાપવાની શક્તિ ક્રોધ અજબ પ્રકારની છે.

એટલે જ બાળક માતા પિતાના શુક્રમાંથી જ ઉપદંશનાં પરમાણુઓ લઈને અવતરે છે; અને આ રીતે સહેજે આ વાધિનો દોષ લઈને અવતરનાર બાળકના ઉપદંશને માટે બાલોપદંશ અથવા બાળ-ઉપદંશ નામ રાખવામાં આવ્યું છે.

માતા અથવા પિતાને હરકોઈ કારણને લઈને ઉપદંશ થયા પછી ૭ માસની અંદર જે ગર્ભ રહી જાય છે તે ગર્ભ બનતાં સુધી પૂરો દિવસનો નહિ થતાં અધૂરા માસે જ પડી જાય છે અથવા સ્ત્રી જાય છે, જેને આપણે ગર્ભસ્રાવ અથવા કસુવાવડ કહીએ છીએ.

એક વર્ષથી વધુ સમય વીતી ગયા પછી ઉપદંશ થઈ ગયેલા પુરુષના જો સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે તો તે ગર્ભ પડતો નથી, પશ્ચાત્ત એ આળક પૂરા રૂપમાં અવતરીને અથવા અવતરતી વખતે જ મરણ પામે છે.

ન્યારે ઉપદંશ થઈ ગયાને વર્ષો વીતી ગયા હોવા છતાં અને આલ્લદષ્ટિએ તે ઉપદંશ મટી ગયો છે એમ માનવા છતાં તેવાં સ્ત્રી પુરુષના સમાગમથી ગર્ભધારણ થાય છે, અને એ ગર્ભ આળકરૂપે અવતરે છે. તે આળકના શરીરમાં ઉપદંશના જંતુઓ વિદ્યમાન હોય છે.

ઉપદંશની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી અવસ્થા માનવામાં આવે છે, અને એ રીતે પહેલી બીજી અવસ્થામાં ઉપદંશની બિમારી ભોગવતાં સ્ત્રી પુરુષને રહેલો ગર્ભ તો આળક રૂપે અવતરી શકતો જ નથી અને અવતરે છે તો તેનું સઘ મૃત્યુ થઈ જાય છે.

માત્ર ત્રીજી અવસ્થામાં રીઆતાં, ઉપદંશયુક્ત માતાપિતાનાં સંતાનો અવતરીને ઉપદંશના વિષયુક્ત શરીરમાં થોડા દિવસમાં આલ્લચિહ્નો ધારણ કરે છે.

અને કેટલીક વખત ઉપદંશયુક્ત માતા-પિતાના સંતાનને આખી ઉંમર સુધી ઉપદંશનાં કોઈ ચિહ્નો જોવામાં આવતાં નથી અને આલ્લ રીતે શરીર ઉપર એને કોઈ ઉપદંશની બિમારી ફેલાતી નથી. પરંતુ તેવા પુરુષનાં સંતાનને સઘ ઉપદંશનાં ચિહ્નો જણાવા લાગે છે.

તપાસ કરતાં તેનાં માતાપિતાને ઉપદંશ થયેલો હોતો નથી અને તેવો વ્યાધિ થવાનો એ ધનંકાર કરે છે; પરંતુ એ પુરુષનું વીર્ય તપાસવામાં આવે તો માત્ર વીર્યમાં ઉપદંશનાં વિષબીજ મળી આવે છે, એટલે ઉપદંશ એ રીતે કુલપરંપરા વીર્ય મારકત વંશના છેક ફળ સુધી પહોંચી જઈ શકે છે. કદાચ વયમાં કોઈ પુરુષને આલ્લ ચિહ્ન કે આલ્લ સ્વરૂપે ઉપદંશ ન જણાય, છતાં તેવા પુરુષનું વીર્ય દોષયુક્ત છે એમ માની નથી શકાતું. આ રીતે આળકના શરીરમાં માતાપિતાના વ્યાધિના ફળ રૂપે વારસામાં મળતા સહેજે ઉપદંશભોગી

બાળકનું આટલું વર્ણન આપે વાંચ્યું. બાલોપદંશનો આ પ્રકાર એને સહજ બાલોપદંશ તરીકે આપણે ઓળખીએ.

આ ઉપરાંત બાળકને એક બીજી રીતે અર્થાત્ સંસર્ગજનિત ઉપદંશ થાય છે.

બંનેએ સ્વચ્છ, સફાઈદાર વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતાં, સાથે એક અઢી માસનો બાળક હતો, તેને લઈને એક વખત એક યુવાન સ્ત્રી-પુરૂષની જોડીએ મારા દવાખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

દવાખાને આવનાર દરદીઓ જ હોય છે એમ ધણું કરીને માનવામાં આવે છે અને એ રીતે કેટલાક વખત સુધી એઓ પોતાના સ્થાન ઉપર બેસી રહ્યાં. પછી મેં એમને મારી નજીક બોલાવ્યાં. ત્યારે પુરૂષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે તેઓ લગભગ ત્રણ ચાર કલાકનો સમય મારી સાથે વાતો કરવા માટે માગે છે. એક પ્રકારનો વિસંવાદ અથવા તેમને જન્મેલી શંકા અને એ શંકાને કારણે પતિ-પત્ની વચ્ચે ઉભી થયેલી મુઝવણીને તેઓ દૂર કરવા માગે છે.

ભરત્યક દરદીઓ વચ્ચે આવો સમય આપી ન શકાય. એટલે એમને બીજો શાન્તિનો સમય મેં આપ્યો અને આ જોડું પોતાના બાળકુમારને લઈને પુનઃ તે સમયે હાજર થયું.

પ્રથમ પુરૂષે શરૂઆત કરી :

‘હું બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતનો છું. મારી ઉંમર ૨૮ વર્ષની છે અને લગભગ અઠાર વર્ષની ઉંમરથી હું આફ્રિકામાં રહું છું. દેશમાંથી પરદેશ જનાર ધણા યુવાનોને અનેક પ્રકારનાં વ્યસન લાગે છે, અનેક એ પ્રદેશમાં કુચ્છદે ચઢે છે અને અનેક ભાષાઓ દેશમાં કુટુંબ બાળબચ્ચાં તથા સ્ત્રીને છોડીને જતા હોવાથી ત્યાંની સ્વતંત્રતાથી કારણે અથવા કુસંગથી મર્ષાદા ઓળંગી જાય છે. હું આપને ચોક્કસ કહું છું કે કોઈપણ પ્રકારના વ્યસન, અભિચાર કે હરકાઈ જાતના દુરાચારોથી હું તદ્દન વેગળો છું. એથી અદ્યતન સુધી મારું શરીર નિર્વિષ અને નિર્દોષ હોવાનું હું આપને કહું

છું. એની વધુ સાબિતી માટે મારા શરીરના લોહીના તથા વીર્યના લીધેલા પૃથક્કરણના રિપોર્ટો આપને હું આપીશ. આ ઉપરાંત આપ મને જે કાંઈ પૂછશો તેનો સીધો અને સત્ય જવાબ વિનાસકોચે હું આપને જણાવીશ. અમારા લલ્લાની ખાતર કાંઈ જ નહિ છુપાવું.

‘વયમાં હું કહી દઉં કે મેં સારી કેળવણી લીધી છે. શરીર સાચવવું એ મારા જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય, અને સાચવવા જેટલી સમજણ તથા સંપત્તિ મળેલી હોવાથી વારંવાર હું મારા શરીર માટે પ્રથમથી જ પૂરતી સંભાળ રાખતો આવ્યો છું.’

‘આફ્રિકામાં ચાર વરસ રહ્યા પછી હું દેશમાં આવ્યો અને આ મારી સાથે આવેલ છે તે મારી પત્ની સાથે મેં લગ્ન કર્યાં. લગ્ન થયા પછી મેં એની પ્રથમ ડોક્ટરી તપાસ કરાવી અને તે તદ્દન વિશુદ્ધ કોષ પણુ રોગના પરમાણુરહિત નીકળવાથી તેની સાથે લગ્ન કરીને હું તેને આફ્રિકા લઈ ગયો. ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા પછી મારી પત્નીને ગર્ભ રહ્યો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે તે વખતે પણ મેં મારા શરીરની, વીર્યની, લોહીની તથા પત્નીના શરીરની, લોહીની અને રક્તની તપાસ કરાવી લીધેલી. એટલે અમારા વિશુદ્ધ રક્તવીર્યથી એ ગર્ભ રહ્યાની હું આપને પૂરતી ખાતરી મારી પાસેના નિષ્ણાત ડોક્ટરોના રિપોર્ટ ઉપરથી આપી શકું છું.’

‘આફ્રિકામાં સ્ત્રીની સુવાવડ કરવી અનુકૂળ ન લાગવાથી મેં મારી પત્નીને સંગાથજોગ દેશમાં તેનાં માવતરના ઘેર મોકલી આપી અને તેણે કાઠિયાવાડના એક જાણીતા શહેરની પ્રખ્યાત હોરિપટલમાં સુવાવડ કરાવી. આ રમે છે તે બાળકનો ત્યાં પ્રસવ થયો. તે વખતે બાળક તંદુરસ્ત હતો. પરંતુ તે દોઢ વરસનો થયો તે પછી હું દેશમાં આવ્યો. બાળકને જોઈને ખુશ તો થયો, પણ બાળક માટે દવા આપે છે તે જાણી, એ બાળકની દવા જે ડોક્ટરને ત્યાં આપતી હતી ત્યાં જઈ બાળકનો કેસ મેં જોવા માગ્યો. ડોક્ટરે કેસ બતાવ્યો. એ

ઉપરથી અને ડોક્ટરની હકીકત ઉપરથી મને જાણવા મળ્યું કે આળકના શરીરમાં ઉપદંશ (સીરીલીસ)ના અંગે ગુપ્ત ભાગ ઉપર તથા ગુદાના કાંઠા ઉપર ઝીણી ફેફ્ફીઓ થાય છે અને એ આળકને આમ થવાનું કારણ તેની માતાનો વારસો છે.

‘જે હોસ્પિટલમાં સુવાવડ કરવામાં આવેલી ત્યાં મેં તપાસ કરી, નર્સો સાથે ખૂબ વાત કરી, કેવી સફાઈથી ત્યાં કામ લેવામાં આવે છે એ નજરે જોયું તો મને ખાતરી થઈ કે હોસ્પિટલમાં થયેલી સુવાવડમાંથી આ ચેપ સ્ત્રી લઈ આવી નથી. અને એથી આળકને આ ઉપદંશ થયો હોય એમ હું માનતો નથી.

‘જ્યારે મેં મારી પત્નીને આફ્રિકાથી વિદાય કરી ત્યારે તે ગર્ભવતી હતી અને તદ્દન વિશુદ્ધ હતી. પરંતુ દેશમાં આવ્યા પછી એને ઉપદંશે અસર કરી હોય એવાં તેનાં આજી ચિહ્નો તેણીના શરીર ઉપર કોઈ જણાતાં નથી. એ તો તમે પણ એના ચહેરા ઉપર અને ચામડી ઉપરથી જોઈને કહી શકશો. તો પછી સ્ત્રીના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભ ઉપર ઉપદંશનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ કઈ રીતે પડી શકે? એટલે હું માનતો થયો છું કે આ મારી પત્નીએ દેશમાં આવ્યા પછી પરપુરૂષ સાથે અર્થાત્ ઉપદંશના ચેપી પુરૂષ સાથે સમાગમ સેવી વ્યભિચાર કર્યો છે અને તેથી જ આ આળકને ઉપદંશજનિત વ્યાધિની શરૂઆત થઈ છે.

‘એણે આવું કૃત્ય કર્યું છે તેના મારી પાસે માત્ર આ આળકના ચેપી રોગ સિવાય બીજો કોઈ પુરાવો નથી. તેમ જ મારી પત્નીમાં મેં કોઈ કુલક્ષણ તે મારી સમીપમાં હતી ત્યારે કદી પણ જોયું નથી. છતાં ઉપદંશ બીજી રીતે માતા અને આળકના શરીરમાં આવ્યો છે. એવી મારી ખાતરી ન થાય ત્યાંસુધી આ મારી પત્ની હોવા છતાં તેને પત્ની તરીકે સ્વીકારવી નહિ અને આળક મારા બીજથી ઉત્પન્ન થએલો હોવા છતાં તેના પ્રત્યે માયા, મહોબ્બત અને સ્વીકાર છોડી.

દેવાનો મેં હમેશને માટે દંઢ નિશ્ચય કર્યો છે. તેને અમલમાં મૂકતા પહેલાં આપના કહેવાથી, આ આંટી ઉકલી જાય અને તે નિર્દોષ છે એવું પૂરવાર થાય તો માતા-પુત્ર ભલે ઉપદ્રવનાં એપી હોવા છતાં હું તેમને સ્વીકારીશ. માત્ર આપ કેવળ ‘શાસ્ત્ર યું કહેતા હૈ’ આટલાથી મને જો હા બહુવશો તો તેમ હું માનવા તૈયાર નથી. મને તો પ્રત્યક્ષ પુરાવા જોઈશે.

‘મુરખી, અત્યારસુધી આપને, મારા કથન ઉપરથી જરા હું ગિચિત્ર કે કડક માણસ છું એમ લાગશે, પણ તેવું નથી. આપને આમાં સ્વાર્થ નથી, છતાં સંસારના અનેક વ્યાધિ તે પછી મનના કે તનના હોય તેમાં આપ ઘણી વખત પ્રયાસ કરી નવીનતા તારવો છો અને એથી આપે ઘણાંનાં જગડતાં જીવન સુધાર્યા છે. હવે આ મારી પત્નીને એની પોતાની બાબતમાં આપને જે કાંઈ કહેવું હોય, અથવા મેં જે કાંઈ હકીકત કહી તેમાં અસત્ય જેવું તેણીને જણાતું હોય તો આપની પાસે તે મારો ડર રાખ્યા સિવાય વિનાસકાંઠે કહી શકે છે.’

પડખે બેસી, પુરૂષનું કથન સાંભળતી અને આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવાનાં મેઘબિન્દુ જેવાં આંસુ વહેવડાવવાથી આંખો ચોળીને લાલ-ચોળ થઈ ગયેલી, એવી એ બહેન, તેણે સાડીના પાલવથી આંખને સાફ કરીને પોતાને કહેવા જેવી હકીકતની વિનયથી શરૂઆત કરી.

પુરૂષે પોતાની હકીકત પૂરી કર્યા પછી બાંધએ પોતાની હકીકત કહેવાની શરૂઆત કરી, એ બોલવા ચાહતી હતી, પરંતુ બાળકના રોગથી પોતાની ઉપર આવેલ આળને સંભારતાં એ ફરી ગળગળી બની ગઈ અને આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં, મેં સાંત્વન આપતાં કહ્યું : ‘બહેન, તું ગભરાઈશ નહિ. પુરૂષસ્વભાવ જરા ઉતાવળીઓ હોય છે અને કેટલીક વખત પૂર્વાપરનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કર્યા વગર પણ કલ્પનાથી સામા પાત્રને દોષિત માની બેસે છે. છતાં તું હારી ગઈ છે અને તારા ઉપર થયેલું દોષારોપણ પણ સત્ય જ છે એમ કેમ કહેવાય ?

અને હજી અવકાશ પણ છે કે બાળકમાં પ્રદર્શિત થયેલા રોગનક દોષને લાવવામાં તું કારણરૂપ ન પણ હોય, તારૂં દયામણું મ્હોં અને તારી નિર્દોષ લાવના જોતાં તારા પ્રતિનો આક્ષેપ માનવા હું તો તૈયાર નથી, અને તે પણ માનતા હોવા છતાં જો તથ્યવાળું અન્ય કોઈ કારણ મળી આવે તો તે પોતાની માન્યતા બદલી નાંખવાનું કબૂલ કરે છે. માટે આ બાબતમાં તારે જે કહેવાનું હોય તે સુખેથી અને વિનાસકોચે મને કહે. હું વૈદ્ય છું એટલે વ્યાધિના સ્વરૂપને અને તેના મનુષ્યદેહ ઉપર થતા વિવિધ આક્રમણને બરાબર સમજી શકું છું. ઉપદ્રવ જેવા ચોર અને છૂપી રીતે સરકવાની ટેવવાળા વ્યાધિને પકડવા માટે વૈદ્યોમાં પણ ડિટેક્ટિવ દૃષ્ટિ જોઈએ છે. એટલે જ હું તને વિશ્વાસ આપું છું કે ન્યાં સુધી બુદ્ધિબળ પહોંચે ત્યાંસુધી તને ન્યાય મળે અને ખોટા આક્ષેપથી બચી જાય તેવો પ્રયત્ન હું જરૂર કરીશ. માટે તારે તારા પ્રતિએ કીધેલી હકીકત બાબતમાં જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહે.’

મારા આશ્વાસનથી બાઈમાં હિંમત આવી અને સ્વસ્થતાથી એણે બોલવાની શરૂઆત કરી: ‘વૈદ્યરાજ ! આપની ઉપર અમને સંપૂર્ણ ભરોસો છે, એટલે તો આપની પાસે અમે આવ્યાં છીએ, ખરી રીતે તો આમાં આપને કોઈ ફી, ચાર્જ, કે દવાનું વેચાણ થવાનું નથી. છતાં આપ અમારા જેવાંની વહાર કરીને સત્યની શોધ કરો છો એ અમારા જેવાં માટે મુક્તિદાન સમાન છે.

‘મારા પતિ જે કાંઈ કહી ગયા એ તદ્દન સત્ય હકીકત છે. એમણે વારંવાર મારા શરીરની દેશમાં અને આફ્રિકામાં તપાસ કરાવી અને ફોટોઓ લીધેલા તે પણ સાચું જ છે. દેશમાં આવી ત્યારે પણ હું તદ્દન રોગરહીત હતી. સુવાવડમાં કાંઈ કારણ બન્યું નથી. છતાં મારા બાળકને આવો એવી રોગ લાગુ થયો છે અને એના પ્રતાપે મારા પતિ મારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવતા હોવા છતાં આ કારણને લઈ રૂક્યા છે. મારે માત્ર એક જ વાત કહેવાની છે કે તેઓ માસ

ઉપર જે ખોટો દોષારોપણ કરીને મને વ્યભિચારી કહે છે ત્યાં મારું અંતર ચીરાઈ જાય છે અને મને એમ થાય છે કે પૃથ્વી માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જાઉં. જો આવી રીતે મારા પતિ પોતાનું મંતવ્ય બદલે નહિ અને ચાલુ રાખે તો મારાથી જીવવું દોષાલું અને તેમ છે. હું બીજું તો શું કહું? મારી સમ્યાઈની ખાતરી કરાવવા માટે મારી પાસે કોઈ સાધન નથી. માત્ર હું જગતનિયંતાની સાક્ષીયાં અને પૂરા આત્મભાનથી કહું છું કે હું તદ્દન નિર્દોષ છું. પરપુરુષનો સમાગમ દેહથી તો શું પણ મનથી પણ મેં એવો વિચાર કર્યો નથી. છતાં મારા પતિ એમ માને છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવવા હું તમારી પાસે આવી છું. મને બચાવી લ્યો અને પૂરવાર કરી આપો કે હું નિર્દોષ છું. પ્રભુ એ કાર્યનો બદલો તમને આપશે. આથી વિશેષ હું કહું પણ શું?’

‘બહેન ! તું ગભરા નહિ. હું સમજું છું કે આપણી હિંદની પતિપરાયણ સન્નારીને વ્યભિચારનો આક્ષેપ એ ઘણો ઘણાજનક હોય છે. એની જીવનસરિતાનાં નીર એથી નરદમ સુકાઈ જાય છે. પણ જ્યારે તારી ઉપર અણુધારી આકૃત ઉતરી આવી છે, તો ધીરજ રાખી તેનો સામનો કરવો જોઈએ. તું સલુકાઈથી શાંતિભરી શોધ નહિ કરે તો કાયર બનીશ અને તું નિર્દોષ હોવા છતાં પણ ગુન્હેગાર ઠરીશ.

‘પ્રથમ તો તને કેટલાક પ્રશ્નો પુછવાની મારી ઇચ્છા છે. તું સત્ય જવાબ આપજે. કહે, આફ્રિકાથી સ્ટીમરમાં મુસાફરી કરતી વખતે તારા સંપ્રાથમાં સ્ત્રીઓ હતી કે?’

‘જી હા.’

‘બરાબર. લાંબા વખતની મુસાફરીના કારણે તારે એવો પ્રસંગ અનેલો કે કોઈના બિજાનામાં સુવાનું બન્યું હોય અથવા તારાં કપડાં બદલીને અન્ય કોઈ સ્ત્રીનાં વગર ધોયેલાં કપડાં અથવા એકલો ચણીઓ તારે પહેરવો પડ્યો હોય?’

‘નહિ, સ્ટીમરમાં એવું કોઈ કારણ અન્યું નથી. મારી પાસે મારા પતિની કાળજીથી પુરતો સામાન, એડિંગ અને કપડાં હતાં. સૈયા કલાસની મારી મુસાફરી હતી. એટલે બિજાનું કે કપડાં તો શું પણ પાણીનું પવાહું કે ચહાના ગ્લાસ શીખે મેં અન્યનાં વાપર્યાં નથી. મારા પતિના સહવાસથી આવી બાબતમાં હું બહુ કાળજી રાખતાં શીખી છું.’

‘વાર, તું ઘેર આવીને તારા જ ઘેર એટલે કે સાસરે રહેલી કે તારા પીયરમાં ?’

‘મારા પીયરમાં જ મેં સગર્ભાવસ્થાના બધા દિવસો ગાળેલા.’

‘એ વખતે તો તારે ઘર છોડીને બહારગામ જવાનો પ્રસંગ નહિ બનેલો ને ?’

‘ના જી. છેક સુવાવડ સુધી હું પિતાને ઘરે રહી છું અને મારી સંભાળ બરાબર લેવામાં આવતી. તેની સાથે પિતા સુખી હોવાથી સ્વચ્છતા જાળવવા પૂરતી કાળજી રખાતી. પૂરા દિવસ એકા પછી મને હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવી, ત્યાં પ્રસવ સુખરૂપ થયો. જરી પણ તકલીફ વગર એ કાર્યમાં કામ કરતા ડોક્ટરો અને નર્સો સ્વચ્છતા જાળવવાની પૂરતી કાળજી રાખતા.’

‘પછી તું ઘેર આવી અને બાળકને ઉછેરવા લાગી. બે વરસ એમ જ પિતાના ઘરમાં તેં નિતાંત અન્ય કોઈ સ્થળે ગયા વગર સ્થિતિથી પસાર કર્યા, એમ જ ને ?’

‘હા જી. પણ ના, રહો આ બાબો લગભગ ૨૮ મહિનાનો થયો. ત્યારપછી મારી માતા, બહેનો અને હું બધાં લગ્ન પ્રસંગે મારી માશીને ત્યાં ગયેલાં અને અઠવાડિયું ત્યાં રહેલાં હતાં.’

‘પછી તું ફરી બાની સાથે ઘેર આવી કે ?’

‘ના, માશીએ મને ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે થોડા દિવસ તેમને ત્યાં હું રોકાઈ. મારી બા તથા બીજાં ભાંડર ઘેર આવ્યાં હતાં.’

‘માશીને ત્યાં લગ્ન વિતી ગયા પછી વધુ દિવસ એક માત્ર તું જ રોકાઈ કે વળી બીજું કોઈ હતું?’

‘પણ વૈદ્યરાજ ! તમે આવી વાતો પૂછીને શું કરશો ? આ તે કલેક્ટરિક આપતો છે. તમને રોગનું કારણ આમાં ક્યાંથી જડશે ?’

‘જો બહેન, વળી તે વચમાં નાહક વિલંબ કરાવ્યો. હું જે દિશામાં જઈ ત્યાં તારે આવવાનું અને સાચું હોય તે કહેવાનું. રોજ તો મારે શોધવાનો છે. પછી મારી શોધ ભલે ને રેતીના રણની હોય કે લગ્નના માંડવાની હોય.’

‘ભલે, આપુ હો, માશીને ત્યાં હું હતી, મારો આખો હતો, અને માશીની મોટી દીકરી અને તેની બેબી હતી.’

‘ત્યારે તો તને ખૂબ ગમત પડતી હશે. અને સરખાં, અનેને ધાવણું બાળકો, સાથે જમવું, સાથે સુવું, સાથે ફરવું, ખરું ને ?’

‘હા, એટલા માટે તો મને માશીએ રાખેલી કે બહેન અઠવાડિયું રોકાવાની છે અને તું પણ રહે તો સારું. અને એટલા માટે તો હું રહી, પણ માશીની છોકરી નસીબદાર પૂરી ! બિચારીને તાવ આવવા લાગ્યો, એટલે ગમત કાંઈ આવી નહિ.’

‘તાવ તો આવેજ ને, લગ્નમાં દહીંથરા અને સુવાળીઓ ખૂબ તાપડ્યાં હશે.’

‘ના, એવું નહોતું. એને બિચારીને સ્તન ઉપર એક ચીરો પડેલો, એથી બેબીને ધવરાવી શકે નહિ. એટલે ધાવણુ ચઢે અને એથી તાવ આવે.’

‘હં, બરાબર ! ત્યારે તો શું થાય ? બિચારી બેબીનોયે મરે ને ! એને ગાય બકરીના દૂધ ઉપર દાડા કાઢવાના ! સ્તનમાં ધાવણુ હોય તોયે તેને કામ ન આવે.’

‘હાસ્તો, પણ બેબીયે એવી કે દૂધ પીએ નહિ, ઢોળી નાંખે અને રાત દહાડો રડ્યા કરે.’

‘પછી શું થાય ?’

‘ખીજું શું થાય ? માશી તો બિચારાં વૃદ્ધ થઇ ગયેલાં. મને કહે :
‘બહેન ! તું આ બેખીને તારી દોટડીએ વળગાડ તો, એને સંતોષ વળે
અને તે છાની રહે.’

‘વાર, પછી ?’

‘પછી મારે વળી કોઈ વખત ધવરાવવી પડે. પણ પ્રભુકૃપાથી
એખી ધરાય ને મારો આબોય ધરાય ! આ રીતે ખીજ દશ દિવસ કાઢ્યા
અને હું અકળાઇ ગઇ. હજી તો બહેનની એ જ હાલત હતી ને હું તો
બાપુજીના ઘેર આવતી રહી.’

‘હા, બહેન ! એ તારી માશીની દીકરીને કયા ગામ પરણાવી
છે એલી તને ખબર છે ?’

‘હારતો. તમેય વૈધરાજ કેવી વાત કરો છો ? આટલી યે ખબર ન
હોય ? તેને.....ગામ પરણાવી છે.’

‘ઠીક, ત્યારે તેના વરનું નામ પણ તને આવડતું હશે ?’

‘હા. પૂરેપૂરું નામ, ઠામ ને ઠેકાણું.’ અને તેણે તેની માશીની
દીકરીના વરનું નામ, ગામ, વગેરે જણાવ્યું.

‘ઠીક, હું એમ પૂછું કે બહેન ! આ તારી માશીને ત્યાં લગ્ન થયાં
તેને ત્રગલગ ચાર પાંચ મહિના થયા, ખરું ને ?’

‘હા, તે ખરું.’

‘અને બાબાનેય જે આ ફેલીઓ નીકળવા માંડી તે એ પછીની
દરકત છે ને, બહેન ?’

‘હા તે પછી જ. પણ એથી શું ? કાંઈ કેમનાં લગ્ન કરવા
જઈએ તેથી આવો રોગ થાય ? મેં આપને કહ્યું તો છે જ કે હું
ત્યાં જઈ છું ત્યાં કપડાંલતાંની પૂરતી કાળજી રાખું છું. એટલે
માશીને ત્યાં પણ એવો સંસર્ગ મને થયો નથી કે જેથી હું લગ્ન
કરવા મધ તે સ્થળે કોઈની સાથે ખાવાપીવાથી કે કપડાંલતાંથી મને
આ. બા. ૩૨

એપ લાગ્યો હોય. તમે શું તમારાં સગાંવહાલાંમાં લગ્નપ્રસંગ હોય તો ન જાઓ ?’

‘અરે, બહેન ! પણ હું ક્યાં કહું છું કે તું લગ્ન કરવા ગઈ તેમાંથી તને આ એપ લાગ્યો ! અને એવી મારી ઉટપુટાંગ શોધથી આ તારા પતિદેવ થોડાજ હા કહી દઈને માની જાય એવા છે ? આ તો પૂછતાં પૂછતાં એક વાતને છેડે જઈએ ત્યાંસુધી પૂછવાની મારી ટેવ છે એટલે તને પૂછ્યા કયું. તેં સાફ સાફ કહી દીધું. હવે તમે એ જ જણાં તમારે સ્થાને જાઓ.’

‘પણ બાપજી ! અમે જે કામ માટે આવ્યાં હતાં તેનું શું ?’

‘એનો નિર્ણય લેવા તમે આઠ દિવસે આવજો..’

‘એટલે કે આઠ દિવસ પછી વળી તમે મને બીજા પ્રશ્નો આજે પૂછ્યા તેવા પૂછશો કે બીજું કંઈ ?’

‘એ તો પૂછવું પણ પડે. નક્કી કેમ કહી શકાય ? પરંતુ મને લાગે છે કે આવતા અઠવાડિયે તમોને હું મારો નિર્ણય સંભળાવી દઈશ.’

‘એટલે તમે એમ કહી દેવાના છો ને કે આ બાઈ રોગ ક્યાંથી લાવી તે નક્કી થઈ શક્યું નથી, માટે એને દ્રોષિત માનો યા દયા લાવીને દરગુજર કરો !’ એ બાધ બોલી.

‘જો પાછી ! બહેન ! તું શા માટે આવી શંકા કુશંકામાં પડે છે ? મારો વિશ્વાસ રાખજો. તું જેવું માને છે, સમજો છે અને જેવો વિચાર કરે છે, તેથી દ્રાઈ બીજા દિશા તરફ જ હું જઈ રહ્યો છું, અને મને વિશ્વાસ છે કે તું ફરીથી આવીશ ત્યારે તને હસતા મુખે અને આશીર્વાદ વરસાવતી વિદાય કરીશ. છતાં પણ હું તો એક માનવી છું, બહેન ! મારી દોડ ખોટી પણ હોય અને હું તથા તું બંને તારા પતિ પાસે નત મસ્તક પણ રહીએ. પણ જો તું નિષ્પાપ છે તો ઇશ્વર તને જરૂર સહાય કરશે.’

નિયત સમયે પતિ-પત્ની બન્ને મારા દવાખાને આવી ગયાં અને મેં એમને માટે નિર્ણય આપવા શું નક્કી કર્યું છે તે જાણુરા તેઓ આતુર હોય તેમ સહેજે એમના ચહેરા ઉપરના લાવોથી જણાતું હતું.

અને એથી જ એમની આતુરતાને સમજીને બેઠેને એકાંતમાં બોલાવી મેં જ શરૂઆત કરી :

‘બહેન, તું લાગ્યશાળી છે. તારી હકીકત અક્ષરશઃ સાંભળ્યા પછી અને તને પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ લીધા પછી મને લાગતું હતું કે મારે આ ઘટનાને અંગે જરા વધુ મહેનત કરવી પડશે-કદાચ આવખતે તમને પાછાં ધક્કેલી, મારી શોધ માટે મારે જરા વધુ પ્રયત્ન કરવો પડશે. પરંતુ મધ્યર દયામય છે અને નિર્દોષના ત્રાજવે એ છેવટે જરૂર આવે છે.

‘તારી હકીકતના આધારે મને એક મુદ્દો ખાસ હાથ આવી ગયો હતો અને તારા બાળકના શરીરમાં આ રોગ આવવાનું દાર પણુ મને જણાતું હતું. પરંતુ તારા પતિને પ્રત્યક્ષ બતાવવા ખાતર મારે એ માટે મુસાફરી કરવી પડત. બહારગામ જઈને અશક્ય એવી બિના જાણવાને માટે ઘણી કાશીષમાં ઉતરવું પડત, પણ મને મારી ટપાલે એમાં ઘણી ઉપયોગી મદદ કરી છે.

‘તું લગ્નપ્રસંગે માશીને ત્યાં ગઈ અને તારી માશીની દીકરીની દીકરીને, તેની માતાની તાવની હાલતમાં તારે ધવરાવવી પડેલી. તને જો ખ્યાલ હોય તો તે વખતે તારી માશીની દીકરીના પતિનું નામ અને ગામ, એ સઘળું અસંગત લાગતું બધાન મેં પૂછી લીધેલું.

એ નામ સાંભળ્યા પછી તથા તેના ગામનું નામ સાંભળ્યા પછી મને અચાનક અને સહેજે યાદ આવ્યું કે આ નામના માનવી સાથે મારે એના વ્યાધિ માટે ઠીક ઠીક એવો લાંબો પત્રવહેવાર થયો છે, અને એણે મારી થોડો વખત સારવાર પણ લીધી છે. આ મારા ખ્યાલ ઉપરથી મારી મુખ્ય ઓશીસના દફતરની તપાસ મેં કરી. પ્રથમ તો જ્યારે આવકના

પત્રક ઉપરથી તેનું શિરનામું શોધી વર્ષેક દિવસ ઉપર થયેલો. પત્ર-
વહેવાર તથા કાષ્ઠકમાં રાખેલા કાગળો મેં કાઢ્યા અને જેમ જેમ હું
એને જોતો ગયો તેમ તેમ તારા કેસ માટે ઉપયોગી અને તારા પક્ષે
હું પુરવાર કરી શકું તેવી માહિતી મળતી ગઈ, તે બધા પત્રો આજે
હું મારી સાથે લઈ આવ્યો છું અને એ વાત ગુપ્ત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા
ઉપર તારા પતિને સમજાવવા પત્રો વંચાવવા માગું છું.

‘તારી માશીની દીકરીના પતિને ત્રણ વરસ ઉપર વેશ્યાગમનના
પરિણામે ઉપદંશ થયેલો છે. તે મુંબઈ કાપડ ખરીદવા ગયેલા ત્યાંથી જ
આ ઉપદંશનો વ્યાધિ લાવેલા. અને તે રોગ પૂરેપૂરો મટ્યા પહેલાં
રોગીષ્ટ સ્થિતિમાં તેમણે પત્ની સાથે સમાગમ પણ કરેલો, એ તો
એમના પત્રોની હકીકત કહે છે. ત્યારપછી બાઈને ગર્ભ રહેલો, અને
એ ગર્ભને તો ઉપદંશ નહિ થાય ને? તેવી બીતિ માટે એ બાઈએ
પ્રજાવેલો પત્ર પણ મારી પાસે છે. બાઈને છોકરી જન્મ્યા પછીની
હકીકત અને છોકરી આવી ત્યારે તેના શરીર ઉપર લાલ ચકામાં
દેખાયેલાં, વગેરે બાબત વિષે સદરહુ બાઈએ સલાહ માગી છે. છેવટનો
પત્ર બાઈના સ્તન ઉપર પડેલી ચાંદી અને એ ચાંદી કદાચ પોતાના
સંસર્ગથી બાઈને ઉપદંશજનિત કેમ ન હોય, એ વિષેનો તથા તેના
ઉપાય પૂછતો પત્ર પણ એ બાઈ તરફથી આવેલો છે.

‘એટલે એ બાઈ સાથે થયેલા પત્રવહેવારમાં તેમની તરફથી આવેલા
સાત પત્રો મારી પાસે છે. અને તારીખવાર અનુક્રમબદ્ધ એ પત્રો
વર્ગીકરણ કરીને વાંચવામાં આવે તો વૈદ્યકના ધંધાથી અજાણ્યો માનવી
પણ સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે પુરૂષને ઉપદંશ થયો, તેણે એ
મટ્યા પહેલાં સ્ત્રીસમાગમ આદર્યો અને બાઈને ગર્ભ રહ્યો. તે ગર્ભ
છોકરીરૂપે અવતર્યો. છોકરી અવતરી તે વખતે પણ ઉપદંશ અર્થાત્
માતા અને પિતાને સ્પર્શેલા વ્યાધિ-ઉપદંશનાં બીજ લઈને તે અવતરી
છે. છેવટે બાઈને સ્તન ઉપર જે ચીરો અથવા ચાંદી પડેલી છે તે
ઉપદંશના અંગેની છે.

‘હવે જોગાનજોગથી એ ઉપદંશયુક્ત સ્ત્રી તે તારી :માશીની દીકરી છે, અને તેણીની ધાવણી દીકરીને તે ચાંદી અથવા ચીરા પડેલા સ્તન ઉપર ધરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ એ ધરાવી શકતી નથી; જ્યારે તેને રડતી છાની રાખવા માટે માશીના કહેવાથી તું પોતાના બાળકને તથા એ ઉપદંશ ધરાવતી માતાની છોકરીને-એકને ધવડાવે છે.

‘એટલે ઉપદંશની ચાંદીના સ્પર્શવાળું મોઢું એ બાળક તારા સ્તન ઉપર લગાડે છે અને માતાના સ્તન ઉપરનો એપ તથા પોતાના મોઢામાંના થુંકમાં રહેલાં ઉપદંશના સૂક્ષ્મ પરમાણું તારા સ્તન ઉપર એ મૂકે છે તે જ જગ્યાએ તારો નિર્દોષ બાળક ધાવે છે અને ધાવણ સાથે એ ઉપદંશના ઝેરને પેટમાં ઉતારે છે, અને એ ઝેરને ઉતાર્યા પછી થોડા વખતમાં આ બાળકની ગુદા તથા ગુપ્તમાર્ગ ઉપર ઉપદંશ પીટિકા નીકળી આવવાથી ડોક્ટરો એને ઉપદંશયુક્ત કહે છે અને તે બોલું પણ નથી.

‘અને ત્યાંથી આગળ વધીને હું :તો ત્યાંસુધી પણ કહી શકું બહેન, કે તારા શરીરમાં પણ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મરૂપે ઉપદંશનું વિષ વલો-વાધ રહ્યું હોય. કારણ કે તારા સ્તનની દુગ્ધવાહી શિરાઓ મારફત એ વિષ તારા શરીરમાં ઘુસી પણ ગયું હોય.

‘એટલે તને અને તારા આ બાળકને ઉપદંશયુક્ત કહેવામાં મને જરાયે સંકેત થતો નથી. પરંતુ હું તારા પતિને એ બતાવવા માગું છું કે તેઓ જે રીતે તને દોષિત માની, વ્યભિચારિણી અને કલંકયુક્ત કરાવે છે, ત્યાં હું તને તદ્દન નિર્દોષ અને અચાનક એપી રોગના સંસ-ગથી આપત્તિમાં આવી પડેલી અને શિષ્યળની મર્યાદાને સાચવનારી, સાચી હિંદતનયા મનાવવા માગું છું.

‘હું સમજું છું કે આ એપી રોગ ખૂબ છે અને તમે માતાપુત્ર તેનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છો; પરંતુ તેથી હું ડરતો નથી. તેને મટાડી શકાય છે-હમેશને માટે પણ એ બલાથી છુટી શકાય છે. વારૂ, પણ

આત્મારે તો માત્ર તારા ઉપર તારા પતિ તરફથી લગાડવા માટે તૈયાર રાખેલો કલંકનો ચાંદો તારા કપાળ ઉપરથી ભુંસાઈ જતાં અને અનેરો આનંદ થાય છે.

‘ તારા સંબંધમાં મેં જે હકીકત મેળવી છે તે તારા પતિ પણ સાંભળે છે. મારી પાસેના આ પત્રો હું એમને વાંચવા આપું છું અને પત્રવહેવાર કરનાર તેમના મશીયાઈ સાદુ થાય છે તેની તો તેમનાથી ના કહી શકાય તેમ નથી.

‘ તારા કેસમાં ખરી રીતે તારા કિસ્મતે ચારી આપી છે. બહેન, મારી મહેનત અદ્ય માત્રામાં છે, છતાં જરીક પણ સંશય હવે આ કેસમાં રહી શકતો નથી, છતાં આ મહાશય પોતાને રૂએ એ રીતે ખાતરી કરી શકે છે.

‘ વિશેષ તો આ ઝાઝાધિની ચેપવાહક ખૂબી માટે ઉપદંશ ઉપર લખેલ કેટલા દેશી વિદેશી વિદ્વાનોનું સાહિત્ય અને ચર્ચા એમને વાંચવાની ઈચ્છા હશે તો હું આપીશ. તે એટલા માટે કે ઉપદંશવાળી માતાના બાળકને હરરોજ નિર્દોષ સ્ત્રી ધવરાવે તો તેના સ્તન મારફત તંદુરસ્ત બાળકને ચેપ લાગી શકે છે. જ્યારે આ તો ઉપદંશની ચાંદી પ્રત્યક્ષ સ્તન ઉપર પડ્યા પછી એ જગ્યાએ ધવડાવેલા બાળકને નિર્દોષ સ્ત્રીએ ધવડાવીને ચેપ પોતાના નીરોગી બાળકના શરીરમાં લાવી મૂક્યો છે. ’

આટલું વિવેચન અને ખુલાસો કર્યા પછી એ ભાઈએ બધા પત્રો અનુક્રમવાર વાંચી લીધા અને કેટલાક પ્રશ્નો સ્ત્રીને એમણે સમંવટ સંબંધમાં પૂછ્યા. પછી એ ભાઈએ દવાખાનેથી વિદાય લેતા પહેલાં થોડીક વાર્તા જે કરી તે આ પ્રમાણે હતી :

‘ વૈદ્યરાજ, હું આપનો અંતઃકરણપૂર્વક જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. મારા મનમાં હવે કોઈ સંકોતે સ્થાન રહ્યું નથી અને આ મારી પવિત્ર સ્ત્રી પ્રત્યે મારી જે ખોટી માન્યતા બંધાયેલી હતી તે દૂર થઈ ગઈ છે. હવે હું પ્રથમની માફક બહારે તેથી પણ વધુ ઉમળકાથી

એને સ્વીકારું છું.' અને એણે બાળુમાં રમતા બાળકને દેવકી લઈ તેના બાલપ્રદેશ ઉપર પ્રેમથી ચુંબન કર્યું. તે વખતે બાલની આંખમાંથી અશ્રુ ટપકતાં હતાં.

‘આ અને બાળક’ના વાચકવ્રન્દ! મારા અંગત અનુભવનો આ દાખલો છે જે તદ્દન સત્ય હકીકતથી ભરપૂર છે, તે આપને વિગતવાર કહી બતાવ્યો છે. માત્ર હરકોઈ મારી પાસે આવેલાં દરદીઓનાં નામદામ આપવાં મને વાજબી લાગતાં નથી.

આ દાખલા ઉપરથી બાળકોને થતા સાંસારિક ઉપદ્રવ સંબંધમાં આપને કેટલોક ખ્યાલ આવી ગયો હશે. એટલે ઉપદ્રવ એવો ભયાનક અને એથી રોગ છે કે તે ક્યારે, ક્યાંથી અને કેમ આવી ચડ્યો તેની શોધ કરવામાં બડી મુશ્કેલી પડે છે. સમજવું જોઈએ કે કેટલીક વખત નીરોગી ધાત્રી (ધાત્ર)ને બાળક ઉપદ્રવ લગાડે છે અને કેટલીક વખત બાળક તેની ધાત્ર પાસેથી ઉપદ્રવ લઈ, એ રોગ માતાને પણ આપે છે. એટલે માતા પિતા તદ્દન રોગ રહિત હોવા છતાં પણ બાળકોમાં આવી રીતે બહારથી ઉપદ્રવ આવી જવાના અનેક દાખલાઓ અને છે.

માટે બધા રોગ કરતાં ઉપદ્રવ વિષે ખૂબ કાળજી સેવવાની જરૂર છે, અને જે પિતાને અથવા માતાને ઉપદ્રવ થયો હોય અથવા વર્ગ પહેલાં થઈ ગયો હોય તેમણે તો ખૂબ ખૂબ કાળજીપૂર્વક સંભાળ સજીને સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી અને બાળકનો જન્મ થયા પછી પણ તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી. નહિ તો વંશપરંપરા આ વ્યાધિ અથવા આ વ્યાધિમાંથી રૂપાંતર થયેલા અન્ય વ્યાધિઓ આપના કુટુંબમાં અને કુટુંબજનની કાળે પાંખડે અને પાંદડે ફેલાય છે.

ઉપદ્રવની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ સંબંધમાં હું અહીં ચર્ચા કરીશ નહિ. કારણ કે તે માટે મારે ઘણાં પાનાં રોકવાં પડે અને નવેસરથી પ્રકરણો ભરવાં પડે. એટલે એનું સાદ્યંત જ્ઞાન-સ્વરૂપ, સંપ્રાપ્તિ અને

નિદાન જોવાની ઇચ્છા હોય તેમને મારું 'રંબે વડેમાતા' પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરું છું.

માત્ર આળ ઉપદંશનાં થોડાંક લક્ષણો બતાવી તેના ઉપાયો હું આ રથળે બતાવીશ.

આળ ઉપદંશથી પીડાતું આળક જન્મથી અત્યંત દુખળું હોય છે. તેના હાથ-પગ સૂકા, મુઠ્ઠાન, ચામડી લાલાશ લેતી અને કચ્છી-વાળી હોય છે તથા તે ચામડી ઉપર વારંવાર ગુલાબી રંગની ફોક્ષીઓ થઈ આવી મરી જાય છે અને ક્યારેક એ ફોક્ષીઓ એકબીજાથી મળી જઈને ચાંદીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. ઘણું કરીને મુખ, નાસિકા, ગુમ્ભાગ, ગુદા, આદિ સ્થાનોમાં ખાસ ચાંદી પડે છે.

આવા આળકને જે દાંત નિકળે છે તે ઢીલા, છૂટા અને ખોખરા નિકળે છે, જલદી દાંત નીકળીને જલદી પડી પણ જાય છે, અને પછીથી આવતા સ્થાયી દાંત ઘણા કમજોર અને બેડોળ આવે છે.

નખ ખરાબ થઈ જાય છે અને વિનાશારણ ઉતરી જઈ ત્યાં મંદ અને ખડખડા આવે છે.

નાકમાં હમેશાં સળેખમ જેવું આ આળકને રહ્યા કરે છે અને દુર્ગંધયુક્ત લોટ ચાલુ રહે છે.

નિતંબ ઉપર કાળા કાળા દાણા જણાઈ આવે છે. એ સુકાઈ છે ખરા, પણ કાળા ડાઘ રહે છે.

શેઠનું આક્રમણ ભારી હોય છે તે, નાસિકાતું હાડકું ખેસી જાય છે, આંખ ફરતો શેથ (સોજો) દેખાય છે અને ગુમ્ભાગ ઉપર ચાંદી પડે છે.

કેટલાંક આળકો જન્મથી જ ઉપદંશયુક્ત હોવાને કારણે ખજેર પણ હોય છે.

જીવાની આવતાં બાલ સફેદ થઈ જાય છે અને ઘણાં બાળકો પૂરી ઉંમર ભોગવ્યા સિવાય આ સૃષ્ટિમાંથી વહેલી વિદાય લે છે.

ઉપદંશના દરેક વ્યાધિવાળાને માટે પારદ અને સોમલ એ બે વસ્તુ ખરબ ઔષધ ગણાય છે. જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો છે અને ઉપદંશયુક્ત પતિથી સ્ત્રીને પણ ઉપદંશ છે એવો ખ્યાલ પ્રથમથી આવે તો તેની સર્વાવસ્થામાં રસકર્પુર યુક્ત ઔષધનું સેવન યોગ્ય પ્રમાણમાં તથા યોગ્ય રૂપમાં કુશળ વેદના હાથે કરાવવું જોઈએ કે જેથી ગર્ભસ્થ બાળક ઉપર ઉપદંશ અસર કરે નહિ.

દૂધ ધાવતા બાળકને ઉપદંશ જણાય તો તેની માતાને ઔષધ આપવું કે જેથી દૂધ મારફત બાળકને પહોંચી શકે.

સોમલયુક્ત ઔષધ બાળકને આપવું નહિ જોઈએ.

પારદયુક્ત ઔષધ સમજી વિચારી, કુશળ ચિકિત્સક બાળકને આપી શકે છે, બાળકના શરીર ઉપર જણાતા ઉપદંશનાં ચાંદાં, ચાંદી, કોડકા માટે નીચેના મલમ ઘણા અસરકારક છે :

મીણુ તો. ૨	મુદર્શીંગ માસા ૩
સિન્દુર તો. ૧	રસકર્પુર માસા ૩
કાથો તો. ૧	ઘી. ૪ તોલા

મીણુ અને ઘીને ગરમ કરી ખરલમાં નાંખવું. બાકીની ચીજો ખારીક બનાવી, ઘી સાથે ભેળવી, ત્રણ દિવસ ઘુંટી મલમ બનાવી તેના ઉપયોગ કરવો.

પ્રકરણ ૫૪મું

કંઠમાળ—ગંડમાળ

બાળકોના કેટલાક વ્યાધિ તો એવા છે કે તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજતાં પહેલાં જ એ વ્યાધિ શરીરમાં સંપૂર્ણ જડ થાલી બેઠેલ હોય છે.

બહુધા બાળકોમાં અને વળી કેટલીક વખત મોટા માનવીઓમાં થતો વ્યાધિ કંઠમાળ જેનું બીજું નામ ગંડમાળ પણ કહેવાય છે તે એવા જ પ્રકારનો વ્યાધિ છે. અને નાનાં શિશુઓ તથા દોડતાં રમતાં બાળકોમાં ઘણાંને આ દરદ થાય છે. ડોક્ટરી મત પ્રમાણે આ વ્યાધિને ‘રેકોપ્રુલોસિસ’ કહે છે અને તેનું બીજું નામ “ટ્યુબર ક્યુલોસિસ એન્ડઝ” પણ કહે છે, અથવા ‘ટી. બી. એન્ડઝ’ કહીને ડોક્ટર તેની ઓળખાણ આપે છે. એનો અર્થ આપણે ગુજરાતીમાં કરીએ તો ‘ક્ષયગ્રન્થી’ કહી શકાય. એટલે ડોક્ટરી મત પ્રમાણે એકું માનવું છે કે આ નીકળતી ગાંઠોમાં ક્ષયનાં ટ્યુબર ક્યુલોસિસ જંતું હોય છે. દેશી વૈદક મત પ્રમાણે આવા કાષ્ઠ જંતુ સર્પાધમાં સ્પષ્ટતા કરી નથી. પરંતુ આધુનિક એલોપથીને સામે રાખીને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરનારા વૈદ્યો પણ આ કંઠમાળને ક્ષયની ગાંઠ માનવા-મનાવવાનો આગ્રહ કરે છે, અને સૂચવે છે કે ઉપરથી નજીવો દેખાતો આ વ્યાધિ ઘણો લયંકર છે; એ વ્યાધિ શરીરમાંનું સમગ્ર લોહી દૂષિત કરી નાંખીને દરદીની બહુ ખતરનાક હાલત કરી મૂકે છે.

વ્યાધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે પ્રથમ ઘણું કરીને દરદીના ગળાની આસપાસ, કાનની નીચે, બગલમાં અથવા સાથળના મૂળમાં બોરના ઠંણાઆ જેવડી ગાંઠો માલૂમ પડે છે. પ્રથમ એક, પછી તેનાથી થોડે છેટે બીજી, ત્રીજી, એમ ઘણું કરીને ગળાની બાજુમાં થાય છે અને જેમ ગળામાં માળા પહેરી હોય તેમાં અનુક્રમે મણકા રહે છે તેવી

રીતે આ ગાંઠો નીકળતી હોવાથી જ દેશી વૈદકે ‘કંઠમાળ’ નામ તેનું રાખેલું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ આ જ જાતની ગાંઠો અમલમાં કે સાથળના મૂળમાં નીકળી હોય છે ત્યારે એ કંઠમાળ છે એમ માનવાને કેટલાક ચિકિત્સકો તૈયાર હોતા નથી.

આ ગાંઠો નીકળે છે ત્યારે ખાસ દર્દ કરતી હોય તેમ જણાતું નથી અને કેટલીક તો દાખવા છતાં પણ દર્દ કરતી નથી; જ્યારે કેટલીક ગાંઠો આપોઆપ પાકીને ફૂટે છે, અને ફૂટેલી ગાંઠની જગ્યાએ વ્રણ થાય છે તથા પણ વહેવા લાગે છે. પણ સાધારણ પ્રકારના વ્રણની માફક આ કંઠ-માળમાંથી થયેલું વ્રણ જલદી ઝાઝાતું નથી. બધી જ ગાંઠો આ પ્રમાણે ફૂટતી નથી, પણ દિવસોદિવસ વધતી જાય છે અને મોટી થતી જાય છે. ચોક્કસ પ્રમાણમાં એ ગાંઠો મોટી થયા પછી દરદીને બીજા શારીરિક ઉપાધિઓ થવા માંડે છે. એક તો બીજો તાવ શરૂ થાય છે, અને તે તાવ લગભગ ક્ષયના તાવ જેવાં લક્ષણોવાળો, સાંજના વખતે આવતો તથા રાત્રિએ પરસેવો વળીને છૂટી જતો હોય, એમ ચઢઉતર નિયમિત થતો રહે છે. તેની સાથે થોડી ખાંસીની પણ શરૂઆત થાય છે અને દરદીનું લોહી તથા માંસ ઘટતું જતું જણાય છે. આવાં લક્ષણો ઉપરથી સહેજે ‘ક્ષયગ્રન્થી’ આ રોગને માનવાને વાંધો નથી લાગતો. કારણ કે ક્ષયની માફક જ આ વ્યાધિ માનવીના રક્ત, રસ, વીર્યનું શોષણ કરતો જણાયો છે.

અને જ્યારે આવી ગાંઠો શરૂ થયા પછી કેટલાક વખતે દરદી દુખળો થતો જતો, તાવ અને ખાંસીનો ત્રાસ ભોગવતો બને છે, ત્યારે પછી આખરે રહી રહીને એને વૈદ કે ડોક્ટરો પાસે ખેંચી જવામાં આવે છે. તે દરમિયાન તો વ્યાધિએ પોતાનું સ્થાન સંપૂર્ણ રીતે દરદીના શરીરમાં જમાવી દીધેલું હોય છે.

કેટલીક વખત એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે આ વ્યાધિ જણાયા પછી દરદીને કાષ્ઠ સરસ લવઙ્ગિની તક મળી ગઈ અથવા

કોઈ પૌષ્ટિક તત્ત્વવાળો ખોરાક મળી ગયો તો વગર ઉપચારે આ વ્યાધિની ગ્રંથીઓ આપોઆપ દેખાતી બંધ થઈ જાય છે; અને વળી એકાદ એ વરસ પછી દરદીને નબળા દુબળા થવાનો પ્રસંગ આવી ગયો. આ કોઈ તાવ કે બીજી બિમારીથી દરદી અશક્તિવાળો થયો તો ફરી એ ગ્રંથીઓ દેખાવ દે છે.

સ્ત્રીઓને આ ગ્રંથીઓ શરૂ થયા પછી એ અવસ્થામાં તે જો સગર્ભા થઈ ગઈ તો બાળકનો પ્રસવ થયા પછી તેને આ ગ્રંથીઓ બહુ જોર કરનારી બનીને તાત્કાલિક બધાં ક્ષયનાં ચિહ્નો શરૂ થાય છે અને તે એકદમ ઘેરાઈ જાય છે.

આ વ્યાધિનું શાસ્ત્રીય વર્ણન કરતાં આયુર્વેદશાસ્ત્રકારો જણાવે છે કે શરીરમાં દુષિત થયેલા મેદ અને કફથી ગળાની બાજુમાં રહેલી ‘મન્યા’ નામની શિરા ગળા તથા બગલમાં ખોર અને આંબળાના જેવી ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે તેને ‘ગંડમાળા’ જાણવી. આ ગંડમાળાના ‘અપચી’ જેવા બીજા કેટલાક ભેદો પણ બતાવ્યા છે અને પાર્શ્વશૂળ, જ્વર તથા કાસ સાથે થયેલા આ વ્યાધિને અસાધ્ય માનવાનું કહે છે.

કંઠમાળ રોગ વારસામાં પણ મળે છે. જે માતાપિતાને આ વ્યાધિ હોય તેનાં બાળકોને પણ કંઠમાળ થવાનો સંભવ છે, અથવા માતાપિતાને નહિ હોવા છતાં સ્વયંઉપાજીત એટલે બાળકોને સ્વતંત્ર રીતે પણ આ વ્યાધિ થાય છે.

જે માતાને કંઠમાળ અથવા ઉપદંશ હોય તેવી માતાનું ધાવણ ધાવવાથી પણ બાળકોને તે વખતે નહિ તો ત્યારપછીની બાળકઅવસ્થામાં કંઠમાળ થઈ આવે છે. અથવા આવો કોઈ દોષ શરીરનાં રક્તમાં સંચય થયેલો હોય અને તેવા બાળકનો ભેજવાળા ધરમાં વસવાટ હોય, શરીરને પોષણ આપે તેવા દૂધ, ઘી અને ફળ ખાવાની ઊણપ હોય, સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે તેવા ખાદ્ય પદાર્થોનો અભાવ, માદક વસ્તુ (અરીણ, ભાંગ, દારૂ) ખાવાથી અથવા તેનું બંધારણ કરાવવાથી

અગર જે ધરમાં શુદ્ધ વાયુ અને સૂર્યનાં કિરણો ન આવી શકતાં હોય તેવા ધરમાં લાંબા વખત રહેવાનું, આવી જાતનાં કારણો મળવાથી સ્ત્રીરમાં રહેલું દૂષિત વિષ કંઠમાળના રૂપમાં બહાર પડે છે.

જે બાળકો નાની અવસ્થાથી અથવા ગર્ભમાંથી જ કંઠમાળનું વિષ લઇ આવેલાં હોય છે તેવાં બાળકોની નાની અવસ્થામાં જ બુદ્ધિ તેજસ્વી લાગે છે, હોઠ અને નાસિકા પાતળાં લાગે છે, આંખો સ્થામતાવાળી તથા આંખની અંદરની પુતળીઓ (કીકી) ફેલાયેલી (સહજ મોટી) તથા મસ્તક મોટું છતાં રૂક્ષ (સફેદ) ફાતરીવાળું અને લૂખું અને માથાના બાલ ટુંકા તથા સીધા ઉભા રહેતા અને ખરડ હોય છે. હાથની આંગળીઓ ટુંકી અને વાંકીચુકી રહેતી જણાય છે. આવા બાળકની માંસપેશીઓ કોમળ અને પોચી હોય છે, ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો આ વ્યાધિ શરૂ થતાં પહેલાં જણાય છે.

રાત્રિએ ઉંઘ આવતાં પહેલાં એક અથવા વધુ વખત સર્વોગમાં બાળકને પરસેવો આવી જાય.

કાનનો પાક શરૂ થાય છે અને અનેક ઉપચારો કરવા છતાં મટતો નથી, પણ જરૂરી રહે છે અને પણ વલ્લા કરે છે. તેની સાથે બાળક પીડા ભોગવતું હોય એમ જણાય છે.

ગળાની બાબુમાં 'મન્યા' નામની શિરામાં બહુ કાળજીપૂર્વક તપાસ કરવાથી ચણાના દાણા જેવી ઝીણી અથવા જેવામાં આવે છે. બહુ વખતે તે બહાર અંત્રીરૂપે આવે છે.

દાંત મેલા અને તેની અંદર કીટાણું હોય તેવા જણાવા લાગે છે.

લૂખ મંદ પડી જાય છે અને દસ્ત સાફ આવતો નથી. હૃદયની ગતિ તેના માપ કરતાં વધુ સ્પંદન લેતી જણાય છે. શરદી અને ખાંસી વારંવાર આવા બાળકને થઇ આવે છે અને લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહે છે.

આવાં અને આવી જાતનાં લક્ષણુ જ્યારે બાળક અથવા શિશુ કે કુમારને જણાય અને જોવામાં આવે ત્યારે માતાપિતાની ફરજ છે કે તે બાળકની તુરત સંભાળ લેવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ, કારણ કે વ્યાધિની શરૂઆતમાં તો તેનું નિદાન કે કલ્પના કરવી કઠણ પડે છે. શરૂઆતમાં કોઈ વ્યાધિનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જણાતું નથી, બાળક ખેલવા-ફૂલવામાં એવી કોઈ ફરિયાદ કરવા માટે નવરૂં પણુ હોતું નથી અને સાધારણ રીતે વ્યાધિની શરૂઆતમાં બાળકનું શરીર કુશ બનતું પણુ નથી અને બાળક રમવાં આડે ઉઠાસ રહેતું નથી. વળી સાંજનો પરસેવો એને ઉંઘમાં કોઈ ખલેલ પાડતો નથી. એટલે જ માતા પિતાએ બાળકના સ્વાસ્થ્ય સંબંધમાં બહુ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. નીતિશાસ્ત્ર કહે છે કે:

प्रभाते च कृषि पश्येन्मध्याह्ने गृहसम्पदः ।

सायान्ध्वै घनिता पश्येत् पुत्रंपश्येत्त सर्वदा ॥

ભાવાર્થ—સવારે ખેતીવાડીની સંભાળ લેવી, બપોરે ઘરસંપત્તિની સંભાળ લેવી, સાયંકાળે સ્ત્રીની અથવા સ્ત્રીઓની સંભાળ લેવી, પણુ સંતાનોની તો સર્વદા એટલે હમેશાં—હરઘડી, આખો ય વખત સંભાળ લેવી.

હવે આ વ્યાધિના ઉપચાર અને ઉપાય આપતાં પહેલાં મારે થોડીક અનુભવની વાત કહેવી છે. કંઠમાળને ‘ક્ષયગ્રન્થી’ નહિ માનવી એવો મારે કોઈ આગ્રહ રખાવવો નથી. એ ગ્રન્થીઓમાં ક્ષયનાં જંતુ છે કે નહિ તે ખૂરવાર કરવાનું મારી પાસે અથવા દેશી વૈદ્યો પાસે કોઈ સાધન નથી. એટલે નિદાન સંબંધમાં ‘હુંસાતુંસી’ કરવાનું કારણ નથી. પરંતુ મને કંઠમાળનાં અને સ્વતંત્ર ક્ષયનાં સેંકડો દરદીઓના ઉપચાર અને ચિકિત્સા કરવાની અનેક વખત તક મળી છે; એટલે મારા અનુભવથી હું એમ જણાવી શકું છું કે કંઠમાળનાં દરદીઓને જો ચિકિત્સક ચોક્કસ ધ્યાનપૂર્વક હાથમાં લે તો એ દરદીઓ જરૂર

સારા થઇ શકે છે, બહુકે સ્વતંત્ર ક્ષયના કેસોના જેટલી મુશ્કેલી અને વિમાસણ કંઠમાળમાં વેઠવી પડતી નથી. હા, એટલું જરૂર કહેવું પડશે કે દેશી વૈદકની પથ્યાપથ્યની આજત માટે આ વ્યાધિમાં ખાસ ખબરદારી રાખવી પડે છે અને આ વ્યાધિવાળાના મળ અને ખળની રક્ષા કરવાની પણ જરૂર જણાય છે.

કેટલાક કેસોમાં દરદીઓને ખાર માસ સુધી ધીરજ રાખીને દવા લેવાનું કહેવા છતાં ચાર જ મહિનામાં જ તેઓ તદ્દન રોગમુક્ત થઇ ગયેલા, તેવા મારા દરદીઓની નોંધ છે. આ પ્રસંગ લખાય છે તે જ વચ્ચેમાં મારા અમદાવાદના દવાખાને આવીસ વરસની આઈના કંઠમાળનો કેસ ચાલુ છે. માત્ર દોઢ મહિનાથી શરૂઆત કરી છે. એણે પ્રથમ ઈજેક્શન વગેરે ઠીક ઠીક ઉપચારો લીધા પછી અને એકાદ આંડનું ઓપરેશન કરાવ્યા પછીની આડી રહેલી લગભગ છ ગાંઠોવાળો આ કેસ શરૂ થયો છે. એને પણ છ કે ચાર માસ સુધી ધીરજ રાખી ઉપચાર લેવાનું કહેવામાં આવેલું. છતાં દોઢ મહિનામાં જ એની ગાંઠો ઓગળી ગયેલી જણાય છે. કદાચ તે દરદીની શારીરિક 'રોગહરા શક્તિ'એ પણ દવાની સાથે ભળીને વહેલું સુંદર પરિણામ નિપજાવ્યું હોય.

આયુર્વેદ ચિકિત્સાની એક વિશિષ્ટતા આ વ્યાધિમાં એ જોવામાં આવી છે કે શરીર ઉપર નવી ગાંઠો નિકળતી અંધ કરી શકાય છે, કેટકેટલાં તે ગાંઠોનું ઓપરેશન કરીને છોડી દે છે અને ખીજ એ મહિના વીતે નહિ ત્યાં વળી ખીજ ગાંઠો થાય છે. હું માનું છું કે નવી નીકળતી ગાંઠો અંધ થવા માટે એમની પાસે કોઈ સચોટ હથિયાર નથી. આયુર્વેદમાં એ હથિયાર છે. એ હું આપને સંપૂર્ણપણે બતાવી દઉં.

કંઠમાળના ઉપાયો આપતાં પહેલાં કંઠમાળનાં દરદીની સારવાર તથા આહાર વિહાર સંબંધમાં થોડીક સૂચનાઓ તેના વ્યાધિને અનુ-સૂચીને આપવી વધુ હિતકર જણાય છે. તેની સાથે તેના આહાર-એટલે પથ્યાપથ્ય પ્રથમ જણાવીને પછી ઉપાય સૂચનાશ:

(૧) આળકને આ વ્યાધિ જણાય એટલે એને ગભરાવવાની જરૂર નથી. તે સમયસરક આળકા સાથે ખેલે ફૂટે એ રીતે તેને રમવા દેવું, પરંતુ એથી એને પરિશ્રમ પડે એટલી હદ સુધી રમવા ન દેવું જોઈએ; અને સૂઈને તાપ આવતો હોય તેવી જગ્યાએ, સૂઈનાં કિરણો સીધાં શરીર ઉપર પડે તે રીતે સવારના દશ વાગતા સુધી અને સાંજના પાંચ પછી અરધો કલાક આવાં સૂઈકિરણ લેવાથી શરીર ઉપર તેની સુંદર અસર થાય છે.

(૨) રાત્રે સૂતાની જગ્યા તદ્દન એજ વગરની અને વળી તે જગ્યાએ હવા સારી રીતે આવ-જા કરે તેવી પસંદ કરવી. આળકને કદાપિ મોઢું ઢાંકીને સુવરાવવું નહિ, પણ મોઢું ખૂલ્લું રાખવું જરૂરી છે.

(૩) ખોરાક હલકા, જલદી પચે તેવા છતાં પૌષ્ટિક આપવેલા ખાવાનો સમય અમુક ચોક્કસ રાખવો. આખો દિવસ જે તે જગ્યા-ચીજે અને કાચું કાંઈ આપવું નહિ, નીરોગી ગાયનું દૂધ જેટલું જાણે તેટલું વધારે આપવું. જે લાઇ શકે તો ગાયનું માખણ દરરોજ આપવું.

(૪) તાજાં ફળો રસ, સફરજન, દ્રાક્ષ, સંતરાં, કેરી, કેળાં, મગફળી, મૂળા-આ ચીજો અનુકૂળતા પ્રમાણે માપસર આપવાથી લાભ થાય છે.

(૫) દરરોજ આ વ્યાધિવાળાને કમમાં કમ એક દસ્ત સાફ થવે જોઈએ. સવારમાં ઉઠીને દસ્ત જવાની ટેવ આળકને પાડવી. નિયમસર અને સમયસર ખોરાક લેનાર આળકને એક વખત દસ્ત પચીને આવે છે. અનિયમિત અને વારંવાર ખાનાર આળકનાં દસ્તનું ટેકાણું રહેતું નથી.

(૬) ઘરની સ્વચ્છતા રોગી ઉપર સુંદર પ્રભાવ પાડે છે. આંગણું દરરોજ વાળી ચોળી સાફ રાખ્યું હોય, મકાનની અંદર લોપણ વારંવાર કરવામાં આવતું હોય, જળરૂ અને ખાળ મોરી દરરોજ સાફ કરી અંદર ચુનાવું

પાણી કે શીનાકલ જેવા જંતુનાશક પદાર્થથી સ્વચ્છતા થતી હોય, ધર-
આંખણમાં કે ધરની આબુઆબુ એઠવાડ, કચરો કે ગંદી વસ્તુ નહિ.
નાંખવાની કે નહિ રાખવાની કાળજી રખાતી હોય, સવાર સાંજ
અગરબત્તી કે ગુગળનો ધૂપ કરી હવાની સ્વચ્છતા લાવવામાં આવતી
હોય અને મળી શકે તથા અને તેટલાં સાચાં સુંદર તાજાં પુષ્પો ધરમાં
આવે અને ધુલ્લકાની ઉપર ગોઠવાય, આ રીતની કાળજીથી દરેક રોગ
ઓછા થાય છે અને કંઠમાળ જેવા રોગીનો રોગ મટાડવામાં તે
આડકતરો સારો પ્રભાવ પાડે છે.

(૭) કંઠમાળવાળા દરદીને સમુદ્ર નજીક હોય તેવા સ્થળે મકાન
હોય તે જગ્યાએ રાખવાથી સમુદ્રની હવા વધારે અનુકૂળ પડે છે. ત્રણ
ચાર મહિના લાગઠ સમુદ્રકિનારે રહેવાથી શરીર ઉપર સરસ અસર
થયેલી જણાય છે.

(૮) જૂના લાત, મગની દાળ, જવ, ધઉંની રોટલી, પૂરી, પરવર,
કારેલાં, કાકડી, સરગવો, રીંગણાં, વગેરે શાકો આપી શકાય. રક્ષક
તીખાં તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા પદાર્થો આપવાની છૂટ છે,
તુવેર, મસુર, અડદની દાળ વગેરે તદ્દન ઓછા પ્રમાણમાં, કોઈક વખત
આપવી. આદુ, લસણ, બટાટા, ગાજર, વગેરે ચીજો ઓછા પ્રમાણમાં
કામ વખત આપવા. દૂધ-માખણ પચે તે પ્રમાણે અને શરીરની
શક્તિ પ્રમાણે આપી શકાય.

(૯) નવો લાત, લારે જમણ, દહીં, અડદ, મિથુન, ઠંડાં પીણાં
કે ઘણું ઠંડું જળ, રખડપટ્ટી, રાત્રિનો ઉભગરો, દિવસે સૂવાનું, મળ-
મૂત્રના વેગને અટકાવવો, અજીણ થાય એવું ભોજન કે ઉપરાઉપર
ઓરાક લેવો, એ સધળાનો નિષેધ છે. મોટી ઉમરનાં માનવીને કંઠમાળ
થયો હોય તો બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું જરૂરી છે. ઉપરાંત ચણા કે
ચણાની બનાવટ, હીંગ, દારૂ, માછલી અને ખાંડ આ પાંચ ચીજોની
જો સખત પરેજી રાખવામાં આવે તે કંઠમાળ જલદી સારો થાય
છે. ખાંડ એટલે ખાંડની બનતી સધળી ચીજો અને પ્રત્યક્ષ ખાંડ એ
બા. બા. ૩૩

બંધ કરવું. થોડા પ્રમાણમાં ખાંડની જગ્યાએ સારી જાતનો ગોળ વાપરવામાં વાંધો નથી.

ઉપાય અને ઉપચાર

કંઠમાળ માટે બે રીતે ઉપાય કરી શકાય છે : એક તો સ્થાનિક જગ્યાએ નીકળેલી ગાંઠો ગળી જાય અથવા પાકીને ઝુટી જાય તે માટે ગાંઠ ઉપર લગાડવાનો લેપ, તેલ કે પટ્ટી અથવા મલમ. અને બીજી રીતે પેટની અંદર ખાવાની દવાઓ કે જે દવાઓ અંદર જઈને કંઠ-માળને લગના બીજા ઉપદ્રવોને નાબૂદ કરે છે. એટલે પ્રથમ ગાંઠ ઉપર લગાવવાના બાહ્ય ઉપાયો બતાવું છું.

ગળગાંડારી તેલ

ચણાહીનાં મૂળ, ચણાહીનાં પાન, સુખડનો ભૂકા, ગજો, લીંબડાનું પંચાંગ, કાજો હંસરાજ, દેવદાર, હરડે, કુબ્જ, ભાંગરો—એ દરેક ચીજ દશ દશ તોલા લેવી અને કાંચનાર ઝાડની છાલ તો. ૩૦ લેવી. બધાંને બોરકુટ ખાંડી નાંખી ચારગણા પાણીમાં ઉકાળવું. અરધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી, હાથથી ખૂબ ચોળી, કપડાથી ગાળી નાંખવું અને તેની અંદર ૮૦ તોલા સરસીયું તેલ નાંખી, ફરી ચુલે ચઢાવી, પકાવવું. પાણીનો ભાગ બળી જઈ માત્ર તેલ રહે ત્યારે ફરી કપડેથી ગળી નાંખવું અને શીશી ભરી રાખવી.

આ તેલ કંઠમાળની ગાંઠ ઉપર ધીમા હાથે ઘસી શકાય અને ચોપડી શકાય છે. દરદીને સુવરાવી નાકનાં બંને નસકોરાંમાં બે ત્રણ ટીપાં દરરોજ નાંખવાં તથા ૧૧ તૌલો દૂધની સાથે મેળવી દરદીને પીવા આપવું. એથી કંઠમાળ ઉપર સુંદર અસર કરે છે.

કંઠમાળહર લેપ

વખમો, અરકુરની છાલ, કલગારી, કાંચનારની છાલ, અરણીનાં મૂળની છાલ, ગજોની ગાંઠ, ગરમાળાનો ગોળ, રાતી ચણાહી, ઈંગીરી-યાનો ગભ.

ઉપરની સઘળી વસ્તુ સરખા લાગે લઇ, ખાંડી ખારીક ચૂણું કરી રાખવું. જરૂર જણાય ત્યારે એ ચૂણું પત્થર ઉપર ગોમત્રમાં ખારીક ચંદન જેવું વાટી, કંઠમાળની ગાંઠ ઉપર લેપ કરવો અને તે ચાલુ રાખવો. ગાંઠ ઓગળી જાય છે અથવા ફૂટીને બિગાડ બહાર નીકળી જાય છે. પછી રૂઝવાના ઉપાય કરવા. આ લેપની માફક દેશી વૈદકને દોષધન નામનો લેપ પણ કંઠમાળની ગાંઠ ઉપર લગાડી શકાય છે.

મલમ

લસણનાં ફેતરાં કાઢી નાંખેલી સાફ કળી તો. ૫ તથા વેસેલીન તો. ૪

પ્રથમ લસણની કળીતે પત્થર ઉપર અથવા ખરલમાં ઓટલી ખારીક પીસવી કે તેની અંદરથી તંતુ અથવા સખત લાગ જણાતો બંધ થઇ મેંદાની માફક બની જાય અને પછી વેસેલાઇન મેળવી ખરલ કરી ડબ્બી ભરવી.

બરાબર ગાંઠ ઉપર આવી જાય તેટલી કપડાની પટ્ટી બનાવી, તેની ઉપર આ મલમ ચોપડી, એ પટ્ટી ગાંઠ ઉપર લગાડી દેવી. બાર કલાકે ફરી નવી લગાવવી અને પટ્ટી ખસી ન જાય તે માટે સાદા મીણના મલમની આડી પટ્ટી લાંબી બનાવીને ચોટાડવી.

આ મલમની પટ્ટી શરૂ કર્યા પછી આઠ દિવસ સુધી ખાસ અસર જણાતી નથી. પરંતુ ત્યારપછી ગાંઠ ધીમે ધીમે નરમ પડવા લાગી ઓછી થતી જાય છે અને વેરાવા લાગે છે. જો બે ત્રણ મહિના બરાબર આ પટ્ટી ચાલુ રાખવામાં આવે તો ગાંઠ તદ્દન વેરાઇને જગ્યા સાફ થઇ જાય છે. ઓપરેશન કરાવી ગાંઠ કઢાવવા તૈયાર થયેલા દરદીને સાધારણ જણાતો પરંતુ અનુભવમાં બહુ જ સુંદર નીકળેલો આ મલમ ઉપયોગમાં લેવાની ભલામણ કરીએ છીએ. જો કંઠમાળની તુરતમાં જ નીકળેલી ગાંઠ ઉપર આ મલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો ઘણો જલદી સુધારો થાય છે. માત્ર જો ગાંઠ પાક ઉપર ચડી હોય તેવી ગાંઠ ઉપર આ લેપ કામ કરતો નથી.

ન્યારે આવો રોગ ધણું નાનાં બાળકને હોય છે ત્યારે તેને આ પટ્ટી ચોડી શકાતી નથી. તેવાં બાળકોને માટે, અપામાર્ગે જેનું ગુજરાતી નામ અધેડો અથવા અંધાડી છે તેનું મૂળ લાવી સાફ કરી એક એક ઇંચના ટુકડા બનાવી તેની માળા બનાવી ગળામાં પહેરાવવી. એનાથી બપ્પાંની કંઠમાળની ગાંઠો ઉપર સરસ અસર થાય છે અને બે ત્રણ મહિનાની અંદર ગાંઠો ગળી જાય છે.

કાચબાની પીઠને ગોમૂત સાથે ધસી કંઠમાળની ગાંઠો ઉપર લગાવવાથી પણ ગાંઠો ઓગળી જાય છે.

ગોરખમુંડીનાં પાનને ગોરખમુંડીના રસ સાથે વાટી લેપ બનાવી, કંઠમાળની ગાંઠો ઉપર દરરોજ લેપ કરવાથી કંઠમાળ ઓગળી જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે કંઠમાળ અથવા કંઠમાળની ગાંઠોને ઓગાળી નાંખવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. જેને જે સગવડતાથી મળી શકે તે ઉપાય શરૂ કરી બે ત્રણ મહિના ચાલુ રાખવાથી જ સારો લાભ થાય છે. આ વ્યાધિમાં માત્ર ચાર-છ દિવસમાં પરિણામ કે લાભ જોવો એ ઠીક નથી. માટે ધીરજ રાખી ઉપચાર કરવા. કેટલીક વખત ગાંઠ પાકી જાય છે અને આપમેળે પુટી જાય છે તથા એવી રીતે રૂઝાઈ પણ જાય છે. પરંતુ કેટલાક દરદીને એ ગાંઠની જગ્યાએ નાડીત્રણ જેવું બનીને થોડા પ્રમાણમાં રસી ચાલુ વહેતી રહે છે. એવા દરદીને ઉપર લગાવવા સાથે ખાવાની દવાઓ ચાલુ કરવામાં આવે અને ઉપરથી ત્રણને રૂઝવા. જેવી સારવાર કરવામાં આવે તો ત્રણ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. આ કંઠમાળ પાકીને પુટેલી હોય તથા તેમાંથી રસી ચાલુ વહેતી હોય તો તેને રૂઝવવા માટે દેશી વૈદકતું ‘પંચગુણુ તેલ’ સરસ કામ કરે છે. આ પંચગુણુ તેલથી ડોક્ટરોએ ગાંઠનું ઓપરેશન કરી છોડી દીધેલા અને તે જગ્યાએ રસી વહેતી દરદીઓ પણ સારા થયા છે. એ પંચગુણુ તેલ તૈયાર મળી શકશે. આ રીતે ઉપરની લગાવવાની દવાઓ બતાવી. હવે અંદર લેવાની-ખાવાની દવાઓ બતાવું છું.

કવાંચ

ખીલીનાં મૂળ, નગોડનાં પાન, ગરણીનાં મૂળ, કાંચનારની છાલ, વાયવરણો, ઈદ્રામણનાં મૂળ, ગળો, હરડે, દેવદાર, આસંધ, ઉપલસરી, દર્ભનાં મૂળ, સુંઠ, પીંપર, મરી, વાવડીંગ, રાસના, એરં-ડાના મૂળ તથા તલવણી.

અધાં સરખે વજને લઈ, અધકચરાં ખાંડી, ડખો ભરી રાખવો. હમેશાં ૨ તોલા ભૂકીને ૪૦ તોલા પાણી સાથે ઉકાળી, તેમાંથી ૧૦ તોલા બાકી રહેતાં કપડે ગાળી, અરધું સવારે અને અરધું સાંજે દરદીને પાવું. આ સાથે આગળ બતાવેલો કાંચનાર ગુગળ આપવાથી એર વધુ લાભ કરે છે.

અર્ક

પુનર્નવા મૂળ (સાટોડી) શેર ૧, ગોરખમુંડી શેર ૧, વરણાની છાલ તો. ૨૦, કાંચનારની છાલ શેર ૨. અધી ચીજો અધખોખરી ખાંડી તેની અંદર એક મણુ પાણી નાંખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવું. બીજા દિવસે ચૂલે ચઢાવીને ઉકાળવું. અરધું બળી જાય ત્યારપછી વગર ગાળે ભપકામાં ભરી [વરાળચત્ર] પાંચશેર અર્ક ખેંચવો. દિવસમાં ત્રણ વખત નાના બાળકને ૦.૧ તોલો અર્ક આપવો. કાંચનાર ગુગળની સાથે પણ આપી શકાય છે, સઘ લાભ કરનાર, લોહીની શુદ્ધિ કરનાર તથા કંઠમાળના વિષને નાબૂદ કરી નવી ગાંઠો નહિ નીકળવા દેનાર આ અર્ક ઘણું મજાનું કામ કરે છે.

કાંચનાર ગુગળ

કાંચનાર વૃક્ષની છાલ તો. ૪૦, ત્રિક્ષ્ણાં તો. ૨૪, સુંઠ તો. ૪, મરી તો. ૪, પીંપર તો. ૪, વરણાની છાલ તો. ૪, એલચી તો. ૧, તજ તો. ૧, તમાલપત્ર તો. ૧, શુદ્ધ ગુગળ તો. ૮૩.

ગુગળ સિવાયની બીજી ચીજોનું બારીક ચૂણું કરવું અને ગુગળને ૧ રાત્રિ પાણીમાં પલાળી રાખી બીજા દિવસે ઉકાળવો, શીરા જેવું

અર્થ જય એટલે ખીજ દવાઓ મેળવી, ખૂબ કસણી અથવા ટીપ્પીને સીનો હાથ કરી ચણીબોર જેવડી ગોળી બનાવી, સૂર્યના તાપમાં સક-
વીને બરણી અથવા બાટલામાં ભરવી.

નાનાં બચ્ચાંને એક ગોળી સવાર સાંજ, મોટાંને બપોળે ગોળી સવાર-બપોર-સાંજ ઉપર બતાવેલા ક્વાથ અથવા અકેની સાથે શરૂ કરવી. બે, ત્રણ કે છ મહિના સુધી લાગઠ આપવી. કેટલાક દરદીઓને એક વર્ષ સુધી પણ આપવી પડે છે. પરંતુ અમે જોયું છે અને અમારો પૂર્ણ અનુભવ છે કે આ અકે તથા ગોળી લેનાર તથા પરેજી પાળનાર, શ્રદ્ધા અને ધીરજથી લાંબા વખત સુધી દવાનું સેવન કરનાર દરદીના કંઠમાળ જેવા ચીકણા તથા દાકતરો જેને ટી. બી. ઝેલેંડઝ માને છે તેવા બાધિ તદ્દન નિર્મૂળ થઇ જાય છે અને ફરી જીંદગીમાં થતા નથી.

કંઠમાળનાં દરદીને તાવ, ખાંસી, નબળાઇ અને લોહી ધટવા જેવા બીજા ઉપદ્રવો જણાય છે, તે વખતે ઉપરની દવા ચાલતી હોય તે સાથે ગળોસત્ત્વ, સુવર્ણ વસંતમાલતી, અબ્રક ભસ્મ, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, મંડુર ભસ્મ, પ્રવાલ ભસ્મ, સુકતી ભસ્મ, અકીક ભસ્મ, ગળો ધનની શંશમની, શિતોપલાદિ ચૂર્ણ, તાલીસાદી ચૂર્ણ અને વ્યવનપ્રાશ અવલેહ જેવી દવાઓ એક બે અથવા વધુ મિશ્રણ કરી, દરદીની રિચિતિ, સમય અને અવસ્થા અનુસાર યોજના કરવામાં આવે છે તો બીજા ઉપદ્રવો નાશ પામી શરીર શુદ્ધ બને છે, લોહ, કેલ્શ્યમ, સોનું, મોતી, આવા પદાર્થો અને રક્ત શુદ્ધ કરનાર પદાર્થોની, હરકોઇ ચિકિત્સક શાસ્ત્રઅનુસાર તથા પોતાની બુદ્ધિ અને અનુભવ અનુસાર યોજના કરી, કંઠમાળના બાધિને જરૂર જતી શકે એવો અમારો મત છે.

પ્રકરણ ૫૫ મું

શીતળા-અછબડા વગેરે

શીતળા સંબંધી ટુંકો ઇતિહાસ:

અમુક સમયને અંતરે શીતળાનો પવન નીકળે છે. એવું અનુમાન સાંભળ્યું છે કે છ વરસે સામાન્ય જોરમાં અને દર એકસઠ વરસે અસામાન્ય જોરમાં સાર્વાત્રિક રૂપે શીતળા ફાટી નીકળે છે. દુનિયામાં એવા ઘણા થોડા પ્રદેશો છે કે જ્યાં આ રોગનો પ્રચાર નહિ થયો હોય. ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં આ રોગ ઇસ્વી સન પહેલાંથી જાણીતો હતો. શીતળા, એરી, અછબડા આ બધા એક જ રોગનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે. આ બધા રોગ એકી છે. સુશ્રુતમાં-શીતળાનું મસૂરિકાના નામથી વર્ણન આપ્યું છે. એ પછીના ગ્રંથોમાં મસૂરિકાના બેદા વગેરેનું વર્ણન મળી આવે છે. એની ટુંકી નોંધ આગળ કરવામાં આવશે. એ વાંચતાં રજી જણાઈ આવશે કે મસૂરિકા રોગના પ્રકારોમાં આ ત્રણે રોગો સમાવેશ પ્રાચીન જમાનાના વૈદ્યો કરતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં આ રોગો લાંબો વખત રહ્યા પછી એનો પ્રચાર પશ્ચિમ તરફ થયો. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન કાળમાં પશ્ચિમના દેશો સાથે હિન્દનો આપાર ધરાની અખાતને માગે હતો. આ જ માર્ગે એ દેશો તરફ આ રોગ ફેલાયો. નવમા સૈકાના રેઝીઝ નામના અરબસ્તાનની પ્રખ્યાત હકીમે બળીઆ (શીતળા)નું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે. પશ્ચિમ તરફ ધસી ગયેલા વિજયી મુસ્લીમ સૈન્યો આ રોગોને પણ સાથે લઈ ગયા. ઇરાન, સીરીયા, ઇજીપ્ત, રૂમેન વગેરે દેશો એ રોગના સપાટામાં આવ્યા. એમ ઉત્તરોત્તર આ રોગ અમેરિકા સુધી પહોંચ્યો.

સાધારણ રીતે આ રોગોની જન્મભૂમિ એશિયા ખંડ ગણાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકા સુધી આ રોગોએ ફેલાવો કર્યો. પ્રથમ વાર પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની પ્રજાઓએ તેને દૈવકોપની નિશાનીએ તરીકે ગણી લીધો. મંત્રો અને પ્રાર્થના વડે એની સામે રક્ષણ મેળવ

વવા પ્રયત્ન આદર્યો. રક્ષકપુરુષોમાં શીતળાદેવીનો મહિમા મળ્યો. સત્તરમા સૈકામાં ચોરી અને બળીઆ આ બંને રોગો જુદા જુદા છે એમ સમજાયું. અદારમા સૈકામાં બળીઆ સામે સ્ત્રી વડે રક્ષણ મેળવવાનો ઉપાય સૂચ્યો. આધુનિક જમાનામાં હવે આ ત્રણે રોગોનાં લક્ષણો અત્યંત સમજવામાં છે, પરંતુ તે રોગોનાં ઉત્પાદક જંતુઓ હજી સૂક્ષ્મચંદ્રમાં પૂરાં ઝડપાયાં નથી. જે કે એ દિશામાં હજી પ્રયાસ તો ચાલુ જ છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું મંતવ્ય

શીતળા ક્ષુદ્ર રોગ નથી પરંતુ મહા લપંકર રોગ છે અને આ દેશમાં ઘણા વખતથી વારંવાર પૂર જોવાથી ફાટી નીકળે છે એ વાત સાચી છે, પણ આયુર્વેદાચાર્યો ક્ષુદ્ર રોગના વર્ગમાં હલકા સાધારણ રોગોને જ ગણે છે એવો નિયમ નથી. સુશ્રુતે ક્ષુદ્ર રોગમાં મસૂરિકા નામનો એક રોગ કહ્યો છે તે જ હાલનો શીતળા (Small Pox).

તેનાં લક્ષણો—જે રોગમાં બળતરા, તાવ અને પીડાવાળા પીળાશ સાથે લાત ફોડલા શરીર ઉપર, મોઢા ઉપર અને મોઢાની અંદર નીકળે તેને મસૂરિકા કહે છે.

આયુર્વેદીય વિદ્વાનો ‘મસૂરિકા’ને ઘણા વખતથી શીતળા ગણે છે. મસૂરિકાનો શબ્દાર્થ પણ મસૂર જેવા ઘણા શરીર ઉપર પુટી નીકળે છે તે મસૂરિકા—એ પ્રમાણે થાય. અંગ્રેજી રમોલ પોક્સ શબ્દનો પણ જેમાં નાના ફોડલા નીકળે તે રોગ એવો અર્થ આવે છે. માધવનિદાનમાં શીતળા સંબંધી કાંઈક વિશેષ કહ્યું છે. મસૂરિકાનું નિદાન માધવે આપ્યું છે. તેમાં તીખા, ખાટા, ખારા અને ક્ષારવાળા પદાર્થો ખાવા, તથા અધ્યશન વગેરે સામાન્ય કારણો તો આપ્યાં જ છે; પણ બગડેલા પવન અને પાણીથી તથા દૂર ગ્રહોની નજરથી ફાટી નીકળતા રોગો પવન અને પાણી બગડવાથી થાય છે એમ પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોએ માન્યું છે અને તે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ખોટું

પણ નથી. લાવપ્રકાશમાં શીતળા સંબંધી હકીકત મળી આવે છે. એક પછી એક એમ શીતળા સંબંધી વિશેષ શોધખોળ થતી જાય છે.

શીતળા એ ચેપી રોગ છે :

જેવી રીતે પ્લેગ અને કેલેરા પણ અચાનક ફાટી નીકળે છે અને તેનું કારણ એક પ્રકારની ઝેરી હવા અને જંતુઓ છે તેમ આ રોગ એકબીજાના ચેપથી વધારે ફેલાય છે. કારણ કે દુનિયાના ઘણા ભાગો સેંકડો વર્ષ સુધી આ રોગથી મુક્ત રહેલા જણાય છે. પરંતુ એક વાર ચેપદ્વારા તેનો ત્યાં પ્રવેશ થયા પછી ત્યાંના દેશે-દેશમાં એ એટલો તો જોરથી ફેલાય છે કે દેશોના દેશો ઉજ્જડ થઈ ગયેલા છે. બીજા રોગની માફક આ રોગ પણ પહેલાં નીચી જાતનાં પ્રાણીઓને લાગુ પડ્યો હતો અને તેમની સાથેના સહવાસને અંગે ચેપથી માણસોમાં ફેલાયો. આ પ્રમાણેનું મી. એટકીન્સનું કહેવું છે. મી. વોટ્સન એમ કહે છે કે આ રોગના જેવો ચેપી રોગ બીજો કોઈ છે જ નહિ અને ગમે તે કાળે ગમે તેટલે દૂર તેનો ચેપ ચાલે છે અને તે ફેલાય છે. જ્યારે વાસ આવવાથી રોગ જણાય છે ત્યારે ચેપ લાગવાનો વધારે લય રહે છે. એટલું જ નહિ પણ રોગ લાગુ પડે છે ત્યારથી દરદીના શ્વાસપ્રશ્વાસથી તેની આસપાસની હવા ઝેરી થઈ જાય છે અને તેનો ચેપ લાગવાનો સંભવ રહે છે. આ રોગ લાગુ પડ્યા પછી તેને શાન્ત કરવાના ઉપાય એટલે નાબૂદ કરવાના ઇલાજ અમારા માનવા પ્રમાણે નથી. પરંતુ આ રોગ લાગુ પડે નહિ તેને માટે અનેક ઉપાયો અને શોધો થયેલી છે, અને તેનું સારું પરિણામ આપવાનું નોંધાયલું છે.

કૃત્રિમ શીળી

તેમાં પ્રથમ રીત એ કૃત્રિમ શીળી દ્વારા શરીરમાં રોગ દાખલ કરવાની પ્રથા છે. કારણ કે આ રોગની એક એવી ખાસીયત છે કે તે એક વખત એક માણસને લાગુ પડ્યા પછી આખી જીંદગીમાં

તેને ફરી લાગુ પડતો નથી. પછી જલે તે ગમે તેટલો શીળી લાગુ થયેલા દર્દીના સહવાસમાં આવે, છતાં આ રોગનાં એને જાતિઓ અસર કરી શકતાં નથી. આ વાતની ખબર ગો-શીતળાની રસીની શોધ થઈ નહોતી ત્યારે સૈકાઓ પહેલાં થયેલી હતી એમ સાબિત થાય છે. તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં રબારી, ભરવાડ લોકો જેને શીળી નીકળ્યાં હોય તેનાં પાછી ગએલાં ભીંગડાં લઈ વાંસની ભુંગળીમાં પંધરી રાખતા અને બીજા સાજા અને તંદુરસ્ત માણસના આવડા ઉપર સોય વતી ટોચા કરી ઉપર આ ભીંગડાં આંધતા. એથી તે જગ્યાએ શીળી જેવા ફેડલા ભરાઈ કરમાઈ જતા અને તેને શીળી નીકળવાના લયથી રહિત ગણતા. આજે પણ કેટલીક જગ્યાએ શીળી આવેલ આળકનું અંગરખું પાણીમાં પલાળી બીજા તંદુરસ્ત માણસને પાવાની પ્રથા જેવામાં આવે છે. આ બધા રીવાજો ફક્ત એક જ ધ્યેય ઉપર ખેંચી જાય છે કે જે કોઈ પણ રીતે એક માણસના શરીરમાં શીળી ઉત્પન્ન થાય તો તે ફરીથી તે બલામાંથી મુક્ત થયો, અને આ પ્રથામાંથી જ વેક્સીનેશન મૂકવાની શોધ થઈ છે.

વેક્સીનેશન-શીતળાની રસીની શોધ

શીતળા માટેની રસીની શોધ કરવાનું માન તો ડૉ. જેનરને જ ઘટે છે. એક વખતે ડૉ. જેનર એક ગાંધીની દુકાને બેઠા હતા ત્યાં એક બાઈ કંઈ દવા લેવા માટે આવી. તે બાઈ જાતની ગોવાલણ હતી. કાંઈ વાતચીત ઉપરથી દાકતરે એ બાઈને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, 'તને શીળી નીકળી છે કે કેમ?' બાઈએ જવાબ આપ્યો કે 'મને શીળી નીકળી નથી અને નીકળવાની પણ નથી.' તેનું કારણ પૂછતાં બાઈએ કહ્યું કે 'શીળી નીકળેલ એક ગાયને મને એપ લાગવાથી મારા હાથે ફેડલા થયા હતા. તેથી હવે મને શીળી નીકળશે નહિ.' અને આ પ્રમાણે એપ લાગીને હાથ પાછી આવ્યા પછી અમારા ગોવાળ લોકોમાં ઘણાને શીળી નીકળતી નથી. દૂધ કાઢતાં ગાયના આંચળની આસપાસના નાના શીળીના ફેડલાનો એપ લાગે છે.'

દાકતર જેનરને આ વાત અજાણીભરી લાગી અને તે વિષે ગોવાળ લોકોમાં વિશેષ તપાસ કરવાથી તેની ખાતરી થઇ. આ ઉપરથી તેણે અનુમાન બાંધ્યું કે એ જ રીતે આ ગૌશીતળાનો ચેપ શસ્ત્ર વડે જો બીજા માણસને લગાડવામાં આવે અને તેથી તેને ફાડલા થાય તો પછી તેને પણ શીળી નીકળવી જોઇએ નહિ. આ અનુમાન ઉપરથી પાકી અજમાયશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને ત્યારથી તે કામના ઉદ્યોગમાં તે મંડ્યો, ગાયની શીળીનો ચેપ લઇ, ગરીબ માણાપોને પૈસાની લાલચ આપી, તેમનાં છોકરાઓને ચેપ લગાડવાનું કામ શરૂ કર્યું. પૈસાની આશા વિના પોતાના છોકરાને શસ્ત્ર લગાડવા ફોણુ દે ? આ પ્રમાણે શ્રમ તથા ખર્ચ કરીને દાકતર જેનરે દસ આર વર્ષમાં હજારો છોકરાઓને એ ચેપ લગાડ્યો અને તેમને તેટલી મુદતમાં સ્વાભાવિક શીળી પણ આવી નહિ, ત્યારે દાકતરે પોતાની શોધ ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં બહાર પાડી. આ બીના ઉપર સરકારે ધ્યાન આપ્યું તથા ત્યારપછી આજ સુધીમાં લાખો માણસોનો આ ગૌશીતળાના ઉપાયથી શીળી જેવા ભયંકર અને દુઃખદાયક રોગમાંથી બચાવ થયો અને થાય છે. ઇંગ્લાંડની અંદર સખ્ત કાયદો છે કે આળક જન્મ્યા પછી તેનાં માથાપ તેને અમુક મુદતમાં ગૌશીતળા ન કઢાવે તો તેમને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરવામાં આવે છે. આપણા હિંદુસ્તાનમાં આવો કડક કાયદો નથી એ દિલગીર થવા જેવું છે. અમુક વરસ પહેલાં જ્યારે શીળીના મરજથી મુંબઇમાં ઘણાં આળકોનો નાશ થયો હતો તે ઉપરથી મુંબઇ સરકારે ફક્ત મુંબઇ શહેરને માટે કાયદો પસાર કરી ત્યાં રહેનારા લોકોને પોતાનાં આળકોને ગૌશીતળા કઢાવવાની કાયદેસર ફરજ પાડી. તેવી રીતનો કરાચીમાં પણ કાયદો થયો છે. આવો ફરજિયાત કાયદો આખા હિંદુસ્તાનમાં થવાની જરૂર છે. ગૌશીતળાની સ્ત્રી મૂકવાનું કાર્ય તો આખા હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે. જ્યારે પહેલવહેલાં સરકારે આ કામ શરૂ કર્યું ત્યારે લોકોના વહેમથી તેમાં મોટી અડચણ પડતી. પણ

સરકારની સખ્ત નજરથી તેમજ લોકોને તેના ખરા ફાયદાની જાણ થવાથી દિવસે દિવસે એ અડચણ દૂર થઈ છે.

શીળી

શીળી મુકવાની આ રીતની પ્રથમ શોધ થઈ અને તે અગત્યમાં મુકાઈ. જેમ કે એક બાળકમાંથી એપ લઈને બીજા બાળકને મુકવામાં આવતો. એથી સાધારણ રીતે તો કોઈ જાતનું નુકસાન જણાતું નહિ. પરંતુ જે છોકરાનો એપ લીધો હોય તે છોકરાના વંશમાં પેઢી દર પેઢી ઉતરતા રોગો જેના શરીરમાં તે એપ મૂક્યો હોય તે બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તેના વંશમાં દાખલ થતા જેવામાં આવ્યા. દાખલા તરીકે—એક પિતાને પ્રમેહ યા ટાંકીનો રોગ થયો હોય અને તે રોગ સારો થઈ ગયા પછી તેના વીર્યથી બાળક ઉત્પન્ન થાય તો તે બાળકને બાપના પ્રમેહને લઈને પેશાબની સાથે ધાતુ પડવાનો રોગ થવાનો અથવા તેના પેશાબમાં પથરી બંધાવાનો કે પેશાબમાં રેતી પડવાનો રોગ થવાનો જ; અને ટાંકી ફિરંગ રોગ થઈ ગયા પછી તે સારી થઈ ગઈ હોય અને તે પછી બાળક થાય તો તેને બદ અથવા રાંઝણવાયુ (પાંગળાંપાણું), કમ્પવાયુ કે અર્ધાંગવાયુ થવાનો. એવા બાળકના પિતાની તપાસ કરતાં તેને પ્રમેહ કે ટાંકીનો રોગ થયો નથી એમ સાબિત થાય તો તેની માતાએ બીજાના વીર્યથી એ બાળક ઉત્પન્ન કરેલું છે એમ કહી શકાય. પણ તેની તપાસમાં પણ તે સ્ત્રી પતિવ્રતા નીવડે તો તે રોગ ક્યાંથી આવ્યો તે તપાસ કરવાની સ્વાભાવિક રીતે ફરજ પડે. તેવી તપાસને અંતે સાબિત થયું કે જે બાળકનો એપ લઈ આ બાળકને શીતળા કઢાવ્યા હતા તે બાળકનાં માતા-પિતાને આ રોગ થયેલો અને તેના એપદ્વારા રોગનો આ છોકરામાં અવિભાવ થયેલો. એ બાબત સાંભળવા મુજબ ઘણાં વર્ષો ઉપર એક ઈંગ્લાંડના છાપામાં છપાયેલી અને એ પછી તે બાબત ગુજરાતના છાપામાં છપાયેલી પણ મારા વાંચવામાં આવેલી. એમાં એમ પણ જણાવેલું કે ઈંગ્લાંડમાં એક લીબરલ સ્ત્રી પોતાના બાળકને શીતળા કઢાવવા

ગદ્ય. તેના બાળકના શરીરમાં એક કોન્ઝરવેટીવ બાળકનો ચેપ મૂકવાનો દાકતરે વિચાર કર્યો. તે વખતે માતાએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે ‘મારા છોકરાના શરીરમાં હું કોન્ઝરવેટીવનું લોહી દાખલ નહિ કરવા દઉં !’

તે ઉપરથી અમારા અનુમાનને વધારે પુષ્ટિ મળે છે કે અમારા દેશમાં દિન પ્રતિદિન ઉચ્ચ વર્ણુની ગણાતી કામમાં આહાર, વિહાર ને સ્વભાવ અનાયાસે નીચ વર્ણુના જેવા થતા જાય છે અને પ્રજનન આત્મબળ તથા શ્રદ્ધાબળ ઘટતું જાય છે, તેનું ખરું કારણ આ શીતળાનો ચેપ છે. કારણ કે કોઈ પણ બાળકનો ચેપ લઈ બીજા બાળકને મૂકવા દેવાને ઉચ્ચ વર્ણુના લોકો રાજી હોતા નથી. તેથી વેક્સીનેટરો ઉતરતી વર્ણુના બાળકની માતાને અમુક પૈસા આપી અથવા ધાસ્તી બતાવી, તેના બાળક પૈકી જે બાળક સશક્ત અને ઉપરથી નીરોગી જણાતું હોય તેનો ચેપ લઈ ઉંચા વર્ણુના બાળકને મૂકતા હતા. તેનું પરિણામ એવું પણ આવતું હતું કે તે બાળકના પેઢી દર પેઢી ઉતરતા રોગો જેવા કે—હરસ—કુષ્ટ—ક્ષય—દમ—ગુદમ—પ્રમેહ, ટાંકી વગેરે તે રસી મુકાવનાર બાળકના શરીરમાં દાખલ થતા અને જો તેવા રોગવાળું તે બાળક ના હોય તો પેઢી દર પેઢી ઉતરતાં દુબ્ધસનો જેમ કે—અભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરવાની ટેવ અને અધર્મની વૃત્તિઓ તો જરૂર દાખલ થતાં જ. તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો વર્તમાન કાળની પ્રજનન વર્તન છે.

પરંતુ પ્રજનની ઝુંબેશથી આ વાત સરકારના ધ્યાનમાં ઉતરી. તેથી એકનો ચેપ લઈ બીજાને મૂકવાની રીત બંધ કરવામાં આવી, ખર્ચનો બોજો ઉપાડી દર વરસે લાખો બાળકોને માટે ગૌશીતળાનો ચેપ કાચનો ટ્યુબમાં ભરીને વેક્સીનેટરોને જોઈતા પ્રમાણમાં પૂરો પાડવાનું ભગીરથ કાર્ય પોતાના માથે લઈ બાળકોમાં થતું સ્વભાવનું સંકરત્વ તથા જાતિનું સંકરત્વ અટકાવ્યું અને એ પ્રમાણે ગૌશીતળાનું કામ કર્યા પછીના વર્ષોમાં આ વ્યાધિનું પ્રમાણ બહુ જ ઓછું થયું. અર્થાત્ બળીઆના રોગથી નીપજતા મરણના પ્રમાણમાં દેખીતો ઘટાડો થયેલો છે.

ઈંગ્લીશ વેક્સીનેશન રીપોર્ટમાં ટંકાવેલા દાણાના પ્રમાણમાં બળીઆ (શીતળા)નું મૃત્યુપ્રમાણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે :

કુલ ૪૭૫૪ બળીઆના કેસોમાં મૃત્યુપ્રમાણ :—

એક દાણાવાળામાં—	૭.૬ ટકા
બે દાણાવાળામાં—	૭ ટકા
ત્રણ દાણાવાળામાં—	૪.૨ ટકા
ચાર દાણાવાળામાં—	૨.૪ ટકા

એટલું તો ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગૌશીતળા જેવા એપી અને નાશકારક રોગ સામે રક્ષણ કરનારી અસર માણસ જેમ જેમ ઉમરે વધતો જાય તેમ તેમ ઘટે છે. માટે પુખ્ત ઉમરે પહોંચ્યા પછી પણ ફરીને શીળી કઢાવવી જોઈએ. આ વાતને નહિ સમજનારા એવું કહે છે કે ગૌશીતળા કઢાવવા છતાં શીળી કેમ નીકળે છે ? તેઓને જવાબમાં એમ કહેવું જોઈએ કે ગૌશીતળા કઢાવ્યા હોય અને તે બરાબર ઉઠ્યા હોય તો પછીનાં દશ વરસ સુધી શીળી કઢાવનારને શીળી નીકળતા નથી અને કદાચ અપવાદરૂપે સેંકડે ૫ ટકા નીકળે છે, તો તે બહુ જ આછા અને કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ રહિત હોય છે. માટે પોતાનું હિત ચાહનાર દરેક પ્રજાએ આવો મરજ ચાલતો હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને વેક્સીનેટર પાસે જઈ, નાના અને મોટી ઉમરના દરેક મનુષ્યોએ શીળી ટંકાવી લેવા જોઈએ. શીળી મૂકાવવા વિરૂદ્ધ એન્ટીવેક્સીનેશન નામની કેટલીક મંડળીઓ સ્થપાયેલી છે અને શીળીની રસા વિરૂદ્ધ કેટલીક હીલચાલ કરે છે. ભલે તેમના મત પ્રમાણે શીળીથી લાભ નહિ જણાતો હોય, પરંતુ અમને તો તેનો પ્રત્યક્ષ લાભ જણાયોથી ગૌશીતળા છૂટથી કઢાવવા જાહેર પ્રજાને અભિપ્રાય આપીએ છીએ.

શ્રીશીતળા સંબંધી લોકોની માન્યતાઓ

આપણા દેશમાં શીળી, શીતળા, સૈયકકાકા, માતા, દેવકાકા, જીળીઆ, ઇત્યાદિ નામો દેશી રૂઢીને લઈને જુદાં જુદાં હોય છે. આ વ્યાધિ લયંકર હોવા છતાં કોઈ પણ જાતનો ઔષધોપચાર કરવામાં આવતો નથી. અને ઔષધો સંતોષકારક રીતે કામ આપતાં નથી. તેથી જ ઘણા સમયથી આ વ્યાધિને દેવનું સ્વરૂપ માની આધાઓ માનવાનો રીવાજ પડી ગયો છે. જ્યારે ધરમાં શીતળા આવ્યાં હોય ત્યારે શીતળા સિવાય બીજા કોઈ દેવનું પૂજન થતું નથી. ધરમાં મિત્ર કે અતિથિ આવે તો તેને આવો-આવળે-વગેરે શબ્દોથી સત્કાર થતો નથી. પુરૂષ સ્ત્રીની હજમત કરાવાતી નથી તેમ કપડાં પણ ધોવાતાં નથી. કોઈ રજસ્વળા સ્ત્રીનો પડછાયો પણ લઈ શકાય નહિ. આ આધાઓ તો સાધારણ, પરંતુ ઉપદ્રવને અંગે વળી ખાસ આધાઓ રખાય છે. જેમ કે ખાંસી ઉપડે તો ખેળ ચઢાવવાની, આંકડી ઉપડે તો રૂપાની આંકડી ચઢાવવાની, હાથ પગ રહી જાય તો સમડીનો હાથ પગ ચઢાવે છે. આંખ છિંકતી ના હોય તો રૂપાની આંખ ચઢાવવાનું માને છે. આટઆટલી આધાઓ માનવા છતાં શીતળાદેવી પ્રસન્ન નહિ થાય તો માથા ઉપર જળતી સગડી રાખવાની સાતમને દિવસે સાત ઘેર માગી આવવાની અને આખરે નરક ભરેલું ખાસડું મોઢામાં ધાલી શીતળાની સમીપે જવાની આધા રાખે છે. આપણા દેશમાં મુસલમાનો પૈકી જેઓ હિંદુમાંથી મુસલમાન થયા છે, તેઓમાંના કેટલાક પણ આધા આખડી રાખે છે. જે કે તેઓ જાતે પૂજવા જતા નથી, અને તેઓ કોઈ હિંદુના હાથે આધા ચડાવી દે છે. બાકીના મુસલમાનો આધા રાખતા નથી. તે પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આધાની માન્યતા નથી. આવા વહેમી રિવાજોમાંથી કેટલાએક રિવાજો તો શુભ હેતુથી પ્રવર્ત્યા હોય એમ લાગે છે. પરંતુ બધા સારા અને પાળવા યોગ્ય છે એમ માની તેના આધારે રહી, કોઈ પણ ઉપદ્રવ શીળીમાંથી પ્રગટે તો પણ તેનો ઉપચાર ન કરવો તે તો કેવળ અમને અર્જનતા લાગે છે. જે કે સાધારણ શીળીનો મરણ હોય તો તેમાં

છ જાતના ઔષધની જરૂર નથી અને ઔષધ કરવું પણ નહિ. પરંતુ
માં ખાસ કરી ઉપચારની જરૂર જણાતી હોય ત્યાં યોગ્ય સારવાર જરૂર
ત્રી, જેની આગળ પર સૂચના કરવામાં આવી છે. જેનું મન નિર્બળ
ય તેને શ્રદ્ધા માટે બાધા આપડી રાખવી. તે નિયમો અમે પણ
નીએ છીએ કે સારા છે. જેમકે-જે ધરમાં માતાજી પધાર્યાં હોય
નિરંતર અગરબત્તી કે બત્તિસો ધૂપ અને દીવા સાથે આલણ
સે શિતળાષ્ટક વંચાવાય છે, જેને લઈને ધૂપના અંગે વાતાવરણ
દાય છે. લીંબડાનાં તોરણ બંધાય છે, લીંબડાની ડાળીથી દર્દીને
ન નાંખવામાં આવે છે, અને કોઈનો ઓછાથો (પડછાથો) નહિ
ડાવા માટે દર્દી પાસે લીંબડો રાખવાનો કેટલીક જગ્યાએ રીવાજ છે.
બિડો જંતુખન હોવાથી શીતળાનાં જંતુઓ વધતાં અટકી નાશ
મે છે. દરદી પાસે ઘણા માણસો એકઠા થવાથી વાતાવરણ બગડે
તેથી શીતળાવાળા ધરમાં બીજને આવવાની મનાઈ છે.

દરદી પાસે ઘણી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ, ગામની નિંદા તથા
તત્કાલની ચોરટ કરી ઘણી જ ગરબડ ઉભી કરી, કંટાળો
પાપે છે. એટલે પડછાથો પડી જાય એવા બહાના તળે સારવાર
રનાર સિવાય બીજને આવવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે.
શીતળાનો ઉપદ્રવ શાંત થયા પછી (એટલે માતા નમ્યા પછી)
શીતળાના મંદિરે ટાઢકમાં દ્રાક્ષ-વરીયાળી-લીંબોળી-રદીઆંફદીઆં
રહિંના લોટનાં ઘીમાં તળેલાં નાનાં બીસ્કીટ જેવાં) વગેરે લઈ જઈ,
રાવી, પ્રસાદી વહેંચવામાં આવે છે. આ રીવાજમાં એક રીતે
દીનું હિત સમાયેલું છે, જેનું વર્ણન આગળ ઉપર આપવામાં આવશે.
મનુષ્યની ઉપાયો

આ શીળીને મરજ પોતાના મહોલ્લા અથવા ગામમાં શરૂ
પાય ત્યારે દરેક માળાપે પોતાના બાળકને દિવસમાં એક વાર
પોરના વખતે સુખડ ધસી તેમાં જરા સાકર નાંખીને પાત્રી અને
ખડ ધસીને તેનું પાણી બનાવી આખા શરીરે ચોખડવું, તેમ જ

મોટાએ પણ તેનો ઉપયોગ કરવો અને લીંબડાની ડાળીઓ ઝુટીછવાઈ વેરી રાખવી અને ધરમાં ગરમ ખોરાક, અથાણાં, ચટણીઓ વગેરે માવાનો સ્વાજ હોય તો કાઢી નાંખવો. તેલ મરચાનો ઉપયોગ ઓછો કરવો, શરીરમાં ગરમાઈ વધારનાર વસ્તુઓ ઓછી કરવી અને સુગંધી દ્રવ્યોનો સવાર સાંજ ધૂપ કરવો. ધરની મોરી કે ખાળકુંડીને દરરોજ સ્વચ્છ કરાવવી, ખોરાક હલકો અને પચે તેટલો લેવો. કાઠાની ગરમાઈ ઓછી કરવા માટે ત્રિકુળા કે એરંડીઆમાં તળેલી હીમેજની ફાકી રાત્રે સૂતી વખતે લેવી. આથી કબજાયાત પણ મટે.

શીતળા (Small Pox)

એ ચેપી જન્તુજન્ય સખ્ત તાવવાળો ખાસ જાતનો ઓખો છે. આ દરદ આ દેશમાં ધણું જાણીતું છે. જેણે ગૌશીતળા કહાવ્યાં હોય એને આ દરદ થવાનો ઓછો સંભવ છે, તેમ જ જેને આ દરદ એક વાર થઈ ગયું હોય તેને બીજી વાર ભાગ્યે જ નીકળે છે.

દરદનું કારણ—શીળા એ ચેપી દરદ છે, એના ખાસ જન્તુ છે. એનું ઝેર દરદીનાં કપડાં વગેરે મારફત ફેલાય છે.

લક્ષણો—ચેપ લાગ્યા પછી ૯ થી ૧૫ દિવસ સુધી કાંઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી પણ એ વખતે એનું ઝેર અંદર કામ કરતું હોય છે.

શરૂઆત—ટાઢ, તાવ, ઉલટી, માથામાં, વાંસામાં અને બીજાં અંગોમાં દુઃખાવો, તરસ, અર્ચિ, મેલી જીભ, દાંત કચડવા અને ઘણી વાર આંચકીથી શરૂઆત થાય છે. આ શરૂઆત ત્રણ દિવસ ચાલે છે. એ વખતે તાવ ૧૦૩ થી ૧૦૪ સુધી પહોંચે છે.

દાણાનો દેખાવ—ઘણું કરી ત્રીજે દિવસે દાણા દેખાય છે અને તાવ ઉતરી જાય છે. દાણા ન્હાની લાલ ફોડલીઓ જેવા હોય છે. અને પહેલાં કપાળ, નાક અને હડપચી ઉપર દેખાય છે. પછી ૨૪ કલાક બાદ છાતી, હાથ, પેટ, પગ, હાથનાં તળાં, પગનાં તળાં, વગેરે શરીરના ઘણાખરા ભાગ પર ફેલાઈ જાય છે. પેટ કરતાં છાતી ઉપર અને

આગલા ભાગ કરતાં પીઠ પર દાણા વધારે નીકળે છે. હાથ અને પગ ઉપરના દાણા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. કારણ કે અજીવડામાં હાથ પગ પર કોઈ દિવસ દાણા નીકળતા નથી. માથામાં, તાળવામાં, ગળામાં, નાકમાં, જીભ ઉપર, ગાંઠમાં અને શ્વાસનળીમાં પણ શીળીના દાણાઓ નીકળે છે. દરદ સખ્ત રૂપમાં હોય તો ખીજે દિવસે નહિ તો ચોથે દિવસે દાણા નીકળે છે. ફેડલીઓ કઠણ હોય છે, અડતાં હાથને વાગે છે અને ત્રણની તથા પાંચની હારોમાં દેખાય છે. ત્રીજે દિવસે આ દાણાઓમાં પાણી ભરાય છે. છઠ્ઠે દિવસે પડવાળા દેખાય છે. આઠમા દિવસે પૂરા પાકીને એમાં વચ્ચે ખાડો પડી જાય છે અને પછી થોડા દિવસ સુધી આ ફેડલાઓ પાકે છે અને વધતા જાય છે અને એની આસપાસની ચામડી સૂજી જાય છે. આ વખતે પીડા બહુ થાય છે તથા ખંજવાળ બહુ આવે છે. તાવ ૧૦૪ કે એથી વધારે ચડે છે. આ ખીજ વખતના તાવ દરમ્યાન ફેડલીઓ પૂરી પાકે છે. દરદની સખ્તાઈના પ્રમાણમાં તાવ આવે છે. આ વખતે ફેડલીઓથી દરદીને ચહેરો બહુ વિચિત્ર થઈ જાય છે.

શીળીનું નમી જવું

દશમે દિવસે લગભગ શીળી નમવા માંડે છે. પછી ફેડલાઓ સૂકાવા લાગે છે. સોજે ઉતરવા લાગે છે. ફેડલાઓની ફેતરી પડે છે અને ફેતરી ખરી જઈને એ જગ્યાએ ડાઘા પડે છે. શીળીના ડાઘા મરતાં સુધી જતા નથી. ઘણાના શરીર પર આખી જીંદગી જોવામાં આવે છે.

શીળીના પ્રકાર

(૧) પહેલા પ્રકારમાં ફેડલીઓ થોડી તથા છુટી છુટી હોય છે અને દરદનું જોર ઓછું હોય છે. (૨) બીજા પ્રકારમાં ફેડલીઓ ઘણી હોય છે અને એ પ્રસરીને પરસ્પર જોડાઈ જાય છે. એમાં તાવ વગેરે ચિહ્નો સખ્ત રૂપમાં હોય છે અને પરિણામે મરણપ્રમાણુ વધારે આવે છે. (૩) ત્રીજા પ્રકારમાં ફેડલીઓ ઝુમખાના રૂપમાં દેખાય છે. સાધારણ

ચિહ્નો સખ્ત હોય છે. (૪) ચોથા પ્રકારમાં ફેડલીઓમાંથી તથા શરીરના ખીજ ભાગમાંથી રક્તસ્રાવ થાય છે. ચિહ્નો અતિશય સખ્ત રૂપમાં હોય છે. નખળાઇ આવી જાય છે. શીળીનું આ રૂપ ભયંકર છે.

ઉપદ્રવ

સાદ બેસી જવો એ સાધારણ ઉપદ્રવ છે, પણ કોઇ વખત થોડી ઉધરસ સાથે સાદ બેસી જાય છે, ત્યારે કોઇ વખત એટલો સખ્ત શ્વાસાવરોધ થાય છે કે શ્વાસનળીમાં શસ્ત્રચિકિત્સા કરવી પડે છે. કાસ—ન્યુમોનીયા—‘પ્લોન્કો ન્યુમોનીયા’ શીળીમાં ઘણી વાર થાય છે અને ભયંકર નીવડે છે. ફેફસાંના ઉપરના પડનો સોજો (Pleurisy) પણ ઘણી વાર થાય છે. આંખના ખીજ ઘણી વાર નીકળે છે. કોઇ વખત કુલું પડે છે અને દરદી આંધળો પણ થઇ જાય છે. કાનમાં સોજો ઘણી વાર આવે છે. નાકમાં પણ સોજો ચડી જાય છે. ગળાની તથા કાનની ગ્રાંઠો પણ વધી જાય છે અને શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર ગડગુમડ નીકળે છે અને દરદીને નિરોગી થવા દેતાં નથી.

ઓળખાણ—શીળી આ દેશમાં એટલા બધા પ્રમાણમાં નીકળે છે કે સાધારણ માણસો પણ તરત માતાને ઓળખે છે. પણ શાસ્ત્રીય ચોક્કસ-પણા માટે જોઇએ તો ઓરીથી શીળીનો ભેદ ઓરીમાં કહ્યો છે. હવે અછબડાથી શીળીનો ભેદ તપાસીએ—અછબડા બહુ નાનાં બચ્ચાંને થાય છે, શીળી મોટાને થાય છે. ગૌશીતળા કઢાવ્યાં હોય એવાં બાળકોને અછબડા થાય છે પણ તેમને શીળી ઘણું કરીને નીકળતાં નથી. અછબડાના દાણા ૨૪ કલાકમાં દેખાય છે જ્યારે શીળીના ત્રીજા દિવસ સુધી દેખાતા નથી. અછબડામાં તાવ, દાણા દેખાયા પછી ચાલુ રહે છે, શીળીમાં ઉતરી જાય છે. અછબડામાં દાણા એક પછી એક દેખાય છે, શીળીમાં તેમ હોતું નથી. અછબડાના દાણા જેમ ને તેમ નીકળે છે. શીળીના ત્રણ અને પાંચના ઝુમખામાં નીકળે છે. અછબડાની ફેડલી નરમ હોય છે અને આમડી ખેંચતાં દેખાતી બંધ થાય છે, જ્યારે શીળીની કંઠણ હોય છે અને આમડી ખેંચતાં દેખાતી બંધ થતી

નથી. કેટલીક વખત શીળી અને દુષ્ટ સળેખમ (Influenza) ના રોગો એક સાથે ફાટી નીકળે છે. જે ચોથા દિવસે દાણા ન નીકળે તો દુષ્ટ સળેખમ છે એમ સમજવું. સિંધુરીઆ તાવ જોવા દાણા કોઇ વખત શીળીની શરૂઆતમાં નીકળે છે તે વખતે ભૂલ ખવરાવે છે, પણ સિંધુરિયા તાવમાં વાંસાનો દુઃખાવો ભાગ્યે જ હોય છે અને ગળાનાં ચિક્કો શીળી કરતાં વિશેષ જોરમાં હોય છે.

પરિણામ—૧૦ વર્ષની અંદરનાં બાળકો શીળીનો નરમ પ્રકાર હોય તો પણ બહુ બચતાં નથી. છતાં શીળી કેટલા જોરમાં અને કેવા સખ્ત રૂપમાં ફાટી નીકળ્યાં છે, એ જોઇને પરિણામનું અનુમાન કરવું. વળી માંદલાં, નબળાં અને ક્ષયના સંસ્કારોવાળાં બચ્ચાંને શીળી વધારે ભયંકર નીવડે છે.

ઔષધોપચાર

આ લખાયેલા શીતળાના વિષયમાં જે જે ઔષધોપચાર યોજવામાં આવ્યા છે, તે બધા જાતિઅનુભવના છે અને તે ચોક્કસ ફાયદો કરનાર છે. પરંતુ તે સિવાયના પણ કેટલાક ઉપચારોના સંબંધમાં પ્રજ્ઞ-વર્ગ કે કોઇ વૈદ્ય ઉપચારક પોતાનો અનુભવ જાહેર કરશે તો જન-સમાજને ધણો જ લાભ થશે. કારણ કે આ વ્યાધિ માટે ખાસ જેમ અને તેમ જલ્દી મરણપ્રમાણુ ઓછું થતું જાય અને દર વર્ષે હજારો ખોડખાંપણવાળા અને આંધળાં થતાં બચ્ચાંઓ અટકે તો તે ઉપકાર દુનિયા ઉપર કાંઇ ઓછો ન ગણાય.

આપણા જૂહદ ગુજરાતમાં જેટલો વર્ગ શિક્ષિત અને સાક્ષર છે તે કરતાં હજુ ધણો મોટો ભાગ અશિક્ષિત અને થોડું સમજનાર છે. તેઓને ખાસ આવા સાહિત્યનો લાભ મળે અને પોતાના વ્યવહારમાં સારી રીતે સમજતા થાય અને આવા ઉપચારો પ્રત્યે તેમનું દિલ વળે તો તેમની કેટલીક અમુઝણો ધણી ઓછી થાય. તેની સાથે એ પણ જણાવવું જરૂરી છે કે વહેમો અને ખોટી માન્યતાઓ બિનફળવાયેલ વર્ગમાં વધારે પ્રમાણમાં ધુસી ગયેલાં હોય છે. અને આ લેખકના

અનુભવમાં તો એવાં કેટલાયે કુટુંબો આવ્યાં છે કે જે કુટુંબોમાં કાષ્ઠ પણ જાતનું દરદ થાય તો પણ વૈદ્ય દાકતરની સલાહ લેવામાં આવતી નથી. જે વૈદ્ય દાકતર લાવે તો તેમની કુળદેવી-માતાને વચકું પડી જાય. તેથી નથી તો વૈદ્ય દાકતરની સલાહ લેતા કે નથી તો ધરઉપચાર કરતા. ફક્ત જેમ જેમ દરદ વધતું જાય તેમ તેમ આકરી અને અધરી બાધાઓ રાખવામાં આવે છે અને એ જ પ્રમાણે દરદીને નિરાંતે મરવા દે છે. આવી અંધશ્રદ્ધા ટાળવા માટેનો આ પ્રયાસ મારા ધારવા મુજબ અયોગ્ય અને અસ્થાને નહિ જ લેખાય. આ વિષય લખવામાં કેટલાક ગ્રંથોને પણ આધાર લેવામાં આવ્યો છે. વેક્સીનેશન સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને તેને માટે આગ્રહ કરેલ છે, પરંતુ તેને માટે જેનો ખાસ વિરુદ્ધ મત હોત તેઓને શીતળા કઢાવવા જ એવો ખાસ આગ્રહ નથી. પરંતુ મારા અનુભવમાં તેથી લાભ જણાયો છે અને લાંબા વખતના નિરીક્ષણથી ફાયદો માલૂમ પડેલો છે, તેથી એ વિષે આગ્રહ કર્યો છે.

હવે શીતળાના ઉપચાર માટે વિવેચન કરીએ !

(૧) આમલી, ચણકબાવા, આખાં મોતી, કેશર પાતાળતુંબડીનાં બી-એ બધાં સરખા લાગે લઇ, ખાંડી તે બધા ચૂર્ણમાં દશમે લાગે કસ્તુરી નાંખી તેની ગોળીઓ મઠ જેવડી કરવી. આ ગોળી ચૈત્ર તથા-આશો માસમાં બાળકને આપતા રહે તો શીતળા નીકળતા નથી.

(વૈદ્ય મનોરમા)

(૨) આમલીનાં મીંજ તથા હળદર પાણીમાં ધસી શીતળાના દિવસોમાં બાળકના શરીરે લેપ કરે તો શીતળા નીકળતા નથી-શીતળાનો રોગ ચાલતો હોય ત્યારે બાળકના શરીરે શ્વેત ચંદનનો લેપ કરે તો પણ શીતળા નીકળતાં નથી.

(ચરક સંહિતા)

(૩) શીમળા નામના વૃક્ષના કાંટા અને અરડુસીની છાલ બન્નેને ઠંડા પાણીમાં ઘુંટી બાળકના શરીર ઉપર લેપ કરવાથી શીતળા નીકળતાં નથી.

(કામધેનુ-પદ્ધતિ)

(૪) બાળકના શરીર પર સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ગળોનું લેખન કરવામાં આવે તો શીળી નીકળતાં નથી. (ટોકરાનંદ-અંશ)

(૫) શીમળાનાં બીજ લઈ તે જ વૃક્ષમાં સોળ આંગળ લાંબો, પહેળો અને તેટલો જ ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં તે બીજ ભરી ઉપર તે જ વૃક્ષના લીલા લાકડાનો દાટો લગાવી, ચૂના તથા અડદના ભોટથી તેનો સાંધો એવી રીતે બંધ કરવો કે તેમાંથી રસ બીલકુલ નીકળી શકે નહિ. ચાલીશ દિવસ પછી તે બીજ કાઢી છાંયે સૂકવવાં. તેમાંથી હમેશાં એક બીજ એમ અઠાવીશ દિવસ સુધી શીરા સાથે ખવરાવવું. તેથી શીતળા નીકળતા નથી. (બ્રહ્મ-સંહિતા)

(૬) યુનાની હડીમોનો એવો મત છે કે-ચૈત્ર તથા આશો માસમાં શીતળાનું જોર જોવામાં આવે છે, તો તે સમયે દુધાધારી એટલે એક વરસની અંદરના બાળકોને રક્તશોષક દવાઓનું સેવન કરાવવું જોઈએ. તો એ માટે પીત્તપાપડો અને ગળોનો કવાથ તથા ખુબકળાનાં બીજ ખસખસ જેવાં થાય છે તેનું શરબત પાવું. ઓથમી છરાનું પાણી પીવાથી પણ શીતળા નીકળતાં નથી.

(૭) જે બાળકની ઉંમર બે વરસ ઉંપરની છે તેની કાનની ખુટ અને ગુદાની કોર ઉપર જળો મૂકવાથી પણ શીળી નીકળતાં અટકે છે.

(૮) ઋદ્રાક્ષના દાણા પાણીમાં વાટી પીવરાવવા.

શીતળાના દાણા દેખાયા પછીની ચિકિત્સા

(૧) કેશર એકથી બે રતી બાળકની ઉંમર પ્રમાણે દેવું. (૨) અણુ-વિંધ મોતીનો બારીક પીસેલો ભૂકો બે રતી દેવો. (૩) સુખડ, અરકુસો, નાગરમોથ, ગજો અને સૂકી દ્રાક્ષ એ બધાને સમભાગે લઈ કવાથ કરી પીવો. આથી શીતળામાં પ્રથમ આવેલ જવરની શાન્તિ થાય છે. (૪) રોગીનું સ્થાન નિર્મળ અને પવિત્ર રાખવું. (૫) શીતળા નીકળેલ માણસની વીશ દિવસ સુધી પૂણું સંભાળ રાખવી. (૬) હમેશાં ઘરમાં ગંધકની ધૂણી આપવી. (૭) શતાબ્દનાં બીજની પણ

ફૂણી દેવાય છે. (૮) શીતળાનાં કચકચતાં ચાંદાં ઉપર આવળની સૂકી શલ્કનું આરીક વત્તગાળ ચૂણું ભજરાવવું. આ ઉપાય રાખોડી કરતાં ધારો છે. (૯) જ્યારે છાતીમાં કફ થઈ આવી, દ્વિતીય તાવ આવી ન્યુમોનીયા દેખાય છે તે વખતે આ નુસખો અજમાવવો : પ્રવાલ ભસ્મ રતી ૨, જવખાર રતી ૧, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ રતી ૧, અરકુસીના સૂકા પાનનો ભૂકો રતી ૧, મધ વાલ ૩, જરા પાણી મેળવી પાછ દેવું. એ જ પ્રમાણે દિવસમાં ૩ વખત આપવું. આર મહિનાથી નાની ઉમરના દરદીને આથી ઓછું પ્રમાણ આપવું. ઉમર પ્રમાણે દવાનું પ્રમાણ વધારી શકાય. (૧૦) શીતળાના કોષ્ઠ પણુ દરદીને નેપાળાની કોષ્ઠ પણુ બનાવટનો ઉગ્ર રેચ કોષ્ઠ પણુ સંજોગોમાં આપવો નહિ. એથી ઝાઝા એકદમ છુટી જાય છે અને તે બંધ કરવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મળશુદ્ધિની ખાસ જરૂર જણાય તો એરંડીઆમાં તળેલી હિમેજ ૦૧ ભાગ, વરીયાળી ૦૧ ભાગ તથા સાકર અને સુંઠ ૦૧ ભાગની વત્તગાળ ફાટી બનાવી, ઠંડા પાણી સાથે આપવી, જેથી સાનુકૂળ દસ્ત આવી જાય છે.

વિશેષ સારવારની સૂચના—શીતળાનો ઉપદ્રવ શાન્ત ને બહુ જ ઓછો હોય તો કોષ્ઠ પણુ જાતના ઔષધની જરૂર નથી. ફક્ત તેની દેખરેખ માટે એક અથવા બે માણસો રોકાઈ તેની ખાવા-પીવાની બરાબર સંભાળ રાખવી અને આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખવું. પરંતુ શીતળા ભયંકર સ્વરૂપ પકડે તો વહેમનો ત્યાગ કરી તરત જ સાવચેતીના ઉપાય લેવા, અને તે સાવચેતી દ્વિતીય તાવમાં વધારે લેવી પડે છે. જ્યારે શીતળાનો ઉપદ્રવ હોય અને તે દરમ્યાન કોષ્ઠને તાવ આવે તથા શીતળા નીકળવાની ચંકા થાય કે તુરત જ સ્વચ્છ અને હવા ઉજસવાળા મકાનની અંદર તે દરદીને રાખવો. પ્રથમ ત્રણ દિવસ કોષ્ઠ પણુ જાતનો ઉપચાર કરવાની જરૂર નથી. ફક્ત દરદીની ઇચ્છા હોય તો મગનું ઓસામણુ, ભાત અથવા દૂધ વગેરે આપવું. કોષ્ઠ જાતનો ખોરાક ના લે તો કાંઈ

જરૂર નથી. કદાચ શીળી સિવાયનો તાવ હશે તો લંધનથી આમ પચી રોગમુક્ત જરૂરી થશે અને પીવા માટે ઉકાળી ઠારેલું પાણી આપવું. જો શીતળાનો તાવ હશે તો ત્રણ દિવસે પ્રથમ મુખ ઉપર અને ગરદન ઉપર દાણા દેખાયા પછી તાવ હલકો પડી જશે અથવા ઉતરી જશે. આ સ્થિતિમાં એટલે ત્રીજે દિવસે દાણા દેખાવા લાગે તે વખતે દરદીના કુપથ્યસેવનથી કે અણુસમજે વૈદ્ય દાકતરના વિચાર ઉપચારથી અથવા દરદી બાળક હોય તો તેની માતાના અહિત આહાર વિહારથી નીકળેલા દાણા પાછા સમાધ જતા જોવામાં આવે છે અને તેમ થવા લાગે તો દરદી લાગ્યે જ બચે છે. તે વખતે હવે પછીનો નીચે બતાવેલો ઉપાય અજમાવવો :

કાંચનાર ઝાડની છાલનો ઉકાળો કરી તેમાં મીંઢીઆવળતું થોડું ચૂર્ણ મેળવીને પાવાથી દાણા બહાર આવે છે અથવા જે દિવસે દાણા દેખાય તે દિવસથી માંડી બે દિવસ દરદીને સવારમાં દરરોજ એક વખત શેકેલા ચણા અને ગોળ ખાવા આપવાથી અથવા બાજરીના ટેટલો અને ગોળ ત્રણ દિવસ આપવાથી દાણા સમાધ જવાની ધાસ્તી રહેતી નથી, પણ દાણા નીકળી સારા ભરાય છે અને બીજા ઉપદ્રવો શાન્ત પડે છે. હવે જ્યારે નવ દિવસે નીર ભરાઇ રહે છે ત્યારે જે નાના દાણા હોય છે, તે વધીને ફેડલા થાય છે, તે વખતે તેને રક્ષા ચડાવવાનો રીવાજ છે. તે એવી રીતે કે અડાયા છાણાની રાખોડી કપડે ચાળી તે આખા શરીરે ઘસવી અને જો શીતળા વધારે હોય તો તે રાખોડીને પથારીમાં પાથરી તે પર દરદીને સુવરાવવો. ઘણા લોકો શીળીવાળી ચામડી ખેંચાતી હોવાથી પ્રથમ ઘી લગાડી ઉપર રાખોડી ભભરાવે છે. તેથી જો કે ચામડી ખેંચાવાની વેદના ઓછી થાય છે, પરંતુ ઘી અને રાખોડીનો યોગ થવાથી ચામડીનો રંજ કાળો થઇ જાય છે. તો તેમ નહિ કરતાં જરૂર જણાય તો રાખોડી ચાળ્યા પછી પાણીમાં બે દિવસ પલાળી રાખવી. ત્યારબાદ તે મુઠ્ઠા-

જમ થયેલી રાખોડી લગાડવાથી રસીવાળાં, ખાડા પડી ગયેલાં અને પાકવાળાં શીતળા વગર ઇજાએ સુકાઇ જાય છે.

જેમ જેમ વધારે દિવસ અડાયાની રાખોડી ચોળવામાં આવે છે, તેમ તેમ ચામડીનો રંગ ગૌરવર્ણ બની ચહેરા તેજસ્વી થાય છે. આ સિવાય શરીર પર લગાવવા માટે બીજા કેટલાએક વિલાયતી અને દેશી ઉપચારો છે. જેવા કે ઝીન્ક ઓક્સાઇડ છાંટવું વગેરે. પરંતુ ઉપરનો ઉપાય સાદો અને નિર્ભય છે.

હવે જેવી રીતે બહાર દાણા હોય છે, તેવી રીતે ગળામાં, તાળવામાં અને જીભ ઉપર પણ નીકળેલા હોય છે અને તેવી સ્થિતિમાં ગળામાં સોજો આવી ખોરાક અથવા દૂધ જેવું પણ લઇ શકાતું નથી. અને દર્દી ગળામાં દુઃખવાની ખૂબ માર્યા કરે છે. ઘણા દુઃખાવાને લઇને દરદી ખોલી પણ શકતો નથી. તેના વખતે ખાસ ઉપચારની જરૂર છે. તેને માટે આંખનાં તથા મહુડાં સરખે વજને લઈ તેનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાંખી કોગળા કરાવવા; અથવા ટેનીક એસીડ ગ્લીસરાઇનવાળું મિશ્રણ લગાવવું. ટંકણ અને મધ લગાવવું. સળી પર ૩ ચડાવી આ મિશ્રણમાં ખોળી ગળાની બારી સુધી અંદર આ દવા લગાવવી. ગળાની અંદર જાય તો પણ હરકત કરે તેવી આ દવા નથી. દરદી જો બાળક હોય તો અને કોગળા કરી શકે તેમ ના હોય તો પછી તેના મોઢામાં, ગાયતું ઘી ગરમ કરી થોડું દુધ મેળવી ચમચા વડે દિવસમાં એક વખત મૂકવું અથવા એકલું ગાયતું ઘી ગરમ કરી ચોકખા રૂના પુમડા વડે મૂકવું, જેથી ગળું કોમળ થશે. તેમજ આ હુમલામાં દરદીને આંખોમાં પણ શીળીના દાણા નીકળે છે જેને લઇને આંખમાં સોજો આવવાથી દરદીથી આંખ ઉઘાડી શકાતી નથી. આ વખતે તેની તપાસ રાખવામાં ન આવે તો દરદી આંખો ખોઇ બેસે છે. માટે આંખો બિલકુલ ઉઘડતી ના હોય તો હરડાં-બહેડાં-આંખનાં ત્રણે સરખે વજને લઇ, તેનો ઉકાળો કરી સારા કપડે ગાળી નાંખી, સાધારણ ગરમ રહે એટલે તે ઉકાળાથી

આંખો ધોધ સાફ કરવી. અને પછી તેની અંદર કપડું બોળી આંખ ઉપર શેક કરવો અને શેક કરતાં ઉકાળાનું પાણી આંખમાં પણ જવા દેવું. એ પ્રમાણે કરવાથી આંખનો સોજો ઉતરી જશે અને આંખ પણ ઉધાડી શકાશે. આંખમાં ચાંદું જણાય તો વિલાયતી દવા ‘આરજીરોલ’ આવે છે, તેનું પંદર ગ્રેન એક આઉંસ ગુલાબજળમાં લોશન તૈયાર કરી તેના દિવસમાં બે વખત ટીપાં પાડવાં, અથવા મહુડાં, આંખળાં, હરડાં, બહેડાં, દાડહળદર, કમળવાળો, લોદર તથા મજીઠ એટલી વસ્તુને ખાંડી, ચાણી, તેને વરસાદના અદ્ધરથી ફક્ત ફેરા ઝીલી લીધા હોય તે પાણીમાં મેળવી અથવા ગુલાબજળમાં મેળવી, લુગડે ગાળી, તેનાં આંખમાં ટીપાં પાડવાં કે જેથી આંખને શાન્તિ મળે છે અને આંખો બચી જાય છે. આંખમાં ત્રણને લીધે બળતરા બળતી હોય તો સ્વચ્છ એરંડીઆના તેલનાં ટીપાં મૂકવાં

આત્રણ-આંખમાં જે શીળીનો દાણો થયો હોય છે તે ભરાઈ ફૂટીને ચાંદું થાય છે. દાણો જો આંખની અંદર ડોળા ઉપર કીકીની બાબુમાં હોય છે, તો તે મટયા પછી કૃષ્ણ કે શ્વેતમંડળમાં ફક્ત કાળો ડાઘો રહે છે. પણ દષ્ટિને નુકસાન થતું નથી; પરંતુ જો દાણો કીકી ઉપર આવેલો હોય તો દષ્ટિને બંધ કરે છે અને એ જ્યારે ત્રણના રૂપમાં હોય તથા તેનું ધ્યાન રાખવામાં ન આવે તો તે ચાંદું ઉંડું ઉતરી કૃષ્ણમંડળ ઝુટી જાય છે, એટલે ડોળો ખેસી જાય છે. કેટલાકને ડાઘો પણ નીકળે છે, આવી રીતે શીળીને લીધે આંખને જરા પણ નુકસાન પહોંચ્યું હોય તો આંખના ખાસ દાકતર પાસે જઈ સલાહ લેવી હિતકર છે.

ક્યારેક શીતળા પૈકીના કેટલાક દાણા ભેગા થઈ એક ગૂમડાનું રૂપ પકડી પાક ઉપર ચઢે છે. અને તેની કાળજી ન રાખવામાં આવે તો તેમાં જીવાત પણ પડી જાય છે. તેમ જણાય તો તે ત્રણને ત્રિકૂળાના અથવા લીંબડાના પાંદડાના ઉકાળેલા પાણીથી ધોવું અને ઉપર ૧ ભાગ કાર્બોલીક એસીડ અને ૧૨ ભાગ તેલનું તેલ

મેળવી દવા તૈયાર કરવી. તેને કાર્બોલીક એસીડ ઓછા કહે છે. તેમાં રૂનું પુમકું બોળી વણુ ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. ભીંગડાં ખરી પડ્યા પછી અથવા ભીંગડાં અર્ધાં કાચાં શરીર ઉપર હોય તે વખતે શરીરમાં ચળ આવે છે અને અણુસમજી બાળક તેને ખણી નાંખી લોહીલોહાણુ કરી મૂકે છે. તો તેની ખાસ કાળજી રાખવી, અને ચળ અટકાવવા ઉપર જણાવેલું કાર્બોલીક ઓઈલ લગાડવું.

આગળ કહેવા મુજબ દ્વિતીય તાવમાં ન્યારે દાણા ભરપૂર ભરાવા લાગે છે, ત્યારે દરદીને ફરી તાવ આવે છે. આવા વખતે દરદી નાંખાઇ જાય છે. કેટલાકને ઉધરસ આવે છે, કેટલાકને ઝાડા છુટી જાય છે, કેટલાકને ફેફસામાં સોજો થઇ આવી ન્યુમોનીઆ અથવા પ્લ્યુરસી પણ થઇ આવે છે. આવી સ્થિતિમાં દરદી ભાગ્યે જ બચે છે. તો પણ અમારો મત તો એવો છે કે આ વખતે કોઇ સારા અનુભવી વૈદ્ય કે દાકતરની સલાહ તો જરૂર લેવી. આ સ્થળે તો અમે આ સંબંધી કાંઇ વિશેષ નહિ લખતાં સૂચના આપીએ છીએ કે સ્થાનિક સુસ્ત ચિકિત્સક પાસે જ ઉપચાર કરાવવા એ હિતાવહ છે. ક્યારેક શીતળાના ભારે મરજવાળા દરદીનો હાથ પગ રહી જાય છે, ત્યારે સમડીના લાકડાને ઘસી, રહી ગયેલા હાથપગ પર લગાવવાથી આરામ મળે છે.

શીતળાના મંદિરે, શીતળા નમ્યા પછી જે ટાઢકની વસ્તુઓ સાથે બાધા મૂકવા લખ્ જઇએ છીએ તે દરેક વસ્તુ શીતળા આવી ગયેલા દરદીને આપવાની જરૂરીઆત બતાવે છે. શીતળા નમ્યા પછી દરદી માટે ખાસ સંભાળ રાખવી, કારણ કે શીતળાનો મરજ ગયા પછી દરદીની દરેક શક્તિ હીન હોય છે. શરીરમાં ગરમી પૂરું પ્રમાણમાં હોવાથી તેનાથી સૂર્યના તાપમાં કે અગ્નિ પાસે રહી શકાતું નથી. એથી તેને શીતવીર્ણ ખોરાક અને ઔષધની જરૂર હોય છે; તેમજ ફેફસાં પણ નિર્બળ પડી ગયેલાં હોવાથી તેને તાકાત આપે તેવાં દ્રવ્યો શરીરમાં દાખલ કરવાં જોઇએ. રહીઆ ફદીઆ—

જેતું વર્ણન આગળ ઉપર આપ્યું છે, તે દરદીને આપવામાં આવે તો તે ખોરાક તેને નડતો નથી અને શક્તિ આવે છે, ટાઢકીયાં એટલે ધાણા, વરીઆળી, એલચી, સાકર અને લીંબોળીની પડી જે શીતળાને ચઢાવવામાં આવે છે તેનો હેતુ એવો છે કે શીતળાની ગરમી બહુ વધી ગઇ હોય અને દરદીને પાતળા ઝાડા થતા હોય, મ્હોં આવી ગયું હોય, આંખ ઉપર આંખ લાગતી હોય તો એક પાતરું લીંબડાનું, સાત પાંતરાં ચોળાઇની ભાજીના, ૧ વાલ વરીયાળી, બે વાલ ધાણા, એલચીના બે દાણા અને લીંબોળી એ સર્વને પાણીમાં બારીક વાટીને તે કપડેથી ગાળી લઇ તેમાં સાકર મેળવી દિવસમાં બે વખત પાવાથી ગરમી શાન્ત થઇ જાય છે. આ પ્રયોગ શીતળા આવ્યા પછી જેટલા દિવસે શીતળા પૂન્યા હોય તે પછી તેટલા દિવસ પાવાથી તમામ ગરમી નીકળી જઇ શરીર નીરોગી બને છે. શીતળા નમ્યા પછી જો ઉધરસ રહી ગઇ હોય તો તેને તેલ, મરચું કે બીજો એવો કોઈ પણ જાતનો ગરમ ખોરાક નહિ આપતાં જેદીમધનું લાકડું પાણીમાં ધસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર પાવાથી ખાંસી વગેરે મટી જાય છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો ‘ક્રોમોપથી’ (રંગ રસાયનાવિદ્યા)ની રીત પ્રમાણે શીતળાના દરદીની આસપાસ રાત્રી પડદા બાંધવાનું કહે છે તે આપણા દેશને અનુકૂળ નથી. આપણા દેશમાં શીતળાના દરદીની આસપાસ બારી બારણાં પર લીલા રંગના પડદા બાંધવા, લીલા કાચની ચીમનીવાળું ફાનસ વાપરવું. આ લીલો રંગ જ ફાયદાકારક છે. તેટલા માટે જ આપણા પૂર્વજોએ ઠંડક આપનારો લીલા રંગનો લીંબડો જ પસંદ કર્યો છે. તે પિત્તની શાન્તિ કરે છે, મનને આનંદ આપે છે.

આપણો હિંદુસ્તાન દિનપ્રતિદિન પરદેશીઓના રીત રીવાજો અને વર્તણૂક જોઇ તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. તે સર્વ આપણી પ્રજાને હાનિકારક છે એમ જાણવા છતાં આ રીત મૂકી શકાતી નથી. કદિ પણ સાંભળ્યાં નહોતાં તેવાં પીણાંઓ અને

પરદેશી મિઠાઇઓએ પોતાની સાવંભૌમ સત્તા જમાવી છે. આપણે કોઇ ગૃહસ્થને પૂછીશું કે: ‘મહેરબાન ! આપ કોશી-લેમન-સોડા-કોકો પીઓ છો ? તેની તમેને એવી ખાસ જરૂરીયાત શી છે ? અને તે તમારા શરીરમાં એવો શો ફાયદો કરે છે ?’ તે એવો જવાબ આપશે કે-‘મને ટેવ પડી ગઇ છે’ અથવા ‘મને વ્યસન છે.’

અફસોસ ! પ્રથમ મોજ શોખની ખાતર પડેલા આ વ્યસનના ગુલામ બની પોતાની જાતને પરાધીન, નિર્માલ્ય, ઓજસ અને શક્તિ રહિત બનાવનાર પદાર્થો પોતાના દેશના માટે, પોતાના ધર્મના માટે જ્યારે તણ શકાય નહિ, તો આપણા માટે બીજી શી અધોગતિ હોઇ શકે ? જુઓ, આપણા ઋષિમુનિઓએ પ્રથમથી કેટલીક દિવ્ય વનસ્પતિઓના ગુણુદોષનું પૃથક્કરણ કરી આપણે માટે પ્રયોગના રૂપમાં ધર્મના બહાના તળે પણ વ્યવહારમાં મૂકેલી છે. તેનો તમે એક વખત પણ જે વિચાર કરશો તો હજારો વ્યાધિમાંથી મુક્ત રહી શકાશે. તેમાંનો એક અતિ ઉપયોગનો આરોગ્યરક્ષક પ્રયોગ અહીં હું જણાવવાનું આવશ્યક માનું છું.

ચૈત્ર સુદ એકમે :કડવા લીંબડાનાં કુમળાં પાન, તેનાં ફુલ (મહેર), મરી, હીંગ, સિંધવ, જીરૂ અજમે, આમલી અને ગોળ એ બધી વસ્તુને મિશ્ર કરી પત્થર ઉપર લઢી સર્વેચ લક્ષણ કરવું, એવું શાસ્ત્રનું ફરમાન મળી આવે છે, પરંતુ અમારા અનુભવ પ્રમાણે આખો ચૈત્ર મહિનો દરરોજ બપોર વખતે લીંબડાનાં કુણાં પાન તથા ફુલ, મરી અને સિંધાલુણુ એ ચાર વસ્તુને પત્થર ઉપર લઢી દુધીયું બનાવેલું તેનું રીતસર પાણી બનાવી પીવામાં આવે તો શરીર માંહેની અનેક પ્રકારની ગરમી શાન્ત થઇ હાલના ચહાની ટેવવાળાને જે આંતરડાંની ગરમી રહે છે અને હાથપગનાં તળીઆં બળ્યાં કરે છે તેમને ઘણો જ ફાયદો થાય. તે ઉપરાંત પ્રતિવર્ષ આ પ્રયોગનું સેવન કરનારને શીતળા, ઓરી, અછબડા જેવા ગરમીપ્રાધાન્ય રોગો અટકી જવાની સાથે શરીર નીરોગી અને તેજસ્વી બને છે.

આ પ્રયોગ કરનાર માતાપિતાનાં ફરજન્દને પણ આવા રોગ થશે નહિ તેની મને પૂરી ખાતરી છે. તો આવા નિર્ભય પ્રયોગ પર જે જનસમાજનું ધ્યાન ખેંચાય તો હું મક્કમતા પૂર્વક કહું છું કે પિત્તપ્રધાન્ય દરદો થવા પામેજ નહિ. જેને કડવા સ્વાદ પરત્વે અણુગમો હોય તેને સિંધવની જગ્યાએ સાકર લેવાની છૂટ આપીએ છીએ. જે કે મીઠી લેમન અને આધરફીમ જેવું સ્વાદિષ્ટ તો તે નહિ જ લાગે.

હવે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. ધરના માણસોએ બનતાં સુધી શીતળાના દરદીથી દૂર રહેવું. જરૂર પડે તો સારવાર કરનાર એકાદ બે માણસે જ પાસે રહેવું. એમ પણ બને છે કે એક વાર શીળા નિકળેલ હોવા છતાં શીળાના દરદીના સહવાસમાં આવવાથી ફરીથી શીળા નિકળવાનો કદાચ સંભવ રહે છે. ઘરમાં સુગંધી દ્રવ્યોનો ધૂપ રાખવો, ઘરમાં શીનાઇલ છાંટી જંતુહીન બનાવવું. દરદીના વપરાશનાં વાસણો, કપડાંઓ અને પથારી વગેરેની પણ બરાબર શુદ્ધિ કરવી. રોગનાં પરમાણુઓનો વિશેષ ફેલાવો થતો અટકે એવી રીતે વર્તવું. શીળાના રોગી બાળક તેમ જ મોટા આદમીને ખાનપાનમાં દૂધ, ચોખ્ખા, કાંજી, રોટલી, સાકરની રાખડી, મગની તથા તુવેરની દાળ, દ્રાક્ષ, નારંગી, અંજીર અને વિશેષ કરીને શીતળ અને મધુ પદાર્થો આપવા. પરંતુ કદ થયો હોય તો એવા પદાર્થો આપવા નહિ. તેવાને દૂધ ચોખ્ખા જ આપવા. ગરમ ચીજ વાપરવી નહિ. દરદીમાં નિર્બળતા હોય ત્યાંસુધી તેને તાપ કે વરસાદમાં જવા દેવો નહિ. ગુલકંદ અને શકિત માટે જીવન, જે દેશી ફાર્મસીઓમાંથી મળે છે તે આપવું.

પ્રકરણ ૫૬ મું

શીતળા-મંત્ર અને તંત્રપ્રયોગ

બીજી પથીઓનો વાદ આપણે કરવો નથી. એટલે જ આયુર્વેદને સાથે લઈને બોલતા હોઈએ કે લખતા હોઈએ ત્યારે તેની આજ્ઞા અને એમાં રહેલું તત્ત્વ સમજવા આપણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

શીતળા સંબંધમાં લખતાં મેં વારંવાર બાધા-આખડી અને વહેમો તરફ આંગળી ચીંધી છે અને અંધપરંપરાનું અનુકરણ નહિ કરતાં, તત્ત્વચિંતન કરી, ઉપરથી રૂઢીના કારણે જણાતી બાધાઆખડીઓને વિસારવી ન જોઈએ.

શીતળા એ એક દેવીનું નામ છે, જ્યારે મસુરિકાને શીતળા-માતા કેમ ઠરાવ્યાં, એ વિષે ખૂબ વિચાર કરતાં જણાય છે કે પ્રત્યેક રસના એક અધિષ્ઠાતા દેવતા ગણાય છે: શૃંગારના વિષ્ણુ, રૌદ્રના શિવ અને વીર રસના ઇંદ્ર. એ જ પ્રકારે પ્રત્યેક રોગના પણ અધિષ્ઠાતા દેવ છે: જેમકે તાવના અધિષ્ઠાતા દેવ શિવ, વિશુચિકા (કાલેરા)નાં અધિષ્ઠાતા દેવી ભગવતી, કુષ્ઠરોગના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્ય એવી જ રીતે મસુરિકા બળીઆના બ્યાધિનાં અધિષ્ઠાતા દેવી શીતળા છે.

એટલે તે રોગોના દેવની પૂજા અને ઉપાસના કરવાનું આયુર્વેદના પૂર્વાચાર્યો ફરમાન કરે છે. એ હિંસાએ શીતળામાતા એ બળીઆની અધિષ્ઠાતા દેવી હોવાથી તેની પૂજા અને સ્તોત્રના પાઠની આજ્ઞા છે. જુઓ :-

જપ હોમોપ હારૈશ્ચ દાનસ્વસ્થપનાર્ચનૈઃ ।

વિપ્રગો શમ્ભુ ગૌરીણાં પૂજનૈસ્તાં શમનયેત ॥

અર્થાત મસુરિકા (શીતળા) મટાડવાનો ઉપાયો બતાવતાં ઉપર લખેલી શાસ્ત્રાજ્ઞા: જપ, હોમ, દેવતાઓને ભેટ, દાન, સ્વસ્તિવાચન, દેવપૂજન, બ્રાહ્મણસત્કાર, ગૌસત્કાર, શંકરની પૂજા, ગૌરીપૂજન, આદિ ઉપચારોના આ શમન કરવું એમ જણાવેલ છે.

અને એથી આ નીચે કેટલાક મંત્રો અને તાંત્રિક પ્રયોગો આપું છું. મંત્રોના વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગો અને તંત્રની ક્રિયાઓને કદાચ આજના સુધરેલા માનવીઓ હસી કાઢશે. તેમને હું એટલું જ કહીશ કે હિંદના પૂર્વ જ સિદ્ધ પુરૂષોએ આપેલા મંત્રોના શબ્દોનો વિન્યાસ વિશેષ યુક્તિપૂર્વક કર્યો છે, જેના ઉચ્ચારથી વાયુમંડલમાં શબ્દજનીત જે તરંગો ઉઠે છે તે નિશ્ચયરૂપે તે તે રોગના રોગીને અત્યંત ગુણકારી નીવડે છે, તે નિઃસંદેહ સમજવું.

શીતળાના રોગની શાન્તિ કરનાર નવાર્ણવ મંત્ર :

ॐ ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे ।

દેહ અને મનથી પવિત્ર બની, શીતળા જણાતા ઘરમાં આ મંત્રનો જપ શરૂ કરવાથી, રોગીના આયુષ્યની રક્ષા થાય છે, આને નવાર્ણવ મંત્ર કહે છે.

મંત્ર બીજો

ઉચ્ચર, ઉચ્ચર, મુચ્ચર, મુચ્ચર, સરસુતી સર્વ દોષ કુચ્ચર, ગુરૂકી શક્તિ, મેરી ભક્તિ, ધ્રુવે મન્ત્ર ઇશ્વરે વાચ. '

આ મંત્ર ભણી દરદીના ખાટલા પાસે જમણી તરફ ઉભા રહી, હાથમાં કડવા લીંબડાની ડાળી લઈ મસ્તકથી પગ સુધી એ ડાળીનું માજન કરતા હોઈએ તેવી રીતે હલાવી પગ નીચે ખંખેરવી. આ રીતે જે માજન કરાય છે તેને 'ઝાડો, દીધો કહેવામાં આવે છે. સાત વખત મંત્ર ભણી ડાળીનું માજન કરી એ ડાળીને ખાટલા નીચે મૂકી દેવી.

મંત્ર ત્રીજો

‘ ह्रीं श्रीं. ह्रीं शीतलायै अमदान मनुष्णन् विस्फोटकं भयाद् रक्ष रक्ष स्वाहा. ’

આ મંત્રથી પણ પહેલા મંત્રની માફક લીંબડાની ડાળીથી ઝાડો દઈ, ખાટલા નીચે ડાળી મૂકવી અને દરદી સંપૂર્ણ સ્વસ્થ બને ત્યાંસુધી રહેવા દેવી.

જે બાળક શીતળાના મરજમાં ધણું હાકતું હોય તો નીચેના મંત્રથી ઝડો દેવો.

‘ ॐ અસંદર્સે કોટ, વસુન્દરસી ખાઈ, જે કોઈ ભૂત, પ્રેત, કાકીની, શાકીની, દસ માતા વાલેકો દુઃખ દે તો હનુમાન જતિકી કુહાઈ, પુરો મંત્ર ઇશ્વરોવાચ. ’

જે માતાવાળા દરદીને સન્નિપાતનાં લક્ષણ જણાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવો.

તાંત્રિક ઉપાય ૧

ચુલા માંહેની રાખની આઠ મૂઠી એક થાળીમાં લઈને ઉપર ખતાવેલા નવાર્ણવ મંત્રથી દરદી ઉપર ઉતારીને ખાટલા નીચે મૂકી દેવી અને જ્યારે મધ્યરાત્રિ થાય (રાતના નવા ૧ વાગે) ત્યારે ધરના પુરૂષે નગ્ન થઈને ચાર રસતાના ચોકમાં જઈને ચારે દિશાએ એ રાખોડી ફેંકી દેવી અને ત્યાંથી પાણી ભરેલા કૂવા ઉપર જઈ કૂવાની અંદર પગ લટકતા મૂકી, નવાર્ણવ મંત્રનો ૨૧ વખત જાપ કરીને મૂગા મોઢે ઘેર ચાલી આવવું. આ ઉપાયથી શીતળામાં સન્નિપાતની અસર જણાતી હોય તે શાંત થાય છે.

તાંત્રિક ઉપાય ૨

ફોડો દુકડો પેલ જેવો બનાવી તેને લાલ રંગથી રંગી નાંખવો. બાદ તેની અંદર ગોળને પહોળો કરીને પાથરવો, એની અંદર ૨ લવીંગ મૂકી ઉપર ગોળ લપેટી લઈ, તેના ઉપર ૩ લપેટી, ગોળા જેવું બનાવી, મધ્ય રાત્રિએ પુરૂષે નગ્ન થઈ દરદી ઉપર ત્રણ વખત ઉતારી કૂવા ઉપર જઈને તેમાં નાંખી આવવો. એથી દરદીની બગડતી જતી હાલત સુધરવા લાગે છે.

તાંત્રિક ઉપાય ૩

જ્યારે માતા નીકળવા લાગે તેના ચોથા દિવસે, પાંચમા દિવસે તથા છઠ્ઠા દિવસે એમ ત્રણ દિવસ સુધી સાલકાલ વખતે ૧ પેંડો, એક ખાલો દૂધ, એ લવીંગ, સિંદુરનું પડીકું અને હાથગોળી આ બધી વસ્તુ

એકઠી મૂકી, દરદી ઉપરથી ઉતારી, ચાર રસ્તા એકઠા થતા હોય ત્યાં રસ્તા ઉપર અથવા સગવડ હોય તો ઉંચા ચોતરા ઉપર મૂકી આવવું. ત્રણ દિવસ સુધી એ પ્રમાણે કરવું.

જો માતા નીકળી ગયા પછી બાળકની આંખમાં ફૂલું પડી ગયું હોય તો તે બાળકની માતાએ બાળકને કાખમાં તેડી રસ્તા ઉપરથી સાત કાંકરીઃવીણી, મૂગા મોઢે કૂત્રા પાસે જઈ તેમાં ફેંકી આવવા. આ પ્રમાણે ભૂલ્યા વગર સાત દિવસ અચૂક કરવું.

અથવા કૂત્રા ઉપર પાણીનાં વાસણ મૂકવા માટે ગોળ ખાડા ખાડેલા હોય છે, જેના ઉપર પનીહારી દેગડું મૂકી-ગોઠવીને ઘડાથી પાણી સીંચી દેગડામાં ભરે છે, તે ખાડામાં દોળાતાં પાણી એકઠું થયેલું હોય તે પાણી લાવી, તેનાથી ફૂલું પડેલી આંખ ઉપરથી ધોવી.

કૂત્રામાં કાંકરી નાંખવાનો તથા આંખ ધોવાનો-આ બન્ને ઉપાય સૂર્યોદય પહેલાં દરરોજ કરવો જોઈએ. સાત દિવસ સુધી.

અથવા પાંચ અગર સાત રંગનાં જુદાં જુદાં ફૂલ એકઠાં કરી, માતાનું ફૂલું આંખમાં પડ્યું હોય તે બાળકના માથેથી ઉતારી, ગામમાં પશુઓ જે રસ્તેથી ગામની અંદર પ્રવેશ કરતાં હોય તે ડંકાણે પશુઓના પગમાં એ ફૂલ કચરાય તેવી રીતે નાંખવાં. જેમ પશુઓના પગમાં ફૂલ કચરાશે તેમ આંખમાંનું ફૂલું નાબૂદ થશે.

વાચક બિરાદર ! આજે આ વિદ્યુતવેગી જમાનો છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવા સિવાય બીજા કોઈનેય માનવામાં આવતા નથી. તે વખતે પણ બાળકના આ રોગમાં તને મંત્ર અને તંત્રના પ્રયોગો આપું છું, બોલવાના મંત્રો અને ક્રિયાઓ દરદી ઉપર અસર કરે છે એ જેમ પ્રત્યક્ષ બતાવી શકાતું નથી, તેમ એ કેવળ વહેમ છે એમ કહેવાને કોઈ ઉતાવળ ન કરે એટલો તો હું આગ્રહ કરું છું. પરંતુ જેઓને આ વિષયમાં લેશ પણ શ્રદ્ધા નથી તેમણે એ પ્રયોગો કરવા એવો મારો આગ્રહ પણ નથી, તેમ જ એ પ્રયોગ કરવાથી કોઈ તુકસાન પણ નથી. એટલું તો હું કહું છું કે તેમાં તત્ત્વ છે, જે માનવી તેને સમજી, ચિત્રિત બની, શ્રદ્ધાપૂર્વક આચારમાં મૂકે તો.

પ્રકરણ ૫૭ મું

આંચકી

શરીરમાં રહેલા સ્નાયુનું જ્યારે ખેંચાણ થાય ત્યારે તેને આંચકી કહી શકાય. અંગ્રેજીમાં એને ‘ કન્વલઝન્સ ’ કહે છે. વાઈ, હિસ્ટીરીયા, ધનુરવા, હડકવા, વગેરે વ્યાધિમાં આંચકી આવે છે. એટલે આંચકીને સ્વતંત્ર વ્યાધિ ન કહીએ અને બીજા રોગના ચિહ્ન રૂપ તેને ગણવામાં આવે તો ખોટું નથી. ઉપર જણાવેલા વ્યાધિવાળાં સ્ત્રીપુરૂષ દરેકને સ્નાયુનું ખેંચાણ થાય છે. એટલે આંચકી સાથે સંબંધ ધરાવતા વ્યાધિઓ અથવા જે વ્યાધિમાં આંચકી એ એક લક્ષણ છે તે સર્વાનું વિવેચન કરવું તે આ સ્થાને જરૂરી નથી.

પરંતુ આંચકી બચ્ચાંઓને-ધણાં બચ્ચાંઓને આવે છે. મારા અનુભવથી મેં જોયું છે કે અમારા પ્રદેશની આસપાસ ઝાલાવાડ-કાઠિયાવાડ અને વઢીવારના પ્રદેશોમાં નાનાં બચ્ચાંને આવતી આંચકીનો વ્યાધિ બહુ જાણીતો બની ગયેલો છે. આંચકીથી દર વરસે સેંકડો બાળકો મરણ પશુ પામે છે. એટલે આ તરફની સામાન્ય પ્રજા અને ધણા ચિકિત્સકો આંચકી એ બાળકનો સ્વતંત્ર વ્યાધિ હોવાનું માનતા જણાય છે.

હિસ્ટીરીયા વગેરે વ્યાધિને કારણે આંચકી આવે છે, તે ધૈર્યનો એક પણ વ્યાધિ નહિ હોવા છતાં બાળકને આંચકી આવે છે અને થોડાક કલાક અથવા એકાદ બે દિવસ તેનો ઉપદ્રવ ચાલુ રહી બાળક મૃત્યુ પામે છે.

સાધારણ નાના ગામડામાં વૈદ્ય-ડોક્ટરો મળતા નથી. એટલે કેટલાક લોકો ધરમથુ ઉપાય કામે લગાડે છે અને બાળકને આંચકી આવવાની શરૂઆત થઈ એટલે ધરનાં માણસો તથા પડોશી દોડાદોડ કરીને કુમળા બાળક ઉપર દવાઓના ધરમથુ ધસારા પાવા શરૂ કરી દે

છે. ગામમાંથી જોવા આવનાર નાના અને મોટા બધા જ માણસો વિવિધ ઉપાયો સૂચવતા જાય છે અને તાત્કાલિક નીરોગી બનાવવાની એવના રાખતાં ધરનાં માણસો બાળકને એક ચાર આપેલા ઔષધ ગુણુ કર્યો કે નહિ તેની રાહ પણ નહિ જોતાં ઉપરાઉપર દવાઓ રેડયા કરે છે. પછી કાં તો બાળક એ દવા અને ઉપચારના જોરદાર હલ્લાથી આંચકાથી રહીત બને છે અને કાં તો પ્રાણરહીત બને છે !

બાળકોને આંચકા થઇ આવે છે એ સત્ય છે, પણ હરેક બાળકને બ્યારે આંચકા આવે છે ત્યારે તેની પાછળનું માત્ર એક જ કારણ હોતું નથી પરંતુ ઉપચાર કરનારને કારણ સમજવાની કે અપાતા ધસારાના ગુણુની ખબર હોતી નથી. એ તો ‘ ફલાણુના છોકરાને આંચકા આવતી’તી ને ફલાણું પાયું તે જાણે કાનમાં કીધું ! ધમ દધને મૂઠી બંધ કરો તેમ આંચકા બંધ થઇ ગઇ ! ’ એવું સાંભળી એ દવા લાવીને પાય છે. એમ કરતાં કદાચ વ્યાધિના કારણને કાઢ બંધ બેસતો થાય તેવો પદાર્થ મળી જાય છે તો આંચકા બંધ થાય છે; અને ક્યારેક એ પાયેલો પદાર્થ આંચકાને વધારી પણ મૂકે છે. એટલે ઉપાય બતાવનારે જરીક અચ્છલને કામે લગાડવી જોઇએ. અથવા મૂળા રહેવું જોઇએ. આ તો જાણે આમ્યજનતાની સ્થિતિ છે. હવે આંચકા સંબંધમાં થોડુંક વિચારીએ.

સામાન્ય રીતે શરીરમાં કાઠ પણ જગ્યાએ જખમ થવાથી અને એ જખમમાંથી ધણું લોહી વહી જવાથી આંચકા આવે છે. આવા જખમો દ્વારા લોહી વહી જવાને કારણે મગજને લોહી નહિ પહોંચવાથી આંચકા શરૂ થાય છે.

ઝીઝોને પણ પ્રસૂતિ વખતે વધુ પડતું લોહી તૂટી પડવાથી આંચકા આવે છે.

મગજને ધક્કો લાગવાથી અથવા ખોપરી ફાટવાથી પણ કાઠક વખત આંચકા શરૂ થાય છે.

અને એવી જ રીતે મગજના કોઈ ખાસ વ્યાધિને અંગે પણ આંચકી આવે છે. એવી જ રીતે લોહી બગડવાથી, કલેજના તથા મૂત્રપિંડનાં દરદેથી પણ આંચકી આવે છે.

ઉપર બતાવેલાં બધાં આંચકી આવવા પાછળનાં મહાકારણો છે. પરંતુ બાળકોને તો સાધારણ કારણોથી પણ આંચકી આવે છે.

બાળકને ૧૦૪ ડીગ્રી ઉપરાંત તાવ વધી જવાથી આંચકી આવવાના ધણુ કેસો જોવા છે. એમાં વળી એ તાવમાં જો ખાસ મળાવરોધ હોય તો બાળકને અવશ્ય તાવમાં આંચકી આવે છે.

કેટલાક બાળકોને દાંત ઝૂટવાના સમયમાં પણ આંચકી આવે છે. કેટલાક બાળકોને પેટમાં કૃમી હોવાથી આંચકી આવે છે અને પેટમાં વાયુ વધવાથી પણ અચ્ચાંને આંચકી આવે છે.

કેટલાંક બાળકો એવાં પણ જોવાં છે કે તેને વધુ પડતુ ધમકાવવામાં આવે અથવા ડરાવવામાં આવે અને જો તે એવું રડે કે શ્વાસ લઈ જાય અને પાછો લાંબા વખત સુધી શ્વાસ વાજે નહિ તો આવા બાળકને ખીજું કોઈ પણ કારણ ન હોવા છતાં યે રડવામાંથી આંચકી આવી જાય છે અને ઉપચારો કરવાથી સારું થઈ જાય છે.

આંચકીનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે આવતાં પહેલાં દરદી બેહોશ-બેભાન બની જાય છે, હાથની મૂડીઓ વળી જાય છે અને હાથપગ ખેંચાય છે. ધણુ જોરદાર હુમલો હોય તો આખું શરીર કમાનની માફક ખેંચાય છે અને છટકે છે. આંખો ધણું કરી ખેંચાઈ જઈને ડોળા ઉપર ચઢી જાય છે, મોઢાના સ્નાયુ પણ ખેંચાય છે. એ ખેંચાણ એક સરખું ચાલુ રહેતું હોવા છતાં કેટલીક વખત તેમાં ચઢ ઉતરના વળ આવે છે. એક વળ આવ્યો એટલે એકદમ સ્નાયુ ખેંચાઈ જાય છે અને પછી છટકે છે, અર્થાત્ ઢીલા પડે છે. જેમ ધનુષ્યની દોરી ખેંચાય અને ઢીલી પડે તેમ વળ આવે છે અને ઢીલો પડે છે. આ હુમલા કોઈ વખત એટલા ભયંકર નીવડે છે કે આંચકી

આવી ગયા પછી તે બાળકની જે આંખો ખેંચાઇ ગયેલી હોય તેમાંથી ત્રાંસી આંખ બની જાય છે, જ્યારે કેટલાક બાળકને હાથ અગર પગમાં ખોડ આવી જાય છે, કેટલાક બાળક બોલતાં અસ્થુ પરસ્થુ શીખેલાં તે ભૂલી જાય છે, કોઈ બાળક બહેરાં બની જાય છે અને કોઈકની જીભમાં ખોડ આવવાથી તોતડાં થઇ જાય છે, કેટલાકનું મગજ શતકાર સમું બને છે. આવી રીતે આંચકીના સખ્ત ઉપદ્રવની પાછળ ખોડ રહી જનારા અનેક કેસો મેં જોયા છે અને તે પાછળથી બહુ ઓછા સુધરે છે. છતાં એમ નથી માનવાતું કે હરેક બાળકને દરેક આંચકી વખતે આ પ્રમાણે ખોડ આવે જ છે. આ તો કોઈક કેસો માટે સમજવાતું છે.

આંચકીના ઉપાય

આંચકીવાળા માટે એ ઉપાય કરી શકાય. હુમલો શરૂ થાય તે વખતે તેની ખેંચતાણ અંધ થાય અને શુદ્ધિમાં આવે એ માટે કરવા પડતા ઉપાયને પ્રાથમિક ઉપાય કહેવાય, અને એ ખેંચતાણ અંધ થયા પછી અથવા આંચકીનો હુમલો મટી ગયા પછી ફરીને આંચકી ન આવે તે માટેના કાયમી ઉપાય ગણાય.

બાળકને આંચકી શરૂ થાય એટલે તેને ચતુર્ સુવરાવી તેની છાતી ઉપરનાં અંધન-કપડાં વગેરે ખુલાં કરી નાંખવાં અને શ્વાસોચ્છવાસ બરાબર લઈ શકે તેવી રીતે સુવારવું. કારણ કે આંચકી આવે છે તેની સાથે શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા વધી પડે છે. માટે એને જોરથી દબાવવું એ ઠીક નથી. શરીર દબાવવાથી કદાપિ સ્નાયુનું ખેંચતાણ અંધ પડતું નથી.

બાળકને તાવ હોય અગર ન હોય પણ પ્રથમ તેને દસ્ત બરાબર થયો છે કે કેમ અથવા કેટલા વખતથી દસ્ત થયો નથી, વગેરે બાબતની પૂરતી તપાસ કરીને પછી જો તે બાળક લઇ શકે તો તેને દીવેલ સુંદના ઉકાળા સાથે આપવું. કેટલાક કેસોમાં એકાદ સારો દસ્ત અંધ

જવાથી જ આંચકી બંધ પડેલી, અને કેટલાક બાળકને ઝીસિરાઇનની સીરીંગ આપીને મળતો નિકાલ કરવાથી સાફ પરિણામ આવેલું એમ અમે નોંધ કરી છે. એટલે આંચકીના કેસમાં દસ્ત સાફ આવી જાય તે ધણું જરૂરી જણાયું છે.

મોઢા ઉપર ઠંડું પાણી, છાંટવાથી, દરદીને એમોનીઆ સુંઘાડવાથી, કુંગળીની લીંબુ માફક ચીરી કરી નાક આગળ ધરી રાખી તેની વાસ્ત લેવરાવવાથી, માથા ઉપર ઠંડા બરફનાં પોતાં મૂકવાથી, તેમ જ ગરમ પાણીમાં જરાક વાટેલી રાઈનાંખી તેમાં પગ બોળવાથી, લમણું ઉપર બ્લીસ્ટર મારવાથી, આ રીતે પ્રાથમિક ઉપચારો કરવાથી બાળકને આંચકીનો હુમલો નરમ પડી જાય છે. જો સખત તાવના પરિણામે આંચકી આવતી હોય તો તાવ નરમ પડે તેવા-જેને અંગ્રેજીમાં ‘ડાયફીરેટીક’ મિક્ચર કહે છે તે આપવાથી તાવ હલકો પડતાં તુરંત બાળક શુદ્ધિમાં અપી જાય છે અને કેટલીક વખત આવા સખત તાવમાં આંચકી આવતી હોય અને ઝીસિરાઇન સીરીંગથી એકાદ બુલાખ કરાવવાથી તાવનું જોર નરમ પડીને આંચકી આવતી બંધ પડે છે.

આંચકીવાળા બાળકને કેટલીક વખત ઘેનની દવાઓ અને રના-યુને રિથિલ કરનારી દવાઓ આપવાથી બાળક ઉંઘમાં પડી જાય છે અને આંચકી બંધ પડે છે.

થોડાક પ્રચલિત ગ્રામ્ય ઉપાયો સુંદર છે, પણ જો પ્રકૃતિને સમજીને આપવામાં આવે તો એથી અવશ્ય લાભ થાય છે. કાખલા તરીકે :

કેશર એકાદ બે રતી, બાળકને આંચકી આવતી હોય તો ગામ-ડામાં આપવાનો રીવાજ છે અને એથી બાળકની આંચકી બંધ પડે છે. પરંતુ આંચકી આવવાનું કારણ જો વાયુ હોય તો જ કેશર કામ કરે છે. કબજાત હોય તો નુકસાન કરે છે.

જાવંત્રીના ટુકડાને જલતા કાલસા ઉપર જરીક શેકી એક ને રૂપીઆભાર પાણીમાં ગરમ ગરમ હાથકાવી, એ પાણી બાળકને પીવ-
રાવસાથી આંચડી બંધ પડે છે. આને જાવંત્રી ઝામીને પીવરાવી કહે-
વાય: પણ જો બાળકને કૃમીના કારણે આંચડી હોય તો જ કામદોષ
થાય: તાવ કે કબજિયાત હોય તો નુકસાન કરે.

ભમરીનું દર માટીનું બનાવેલું હોય છે અને ગામડામાં જ્યાં ત્યાં
ભોંતો ઉપર જોવામાં આવે છે. એને પણ જાવંત્રીની માફક ગરમ
કરી પાણીમાં નાંખી પીવરાવે છે અને એ પણ વાયુના કારણે થતી
આંચડી બંધ કરે છે: બીજા કારણે થયેલી આંચડીમાં નુકસાન કરે છે.

કૃત્તાવેત્રો ટંકણુખાર બેથી ત્રણ રતી વાટી જરીક મધ મેળવી
પાણી સાથે આપવાથી અને કલાકે કલાકે આપવાથી આંચડી નરમ
પડી બંધ થાય છે. આ ઉપાય નિર્ભય અને સારો ગુણુ બતાવનાર
અમને જણાયો છે. વાયુ, કૃમી, મળબંધ તેમજ, દાંત કૃત્તાનાં કારણો-
એ બંધામાંથી ગમે તે કારણ હોય પણ સેંકડો કેસમાં જોવામાં છે કે બહુ જ
સુંદર કામ ટંકણુખાર આપે છે. બે ત્રણ પડીકાં પેટમાં જવાથી દરદીને
એકાદ દસ્ત પણ થાય છે અને પેશાબ છૂટથી આવી જાય છે. કેટલીક
વખત હું તો માત્ર ટંકણુખારનું પડીકું જ આંચડીવાળા કેસમાં આપી
આપું છું અને મેં જોયું છે કે સેંકડે પંચાસી ટકા બાળકની આંચડી
ટંકણુખાર બંધ કરી દે છે. લોકો એ મારા સફેદ દવાના પડીકાને
ચમત્કાર માને છે. જો કે એ મારો ચમત્કાર નહિ પણ ટંકણુખારનો
ચમત્કાર છે. છતાં જો આપણે મોઢેથી દરદીને ટંકણુખાર આપો કહીએ
તો લોકોને શ્રદ્ધા બેસતી નથી અને તેઓ કીંમતી દવાની શોધમાં લાગી
જાય છે, એટલે આ ચમત્કાર છૂપા રૂપમાં ચાલુ રાખવો પડે છે.

અંગ્રેજ દવામાં પોટાશ ઓમાઈડ, ટી. હાયોસ્થામી, કલોરલ અને
સ્પીરીટ એમોનીયા એરોમેટીકનું ઉમરના પ્રમાણમાં મિશ્રણ આપવાથી
પણ કેટલીક વખત દરદી ઉપર એવી જ ચમત્કારીક અસર થાય છે

અને આંચકી બધે પડી દરદી ઉંઘમાં પડી જાય છે. પણ આ દવાઓ તાત્કાલિક રાહત કે હુમલો ટાળવા પૂરતી હું તો ઠીક ગણું છું. કાચમી બાધિ મટાડવાની એનામાં શક્તિ નથી. અરીણુ પણ યોગ્ય માત્રામાં ઉમરનું પ્રમાણુ વિચારી કુશળ ચિકિત્સકના હાથે આપી શકાય. પરંતુ સામાન્ય રીતે એ વસ્તુ પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. ઘરમેળે આપવાની જો હું ના જ કહું છું.

આયોકેમિકનું ‘કેલકેરીઆ ફેસ’ આ દરદ માટે બહુ સાઈ ઔષધ ગણાય છે. હુમલા વખતે અને તે પછી થોડો વખત ચાલુ આપતા રહેવાથી ફરી બાળકને આંચકીનો હુમલો થતો નથી. ઉપરાંત ‘મેગેશીયા ફેસ’ અને ‘કાલી ફેસ’ પણ સરસ અસર કરે છે. આ દવાઓ તદ્દન નિર્દોષ છે. પરંતુ ગામડાં કે નાનાં ગામોમાં મળવી અશક્ય છે.

કૃમીનું કારણ હોય તો આંચકી નરમ પડ્યા પછી એકાદ મહિનો તે બાળકને કૃમીકુઠાર રસની ગોળી આપ્યા કરવાથી પેટનાં કરમ જટશે અને આંચકી પણ ફરી થશે નહિ.

આ સિવાય લક્ષ્મીનારાયણુ રસ આ બાધિ માટે ઘણું જ સુંદર ઔષધ છે. ઉમરના પ્રમાણમાં એક અથવા બે ગોળી બાધિના હુમલા વખતે કે તે પછી ફરીથી બાધિ ન ઉપડે તે માટે ચાલુ રાખવાથી આંચકી પાછળનાં ગમે તે કારણો હોય તો પણ દૂર થાય છે.

‘કૃમી કુઠાર’ અને ‘લક્ષ્મીનારાયણુ’ આ બંને દવાઓની બનાવટ આ લેખમાળામાં અન્ય સ્થળે આવી ગયેલી હોવાથી ફરીથી અહીં લેવી બનાવટનો પાઠ આપવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૫૮ મું

બાળશ્રુતિ

જેને આપણે વહેમ કહીને અત્યારે પરિત્યાગ કરીએ છીએ તેને આયુર્વેદ જાણનાર ઋષિમુનિઓએ સ્થાન આપ્યું છે. અર્થાત્, બાળકોને જેમ શારીરિક દોષોને લઈ શરીરમાં અવનવા વ્યાધિઓ થાય છે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક ગ્રહોની પણ બાળક ઉપર અસર થવાથી બાળક માંદું થાય છે, ડરે છે, કંપે છે, અચાનક રડવા લાગી જાય છે, દૂધ પીતું બંધ થાય છે, હીબકે છે અને ચીસ નાંખી ઉડે છે.

આપણને ખ્યાલ પણ હોતો નથી એ રીતે હસતું રમતું બાળક એક જ ક્ષણમાં દુઃખી અને રડતું બની જાય છે અને તેની પાછળનાં કારણ જાણવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તોયે સાચું જ્ઞાન આપણને થતું નથી.

છતાં પણ આજે અનેક સ્ત્રીઓ અનેક પ્રાંતમાં બાળકના અભ્યાસ, અમકવા, નજર લાગવાની પાછળ દેખાદેખીના અનેક દુયકાં કરે છે.

મેં જોયું છે કે તેવા ઉપાયોથી તેઓ બાળકને પાછું હસતું રમતું બનાવે છે. એટલે આ પ્રચલિત રૂઢી અને તાંત્રિક ઉપચારોને આપણે હસી ન કાઢીએ અને તેમાં રહેલા તત્ત્વની આપણે શોધ કરીએ તો ઘણું જાણવા મળે એવું છે. એટલે જ પ્રથમ આ બાળકમાં આપણે ઈતિહાસ અને પુરાણનો આધાર લઈએ તો પ્રચૂર રૂપે બાળકો માટે આવા ઉપચારો આગળ હજારો વર્ષ પહેલાં પણ પ્રચલિત હતા એમ કહેવામાં વાંધો આવતો નથી.

એક બહુ જ પ્રચલીત વાત લઈએ. શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થા વખતે જ્યારે માર્શી બનીને આવેલી પુતનાએ ઉપદ્રવ કર્યો તે વખતે માતા

પપ્પ

યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણની બાળરક્ષા માટે કવચ લણીને ગાયનું પૂંછડું મસ્તક ઉપરથી ઉતારી, બાળઅહોથી રક્ષા થવા એ જ વિદ્વાનો આશ્રય લીધો હતો. આવા દાખલા તો ઇતિહાસમાંથી ઘણા મળી આવે તેમ છે. એટલે કદાચ એના જ આધારે દેશી વૈદકશાસ્ત્રના રચનારા વિદ્વાનોએ એની તરફ પણ નજર રાખી જણાવ્યું છે. બાળકોને અડચણ કરનારા અહની ગણતરી પણ એમણે કરી છે અને તેની તરફ આંગળી ચીંધી ઉપાયો બતાવ્યા છે. મને લાગે છે કે આ વસ્તુ કાઠી નાંખવા જેવી નથી અને તેથી હું પણ આધુનિક યુગમાં લખાતા આ બાળકના વિષયમાં તેને સ્થાન આપું છું.

સામાન્ય રીતે અહોનું નામ બોલાવ ત્યારે આપણે જ્યોતિષ શાસ્ત્રે નક્ષી ફંકરેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, શનિ, શુક્ર આદિ નવ અહો અને મેષ, વૃષભાદિ રાશીઓ વિષે વિચારતા થઈએ છીએ. પરંતુ એ અહોને બાળઅહો સાથે સંબંધ નથી. વળી જેને બાળઅહો કહેવામાં આવે છે તે સૂર્યચક્રના આધાર ઉપર નક્ષી થયેલા નથી. માત્ર બાળકને તે નડતા હોવાથી તેને અહ નામ આપેલું છે. છતાં તે નવ ગણાય છે.

(૧) રકંદ્રઅહ. (૨) રકંદાપરમાર (૩) શકુની. (૪) રેવતી. (૫) પુતના. (૬) અન્ધ પુતના. (૭) શીત પુતના. (૮) મુખમન્ડિકા (૯) નૈગમેય.

ઉપર પ્રમાણે નવ અહો જેને બાળઅહ કહેવામાં આવે છે તેનાં નામ છે. હરકોઈ બાળક ઉપર આ નવઅહ પૈકીમાંથી ગમે તેની ગમે તે વખતે અસર થાય છે અને બાળક બેહોશ, ચમકતું, ઝખકતું, ચીસલાતું, ચીસ પાડતું, રડતું, ખેંચાતું, આંખ ફાટી રહેતું અને અત્યાચક બની જતું જણાય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે તેને નવઅહ પૈકી એકાદ અહની અસર થયેલી છે અને તેને સમજવા માટે આ નીચે અનુક્રમવાર એ દરેક અહની બાળક ઉપર કેવી અસર થાય છે તેનું સ્વરૂપ સમજાવું છું.

[૧] રકંઢગ્રહ

આ નામના ગ્રહની જ્યારે બાળક ઉપર અસર થાય છે ત્યારે તેની આંખો સૂઝી જાય છે અને આખા શરીરમાંથી રૂધીર જેવી ગંધ આવતી જણાય છે. તેમ જ તે બાળક દૂધ પીવાનું છોડી દે છે, તે મોઢું સહેજ વાંકુટેકું રાખે છે, આંખની પલક મારવી ઓછી કરી નાંખી એક જ નજરે જોઈ રહે છે અને આંખમાં પાણી ભરાઈ જાય છે. થોડુંક રડે છે અને હાથની મુઠીઓ સખત રીતે વાળી દે છે. તે બાળકનો દસ્ત સખત બંધાયેલો બની જાય છે. આ રીતે બાળકનાં લક્ષણો જણાય તો તેને રકંઢગ્રહની અસર નીચે આવી ગયેલો બાળક રોગી સમજવો.

[૨] રકંઢાપરમાર

આ નામના ગ્રહની બાળક ઉપર જ્યારે અસર થાય છે ત્યારે બાળક અચાનક બેહોશ બની જાય છે અને ફરી જાગૃતિમાં આવી જાય છે. શરીર અચ્છડ બની જાય છે. ક્યારેક હાથ અને પગ ઉછાળે છે અને તેની સાથે વારંવાર ઝાડો અને પેશાબ થઈ જાય છે. વારંવાર જોરથી બગાસાં ખાય છે. આવાં લક્ષણો જણાય ત્યારે તે બાળક રકંઢાપરમાર નામના બાળગ્રહ નીચે આવી ગયો છે તેમ સમજવું.

[૩] શકુની

આ નામના ગ્રહથી ગ્રસેલા બાળકનું અંગ શિથિલ થઈ જાય છે અને પક્ષીની માફક બચથી ધ્રુજતું જણાય છે. તેમ જ શરીરમાંથી પક્ષીના જેવી ગંધ આવે છે. શરીર ઉપર વ્રણ થઈ આવે છે અને તેમાંથી રસી તથા ફેડકા ફેલાય છે. આવાં લક્ષણો જણાય ત્યારે તે બાળક શકુની ગ્રહથી પીડિત સમજવો.

[૪] રેવતી

આ નામના ગ્રહથી પકડાયેલા બાળકનું મુખ એકદમ લાલ સુરેખ બની જાય છે અને તેને જે દસ્ત થાય છે તે લીલા રંગનો થાય છે

અથવા લીલા રંગના ઝાડા થાય છે અને શરીરનો રંગ પીળો પડી જાય છે અથવા કાળું શરીર પડી જાય છે. તાવ પણ આવે છે અને મોઢું પાકી જાય છે અથવા કાન વહેતા હોય છે. આવાં લક્ષણો જણાય તે બાળક રેવતીગ્રહથી પીડિત સમજવું.

[૫] પૂતના

આ નામના ગ્રહથી આવરણ પામેલ બાળક બસ રાત અને દિવસ કાયમ રડ્યા કરે છે અથવા તો સંધ્યાના વખતે કોઇ પણ કારણ સિવાય રડવા લાગે છે અને ચોક્કસ વખત સુધી રડી પછી છાતું રહે છે. ફરી બીજે દિવસે એ જ વખતે રડવા લાગે છે અને અરધો કલાક અથવા તેથી ઓછો કે વધુ સમય એક જ સરખો એક જ ધાર રહે છે અને છાતું રહે છે. તેને દસ્ત પાતળો થાય છે. મીઠી ઉંઘ લેતો નથી. તેનાં શરીરમાંથી કૌવા પ્રાણી જેવી વાસ આવે છે. ક્યારેક ઉલટી પણ થાય છે અને પાણી ધણું પીએ છે. આવાં લક્ષણો જણાય ત્યારે તે બાળક પૂતનાગ્રહથી પીડાય છે એમ જણવું.

(૬) અન્ધ પૂતના

આ નામના ગ્રહની અસર નીચે આવેલું બાળક ધાવતું નથી, તેમ કાંઈ પીતું પણ નથી. તાવ સખત હોય છે, તેની સાથે ઝાડા, અતિસાર, ખાંસી, હેઝકી અને ઉલટી આ બધાં લક્ષણો એકી સાથે જણાય છે. એ બાળક ચતું સ્થૂં શકતું નથી, પરંતુ ઉલટું ઉંઘું સૂએ છે અને શરીરમાંથી રૂધીર જેવી વાસ આવે છે. આ લક્ષણો જણાય ત્યારે તે બાળક અન્ધ પૂતના ગ્રહથી પીડાયેલું સમજવું.

(૭) શીત પૂતના

આ નામના ગ્રહથી પીડાતું બાળક ટસકા ભરે છે—ઠાંસવાનું કર્યા કરે છે, ક્યારેક ઉંઘમાંથી એકદમ ચીસ પાડી ઉઠે છે, પેટમાં ગડગડ અવાજ

થાય છે, દસ્ત અત્યંત પાતળો થાય છે અને શરીર ઘણું દુર્ગંધ મારે છે. તે લક્ષણો શીત પૂતના અહથી દુઃખાતા બાળકનાં છે.

(૮) મુખમન્ડિકા

જે બાળકના હાથ પગ રહી જાય, મુખ, નાક અને કાનમાંથી રૂધીર નીકળે, પેટ ઝુલી ગયેલું જણાય, ઘણો ખોરાક ખાવા માગે, પેટ ઉપર લીલા રંગની ઘણી નસો તરતી દેખાય તથા શરીરમાંથી મૂત્ર જેવી ગંધ જણાય તે બાળક મુખમન્ડિકા અહથી પીડિત સમજવું.

(૯) નૈગમેય

જે બાળક આકાશની સામે જોઈને હસી પડે અને ખેસારો ત્યારે પીઠથી નમી જઈ પૃથ્વી સામું જોયા કરે, ન સમજાય તે રીતે ગુંજ્યા (બખડ્યા) કરે, શરીરમાંથી ચરબી જેવી ગંધ આવે, આવાં લક્ષણોયુક્ત બાળક નૈગમેય નામના અહથી પીડાયેલું સમજવું.

ઘણી વખત બાળકોના વ્યાધિમાં અનેક દવાઓ આપવા છતાં એના વ્યાધિનું શમન થતું નથી અને બાળક પોતાના મોઢેથી વ્યાધિ સંબંધે કાંઈ કહી શકતું પણ નથી. તેવા વખતે બાળકની માતા અને ચિકિત્સક ગભરાય છે અને કંટાળે છે. જ્યારે યોગ્ય ઔષધ અને કાળજીસરી સરસ સારવાર થવા છતાં પણ બાળકનો વ્યાધિ ન મટતો હોય તે વખતે ચિકિત્સક બંધુઓને તથા બાળક ધરાવતાં કુટુંબોને ખમે આગ્રહપૂર્વક બાળકને અસર કરતા અને નડતા આ નવ બાળક તરફ નજર કરી જવા લક્ષ્યામણ કરીએ છીએ અને જુદા જુદા નવે અહનાં લક્ષણ સાથે તમારા બાળકને સરખાવી જોવા આગ્રહ કરીએ છીએ. તમને એમ લાગે કે જરૂર બાળકને નવ અહ પૈકી એકાદ અહની અસર થયેલી છે તો આ નીચે આપીએ છીએ તે નિર્દોષ ઉપચાર-ઉપાય કરવા લક્ષ્યામણ છે.

આગગ્રહનાશક સ્નાન

વનઅડદ, ગોરખમુન્ડી, સુગંધી વાળો, આ ત્રણે વસ્તુ અઢી અઢી તોલા, પાણી શેર ૧૦ની અંદર નાંખી એકાદ ઉભરો આવે તેટલું ઉકાળી, ગાળી, તે પાણીથી આગકને સ્નાન કરાવવાથી નવે ગ્રહની પીડાને શાન્ત કરે છે. (તાવ ઘણો ભર્યો હોય ત્યારે આ સ્નાન કરાવવું નહિ.)

આગગ્રહનાશક લેપ

સાતવર્ણ, કુપ્ક, હળદર, રતાંજલી-આ ચારે વસ્તુને પત્થર ઉપર ચંદન માફક ધસીને આગકના શરીર ઉપર લેપ કરવાથી આગગ્રહની શાન્તિ થાય છે. (જો આગકની છાતીમાં કફ બોલતો હોય અર્થાત્ વરદાદ જેવું જણાતું હોય તો લેપ ગરમ કરીને છાતી ઉપર કરવો.)

આગગ્રહનિવારક ધૂપ

સર્પની કાંચળી, લસણ, ઘી, લીંબડાનાં પાન, મેદાશીંગી, ગુગળ, સંકેદ ચંદનનો ભુકો, વજ અને મધ.

આ બધી વસ્તુ મેળવી આગકને ધૂપ આપવાથી પણ આગગ્રહની શાન્તિ થાય છે.

સામાન્ય જણાતા આ ઉપાયો કરી જોવાથી તેના ખરા ગુણની જાણ શાન્તિદાયક અસરની ખબર પડે છે.

*

*

*

પ્રકરણ પદ્મું

નજર અને નજરબંધી

તમે માનવાને તૈયાર ન હો. તો યે કેટલીક પ્રચલિત ક્રિયાઓ આપણા ધરમાં થતી જ રહે છે. તમે સુધારક વિચારના હો તો ધરમાં અને ઘરસંચાલનમાં તમારા સુધારા મૂકી શકો, પણ કોઈના મનમાં-મનની ગડભાંજમાં તમે સુધારા મૂકી શકતા નથી. તમે એક અને બીજા બહારના વિચારો આપનારા અનેક હોય તો તમારા આપેલા વિચારો અને સુધારા લાંબો વખત ટકી શકે નહિ.

એટલે તમને ખ્યાલ હશે કે કેટલીક વખત તમે ચોક્કસ ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓને ખોટી-હંબગ-માનતા હોવા છતાં તે તમારા જ ધરમાં થતી હોય છે અને તમારે તે નજરે જોઈને રાજીપાથી કે નારાજીથી ચલાવવી પડે છે, એટલે કે ધરના માણસોની ‘હા એ હા’ કરવી પડે છે.

આમ કહીને હું તમારું ધ્યાન ‘નજર અને નજરબંધી’ તરફ ખેંચવા માગું છું. આપણા ધરમાં ઉછરતાં નાનાં બાળકોને ‘નજર લાગી’ એવું તમે સ્ત્રીઓના મોઢે સાંભળ્યું હશે. આ નજર લાગવી, એ સંબંધમાં તાત્ત્વિક રીતે કોઈ વિચાર કરતું નથી. અને નજર કદી પણ લાગે નહિ એવું માનનારા કરતાં નજર લાગે છે એવું માનનારો મોટા વર્ગ છે. એમના મનમાં પરંપરાથી ચાલી આવતી એ માન્યતાને મૂળમાંથી ઉખેડી ફેંકી દેનાર કરતાં તેને વધારે દૃઢ બનાવનાર મોટા વર્ગ હોવાથી કોઈ એકલદોકલ, બિચારો કે બિચારી કદાચ આ એક વહેમ છે તેવું વાદવિવાદમાં વહે તો સામા પક્ષે સેંકડો એને હસી કાઢી, પોતે માને છે તે સાચું છે તેને પૂરવાર કરવાનું અનેક દાખલા અને દલીલો આપી, બાળકને નજર લાગી છે-લાગે છે એવું સાબિત કરે છે.

અરે બાળકની જ માત્ર વાત ક્યાં કરે ? કેટલેક ઠેકાણે મોટી ઉમરનાં સ્ત્રીપુરુષોને પણ નજર લાગે છે. જરાક બણીહણી, ઠીક ઠીક કપડાંનાં ઠંઠારો કરી બહાર નીકળ્યા અને કોઈએ જોઈને વખાણુ કર્યા કે ‘વાહ બાઈ ! આજ તો ભપકા માર્યો છે ને શું ?’ અને તે પછી થોડા કલાકમાં ઉપરાઉપરી બગાસાં આવે, હાડ ભાંગે, જરીક માથું દુઃખે કે તાવ આવી જાય તો થઈ રહ્યું ! એ પોતે નજર લાગ્યાનું માને અને ખીજ પણ એમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે.

બાળક કાંઈક રૂપાળું હોય, તેને નવરાવી ધોવરાવી, નવું ફરાક પહેરાવી, માથામાં ધુપેલ નાંખી અને આંખમાં આંજણુ આંજ, બહાર રમવા લાંધું. જો કે નજર ન લાગે એ માટે તો આંજણુની કાળી મેશનો ગાલ પાસે કાળો ચાંદલો (મસો) કર્યો હોય તો યે બહારથી આવીને એ બાળક જો રડવા લાગે અને છાતું ન રહે ત્યારે ‘નજર લાગી ! બા, નજર લાગી ! ભારે નજરી રાંડે છોકરાને ભરખી લાંધો ! અરેરે, એક જ નજરે સામે ને સામે જોયા કરતી’તી તે નજર ભારે લાગી !’

પણ બાળકને શણગાર્યું હોય તો જ નજર લાગે એવું થોડું છે ! એ દૂધ પીતું હોય તો નજર લાગે, એ ખડખડહસતું હોય તો નજર લાગે, એ ટમકલા જેવું રમતું હોય તો નજર લાગે, અરે એ બાળસુલભ ચાળા કરતું હોય તો નજર લાગે અને પોપટની માફક ચળાવતું બોલતું હોય તો યે નજર લાગે ! એ રીતે લાગેલી નજર બૈરીની હોય તો તેનો ઉપાય ખરો, પણ મરદની તો બહુ ભારે નજર ! જો કે મરદની નજર એમ ઝટ કરતાં કોઈને લાગતી નથી, અને જો લાગી તો ધાણીની માફક બાળક ફાટી પડે ! નાનાં છોકરાંને તો મેલાંધેલાં નાખવાં, તેમને ચાળા કરવા દેવા નહિ, જ્યાં ત્યાં રખડાવવાં નહિ અને ભારે નજરીની આંખે ચઢવા દેવા નહિ...જો બચ્ચું ટોકાય તો ચુસાઈ જાય...આવા વિચારો અને માન્યતાઓ આપણા સમાજના મોટા વર્ગમાં આપણે પ્રવર્તમાન જોઈએ છીએ.

નજર લાગે છે તે વિષે ઉપર લખેલી એ ચાર વાતો જેમની તેમ સ્ત્રી વર્ગમાં જેવી માન્યતા હોય છે તે મેં કહી નાંખી. હિન્દના બધા જ પ્રાંતોમાં સેંકડે પંચોતેર ટકા સ્ત્રીઓ આ રીતે નજર લાગવા વિષે સાચી રીતે અથવા વહેમને કારણે, જે કહેા તે પણ બહુ જોરશોરથી માન્યતા ધરાવે છે. અને એ સ્ત્રીસ્વભાવનો લાલ લાલ દરેક શહેરમાં અને ગામડાંઓમાં ધલિમ જાણનારા, ભૂરા, દોરા કે માદળીયું બનાવી આપનાર મંત્રશાસ્ત્રીઓ અને દેવની ઉપાસના ધરાવનારાઓ જોઈએ તેટલા મળી આવે છે. આ મંત્ર, જાંત્ર, તંત્ર સાચાં હોઈ શકે છે. તથાપિ થોડાક સત્યને ઢાંકી દેનાર અનર્ગળ અસત્ય અને ઠગખાજી, દોરાધાગા અને મંત્ર-જાંત્રના નામે ધીખતો વેપાર અને વગર મૂડીનો રોજગાર લઈ મચેલા પાંખડીઓ અને દંભીઓનો પણ રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે.

આ વિષયમાં સત્ય શોધવા આપણે થોડાક પાછા ફરીએ. શું માનવીની નજરમાં એવી ભયાનકતા હોઈ શકે ખરી, કે જેની ખીજ ઉપર નજર પડતાંની સાથે નજરના મારથી એ નજર જેની ઉપર પડે તેનો પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ કરી મૂકે? અથવા બાળક જેવું નિર્દોષ પ્રાણી માત્ર નજરથી જ ધવાય ખરું?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે તાત્ત્વિક રીતે જો વિચારીએ તો કહેવું પડશે: હા, માત્ર નજરથી એટલે કે આંખની દૃષ્ટિથી કોઈના શરીર કે મન ઉપર અસર નીપજવવાનું તો હીક, પણ એથી થે આગળ વધી મનધાયુ કામ કરાવી શકાય છે. પરંતુ હરેક નજરમાં એવી શક્તિ હોતી નથી.

નજરની પાછળ માનવીની ઇચ્છા, તેનો સંકલ્પ, અને સંકલ્પની અંદર ચાલી રહેલું ભયાનક વિશ્લેષણ એ નજર મારફત સામાને લાયક કરી દે છે.

મોટામાં મોટી વાત એક એ કહું: શિવજીએ તેમનું ત્રીજું નેત્ર માત્ર ખોલીને કામને દહન કર્યો હતો !

એને આપણે પુરાણની ભાષા ત્યજીને એમ કહીએ કે શિવે નજરના મારથી કામને મૂક મારીને તેનો અંત આણ્યો તો બંને એક જ બાબત કહેવાય ।

આ વિષય થોડો લંબાશે, પણ વર્ષો પહેલાંની બનેલી રોમાંચક ઘટના, જે આ તરફના પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે અને સેંકડોના મુખે ગવાય છે તે હું વાચકો સમક્ષ રજૂ કરું છું. નજર કેવું અને કેટલું કામ કરી શકે છે તે એ ઉપરથી સમજશે.

પાટડીથી અઢારેક માઈલ ઝીંઝવાડા ગામ છે. ઘણું પુરાતની એ સ્થાન છે. અત્યારે તો એ જર્જરિત છે, પરંતુ પુરાતત્ત્વ શોધનારને ત્યાં પુરાતન સમયની યાદ આપનારા ઘણા અવશેષો મળી શકે તેમ છે.

હું ઇતિહાસ નહિ લખતો હોવાથી, માત્ર એ ગામની આટલી ઓળખાણ આપવા સિવાય તેને વિષે વધુ લખતો નથી.

હું અહીં જે કહેવા માગું છું એ બંનેલી કહેવાની બાબતને લગભગ સવાસો વર્ષ વિતી ગયાં હોય એમ વાતનો કાળ સૂચવે છે.

આગળ એ ગામની અંદર વાણીયા-જૈનોની વસતિ સારા પ્રમાણમાં હતી, તેવી જ રીતે ક્ષત્રીય (ગરાસીયા)ની વસતિ પણ સારા પ્રમાણમાં હતી અને તે વખતે એ ગામ નહિ પણ શહેર કહેવાતું હતું.

જૈન કોમના કર્મકાન્ડને જાણનાર અને જૈન ધાર્મિક વિદ્યા ઉપરાંત મંત્ર જંત્રમાં પણ વર્ષોથી વખણાયેલ એક યતિ (ગોરજી) ઝીંઝવાડામાં રહેતા હતા. એમની વિદ્યાથી બધા જાણકાર હતા. આ ગોરજીને ચાંતા જ રહીશ એક ક્ષત્રીય (ગરાસીયા)ની સાથે સારી દોસ્તી હોવાથી શરંવાર તેઓ ત્યાં જતા-આવતા. બનતાં સુધી આ કોમની સ્ત્રીઓ પરદો રાખે છે. ગોરજી ગરાસીયાને ઘેર આવે ત્યારે ડેલીમાં બેસે, ઘાંતોચીતો કરે, કસુંબા પાણી લઈને ગોરજી વિદાય થાય.

ઘરની સ્ત્રીઓ સાથે પુરુષ-બહારના પુરુષનો કાંઈ પણ સંસર્ગ હે નહિ. સ્ત્રીઓને જરૂર હોય તો તેમની વડારણી જે ખત્રાસ કોમની

હોય છે, અને જેઓ હમેશાં ગરાસીયા-ક્ષત્રીયનું દાસત્વ કરતાં આવ્યાં છે તેમની મારફત બજારનું ધરબજારનું કામ કરાવી લે.

એક વખત આ ક્ષત્રીય પુરૂષ ઘેર નહિ અને ગોરજી ઘેર જઈ ચઢ્યા. ક્ષત્રીય સ્ત્રી સ્નાન કરી, મસ્તકના લટકતા ખાલ છૂટા મૂકી, મૂંગલી જેવી સ્નાન કરવાને. ઓરડે વગર ઓઝલે છોડી પોતાના ખંડમાં જતી હશે અને તે ગોરજીની નજરે ચઢી ગઈ !

એનું રંભા જેવું ગૌરાંગ સ્વરૂપ અને ચિત્રિણી જેવી ફાળ તથા તથા પદ્મિની જેવો કેશકલાપ જોઈ ગોરજીની ચિત્તવૃત્તિ ધવાઈ.

થોડા દિવસ વીતી ગયા. તે પછી એક વખત એ જ બાઈ સાહેબની વડારણુ ગોરજીને રસ્તામાં મળી અને ગોરજીએ એને રસ્તામાં રોકીને પૂછ્યું : ‘ અલી, ક્યાં ગઈ હતી ? અને આ શું લઈ જાય છે ? ’

અવાસણે કહ્યું : ‘ મારાં બાઈસાહેબ માટે માથામાં નાંખવા ધુપેલ લેવા ગઈ હતી. ધુપેલ ખલાસ થયું છે, અમારે જ માથામાં નાંખવાનું છે, એટલે જલદી મારે લઈ જવું છે. ’

‘ એમ કે ? વાહ, ધુપેલ સરસ જણાય છે ને શું ! ક્યાંથી લાવી ? ’ એમ કહી ગોરજીએ ધુપેલનું પાત્ર હાથમાં લઈ તેની અંદરના ધુપેલમાં એક નજર ફેંકી અને તે પાત્ર વડારણુને આપતાં કહ્યું : ‘ બહુ મજાનું ધુપેલ છે. જલદી લઈ જા. તારી બાઈને કહેજે કે આ જ ધુપેલ નાંખે, બહુ સાઈ છે, હો કે ! ’

અને વડારણુ હાથમાં કચોળું (ધુપેલ રાખવાનું વાસણ) લઈ ઝડપભેર નિવાસ તરફ ગઈ. બાઈ ધુપેલ માટે રાહ જોઈ રહેલાં. એમની ધારણા કરતાં દાસી મોડી પડી હોઈ તુરત તેની પાસેથી કચોળું હાથમાં લીધું અને તે ધુપેલ સુધવા માટે કચોળું નાક નજીક ધરે છે ત્યાં તેમની ધુપેલ તરફ નજર ગઈ.

પણ આ શું ? કચોળાની અંદર રહેલું ધુપેલ સ્થિર નહિ જણાતાં ચક્કર ચક્કર ફરતું હતું ! બાઈએ ખૂબ મારી : ‘ છોકરી ! ’

‘ જી, આવી. ! ’

‘ આ ધુપેલ તું ક્યાંથી લાવી ? ’

‘ બાઈસાહેબ, હર વખત આપ મંગાવો છો તે દુકાનેથી જ. ’

‘ આ ધુપેલ લઈને તું ક્યાંય ગયેલી ખરી ? ’

‘ ના જી, સીધી ઘેર જ આવી છું. ’

‘ તો પછી તને આટલી વાર કેમ લાગી ? ’

‘ હા, બાઈસાહેબ ! આપણી ડેલીએ આવે જાય છે એ ગોરજીએ મને ઉભી રાખી હતી. ’

‘ શા માટે ? ’ બાઈએ પૂછ્યું.

‘ મને કહે કે શું લાવી અને મેં કહ્યું કે ધુપેલ. એમણે પૂછ્યું કે કોને માટે; એટલે મેં આપનું નામ જણાવ્યું. એમણે ધુપેલનું કચોળું હાથમાં લઈ જોયું ને કહ્યું : ‘ ધુપેલ મળતું છે, તારી બાઈને કહેજે કે આ જ ધુપેલ નાંખે. ’ ’

‘ ઠીક ઠીક, સમજી ! વાર, જો આ ધુપેલ છે તેને લઈ જા અને તું આપણા મકાન બહાર જા. મકાનની પછીતના ખૂણા ઉપર પત્થરનો જમીનમાં દાટેલો ખુંટ છે, તેની ઉપર આ બધું તેલ રેડી દેજે, અને પછી આ વાસણને ધૂળથી માંજી નાંખી તેને તળાવના પાણીથી ધોઈ લૂછી નાંખી બીજું ધુપેલ લઈ આવ. જો, આ વખતે ધુપેલ ઉપર કપડું ઢાંકીને લાવજે અને રસ્તામાં કાંઈ જોવા માગે તો બતાવતી નહિ. અને જો સાચવજે, આ ધુપેલનું એક ટીપું પણ અહીં ક્યાંય પડે નહિ. જા, વહેલી થા. ’

બાઈસાહેબની આજ્ઞા મળવાથી ખવાસણ ધુપેલનું વાસણ લઈને પછીત પાછળ પત્થરનો પીલ્લર હતો તેની ઉપર રેડી આવી, અને પછી વાસણને માંજી નાંખી, બીજું ધુપેલ લાવીને બાઈને આપ્યું.

બીજી તરફ ધુપેલ ઉપર નજરઅંધી અને આકર્ષણ કરનાર ગોર જીને તો ચોક્કસ ખ્યાલ હતો કે એ ધુપેલ બાઈ માથામાં નાંખશે એટલે જરૂર આકર્ષાઈને પોતાને ત્યાં આવશે. એ વિચારથી ગોરજી તો પોતાના મકાનમાં વસ્ત્રો સજી તૈયાર થઈને બેઠેલો. રાત્રિનો દોઢેક ગ્રહર વીત્યા પછી ગોરજીના મકાનના બારણા ઉપર મોટા ‘ધબાક’ કરતો અવાજ થયો અને તેને નવાઈ લાગી. પેલી સ્ત્રી આવી હોય તો તે આવો અવાજ કરે નહિ. ફરી બીજો અવાજ થયો અને કમાડ ઘુટી ગયું! પથરને ઉંચે તોળાતો અંદર આવતો જોઈ ગોરજીએ ‘સ્થિરો ભવ’ના ઉચ્ચારે પથરને બારણા બહાર મકાનની દીવાલ પાસે સ્થંભાવી દીધો.

ક્ષત્રાણીએ રાત્રે પોતાના પતિને વાત કરી. સવારે ધુપેલ રેડવામાં આવેલ પથરનું સ્થાન બતાવ્યું અને પથર ત્યાંથી ઉચકાઈ ગયાનું જણાવ્યું.

વેરની વસુલાત કરનારી ક્ષત્રીય જાતિના પુરૂષે એ ડંખ દિલમાં રાખ્યો અને જાહેર રીતે તો ગોરજી સાથે દોસ્તી ચાલુ રાખી. અમુક સમય પછી ખેતરમાં તૈયાર થયેલો પોંક ખાવાના બહાને તે ગોરજીને ખેતરે લઈ ગયો. તેણે અગાઉથી જ પોતાના માણસોને ગોરજી બરાબર વાતોમાં હોય ત્યારે કાસળ કાઢી નાંખવાની સૂચના આપી રાખેલી. એ રીતે એ માણસો અચાનક આવી પહોંચ્યા, તેમણે તલવારો ખેંચી. પરંતુ તેમાંથી એક માણસ ઉપર ગોરજીની નજર પડતાં, તેને તે જ ક્ષણે નજરના મારે જ ખલાસ કરી દીધો; જ્યારે પાછળ બીજી તરફ સ્હી ગયેલા બીજા માણસે જોરથી તલવારનો ફટકો કર્યો અને ગોરજીનું મસ્તક ધડથી જુદું કર્યું!

કપોળકલ્પિત આ વાર્તા નથી—બનેલી બિના છે. બનવાબોગ છે કે વર્ષો પહેલાંની આ વાત હોઈ કદાચ સહજ પાઠકેર થયો હોય; જતાં માનવીની નજરમાં ચોક્કસ પ્રકારના ભાવો સમાયેલા છે અને તે અંતરની ઈચ્છાને નજર મારફત મોકલી શકે છે.

નજરઅંધી વિષે આવી બાબતોના અનેક દાખલા આપી શકાય છે. આ દેશમાં જ આ વસ્તુ પ્રચલિત છે તેમ નથી. સુધારાના શિખરે પહોંચેલા યુરોપના દેશોમાં પણ આ વાતને મંજુર રાખતા કેટલાક બનાવો અને જાણ છે અને ત્યાંની પ્રજા તેની ઉપર ઇત્યાદિ પણ કરે છે.

વાર, ત્યારે આપણી સ્ત્રીઓ જે બાળકને નજર લાગી છે કે લાગે છે એમ માનતી રહી છે તે બોટું છે—તૂટ છે એમ હું તો કહેવા તૈયાર નથી. ઝીણવટભરી રીતે મેં અનેક માનવીઓની નજરને અભ્યાસ કર્યો છે. મીઠી નજર, તીરછી નજર, મોહક નજર, મારક નજર અને વશ કરતી નજર યા લાગતી નજરનો આપણે જે અભ્યાસ કરીએ તો માત્ર નજર નહિ, પરંતુ નજર મારનારના દિલના ભાવ, તેના ચિત્તની વૃત્તિ અને તેના સંકલ્પનું એકીકરણ થવા માટેનું મંથન, એ સર્વને બરાબર વાંચી શકીએ.

માનવીની નજર અગર નજર મારકત વહેતું ચિત્તનું અવિશ્રાંત ઝરણુ જે ધારે તો લક્ષ્ય પદાર્થને કરમાવી નાંખે છે, ધારે તો ખીલવી લે છે. લક્ષ્યની જેટલી કામળતા અને જેટલી વધુ કુમાશ તેટલી અસર વધુ વહેલી.

તમે એક અખતરો કરો. તમારા કે બાળુના કાઠ પાણુ બગીચાના એકાદ ઉગતા-ઉછરતા છોડ પાસે તમે જાઓ, નિત્ય જાઓ, તેની ઉપર નજર ઠેરવી, પાંચ પંદર મિનિટ તમારી નજરમાંથી અગ્નિ ઝરતો હોય તેવો ભાવ વરસાવો. જાણે તમારી આંખમાંથી એકાદ પ્રખર અગ્નિની જ્વાળા લાંબી થઈને એ છોડને જાળી નાંખવા મથી રહી છે: તેની સાથે તમારા દિલનું સર્વ બળ એકઠું કરી એ છોડને તમે નાબૂદ કરવા ઇચ્છો છો એ માટે તમે આંખમાંથી અગ્નિ વસાવી રહ્યા છો: નિત્યપ્રતિ એ રીતે એકાદ બે અઠવાડિયાં કરી જુઓ. તમે જેને, એ છોડની શી દશા થાય છે? તે થોડા દિવસમાં જ સુકાવા લાગી બળી જવાનો!

તમે જાણો છો ? વનસ્પતિની જાતિમાં એક રીસામણી નામનો છોડ છે. સંસ્કૃતમાં તેને 'લજ્જાળુ' કહે છે. તેને કોઇ પણ માનવી આંગળીથી અડે છે એટલે આખો છોડ પાંદડાં કરમાવીને સંકોચાઇ જાય છે. બીજી તેની એક ખાસ વિશિષ્ટ જાત છે. એ તો વળી માનવીની નજર પડતાં જ સંકોચ પામે છે અને માનવી ત્યાંથી ચાલી જતાં પોતાની અસલ સ્થિતિમાં આવે છે. જો કે તે જ વનસ્પતિ બીજી વનસ્પતિના અડવાથી સંકોચાતી નથી. માત્ર માનવીથી જ કરમાય છે.

પરંતુ આ બધી વાતોમાં તો ધરાદાપૂર્વકના નજરના મારની, કેળવણીથી અથવા સિદ્ધ કરેલી નજરથી થતી અસર આખતમાં વિવેચન થયું. પરંતુ નાના બાળકને જે નજર લાગે છે તે ખાસ અભ્યાસી કે ધરાદાપૂર્વક નજરમારનો પ્રયોગ કરનારાની નજર નથી હોતી. એ તો કોઇ પણ શિક્ષિત, અશિક્ષિત, અમૂલ્ય અને અજ્ઞાન સ્ત્રીની નજરથી પણ ધવાય છે. તેવું શું ?

બરાબર છે. નજર તો જોવું તેને કહે છે, અને જોવું એનું નામ નજર કરવી. એ સ્વાભાવિક ક્રિયા હરેક કરે છે: અમૂલ્ય, અમૂલ્ય, સારા અને ખૂરા બધા માણસો જુએ છે—નજર કરે છે.

નજર કરવી—જોવું એ કદાચ પ્રથમ સ્વાભાવિક હોવા છતાં પાછળથી એ સહેતુક અને સક્રિય બની જાય છે: સઘળા જોનારને માટે.

અવાજ થયો, તમે જોવું. એક સ્ત્રી ચાલી જતી હતી, તમે તેની તરફ પહેલી નજર કરી તે સ્વાભાવિક હતી, ફરી તેની ચાલને જોઈ રહ્યા તેમાં તમારો હેતુ હતો, તેમાં સંકલ્પ હતો, ચિત્તનું એકીકરણ હતું અને ભાવ વહેતો હતો. એ બીજી વખતનું જોવું એ તમેજો નજર મારી અથવા તમારી નજર સદરહુ સ્ત્રીને લાગી એમ કહીએ તો પણ કહી શકાય. તમારી આ બીજી વખતની નજરના મારનું એ સ્ત્રી પાછી વળી નિરીક્ષણ કરે અને નજર પરબવામાં એ કાબેલ હોય

તો તુરત કહે કે તમે કરેલી નજર સ્વાભાવિક નહોતી, પરંતુ તમે દિલમાંના ભાવો સાથે નજરમાંથી નીકળતા પ્રકાશના પ્રવાહ સાથે તેને આંખવા મથતા હતા.

હું એમ નથી કહેતો કે આ ભાવો ખરાબ હોય અથવા આ નજર નાપાક, અપવિત્ર કે દુઃખદ હોય: એ નજર સારી તથા ઉચ્ચ પણ હોય—એ નજરમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ, ઉચ્ચ ઉર્મા અને શ્રેષ્ઠ સંકલ્પ પણ હોય.

નજરથી જોવું અને એ નજરનો થતો મારો, એથી કાંઈ બાણેલા, કુશળ કે નજરના મારને સમજી શકનારા અસર નીપજવી શકે છે તેમ નથી. અભણ, અજ્ઞાન અને નહિ સમજનારા માનવીના દિલમાં સંકલ્પ અને ભાવો ઉઠે છે અને આંખની નજર મારફત એ લક્ષ્ય તરફ પ્રયાણ કરી શકે છે. એટલે ટુંકાણમાં એમ કહી શકાય કે માણસની નજર જતાં તેની સાથે દિલ જાય છે અને તેની પાછળ સંકલ્પ જાય છે.

સુંદર, રૂપાળાં, સુકુમાર આળકા, ચંબેલીનાં ફૂલ જેવાં કે પારિ-
જાતની કળી જેવાં હોય છે. જોનારની નિગાહમાં એ અતીવ સુંદર
આળક પ્રત્યે ખેંચાણુ પ્રગટે છે. પરંતુ તેના મનમાં જો સૌમ્યતા અને
સાંત્વન હોય છે તો એ નજરથી આળકને પોષણ મળે છે. તીવ્રતા,
નિઃશ્વાસ અને પોતાના પક્ષે દુર્બળતા હોય છે તો તે નજર આળકને
કરમાવે છે.

કદાચ હું શું કહેવા ઇચ્છું છું તે ન સમજી શકાય તો થેહુંક
જુદી રીતે સમજાવું. એક સ્ત્રીનું આળક કદરૂમું અને દુખનું—માદલું
રહે છે, અથવા એક સ્ત્રીને સુંદર આળક પ્રસવી મૃત્યુ પામ્યું છે અને
તેનો ખોળો ખાલી છે, આ બન્ને જાતની સ્ત્રી કોઈ બીજા તંદુરસ્ત
અને સુંદર આળકને જુએ ત્યારે તેના જોવાની સાથે શું થાય ? પોતાને
માટે નિરાશા, નિઃશ્વાસ અને આળકની અથવા સુંદર આળકની ઉણપ
અને દુઃખરૂપ લાગે છે, અને સહેજે આ હસતા રમતા આળક પ્રત્યે

અમુક અંશમાં એને ! તેજેદ્વેષ પ્રગટે છે. એ તેજેદ્વેષમાંથી ઉપજેલું માનસિક વિશ્લેષણ ઇચ્છાશક્તિ દ્વારા વહન પામી, બાળક ઉપર જનુકા અસર નીપજવી, તેને માંદું બા રડતું કરી મૂકે છે. તેવી રીતે ખોરાક મારફત, કપડાં મારફત પણ નજર લાગે છે. ધરાઈને દૂધ પીતું બાળક બીજાની નજરે અધધધ થઈ પડે તો, એથી નજર લાગે છે અને પછી એ બાળક દૂધ પીતું નથી, પણ જેની નજર લાગી હોય તેને, એ બાળકને માથેથી દૂધ ઉતારી, પીવરાવવામાં આવે છે તો એ બાળક પાછું દૂધ પીતું થઈ જાય છે. આમાં જરીક અતિશયોક્તિ નથી. આવી અનેક ઘટના જોઈ છે. તમારા જોવા-જાણવામાં પણ આવેલ હશે.

મૂગલી જેવી આંખો ધરાવનાર છોકરી કે સ્ત્રીને, અજંટાની ગુફાનાં ચિત્રો જેવા પયોધરવાળી સ્ત્રીના પયોધરને, વાસુકી નાગની કણ્ઠ માફક માથાના અંખોડાને છૂટો મૂકી નિતંબથી નીચે લટકતા ચોટલાને, પંચમના સુરથી સુર મીલાવી, આંબાવાડીયામાં આલાપતા કાકિલના જેવો મધુરો કંઠ ધરાવનાર ગાનારી અથવા ગાનારાને, ચપળ ચાલને, મુક્ત હાસ્યને, રમતીયાળ જાનને, મરકતા મુખડાને, નાચતા પગને, શ્રોતાઓને ડોલાવનાર વ્યાખ્યાનકારને અને નાટ્ય-પ્રયોગમાં પોતાનું સ્થાન ઉંચું રાખનાર નટ કે નટીને એમ દરેકને નજર લાગે છે.

નજર લાગે છે એ સત્ય છે. એટલે બાળક ઉપરથી હવે મોટી ઉમરનાં માનવીઓને પણ નજર લાગે છે એમ કહેવા હું તત્પર થયેલ છું. છતાં નવાઈ કોઈ પામશે નહિ. જે તત્ત્વભરી વિચારસંસ્થાથી તમે વિચાર કરતા બનશો તો નજરના મારની પાછળ રહેલું કામચુગાઈ સત્ય તમે સમજતા થઈ જશો અને હમણું તમને જે તૂટ જવું લાગે છે તે સાચું છે એમ સમજશો.

વાચક પૂછશે કે હું આ નજરની વાતો કરી માનવીને વહેમી, ડરપોક અને મંત્રજનને માનનારો વર્ગ ઉભો કરવા માગું છું ?

પણ નજર લાગે છે એ બાબત જેમ સાબિત કરવાને મેં આટલી આટલી વાતો કરી અને તમે શાન્તિથી સાંભળી, તેમ નજર નથી લાગતી એ પણ એટલું જ સત્ય છે. અને નથી લાગતી એ જો તમને બહુ ટુંકમાં સમજવું તો મારે એટલું જ કહેવું જોઈએ કે તમે એમ માનો-મન અને અંતઃકરણથી, પૂરેપૂરા ભરોંસાથી એમ માનો, અરે દૃઢપણે માનો કે ‘મને નજર નથી લાગતી-નહિ લાગે’ તો બીજાની નજર તમારા ચહાય તેવા રૂપ ઉપર, અગર ચહાય તેવી સુંદરતા ઉપર, ચહાય તેવા કાર્ય ઉપર કદી પણ લાગતી નથી.

જુઓ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘અર્જુન ! તું યુદ્ધ કરીને આ વિશાળ સૈન્યને મારી નાંખીશ અને તાગ હાથથી અનેક હત્યા થશે. છતાં તું જો એમ માનીશ કે આ હિંસા કરનાર હું નથી, તો તું હિંસા કરતો નથી.’

આપલા, એમ મેં પણ કહ્યું ને કે જો તમે એમ માનો કે કાઈની નજર તમને લાગે જ નહિ, અને એ તમારો સંકલ્પ પરિપૂર્ણ, દૃઢ, અકર અને સવિશ્વાસ હોય તો તમને નજર લાગે જ નહિ. આ રીતે ફરી ફરીને હું મન, સંકલ્પ, ઇચ્છાશક્તિ ઉપર આવીને ઉભો રહ્યો.

પણ હવે એથી આગળ વધીને હું તમને પૂછું છું કે આ નજર અને તેની સાથે ઉપાય તરીકે આજે અને જુગજુના જમાનામાં થતા અને થઈ રહેલા ઉપાયો, મંત્રતંત્ર, દોરો, તાવીજ, માદળીઆં, નજર બાંધવા અને છોડવાના પ્રયોગો, એ બધા પાછળ શું રહસ્ય છે ? મને તો સમજાય છે અને દીવા જેવું લાસે છે કે આ બધાંની પાછળ સંકલ્પોનાં બળ, અને એ બળને પરંપરાત્મક સામુદાયિક મળેલી અદ્ભુત શક્તિ છે.

જરાક સ્પષ્ટતાથી કહું : નજર ન લાગે કે નજર લાગેલી નાખુદ થાય તે માટે એક સાધુ, સન્યાસી કે ફકીર દોરો કે તાવીજ કરી આપે છે. એ બાંધવાથી બાળકને નજર લાગેલી ઉતરી જાય છે

અથવા બાંધી રાખવાથી નજર લાગતી નથી. આટલું તો આપણે જાણ્યુંએ છીએ.

હવે સદરહુ સાધુ કે ફકીર ગુરૂપરંપરાથી એકાદ મંત્ર અને એ મંત્રનાં વાક્ય ગોખી રાખીને દોરો તૈયાર કરતી વખતે લાણે છે. એ લાણે છે એટલું જ નહિ પણ તેને વિશ્વાસ છે, તેનો સંકલ્પ છે કે આ દોરો બાંધવાથી બાળકને કે મોટાને નજર ઉતરી જશે અથવા લાગશે જ નહિ. એ દોરો કરી આપનારનો સંકલ્પ, ગુરૂપરંપરાથી મંત્ર ઉત્પન્ન કરનારનો સંકલ્પ, દોરો લઈ આવનારનો સંકલ્પ અને દોરો હાથે બાંધી દૃઢપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનનારનો સંકલ્પ. આ સંકલ્પ-વિધાયકતું બળ અને તેની સાથે લાગેલા સંકલ્પનું સમૂહબળ અને એ જ રીતે વધતું જતું સંકલ્પબળ એ દોરા મારફત અસર નીપજાવી, બાળક યા મોટાને તંદુરસ્ત અને નજર લાગવાથી રહીત બનાવે છે.

જેમ મહાત્મા ગાંધીજીના આગાખાનના મહેલમાં નજરકેદ અવસ્થામાં થયેલા છેલ્લા ૨૧ ઉપવાસ દરમ્યાન તેમની તબીબત લથડી જવા છતાં, ડોક્ટરો એમના છેલ્લા શ્વાસ ગણતા હોવા છતાં, એમનો જીવવાનો સંકલ્પ અને સંકલ્પની સાથે થયેલી કરોડો માણસોની ગાંધીજીને જીવાડવાની સમૂહપ્રાર્થનાથી ઉત્પન્ન થયેલ આંદોલન અને વીજળીક સંકલ્પબળે મહાત્માજીના જીવનની જ્યોતને અખંડિત રાખી છે, તેવી જ રીતે આમાં પણ સમજ લ્યો. પરંતુ જો એથી પણ વધારે તમારા સંકલ્પની શક્તિ હોય તો તમે ધાયુ કરી શકો છો.

હવે આટલી ચર્ચા પછી લાગેલી નજર દૂર કરવા, બાંધવા અને નજર લાગતી અટકાવવા માટે થતા ઉપાયો તથા તેની રીતો અને થોડાક મંત્ર-જત્રો, દોરા-ધાગા અને માદળીયાં બનાવવાની રીત આપને બતાવીશ. તે પહેલાં એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવવા ચત્ત કરું.

‘સરલા, ઓ સરલા !’

‘હાં, બા ! આવી.’

‘પણ દીકરા, મહેન્દ્ર બહારથી આવ્યો ત્યારનો રડવા જ કરે છે, તે એને શું થયું છે ? કેમ છાનો રહેતો નથી ?’

‘આ, કાણુ જાણે, આડે ચઢ્યો છે, તે ધાવતોયે નથી. પારણામાં નાંખું છું તો સૂતો નથી અને રમકડાં આપું છું તો રમતોયે નથી.’

‘હા, બરાબર. મને થતું જ હતું કે એને ટાપટીપ કરી, આંખમાં કાજળ નાંખી, માથું ઓળી બહાર લઇ ગઈ છે તે જરૂર છોકરો ટોકાશે, પણ તમને આજનાં ઘેરાંઓને ક્યાં ખબર છે કે છોકરાને કેવી રીતે સાચવવા જોઈએ ! બહાર જઈએ એટલે કાઢના દેખતાં. એને બહુ ચાળા કરવા ન દઈએ.’

‘હા, આ ! એમજ, હોં કે ! હું સરસ્વતીબહેનને ત્યાં ગઈ હતી ત્યાં ફેનોત્રાફ વગાડતાં હતાં, તે આ રડ્યો સાંભળીને હાથના ચાળા કરે અને ફેડેથી ઊંચો નીચો થઇ ગાયનના સૂર સાથે નાચવાના ચાળા કરતો હતો, તે જોઈ માંકાર ભાભી કહે: ‘એલી વહુ ! તારો મહેન્દ્ર તો બહુ રમતીયાળ છે. જોને અમારો બચુ તો સાવ ખોટો, રમતો જ નથી.’ અને ઘડી પછી મહેન્દ્ર રડવા લાગ્યો તે છાનો જ રહેતો નથી.’

‘હશે જે થયું તે ખરું. જાઓ, મીઠાની સાત કાંકરી અને ચપટી રાઈ લઇને વગર ખોલ્યા તેના માથેથી ઉતારી, ચૂલાના અંગારામાં નાંખો. છોકરો દેખાવડો છે ને, હાલતાં નજર પડે છે. રાં...જાણે છોકરાં જોયાં જ ન હોય ને, તે ભરખવા ઉભી જ હોય ! એનું કાણું મ્હોં ! તમે માનો નહિ એટલે શું થાય ? જો બીજી એક ફટકડીની કાંકરી લઇને મહેન્દ્રને માથે ઉતારી અંગારા ઉપર મૂકી દે. તને ખાતરી કરાવું. એ પુલી જાય એટલે ચીપીએ પકડીને અહીં લાવજે.

‘જો, હવે તેં જોયું ને ! આ પુલેલી ફટકડીનો છે ને માંકારના મોઢા જેવો આકાર ! એ ડરગી છે જ કવાડજીભી ! એની જીભ હાલી અને નજર પડી એટલે ગમે તે હોય-બલે છોકરું કે મોટું-તો પણ જાણે નજર લાગ્યા વગર રહે જ નહિ.

‘આ મારો સુરેશ તે નાનો હતો-તારા વરની જ વાત કરું છું-
ત્યારે મારી સાથે એક વાર જમવા આવેલો અને મારી પાસે બેઠેલો.
સાથે એ જ માંકાર બેઠેલી. મારા છોકરા પહેલેથી જ ડાહ્યા અને
કલાગરા. સુરેશ છ વરસની ઉંમરનો હતો તો એ પલાંડી વાળીને પત-
રાવળીની પાસે સ્વચ્છતાથી—એઠવાડ વેરાય નહિ તેમ—બેઠો બેઠો
જમણા હાથે જમે. હાથમાં નવી ઘડાવેલી માણેકવાળી અંગુડી પહે-
રેલી. એ જોઈને માંકાર તેની સામે ને સામે જોયા કરે. મેં પૂછ્યું :
‘એલી, તું શું જોયા કરે છે ? તું તો થીજી જ ગઈ છું !’

‘એ કહે : ‘ભાઈ ભાઈ, તારા છોકરા તો અત્યારથી મોટા માણ-
સની માફક ડાહ્યાડમરા થઈને વગ્તે છે ! જોને, આ સુરેશ કેવો
ડાહ્યો છે ? એની ચપળતા જોઈને હું તો આભી જ બની ગઈ છું.’

, એ સાંભળીને મેં તો એનું મોહું જ તોડી લીધું;

“જા જા હવે, એમાં ડાહ્યા ને ડમરા શું વળી ! છોકરો પલાંડી-
વાળીને ખાય છે તેમાં ડાળા શેની ફાડી રહી છું ? છોકરો ટોકાશે.’

‘અને પછી વહુ, શું કહું ? હું ઘેર આવી, સાંજ પડી, પથા-
રીમાં છોકરો સૂતો અને એને તાવ ચડ્યો, તે તલ મૂકીએ તો તૂટી
જાય ! અને મને તો બા, એવી ફાળ પડી કે ન પૂછો વાત ! એ
અભાગણીનું મને વહેમ જેવું તો હતું જ. પછી મેં તો એ ને એ જ
વખતે ઉઠીને ધરમાંથી કાંસાની થાળી અને કાંસાની વાટકી કાઢી,
મીઠાના સાત કાંકરા લીધા, હળદર અને ગોળ લીધા, માથાના વાળ
લીધા અને બહાર જઈને ચાર રસ્તાના ચોકની ચપટી ધૂળ લીધી.
પણ રસ્તાપર પડેલું ગાયનું છાણ જોઈએ. તારા સસરા ઘેર ખરા.
એ બાણતા હતા કે નજર બાંધવા માટે આ દોડાદોડ કરી રહી છે,
છાણ આટલામાં નહોતું, એટલે દરવાજા બહાર હશે એમ ધારી હું
ઊતાવળા પગે જતી હતી, ત્યાં આપણી પાડોશમાં શીવકાર બાજુ
હતાં—અત્યારે તો તે દેવલોક થઈ ગયાં—તે સામાં મળ્યાં. સંધ્યા ટાણે
ઊતાવળા ઊતાવળા મને ગામ બહાર જતી જોઈને એમણે મને

બોલાવી પણ મારાથી બોલાય નહિ. ફરીને બોલાવી પણ મૂગા મોઢે મારે નજર બાંધવાની એટલે બોલાય કેમ ? મેં તો દોડ મૂકી અને શીવકોંર ભાભુ ઘેર આવીને એમના ધરનાને કહે છે : ‘આ નરબદ્ધ વહુ દોડતી દરવાજા તરફ ગય છે, તે એમના ધરમાં કાંઈ કંકાસ તો નથી ! તમે જુઓ તો ખરા.’

‘અને એમના વર તારા સસરા પાસે આવીને હજી વાત કરે છે ત્યાં તો હું આવી પૂગી. બધી સામગ્રી કાંસાની થાળીમાં મૂકી, એક તાંબાનો લોટો પાણીથી ભરી, સળગતા કાલસા વાટકીમાં લઈ, બધું હાથમાં લીધું અને સુરેશ સુતો હતો તેની ઉપર પગથી માથા સુધી સાત વખત ફેરવી. મેં મનમાં એમ નક્કી કરેલું કે આ નજર બાંધવામાંથી મારા દીકરાને તાવ ઉતરી જશે અને એની લાગેલી નજર હડી જશે.

‘પછી થાળીમાં કાચલા લાવી તેની ઉપર ઉંધી પાડી અને એ વાટકી બરાબર જાણુ, મીઠું, હળદર, દૂધ અને વાળ એકઠાં કરી ને તેની ઉપર પાણી રેડ્યું, ત્યાં તો વાટકી થાળીની સાથે એની સજ્જત ચોંટી ગઈ કે વાત ન પૂછો. અને કડાક—કડાક—કડાક—એમ ત્રણ અવાજ થયા. નજર બાંધેલી એ થાળીને પથારી પાસે રહેવા દીધી. જ્યાં અરધી રાત થઈ હશે ને, ત્યાં સુરેશે પાણી માગ્યું. હું તો જાણતી હતી. છોકરો તાવમાં શેકાતો હોય અને આપણને થોડી જ ઉંઘ આવે, બા ! ભાઈને મેં પાણી આપ્યું અને શરીરે હાથ ફેરવ્યો. પરસેવો વળેલો અને તાવ તદ્દન નરમ પડી ગયેલો. સવારે તો તે સાંજે તાજે ઉઠ્યો.

‘બીજી વાત કહું તારો દીકરો નાનો, હું તેને દૂધ પીવરાવતી હતી અને જીવે મહારાજ લોટ માગવા આવેલા. છોકરાને દૂધ પીતો જોઈને જીવે મહારાજ કહે. ‘કેમ, બા ! ભાઈ દૂધ પીએ છે કે ? સાડ, સાડ, પીવરાવો.’ એમ કહીને તે ગયો અને બીજો દિવસથી એ દૂધ પીતો બંધ થઈ ગયો. દૂધને નજરે જુએ કે ચીસ પાડે.

‘મેં તો શું કયું’, વહુ ! બીજે દિવસે ખાસું એક શેર દૂધ લાવી, ઉનું કરીને તેની અંદર સાકર ધલાવતી નાંખી, અને છોકરા ઉપરથી ઉતારીને રાખી મૂક્યું. તારા સસરાને કહી મૂકેલું કે જીવો મહારાજ આવે તો એમને એ દૂધ પાજો.

‘અને જીવો મહારાજ તો રોજ વખત થાય એટલે આવે. એ આવ્યા ને તારા સસરાએ બોલાવ્યા: ‘આવો આવો, જીવાભાઈ ! કોઈ દિવસ તો ઘડીક વાર બેસો.’

‘જીવાભાઈ આવીને બેઠા એટલે આડી અવળી વાતો ચાલી. તારા સસરાએ મને કહ્યું: ‘અલ્યા સુરેશની બા ! આ જીવાભાઈનું કાંઈક સન્માન તો કરો.’ મેં કહ્યું: ‘હા, હા, જીવાભાઈને લ્યો દૂધ આપું.’ અમારી વખતે તો આટલો બધો ચહાનો રીવાજ નહિ. કોઈ આવે તેને દૂધ કાં નાસ્તો આપીએ. અને મેં ગરમ કરેલું શેર દૂધ આગળ મૂક્યું. જીવો મહારાજ એ દૂધ પીતા બોલ્યા: ‘વાહ, દૂધ સસ્સ છે, હો ! ભાઈ પીએ છે એ જ માંહેનું છે, ખરું કે ?’ મેં કહ્યું: ‘હા, જીવાભાઈજી ! જીવો આ છોકરો, તમે ગોર મહારાજ કહેવાઓ. માથે હાથ ફેરવો.’ જીવા મહારાજે તારા દીયરને માથે હાથ ફેરવ્યો અને એ ગયા.

‘પછી મેં એને દૂધ પીવરાવવા લીધો અને તે ઘટુક ઘટુક પીવા લાગ્યો. આજનાં ભણેલાં ગણેલાં લોકો કહે છે કે નજર બંધર શું લાગે ? કહો ત્યારે અમારી આંખો સામે બનેલા આ બનાવ છે. છોકરો શા માટે દૂધ ન પીએ અને પાછો એકાએક કેમ દૂધ પીતો થઈ ગય ?

‘અને ત્યારપછી તો સરલા, આપણા મહાદેવના પૂજારી રહેતા, એમનું નામ ગૌરીદત્ત. એ આપણા ગુજરાતી નહોતા, પણ અહીં રહેતા હતા. તે ગણપતિની કાયમ ઉપાસના કરે. મેં એમને નજર ન લાગે તેવો દોરો આપવા કહ્યું.

તે તો કહે: ‘ નહિ માધ, મેં કુચ્છ નહિ જનતા.’ પણ મેં તો હક પકડી અને મહારાજને ખૂબ વિનવ્યા અને કહ્યું: ‘ ભલે પાંચ રૂપીઆ લ્યો, પણ મારા અને છોકરાને નજર ન લાગે તેવો દોરો કરી આપો.’

‘ પૈસાની વાતથી તો મહારાજ બહુ ચીડાયા અને બોલ્યા: ‘અબે-અબે! હૈ કયા દામસેં મંત્રકી વિકો હો સકતી હૈ? કયા, તેરે અજરાતમેં મંત્રજંત્ર બેચનેકા જે ઢાંગ મચા રહા હૈ વૈસે ધૂત સાધુ; સુએ તું માનતી હૈ?’

‘ અને હું તો ભોંડી પડી. મેં તો મહારાજને હાથ જોડ્યા: ‘આપણ, મારી ભૂલ થઇ.’ મારી નમ્રતા જોઈને મારા પ્રત્યે તેમને દયા ઉપજી, મને એમણે સંકષ્ટ ચતુર્થાંનિ દિવસે ઉતના બે દોરો આપ્યા અને આ બંને લાઇને મેં ડોડીમાં મઢાની બાંધ્યા. કેટલાય વસ્ત્ર સુધી એ રહ્યા. કોઇ દિવસ એમનું આંખ માથું દુઃખું નહિ. એ મોટા થયા એટલે એમણે પોતાની મેજે ટાઠી નાંખ્યા, માટે વહુ દીકરા, સમજી વિચારીને કામ કરો, બેટા! છોકરા મોટા કરવા અને કાચા નિંભાણ પકવવા એ બેઉ બરાબર છે.’

‘ પણ બા, જો તમે નારાજ ન થાઓ, તો તમે જે વાતો કહી તેમાં મને શંકા છે તે કંઈક પૂછું.’

‘ પૂછને બેટા! એમાં નારાજ શી? ન સમજાય તે પૂછીએ, પણ ખોટાં શંકાશીલ અને કુતર્કવાદી ન થઈએ. બોલ, શું કહેવું છે?’

‘તો બા, મીઠું અને રાઇ માથે ઉતારી ચૂલામાં નાંખવાથી શો ફાયદો? બહાર ફેંકી દઈએ તો?’

‘તેં ઠીક પૂછ્યું, દીકરા! મને પણ એવો જ વિચાર થતો હતો કે મીઠું રાઇ બળવાથી ગળું સસડી જાય એવો ધૂમાડો નીકળે છે. તો આ રીવાજ એ ચીજોને ચૂલામાં નાંખવાનો કયાંથી પડ્યો હશે?’

‘ એક વખત આપણા ઘેર પાટડીવાળા વૈદ્યરાજ આવેલા એ વાત કરતા હતા કે વૈદ્યકશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને મંત્રશાસ્ત્ર

એના રચનારાઓ અને તેને રૂઢીમાં મૂકનારાઓએ પહેલાં બધાએ મળી વિચારોની આપ-લે કરી, એક શાસ્ત્ર સાથે ખીજા શાસ્ત્રનો હેતુ ઓતપ્રોત થાય એમ રચના કરેલી છે.

‘રાઈ અને મીઠું’ અગ્નિ ઉપર બાળવાથી તેમાંથી ‘કલોરીન ગેસ’ છૂટી પડીને હવામાં ભળે છે, અને એ હવા શ્વાસમાં લેવાય છે. મનુષ્ય માત્રના ગળામાં સહુથી વધુ જાતના રોગના જંતુઓ હોય છે એ જાણીતું છે, અને હવા ત્યાં થઈને જ અંદર જાય છે. જો હવામાં ‘કલોરીન’નો અંશ હોય તો તે ગળામાંના રોગના જંતુઓને મારી નાંખી, આપણને તંદુરસ્ત રહેવામાં મદદ કરે છે. મીઠાં અને રાઈની ધૂમાડી ઈન્ફલ્યુએન્સા જેવા શ્વાસનળીના રોગની અચૂક દવા છે. અને સાધારણ કારણથી થઈ આવતા શરદી, સળેખમ, ખાંસી વગેરે દરદોમાં માથે ઉતારી બાળવામાં આવતાં રાઈ મીઠાની ધૂમાડી અત્યક્ષ રૂપે પણ બહુ ફાયદો કરે છે.

‘પ્લેગના વખતે મીઠું’, નવસાર અને હીરાકસી ત્રણે સાથે મેળવી તવા ઉપર પાથરી, તવો સઘડી ઉપર મૂકી પ્લેગ ચાલતો હોય તે ઠેકાણે બાળવાથી, પ્લેગના દરદીઓને આરામ થઈ જવાના દાખલા બન્યા છે.

‘વૈદ્ય કહેતા હતા કે આપણી જૂની-પુરાણી એ રાઈ મીઠાની નજર બાંધવાની ક્રિયા જાણી લઈને તેમાંથી તો યુરોપ-અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકોએ એવી જખરી શોધ કરી છે કે આ રાઈ-મીઠાની નજર-બાંધીથી (તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલો કલોરીન ગેસ દુશ્મન ઉપર છોડે છે) સામેના દુશ્મન લશ્કરોને તેઓ પાછાં હટાવી દે છે, અને તેનો પરાજય કરે છે. અર્થાત્ આપણી એ રૂઢી અનેક રીતે લાભકારક બને છે.

‘માટે સરલા, જા ભાઈની નજર બાંધી દે, રડતો છાતો રહી જશે. નજરબાંધીની પાછળ રહસ્યો છે હો, તૂત નથી. એ તો જે વિચારવાની તક ન લે તે જ ખોટું છે, તૂત છે, વહેમ છે, એમ કહે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે આવી બાબતો ઘણી વાર ઉપયોગી બને છે.’

પ્રકરણ ૬૦મું

સંસ્કાર અને કેળવણી

સંસ્કાર, એ ઉપરથી દ્વિજાતિઓના શાસ્ત્રમાં જતાવેલા સોળ સંસ્કાર માટે હું લખવા માગું છું એમ સમજતા નહિ. તેવી જ રીતે કેળવણી શબ્દ ઉપરથી, પ્રાથમિક, માધ્યમિક યા ઉચ્ચ કેળવણી, એટલે વિદ્યાભ્યાસ અથવા ગુજરાતી એકથી સાત અને એ. બી. સી. ડી. થી મેટ્રિક કે બી. એ., એમ. એ. જેવા શિક્ષણ માટે મારે લખવાનું નથી. એ વિષે ‘બા અને બાળક’ના વિષયમાં ખાસ લખવાનું હોય પણ નહિ. એટલે તે તે વિષયો જેમના અધિકારના છે, તેમને માટે રહેવા દઈ, હું તો બાળક જન્મથી પાંચ વરસનું થાય ત્યાંસુધીમાં સામાન્ય રીતે તેને ઘરમાં ઉછેરવાનું છે તથા તેનાં અંગોપાંગ, ઇન્દ્રિયો, સંજ્ઞા, બુદ્ધિનો વિકાસ ઝડપથી થતો હોય છે, તેમ જ સમજશક્તિ જે કુદરતી રીતે એકદમ ખીલતી જતી હોય છે, તેને સમજી તેના વિકાસમાં મદદ મળી શકે એવી રીત જતાવવા ઇચ્છું છું. એક રોપેલા છોડની રક્ષા કરવા માટે તેના ફરતી વાડ કરવામાં આવે છે, અથવા તેને વધવા માટે આધાર આપવામાં આવે છે. તેનો આશ્રય લઈ કુમળો છોડ ઉંચે વધે છે. તે રીતે ઘરમાં જન્મ પામી ઉછરતા બાળક પ્રત્યે તેનાં માતાપિતા અથવા ઉછેરનાર વ્યક્તિ અગર ઘરમાં વસનાર સર્વ માનવી યોગ્ય લક્ષ આપી, તેના શરીરવિકાસ, મનવિકાસ, બુદ્ધિવિકાસ અને ઇન્દ્રિયવિકાસને સમજી વિચારી મદદ કરતા થાય તો એ બાળક પૂર્ણ માનવી બને, એટલે કે યોગ્ય વ્યક્તિ તરીકે પૂર્ણપણાને પહોંચી શકે.

આપણે કેટલાંક કુટુંબોમાં બાળકોને ઉછેરવાની રીત જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે એ બાળકોને જગાડનાર અથવા એની ખીલાવટની આડે આવનાર તેનાં માતાપિતા જ હોય છે. એટલે

માતાપિતાની મોટાઇ અને અધિકાર તથા તેમની બુદ્ધિનો ધમંડ, અથવા બાળકને અજ્ઞાન, પરાધીન, પરતંત્ર માની લેવા જેવી જૂની જડ ધાલી બેઠેલી બુદ્ધિના આધારે છોડને આશ્રય આપવાનું છોડી દઇ, એ છોડને જલ્દી વધતો કરવા માટે તેને મૂળમાંથી તાણી, તે જલ્દી વૃક્ષરૂપે અને એ રીતની ક્રિયા અને વર્તન ચાલતાં હોવાથી એ બાબતમાં મારે થોડીક ઉપયોગી સૂચના રૂપે હકીકત કહેવાની છે. એથી જ આ પ્રકરણને ‘સંસ્કાર અને કેળવણી’ એવું નામ આપ્યું છે.

બાળક ધાવતું થાય ત્યારથી જ હું તો તેને સંસ્કારમાં મૂકવા માગું છું. માતા બાળકને ધવરાવે તે જરૂરું છે કે કેમ, કેટલી વાર ધવરાવે, એ બધું આગળ કહેવાઇ ગયું છે. પરંતુ જે વખતે બાળકમાં સમજવાની અને સંજ્ઞા ઝીલવાની શક્તિ નથી, તે વખતથી પણ તેની ઉપર સંસ્કાર પાડવાની રીતે જે માતા વર્તન કરવા લાગે તો ત્યારથી જ બાળક કેળવણી મેળવે.

દાખલા તરીકે હરકોઇ માતા એટલું તો સમજે છે કે બાળકને ભૂખ અને પ્યાસ લાગે ત્યારે તેને ધવરાવવું જોઇએ. તેને ભૂખ-તરસ લાગી છે કે કેમ, એ તેને વાચા નહિ હોવાથી તે કહી શકાતું નથી, એટલે ધણું કરીને તેના માટે તે રડવા લાગે છે. પરંતુ રડવું એ કેવળ ધાવવા માટે છે એમ જ સમજનારી માતાઓ એને રડતું જોઇ-સાંભળી તુરત સ્તનપાન કરાવે છે. તથાપિ સમજવું જોઇએ કે બાળક જ્યારે જ્યારે રડવા લાગે ત્યારે ત્યારે તેને સ્તનપાન કરાવવું એ વાસ્તવિક રીતે વાજબી નથી, પરંતુ એ તો બાળકને લાંબા વખત માટે એક ભયંકર અને ખોટી લતે ચડાવનારી માતાની અજ્ઞાનતા છે. એથી ભૂખ અને પ્યાસની ઇચ્છા સિવાય માત્ર કોઇ પણ બીજા કારણથી રડતા બાળકને છાતું રાખવા માટે ધવરાવવું એ એક સામાન્ય જણાતી બાબત બાળકને વધુ પડતી હાનિ પહોંચાડે છે અને સાથે માતાને માટે પણ તે અહિતકારી છે.

ધડિયાળના કલાકો એ માટે ઉપયોગી છે ખરા, પણ કાંડે ધડિયાળ રાખીને ચોક્કસ વખત ઉપર કટા નળ એટલે આળકને ધવરાવવા લેવું એવો પણ હું દુરાગ્રહ કરતો નથી. તેની સાથે પાછળ પરિશિષ્ટમાં આ સંબંધમાં દુગ્ધાહાર માટે આપેલા કાષ્ટકની ઉપેક્ષા કરવી એ સારું પણ નથી. પરંતુ હું તો માતાઓને એમ કહેવા માગું છું કે આળકની બિલકુલ નાની વયથી તેને ધવરાવવા સંબંધમાં તમે જે ખરાબર નિયમિત હશે અને તમે વારંવાર સ્તનની દીટડી તેના મોઢામાં મૂકવાની કુટેવ નહિ પાડો તો જ્યારે આળક સમજાઈ થશે ત્યારે તમારી એ પ્રકારની સમજદારીથી તેને તમે આહાર માટે પણ નિયમબદ્ધ અથવા નિયમસર થતું જોઈ શકશો.

જેમ સ્તનપાનની આખત છે, તેમ ઉંઘવાની આખતમાં પણ છે. એટલે તો હરેકને ખ્યાલ છે કે આળક જેમ નાની ઉમરનું તેમ તેને ઉંઘ વધારે. તે જેમ મોટું થતું જાય તેમ ઉંઘ ઓછી થતી જાય છે. વળી ઋતુ ઉપર પણ આળકની ઉંઘનો આધાર છે. પરંતુ તમે એમ માનો કે તમારે ધરકામ કરવાનું હોય, તમારે રસોઈ કરવાનો વખત થયો હોય અને તમારે ગરમ ગરમ રોટલી પતિના ભાણે પીરસવાની હોય ત્યારે જ આળક ઉઘી જાય, અને એમ ધમ્મીને તમે ઘોડીઆમાં એને સુવારીને હિંચોળો, હાલરડાં ગાઓ છતાં એ ઉંઘે નહિ અને તમારા હાલા ભેગો એ પણ ગાણાં ગાવા લાગે, ઉંઘ કરવા લાગે, તેથી તમે ચીડાઓ, એમાં વાંક આળકનો નથી પણ તમારો છે. તમે શરૂઆતથી જ ઉંઘવાના સમયની સમજ-પૂરક એને ઉંઘવાની ટેવ પાડો તો વખત થતાં એ આસાનીથી ઉંઘી જાય છે. પછી પાસણું હોય કે ઘોડીયું એની એને બહુ પરવા નથી હોતી. ધણી વાર રેલ્વેની મુસાફરી કે ગાડાના ધડધડાટમાં પણ માતાના ખોળામાં આળકને બહુ ગહરી ઉંઘ કાઢતું જોયું છે.

એટલે એ આખતમાં પણ તમે નિયમિતતા જાળવો અને આળકની

પ્રકૃતિને સમજી લઇ તેને નિયમિત બનાવવાની ટેવ પાડો તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

લગભગ બાર મહિનાનું બાળક થાય ત્યારપછી તમારી કાળજી અને કેળવણી હોય તો દરેક બાળક ઝાડા અને પેશાબને માટે પણ નિયમસરની ટેવવાળું બની જાય છે અને તમે જે બેદરકાર હો તો જ તે કપડાં અથવા પથારી ખરાબ કરે છે.

સવારના પહેરે તમારી આંખ ખૂલે અને બાળક જાગ્યું હોય તે વખતે તેને પથારીમાંથી અથવા પારણામાંથી અલગ કરીને તમે તેને ઉભું રાખી અથવા તમારા બન્ને પગને બાજુમાં વાળી, ફણાના ભાગને ચૂલા આકારે ગોઠવી, એની ઉપર બાળકને બેસારી, ચોક્કસ જાતના અવાજની સીસોટી બોલાવો તો બાળક તેને થોડીક આવેલી સંજ્ઞાથી પોતાની હાજત પૂરી કરી લે છે, અને પછી તો તેની ઉપર એ સંસ્કાર અથવા ટેવ પડી જાય છે અને નિયમિત વખતે જ એ પગ ઉપર બેસીને તમારી ક્રિયાને સમજી જતું હોય તેમ મળ-મૂત્રનો નિકાલ કરે છે.

ન્યારે એનાથી વિરૂદ્ધ ત્રણ ત્રણ વરસનાં બાળક થાય ત્યાંસુધી અહીં તહીં જમીન અને કપડાં ખરાબ કરતાં, એને ચુંથતાં, ગંધાતાં, કલાકો સુધી પ્રક્ષાલન લીધા વગર મળયુક્ત ગુદા ધરાવતાં બાળકો પણ જોવામાં આવે છે.

શું એ બાળક ખરાબ છે અથવા બાળકમાં કોઇ ખામી છે ? નહિ, એને આપવાના સંસ્કાર અને કેળવવાની જે માતાની ફરજ છે, એ તે સમજતી નથી અથવા સમજવા છતાં આચારમાં મૂકતી નથી તેનો જ પ્રતાપ છે.

આ રીતે બાળક ન્યાંસુધી પરાધીન છે ત્યાંસુધી તેની દેખરેખ, સંભાળ અને તેને દોરવણી જૂદી રીતે થાય છે, પરંતુ બાળક પરાધીનમાંથી જેટલી હદે સ્વાધીન થતું જાય છે તેમ તેને કેળવવા

અને સંસ્કાર રોપવામાં—માતા પિતાનો જવાબદારી વધતી જાય છે અને તે વખતે બરાબર વિચારપૂર્વકની સમજશક્તિથી કામ લેવાની જરૂર રહે છે.

ક્યારેક માતાપિતા પોતાને વધારે બુદ્ધિવાળાં માનાને બાળકોને શાળાં અને સુશીલ તથા સુંદર બનાવવા માટે પોતાની બુદ્ધિથી બાળક ઉપર નિયમન કરવા લાગે છે ત્યારે તે બાળકની ખરી સ્વાધીનતા અને સ્વયંસ્ફુરિત વૃત્તિને કચડી નાંખીને એના વિકાસને અવરોધે છે.

આપણે ધારીએ છીએ કે આપણે આપણાં બાળકને આજ્ઞાધારક બનાવીને કલ્લાગરાં બનાવીશું તો એથી તેમનામાં સાચી સરલતા અને ડહાપણ આવે જશે; એથી આપણું વર્તન અને ક્રિયા જુદાં હોવા છતાં બાળકને શિક્ષણ અને ડહાપણ આપવા વખતે આપણે તેને મીઠી શિખામણ આપવા લાગીએ છીએ, અને એ શિખામણને ખીજ વખતે નિયમના રૂપમાં ફેરવીને તેનું દબાણ આજ્ઞા અને હુકમ રૂપે બાળક ઉપર લાદીએ છીએ, ત્યારે ખરેખર એ સ્વાધીન થતા જતા બાળકને આપણે ભયંકર અન્યાય કરીએ છીએ.

આપણને એવો ખ્યાલ હોય છે કે બાળકને હુકમ કરીને તેની પાસે કાંઈ પણ કામ કરાવીએ તો એથી બાળકની ક્રિયાશક્તિ ખીણશે અને તેના પરિણામે તેનામાં નિયમન આવશે. અર્થાત આપણે એવો ભ્રમ છે કે બાળકની ક્રિયાશક્તિ હુકમ પ્રમાણે કામ કરવાથી ખીણે છે. આપણે માનીએ છીએ કે ફરજિયાત કામ જેવું પણ હોય શકે છે. આવા ફરજિયાત કામને આપણે બાળકના આજ્ઞાધીનપણાને નામે ઓળખીએ છીએ. ખાસ કરીને નાનું બાળક આપણને અનાજાંકિત જણાય છે. તે ચાર પાંચ વરસનું થાય છે ત્યાં તો એટલું બધું જુદું થઈ જાય છે કે આપણે તેને આજ્ઞાંકિત બનાવવામાં લગભગ નિષ્ફળ અને નિરાશ થઈ જઈએ છીએ અને એ દિશામાં આપણે પ્રયત્ન છોડી દઈએ છીએ. આપણે નિયમનના ગુણની બાળક

આગળ તારીફ કરીએ છીએ, આપણી રૂઠી અનુસાર બાળકમાં આ ગુણો તો આપણે ખાસ ઈચ્છીએ છીએ જ, છતાં મહા મુશીબતે આપણે બાળકને સંયમિત બનાવી શકીએ છીએ. તેથી જ આપણે નિયમન ઉપર વધારે ભાર મૂકીએ ફૂટીએ. પરંતુ જે વસ્તુ અંદરથી આવતી જોઈએ તે પ્રાર્થનાથી અથવા હુકમથી અથવા જોરબૂલમથી મેળવી શકાય છે એમ માનવાની બૂલ સામાન્ય રીતે સહુ કરે છે । ખરેખરી અને વિચિત્ર વાત તો એ છે કે આપણે નાના બાળકને સંયમિત બનાવવાનું કહીએ છીએ ત્યારે વસ્તુતઃ આપણે તેની પાસે આકાશનો ચંદ્ર માગીએ છીએ.

બાળકને પોતાની મેળે ચાલતાં, દોડતાં, દાદરેથી ઉંચે ચડતાં અને નીચે ઉતરતાં, નીચે પડી ગયેલા પદાર્થો ઉચ્છી લેતાં, પોતાની મેળે કપડાં પહેરી લેતાં અને કાઢતાં, પોતાનો મેળે નાહી લેતાં કે મોઢું સાફ કરતાં, એ જ રીતે મળમૂલનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છતા કરતાં, ચોખું બોક્ષતાં કે પોતાની જરૂરીયાતો સ્પષ્ટપણે જાહેર કરતાં—આ બધું શીખવામાં મદદ કરવી જોઈએ. નહિ કે તે બધું આપણે કરી આપવાની ચાકરી કરવી જોઈએ. આપણે તો બાળકને એવી મદદ કરીએ કે જેથી તેઓ પોતાના વ્યક્તિગત ઉદ્દેશો પાર પાડવાની અને પોતાની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાની શક્તિ સ્વયં પ્રાપ્ત કરી લે.

વિકસતા બાળકની આડે તમે કે તમારી બુદ્ધિને ન ધરો, પણ એનો સ્વયંસ્ફૂર્તિનો વિકાસ જે દિશાએ વધતો હોય તેને તમે જોઈતી મદદ આપો અને એને સ્વતંત્ર બનાવો અથવા સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા દો, તો જ તમે બાળકને સાચા માર્ગે લઈ જઈ શકો છો.

બાળકમાં અનુકરણ કરવાની શક્તિ અજબ પ્રકારની હોય છે. એમ જો ન હોય તો જન્મ પછી સંજ્ઞા, વાચા, ક્રિયા, પ્રવૃત્તિ આદિથી રહિત જણાતું બાળક ધીરે ધીરે ઉમર વધવાની સાથે જે સંસર્ગમાં, જે કુટુંબમાં અને જે કુળમાં ઉછરતું હોય છે તેવી ભાષા, તેવી

વર્તેલુંક, તેવા આચારનું થતું જાય છે, તે કેવી રીતે બને ? ગુજરાતીનું બાળક જન્મથી ગુજરાતી ભાષા શીખે છે, જ્યારે કચ્છી, મેમણ-મોહમેડન જુઓ તો ગુજરાતીની સાથે બીજી ભાષા-કચ્છી, સીંધી કે મુસલમાની ભાષા શીખી લે છે, એટલે તે ધરમાં પોતાની માતૃભાષાથી વાત કરે છે, બહાર આપણી સાથે ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. એનું નામ સંસ્કાર. બે બે ભાષાનો સહેજે એને સંસ્કાર આપવામાં આવ્યો તેવા વળાંક એણે લીધા.

એટલે તમારા ધરનું, તમારાં બીજાં બાળકાનું, તમારા જીવનનું, તમારા વર્તનનું, તમારી વાણીનું અને તમારા વિચારનું વાતાવરણ જેટલું સ્વચ્છ, જેટલું નિર્મળ, અને જેટલું અકલુષિત, તે સઘળાની છાપ તમારા સુકુમાર ઉછરતા બાળક ઉપર પડે છે. જેમ ધરની ચાર દીવાલોને બિલોરી કાચથી મઢી લીધી હોય અને તેની વચમાં રહીને તમે કામકાજ કરો ત્યારે તમારું પ્રતિબિંબ ચાર દીવાલોમાં અતુલિત રૂપે પડે છે, તેમ તમારા બાળક ઉપર પણ તમારા વર્તનની અસર થવાની એ ચોક્કસ માનજો. નાનું બાળક છે, તે કાંઈ નથી સમજતું એમ માનીને તેની હાજરીમાં અથવા તેની નિદ્રાવસ્થામાં પણ જે જે કલુષિત કે નાપાક કાર્યો તમે કરો તેની અસર તેના ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. તેવી જ રીતે સારાં, શુભ અને સ્વચ્છ-નિર્મળ કાર્યોની અસર પણ તેની ઉપર થાય છે. આટલું તમે જો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સમજી વિચારીને યાદ રાખો તો તમારા બાળકના ઉછરવાની સાથે તેના સંસ્કાર સર્જવામાં તમે સારી મદદ કરી શકો.

બાળક ચાલતું અને બોલતું થયું એટલે એને માટે ઘર છોડીને બહાર જવાનું બને છે. શરૂઆતમાં તો એ રમવા માટે સમવયસ્ક બાળકો જોડે જાય છે, કેમકે સરખી ઉંમરનાં બાળકો સાથે તેને ઘણું મમે છે. બાળકની અહુ કાળજી કરનાર માતાપિતા કે વડીલો બાળકને બહાર જતા અટકાવે છે, પરંતુ ખરી રીતે એમ કરવાથી તો તેનો વિકાસ અટકી જાય છે, કેટલાક ઠેકાણે તો બાળક માટે કેવળ “નૈયે” જ

નક્કી કરી રાખેલો જણાય છે ! બાળક :પૂછે કે રમવા જાઉં ? મા કહેશે—ના ! બાળક કહેવાનો કે આવતું લઉં ? મા કહેશે—ના ! અને જ્યારે બાળક ખૂબ રડે—ઝગડે તથા હઠે ચડે ત્યારે બા—બાપા હા કહે ! પરંતુ આમ કરવાથી તો બાળક હઠીલું અને છે; અને તેને હા ક્યારે કેવી તથા ના ક્યારે કહેવી એની વિવેકબુદ્ધિ આપણે વિસારી દઈએ છીએ. પણ જો તમે હમેશાં હા કહેવાનું રાખો, તો ના ક્યાં કહેવી તે સમજશે અને ના કહેવાનું કારણ એટલા નાના બાળકના મગજમાં પણ ઉતારી શકશો.

આપણામાં રાજહઠ, યોગીહઠ, સ્ત્રીહઠ, અને બાળહઠ એમ ચાર હઠ માની છે. તેમાંની પ્રથમની ત્રણ હઠને છોડી બાળકની બાબતમાં વિચાર કરતાં જણાય છે કે બાળક સ્વતંત્રતાપ્રિય છે. એની સ્વતંત્રતા જ્યાં ધવાય છે ત્યાં તેને ગમતું નથી, અને પછી તે સારાસારનો ભેદ સમજવો છોડીને હઠ પકડે છે, એટલે જો તમોને તાત્ત્વિક રીતે કશા વાંધા ન લાગતો હોય તો બાળકને સ્વતંત્રતા આપવી એ તેના વ્યક્તિગત વિકાસ માટે, તેને જાતે સ્વાધીન થવા માટે; પણ જો તે બીજાને હરકત રૂપ થતું હોય, અર્થાત્ સમવયસ્ક બાળકને મારતું હોય, બચકું ભરી લેતું હોય, યા બીજાની વસ્તુ લાઇ લેતું હોય તો તુરત તેને અટકાવવું. એવા પ્રસંગમાં તેને સ્વતંત્રતા આપવી એ તેને માટે હિતાવહ નથી, કારણ કે સ્વતંત્રતામાંથી સ્વઅંદીપણ આવે જાય છે અને તેમાંથી બાળક લાડકું બની જાય છે; અને તે જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ જો તેને પડેલી કુટેવો પોષવામાં આવે છે તો પછી તે કુટેવો ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડે છે અને પાછળથી કાઠ પણ ઉપાયે જતી નથી. આજે કેટલાંક બાળકો નિશાળમાં જન્મે બીજાની પેન અથવા ચોપડી અથવા પાઈ કે પેસે ચોરી લેતાં જોવામાં આવે છે, અગર નિશાળમાંથી છુટીને માતાપિતાની પાસે શિક્ષણ સંબંધમાં ખોટી ફરિયાદ કરતાં જોવામાં આવે છે, અને રસ્તે ચાલતાં બીજાં છોકરાંએને અડપલાં કરી કળ્યા કરતાં જોવામાં

આવે છે. આ બધી બાબત માટે બાળક તો ગુન્હેગાર છે જ, પણ તેથી વધુ ગુન્હેગાર તો તેનાં માતાપિતા છે.

કારણ કે આ જાતની કુટેવો શરૂઆતમાં માતાપિતાએ જોયેલી હોવા છતાં તેમણે તેને સમજાવી, છોડાવી, સાચા માર્ગે વળવાને પ્રયાસ કર્યો નથી, બલે એ કુટેવો એને ઘરમાંથી ન પડી હોય અને એ બહારથી જોઈને શીખી લાઘ્યો હોય, તો પણ માતાપિતાની ફરજ હતી કે એ કુટેવો ધર કરી બેસે અને બાળકના મન સાથે ઓતપ્રોત બની જાય તે પહેલાં તેને સમજાવીને છોડાવી દેવી જોઈતી હતી.

શરૂઆતમાં બાળકની ટેવો તરફ બેદરકારી બતાવી, પછીથી તે જીદી થાય ત્યારે તેને રોજ રોજ માર મારી કે ગાલીપ્રદાન કરી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મા-બાપના ગભારપણાનું લક્ષણ છે. બાળક હઠીલું થયું હોય તો તેને સમજાવી અગર બીજા વિષયોમાં તેનું મન પરોવી અથવા કુટેવોથી થતાં અનિષ્ટ પરિણામો બાળકની બુદ્ધિમાં ઉતરે એ રીતે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરીને શરૂઆતથી જ તેને કુટેવથી અલગ બનાવી દેવું.

બાળકો નાચતાં કૂદતાં હોય, સાધારણ તડકામાં ફરતાં હોય કે સાધારણ ઠંડીમાં રમતાં હોય અથવા શરૂઆતના વરસાદમાં નહાતાં હોય તો કેટલાંક માબાપ બૂમાબૂમ કરી તેમને ઘરમાં પૂરી દે છે ! એવી રીતે બાળકોની વધારે પડતી સંભાળ રાખવાથી તેઓ પાંગળાં બને છે, અને પછી મોટાં થતાં સાધારણ ટાઢ, તડકો કે વરસાદ તેઓ સહી શકતાં નથી, પરિણામે હવામાનના સાધારણ ફેરફારથી તેઓ માંદાં પડી જાય છે અને માબાપની ચિન્તા બેવડાય છે. ખાસ કરીને શ્રીમંત લોકો હાથે કરીને પોતાની તથા બાળકની સ્થિતિ એવી કરી મૂકે છે અને મોટાઈની સાથે નાણુકાઈનો મેળ પાડવા જતાં તેઓ હેરાન થાય છે. માટે સાદી સમજ વાપરીને બાળકને ખડતલ બનાવવા તરફ તેઓ થોડું પણ ધ્યાન આપે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

એથીયે વધારે ફેટલાક શ્રીમંતો અને લખપતિઓના ઘરમાં આળકાની માડી દશા મેં જોઈ છે. માડી દશા હું એટલા માટે કહું છું કે શ્રીમંતાઈના ધમંડમાં કે તેના ઓઠા તળે રાખવામાં આવેલા નોકરચાકરોથી ઉછરતાં આળકા નિર્માલ્ય અને સ્પુર્તિહીન બની જાય છે. શ્રીમંતોને ત્યાં નોકરી કરનારા નોકરો આળકાને કરવાનાં કાર્યો પોતે કરે છે અને એ કારણથી આળકાની ઉપયોગી તથા સ્વયંસ્ફુરિત પ્રવૃત્તિ ગુંગળાઈને મૃત્યુ પામે છે.

જે આળકાની તહેનાતમાં ઘણા બધા નોકરો છે તે ધીમે ધીમે નોકરો ઉપર વધારે ને વધારે આધાર રાખનારૂં બને છે અને તે એટલી હદ સુધી કે એક રીતે તો તે નોકરનું ગુલામ જ બની જાય છે ! પોતાને કાંઈ પણ કામ કરવું નહિ પડતું હોવાથી તેના સ્નાયુઓ નબળા પડતા જાય છે અને છેવટે તે તેની ક્રિયા કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. જે માણસ પોતાની જરૂરીયાત માટે કામ કરતો નથી પણ બીજાના શ્રમ ઉપર જીવે છે તે માણસનું મન મંદ અને જડ બને છે. આવા માણસને પાછળથી કોઈ વાર પોતાની હીન સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે ને તે તેમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે. પણ તે વખતે તેને માલૂમ પડે છે કે હવે પોતાની પૂર્વશક્તિ પાછી મેળવવા માટે પોતાની પાસે કશું જ બાકી રહ્યું નથી !

માટે તમારાં આળકા, તમે શ્રીમંત અને ધનપતિ હોવાને કારણે, નાબુક ન થઈ જાય, પરાધીન ન થઈ જાય; શિથિલ અને ક્રિયાની અણુઆવડતવાળાં ન બની બેસે એ તમે જોજો. લક્ષ્મી ચલિત છે. તમારી શ્રીમંતાઈ સદાકાળ ટકી રહેશે કે કેમ તેનો તમને પણ ભરોંસો નથી. એટલે છોકરાંઓ ઉપર ખોટો ઓપ ચઢી જાય અને એ બોદાં, નોકરચાકરથી પરાધીન અને પરાવલંબી ન બની બેસે એવા સંસ્કાર શરૂઆતથી પાડવાની કાળજી રાખી તેને છૂટાં મૂકવામાં જરીએ સંકોચ કરશો નહિ. માત્ર શારીરિક તુકસાન ન થાય એટલા પૂરતી કાળજી રાખી તેનું શરીર કસાય અને શરીર સાથે બુદ્ધિ

તીવ્ર થાય તેવાં કાર્યો કરવાની, દોષરહિત રમતો રમવાની છૂટ આપવાથી બાળક કેળવાય છે અને તેનામાં સંસ્કારનાં બીજ રોપાય છે.

બાળકોનો સ્વભાવ જીજ્ઞાસુ છે. જેમ તેના શરીરવિકાસ માટે આપણે કાળજી કરીએ છીએ તેમ જ તેના માનસિક ધડતર માટે પણ કાળજી કરવાની જરૂર છે. જે તેની જીજ્ઞાસાને તમે સંતોષ આપો નહિ તો તે જીજ્ઞાસા બળવત્તર બનીને ભળતા માર્ગે ફંટાઈ જાય છે. તેથી તે બાળક જે જે પૂછે તેનો માઆપે શાન્તિથી જવાબ આપી તેનું સમાધાન કરવું. જે બાબત તમે ન સમજીવી શકો તે માટે બાળકને ધૂતકારવું નહિ અથવા પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવા ખોટું બોલવું નહિ. અમુક બાબત તમે ન જાણતા હો તો તેનો તેવો એકરાર કરી પછીથી કોઈને પૂછી કે પુસ્તકોમાં વાંચી બાળકને તે સમજાવવી.

વિના કારણે પણ સમજતું થયેલું બાળક કેટલીક વખત આપણને જાતીય પ્રશ્ન પૂછી બેસે છે. તે વખતે જે તેને ધમકાવીને આડું અવળું સમજાવવાનો પ્રયાસ કરો અથવા હસી કાઢો યા તેનું મોઢું બંધ કરવાનો પ્રયાસ કરો તેથી બાળકનું કુતૂહલ બેવડાય છે અને માઆપનાં અધૂરાં જ્ઞાન કે વિચિત્ર રીતભાત પ્રત્યે તેને અણુગમે ઉપજે છે. એટલે પછી બીજી કોઈ વખતે માઆપ તેને સાચી વાત કહેતાં હોય તોય તેની ઉપર તેનો વિશ્વાસ બેસતો નથી.

માટે એવી બાબતનો જવાબ આપતાં માઆપે ક્ષોભ કરવો કિંવા લજ્જાનો દેખાવ કરવો ન જોઈએ, પણ બાળકને સમજાય તેવી સાદી છતાં મર્યાદિત ભાષામાં એની વૃત્તિને સંતોષ મળે એ રીતે જવાબ આપવો જોઈએ.

ગાળાગાળી, મારામારી, તોછડાપણું, ખરાબ દેખાવ, અધનમના ચાળા, બિલ્લસ ચિત્રો, મુડદાની ઠાઠડી, ડોકટરના વાઢકાપ, શરીરમાંથી લોહીનું વહેવું, સ્પર્શન, કચ્છરતાન, મુડદાને અગ્નિદાહ, ભૂમિદાહ—આ સઘળાં કૃત્યો અને દેખાવો બાળકથી દૂર રહે તો સારું. કારણ કે

બાળકોને અનુકરણ કરવાનું ધણું ગમે છે અને કેટલીક વખત આમાંથી જ એમને અનિષ્ટ પ્રેરણા અથવા ખરાબ અસર નીપજે છે.

પિતા કે માતાએ બાળકની હાજરીમાં પારકાની નિંદા કરવી, ખોટું યા બિભત્સ બોલવું, બીડીઓ પૂંકવી, શૃંગારિક ચાળા કરવા, વગેરે પ્રકારનું ગેરવર્તન કરવું નહિ; અને જવાબ, નાટક તથા રામલીલા કે જેમાં બિભત્સ રસ જાયો હોય યા તો પ્રેમલી-પ્રેમલાનાં નામનાં છાજ્યાં હોય તેનો અસર સુકુમાર બાળક ઉપર થવા દેવી તે ઝેર રૂપ છે.

છેવટ ખાસ જલામણ કરવાની એ છે કે પાંચ વરસનાં બાળકો થાય એટલે તેઓ જે એકાંતમાં જઈ છૂપી રમત રમતાં હોય યા વહુ વરની રમત રમતાં હોય તો તેમને જરૂર અટકાવો. તમારા ધરના જૂના નોકર પાસેથી તમારો બાળકો જે તમારી પાસે પણ ન આવતો હોય અને નોકરથી એક મીનીટ પણ દૂર ન જતો હોય તો એ નોકરને રજા આપો. છોકરાં સમજતાં થાય ત્યારથી જનનેન્દ્રિયને ધોતાં શીખડાવો, જે બાળકને એક પથારીમાં ન સુવા દો, અને સુવે તો ઓઢવાનું એક ન આપો. જે કે વધારે બાળકને સાથે ઝાડે કરવા જવા ન દેવાં અને માતાએ પણ પોતે કુદરતી હાજતે જાય ત્યારે સાથે ન લઈ જવાં. છોકરાં છોકરીઓને છાની છપની રમત રમવાની રજા આપવી નહિ, મોટાં બાળકોને કદી નમ્ર રાખવાં નહિ. બહારનાં નદારાં બાળકો સાથે કદી જાળવા દેવાં નહિ, લેસન કરવાના. બહાને બીજાને ઘેર જઈને સુધ રહેવાની બાળક રજા માગતું હોય તો એવી રજા આપવી નહિ, પણ તેની પાછળનું કારણ શોધવું.

બાળકોને માટે ઘણા ઘણા નિયમો લખી શકાય અને તેના સંસ્કાર તથા કેળવણી માટે તથા તેની બુદ્ધિ અને માનસિક વિકાસ માટે સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવું હોય તો લખાય એટલો અવકાશ છે. અહીં તો માત્ર મેં વાચકોને એક દિશાસૂચન કર્યું છે. તમારા કુમળાં છોકરોને પાણી સીંચવામાં તમે જે કાળજી રાખશો તો તે છોકરો જરૂર હિતમં નીવડશે.

પ્રકરણ ૬૧મું

ઉપસંહાર

પ્રિય વાચક બન્ધુ-ભગિની ! દોઢ દોઢ વરસથી તમારી નજર ‘આ અને બાળક’ની લેખમાળા તરફ ખેંચીને નોંધી રાખી છે. સતત એક જ વિષય, લક્ષમાં રાખીને હું લખતો રહ્યો. અને તમે પણ તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેનું પાન-પ્રાશન-પાચન કરતા રહ્યા.

માનવસ્વભાવ નવીનતાપ્રિય છે. એક જ પદાર્થનો લાંબો વખત સતત ઉપભોગ કરવાથી કદાચ તેની ઉપર અભાવ પણ જન્મે છે. છતાં પથ્યની ખાતર વૈદ્યો ક્યારેક ચોક્કસ ફળના કે દૂધ-છાશના દીર્ઘ કાળપર્યંત પ્રયોગ કરાવીને-એક જ ઉચ્ચ પદાર્થ આપીને પણ માનવીના દેહમાં જેમ કાયાકલ્પ કરી આપે છે, તેમ નીરોગીતાની પ્રાપ્તિ કરાવવા મેં સતત પાચેલું આ ‘આ અને બાળક’ના જ્ઞાનનું પથ્ય કોઈક વખત વિશેષ શાસ્ત્રીય બની જવાથી તમને અરૂચી પણ આવી ગઈ હશે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયને ન્યાય આપવા ખાતર અને અંથબંધારણની દૃષ્ટિએ એમ ક્યાં વગર બીજો કોઈ ભાગ ન હતો.

અગાઉ ‘પુત્રદા અને પારણું’ એ નામાભિધાન તળે બહેનેને માટે, બાળકોમાંથી કુમારી, યુવતી, સૌભાગ્યવતી અને માતા અને ત્યાંસુધીનાં તેમના વયોચીત ધર્મો અને સ્ત્રીઓના નાના પ્રકારના વ્યાધિઓ વગેરે વિષે ‘બહુરૂપી’માં લાંબો વખત લેખમાળા ચાલી હતી. તેને અંતનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. એ અંત છસો પાનાના કદનો થવા છતાં તેમાં સ્ત્રીવિષયક જ્ઞાન પૂર્ણપણે આપી શકાયું નહિ. આ સંસારની સ્ત્રી જો પોતાના માટે-પોતાના શરીર અને મનનાં કાર્યો સુલભ અને તે માટેનું-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા અંથ ઉચકવા ધારે તો તે અંથમાં એ વિષયની પરિપૂર્ણતા હોય એવું ‘પુત્રદા અને પારણું’માં ન બન્યું. કારણ કે તેમાં સ્ત્રી સગર્ભા અને ત્યાંસુધી તેને માટે લખવામાં આવેલું.

એટલે હજી તો સ્ત્રીઓ માટેનો ધણો જ મહત્વનો વિષય—સુવાવડ, સુવાવડી અને બાળકોને તથા તેમના વ્યાધિઓ આદિ લખવાનું રહી જવાથી, તેને પૂર્ણ બનાવવા આ ‘બા અને બાળક’નું નામાભિધાન રાખીને એ વિષયને મેં શરૂ કર્યો.

સુવાવડ વિષેનું જ્ઞાન સામાન્ય જનતા શા માટે વાંચે? વૈદકતા વિષયમાં પણ સામાન્ય રીતે એ વિષય ચિકિત્સકો પણ એ ‘મીડવા-ઈફરી’ અથવા પ્રસૂતિતંત્રના વિષયને માત્ર નહીં અથવા દાયણ માટે અલગ રહેવા દઈ, તે તરફથી આંખ ફેરવી લે છે. તો સામાન્ય જનતાના દિલમાં આ વિષય પ્રત્યે કઈ રીતે રસ પેદા કરી શકાય?

ગુજરાતી ભાષા વાંચી—સમજી શકનાર સર્વ બંધુભગિનીઓના માનસિક, શારીરિક આરોગ્ય તથા તેમના સુખપૂર્ણ જીવનવ્યવહારના મેં વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ જે મુખ્ય ગ્રંથો લખ્યા છે, તેના વિષયોએ પ્રથમ તો કંકડે કંકડે ‘બહુરૂપી’માં લેખમાળાનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. ‘રખે વહેમાતા’ : ‘પુત્રદા અને પારણું’ : ‘બા અને બાળક’ : એ ત્રણે એ જ રીતે લેખમાળા તરીકે ‘બહુરૂપી’માં આવ્યાં છે અને તેનાં પુસ્તકો બંધાયાં છે. ‘રખે વહેમાતા’ની છ આવૃત્તિ તથા ‘પુત્રદા અને પારણું’ની ત્રણ આવૃત્તિ છપાઈ ગઈ—વેચાઈ ગઈ છે. ‘બા અને બાળક’ પણ હવે પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થવામાં ઝાઝી વાર નથી.

એટલે મારું કહેવું એમ છે કે ‘બહુરૂપી’માં ‘બા અને બાળક’ની શરૂઆત થઈ : તેમાં મુખ્યત્વે સુવાવડનો વિષય : વાચનારનો મોટો વર્ગ તો સામાન્ય જનતાનો અને યુવાન-યુવતીઓનો; એટલે મને જ પ્રથમ ભય હતો કે આ શાસ્ત્રીય વિષય માટે વાચકોનો રસ હું કેમ જાળવી શકીશ?

પરંતું મને મૂળથી જ ટેવ છે કે શાસ્ત્રીય-વૈદ્યક વિષયને હળવો બનાવવા માટે હું બનતાં સુધી ભાષાને ખૂબ સૌમ્ય અને દૃષ્ટાંતો તથા દલીલોવાળી બનાવી લઉં છું. એથી વાચકો એ વિષયને જલદી

સમજી લે છે અને તે ખુશીથી વાંચે પણ છે. ક્યારેક ચોક્કસ ઉપ-
દેશ આપવા માટે પાત્રો ગોઠવીને તે પાત્રો દ્વારા માફ કથિતબ્ધ
કહેવરાવું છું એટલે વાચકને એ હકીકત અતિ શાસ્ત્રીય અને કિલ્લ
નહિ લાગતાં, રસદાયક, રસ્યક અને પાચક બને છે; જ્યારે કેટલીક
વખત અનુભવથી બધાયેલી ખાતરીદાયક ખીનાઓ રજૂ કરીને એ
રીતે અધરા વિષયને સમજાવવા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

અને એ પ્રમાણે પુસ્તકાકારે જેનાં લગભગ સાડી છસો પાનાં થશે
એ 'બા અને બાળક'નો વિષય 'બહુરૂપી'માં શરૂ કરી, આજસુધી
હકતે હકતે આપ્યો છે. સુવાવડ કરાવવાની પદ્ધતિ જૂની રૂઢી પ્રમાણે
જે આજસુધી લાખો ગામડાઓમાં થાય છે—થઈ રહી છે અને
આપણી આબોહવા, શરીરનાં બંધારણ અને આપણા દેશની પ્રકૃતિને
બેશક બંધબેસતી હોવા છતાં પણ જે ચોક્કસ સુધારણા અને ફેરફાર
માગે છે તે લક્ષમાં રાખીને; તેમ જ અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણી
એલોપથીની હોસ્પિટલોમાં જે સારવાર થાય છે અને સુવાવડ કરાવાય
છે તે નવીન નજરે વધુ આકર્ષક હોવા છતાં, તેના સંચાલકો તરફથી
આ દેશની પ્રકૃતિ અને આપણી માતાઓનાં શારીરિક બંધારણ
અને આબોહવાનો ખ્યાલ જે નથી રાખવામાં આવતો તે તરફ આંગણી
ચીંધીને, સુવાવડ કેમ, કય રીતે અને કેવા પ્રકારે કરાવવામાં આવે
તો આપણને બિનખરચાળ બને, હોસ્પિટલોનો આશરો લેવો ન પડે
અને દરેક કુટુંબ આસાનીથી, સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ રાખી, સુવાવડો ધર-
આંગણે સુધારી શકે એવો એક નવીન અને સુલભ માગ મેં આપ્યો છે.

આ માગથી સામાન્ય પ્રજાને લાભ તો થવાનો છે જ; પણ
વિશેષ લાભ તો આ વિષયથી દેશી દાયણો અથવા જેમને પ્રસૂતિશાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરી સ્ત્રીવૈદ્યા તરીકે કામ કરવાની ઈચ્છા છે તેમને થશે.
તેઓને આ વિષયમાંથી થાણું જાણવાનું તથા અભ્યાસમાં—આચારમાં
મૂકી શકાય તેવું મળી શકશે.

માત્ર આ એક જ અંથથી જો કાઢી ધારે તો કુશળ, સમજદાર અને આપણા સમાજને જેની ધણી જરૂર છે તેવી અનેક ભણેલી, ચતુર અને શાનદાર દાખલો સર્જાવી શકે.

પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપનારાં પુરાતન પુસ્તકો સ્વતંત્ર નથી. બીજા વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ વિષયને સ્થાન છે ખરું, પણ તે બહુ જ ટુંકાણમાં સૂચવે છે. પાશ્ચાત્ય એલોપથી વૈદ્યક પ્રમાણે આ વિષય સમજવો-સમજાવવો બહોળા અધરો હોવાથી સાધારણ નર્સ કે દાયણ એને પચાવી શકતી નથી. આપણી નજરે ફરતી કેટલીયે દાયણો તથા નર્સોના પરિચયમાં હું આવ્યો છું; અને મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રસૂતિનું પદ્ધતિસર જ્ઞાન તેઓમાં ઘણું ઓછું જોવામાં આવે છે.

એટલે મારું તો માનવું છે કે આજે આયુર્વેદનું નવું ધડતર થઈ રહ્યું છે, પાઠ્ય પુસ્તકો માટે નવા ગ્રંથો લખાવી, જૂનાને નવું રૂપ આપી, એ નવીન ગ્રંથો વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓના હાથમાં મૂકવાનો જે વખતે પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે તે વખતે તેના વિધાયકોની નજર જો 'આ અને આળક' ઉપર પડે તો તેઓને જરૂર આ એક ઉપયોગી ગ્રંથ જણાશે. પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તેઓ બંને તેને ન અપનાવે, પણ નવીન વિદ્યાર્થીના હાથમાં આ પુસ્તક મૂકવા જેટલો પણ જો આગ્રહ રાખશે તો પણ આ પુસ્તક તેમની જ્ઞાનશક્તિમાં યોગ્ય ફાળો આપશે.

ઉપરાંત સામાન્ય રીતે આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની સુવાવડ કરાવવા માટે અને સુવાવડીની દૈહિક સંભાળ લેવા માટે લેખકો દ્વારા જે સેંકડો દાયણો અને નર્સો કામ કરી રહી છે તેમને તો, હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, આ પુસ્તક એક સાચા સાથીદારની ગરજ સારે તેમ છે.

વળી સઘળાં કુટુંબોને માટે પણ આ પુસ્તક એટલું જ ઉપયોગી બની શકે તેમ છે. સુવાવડ કરાવી લેખક પછી પણ સુવાવડીની

રાખવી જોઈતી સંભાળ, તેને માટેના સાધારણ તેમ જ મહત્વના ઉપચારો અને ઉપાયો તથા તેની ખીજ જરૂરીયાતો માટે અનુભવી ઉપચારો લખવામાં આવ્યા છે. તેના ખોરાક અને લગભગ સવા મહિને થાય તે દરમિયાન તે સુવાવડી કહેવાય છે ત્યાંસુધીની તેની દેખભાળ રાખવા માટે બહુ જ અનુભવથી આ પુસ્તકમાં માર્ગદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. ડાલે ને પગલે સુવાવડીની ઝીણીઝીણી બાબતો અને તેને થઈ આવતા ઉપદ્રવો વખતે લેવી જોઈતી સંભાળ બાબત ખાસ સાવચેતીપૂર્વક ઝીણવટભરી રીતે તમામ અગત્યની વિગતો આપી છે. એક મહાન વિષયને આ રીતે પૂર્ણ બનાવી, ત્યારપછી નવીન જન્મ પામતા બાળકની બાબત પણ લીધી છે. બાળકોની સંભાળ લેવા ઉપરાંત તેના સામાન્ય અને હરબડીએ થઈ આવતા નાના વ્યાધિઓ માટે ધરગથ્ય ઉપચારો જે લગભગ સોએ સો ટકા મારા અનુભવમાં સફળ નીવડ્યા છે અને જે માત્ર એકાદ વનસ્પતિ કે બે-ચાર દેશી ઓસડીયાંના ઘસારાથી મટાડી શકાય છે, તે ખીલકુલ ખુલ્લા દિલથી સમજાવીભરી રીતે બતાવ્યા છે. એક વિશાળ અને વિરાટ મહાલયના પાયાને ખૂબ મજબૂત અને ઊંડો બનાવવો જોઈએ, ગમે તેવો ભૂકંપ પણ તેને ડગાવી ન શકે એ માટે પ્રથમથી જ કાળજી લેવી જોઈએ. એવી કાળજી લવિષ્યનાં નાગરિકો-પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની-તેમની શિષુ અવસ્થામાં લેવા માટે ઝીણવટથી માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે.

તે ઉપરાંત બાળકોને થતા મહા વ્યાધિઓ માટે પણ મેં એટલી જ છૂટથી લખ્યું છે અને તેમાં જે મારા અનુભવનું નવનીત કશા સંકેતય વગર પૂરી રીતે ઠાલવ્યું છે. આ ઉપરાંત બાળકો, નજર-અંધી, બાળસંસ્કાર અને કેળવણી જેવા વિષયો જે ખીજાં બાળકો સંબંધી લખાયેલાં કાંઈ પણ પુસ્તકોમાં જેવામાં આવતા નથી તેને પણ આ વિષયમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ લેખમાળામાં નહિ અપાયેલાં કેટલાંક બાળકને ઉપયોગી કાષ્ટકો અને રહી ગયેલાં જરૂરી ઔષધો માટે પરિશિષ્ટ પ્રકરણ રાખીને તેની અંદર

એ ક્રાંતિકા તથા ઔષધો વગેરે આવવાનાં છે. એટલે માતા બાળકને જન્મ આપે ત્યારપછીથી તે બાળક પાંચ વરસનું થાય ત્યાંસુધીનું યથાધટિત જ્ઞાન એક જ પુસ્તકમાંથી મળી શકે, અને વળી એ જ્ઞાન હરકોઇ સામાન્ય સ્ત્રી-પુરૂષ વાંચી, સમજી, પચાવીને આચારમાં મૂકી શકે એ રીતે આ વિષયનું ઘડતર થયું છે. જો કેઈ પણ કુટુંબ માત્ર ‘પુત્રદા અને પારણું’ તથા ‘આ અને બાળક’ બંને સાથે ઘરમાં વસાવી, વાંચે, વિચારે અને માતાઓ તેનો અભ્યાસપૂર્વક ઉપયોગ કરે તો મારું માનવું છે કે સ્ત્રીવિષયક-શારીરિક સામાજિક, વ્યાવહારિક જીવન, તેમજ બાળોત્પત્તિ તથા તેને ઉછેરવાનું સઘળું જ્ઞાન, એ સર્વ મારી એક જ કલમથી લખાયેલું, ખૂબ જ પથ્ય પડે તેવું, હિંદની સંસ્કારિતા તથા સંસ્કૃતિને રૂએ અને રાએ તેવું તેઓ મેળવી શકે.

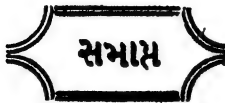
જ્ઞાન એ અનંત છે, તેને માટે સર્વ હક્ક કાઢીને સ્વાધીન નથી. કોઈ પણ માનવી વાચન ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને એ જ જ્ઞાનને અનુભવમાં-આચારમાં મૂકીને તેને સ્વયંસિદ્ધ કરી શકે છે તથા તેનો લાભ પોતે લેવા સાથે બીજાને પણ આપી શકે છે.

લેખકો લખી તો શકે છે, પણ લેખક હોવા ઉપરાંત તે વિષયનો એને જો જાતિ અનુભવ હોય તો એ અસરકારક લખી શકે છે. હું વૈદ્ય છું એટલે મને ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમાં અનુભવ મેળવવાનું બહુ સુલભ બને છે. સેંકડો માનવીઓનો-દરદીઓનો સહવાસ થાય છે, તેમનાં દરદીનો હું ઉપચાર કરું છું, અને તેમાંથી મારો અનુભવ દૈન્ય બંધાય છે. આ લેખમાળા લખાતી હતી તે દરમિયાન પણ કેટલીક કથળેલી સુવાવડો અને પ્રસવ વખતે ઉપસ્થિત થતી મુશ્કેલીઓમાં મારે જાતે હાજર થઈ સુવાવડ પાર ઉતારવી પડેલી. એથી મારો અનુભવ જેમ વિશેષતર દૈન્ય બનતો ગયો તેમ લખવામાં પણ મેં તેને ઠાલ્યો, અને એથી જ આ મારા પુસ્તકને મૌલિક કહેવામાં હું જરીયે સંકોચાતો નથી.

‘બહુરૂપી’માં દોઢ વર્ષ કરતાં વધુ સમયથી સતત ચાલી આવતી ‘આ અને બાળક’ની લેખમાળાને આ વિષયના અનેક રસિક અને જ્ઞાનપિપાસુ વાચકોએ અભ્યાસપૂર્વક વાંચી છે અને તેઓ વારંવાર એ બાબતમાં મને પૂછતા પણુ રહ્યા છે. કેટલીક બહેનો તથા ભાઈઓએ તે માટે સૂચનાઓ પણ આપી છે. એ સર્વ વાચકો સાથે ‘આ અને બાળક’ની લેખમાળાને અગે જે સહવાસ આજ સુધી ચાલુ હતો તે હવે પૂરો કરી વિદાય લઉં છું.

ના, ના, ‘બહુરૂપી’ના વાચકોની કાંઈ હંમેશની વિદાય મારે લેવાની નથી. તે તો આપ પણ જાણો છો. હવે મારે નવા સાજ સજીને નવા રૂપે હાજર થવાનું છે. ‘બહુરૂપી’ના તંત્રી અને કેટલાક મર્મજ્ઞ વાચકોની એવી સૂચના છે કે તમે ‘આ અને બાળક’માં પાંચ વરસના બાળકને છોડી દીધું છે. હવે તે પછી બાળક કિશોર, કુમાર અને યુવાન બને ત્યાંસુધીમાં તેણે શું કરવું જોઈએ એ વિષેનું જ્ઞાન આપો અને તેને યૌવનનાં લયસ્થાનોથી માહિતગાર અને સાવધ બનાવો.

સ્ત્રીઓ માટે તો આજ ત્રણ ત્રણ વરસથી ‘પુત્રદા અને પારણું’ તથા ‘આ અને બાળક’માં મેં ઘણું લખ્યું છે. એ આપણી બહેનો જો પચાવી શકે તો તેમને માટે આ બે ગ્રંથો ગનીમત બની રહે તેવા છે. હવે મુખ્યત્વે યુવાનોને માટે કાંઈક આપવું એવો વિચાર કરું છું. થોડોક વિસામો લઈને આપની સમક્ષ ઇશ્વરેચ્છા તો યૌવનનાં લયસ્થાનો એ નામાલિધાન રાખીને લેખમાળા શરૂ કરીશ. તેમાં જુવાનોને જાણવાનું ઘણું ઉપલબ્ધ થશે. યુવાનોમાં તો પુરૂષ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પણ આવે છે, હાં કે !

સમાપ્ત

જરૂરી

*

‘બા’ અને બાળક’ના વાચકને આ પછી બતાવેલાં પરિશિષ્ટ ક અને સ્થ ઉપર નજર ફેરવી જવાની ભલામણ કરીએ છીએ. પરિશિષ્ટ ક બાળક જન્મ્યા પછી તેની તંદુરસ્તી કેવી હોવી જોઈએ એનો આછો આછો ખ્યાલ આપને આપશે. તદુપરાંત જન્મ પછી તેની વધતી જતી ઉંમર સાથે તેનું વજન વધતું જોઈએ, ઉંચાઈ વધવી જોઈએ અને છાતીનો ઘેરાવો વધતો જવો જોઈએ, એ વિષે પણ સમજણ તેમાં આપી છે. એટલે તંદુરસ્ત બાળકની સંભાળ માટે બતાવેલું પત્રક ધણું ઉપયોગી થઈ પડશે. તેવી જ રીતે બાળકની નાડીના ધબકારા-ટકારા વિષે અને તેમને દાંત આવવા વિષેનાં પત્રકો પણ બેશક બહુ ઉપયોગી નીવડશે.

પરિશિષ્ટ સ્થમાં રસ, ભસ્મ, ચૂર્ણ અને આસવો વગેરેની બનાવટ આપી છે. આ પુસ્તકનાં પ્રકરણોમાં કેટલીક દવાનાં માત્ર નામ નિર્દેષ કર્યાં હોઈ તેના પાઠ લખવામાં નથી આવ્યા, તે સહજા પ્રયોગો કશી ગુરૂગમ રાખ્યા વગર બતાવી દીધા છે. ‘બા અને બાળક’ના વાચક તથા વૈદ્યવર્ગને તે તે ઔષધોની બનાવટ માટે બીજાં પુસ્તકો ફેંદવા ન પડે તે ખાસ હેતુ છે.

પરિશિષ્ટ ક

તંદુરસ્ત બાળક કેને કહેવું ?

(૧) તે પૂરા માસે એટલે નવ મહિના પૂરા થયા બાદ લગભગ દશથી બાર દિવસે જન્મેલું હોય.

(૨) તેનામાં જન્મથી કોઈ પણ ખોડખાંપણ હોવી ન જોઈએ.

(૩) તેનો જન્મ થતી વખતે તેનું શરીર ભરાવદાર હોય અને વજન લગભગ સાત શેર હોવું જોઈએ. દિન પર દિન તેનાં વજન, ઉંચાઈ અને છાતીનો ઘેરાવો વધવાં જોઈએ. તેની વિશેષ સમજુતી માટે નીચેના કોષ્ટક તરફ લક્ષ આપવા સૂચવું છું:

બાળકની ઉંમર	વજન રતલ	ઉંચાઈ ઇંચ	છાતીનો ઘેરાવો ઇંચ
જન્મે ત્યારે	૭	૧૯	૧૩
ચૌદ દિવસે	૮	૨૦	૧૩½
એક માસ	૯	૨૧	૧૪
બે માસ	૧૦½	૨૧½	૧૪½
ત્રણ માસ	૧૨	૨૨	૧૪½
ચાર માસ	૧૩½	૨૩	૧૫
પાંચ માસ	૧૫	૨૩½	૧૫½
છ માસ	૧૬	૨૪	૧૬
સાત માસ	૧૭	૨૪	૧૬½
આઠ માસ	૧૮	૨૫	૧૬½
નવ માસ	૧૯	૨૫½	૧૭
દશ માસ	૨૦½	૨૬	૧૭½
અગીયાર માસ	૨૧	૨૬½	૧૭½
બાર માસ	૨૧½	૨૬	૧૮
દોઢ વર્ષ	૨૨	૩૦	૧૮½

એ વર્ષ	૨૬૧૧	૩૨	૧૬
ત્રણ વર્ષ	૩૧	૩૫	૨૦
ચાર વર્ષ	૩૫	૩૮	૨૦૧૧
પાંચ વર્ષ	૪૧	૪૧	૨૧૧
છ વર્ષ	૪૫	૪૪	૨૩
સાત વર્ષ	૪૬	૪૬	૨૩૧૧
આઠ વર્ષ	૫૪	૪૮	૨૪
નવ વર્ષ	૫૭	૫૦	૨૫
દશ વર્ષ	૬૦	૫૨	૨૫૧૧
અગીયાર વર્ષ	૭૨	૫૪	૨૬૧૧
બાર વર્ષ	૭૬	૫૫	૨૭

ઉપરનું પ્રમાણ પશ્ચિમના દેશના પુરુષ બાળકોનું હોય, તેમાંથી હિંદના બાળકોનું પ્રમાણ એક આંકડો થતું લેવું અને ઊકરીઓનું ઊકરા કરતાં એક આંકડો થતું લેવું.

(૪) ત્રીજા કે ચોથા મહિને બાળકને માથું ઉંચકવાની શક્તિ આવવી જોઈએ.

(૫) ત્રીજા મહિના પછી તેની આંખમાં આંસુ આવવાં જોઈએ.

(૬) તેની ચામડી સુંવાળી, મુઠાયમ અને લોહીવાળી હોવી જોઈએ—ડાઘાડુથી વગરની.

(૭) શરીરનું બંધારણ સપ્રમાણ અને ઘાટીલું હોવું જોઈએ. વધારે પડતું મોટું માથું એ જડબુદ્ધિ અથવા ગાંડપણની નિશાની મનાય છે. તેમાં કદાચ અપવાદ હોય શકે.

(૮) બાળકની ઉંમર પ્રમાણે નાડીના ટકોરાનું પ્રમાણ:

જન્મતાં	૧૩૦ થી ૧૫૦	૧થી ૨ વર્ષ	૧૧૦થી ૧૨૦
પહેલો માસ	૧૨૦ થી ૧૪૦	૨થી ૬ વર્ષ	૬૦થી ૧૧૦
૧થી ૬ માસ	લગભગ ૧૩૦	૬થી ૧૦ વર્ષ	૬૦થી ૧૦૦
૬થી ૧૨ માસ	લગભગ ૧૨૦	૧૦થી ૧૨ વર્ષ	૮૦થી ૯૦

(૯) તેને નિયમિત દાંત આવવા જોઈએ. તે માટે તેના કયા દાંત ક્યારે આવે છે તે જાણવું જરૂરી છે. પહેલી વાર જે દાંત આવે છે તે દુધીયા દાંત કહેવાય છે.

ક્રમ	દાંતનું નામ	બાળકની ઉંમર
૧	નીચલા જડબાના વચલા બે દાંત	૬ થી ૭ મહિને
૨	ઉપલા જડબાના વચલા બે દાંત	૭ થી ૮ મહિને
૩	ઉપલા જડબાના વચલાની બાજુનો અંગ્રક	૭ થી ૯ મહિને
૪	નીચલા જડબાના વચ્ચેના દાંતની બાજુનો અંગ્રક	૧૦ થી ૧૨ મહિને
૫	આગળની દાઢો	૧૨ થી ૧૪ મહિને
૬	સૂળા (રાક્ષીઓ)	૧૭ થી ૧૮ મહિને
૭	પાછળની દાઢો	૨૦ થી ૨૪ મહિને

(૯) શાન્ત ઉંઘ આવવી, ઉંઘતી વખતે આંખ અને મોઢું બંધ રહે, ઉંઘીને ઉઠ્યા પછી આનંદી અને રમતીલાળ જણાતું બાળક તંદુરસ્ત ગણાય.

(૧૦) તેની સમજશક્તિ દિન પર દિન ખીલવી જોઈએ. લગભગ ત્રીજા મહિનાથી અથવા તે પછીથી બાળક તેની માતાને ઓળખતું હોય તેમ લાગવું જોઈએ.

(૧૧) દશ મહિના પછી તે ધુંટણીઆભર ચાલતાં શીખવું જોઈએ અથવા ધુંટણીએ ચાલતું થઈ જવું જોઈએ.

(૧૨) દોઢથી બે વરસમાં બાળકના તાળવામાં જે ખારો હોય છે તે ભરાઈ જવો જોઈએ.

(૧૩) લગભગ દોઢથી બે વરસ થતાં તેને આ...મા...મામા...કાકા...મમ...એવાં નાનાં વાક્યો બોલતાં આવડવાં જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ત્ર પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ

*

ખનાવટ—હિંગજોડમાંથી કાઢી લઈ, સંસ્કાર આપી, યુબૃક્ષિત ખનાવેલો પારો તો. ૮, સોનાનો વરખ અથવા ભસ્મ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧૬. પ્રથમ પારદમાં સોનાના વરખને મેળવી દેવો. એ પછી ત્રણ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં ઘુંટી લેવો. ત્રીજા દિવસે એક તોલો સીંધાલુણ નાંખીને ઘુંટવું. ત્યારબાદ આ ઔષધીને પાણીથી એ ત્રણ વખત ધોઈ નાંખવી. એથી સીંધવ ક્ષારની કેટલીક અસર દૂર થશે. ત્યારબાદ સોનું મેળવેલા આ પારદ સાથે ગંધક મેળવીને લાલ કપાસના કુલના રસમાં ત્રણ દિવસ તથા ઘી અને કુંવરના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી, સુકવીને આતશશીશીમાં ભરી, વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, ૬૦ કલાકનો અગ્નિ આપવો. ૩૬ કલાકે ગંધક બળી જાય છે. પછી દાટો લગાવવો અને ત્યારબાદ ૨૪ કલાક અગ્નિ આપવાથી પૂર્ણ ચંદ્રોદય આતશશીશીના ગળે લાગી જાય છે. શીશીના તળીએ થોડી કાળી રાખોડી રહે છે. જો પારદ યુબૃક્ષિત નથી હોતો તો તેને આપેલું સોનું આ રાખોડી રૂપે નીચે રહે છે. પારદ યુબૃક્ષિત હોય છે તો નીચેની રાખોડીમાં ગંધક અને ક્ષાર રહે છે. પૂર્ણ ચંદ્રોદય જે ક્રિયાકુશળ માણસ હોય તે જ ખનાવી શકે છે. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે અમે લખેલું પુસ્તક ‘ચંદ્રોદય એટલે શું?’ એ વાંચવું. તેમાં સંપૂર્ણ ક્રિયા, યુબૃક્ષિત પારદનો વિધિ અને દ્વિગુણ, પડગુણ, શોડપગુણ અને શતગુણ ગંધકજ્વરણ વગેરેનો સરલતાથી સમજાય તેવો મથાસ્થિત વિધિ અમે ખુલ્લા દીલે ખતાવેલ છે.

પ્રમાણ—૧ થી ૩ રતી મધ સાથે, નાગરવેલના પાનના રસ સાથે અથવા અનુપાનમિશ્રિત ગોળા ખનાવીને આપી શકાય છે.

ઉપયોગ-પૂર્ણ ચંદ્રોદય એ આપણા આયુર્વેદનું અમોઘ અને ધણું જ અમૂલ્ય ઔષધ છે. પરંતુ આજે લેલાગુ વેપારીઓ પૂર્ણ ચંદ્રોદયના નામે રસસિદ્ધર કે હિંગળો બનાવી તેની કૃતિને ઝાંખી કરે છે. આ ઔષધ હૃદયને બળ આપનાર, વાજકરણ, રસાયન, જંતુદ્ધ, વિપશામક અને યોગવાહી છે, વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષય, ધાતુક્ષીણતા, શુક્રની નિર્બળતા, માનસિક નિર્બળતા, હૃદયના રોગો, જીર્ણવર, નપુંસકતા, પ્રમેહ, વિષવિકાર, ક્ષય, આંતરડાના રોગ, તેમ જ અપરમાર જેવા મહા ભયાનક વ્યાધિમાં ધણું સુંદર કામ કરે છે. પરિશ્રમ વેદી, મહેનત કરી, સાચો પૂર્ણ ચંદ્રોદય બનાવનાર ધન, યશ અને માન તથા સિદ્ધિ મેળવી શકે છે અને મહા વ્યાધિને મટાડી શકે છે. વ્રદ્ધ અવસ્થા, માથે આવેલ ધોળા બાલ તથા ઘડપણની કરચલી દૂર કરીને તે નવી યુવાની આપે છે.

મલ્લસિંદૂર

બનાવટ-શુદ્ધ સોમલ તો. ૫, શુદ્ધ પારદ તો. ૧૦ તથા શુદ્ધ ગંધક તો. ૧૦

પ્રથમ પારદ અને ગંધકને મેળવી કળજલી કરવી, પછી તેમાં સોમલ મેળવી એકત્ર કરવું અને છ કલાક ઘુટવું અને ઘી તથા કુંવારના રસની ભાવના આપી, સુકવી, આતશશીશીમાં ભરી, વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, ૩૬ થી ૪૮ કલાકનો અગ્નિ આપવાથી મલ્લસિંદૂર આતશશીશીના ગળે તૈયાર થાય છે. (આ ઔષધી કુપીપકવ રસાયનની બનાવટ છે. એ વિધિની સંપૂર્ણ સમજ માટે અમારું લખેલું ‘ચંદ્રોદય એટલે શું?’ પુસ્તક અભ્યાસપૂર્વક વાંચવું.)

પ્રમાણ-૦૧ થી ૦૧૧ રતી મધ અને પીંપર સાથે.

ઉપયોગ-શ્વાસ, ખાંસી, સન્નિપાત, ઉન્માદ, અપરમાર, હીરટી-રીયા, આમવાત, શરદી, વરાધ, વાવલી, ખુસ્સી, સંધીવા, લકવો, કાલેરા વગેરે દર્દીમાં ચમત્કારિક કામ કરનાર અજબ ઔષધી છે.

ચતુર્મુખ રસ

ખનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૪, શુદ્ધ ગંધક તો. ૪, લોહભસ્મ તો. ૪, અબ્રકભસ્મ તો. ૪, સુવર્ણભસ્મ તો. ૧. આટલી વસ્તુને મેળવી, ખરલમાં નાંખી, સાત દિવસ થી તથા કુંવારના રસમાં ઘુંટવું. બાદ સુંક, હરડે અને પુનર્નવા એ ત્રણ અઢી અઢી તોલા લઇ, કવાથ (ઉકાળો) કરી, ત્રણ દિવસ એ કવાથમાં ઘુંટવું. બાદ કૌંચખીજ અને લવંગ એ બન્ને અઢી અઢી તોલા લઇ તેનો કવાથ કરી ત્રણ દિવસ ઘુંટવું. બાદ ચિત્રકમૂળ અને પદ્મકાષ્ઠ અઢી અઢી તોલા લઇ, કવાથ કરી ત્રણ દિવસ ઘુંટવું. બાદ દવાનો ગોળો ખનાવી, ઉપર એરંડપત્ર વીંટી, તેને દોરો બાંધી, એ ગોળાને અનાજના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ રાખવો. એ પછી બહાર કાઢી, ફરી ચિત્રકમૂળ અને પદ્મકાષ્ઠ બન્ને મળી પાંચ તોલાનો કવાથ ખનાવી, તેમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી, અરધી રતી અથવા એક રતીની ગોળી ખનાવવી.

પ્રમાણ—એકથી બે ગોળી. દિવસમાં બે વખત, મધ અને ત્રિકૂળ સાથે અથવા એકલા મધ સાથે અપાય.

ઉપયોગ—અગ્નિપ્રદીપક, પાર્થક, બળ વધારનાર, ક્ષય, સુકતાન, સુવારોગ, આંતરડાંના રોગ આદિને દૂર કરી, હૃદયને બળ આપવા માટે ઘણું જ ઉત્તમ રસાયન છે.

કપુર રસ

ખનાવટ—શુદ્ધ હિંગળો, અરીણ, મોથ, ઈંદ્રજવ, ગજફળ અને કપુર, એ સર્વે સમભાગે લેવાં. દરેકનું બારીક ચૂર્ણ લઇ પાણીમાં ઘુંટી, તેની એક રતીભારની ગોળી ખનાવી, સૂકવીને આટલીમાં ભરી લેવી.

પ્રમાણ—રથી ૪ ગોળી પાણી સાથે લેવી.

ઉપયોગ—જ્વરાતિસાર, સંઘ્રહણી, ઝાડા, મરડો અને રક્તાતિસાર વગેરે મટે છે.

અગ્નિકુમાર રસ

અનાવટ—શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણ, કોડીની ભસ્મ, સાજીખાર, પીપર, સુંઠ, એ દરેક તોલો એક એક, શુદ્ધ વચ્ચનાગ તો. ૩ અને કાળાં મરી તોલા ૮.

પારદ અને ગંધકની કળ્લલી કરી, તેમાં ખીજાં વસાણાં નાંખી, લીંબુના રસ સાથે બાર કલાક સુધી ખરલમાં ધુંટી, એક સ્તીભારની ગોળી અનાવી, સૂકવીને બાટલીમાં ભરી લેવી.

પ્રમાણ—૨થી ૪ ગોળી. અનુપાન—સ્વચ્છ પાણી સાથે.

સમય—દર બપોળે કે ત્રણ ત્રણ કલાકે.

ઉપયોગ—કોલેરાનું શળ, ઝાડા, વાયુ, અજીર્ણ, અગ્નિમાંઘ, વગેરે પાચનક્રિયાનાં દરદો માટે ઉત્તમ છે.

મૃતસંજીવની વટી

અનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તોલો. ૧, શુદ્ધ મલ્લ (સોમલ) તો. ૧, માણેક રસ તો. ૧, મરી તો. ૧, પીપર તો. ૨, શુદ્ધ વચ્ચનાગ તોલા ૨.

વિધિ—બધી ચીજો વિધિસર મેળવી, ખરલમાં ધુંટી, આંબળાંના રસમાં ત્રણ દહાડા મર્દન કરી, બાજરીના દાણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી.

પ્રમાણ—૨ ગોળી. અનુપાન—મધ અને આદુના રસ સાથે. ઉપયોગ—મૃત્યુ નજીક હોય તેવા સમયે આ દવા આપવાથી દરદી હુશિઆરીમાં આવે અને બે કલાક શુદ્ધિમાં રહે, વાતચીત કરી શકે અને જાગૃતિ રાખે; એ સિવાય પણ્ય શ્વાસ, કફ, ત્રિદોષજ્વર, વગેરેમાં સમજીને વાપરી શકાય છે.

ચંદ્રામૃત રસ

અનાવટ—હરડે જાલ, બહેડાં જાલ, આંબળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, ધાણા, જીરૂ, સીંધવ, એ દરેક અઠેક તોલો, શુદ્ધ પારદ તો. ૨, શુદ્ધ

ગંધક તો. ૨, પુલાવેલ ટંકણુખાર તો. ૮, મરી તો. ૪, લોહભસ્મ તો. ૨. એ સર્વ વાટેલાં લાઇ, તેમાં પ્રથમ પારદ મંધકની કન્ઝલી કરી, તેમાં લોહભસ્મ તથા ખીજી ચીજો અનુક્રમે મેળવી દેવી અને તેને ખરલમાં ઘુંટી, બકરીના દૂધમાં ઘુંટીને એક રતીભારની ગોળી બનાવી રાખવી.

પ્રમાણુ—૨થી ૪ ગોળી. **અનુપાન**—મધ અથવા ગળોના રસ સાથે.

ઉપયોગ—સાદી ખાંસી, જ્વર સાથે ખાંસી, ક્ષયની ખાંસી, વગેરે મટે છે. ઔષધ ઉત્તમ છે.

સુવર્ણ વસન્તમાલતી

બનાવટ—સુવર્ણ ભસ્મ અથવા સોનાના વરખ તોલો ૧, સાચાં મોતીની પિષ્ટિ તો. ૨, શુદ્ધ હિંગળો અથવા રસસિદ્ધર તો. ૩, ઘોળાં મરી તો. ૪, શુદ્ધ ખાપરીયું અથવા જસત ભસ્મ તો. ૮.

વિધિ—ખરલમાં નાંખી, માખણ તો. ૪માં દિવસ ત્રણ સુધી મદન કરવું, બાદ કાગદી લીંબુનો રસ તેની અંદર નાંખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. એ રીતે તેમાં માખણની ચીકાશ જણાય ત્યાંસુધી લીંબુના રસથી ઘુંટવું. બાદ ઇચ્છા મુજબ ગોળી અથવા ટીકડી વાળી સુકવી લેવી. જરૂર હોય તો ગોળીની ઉપર સોનાના વરખ ચડાવી દેવા.

પ્રમાણુ—૧ થી ૨ રતીભાર.

સમય—સવાર અને સાંજ—એ વખત અથવા જરૂર પ્રમાણે.

અનુપાન—પીપરનું ચુર્ણ વાલ ૧ તથા મધ અથવા માખણ સાથે.

ઉપયોગ—ક્ષયરોગ, મગજની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, જીર્ણ-જ્વર, ખાંસી, સંગ્રહણી, નબળાઈ, હૃદયરોગ, મસ્તકશળ, ચક્કર આવવાં તેમજ ચાલુ નબળાઈમાં ખાસ વખણાય છે. તે મગજશક્તિ વધારે છે અને જીના રોગોમાં સાફ કામ આપે છે.

પથ્ય—આ દવા ચાલુ હોય ત્યારે પચે નેવો પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો અને દરદને અનુકૂળ થાય તેવું પથ્ય પાળવું.

શીતભંજ રસ

અનાવટ—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, તામ્ર ભસ્મ, શુદ્ધ વચ્ચનામ, સુંઠ, મરી, પીપર, ટંકણુખાર, એ સર્વે સમભાગે લેવાં.

રીત—પારો તથા ગંધકની કળજલી બનાવી, બીજી દવાઓનું ચૂર્ણ તથા ભસ્મો તેમાં મેળવી, સારી પેટે ઘુંટી, તેને ચિત્રકના રસના કે ઉકાળાના ત્રણ પૂટ આપવા અને ઘુંટતા જવું. પછી નાગરવેલનાં પાનના રસના ત્રણ પૂટ આપવા અને ઘુંટતા જવું. પછી આદુના રસના સાત પૂટ આપવા અને ઘુંટતા જવું. છેવટે ગોળી વાળવા જેવું થતાં સંભાળથી મગના દાણા જેવડી ગોળી વાળી, સૂકવીને બાટલીમાં ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૧ થી ૨ ગોળી. જરૂર જણાય ત્યારે દિવસમાં ત્રણ વખત.

અનુપાન—આદુનો રસ અથવા સુંઠનું પાણી લઈ તેમાં આ ગોળી ધસીને પાવી.

ઉપયોગ—કફજ્વર, હાંફ, શીતતા (શીતાંગ), ત્રિદોષજ્વર, કફ-વાતજ્વર, શ્વાસ, અણુઉતાર તાવ, વગેરેમાં અકસીર છે. જ્યારે તાવ ઉતરી શરીર ઠંડું તથા બેશુદ્ધિ જેવું થઈ જાય છે ત્યારે આ દવાની એક માત્રા આપતાં તરત જ ગરમાવો આવી, દરદી શુદ્ધિમાં આવી જાય છે. પેટનું ચડવું, વાયુ, પેટનો દુઃખાવો, વગેરે પણ મટાડી આપે છે. ગુણુમાં તે ગરમ છે, માટે સંભાળથી વાપરવા સૂચના છે. (સામાન્ય દરદીએ આપમેળે ક્રોધ પણ દવાનો ઉપયોગ કરતાં વિચાર કરવો જોઈએ.)

સૂતિકા વિનોદરસ

અનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૨, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, ત્રિકટુ ચૂર્ણ તો. ૩, જયફળ તો. ૧, તામ્રભસ્મ તો. ૨, લોહભસ્મ તો. ૨, અબ્રક ભસ્મ તો. ૨, રસસિંદૂર તો. ૨, સુવાળીજ તો. ૧, અસેળીઓ તો. ૧, વજ તો. ૧, જવંત્રી તો. ૧, તજ તો. ૧, લવીંગ તો. ૧, હળદર તો. ૧, અતિવિષ તો. ૧, સિંધાલુણ તો. ૧, કાળીપાટ તો. ૧.

વિધિ—અધાને ખારીક વાટી લઇ, સાથે મેળવી, તેને દેવદાર્વાદિક ક્વાથની ૪ ભાવના આપવી. પછી નગોડના પાનનો રસ કાઢી તેને ૧ ભાવના આપી, ઘુંટી, અથ્થા જેવડી ગોળી કરીને સુકવી લેવી.

પ્રમાણ—૨ ગોળી.

અનુપાન—પાણી સાથે યા દશમૂળ ક્વાથ સાથે.

સમય—સવાર અને સાંજ.

ઉપયોગ—સુવાવડીનાં દરદો, સુવારોગ, તાવ, ખાંસી, ઝાડા, મંદામિ, નબળાઇ તથા ગર્ભાશયની કમજોરીને મટાડી તાકાત આપે છે.

રત્નગીરી રસ

અનાવટ—શુદ્ધ મનશીલ, શુદ્ધ હિંગળો, લવીંગ, જાયફળ, એ સર્વ સમ ભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું.

રીત—ઉપરના ખારીક ચૂર્ણને ખરસમાં ઘુંટી તેને આદુના રસના બે પૂટ આપવા. પછી તેની એકેક સ્તીભારની ગોળી કરી, સૂકવીને ખાટલીમાં ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૧ થી ૩ સ્તીભાર.

સમય—તાવ હોય ત્યારે તાવ ઉતારવા માટે.

અનુપાન—ધાણા તોલો ૦૧ લઇ, કચરી, તેને એક કલાક અઢી તોલા પાણીમાં પલાળી, હાથ વડે એળી, તે પાણી ગાળી, તેની સાથે આપવું અથવા એકલા દૂધ સાથે પણ અપાય.

ઉપયોગ—અણુઉતાર તાવ, બાળકોનો તાવ વગેરેમાં નિર્ભય-પણે અપાય છે. સંતોષકારક ફાયદો આપે છે.

આનંદભૈરવ રસ

અનાવટ—શુદ્ધ હિંગળો, શુદ્ધ વચ્ચનાગ, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, સુંઠ, મરી, પોંપર, દરેક ચીજ સમભાગે લેવી.

રીત—પ્રથમ હિંગળા સાથે ગંધકને મેળવી, તેમાં બીજી દવાઓ નાંખી, ઘુંટી, લીંબુના રસમાં વટાણા જેવડી ગોળી કરવી.

પ્રમાણ-૧ થી ૨ ગોળી.

અનુપાન-મધ અથવા સ્વચ્છ પાણી યા તો નાગરમેલનું પાન.

સમય-સવાર તથા સાંજ બે વખત અથવા જરૂર પ્રમાણે.

ઉપયોગ-તાવ, ખાંસી, ઝાડા, શરદી, દમ, સંગ્રહણી, અતિસાર, સળેખમ, કફ, વગેરેમાં વપરાય છે.

હેમગર્ભ પોટલી રસ

ખનાવટ-તામ્રભસ્મ તો. ૧, શુદ્ધ પારક તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧, સોનાના વરખ તો. ૦૧, લોહભસ્મ તો. ૦૧, રસસિન્દૂર તો. ૦૧, ચાંદીની ભસ્મ તો. ૦૧.

વિધિ-પ્રથમ બધી ચીજોને ખરલમાં નાંખી-ધુંટી, ઘેટીના દૂધમાં મદન કરી, ત્રણ પૂટ આપવા અને પછી તેની યોગ્ય માત્રામાં સોગડી બનાવી સૂકવી લેવી. બરાબર સૂકાઈ જાય ત્યારે તેની ઉપર નવું રેશમી કપડું દોરાથી મજબૂત બાંધી એક માટીના વાસણમાં લાકડીઓ ગંધક નાંખી, દીવાના તાપ ઉપર ગરમ કરી તેમાં તે પોટલી દૂબે તેવી રીતે અરધો કલાક તાપ આપી બહાર કાઢી લઈ, તરત જ કપડું જુદું કરી, અંદરથી ગોળી કાઢી લઈ, સહજ ગરમ પાણીથી ધોઈ સાફ કરીને રાખી મૂકવી. આ ગોળી એટલી સખત થઈ જાય છે કે હથોડી મારતાં પણ તૂટશે નહિ. આને હિરણ્યગર્ભની માત્રા પણ કહે છે.

ઉપયોગ-ત્રિદોષ, મૂર્ચ્છા, બેભાન, શીતાંગ, ન્યુમોનીયા, નબળાઈ, શ્વાસ, કફ, શરદી, તાવ, દમ, વગેરેમાં આમાંથી જરા પાણી સાથે ઘસી આપવાથી તાત્કાલિક ચમત્કારિક રીતે ફાયદો કરે છે.

પ્રમાણ-આશરે ધંભાર દવાનો ધસારો એક વખત આપવો. જરૂર જણાય તો બે કલાક પછી બીજી વાર આપવું.

ત્રિભુવન કીર્તિરસ

ખનાવટ-હિંગોળ શુદ્ધ, વચ્છનાગ શુદ્ધ, સુકંઠ, મરી, પીપર, પુલાવેલો ટંકણખાર, પીપરીમૂળ, દરેક તોલો એક એક લેવાં.

રીત—દરેક વસ્તુનું અલગ અલગ ચૂર્ણ બનાવી, પ્રથમ એક ખરલમાં હિંગળો નાંખી, તેને ઘુંટતાં જવું. અને તેમાં એક એક ચીજનું ચૂર્ણ નાંખતાં અને ઘુંટતાં જવું. જ્યારે બરાબર ઘુંટાઈ જાય ત્યારે તુલસીનો રસ, ધતુરોનાં પાનનો રસ, આદુનો રસ—એ દરેકની એક એક ભાવના જુદી જુદી આપી, ખરલમાં ઘુંટીને તેની અણોદી જેવડી ગોળી વાળી સૂકવીને ભરી લેવી.

પ્રમાણ—૨ થી ૪ ગોળી.

સમય—સવાર, અપોર, સાંજ અથવા ચાર ચાર કલાકે.

અનુપાન—સુદર્શનના ફાંટ સાથે અથવા પાણી સાથે.

ઉપયોગ—પિત્તજ્વર, કફ કે વાયુજ્વર તથા ચાલુ તમામ જાતના તાવમાં વપરાય છે અને સારો ફાયદો આપે છે. ઇન્ફલ્યુએન્સા તથા મુદતીયા તાવમાં પણ સાઈ કામ કરે છે.

અર્કાદિ કવાથ

બનાવટ—આકડાના મૂળની છાલ તો. ૨, જીરું તો. ૧, કાકડા-સીંગ તો. ૧, ભોંરીંગણી તો. ૧, કાયફલછાલ તો. ૧, ભારંગી તો. ૧, સુંઠ તો. ૧, પુષ્કર મૂળ તો. ૧, મરી તો. ૧. પીંપર તો. ૧.

રીત—ઉપરની ચીજોનો કવાથને લાયક જાડો ભૂંડા કરી તેમાંથી એ તોલા લઈ પાણી તો. ૪૦માં કવાથ કરી બાકી જ્યારે પાંચ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી લઈ કપડે ગાળી લેવું.

પ્રમાણ—અઢી અઢી તોલા સવાર સાંજ એ વખત લેવું.

ઉપયોગ—શીતાંગ, કફ, ત્રિદોષજ્વર, શ્વાસ, ખાંસી, ન્યુમોનીયા, વગેરેમાં આમ તથા કફને પચાવી શ્વાસનળીને સુધારે છે.

દશમૂળાદિ કવાથ

બનાવટ—શાલવણ મૂળ, પીઠવણ મૂળ, ખેડી તથા ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળ, ગોખરનાં મૂળ, બીલીનાં મૂળ, અરણીનાં મૂળ, અરકુશીનાં મૂળ, શીવણનાં મૂળ, પાટલાનાં મૂળ.

રીત—અધાને સરખે વજને લઇ, ખાંડી, જાડી ચાળણીએ ચાળી, ભૂકા કરવો. અંશેર પાણીમાં અઢીઠૂપીઆભાર નાંખી કવાથ ઉકાળી, પાંચ તોલા આકી રહેતાં તે ગળીને પી જવો.

અનુપાન—પીપરનું ચૂણું.

ગુણ—વાત-કફજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, સુવાવડી સ્ત્રીઓના તાવ, ખાંસી અને સર્વ વિકારોમાં ઘણું સાફ કામ કરે છે.

પ્રતાપ લકેશ્વર રસ

બનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧, લોહ ભસ્મ તો. ૪, અભ્રકભસ્મ તો. ૨, મરી તો. ૩, શંખ ભસ્મ તો. ૮, વચ્ચનાગ તો. ૧, અડાયાં છાણાંની રાખ તો. ૧૬.

રીત—આ દવાને બારીક વાટી, કપડછાણ કરી, બાટલીમાં ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૩થી ૬ રૂતીભાર મધ સાથે.

ઉપયોગ—સુવાવડી સ્ત્રીના તમામ રોગોમાં આ દવા અજબ કામ કરે છે. તાવ, ખાંસી, માથાનું દરદ, વાયુ, શરદી, આંચકી, ચૂંક, વાતરોગ, કફરોગ, ત્રિદોષ, અતિસાર, વગેરેમાં વપરાય છે અને સારો ફાયદો આપે છે.

અભ્રક ભસ્મ

શોધન—સારા કાળા રંગનો ચમકતો, પથ્થર જેવો ભારી વજનનો અભ્રક લાવી તેને મૂસમાં રાખી ખૂબ તપાવવો, જેથી તે લાલ થઈ જશે. તેને ગાયના દૂધમાં ઠારવો. ફરી પાછો ગરમ કરી તેવી રીતે સાત વખત ઠારવાથી ઝીણો ભૂકા થઇ છુટો પડી જશે. તેને ખાટી છાશમાં કે ગૌમૂત્રમાં ૪૮ કલાક પલાળી રાખી, પછી તેની સાથે ખારેકના ઠૂણીઆ કે ખોરના ઠૂણીઆ નાંખી એક ધાબળીના કપડામાં નાંખી ખૂબ ચોળવાથી તેનો ઝીણો ભૂકા વાસણમાં ભેગો થશે. એ ભેગો થયેલ ભૂકા ઉપરથી કાઢી નાંખતાં ચોકખો અભ્રક અથવા શુદ્ધ ધાન્યાભ્રક થયો ગણાય. તેને સૂકવી લેવો.

મારણુ—ધાન્યાબ્રકને નીચે બતાવેલાં ઔષધમાં દરેક દવા સાથે જુદા જુદા દશ દશ ગજપૂટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ગૌમુત્ર, કુંવાર, આકડાનું દૂધ, અરકુસી, ભોરોંઝણી, કુંગળી, આદુનો રસ, થોરનું દૂધ, મજ્જા, અગથીઓ.

વિધિ—ધાન્યાબ્રકમાં દવાનો રસ કે કવાથ નાંખી, બરાબર એક દિવસ ઘુંટી, ટીકડી બનાવી, તાવડી પર રાખી, ઉપર બીજી તાવડી મૂકી, કપડામાંથી ક્યાં સિવાય ગજપુટમાં મૂકી ભઠ્ઠી આપી દેવી. ઠંડું થયે કાઢી, ફરીથી તે પ્રમાણે કરવું. આવી રીતે ૧૦૦ ગજપૂટ આપવા અને તે નિશ્ચંદ્ર થઇ લાલ રંગ થઇ જાય પછી ઘુંટી, કપડેથી ઘાળી, આખી ભસ્મને બાટલીમાં ભરી રાખવી.

પ્રમાણુ—૨થી ૪ સ્તીભાર.

સમય—સવાર સાંજ બે વખત.

અનુપાન—મધ સાથે અથવા રોગાનુસાર.

ઉપયોગ—નબળાઇ, ક્ષીણતા, ધાતુક્ષય, ખાંસી, ક્ષય, કફ, દમ, જીર્ણવર, પાન્ડુરોગ વગેરે મટે છે અને લોહી વધારે છે.

હિંગુલેશ્વર રસ

બનાવટ—શુદ્ધ હિંગળોક, પીંપર અને શુદ્ધ વચ્ચનાગ સમભાગે લેવાં. તેને પાણીમાં વાટી, એક દિવસ ખરલમાં ઘુંટવું. પછી એકેક સ્તીભારની ગોળા બનાવી, સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવી.

પ્રમાણુ—દિવસમાં ત્રણ વખત.

અનુપાન—પાણી સાથે

ઉપયોગ—વાતજ્વર તથા નવીન તાવમાં વપરાય છે.

મહા લક્ષ્મીનારાયણ રસ

બનાવટ—શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, શુદ્ધ ઝેરકુચલાં, શુદ્ધ હિંગુળ, નગોડનાં બીજ, અતિવિષ, પોંપર, કડાછાલ, સોંધાલુણ, વચ્ચનાગ, અબ્રક ભસ્મ એ દરેક એક એક તોલો લેવાં.

રીત-ઉપરના ચૂથુંને દાંતમૂળના ઉકાળાની તથા ત્રિક્ષણના ઉકાળાની અંદર ત્રણ ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી સૂકાય ત્યારે ગોળી બનાવી કે ધુંટીને બાદલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણ-૬ થી ૧૨ ઝેન.

અનુપાન-મધ સાથે ચાટવું.

ઉપયોગ- તાવ, કફ, ન્યુમેનીઆ, આંચકી, શરદી, છાતીમાં કફ કે શરદીથી નિકળતું શ્વળ (પાર્શ્વશ્વળ) વગેરે મટે છે. બાળકોની આંચકી માટે ખાસ વખણાયેલી દવા છે.

સૂચના-બાળક માટે એકથી બે ઝેન દર બે કલાકે દેવી કે જેથી તુરતમાં આંચકી માટે ફાયદો થાય છે.

સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ

બનાવટ-સુવર્ણમાક્ષિક લાવી, તેને ગરમ પાણીથી ઘોષ, સૂકવી, સાફ કરી, તેનો ભૂકો કરી, ચૂલા ઉપર તવો ચડાવી તેમાં નાંખી, ધીમે તાપે (આંગણામાં) ગરમ કરવું અને તવેથાથી હલાવતા જવું. આ પ્રમાણે કરતાં તેમાંથી ભડકા નીકળી ગંધકનો ભાગ છે તે બળી જશે અને રાતા રંગની ભસ્મ થયેલી જણાશે. ત્યારે તેમાં થોડુંક એરંડીયું નાંખી ધુંટતા જવું, અને ધીમે તાપે તે બાળી નાંખવું. પછી તેમાં ત્રિક્ષણનો અને કુથલીનો કવાથ અને લીંબુનો રસ થોડો થોડો નાંખી, બરાબર લાલ રંગ થાય ત્યાંસુધી હલાવ્યા કરવું. પછી ઉતારી લઈ ઠંડું થાય ત્યારે તેમાં કુંવારનો રસ નાંખી, ધુંટી, એક સરાવમાં મૂકી, સંપૂટ કરી, નાનો (પચાશ જાણીનો) હલકો પૂટ આપવો. આ પ્રમાણે એના બે ત્રણ પૂટ આપી દેવાથી ઉત્તમ પ્રકારની શુદ્ધ લાલ ભસ્મ બનશે.

પ્રમાણ-૨થી ૪ સ્તીભાર.

અનુપાન-મધ અથવા ઘી સાથે.

સમય-સવાર સાંજ બે વખત.

ઉપયોગ—નળળાઇ, પાંડુરોગ, સ્ત્રીઓની નળળાઇ, મનુદોષ, શીકાશ, લોહીવિકાર અને પ્રદર વગેરે મટાડી શક્તિ આપે છે, ભૂખ લગાડી, પાચનશક્તિ સુધારે છે.

પચ્યામૃત પર્પટી

ખનાવટ—પારદ તો. ૪, લોહ ભસ્મ તો. ૨, તામ્ર ભસ્મ તો. ૦૧, અબ્જ ભસ્મ તો. ૧, ગંધક તો. ૮.

રીત—પ્રથમ પારદ-ગંધકની કળ્લલી કરી તેમાં ખીજી ભસ્મો મેળવી-ધુંટી, લોહાની કડાઈમાં અમિ ઉપર ગરમ કરી, ગાયનું છાણ પાથરી, ઉપર કેળનું પાન ગોઠવી, એક પાતરા ઉપર ઢાળી દઇ, ઉપર ખીજી પાતર તથા છાણ ઢાંકી લઇ, પછી કાઢી લઇ, ધુંટીને ખાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૨ થી ૪ સ્તીભાર એ વખત.

અનુપાન—કડાછાલ કે પીંપરના ચૂર્ણ સાથે મધમાં ચાટવી.

ઉપયોગ—ઝાડા, હરસ, મંદામિ, સંગ્રહણી, મરડો, ક્ષય, પાન્ડુ-રોગ, અશ્લેષિત, પેટનાં જૂનાં દરદો માટે ઉત્તમ છે.

પથ્ય—મીઠી તાજી છાશ તથા રાતા ચોખાના ખોરાક પર રહી આ દવા વાપરવાથી અનેક દરદી સારા થાય છે.

સૂચના—અનુકૂળ સંગ્મેગ હોય તો દૂધ, કેરી, ફળો તેમ જ ખીજો ખોરાક પણ આપી શકાય છે.

લોહ ભસ્મ

શોધન—લોહું, ગળવેલ, રૂક, પોલાદ એ જુદા જુદા પ્રકારના લોહમાંથી ઉત્તમ લોહું લાવી, તેનો બૂકા કરી, તેને મૂસમાં મૂકી, તપાવી ખૂબ લાલ થાય ત્યારે તેને ગૌમૂત્રમાં, છાશમાં, કુલથીના ક્વાથમાં, તેલમાં અને ત્રિક્ષણના ક્વાથમાં—જુદી જુદી દરેક ઘીજમાં પાંચ પાંચ વખત, તપાવી—તપાવીને ઠારવાથી ઝીણો બૂકા થઇ જશે. આ તૈયાર થયેલ બૂકાને કેળના ઝાડનો રસ કાઢી, તેમાં એ દિવસ પલાળી રાખી મૂકવું.

મારણુ—કેળના રસના પ્રથમ ત્રણ પૂટ તથા ગૌમૂત્રના ૧૦ પૂટ, કુંવારના રસના સાત પૂટ, તથા ત્રિક્ષણાંના ક્વાથના પાંચ પૂટ, એકી રીતે જુદા જુદા ૨૫ પૂટ આપવા. દરેક ચીજમાં એક એક દિવસ ઘુંટી, એક એક ગજપૂટ આપવો. છેવટે ઘેરા રંગની લાલ ભરમ તૈયાર થાય ત્યારે તેને પાંચ ગજપૂટ જાંબુના રસના આપવા અથવા એક ગજપૂટ હિંગળાનો આપી, તૈયાર કરી, કપડે ચાળી, બાટલી ભરી રાખવી. બાટલા પૂટ બરાબર આપવાથી નરમ, ખુલતી અને સારા રંગની ભરમ તૈયાર થઇ જશે.

પ્રમાણુ—૨ થી ૪ રતિભાર.

અનુપાન—મધ સાથે ચાટી ઉપર દૂધ પીવું.

સમય—સવાર, સાંજ બે વખત.

ઉપયોગ—ફીકાશ, પાંડુ, હરસ, નખળાઇ, મંદાસિ, મગજની નખળાઇ, ક્ષીણતા, વીર્યસ્રાવ, નેત્રની કમળેરી, વગેરે દૂર કરી, બળ તથા વીર્ય વધારે છે.

નોંધ—આ લોહને કુંવાર, જાંબુ, ગૌમૂત્ર, ત્રિક્ષણાં અને શેરડી એ દરેકના વીસ વીસ પૂટ આપવાથી, શતપૂટી લોહ થાય છે.

મહા ગંધક

બનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧, જલકળ તો. ૧, જવંત્રી તો. ૧, લવીંગ તો. ૧, લીંબડાનાં પાન તો. ૧, નગોડાનાં પાન તો. ૧, એલચી તો. ૧.

વિધિ—પ્રથમ પારદ-ગંધકની કળ્લલી બનાવી, પર્પટીની રીતથી પર્પટી બનાવી લેવી. બાદ એ પર્પટીને ખરલમાં નાંખી બીજાં દ્રવ્યો સાથે નાંખી પાણીથી બે દિવસ ખરલ કરવું. બાદ ગોળો બનાવી, સાચાં મોતીની છીપના સંપૂટમાં એ દવા મૂકી, બરાબર શીટ કરી, ઉપર કાળી માટીનો બખ્ખે આંગળ લેપ કરી, સળગતાં છાણાંની વચ્ચે એ સંપૂટને મૂકી દેવું. અગ્નિની આંચથી લાલ થઇ જાય ત્યારે બહાર

કાઠી ઠરવા દેવું. બસાબર ઠંડું થયે છીપમાંની દવાને લઇ ખરબમાં નાંખી છ છ રતીની ગોળી પાણીથી ખનાવવી. અગર પાઉડર જ રહેવા દેવો.

પ્રમાણ—૪ થી ૬ રતીભાર

અનુપાન—મધ, માખણ, પાણી અથવા રોગાનુસાર

સમય—સવાર, સાંજ એ વખત.

ઉપયોગ—જ્વર, પ્રવાહિકા, દુષ્ટ સંગ્રહણી, સ્તનિકારોગ, રક્તાશ, તેમ જ બાળકોના તમામ રોગ, ઋષોના પ્રદર, આદિ રોગોમાં બહુ સાઈ કામ કરે છે. અનુભવસિદ્ધ દવા છે,

માણેક રસ

ખનાવટ—વરખી હરતાલ ઉત્તમ પ્રકારની લાવી, તેના ચણાની દાળ જેવા ટુકડા કરી, શોધન કરી લેવું.

શોધન—દોહાચત્રમાં ચૂનાનું પાણી ભરી, તેની અંદર હરતાલને આઠ પ્રહર સુધી બાફ આપવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. પછી અભ્રકનાં એ મોટાં પતરાં લઇ એક પતરા ઉપર હરતાલના ટુકડા રાખી તે પતરાની કિનારી પર બઉંના લોટની કિનારી કરી, તેની ઉપર બીજું પતરું અભ્રકનું રાખી, સાંધ બંધ થઇ જાય તેમ કરી દેવું. વચ્ચે હરતાલ છૂટી છૂટી પથરાએલી રહે તેમ કરવું. પછી અડાયાં છાણાં નિર્ધૂમ આગિ હોય તેના પર એને રાખી દેવું. થોડી વારમાં તે તાપથી હરતાલ પીળો રૂપ બદલી રસરૂપ થતાં રક્તવર્ણમાં ફરી જશે. એટલે ઉતારીને રાખી લેવું અને ઠંડું થતાં ઉમેડી અંદરથી એ હરતાલનું રૂપાંતર જેને વૈદ્યો ‘માણેક રસ’ કહે છે તેના ટુકડા લઇ લેવા અને તેને દવાના કામમાં વાટીને વાપરવા.

ગુણ—ઉપયોગ—શુદ્ધ હરતાલના સ્થાનમાં આ માણેક રસ વાપરી શકાય છે. તે સિવાય તાવ, રક્તવિકાર, ખોટી ગરમી અને બીજા આમડીના કેટલાક રોગોમાં બહુ જ સારી અસર બતાવે છે.

મથુ વૈદ્યો તેને હરતાલ ભરમની અવેજીમાં પણ વાપરે છે. તે અનેક રસયોગોમાં પણ વપરાય છે.

માત્રા—૧ રતીભાર.

અનુપાન—મધ અથવા રોગાનુસાર.

લોકનાથ રસ

અનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૨, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, પીળી કાડીઓ તો. ૮, ટંકણુખાર તો. ૧, શંખના ટુકડા તો. ૧૬.

વિધિ—પારદ અને ગંધકનીક કળ્લલી બનાવી, દરેક કાડીઓની અંદર તે ભરી દેવી. બાદ ટંકણુખારને ગાયના દૂધમાં ઘુંટી, તેનાથી કાડીઓનાં મોઢાં બંધ કરી દેવાં. ત્યારબાદ બે સરાવ લઘુએક સરાવમાં શંખના અરધા ટુકડા મૂકી, ઉપર કળ્લલી ભરેલી કાડીઓ બરાબર ગોઠવી, તેની ઉપર બીજું સરાવ ઉંધું મૂકી, સંપૂર્ણ બનાવી લેવો. ઉપર કપડાં મઢી કરી, બરાબર સૂકાવ્યા બાદ પાંચ શેર છાણાંની આંચ આપવી. ઠંડું થયે બહાર કાઢી સરાવ સિવાયની અંદરની બધી ઔષધીને તથા શંખના ટુકડાને ખરલ કરી શીશીમાં ભરી લેવું.

પ્રમાણ—૩ થી ૬ રતીભાર.

અનુપાન—કાળાં મરી તથા ઘીની સાથે વાતવ્યાધિમાં, માખણ સાથે કફવ્યાધિમાં, અથવા રોગાનુસાર અનુપાન આપવું.

સમય—સવાર સાંજ બે વખત.

ઉપયોગ—અતિસાર, ક્ષય, અરૂચી, સંગ્રહણી, કૃશતા, મંદાગ્નિ, ખાંસી, શ્વાસ, ગુદમ, વગેરે વ્યાધિઓમાં બહુ સાફ કામ કરે છે. પ્રયોગ ચાલે તે દરમ્યાન સાસ્ત્રિક ખોરાક આપવો. તેજ, મરચું તથા ખટાશની પરેજી રાખવી.

કૃમિકુઠાર રસ

અનાવટ—કપુર તો. ૮, ત્રાયમાણ તો. ૧, ઐજમો તો. ૧, કડાછાલ તો. ૧, વાવડીંગ તો. ૧, શુદ્ધ હિંગળો તો. ૧, કેશર તો. ૧, શુદ્ધ વચ્ચનાગ તો. ૧, પિત્તપાપડો તો. ૧.

રીત—દરેક દવાનું ચૂર્ણ લઈ, ખરલમાં ધુટી, તેને પ્રથમ બાફી, પછી લાંગરો અને પછી ઉંદરકનીના રસની અથવા ક્વાથની એકએક લાવના આપી, સ્તીભારની ગોળી બનાવી, જાંચે સૂકવી, બાટલીમાં ભરી લેવી.

પ્રમાણ—૨ થી ૪ ગોળી.

અનુપાન—મધ સાથે અથવા વાવડીંગના ક્વાથ સાથે.

સમય—દરરોજ સવારમાં અગર જરૂર જણાય ત્યારે.

ઉપયોગ—પેટનાં કૃમિ, અજીર્ણ, ચૂંક, મોળ, વાતુ, ઝાંડા, ઉલટી, કાલેરા, વગેરેમાં કાયદાકારક છે.

ગંધકવટી

બનાવટ—લસણ, જીરૂ, શુદ્ધ ગંધક, સિંધાલૂણ, સુંઠ, મરી, પીપર, શેકલી હિંગ, એ સર્વ સમભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી, લીંબુના રસમાં મદન કરી, ચણા જેવડી ગોળી બનાવી સૂકવી લેવી.

પ્રમાણ—૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત.

અનુપાન—પાણી સાથે.

ઉપયોગ—વાયુ, અજીર્ણ, ઉલટી, મોળ, અશ્મી, શળ, ઝાંડા, કાલેરા-વગેરેમાં ઉત્તમ ઉપાય છે. કાલેરા માટે વખણાય છે.

સૂચના—કાલેરામાં કુંગળીના રસ સાથે એક કે બે બખ્ખે કલાકે બે બે ગોળી આપવાનું ચાલૂ રાખવાથી વાયુ શાન્ત થઈ ઝાંડા બંધ થાય છે અને પેટ ચઢતું નથી, તેમ જ ગરમી ટકી રહે છે.

શંખ ભસ્મ

શોધન—શંખ લાવી તેના ટુકડા કરી, અગ્નિ વચ્ચે મૂકી, ખૂબ તપાવી, તેને લીંબુના રસમાં ઠારવા. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વખત કરવાથી નરમ ભૂકા થઈ જશે.

મારણ—આ શુદ્ધ કરેલ શંખના ભૂકાને ખરલમાં નાંખી, લીંબુના રસમાં અથવા કુંવારના રસમાં ધુટીને ટીકડી બનાવી, સૂકવી,

સંપૂટમાં ભરી, ગજપૂટનો એક અગ્નિ આપવાથી, ફૂલીને શ્વેત રંગની ભસ્મ થઇ જશે. તેને વાટી, કપડે ચાળી, ખાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણુ—૩ થી ૬ રતીભાર.

અનુપાન—મધ અથવા પાણી સાથે.

સમય—સવાર-સાંજ બે વખત.

ઉપયોગ—પેટનો વાયુ, ચૂંક, ગોળો, ઝાડા, અજીર્ણ, આફરો, ગુલ્મ, ખાંસી, કફ વગેરે મટે છે અને પેટનાં જૂનાં-નવાં દરદોને મટાડે છે.

શુંગ ભસ્મ

બનાવટ—સાબરશીંગના ટુકડા કરી તેને તપાવીને તીલવણીના રસમાં, ૨૧ વાર ખુઝાવવા. પછી તેને તીલવણીના રસમાં ઘુંટી લઇ, ટીકડી કરી, સંપૂટમાં રાખી, ગજપૂટ અગ્નિ આપવો. સફેદ રંગની ભસ્મ થઇ જશે. (તીલવણીને હુન્નહુલ અથવા બીધરો પણ કહે છે.)

પ્રમાણુ—૩ રતીભાર **અનુપાન**—મધ સાથે.

ઉપયોગ—ન્યુમોનીઆ કે શરદીના તાવમાં જ્યારે પાશ્વશ્લેષ નીકળતું હોય ત્યારે આ દવાથી બહુ જ સારો લાલ થાય છે. કફજ્વર અને પડખાના શ્લેષમાં વાપરવી.

કોડી ભસ્મ

શોધન—પીળા રંગની ખૂબ વજનદાર કોડીઓ લાવી તેને ગરમ પાણીથી ધોઈ, સાફ કરી, કોલસામાં મૂકી, ખૂબ તપાવી, તેને લીંબુના રસમાં ઠારવી. એથી તે શુદ્ધ થઇ જાય છે અને ભૂંડા પણ ચર્ષ્ જાય છે.

મારણુ—તૈયાર થયેલા ભૂકાને ખરલમાં નાંખી તેને કુંવારના રસમાં ઘુંટી, ટીકડી બનાવી, સૂકવી, સંપૂટમાં મૂકી, તેને ગજપૂટનો અગ્નિ આપવો. તેવી જ રીતે ફરી લીંબુમાં ઘુંટી, બીજો અગ્નિ આપવો. પછી વાટી, કપડે ચાળી, ખાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણુ—૨ થી ૪ રતીભાર.

અનુપાન—નાગરવેલનાં પાન સાથે કે મધ અથવા પાણી સાથે.

સમય—સવાર, અપોર, સાંજ ત્રણ વખત.

ઉપયોગ—આફરો, સારણગાંઠ, ગોળો, ચૂંક, ગુલ્મરોગ, વાયુ, પેટનો ઝીણો દુઃખાવો, મંદામિ, જીર્ણીજ્વર, નબળાઇ વગેરે મટાડી ખોરાક પચાવે છે.

છીપ (શુક્તિ) ભસ્મ

શોધન—કોડી પ્રમાણે શોધન કરવું.

મારણુ—લીંબુના રસમાં અથવા કુંવારના રસમાં તેને મૂકી, એ ગળપૂટ આપવાથી ચેતરંગની ઉત્તમ છીપ ભસ્મ થાય છે. તેને વાટી, કપડે ચાળી બાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણુ—૨ થી ૪ સ્તીભાર.

અનુપાન—માખણુ કે મધ સાથે.

સમય—સવાર-સાંજ એ વખત.

ઉપયોગ—પેટનો વાયુ, ગોળો, મગજની નબળાઇ, જીર્ણીજ્વર, ઉલટી, ખાંસી, તાવ, ગુલ્મ, વાયુ, વગેરેને મટાડી શક્તિ આપે છે અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે.

અમૃતાર્ણવ રસ

ખનાવટ—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧, લોહભસ્મ તો. ૧, ટંકણુખાર તો. ૧, રાસ્ના તો. ૧, વાવડોંગ તો. ૧, ત્રિક્ષ્ણાં તો. ૩, દેવદાર તો. ૧, ચિત્રક તો. ૧, ગળો તો. ૧, પદ્મકાષ્ઠ તો. ૧, વચ્છનાગ તો. ૧.

પારદ-ગંધકની પ્રથમ કળજલી કરી, અધાં વસાણાં સાથે મેળવી, એક દિવસ ઘુંટી બાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણુ—૨ થી ૪ સ્તીભાર.

અનુપાન—અરુણીના રસ અને મધ સાથે.

ઉપયોગ—જીએ પ્રકારની ખાંસી-નવી કે જૂની મટાડે છે.

બ્રાહ્મીવટી

બનાવટ—બ્રાહ્મી તો. ૫, રસસિંદૂર તો. ૨, અબ્રક ભસ્મ, અંગ ભસ્મ, શુદ્ધ શિલાજીત, મરી, પીપર, વાવડીંગ, એ દરેક એકેક તોલો.

સર્વે વસ્તુને પારીક કરી-મેળવી ખરલની અંદર નાંખી, અઢી તોલા બ્રાહ્મીનો વીશ તોલા પાણીમાં કઢાય કરી, પાંચ તોલા પાણી રહેતાં તેને ગાળી, તે પાણીમાં ઘુટવું. સુકાયા પછી મગના દાણા ખરાબર ગોળી વાળવી.

પ્રમાણ—૧ થી ૨ ગોળી દૂધ સાથે.

ઉપયોગ—તાવ પછીની નળગામ્, જીર્ણવર, મગજની કમજોરી, હૃદયની નિર્બળતા, સ્મરણશક્તિનો અભાવ, ધાતુસ્રાવ, વગેરે બિમારીમાં ઉપયોગી છે. તાવને ઉતારે છે, મોતીઝરામાં તાવની અંદર પ્રલાપ, અતિસાર વગેરે થઈ આવે છે ત્યારે અને સન્નિપાતમાં પણ આ ઔષધ આપી શકાય છે.

પુનર્નવાદિ કવાથ

બનાવટ—સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, નાની હરડે, ગળો, ચિત્રક મૂળ, ભારંગ મૂળ, દેવદાર-એ સર્વે સમભાગે લઈ, કવાથ જેવો જડો બૂકો ભરી રાખવો અને જરૂર જણાયે કવાથની રીતે કાઢો બનાવી ઉપયોગમાં લેવો. (એક લાગ દવાના અને ૧૬ લાગ પાણી. તેમાંથી અષ્ટમાંશ રાખવું.)

પ્રમાણ—પ્રવાહી કવાથ ૨૧૧ તોલા (બૂકો ૧૧ તોલો.)

ઉપયોગ—સર્વાંગ શોથ-હાથ, પગ, મોઢું ને પેટ પરનો સોજો આ કવાથથી તરતમાં મટી જાય છે.

સૂચના—અહાર લગાડવા માટે અરણીનાં પાનનો રસ આખા શરીરે લગાડવો અને ખાવા માટે રોગાનુસાર કોઈ પણ દવા અથવા આરોગ્યવધની નામની દવા વાપરવાથી તરતમાં સારો ફાયદો થાય છે.

સંજીવની ગુટીકા

ખનાવટ—વાવડીંગ, સુંઠ, પીંપર, હરડે, બહેડાં, આંબળાં, વજ, ગળો, શુદ્ધ બીલામાં, શુદ્ધ વચ્છનાગ, એ સર્વે સમલાગે ચૂર્ણના રૂપમાં લઈ લેવું.

રીત—ઉપરના ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી, ગૌમૂત્રમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળી બનાવી, સૂકવી, આટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૧ થી ૩ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત અથવા જરૂરત પ્રમાણે.

અનુપાન—આદુનો રસ અથવા સ્વચ્છ પાણી.

ઉપયોગ—અજીર્ણ, ઉલટી, જ્વર, ત્રિદોષ, મરડો, સન્નિપાત, વગેરેમાં વપરાય છે.

દશાંગ લેપ

ખનાવટ—સરસડાની છાલ, તગર, જેડીમધ, રતાંજલી, જટામાંસી, હળદર, કઠં, વાળો, એલચી, એ સર્વ ચીજો સમલાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી, તેને જરા ઘીનો કરમો આપી, આટલી ભરી રાખવી.

વાપરવાની રીત—જરૂર જણાય ત્યારે એક પત્થર ઉપર લેપનો જુકો મૂકી, ગુલાબજળ નાંખી, વાટીને લેપ જેવું બનાવી, જરૂર પ્રમાણે જડો લેપ બનાવી, લગાડી, તેની ઉપર એક પાન મૂકીને પાટો બાંધી દેવું. ગુલાબજળ ન મળે તો પાણી પણ ચાલે.

ઉપયોગ—ગરમીથી થતાં ગડગૂમડ, સોજો, દાહ, રતવા, ડિંદરવા, ઝેરી પ્રાણીઓના ડાંખથી થતો સોજો, વનસ્પતિના ઝેરથી થતો સોજો તથા દાહ અને બળતરા મટી જાય છે.

પાંચગુણુ તેલ

ખનાવટ—હરડેછાલ, બહેડાંછાલ, આંબળાની છાલ, એ ત્રણ પાંચ પાંચ તોલ્લ મળી કુલ્લે તોલ્લ પંદર તથા લીંબડાનાં પાન તો. ૧૫ અને નગોડાનાં પાન તો. ૧૫ લઈ તેનો પાણી તો. ૩૦૦ માં ક્વાથ

કરવો. જ્યારે પાણી તો. ૧૦૦ રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લેવું. તેમાં નીચેની ચીજો નાંખી ફરી પાક કરવો.

ગુગળ તો. ૫, રાળ તો. ૫, સેલારસ તો. ૫, મીથુ દેશી તો. ૫, ગંધબેરજો તો. ૫, તલનું તેલ તો. ૬૦.

રીત—આ ચીજોમાંથી પ્રથમ તેલ તથા પાણી નાંખી મોટા વાસણમાં ધીમે તાપે પાક કરી, પાણી બળી જાય, તેલ રહેલું દેખાય ત્યારે, બીજી ચીજો નાંખવી. અધું મળીને એકરસ થઈ જાય ત્યારે ગાળી લેવું. પછી તેમાં કપુર તો. ૫ તથા કારબોલીક એસીડ તો. ૨૧ નાંખી બાટલીમાં ભરી લેવું.

ઉપયોગ—કાનમાંથી રસી આવવી, દાઝવું, વ્રણ, નાડીવ્રણ, ઘાંઝ, પરવાળાં, ચાઠાં, નાની નાની ફેડકાઓ, ચેપવાળાં ગૂમડાં, વગેરેમાં આ તેલ સારો અંતે સિદ્ધ ઉપાય છે. જરૂર મુજબ દીપાં નાંખવાં અથવા વાટ ભરીને નાંખવી કે રત્ન પૂમકું લગાડવું, જેથી ઉપર કહેલાં દરદો મટે છે. વ્રણ અથવા ફેસીંગના કામ માટે સર્વોત્તમ ઉપાય છે. બળેલા ભાગ ઉપર લગાડતાં ઠંડક આપે છે.

અભયાદિ કવાથ

બનાવટ—હરડે, નાગરમેથ, ધાણા, રતાંજલી, પદમક, અરકુ-શીનાં પાન, ઈંદ્રજવ, વાળો, ગ્રજો, ગરમાળનો ગોળ, કાળીપાટ, સુંક, કકું.

વિધિ—બધી ચીજો સરખા વજને લઈ, ખાંડી, જાડી ચાળણીએ ચાળી, ભૂંકા કરવો. બશેર પાણીમાં અઢી રૂપીઆભાર કવાથ ઉકાળી પાંચ તોલા બાકી રહેતાં ગાળી પી જવો.

અનુપાન—પીપરનું ચૂર્ણ વાલ ૧.

ગુણ—ત્રિદોષજ્વર, તરસ, દાહ, અણુઉતાર તાવ, તંદ્રા, થેન તથા વિષમજ્વરમાં આપવાથી ઘણું સારું કામ આપે છે. આ ઉકાળો દીપન-પાયન છે અને મળ, મૂત્ર, વાતુ, ઝાડાનો કબજો તથા અરચીનો નાશ કરે છે.

પ્રવાલ ભસ્મ

શોધન—પ્રવાલની ડાંખળી લાવી તેને ગરમ પાણીથી ધોઈ સાફ કરી, તેની પોટલી બાંધી, દોલાયંત્રમાં ગૌમૂત્ર, લીંબુનો રસ અને સીંધાલુણ નાંખી, તેમાં ત્રણ કલાક સુધી બાંધી લેતાં શુદ્ધ થાય છે.

મારણ—શુદ્ધ કરેલ પ્રવાલને એક માટીના ઢાંડલામાં કુંવારનાં લાવરાં ભરી તેની ઉપર મૂકી, તે ઉપર કુંવારનાં લાવરાં રાખી, ઢાંકી કપડામાટી કરી, ગળપૂટ આપવો. એ પ્રમાણે એ ગળપૂટ આપવાથી શ્વેત રંગની મુલાયમ જેવી પ્રવાલ ભસ્મ થશે. તેને ખરલમાં વાટી-ધુંટી કપડાણુ કરી બાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૩ થી ૬ રતી ભાર. **અનુપાન**—માખણ કે મધ સાથે ચાટી દૂધ પીવું.

સમય—સવાર, બપોર ને સાંજ.

ઉપયોગ—ખાંસી, ખોટી ગરમી, હાથપગનો દાહ, નબળાઈ, માથાનો દુઃખાવો, હાડકાંની નબળાઈ, ક્ષય, જીર્ણવર રક્તસ્રાવ, પિત્ત, કફના વ્યાધિમાં સારો ફાયદો આપે છે તથા પૌષ્ટિક છે.

મહાસુદર્શન ચૂર્ણ

બનાવટ—હરડે, ખેડાં, આંબળાં, હળદર, દારૂહળદર, ખેડી તથા જીરૂ ભોરીંગણી, ખડસલીયો, મોચ, ત્રાયમાણ, વાળો, નીંબજાલ, પુષ્કરમૂળ, જેડીમધ, કકાછાલ, અળમોદ, ઈંદ્રજવ, ભારંગમૂળ, સરગવાનાં બીજ, ફટકડી પુલાવેલી, વજ, તજ, પદ્મક, સુખડ, અર્તિવણ, સાલવણ, પીઠવણ, બળબીજ, વાવડોંગ, તગર, ચિત્રક, દેવદાર, ચવક, પટાળ, લવોંગ, વંશલોચન, કમળકાકડી, તમાલપત્ર, જવત્રી, તાલીસપત્ર, સુંઠ, મરી, પીંપર, પીપરીમૂળ, ગળો, મોરવેલ, ધમાસો, કડુ, કચુરો, એ દરેક એક એક તોલો તથા તે સર્વેના કુલ વજનથી અર્ધા વજન કરીયાતુ લેવું, અને તેનું ખૂબ બારીક ચૂર્ણ કરી, કપડાણુ કરીને બાટલી ભરી રાખવી.

પ્રમાણ—૪ થી ૮ વાલ સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત.

અનુપાન—સ્વચ્છ પાણી.

ઉપયોગ—દરેક જાતના તાવ, ત્રિદોષજ્વર, અજીર્ણ, જીર્ણજ્વર, મંદાગ્નિ, જૂનો ટાઢીઓ તાવ, વગેરે દરેક જાતના તાવમાં અકસીર ઉપાય છે.

સૂચના—ફાકી તરીકે ન લેતાં સરળ રૂપમાં લેવું હોય તો પાણી તો. ૧૦ ગરમ કરી તેમાં સુદર્શન ચૂર્ણ તો. ૧ નાંખી ઉકાળતાં પાંચ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી, તેના બે ભાગ કરવા. ખીજ દવા સાથે અથવા એકલું આ પ્રવાહી લેવાથી વધારે અનુકૂળ થઇ પડે છે અને તરત જ ફાયદો આપે છે.

દોષદ્ર લેપ

ખનાવટ—સરગવાની જાલ, સુંઠ, સરસવ, દેવદાર, સાટોડીનાં મૂળ, એ સરવે સમભાગે લઇ, ચૂર્ણ કરી, ચાળી લઈ, આટલી ભરી રાખવી.

વાપરવાની રીત—ખાટી જાશમાં, પાણીમાં કે દહીંના પાણીમાં આ લેપને પથર ઉપર વાટી—જડો લેપ લગાડી, ઉપર કે ઇ પાન મૂકી પાટો બાંધી દેવો. **ઉપયોગ—**વાયુથી કિંવા કફથી થતો કોઈ પણ જાતનો સોજો, વ્રણનો સોજો, ગાંઠ, રસોળી, ગૂમડાં વગેરેને પકવીને ફેડા નાંખે છે અને સોજો ઉતારે છે.

દેવદાર્વ્યાદિ કવાથ

ખનાવટ—દેવદાર, વજ, કઠ, પીંપર, સુંઠ, કાયકળ, મોથ, કરીયાતુ, ધાણા, કકુ, હીમેજ, ગજપીંપર. એડી ભોરીંગણી. ગોખર, ધમાસો, મોટી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગજો, કાકડાશીંગ શાહજી—બધું સરખાં વજને લઇ ખાંડીને રાખી મૂકવું. જરૂર જણાયે કવાથની રીતે કાઢી ખનાવી ઉપયોગમાં લેવો.

પ્રમાણ—પ્રવાહી કવાથ તો. ૨૫ (ભૂકા તો. ૧૫.)

અનુપાન—શંશમની ગોળી સાથે આપવો.

ઉપયોગ—સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વ રોગ, સુવારોગ, પેટનું થળ, ખાંસી, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, મસ્તકથળ, કંપ, વાયુ, તાણુ વગેરે મટાડી, સુવાવડમાં વગર ઉપદ્રવે શરીરને નીરોગી રાખે છે. તેથી જ સુવાવડીને આ કવાથ બાર દિવસ સુધી પીરાવવાનો આદ્ય છે.

લાક્ષાદિ તેલ

ખનાવટ—પીંપળાની અથા બોરડીની લાખ તોલા ૨૫૬, પાણી તોલા ૧૦૦૦માં નાંખી તેનો ક્વાથ કરવો. એથા લાગતું પાણી રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લેવું. પછી તેમાં તલનું તેલ શેર ૧, ગાયનં છાશ, તો. ૨૫૦, વરીયાળી, આસગંધ, હળદર, દેવદાર, કકુ, રેણુંકપ્પીજ, મોરવેલ, કુષ્ઠ, જેઠીમંથ, સુખડ, નાગરમોથ, રાસ્ના એ દરેકનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાંખી દધ, ધીમે તાપે પાણી બગતાં સુધી તેલનો પાક કરી લઈ ઠંડું થયે કપડે ગાળી બાટલી ભરી રાખવી.

ઉપયોગ—વિષમજ્વર, શ્વાસ, કાસ, સળેખમ, કમર અને પીઠનું શ્વળ, વાયુ, પિત્તનો ક્રોધ, વાઇ, ઉન્માદ, ક્ષયરોગ, ભૂતખાધા, ખરજ, પસીનાથી શરીરમાં વાસ નીકળવી, વગેરે દરદો આ તેલ શરીરે માલીસ કરવાથી મટે છે. ગભીરણી સ્ત્રી જો આ તેલનું માલીસ શરીરે કરે તો ગર્ભને પ્રુષ્ટિ મળે છે અને બાળક નીરોગી અવતરે છે.

સૂચના—ક્ષયના તાવમાં આ તેલ સારો ફાયદો આપે છે. માટે થોડો વખત શ્રદ્ધા રાખીને જરૂર માલીસ કરાવવું.

વિડંગાધારિષ્ટ

ખનાવટ—વાવડીંગ, પીંપળાનાં બીજ, લીંબડાની છાલ, બકાન લીંબડાનાં બીજ, કપીલો, ઇંદ્રામણીની જડ, અજમોદ, હરડે, બહેડાં, આંબળાં, નસોતર, કડાછાલ, કકુ, બાવચી, નાગરમોથ.

દરેક વસ્તુ ચાર ચાર તોલા લેવી. તેને બેરકુટ ખાંડી, પચ્ચીસ શેર પાણીમાં ઉકાળો કરવો. એથા ભાગે રહેતાં કપડે ગાળી લઈ, તે પાણી માટીના વાસણમાં અથવા ચીની બરણીમાં ભરવું. તેની અંદર દોઢ શેર મધ નાંખવું તથા સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ, નાગરમોથ, રાઈ, જીરૂ, શાહજીરૂ, શેકેલી હિંગ અને કપુર એ દરેક એકેક તોલો. તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ધણામચી, એ દરેક અરધી તોલો ખાંડી ચૂર્ણ કરીને નાંખવાં, અને વાસણનું મુખ બંધ કરી, કપડાંથી કરી, એક મહિનો રહેવા દેવું. પછી કપડેથી ગાળવું.

પ્રમાણ—૧ તોલો, તેટલા પાણી સાથે અથવા ઉમર પ્રમાણે આપવું.
ઉપયોગ—કૂમીરોગ અને કૂમીરોગથી ઉત્પન્ન થતાં પેટનાં દર્દો પર.

મૃતસંજીવની સુરા.

અનાવટ—પાણી શેર ૬૫માં ગોળ શેર પાંચ નાંખી, મેળવી દેવું. તેમાં આંદુ તો. ૮, બાવળની છાલ તો. ૬૪, મોરડીની છાલ તો. ૬૪, સોપારી તો. ૩૪, લોઢા તો. ૧૬ મેળવી, એક વાસણુમાં ભરીને બંધ કરી વીશ દિવસ રાખી મૂકવું. ત્યારબાદ તેને ઉઘાડી, બધું બૂલે ચડાવી ગરમ કરવું અને તેમાં સોપારી, એળીઓ, દેવદાર, લવીંગ, પદમક, વાળો, રક્તચંદન, વરીયાળી, અજમોદ, મરી, જીરૂ, કચુરો, જટામાંસી, તજ, એલચી, જાયફળ, મોથ, સુંઠ, મેથી, મરડારોંગ, ચંદન, અથી-પણી, એ દરેક ચીજ. બે-બે તોલા લઈ, ફૂટીને મેળવી દેવું. પછી તેને જોશ આપી નીચે ઉતારી, ૨૪ કલાક રાખી, બાદ તેને નંદિકા-ચંત્રમાં ભરી, તેના અંક કાઢી લેવો. એ રીતે તૈયાર થએલો અંક તે ‘મૃતસંજીવની સુરા’ કહેવાય.

પ્રમાણ—૨ થી ૪ તોલા. અનુયાન—પાણી સાથે. સમય—જરૂર જણાય ત્યારે. ઉપયોગ—નબળાઈ, ક્ષીણતા, પ્રચ્છન્ન પછીની નબળાઈ, ત્રિદોષ, કાલેરા, મંદાગ્નિ, નાડીનું મંદપણું, વગેરેમાં કરતુરી સાથે આપવાથી બહુ જ સારો ફાયદો આપે છે.

દ્રાક્ષાસંવ

અનાવટ—કાળી દગખ તો. ૨૦૦, પાણી તોલા ૨૦૦૦માં કવાથ બનાવી ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું.

રીત—ઉપરના ગાળેલા કવાથમાં સાકર તો. ૧૫૦ તથા મધ તોલા ૫૫૦ નાંખી, તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૩૨, અણુકાવા, લવીંગ, જાયફળ, મરી, તજ, એલચી, પીપર, નાગદેશર, સમ્બલમ, રેણુંકળીજ, ચવક, ચિત્રક, પીપરીમૂળ, એ બધાં ઔષધો દરેક બધે તોલા લઈ, એ સવેદન આંડી, જરા જાડી આળણીપી આળી, ખરણીયાં

ઉપરના મિશ્રણ સાથે મેળવી, દોઢ માસ ભરી રાખવું, અને પછી ગાળી લઈ, પંદર દિવસ છણવા દઈ, ફરી વાર ગળી લઈ પછી ઉપયોગમાં લેવું.

પ્રમાણ—૨ થી ૨૫ તોલા જરૂર પડે ત્યારે. **અનુપાન**—પાણી સાથે મેળવીને પીવે. **ઉપયોગ**—ઉશ્કેત, ખાંસી, સંઘ્રહણી, મંદાગ્નિ, અર્શ, ગુદમ, કૃમિ, ઉદરરોગ, નબળાઈ, અરૂચી, સુરતી, થાક, જ્વર, નેત્રરોગ, પાંડુરોગ, અનિદ્રા વગેરે મટાડી, બૂખ લગાડે તથા દસ્ત સાફ લાવે છે.

અશોકારિષ્ટ

અનાવટ—અશોકની છાલ તો. ૨૦૦ને અધકચરી કરી, તેમાં પાણી તો. ૨૦૦૦ નાંખી, ધીમે તાપે ઉકાળો કરી, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, કપડે ગાળી લેવું. તેમાં ગોળ તો. ૨૦૦ મેળવી દેવો. બાદ ધાવડીનાં ફૂલ તો. ૩૨, શાહજીર, મોથ, સુંઠ, દારૂહળદર, કમળકાકડી, હરડેછાલ, બહેડાંછાલ, આંખળાં, આંબાની ગોટલી, જીરૂ, અરડુસાની છાલ, સુખડ, એ દરેક વસ્તુ બધે તોલા લઈ ખાંડી, ચૂણું કરી, ઉપરના પ્રવાહીમાં મેળવી, બરણી ભરીને દોઢ માસ રાખી મૂકી, પછી ગાળી લેવું. ત્યારબાદ પંદર દિવસ છણવા દઈ, ફરી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું.

પ્રમાણ—તોલા ૧૫ થી ૨૫. દિવસમાં બે વખત.

અનુપાન—ચોખાનું ધોવણ અથવા સ્વચ્છ પાણી સમલાગે.

ઉપયોગ—સ્વેત પ્રદર, રક્ત પ્રદર, જ્વર, રક્તપિત્ત, રક્તસ્ત્રાવ, અર્શ, મંદાગ્નિ, અરૂચી, પ્રમેહ, સોજો, વગેરે સ્ત્રીઓના તમામ રોગોમાં સારો ફાયદો આપી, ગર્ભાશય શુદ્ધ બનાવે છે.

પુત્રદા અને પારણું.

‘કુલછાળ’ના સાહિત્ય વિવેચક શુ’ કહે છે ?

છ—સાત વર્ષના કન્યાકાળથી પુખ્ત ઉમ્મરની પુત્રવતી માતા સુધીના બધા કાળની વૈદકીય રીતે શાસ્ત્રીય છણાવટ કરનાર આ પહેલુંજ પુસ્તક છે. કન્યાથી માંડી સ્ત્રીજીવન સુધીના બધા કાળના વ્યોચિત ધર્મો, સ્વચ્છતા અને સુઘડતા, કળા અને કેળવણી, સ્ત્રીજીવનની મહત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય, મૌદર્ય અને શૃંગાર, લગ્ન જાતીયતા, પ્રેમ અને સંવનન વગેરે બધા વિષયો ઉપર લેખકે એક સરખી કલમ ચલાવી છે. પુસ્તકીયા જ્ઞાન કરતાં વધુ તો લેખકના અનુભવનો નિતાર જ આ ગ્રંથમાં અપાયો હોઈ જ્ઞાન જીવંત બન્યું છે. સ્ત્રીજીવનના પ્રત્યેક અંગના વિકાસ અર્થે આયુર્વેદ અનુસારની દવા અને વિચારની આપણે પણ કરી છે. આ ગ્રંથ એક નવલકથા જેટલોજ રસીક બન્યો છે. પ્રકરણો રસિક હકીકતોથી ભરપૂર નવીનતા છે. સ્ત્રીઓના જેટલું જ આ પુસ્તક પુરૂષોને પણ ઉપયોગી છે. પુસ્તકની વસ્તુ અને દળ જોતાં કીંમત સસ્તી કહી શકાય. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને આ પુસ્તક ઉપકારક નીવડશે.

વૈદ જા. ન. શાસ્ત્રી કૃત આ પુસ્તકની મહત્તા હવે તો અપને સમજાઈ હશે. તો તુરત મ. ઓ. થી રૂ. ૩-૦-૦ મોકલી અ. પા. પોસ્ટેજનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

શ્રી વિશાળ ઔષધ ભંડાર.

પાટડી (જ. અમદાવાદ)

